

DOKTORI (PhD) ÉRTEKEZÉS

Lendvai Tamás
2018

PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM
„Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola

Lendvai Tamás

A magyarországi protestáns egyházak népiskolai ügyeinek fejlesztése (1857-1867). Az egyházkerületeken belüli oktatásszervezéssel kapcsolatos viták, koncepciók, elképzelések az országos protestáns sajtó tükrében.

Doktori (PhD) értekezés

Témavezetők:

Dr. habil. Kaposi József, egyetemi docens

Dr. habil. Majdán János, egyetemi docens

Pécs, 2018

Tartalomjegyzék

1. Alapvetések.....	1. o.
1.1. Témafelvetés, a kutatási téma és az időszak relevanciája.....	1. o.
1.2. A témakör megválasztása a kutatási előzmények tükrében, historiográfia.....	7. o.
1.3. A sajtó mint (nevelés)történeti forrás értékelése az eddigi kutatások tükrében	10. o.
1.3.1. A sajtó forrásértéke a sajtótörténeti munkák alapján.....	12. o.
1.3.2. A sajtó forrásértéke a neveléstudományi, neveléstörténeti munkák alapján.....	14. o.
1.3.3. A sajtó forrásértéke a sajtóprotestantizmus és a politikai protestantizmus alapján. .	21. o.
1.4. Az elsődleges forrásanyag bemutatása, a repertorizálás eredményei	22. o.
1.5. A kutatás céljai.....	32. o.
1.6. A kutatás vállalt hiányosságai, a kutatás határai.....	34. o.
1.7. Kutatásmódszertan.....	36. o.
1.7.1. A dokumentum és tartalomelemzés módszertanának szakirodalmi áttekintése.....	36. o.
1.7.1.1 A dokumentumelemzés meghatározása.....	37. o.
1.7.1.2. A tartalomelemzés meghatározása.....	38. o.
1.7.1.2.1. Alapsokaság, a minta nagysága.....	41. o.
1.7.1.2.2. Kódolás, kategóriák, katalógus.....	43. o.
1.7.1.3. Alkalmazott kutatómódszertan, módszertani fejlesztések.....	47. o.
2. A disszertáció szövegében technikailag nem közölhető eredményeinek elérhetősége...60. o.	
3. Hazai oktatástörténeti előzmények.....	62. o.
3.1. Mária Teréziától a polgári átalakulásig (1848).....	62. o.
3.2. A polgári átalakulás időszaka (1848).....	76. o.
3.3. Bach-korszak.....	90. o.
4. A népiskolaügyi fejlesztések kontextusa a protestáns egyházkerületi folyóiratokban. 95. o.	
4.1. A népiskolaügy kontextusa a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban.....	95. o.
4.2. A népiskolaügy kontextusa a Sárospataki Füzetekben.....	107. o.
5. Az autonómiát korlátozó jogszabályok mint az egységes ellenállás alapjai.....	109. o.
5.1. Bécsi rendeletek.....	109. o.
5.2. Protestáns ellenállás a folyóiratok alapján.....	114. o.
5.2.1. Protestáns ellenállás, egyházkerületi szint.....	114. o.
5.2.2. Egyházmegyei, egyházközségi szint.....	117. o.
5.2.3. Az ellenállás tanügyi szempontjai.....	120. o.
6. A tanügyi autonómia teoretikus megközelítése.....	122. o.
6.1. A tanügyi autonómia értelmezésével kapcsolatos koncepciók.....	122. o.
6.2. A tanügyi autonómia értelmezése a tantervek tekintetében.....	128. o.
7. Népiskolai tantervek.....	131. o.
7.1. Tiszáninneri Református Egyházkerület.....	134. o.
7.1.1. Előkészületek.....	134. o.
7.1.2. Tanterv.....	138. o.
7.2. Dunamelléki Református Egyházkerület tantervjavaslata.....	151. o.

7.3. Baló Benjámintantervjavaslata.....	163. o.
7.4. A református egyházkerületek 1858. évi egyetemes (központi) tanterve.....	174. o.
7.4.1. Elfogadásának folyamata.....	174. o.
7.4.2. Tanterv.....	176. o.
7.5. Az evangélikus egyházkerületek 1861. évi egyetemes tanterve.....	183. o.
7.5.1. Előkészületek.....	183. o.
7.5.2. Tanterv.....	185. o.
8. Tanügy-igazgatási rendszer.....	186. o.
8.1. A Tiszáninneri Református Egyházkerület tanügy-igazgatási rendszere.....	186. o.
8.2. A református egyházkerületek népiskolai választmányának rendtartása.....	191. o.
9. A fejlesztési tervek tartalomelemzésének eredményei.....	195. o.
9.1. A fejlesztési tervek előzményei.....	195. o.
9.2. A tartalomelemzés szöveges eredményei.....	197. o.
9.3. A tartalomelemzés kvantitatív, statisztikai eredményei.....	215. o.
10. A tanítókkal kapcsolatos cikkek tartalomelemzésének eredményei.....	218. o.
10.1. A tartalomelemzés szöveges eredményei.....	218. o.
10.2. A tartalomelemzés kvantitatív, statisztikai eredményei.....	237. o.
11. Tanítói értekezletekkel kapcsolatos cikkek tartalomelemzésének eredményei.....	239. o.
11.1. Tanítói szervezetek megjelenése a Lapban.....	239. o.
11.2. Tanítói egyesületek létrejöttének külső körülményei és belső okai.....	242. o.
11.3. Küldetésnyilatkozatok, programok.....	245. o.
11.4. A tanítók emancipációjával kapcsolatos álláspontok a tanítói értekezleteken.....	250. o.
11.5. A tartalomelemzés kvantitatív, statisztikai eredményei.....	251. o.
12. Finanszírozás.....	254. o.
12.1. Függetlenségi csoport	255. o.
12.2. Állami intervenció.....	267. o.
12.3. Vegyes koncepció.....	275. o.
13. Megállapítások következtetések.....	279. o.
13.1. Állami oktatáspolitikai és protestáns reakciók.....	279. o.
13.2. A népiskolaügyi fejlesztések egyházpolitikai kontextusa.....	283. o.
13.3. Bécsi rendeletek, protestáns ellenállás.....	284. o.
13.4. Tanügyi autonómia.....	286. o.
13.5. Népiskolai tantervek.....	289. o.
13.6. Tanügy-igazgatási rendszer.....	296. o.
13.7. Fejlesztési tervek.....	299. o.
13.8. Tanítókkal kapcsolatos cikkek.....	303. o.
13.9. Tanítói értekezletek.....	305. o.
13.10. Finanszírozási tervek.....	307. o.
14. Konklúzió.....	314. o.
15. Tézisek.....	318. o.
16. Felhasznált irodalmak.....	326. o.

Előzetes megjegyzés.

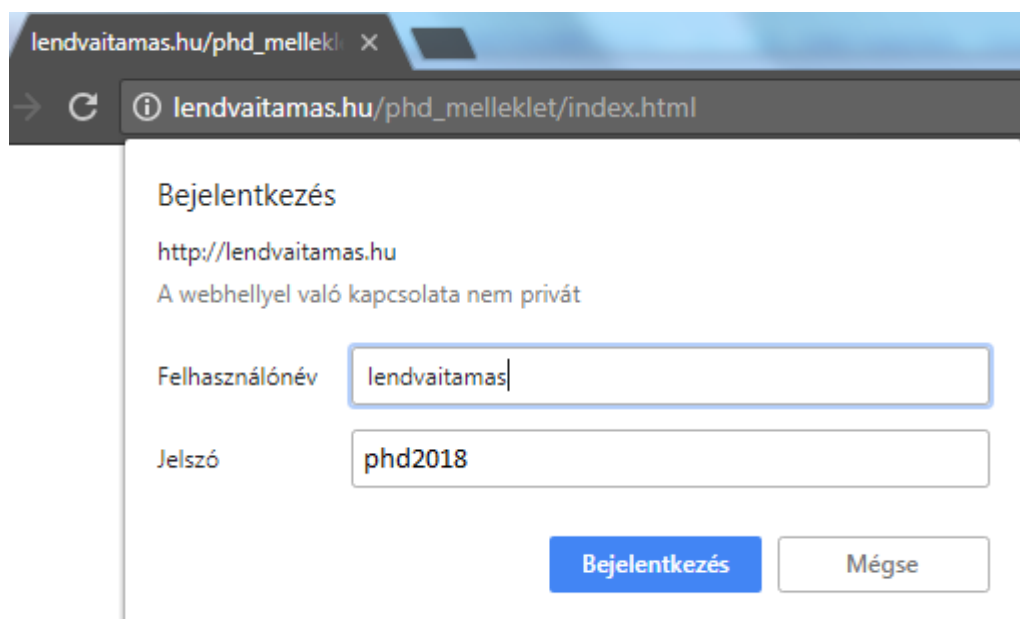
A PhD disszertáció szövegben nem közölt eredményei, köztük a repertóriumok, a tartalomelemzés eredményei és a fejezetekben hivatkozott sajtóforrások bibliográfiai adatai erre a célra önállóan fejlesztett, saját szellemi eredménynek tekinthető, kereső alkalmazások elől rejtett, felhasználónévvel és jelszóval védett weblapon kerültek elhelyezésre.

A PhD-melléklet – weblap paraméterei:

- Tárhely neve: Tárhely.Eu
- Domain-név: <http://lendvaitamas.hu/>
- PhD melléklet: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/index.html (<https://goo.gl/bYh9aJ>)
- Felhasználónév: lendvaitamas
- Jelszó: phd2018
- Oldaltérkép: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/szerkezeti_felepites.html , 2. fejezet
- Weblap típusa: nem nyilvános, zárt
- Szóelválasztó: _ (nem kötőjel, vagy space)
- Támogatott böngészők: Google Chrome (verzió: >=66.0), Mozilla Firefox (Quantum) verzió.: >=60.0
- Nem támogatott böngészők: Internet Explorer, Opera, Safari
- Ajánlott kijelzőfelbontás: Full HD (1920px x 1080px)
- Támogatottság: asztali gép, laptop
- Mobil (okos telefon) támogatottság: nincs

Felhasznált eszközök, alkalmazások:

- Keretrendszer: HTML, CSS, JavaScript
- Adatbázisok: Google Data Studio, Google Sheets (Google Drive), MS Excel, MS Excel online (OneDrive), JQuery
- Grafikai alkalmazás: CorelDRAW X5, X6, X7, X8, 2017
- Térképek: Google Fusion Table, CARTO Builder

lendvaitamas.hu/phd_melleklet/ x

→ ↻ ⓘ lendvaitamas.hu/phd_melleklet/index.html

Bejelentkezés

<http://lendvaitamas.hu>
A webhellyel való kapcsolata nem privát

Felhasználónév

Jelszó

1. Alapvetések

1.1. Témafelvetés, a kutatási téma és az időszejak relevanciája

A disszertáció témáját és módszertanát tekintve a sajtót, mint történeti forrást vizsgáló neveléstörténeti kutatások között helyezhető el. A kutatási téma a református és evangélikus egyházak népiskolaügyi fejlesztésének vizsgálata a protestáns egyházkerületi sajtó tükrében az 1857-1867 közötti időszak figyelembe vételével. A téma relevanciáját az adja, hogy Eötvös József két minisztersége közötti népiskolaügyi eseményeket az eddigi magyar szakirodalom nem dolgozta fel, ugyanakkor az ebben az időszakban lejátszódó fejlesztések tekinthetőek időben és részben tartalomban is az 1868-as népiskolai törvény és az 1869-es állami tanterv, valamint az ahhoz kapcsolódó tankönyvek előzményeinek. Az időszakban jött létre az Egyetemes Református Népiskolaügyi Választmány, később a Tanügyi Választmány, amely tanácsadó testületként hasonló szerepet töltött be, mint a későbbi Országos Közoktatási Tanács, ekkor készültek el a meghatározó protestáns tantervek, és ekkor zajlottak le a református tankönyvprogramok, amelyek később a nemzeti tankönyvpiac jelentős részét adták, különösen azáltal, hogy 1869-es tanterv több, a program keretében elkészült tankönyv használatára kötelezte az állami és községi népiskolákat. A témaválasztás okát az is adja, hogy a szakirodalom nem dolgozta fel a protestáns (és a katolikus) egyházügyi, tanügyi és integrált sajtót az időszak vonatkozásában. Egyértelműen hiányoznak – neveléstörténeti kutatásokból is – a meghatározó folyóiratok, köztük a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, a Sárospataki Füzetek (más tekintetben a leánynevelés-nőnevelés mint problémátörténet szempontjából is kiemelkedő, de az előzőekhez hasonlóan kiaknázatlan katolikus Tanodai Lapok) repertóriumai. A repertóriumok azért lényegesek, mert a gyűjtő funkcióval rendelkező folyóiratok egyeztetési platformot biztosítva tömörítették a korszak azon szellemi elitjét, amely amellet, hogy tevékenységével a magyar népiskolai közoktatást törekedett európai szintre felzárkóztatni, később meghatározó szerepet játszott az 1868-as VKM működésében és a hazai tanügy akkori és későbbi fejlesztésében. A disszertációnak nem célja eldönteni, hogy Eötvös népiskolaügyi reformjai mennyire voltak eredetiek, vagy mennyire támaszkodtak a felekezetek fejlesztéseire, vagy külföldi példákra, azonban célja annak feltárása, hogy Eötvös előtt potenciálisan milyen gyakorlatok szerepeltek a protestáns felekezetek esetében a választott időszakban. Témánkat kizárólag a két protestáns lapra korlátozzuk, ugyanakkor módszertani fejlesztésekkel, és korábban erre a célra nem használt eszközökkel módszertanilag hozzájárulunk más folyóiratok repertorizálásához is. Elsődleges feladatunk a protestáns tanügyi fejlesztések általános bemutatása, rendszerezése, elemzése. Az elemzés során a dokumentumelemzés mellett a kevésbé alkalmazott tartalomelemzést használjuk három témakör esetében, melynek eredményeit ez idáig bölcsészettudományi disszertációkat általánosan nem jellemző informatikai fejlesztéssel létrehozott keretrendszerben, korszerű alkalmazások segítségével mutatjuk be és tesszük elérhetővé, felhasználhatóvá. Módszertani újításunkat más készülő munkák előtt figyelembe vehető mintának szánjuk.

A témafelvetés első forrástani kérdését az adta, hogy a sajtó mint történeti forrás alkalmazható-e neveléstörténeti doktori értekezés elkészítésére, a korszak sajtója és általában véve a sajtó rendelkezik olyan funkcióval, amely alkalmassá teszi erre a célra. A kérdés eldöntéséhez háttér tanulmányt készítettünk, amelyben sorra vettük a jelentősebb irodalomtudományi, történettudományi és a neveléstudományi sajtókutatásokat, és egyháztörténeti kutatásokat, majd az abban foglalt szempontokat, kritériumokat összevetettük a kiválasztott folyóiratok tartalmi értékével. A kérdést az 1.3. és 1.4. fejezetben válaszoljuk meg részletesen. A téma tekintetében olyan időszakot próbáltunk keresni és választani, amely a hazai közoktatás tekintetében releváns, nagyfokú jelentőséggel rendelkezik önmagában és kihatásában is, valaminek (valamilyen meghatározó kutatásnak, vagy kutatásoknak) a folytatása, ugyanakkor feltáratlan, kiaknázatlan. Azon kevés időszak közül, amely mindhárom faktorttal jellemezhető az 1857-1867 közötti éveket azonosítottuk. Az időszak eseményei a protestáns népiskolaügy újjászervezésének, az eötvösi reformok időbeli előzményének, és a Fehér Katalin-féle sajtókutatás (1770-1848) folytatásának, valamint Kovács Kálmán sajtóprotestantizmussal és politi-

kai protestantizmus kapcsolatos kutatásainak¹ kiegészítésének tekinthető, elsősorban a finanszírozás, az autonómia tanügyi értelmezése, a népiskola és a protestáns ébredés–belső misszió, illetve a tanügyi cikkek egyházpolitikai cikk-kontextusának repertorizálásával. A forrásrelevancia tekintetében – amelyről az 1.3. és 1.4. fejezetben részletesen lesz szó részben Fehér Katalin megállapítására támaszkodunk, majd az 1.3.3. fejezetben értelmezzük Kovács Kálmán koncepcióját. Fehér Katalin közel húsz éves munkásságának eredményeire építve a témaválasztáskor abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a felekezeti, különösen a protestáns tanügyi szakajtó jelentős funkciót töltött be a nyugat-európai modernizáció hazai adaptálásában, a külföldi eredmények és a hazai fejlesztések disszeminálásában, illetve az egykori magyarországi, erdélyi fejlesztések (Comenius, Apáczai Csere János) újraértelmezésében. Fehér Katalinnal, és más a neveléstörténettel a sajtón keresztül foglalkozó kutatóval azonosan úgy gondoljuk, hogy az 1770-1914 közötti időszakban más fórum hiányában a sajtó válik a szakmai közösség egyeztető, orientáló és befolyásoló platformjává, a szakmások elősegítő térére, a felekezeti és állami döntések megvitatásának fórumává, a fejlesztések előkészítő orgánumává, és a nyilvánosság tájékoztató ágenszévé. A napjainkat jellemző korlátlan lehetőségeket biztosító technika hiányában a formális és informális testületi értekezleteken, a személyes levelezésen és magánbeszélgetéseken kívül nem állt rendelkezésre más referáló és reflektáló kommunikációs csatorna. Ennek tényét igazolja az utóbbi két évtizedben elkészült közel ötven neveléstörténeti sajtókutatás. A sajtó jelentőségét az is indokolja, hogy a már elfogadott felekezeti és állami döntések érvényesítéséhez, végrehajtásához, alkalmazásához szükség volt a döntések társadalmi elfogadottsága, ehhez pedig a sajtó tájékoztató, magyarázó, értelmező, meggyőző, befolyásoló funkciójára. Ebben a tekintetben a sajtó nemcsak a döntések előkészítésének volt egyik meghatározó eszköze, de a döntések érvényesítésének is. Felvetésünk igazolásához forrásvalidációs háttérkutatást végeztünk, amelynek eredményei az 1.4 fejezetben olvashatóak. A validációs eredményeknek megfelelően két eddig a népiskolaügy tekintetében feltáratlan, országos ismertségű folyóiratot választottunk.

Kutatásunkban a hazai oktatásrendszer egészének vizsgálata helyett kizárólag a protestáns népiskolaügy fejlődését vizsgáljuk a folyóiratok tükrében. A népiskolaügy vizsgálata különösen azért tekinthető értékes témának, mivel az eddigi szakirodalmak annak ellenére sem dolgozták fel Eötvös József első és második minisztersége közötti időszak eseményeit, hogy az eötvösi népiskolai törvény és tanterv részben a protestáns tantervek figyelembevételével készült el. Bár nem célunk az Eötvös-féle törvény és tanterv, valamint a protestáns fejlesztések összehasonlítása, mégis fontosnak tartjuk feltárni, rendszerezni, bemutatni és elemezni a református és evangélikus népiskolaügyi törekvéseket és eredményeket a két sajtóterméken keresztül. Ezen eredmények felszínre hozását követően könnyebben válik lehetővé az összehasonlítás, ez azonban további munka lesz. Kutatásunk időben 1857-1867 közötti évekre, a folyóiratok tekintetében a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapra, valamint a Sárospataki Füzetekre, témában pedig a népiskolaügyre korlátozódik. A három faktort egyszerre eddig ismereteink szerint más kutató nem vizsgálta, ezért a munka novumnak tekinthető. A két folyóirat feldolgozásával, tartalomelemzésével, és repertorizálásával lehetőségünk nyílik betekinteni a református és evangélikus felekezetek fejlesztéseibe. A protestáns felekezetekre nemcsak azért esett a választásunk mert az általuk végbement modernizálás sok tekintetben az 1868-as állami reformok előzményének tekinthető a törvény, a tanterv és a tankönyvek vonatkozásában, hanem azért is mert a korszakban egyedül a protestáns felekezetek rendelkeztek törvényen alapuló egyházi és tanügyi autonómiával. Az autonómia tekintetében kérdésként merült fel, hogy Eötvös a népiskolai törvényben és annak indoklásában miért hangsúlyozta a felekezetek autonóm jellegét, tanügyi szabadságát és a rendszerük önfinanszírozását. A kérdés megválaszolásához meg kell ismernünk a

1 Kovács Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. In. Egyháztörténeti szemle. 17. évf. 4. sz. 2016., 3–36. oldal. Kovács Kálmán Árpád: A református hit fenntarthatósága a 19. század második felében. In. Garaczi Imre (szerk.): A fenntarthatóság perspektívái a Kárpát-medencében. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. Veszprém, 2016. Kovács Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református öntudat problémái a 19. században: Problémafelvetés és kultúrtörténeti háttér. In. Veritas Évkönyv, 2014. (szerk. Szerk.: Ujváry Gábor). Budapest, 2015.

törvényt megelőző tíz év törekvéseit. Tehát a témaválasztás a fentiekkel összhangban abból a feltételezésből indul ki, hogy a protestáns felekezeteknek önerejükben tenniük kellett és értékelhető eredményeket kellett elérniük ahhoz, hogy Eötvös – vélhetően Gönczy Pál tanácsait is figyelembe véve – ne mozdítsa le önálló fejlődési pályájukról. Arra kerestük a választ, hogy mit tettek ennek érdekében. A kérdés relevanciájának háttérében az 1791. évi XXVI. törvényben² foglalt tanügyi autonómiajogok állnak. A felekezeti tanügy egész vertikumára kiterjedő formai, személyi és tartalmi (tanterv, tananyag, tanításmódszertan, tanítóképzés) jogok az egyházak közül kizárólag a protestáns egyházakat illették meg. Az előző kérdés tehát úgy módosítható, hogy az 1791. évi törvényben foglalt önkormányzati jogokat hogyan kellett gyakorolniuk ahhoz, hogy 1868-ra Eötvös előtt mintáértékű oktatásügyi szereplőkké váljanak, s több minisztériumi vezető hivatalnok a két folyóirat rendszeres íróiból kerüljön ki. A témaválasztás további relevanciáját az adja, hogy a protestánsok népiscolaügyi fejlesztése a bécsi egyházállami törekvések (1856. Entwurf, 1859. évi császári pátens), valamint a zsinatra való készülés légkörében, vallási közömbösség jellemezte időszakban, a protestáns egyházak megmaradási küzdelmében megy végbe. A helyzetet fokozta, hogy szentesített egyházalkotmányok hiányában külön és frakciókként működő református egyházkerületek elsőként a népiscolaügyben ülnek tárgyalóasztalhoz 1858-ban, és elsőként a népiscolaügy tekintetében hoznak létre egyházkerületek felett működő érdekegyeztető, tanácsadó és döntés előkészítő szervezetet, amely sok tekintetben az OKT előképe lesz. Az időszak azért is tarthat számot érdeklődésre mert a korszak racionalista légkörében a protestánsoknak az egyházi öntudat, a keresztyén valláserkölcsei értékrend alapján a népiscola tantárgyai közé kellett illeszteniük a természet és reáltudományokhoz kapcsolódó népiscolai tantárgyakat (természetrajz, természettörténet, egészségtan, földrajz, gazdaságtan). Tehát egyszerre kellett megőrizniük népiscoláik egyházas jellegét és funkcióját bővíteni. Az időszakban az egyház fennállását a finanszírozási problémák mellett a racionalizmus térnyerése, a liberális teológia terjedése, a hitközöny, és az egyházkormányzat rendezetlensége is adta. A népiscolát egyszerre kellett a belső misszióval összefüggésben a hit élénkítéséért, a protestáns öntudat megerősítéséért, a pietista valláserkölcsei értékrend megalapozásáért és a polgári modernizáció követelményeinek való megfeleléséért fejleszteni. Az időszakban játszódtott le a protestáns, különösen a református népiscola identitásának újraalkotása, és a református népiscolarendszer megszervezése. Az időszak kutatási értéke az autonómia értelmezéséből, és felosztásából is adódik. Az 1791. évi evangélikus és református közzsinat uralkodói szentesítés hiányában nem eredményezte az egységes evangélikus és református egyház létrejöttét, az egységes egyházak helyett többnyire laza szálakkal kapcsolódó autonóm egyházkerületek működtek³ a zsinati kánonokból autonóm módon meghatározott belső szabályzatok szerint⁴ (ez különösen az evangélikusokat jellemezte). Ebből adódóan igen nagy kérdést jelentett az 1791. évi XXVI. törvényekben definiált tanügyi szabadságjogok centralizációjának-decentralizációjának felosztásának-megosztásának módja. A témaválasztás további okát az adja, hogy a decentralizált, ügymenetét tekintve alulról fölfelé javasoló és döntő protestáns egyházak az autonómia részének tekintették a bárki számára elérhető tájékoztatást, egyeztetést, tanácskozást és vitát, valamint a széles társadalmi konszenzust élvező döntések megfelelő előkészítését. A funkciókat egyértelműen a sajtón keresztül tudták gyakorolni. A sajtó egyik célját a tájékoztatás mellett az egyházmegyei és kerületi döntések előkészítése, másrészt a protestáns kerületek döntéseinek összehangolása, és a döntések megmagyarázása, társadalmi elfogadtatása adta. A korszak relevanciáját a fentiek mellett az adja, hogy a tanügyi autonómia jogokat a protestáns felekezetek éppen az államegyházi törekvések preventív kivédése, megelőzése érdekében is gyakorolták. Az állami intervenció jelentette azt a dinamizáló, belső típusú fejlesztést indukáló külső input tényezőt, amelynek hatására a protestáns egyházak preventív, pro-aktív jelleggel – szabadságuk és egyházuk önálló irányításának elvesztésétől tartva folyamatosan megerősítették, korszerűsítették és modernizálták az

2 1791. évi XXVI. törvény elérhető: <https://goo.gl/r4x7PG> (2018. 06. 08.)

3 Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957., 93–94. oldal.

4 Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. II. kötet. Attraktor. Máriabesenyő – Gödöllő, 2004., 200–201. oldal.

egyház fennmaradásának és fejlődésének zálogaként, virágos kertként definiált népiskolákat. A témaválasztást az 1848-ban lejátszódó tanítókat jellemző emancipációs folyamatok, különösen Tavasi Lajos törekvéseinek újraértelmezése is adja. Az autonómiaharc időszakában az egyházaknak állást kellett foglalniuk az egyház és iskola viszonyával, valamint a tanítók függetlenségi, jogkörbővítési törekvéseivel kapcsolatban. A disszertáció tárgya ezért annak feltárása, hogy az egyházi és tanügyi autonómiával rendelkező református és evangélikus felekezet mennyiben és miként gyakorolta az 1791. évi XXVI. törvényben rögzített önkormányzati jogokat. A kérdés megválaszolásához a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot, valamint a Sárospataki Füzeteket vizsgáltuk.

	Tankerület	Anyaegyház / Iskolai igazg.	Iskola	Tanító	Tanuló	1 iskolára jutó tanuló (átl.)	1 tanítóra jutó tanuló (átl.)	Tankötelesek száma	Rendszeres iskoláztatás (%)
Római katolikus	306	2 870	5 184	7 002	554 082	106,8	79	701 317	79,0
Görög katolikus	111	1 060	1 295	1 328	67 738	52	51	110 923	61,1
Evangélikus	37	571	1 148	1 323	89 721	78	67	98 650	90,9
Református	41	1 492	1 987	2 285	140 556	71	62	159 629	88,1
Evang. + Ref.	78	2 063	3 135	3 608	230 277	149	129	258 279	89,2
Görög keleti	34	799	824	884	39 625	48	47	100 603	39,4
Izraelita	51	319	410	935	25 868	64	28	47 050	55,0
Összesen / Átl.	580	7 111	10 848	13 757	917 590	84,5	67	1 476 373	75,3
			10 848	13 757	917 590				
Evang. + Ref. aránya az Össz.			28,90%	26,20%	25,10%				

1. ábra. Lendvai Tamás: A népiskolák főbb statisztikai adatai az 1865. évre vonatkozóan. Alapadatok forrása: Barsi József: A közoktatás statistikája. Pest, 1869.

A témaválasztás relevanciája a református és evangélikus felekezet által fenntartott, irányított és működtetett népiskola-hálózat volumenéből is származik (1. ábra). A fejlesztések hatására az 1860-as évek közepén hivatalos statisztikai számítások szerint (Barsi József) az evangélikus és református egyház országos szinten a magyarországi népiskolák közel egyharmadát tartotta fent és irányította, több mint háromezer-egyszáz népiskolát. A két felekezet népiskoláit a kétszázötvennyolcezer tanköteleskorú gyermek közül kétszázharmincezret látogatta, azaz az ország összes népiskolai tanulóinak 25,1%-a, az iskolákban háromezer-hatszáz tanító tanított. Nagy átlagban – és jelentős területi eltérések mellett – tehát Magyarországon minden harmadik népiskola protestáns fenntartásban állt, minden negyedik gyermek protestáns iskolába járt, és minden negyedik tanító protestáns iskolában tanított. Ennek fényében éppen a társadalmi (ki)hatás miatt is az 1857-1867 közötti belső fejlesztés időszakban lényeges megismerni, megszerezni, feltárni és értelmezni a nagy számú tanulót és tanítót befolyásoló modernizációs törekvéseket. Ez annyival is inkább fontos, mivel az ország gyermekeinek közel harminc százalékának rendszeres oktatásával az evangélikus és református egyház közvetve befolyásolta a gazdaság és társadalom fejlődését, ezzel hozzájárulva az állam makroszintű teljesítményéhez is. Más tekintetben részben az egyházi autonómiával, tehát egyházpolitikai ügyekkel, részben a protestáns identitással, a felekezetek fennmaradásával összefüggésben lévő belső misszióval, részben a felekezeti típusú közműveltség tekintetében a protestáns népiskolaügy megszervezése és alakulása, illetve a folyamat ismerete igen fontos lehet. A fenti megállapításokat csoportosítva a téma relevanciáját az alábbi pontok mentén összegezzük.

- A magyar evangélikus és református egyházak a népiskolai közoktatás megszervezésének

egyik meghatározó tényezői voltak. Tevékenységük részletei ennek ellenére az 1855-1867 közötti időszakban feltáratlanok a sajtó tükrében. A hazai népiskolai oktatás történetéből tizenegy év hiányzik. Kizárólag a hiányzó időszak feltáráásával érthető meg az egyházak oktatáspolitikája, amely a magyar közoktatás történetének részét képezi.

- Az 1791. évi XXVI. törvénycikkben elnyert tanügyi autonómia jogok működtetésének (1857-1867) részletei tisztázatlanok. Az eddigi kutatások nem mutatták be, hogy az állami törekvésekkel szemben védekező pozícióban lévő protestáns felekezetek a tanügyre vonatkozó önkormányzati jogokat miként gyakorolták. Kérdésként merül fel, hogy a protestáns egyházak az elnyert jogaik alapján valóban hangsúlyt helyeztek-e a népiskolai rendszer átfogó fejlesztésére, vagy sem? Az autonómia csak teoretikusan volt lényeges, és csak a válságos időszakokban volt fontos számukra, vagy a gyakorlatban is súllyal rendelkezett, illetve a politikailag nyugodtabb években is volt jelentősége? Az egyházak tanügyi szerepének reális és tárgyilagos megítélése érdekében szükséges ismernünk az időszakban lejátszódott tanügyi folyamatokat.
- A protestáns országos tanügyi szakasajtó feltáratlan. Több ezer tanulmány, vagy forrásleközlés feldolgozása nem történt meg. Nem áll rendelkezésre olyan repertórium amely a két folyóirat cikkeit, így népiskolaügyi cikkeit is tartalmazná.

A kutatási időszak relevanciáját tekintve a korábbi dátum technikai értelemben a folyóiratok indulásából következik. A Sárospataki Füzetek 1857-ben, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1858-ban kezdte meg működését. Tartalmi értelemben a lényegi kérdés az, hogy az állami oktatáspolitikától függetlenül megvalósuló, úgynevezett belső fejlesztés – amely kutatásunk kizárólagos tárgyát képezi – pontosan melyik időszakban jellemzi a két folyóiratot? Eredményeink szerint az 1857-1867 közötti tizenegy év tekinthető a tisztán egyházi belső fejlesztések időszakának, ezért ez az időintervallum a legalkalmasabb a korábban nem kutatott időszakok közül elemzésre. Ennek háttérében a következő folyamatok állnak. 1856-tól, és még inkább 1859. szeptember 1-jével az egyre határozottabb államegyházi jellegű beolvasztásra törekvő bécsi kormányzat politikájától az evangélikus és református egyházkerületek az 1791. évi törvényben foglalt jogaik szerint egységesen elhatárolódtak, az együttműködést felirataik szerint megtagadták. Ennek tényét bizonyítják a császári pátenssel, és a végrehajtási rendelettel szemben megfogalmazott feliratok tartalma. Ebben az időszakban egyértelműen az endogén jellegű belső fejlesztések mellett foglaltak állást az egyházkerületek, az egyházmegyék, és a meghatározó súllyal bíró személyek is. A kutatás kezdő dátumát részben a szakmai közvélemény álláspontját kifejező és tükröző szerkesztői állásfoglaláshoz kötődik, mint határkőhöz. Ballagi Mór a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap főszerkesztője így tette fel a kérdést: „Meg akarjuk-e engedni, hogy pl. a népiskolák dolgában az egyház e méltán legkegyelmebb, mert leglényesebb sajtójában, szinte más csináljon rendet? Immár pedig a fejsze a fáknak gyökerére vettetett s nem sok időnk van a gondolkodásra. Én istenem! Mi marad akkor még megtartani és rendezni való, ha azt is más rendezi? Ne ámítsuk magunkat! A népiskolák, úgy a mint vannak, tovább fenn nem állhatnak. Több anyagi s szellemi erő, szorosabb felügyelet s célszerűbb tanmód elutasíthatatlanul szükségesek. Ezt mindenki tudja, mindenki látja. Igaz, hogy kiküldettek mindenütt literaria deputációk, hogy a népiskolák jobb lábára állítását eszközöljék; azonban, ha azoknak eljárása csak olyan lesz, mint eddig rendesen volt; ha a megállapított rendet teljes energiával mielőbb a papirosról az életbe nem viszik át: akkor félő, hogy egyszer csak azon vesszük magunkat észre, hogy nn'g mi tanácskoztunk, más cselekedett.”⁵⁶ A szimbolikus megfogalmazás mögött a Szentírás sorai szerepelnek: „A fejsze már a fák gyökerén van: Kivágnak és tűzre vetnek minden fát, amely nem terem jó

5 Ballagi Mór. Az egyházalkotmányozás alapföltétele. II. rész. PEIL. I. évf. 2. sz., Pest, 1858. január 14., 36. oldal.

6 A középiskolák után a népiskolákra vetette magát a kormány. 1851 óta egymást érik a különböző rendeletek, melyek a tanítók fizetésére, iskolaépületek emelésére, a tantermek berendezésére, a tanulók számára, a szorgalmi és szünidőre, a tankönyvekre és a különböző jelentésekre vonatkoztak. Emellett gondoskodott a kormány, hogy protestáns iskolákba római katolikus gyermek ne járhasson, a kiszabott tankönyvek használatassanak, a német nyelv már az elemi iskolában is taníttassék.” A magyarhoni protestáns egyház története a művelt közönség számára. (szerk. Zsilinszky Endre). Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt. Budapest, 1907., 683. oldal.

gyümölcsöt.” (Máté 3,10)⁷ Azt, hogy a főszerkesztő felvetése mennyire tükrözte a protestáns egyházi és tanügyi közvéleményt mutatja, hogy az egyházkerületek egy évvel korábban megkezdték a népiskolaügy fejlesztését. A református egyházkerületek közgyűlései elrendelték a kerületi népiskolai választmányok megszervezését, illetve kiadták a tantervekre vonatkozó pályázati felhívásokat. A határozatok eredményeként, illetve a dunántúli kerület esetében közvetlen pályázatkírással legalább öt református tantervjavaslat készül el, majd 1858 szeptemberében a kerületek hozzájárulásával véglegesült a központi református tanterv. Ez a tizenegy év tehát egyértelműen a belső fejlesztések időszaka, tulajdonképpen ”csak” a tankötelezettség betartásával és finanszírozással (egyházi adó beszedésével, államsegélyekkel) kapcsolatban merül fel az állami közreműködés (karhatalom) igénylésének gondolata, de több helyen ezeket az egyházi függetlenséggel össze nem egyeztethető ügynek, más oldalról erkölcsi kérdésnek tartva leszavazzák. A záró dátumot, 1867 nyarát, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megalakulásával, a liberális protestánsok megváltozott egyház- és oktatáspolitikájával indokolható. 1867-től az ortodox, vagy konzervatív protestánsok (személyek, és egyházkerületek) továbbra is az egyház virágos kertjének, a belső misszió részének tartják a népiskolákat, ugyanakkor Ballagi Mór vezetésével formálódó másik csoport részint állami hatáskörbe utalja a népiskolákat, több szuperintendens pedig egyértelműen kimondja, hogy a népoktatás nem az egyház, hanem az állam feladata (ezért értelmezésük szerint az egyházak legfeljebb csak átvállalják az oktatást (állami finanszírozás mellett). A kérdés egyébként a népnevelési egyesületek meghirdetésével, Eötvös József magánlevelével vette kezdetét. A kutatás időszakának végét, a belső fejlesztéseket és az autonóm tanügyet megkérdőjelező, következő, Ballagi Mórtól származó kijelentés, illetve annak dátuma zárja le: „Igaz, hogy a közoktatást mindenik egyház kizárólagos tulajdonának tekinti; de nem az a kérdés, hogy mit tartanak az egyházak, hanem hogy mit követel a józan ész és a polgárok java. Nagyon változott e tekintetben is korunkban a világ s ehhez képest az emberiség nagy részének viszonya a tudományhoz és ennek közegeihez. [...] Ez az, mi az iskolának az egyház alóli emancipatioféle harcát idézte elő, mely bár sok tekintetben ma még korainak mondható, amennyiben az ok, amely szülte, maga is még csak létesülőben van; de mindenesetre meg van, és ha egyszer teljesen kifejlett, az iskola okvetlen önálló társadalmi hatalommá fog erősödni.”⁸ A kijelentés bár több egyházkerületben, és számos egyházmegyében nem talált elfogadásra, követésre, mégis jelezte az egységesen elzárkózó protestáns konszenzus, platform felbomlását. A komplex fejlesztési tervet ezentúl a belső jellegű problémamegoldás helyett egyre inkább az államtól való segítségkérés jellemzi (egyelőre csak a keretrendszer ügyeiben, pl. a tankötelezettség betartásával kapcsolatban). Az 1867-es záró dátum másik okát az adja, hogy a Protestáns Egyház és Iskolai Lap szerkesztősége az 1868-as évet a várható népiskolai törvényjavaslat, valamint az állam és az egyház tanügyi autonómiájának irodalmi előkészítésére szánja („az iskolaügy miként való szervezése, s az egyházaknak és iskoláknak az állam által való segélyeztetése még irodalmi úton sincs megvitatva kellőleg; mi illetékes, szakértő egyénektől azon határozott ígéretet nyertük, hogy a kérdéses tárgyat minden oldalról megvilágító cikkeiket lapunkban való közlés végett lehető leghamarabb el fogják küldeni, úgy hogy az érintett ügyben való irodalmi eszmecsere már lapunk jövő évi első számában megkezdődhetik. Felkérjük egyszersmind tisztelt olvasóinkat is, hogy akinek az érintett tárgyban bármily irányú, különben életre való véleménye van, annak közlését ne vonják meg tőlünk.”⁹)

Disszertációnk tartalmát tekintve elsődlegesen a neveléstudomány, s azon belül a neveléstörténet területén helyezkedik el, de eredményeivel egyúttal hozzájárul a református és evangélikus egyházak történetéhez, így ha marginálisan is, de az egyháztörténeti munkák sorába is illeszkedik, valamint repertóriumaival a neveléstudomány mellett gazdagítja a hazai sajtótörténeti kutatások eddigi eredményeit. Az egyháztörténet számára dolgozatunk a tanügy feltárása mellett a népiskolaügy kontextusát alkotó meghatározó témakörök cikkeinek repertorizálásával jelenthet értéket. A neveléstudományi orientáltságú disszertáció az egyháztörténet és sajtótörténet mellett informatikai eszkö-

7 Szent István Társulati Biblia. Elérhető: http://szentiras.hu/SZIT/Mt3_10 (2018. 05. 22.)

8 Ballagi Mór: Még egyszer Eötvös indítványa. II. rész. PEIL. X. évf. 37. sz. 1867. szeptember 15., 1160. oldal.

9 Szerző nélkül: Ref. egyetemes egyházi értekezlet. PEIL. X. évf. 52. sz. 1867. december 29., 1674. oldal.

zőket és korábban ismereteink szerint nem használt megoldásokat alkalmaz az eredmények, különösen a repertórium és a tartalomelemzés eredményeinek jobb hasznosíthatóságáért.

1.2. A témakör megválasztása a kutatási előzmények tükrében, historiográfia

A téma megválasztásakor figyelembe vettük, hogy az 1770-1867 közötti magyar egyház és oktatás története a meghatározó események és dokumentumok vonatkozásában feldolgozott, a választott témánk viszont nem. Az időszak egyháztörténetét Csohány János (Magyar protestáns egyháztörténet 1711-1849) dolgozta fel. Korszakokon átívelő megközelítéssel elsőként Zsilinszky Mihály és kutatócsoportja tárta fel részleteiben, kontextusban és a háttér folyamatok tükrében (A magyarországi protestáns egyház története. Athenaeum Irodalmi és Nyomda. Rt. Budapest, 1907.), majd Révész Imre vizsgálta (A magyar protestantizmus története a keresztyénség egyetemese fejlődésének keretében. Minerva. Kolozsvár. 1925.), később Zoványi Jenő kutatta (A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. Debrecen, (reprint 2004.), és Bucsay Mihály (A protestantizmus története Magyarországon, 1521-1945. Gondolat. Budapest, 1985.). A protestáns egyháztörténetet az evangélikus felekezet oldaláról közelítette meg összefoglaló munkájában Fabiny Tibor (A Magyarországi Evangélikus Egyház rövid története. Evangélikus Sajtóosztály. Budapest, 1997), a református felekezet oldaláról Bíró Sándor (A Magyar Református Egyház története. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1949.) újabban Bucsay Mihály (A Magyar Református Egyház története (A magyar protestantizmus történetének keretében.) II-III. kötet. Budapesti Református Theológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanácsék. Budapest, 1972., 1975.) A protestáns tanügyet az önkormányzatiság, az állam és az egyházi érdekek összeütközésének szempontjából dolgozta fel Révész Imre (Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. Sárospatak, 1870.), az autonómia és a tanügy tartalmi fejlődését, megszervezését egyszerre tartotta szem előtt Szelényi Ödön (A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig: különös tekintettel a közép iskolákra. A reformáció négyszázados jubileumára. Pozsony. 1917.) A közoktatás megszervezésének folyamatát az állam és a felekezetek részéről gyakorolt oktatáspolitikai vonatkozásában vizsgálta legkorábban a református hitvallású tanügyszervező és pedagógus Dr. Kiss Áron (A magyar népiskolai tanítás története. I. Füzet. Tanítók Könyvtára. Budapest, 1881.), majd a szintén tanügyszervező pedagógus, evangélikus hitvallású Péterfy Sándor (A magyar elemi iskolai népoktatás. 1. kötet. Lampel. Budapest, 1896.), a neveléstudós, oktatáspolitikai szakember, katolikus hitvallású Kármán Mór (Közoktatásügyi tanulmányok. I-II. Kötet. Franklin-Társulat. Budapest. 1906-1911.). A 20. század első felében nagy hatású monográfiákat adott közre Kornis Gyula (A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I-II. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest 1927.) A 20. század második felében világi megközelítésben, a felekezetek érdekeitől nagyobb távolságtartással, a korábbi alapmunkáktól részben, vagy egészen eltérő (más esetben erőteljesen átfedésben lévő) módszertannal és tartalommal készült el a korszak közoktatás történetét lefedő monográfiák. Ezek közé sorolható Mészáros István szakkönyve (A magyar nevelés története 1790-1849. Tankönyvkiadó, Budapest, 1968.), majd huszonkét évvel később Horváth Márton (szerk.) munkája (A magyar nevelés története. I. Kötet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.). Kisebb időszakot vizsgált részleteiben Ravasz János - Felkai László - Bellér Béla - Simon Gyula (A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. Tankönyvkiadó, Budapest, 1960.), Mészáros István (Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777-1830 között. Tankönyvkiadó. Budapest, 1984.) A fejlődéstörténet pedagógia vonatását elsőként Berczeki Sándor, Komlósi Sándor, Nagy János (Neveléstörténet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.) vázolta fel, újabban Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és iskoláztatás történetébe. Osiris Kiadó. Budapest, 2003.) tárta fel. A népiskolai oktatástörténet hátterét értékes kutatásokkal dolgozta fel a tanítóképzés és a szakmások tekintetében hosszú időtávot lefedve többek-között Szakál János (A magyar tanítóképzés története. Hollóssy János Könyvnyomtató. Budapest, 1934.), Németh András (A magyar tanítóképzés története: 1775-1975. Tanítóképző Főiskola. Zsámbék, 1990.; A modern középiskolai tanári és tanítói szakmai tudástartalmak kibonta-

kozásának történeti folyamatai. In: Pedagógusképzés. 1-2. sz., 2007., 5-26. o.; A magyar népiskolai tanítók és a középiskolai tanárok képzésének és szaktudásának alakulása a XIX. század közepéig. In: Kaposi József, Katona András (szerk.). Fortiter et constanter: A hetvenesztendős Závodszy Géza köszöntése. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2010., 170-188. o.;), Kelemen Elemér (A tanító a történelem sodrában. Iskolakultúra Könyvek. Pécs, 2007.), részben Keller Márkus (A tanárok helye: a középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. század második felében, magyar-porosz összehasonlításban. L'Harmattan Kiadó. Budapest, 2010.).

Az 1770-1790 közötti korszakra nézve alapvető munkát készített Fináczy Ernő (A magyar közoktatás története Mária Terézia korában. I. kötet. Budapest, 1899., II. kötet. Budapest, 1902.), Kármán Mór (Közoktatásunk országos szervezésének nehézségei a XVIII. században. Budapesti Szemle. 1911. 145. kötet.), Firml Aladár (Az 1777-i Ratio Educationis. Pedagógiai Könyvtár. Budapest, 1903.), Csóka János Lajos (A Ratio Educationis korszaka. In: Magyar művelődéstörténet. (szerk. Domanovszky Sándor), Budapest, 1941.), Ravasz János (A felvilágosult abszolútizmus neveléspolitikája. In: A magyar nevelés története a feudalizmus és kapitalizmus korában. (szerk. Ravasz János). Budapest 1968.). A protestáns reformtörekvéseket részletezte Imre Sándor (Az iskolai reformtörekvések történetéből. Mozgalmak a Ratio Educationis előtt. Protestáns Szemle. 1908.) Kimondottan a Ratio Educationisszal kapcsolatban. II. József állam- és egyházpolitikájának hátterét, gyakorlását és a protestáns autonómiához való viszonyát részletezte Zsilinszky Mihály előbb említett munkájában (háttér: 513-526. o., gyakorlás: 526-548. o., protestáns autonómia 543-548. o.).

Az 1790/91. évi országgyűlés tanügyi vonatkozásaihoz értékes kiegészítéseket adott Hajdú János (A dunántúli rendek köznevelési-közoktatási javaslatai 1790-91-ben. I-II. rész. Pedagógiai szemle. 1981. 31. évf. 1-2. sz.), Némedi Lajos (A nemzeti művelődés ügye 1790-91-ben. Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve (Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. 1962.) Kimondottan a vallásügyi törvényjavaslatra világít rá protestáns egyházjogi tekintetben Irinyi József (Az 1790/1-ki vallásügyi törvény keletkezésének fe: közjogi észrevételekkel a bécsi és linzi békekötések alapján. Kilián. Beimel – Kozma Nyomdája. Pest, 1857.) Az 1790/1791. évi eseményeket nagyobb, egyháztörténeti kontextusba helyezi Warga Lajos (A keresztyény egyház történelme. II. Kötet. Sárospatak, 1906. 711–721. o.). Az 1791. évi budai református zsinat eseményeinek dokumentálásával összefüggésben írt Révész Kálmán (Az 1791. évi budai zsinat naplója. Protestáns Szemle. 1896.), történetét pedig Szeberényi Andor dolgozta fel (Az 1791-ik pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme. Hornyánszky Viktor. Pest, 1869). A zsinathoz kiegészítést tett Révész Imre (Adalékok a magyar ref. Egyház zsinat-tartási ügyének múltjához. Debrecen. 1877.). Az 1791. évi budai református és a pesti evangélikus zsinat kánonpontjait közölte le a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok. II. Lipót politikáját, a vallásügyi törvényjavaslat hátterét, az országgyűlést, a vallásügyi törvényjavaslat létrejöttét, és a zsinatokat hosszasan taglalta Zsilinszky Mihály (549–553. o., 553–558. o.; 558–562. o.; 572–588. o.)

A reformkorból az 1844. évi népiskolai törvényjavaslatot vizsgálta Bajkó Mátyás (A Bezerédj-féle országgyűlési választmány népoktatási törvénytervezete. Neveléstörténeti tanulmányok. (szerk. Kőte Sándor. Budapest, 1970.). A dokumentum egy részét leköszölte Ravasz János (Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Budapest, Tankönyvkiadó, 1966., 373–381. o.). A polgári átalakulás korszakából (1848) a nem kormányzati kezdeményezések közül Tavasi Lajos tevékenységét tanulmányozta, és a Nevelési Emléklapokban megjelent munkáiból válogatást közölt le Oroszné Murvai Margit (Tavasi Lajos: Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei., Tankönyvkiadó. Budapest, 1955.), az első egyetemes tanítói értekezlet határozatait adta közre, a kongresszust értékelte Péterfy Sándor (Az 1848-iki tanügyi kongresszusról: az első egyetemes és közös magyar tanítógyűlés dolgozatai után. Singer és Wolfner. Budapest, 1896.), a jegyzőkönyvekből közölt le részleteket Ravasz János (Dokumentumok. 487–511. o.). A kormányzati kezdeményezések közül báró Eötvös József munkásságát, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megszervezését, az 1848. évi XX. törvénycikk összeállítását, végrehajtásának előkészítését, és a népiskolai törvényjavaslat országgyűlési tárgyalását részleteiben és igen hosszasan tárgyalta legkorábban Hajdu János

(Eötvös József báró első minisztersége. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1933.), majd később korszerűbb megközelítésben Felkai László (Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979.; Felkai László (összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta): Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Tankönyvkiadó. Budapest, 1957.) Az eredeti népiskolai törvényjavaslatot („Törvényjavaslat az elemi oktatásról”), annak bizottsági módosítását és indoklását („Az osztályok központi választmányának jelentése az elemi iskolákat tárgyzó törvényjavaslat iránt.”, valamint az országgyűlés részéről elfogadott tervezetet („Törvényjavaslat az elemi oktatásról) tette közzé Beér János (Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. Akadémiai Kiadó, Budapest 1954., 613–615. o.; 615–617. o.; 618–620. o.). Értékes adalékokkal egészíti ki, és világítja meg Kósa László a protestáns egyházak szerepét az 1848-as évben (Kósa László: A polgári szabadság kapujában: a református egyház 1848-ban. In. Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.)

A Bach-korszakot általános tekintetben vizsgálta többek között (a teljesség igénye nélkül) legkorábban Berzeviczy Albert (Az abszolutizmus kora Magyarországon (1849-1865) I-IV. kötet. Budapest. 1922-1932.), majd Szabad György (Az önkényuralom kora (1849-1867) a Magyarország története tíz kötetben c. munka hatodik kötetében, később, napjainkban K. Lengyel Zsolt (Neoabszolutizmus vagy önkényuralom? (Megjegyzések a magyarországi Bach-korszak újabb historiográfiájához. Aetas. 23. évf. 3. sz. 2008.) A tanügy tekintetében kutatta Kőte Sándor (Közoktatás és pedagógia az abszolutizmus és dualizmus korában, 1849-1918. Budapest, 1975.), Zibolen Endre (Népoktatásügyünk az önkényuralom éveiben, Magyar pedagógia. 86. évf. 1. sz.), Pethes János (Népoktatásunk állapota a forradalom után I-III. Magyar paedagogia 1892. 1. évf.). Igen értékes adalékkal járult a közoktatás megszervezésének történetéhez Hajdú János (Az osztrák vallás- és közoktatásügyi minisztérium szervezetének kialakulása a Bach-korszakban. In. Tanulmányok a magyar nevelés történetéből. Budapest, 1957.) Kiegészítéseket tett Berczei Sándor, Komlói Sándor, Nagy János (Neveléstörténet. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988. 156–159. o.) Statisztikai adatokat közölt Barsi József (A közoktatás statistikája, Pest 1869). A protestáns egyház felől közelítette meg az ügyet legkorábban Bauhofer György (A magyar protestantizmus az abszolutizmus idején. Sopron. 1929), Révész Imre (Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Budapest, 1957.; Vélemény a magyar protestáns egyházalkotmány fő pontjai felett. Pest, 1857.), Zsilinszky (676–742. o.), további részleteket hozott fel Csohány János (A magyarországi protestánsok abszolutizmuskori bécsi kormányiratok tükrében. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest, 1979.). A protestáns egyházaknak az 1850-1867 közötti időszakban betöltött szerepét újabban Kósa László értelmezte (Kósa László: Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában. In. Kósa László: Művelődés, egyház, társadalom. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2011.)

Egy speciális témakörnek ítéljük meg a protestáns népiskolaügyet közvetve befolyásoló református és evangélikus kollégiumok, tanítóképzők ügyét, amelyek a partikula rendszeren, a tantervek elkészítésén, a tanításmódszertan meghatározásán, a tananyag, a vezérolvasó, és tankönyvek összeállításán, és a külföldi kapcsolatokon, tanulmányutakon keresztül nagymértékben determinálták az alapfokú oktatás színvonalát, valamint a tanítóképzést is. A területre vonatkozóan számos kutatás készült, dolgozatunk megírása során ezek közül Barcsa János (A Debreceni Kollégium és partikulái. Debrecen Szabad Királyi Város Könyvnyomda Vállalata. Debrecen, 1905.), Varga János, Szekerczés Pál (Tanulmányok a régi debreceni kollégiumi tanítóképzés történetéből: 1538-1944. Debreceni Tanítóképző Főiskola. Debrecen, 1990.), Dienes Dénes, Ugrai János (A Sárospataki Református Kollégium története. Hernád Kiadó. Sárospatak, 2013.), Gömör János (Eperjes és az evangélikus kollégium története. Evangélikus Országos Múzeum. Budapest, 1994.), Nagy Sándor, Zsigmond Ferenc, Révész Imre (A Debreceni Kollégium története. Tiszántúli Református Egyházkerület. Debrecen, 1940.), Ugrai János (Önállóság és kiszolgáltatottság: A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793-1830. L'Harmattan. Budapest, 2007.), Rúza Lajos (A pápai Kollégium története. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest, 1981.), Kocsis Elemér (A Debreceni Református Kollégium története. Református Zsinati Iroda. Budapest, 1988.), Györffy Sándor, Hunyadi Zoltán (A

soproni líceum. Tankönyvkiadó. Budapest, 1986.), Orosz Gábor (A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. In. Az evangélikus tanítók, iskolák, tanítóképzés Nyíregyházán a XIX. században. M-Kira Bt. Debrecen., 2008.), Fehér Erzsébet (Tanítóképzőnk története: Sárospatak 1857-1997. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest, 1997.), A sárospataki tanítóképzés másfél évszázada: 1857-2007. Eötvös József Kiadó. Budapest, 2007.), Ugrai János (A Önállóság és kiszolgáltatottság: A Sárospataki Református Kollégium működése, 1793-1830. L'Harmattan Kiadó. Budapest, 2007.); A gyakorlatias népoktatás jegyében: Pestalozzi eszméinek sárospataki megjelenése. In. Iskolakultúra. 18. évf. 1. sz. 2008.; A pallérozottság ellenében: iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán. Új Mandátum. Budapest, 2010.) munkáit tekintettük át.

Nézetünk szerint az oktatástörténeti értekezésünk értelmezéséhez alapvonásaiban szükséges ismerni a társadalmi folyamatokat. Ezt a területet vizsgálta longitudinális megközelítésben eltérő szempontok tekintetében többek-között Vörös Károly (A magyarországi társadalom (1790-1848) In. Magyarország története tíz kötetben. V/1. (Mérei Gyula főszerk., Vörös Károly szerk.). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.), Szabad György: A társadalmi átrétegződés folyamatának előrehaladása. In. Az önkényuralom kora (1849-1867). In. Magyarország története tíz kötetben. VI/1. (Kovács Endre főszerk., Katus László szerk.). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979.), Gyáni Gábor (Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Osiris Kiadó. Budapest, 2004.), Sasfi Csaba (Felekezeti és a középiskolai szocializáció színterei: A magyarországi középiskolai diákság felekezeti viszonyai a 19. században. Századok, 144. sz., 2010.); Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében. Korall. Budapest, 2013.). A területtel kapcsolatban értékes két kötetes, hetvenkilenc értekezésből álló tanulmánykötet jelent meg Faragó Tamás szerkesztésében (Magyarország társadalomtörténete a 18-19. században. Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 2004.).

1.3. A sajtó mint (nevelés)történeti forrás értékelése az eddigi kutatások tükrében

A doktori disszertáció a kutatási tervek szerint a megnevezett sajtótermékek népiskolaügyi cikkeinek elemzésén keresztül tárja fel, rendszerezi és vizsgálja az alapfokú oktatással kapcsolatos fejlesztéseket, ezáltal igyekszik rekonstruálni a protestáns oktatáspolitikai egyes területeit. További célja a releváns cikkeket elsődleges tartalmuk megadásával repertorizálni, a kiválasztott csoportok cikkeinek tartalmát pedig tartalomelemzés segítségével kategóriákba sorolni. A két feladatcsoport mellett nem vállalkozik a protestáns egyházi és iskolai sajtótermékek genezisének, kialakulás- és működéstörténetének részletes megírására. Mégis mivel egyrészt a disszertáció alapforrásait a sajtótermékekben fellelhető releváns anyagok jelentik, másrészt folyamatosan sajtóanyagokkal fogunk dolgozni, nézetünk szerint a tervezett munkát el kell helyezni az eddigi általános és célirányos sajtókutatások között. A sajtókutatás alatt a sajtótörténeti megközelítésű és a sajtó, mint történeti forráson alapuló kutatásokat értjük, függetlenül attól, hogy az adott sajtótermék általános megismerésére, vagy témaspecifikus feltárására vállalkoznak. Tekintettel arra, hogy disszertációnk forrásállományát meghatározó mértékben az eddig feldolgozatlan és kiaknázatlan sajtótermékek adják, tisztázni szükséges, hogy van-e értelme, relevanciája, és hagyománya a sajtóforrásokon alapuló neveléstudományi, és azon belül a neveléstörténeti kutatásoknak? Megalapozottnak, kidolgozottnak és ami leginkább ilyen fontos: tudományos értelemben elfogadhatónak tekinthető az az eljárás, amely a neveléstudományi kérdéseket a sajtóanyagokon keresztül, azok felhasználásával vizsgálja? A kérdést még nem tudjuk egyértelműen megválaszolni. Korábbi kutatásainkból annyi vált világossá számunkra, hogy a sajtótörténet a történet- és irodalomtudomány – ebből következően feltehetően a neveléstudomány – egyik eszköze, egyes nézetek szerint segédtudománya. Mások szerint önálló tudomány. Előljáróban megállapíthatjuk, hogy kiindulási hipotézisünket részben és érintőlegesen támasztják alá az olyan online szabad, vagy korlátozott hozzáférésű adatbázisok, gyűjtemények, mint az Arcanum, illetve ennek részét adó Library Hungaricana, valamint a MATARKA, és a Magyar Elektronikus Könyvtár. Segítségükkel számos releváns sajtótermék válik elérhetővé, kereshetővé a szakma, és a laikus kö-

zönség számára. A sajtó, mint a megismerés egyik eszközére irányuló igényt mutathatják az adatbázisok mögött szereplő központi, főként a Nemzeti Kulturális Alap, az Európai Unió strukturális alapjainak finanszírozásával, valamint alapítványi, és piaci támogatásokkal megvalósult, és megvalósuló digitalizálási projektek.

Nézetünk szerint a korábban megfogalmazott kérdéskör tisztázása a disszertáció érvényességének a megalapozását, vagy elvetését jelenti. A kérdéscsoport több irányból megközelíthető. Az első kérdés talán úgy tehető fel leginkább, hogy a sajtó rendelkezik –e olyan funkciókkal, amelyek a történettudomány és a neveléstudomány érdeklődésére tarthatnak számot? Ennek megválaszolásához az alapvető sajtótörténeti munkákból kell tájékozódni, de a polgári nyilvánosság, mint funkcióhoz érdemes kézbe venni Habermas azon könyveit is, amelyek a sajtót, mint közösségszervező tényezőt értékelik. Amennyiben a sajtótermékek rendelkeztek releváns funkciókkal úgy feltételezhető, hogy az egyes tudományterületek képviselői fontosnak találták jegyzékbe venni, szemlélni, feltárni és tartalom elemezni a sajtóforrásokat. Ez a két alapkérdés bármely diszciplínára vetítve érvényes lehet. A neveléstudományra vonatkoztatva azonban hangsúlyos kérdés, hogy a sajtó, mint forrás megjelenik-e, mennyiben és hogyan jelentkezik a neveléstörténeti kutatásokban? A kérdést úgyis feltehetnénk van-e igény, van-e szándék és törekvés erre nézve? A tényleges kutatás megkezdése előtt ezért súlyponti kérdésként fogalmaztuk meg azt, hogy a neveléstudomány szakmai közegeiben elismert történeti forrásnak tekinthető-e a sajtó, vannak-e olyan tények amelyek ezt bizonyítják? Ezen a szalon továbbhaladva, a főkérdést kissé árnyalva szintén kulcskérdés, hogy a neveléstudományban, és annak részét jelentő neveléstörténetben a sajtóforrásokon alapuló kutatások elismertek-e, beilleszkednek-e a jelent, és a közelmúltat jellemző főáramlati kutatások közé, eredményeznek-e önálló iskolát, kialakítanak-e önálló áramlatot, vannak-e ebben élenjáró szakmai műhelyek, csoportosulások, vagy legalábbis törekvések-e ezek megszervezésére, vagy csak marginális szerepben léteznek, vagy egyáltalán nem léteznek? Ennél a pontnál további kérdésként jelenik meg, hogy az állami és a nem kormányzati szakmai szervezetek látnak-e értelmet, remélnék-e hasznot központi anyagi forrásokkal, illetve piaci vagy alapítványi pénzekkel finanszírozni az ilyen jellegű vizsgálatokat? A Magyar Tudományos Akadémia, a neveléstudományi doktori iskolák pedig biztosítanak-e teret az ilyen jellegű kutatásoknak szakmai és erkölcsi támogatásukkal, befolyásukkal? A második halmaznak kritikus részét jelenti, hogy a túlnyomóan és definitíve sajtóforrásokra építő, tehát döntően nem vegyes projektek (ha léteznek ilyenek?) relevánsak-e, egyúttal elfogadottak-e, nem esnek-e a forráshiány, a forrás-egyensúlytalanság hibájába. További kérdés, hogy a tudomány jelenlegi állását reprezentáló közelmúltban készült jelentősebb neveléstudományi munkák között találunk-e részben, vagy nagyrészt sajtóforrásokra építő dolgozatokat? További fontos kérdés, hogy a sajtóra, mint történeti forrásra építő (történet-, irodalom- és) neveléstudománnyal foglalkozó kutatók (ha vannak?) mivel indokolták meg vállalkozásaik relevanciáját, milyen szempontok szerint tekintették érvényes forrásnak a sajtóanyagokat? A kérdések strukturált megválaszolását egyrészt a disszertáció jellege indokolja, másrészt pedig az, hogy információink szerint jelen időpontig (2018. 03. 02.) a neveléstudomány keretében nem készültek el olyan rendszerező tanulmányok, monográfiák, amelyek a döntő mértékben sajtóforrásokat hasznosító neveléstörténeti munkákat rendszereznék, szempontjaikat elemeznék. Álláspontunk szerint a neveléstudomány egyik lényeges feladata lenne historiográfiai szempontból megismerni az eddigi kutatásokat legalább a rendszerezés szintjén.

A dolgozatunknak nem képezi központi tárgyát a fenti hiány pótlása, és egy komplex rendszertan elkészítése, mégis lényegesnek tartottuk, hogy disszertációnk tartalmilag érvényes legyen, tisztában legyünk a hasonló forrásokat alkalmazó neveléstudományi szakemberek vállalkozásaival. A relevancia kritériumának teljesüléséért a fenti felvetésekre válaszokat kerestünk. A tisztázásért előkészítő, tájékozódó és felmérő célzatú alapkutatást végeztünk. Dolgozatunk forrásának megválasztásához igyekeztünk a fenti értelmezési keretben elhelyezhető érveket és ellenérveket gyűjteni, tendenciákat azonosítani, aktivitásokat detektálni, annak érdekében, hogy kiderüljön: érdemes-e egy nagyrészt homogén forráscsoportra alapozott nagy volumenű, több éves kutatómunkát feltételező és igénylő doktori disszertáció megkezdése, vagy sem? A kérdés megválaszolását a fenti kérdésekből

származtatott tengelyek mentén tesszük meg.

1. A sajtó, mint történeti forrás relevanciája közvetlenül annak történelmi funkcióiból, szerepeiből eredeztethető.
2. A sajtó, mint forrás történeti értékét indikátorként jelzik a sajtóanyagok feldolgozására vonatkozó általános és neveléstudományi vonatkozású bibliográfiák, repertóriumok, cikkgyűjtemények, repertóriumbibliográfiák.
3. A sajtó, mint forrás történeti értékét mutatják a sajtótörténeti munkában foglalt definíciók.
4. A sajtó, mint neveléstudományi forrás értékét bizonyítják a sajtótermékek feltárásával, elemzésével foglalkozó neveléstörténeti írások.
5. A sajtó, mint forrás értéke összefüggésben áll a sajtóprotestantizmus és a politikai protestantizmus jelenségével

1.3.1. A sajtó forrásértéke a sajtótörténeti munkák alapján

Az első és második hipotézis megválaszolása a mellékletekben elhelyezett háttér tanulmányban olvasható¹⁰, a harmadik, negyedik és ötödik hipotézis megválaszolását jelentőségénél fogva a disszertáció törzsszövege az alábbiakban tartalmazza. A harmadik hipotézissel kapcsolatban a következőket állapítjuk meg. Kókay György 2006-ban készítette el a Fehér Katalin „Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849” című monográfiájára vonatkozó könyvkritikát. Kritikájában a sajtó relevanciáját annak kettős jellegéből vezette le, mint írta: a sajtót „nemcsak forrásként használhatjuk, hanem egyszersmind a lapoknak az eszmék népszerűsítése terén betöltött szerepét és maguknak az egyes irányzatoknak a hazai elterjedését is megismerhetjük általuk.”¹¹ Kókaynál emellett egyértelműen megjelenik a közvetítés és a disszemináció funkciója: „Kétségtelen ugyanis, hogy a neveléssel kapcsolatos új eszmék és törekvések közvetítése terén a sajtó a könyveknél is nagyobb szerepet játszott.”¹² Kókay a forrástípus értékénél fogva egyúttal felhívja a figyelmet a sajtóforrásokra alapozott neveléstörténeti munkák jelentőségére is. Álláspontja szerint „az időszaki sajtó anyagának feldolgozása választ ad számos olyan kérdésre, amelyek a neveléssel kapcsolatos elvek és módszerek elterjedésének pontos idejére és visszhangjára vonatkoznak, de egyszersmind képet ad a korabeli közvélemény körében keltett határról is.”¹³ Szabó Miklós „A magyar sajtó története” című három részes monográfia bevezetőjében a sajtó, mint történeti forrás relevanciáját az egyes funkcióival indokolta. Tézise szerint „a sajtó minden közösség történetének alakítója és egyúttal tükrözője.”¹⁴ A sajtót a nemzeti politika-, esemény- irodalom- és művelődéstörténet részének tekintette. Megállapítása mellett olyan kiemelt passzív és aktív funkciókat tulajdonított számára, mint a közvélemény formálása, alakítása és a közvélemény megjelenítése. Fogalmazása szerint az egyre „szélesebb, egyre nagyobb számú embert befolyásoló”¹⁵ eszközrendszerű „sajtó egyúttal érzékeny műszere a társadalmi tudat mindenkor állapotának, tanúja és formálója a politikai közgondolkodásnak, közvetítője az ideológiáknak, továbbadója a művelődési anyagnak.”¹⁶ Dersi Tamás „A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája” című könyvének bevezetőjében a sajtó, mint történeti forrás jelentőségét a társadalom- és művészettörténeti kutatások forrásfeltáró törekvéseivel, illetve a „folyamatok ábrá-

10 http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/sajto_tanulmany.pdf (2018. 05. 17.)

11 Kókay György: Fehér Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849. Bp. 2005. Eötvös József Kiadó, 400 l. Magyar Könyvszemle 122. évf. 1. sz. 2006. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00048/Ksz2006-1-07.htm> (2018. 03. 03.)

12 Kókay: i. m.

13 V. ö.: „így már abból a szempontból is fontos e hírlap- és folyóiratbeli források feltárása, hogy a felvilágosodás kori új nevelési eszmék és az ennek nyomán kialakuló nevelési gyakorlat legelső hazai jelentkezéseiről pontosabb ismereteink legyenek.” Kókay György: Fehér Katalin: Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp. 2001. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 270 l., 31 t. Magyar Könyvszemle 117. évf. 3. sz. 2001. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00030/0002-25d.html> (2018. 03. 03.)

14 Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története I. 1705-1848. Akadémia Kiadó. Budapest, 1979., 11. oldal.

15 Kókay: i. m. 11. oldal.

16 Kókay: i. m. 11. oldal.

zolasát megbízható dokumentációval alátámasztó szakmai igényességével¹⁷ indokolta. A sajtó, mint forrás történettudományi felhasználhatóságát a következőképpen támasztotta alá: „Elmélyíti a köztörténet ábrázolását, s a napjainkban oly örvendetesen fellendülő gazdaság-, társadalom- és ideológiatörténeti kutatást, amely az egykori hétköznapok, a mindennapi apró mozzanatok regisztrálása nélkül nehezen, vagy sehogy sem juthatna el a tényanyag általánosításához, a törvényszerűségek megragadásához.”¹⁸ Funkcióként a történelmi jelen tükrözését, és a híradást emelte ki: célja „a megállíthatatlanul zajló folyamat napi, heti, havi szakaszainak, a történelem minatúrjeinek – regisztrálása. Ebben van ereje és gyengesége, innen érthetők korlátai és nagy lehetőségei.”¹⁹ Később ezt azzal egészítette ki, hogy: a „sajtó tükrözi a társadalom életét, termelő erőit és az általuk meghatározott tulajdonviszonyokat, az intézmények és a tudat, az alap- és a felépítmény szerkezetének napi, heti aktualitású vetületét. Ez biztosít számára jelentős helyet és szerepet a felépítményben, a tudatformák szférájában.”²⁰ További funkcióként említi meg Dersi a társadalmi osztályok, rétegek, csoportok nézeteinek, nehézségeinek, vágyainak kifejezését. Ebből a funkcióból következik a többi is: a híryanag szelektálása, az eseményekre való érzelmi és gondolati reagálás módja, „az általánosításra törekvő, leszűrt és megfontolt”²¹ véleményalkotás. Következtetésként megállapítja, hogy a sajtó a tükröző és formáló funkció miatt „valamennyi múltat kutató tudomány jelentős segédeszköze.”²² Lakatos Éva a korábbiakhoz hasonlóan szintén több funkciót különböztet meg „A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705-1944” c. öt részes munkájának előszavában. Nála is megjelenik a tükör és tájékoztató szerep. Mint írja a sajtó az élet tükre: „az időszaki kiadványok arra töreksznek, hogy hírt adjanak társadalmi, gazdasági, politikai és kulturális élet különféle eseményeiről, általánosabb kérdéseiről.”²³ Lakatosnál másoktól eltérően erőteljesen felmerül az érvényesség kritériuma is, amelyet a szubjektivitással és objektivitással, döntően a valóság konstruálásával hoz összefüggésbe. Állásfoglalása szerint a sajtó a valóságnak a szerkesztő, és kiadó által megszürt részleteit, nem pedig az objektív egészét tükrözi, ezért szubjektív. Tézisét olyan erőteljes általános szabályként kezeli, amely alól objektivitásából adódóan csak néhány időszaki kiadvány mentesül. Véleménye szerint ezért megoldásként az objektivitás, a valóságról alkotott kép tárgyilagossága, és a valóság reprezentálása nem egy, hanem kizárólag több sajtótermék bevonásával érhető el: „az objektivitás még inkább érvényes egy-egy időszak sajtótermékeinek egészére, amelyek ... végül is összességükben kiegészítik és teljessé teszik egymást.”²⁴ Ezzel az eljárással szerinte egy-egy korszak „sajtója ... gyakorlatilag készen kínálja a kutatásnak a jelzett kor egészének életszerű és közvetlen megismerését.”²⁵ Lakatos álláspontja szerint „a sajtó a magyar nemzeti önismeret megismerésének termékeny lehetőségét kínálja [...] forrásértéke helyenként a kéziratossal emlékekkel vetekszik.”²⁶ Paál Vince „A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867-1945” című tanulmánykötet előszavában a sajtót a történettudomány egyik fontos forrásának tekinti. Mint írja: „Minden, ami nyomtatásban napvilágot látott és fennmaradt az utókorra, értékes lenyomata az adott kor eseményeinek, eszméinek, gondolkodásának, a kortársak egymáshoz, múltához, jelenhez és jövőhöz való viszonyának.”²⁷ Kókay György „A magyar hírlap és folyóiratirodalom kezdetei (1780-1795)” című monográfiájának előszavában a sajtó, mint történeti forrás értékét, relevanciáját annak gazdag eszköztárából származtatja. A korábbi-

17 József Farkas (szerk.): A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705-1945). Magyar Újságírók Országos Szövetsége. Budapest, 1972., 5. oldal.

18 József: i. m. 7. oldal.

19 József: i. m. 7. oldal.

20 József: i. m. 8. oldal.

21 József: i. m. 8. oldal.

22 József: i. m. 8. oldal.

23 Lakatos Éva: A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705-1944. 1. kötet A-J. Országos Széchenyi Könyvtár. Budapest, 2010., V. oldal.

24 Lakatos: i. m. V. oldal.

25 Lakatos: i. m. V. oldal.

26 Lakatos: i. m. V. oldal.

27 Paál Vince (szerk.): A sajtó kultúráközvetítő szerepe 1867-1945. Tanulmányok. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont. Budapest, 2014., 7. oldal.

akban már felsorolt funkciók Kókaynál is megjelennek, de részben más tartalommal. Kókay a tájékoztatás és információátadással (a „rendszeres időközökben publikált aktuális hír- és cikkanyag” leközlésével) hozza összefüggésbe a gazdasági és társadalmi téren jelenlévő széttagoltság és elszigeteltség felszámolását, amely egyúttal a feudalizmusból a polgári nemzetállam irányába történő elmozdulás, tehát a polgárosodás és a modernizáció egyik alapfeltétele volt. A tájékoztató szerep összekapcsolódott a társadalomszervező funkcióval. Álláspontja szerint tehát a tájékoztatás mellett „nem elhanyagolható tényezői voltak saját korszakuk társadalmi, politikai és szellemi életének irányításában és szervezésében sem.”²⁸ Ezt a funkciót nagyban segítette, és lehetővé tette, hogy a lapok szerkesztőségének tagjait és rendszeres íróit művelt, világlátott, tájékozott, és a külföldi sajtótermékeket rendszeresen olvasó, általában közismertségnek örvendő, példa- és mintaértékű (vezér)személyek, vagy véleményvezérek adták. Egy másik funkcióként az eszmék terjesztését azonosítja. Az elsősorban moralizáló, vegyes tartalmú lapok a 19. század során jelentős szerepet játszottak a felvilágosodás eszméinek terjesztésében – közreadásában és értelmezésében –, a nemzeti nyelv és irodalom újjászületésében és megerősítésében, vagy a függetlenségért és szabadságjogokért való küzdelemben. Állásfoglalása szerint a sajtó feltárása a korszak szellemi életére ható különböző irányzatok eredetének és hatásának könnyebb nyomon követéséhez is hozzájárul: „Olykor éppen az újságok és folyóiratok lapjain bukkannak fel először olyan új nézetek, amelyek a sajtó közvetítésével terjednek el.”²⁹ További funkcióként különítette el a szélesebb társadalmi álláspontok ismertetését, és a korszak állapotának leírását. Előbbivel kapcsolatban véleménye szerint a sajtó segítségével lehetőség nyílik tanulmányozni, hogy az eszmei és ízlésirányzatoknak miként hatolnak be társadalom szélesebb rétegeibe és milyen visszhangot gerjesztenek. Ez abból adódik, hogy a lapokban a kiemelkedő írói személyiségeken kívül a laikusabb levelezők írásai is megjelenhettek. Utóbbival összefüggésben szerinte az időszaki sajtó „rendszeresen és sokrétűen beszámolt a kor eseményeiről és törekvéseiről”³⁰ ezért segítségével közelebb lehet kerülni „a korszak valódi megismeréséhez. A történettudományok elkerülhetetlenül szükséges absztrakcióit és szaktudományi korlátait szinte elmellőzhetetlenül egészítik ki a kor sajtójának feldolgozása, mert ez éppen a történeti folyamatnak, a mindennapok eseményeinek a jobb megértését és a korba való beleélését könnyíti meg.”³¹ A hírlap- és folyóirat-irodalom feldolgozása a korszak folyamatát annak összetettségében, komplexitásában tudja megvilágítani. A megbízhatóság kérdése Kókaynál a sajtó, mint történeti forrás megbízhatóságával kapcsolatban merül fel. A 18. század végére vonatkozó kutatási eredményei szerint „a kor több újságírója eleve úgy igyekezett írni az újságot, hogy lapja az eljövendő korok kutatói számára hiteles kútfők lehessen [...] több szerkesztő arra is törekedett, hogy lapja forrás gyanánt szolgáljon egykor.”³²

1.3.2. A sajtó forrásértéke a neveléstudományi, neveléstörténeti munkák alapján

A történet- és irodalomtudomány műhelyek, illetve az OSZK támogatásával készült általános megközelítésű sajtótörténeti munkák mellett az utóbbi két évtizedben a neveléstudományi doktori iskolák is jelentős értéket és súlyt tulajdonítottak a sajtóforrásokat felhasználó neveléstörténeti kutatóknak. Megjegyezzük ezzel a diszciplína művelésén túlmenően hozzájárultak a sajtótörténet eddigi eredményeihez is. A kutatók egy része egy, vagy több sajtótermék általános történetének megírására vállalkozott, más részük pontosan megfogalmazott témákat, vagy elemeket vizsgált egy vagy több sajtótermékben. Az első típusba sorolható munkák inkább az általános sajtótörténet eddigi eredményeit növelték, a második típusba tartozók pedig nézetünk szerint a neveléstudomány történeti perspektíváját, a neveléstörténetet gazdagították. A doktori iskolák mellett az akadémiai szféra és az ál-

28 Kókay György: A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780-1795). Akadémia Kiadó, Budapest, 1970., 6. oldal.

29 Kókay: i. m. 7. oldal.

30 Kókay: i. m. 7. oldal.

31 Kókay: i. m. 8. oldal.

32 Kókay: i. m. 6. oldal.

lami szervek is bizonyos mértékig lényegesnek tartották a pedagógiai sajtó feltárásának költségvetési forrásokból való támogatását. Ezt mutatja az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok keretében, az 1998-2015 közötti időszakban megvalósult három sajtótörténeti alap kutatás, illetve az egyes kutatásokat elősegítő Emberi Erőforrások Minisztériuma által kiírt Új Nemzeti Kiválóság Program támogatása. Az eddig elkészült kutatásokat felmértük, s az eredmények elérhetőségeiből táblázatot állítottunk össze (1. táblázat).

Fejezet	Menü	Almenü	Megnevezés	Link (2018. 05. 17.)
A sajtó, mint (nevelés)történeti forrás értékelése az eddigi kutatások tükrében	Sajtó, mint forrás	Nincs	Tanulmány	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanulmany.html
			Neveléstörténeti sajtókutatások	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/nevelestortenet_i_sajtokutatasok.html
			Irodalomjegyzék	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/nevelestortenet_i_sajtokutatasok_irodalomjegyzek.html
			Adatbázis	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/nevelestortenet_i_sajtokutatasok_adatbazis.html
			Adatbázis (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/nevelestortenet_i_sajtokutatasok_offline.html

1. táblázat. Lendvai Tamás: *A neveléstörténeti sajtókutatások jegyzékeinek elérhetősége.* (Felhasználónév: lendvaitamas ; Jelszó: phd2018) Támogatott böngésző: Google Chrome, Mozilla Firefox (Quantum)

Az általunk megismert sajtóforrásokat domináns mértékben hasznosító kutatásként értelmezhető – konferenciakiadványokban, tanulmánykötetben, folyóiratokban, doktori disszertációként, önálló monográfiákként megjelent – hatvanhat önálló munkát jellegük szerint kilenc csoportba soroltuk (A-G). A munkák egyik része (A) egy adott sajtótermék működéstörténetét tanulmányok formájában mutatta be, a második része (B) ugyanígy járt el, de több folyóiratot dolgozott fel. A harmadik részbe soroltak (C) egy sajtóterméket egy vagy több szempont tükrében vizsgáltak szintén tanulmány formájában, a negyedik osztályba (D) tartozók hasonló formában jártak el, de több sajtótermékben egy vagy több szempontot elemeztek. Az ötödik csoport (E) tartalmazza az egyetlen olyan általunk ismert PhD disszertációt, amely a címevel ellentétben több sajtóterméket dolgozott fel több szempontból, a hatodik csoportba (F) az a két – OTKA – támogatással készült monográfia tartozik, amely hosszú időtávban több sajtótermékben több szempontot vizsgált. A nyolcadik csoport (G) a három OTKA és egy alapítványi projektet tartalmaz. A kilencediket (H) azon írásként számláljuk ki, amelyek bár a sajtó mellett más forrást is használnak, ezért vegyes típusúak, mégis a sajtótermék aránya a munkák egyes részeiben kimondottan magas. Eredményeink szerint a neveléstudományi doktori iskolák támogatásával megvalósuló sajtótörténeti kutatásokat különösen Fehér Katalin, Kereszty Orsolya, Szabolcs Éva, Kéri Katalin, Darvai Tibor, Géczi János, Sólyom Réka, Nóbik Attila, Péntes Dávid, Vörös Katalin, Komjáthy Zsuzsanna, Nagy Mária, Radnai Ferencné, Pintér Szilvia, Török Andrea, Nagy Adrienn, Rébay Magdolna tartotta fontosnak, és valószínűleg meg. A kutatásokat befogadó doktori iskolák közül az aktivitást tekintve az Eötvös Lóránd Tudományegyetem műhelye felülreprezentált. A sajtó, mint történeti forrás értékére enged következtetni a szerzők elismertsége mellett, az is, hogy a tanulmányok meghatározó része lektorált, vagy szakmai közegben elfogadott folyóiratokban és tanulmánykötetben jelent meg. A folyóiratok közül olyan kiemelték adtak helyet a sajtótörténeti tanulmányoknak, mint a *Belvedere Meridionale* (SZTE), a *Budapesti Nevelő* (Merei Intézet), az *Iskolakultúra* (Gondolat Kiadó), a *Könyv és nevelés* (OFI), a *Magyar Könyvszemle* (MTA I. I., OSZK), a *Neveléstörténet* (KJF) a *Neveléstudomány* (ELTE), az *Új Pedagógiai Szemle* (EKE-OFI), és a *THL2*. A magyar nyelv és kultúra tanításának folyóirata (*Balassi Intézet*). A folyóiraton kívüli tanulmányok érdemi részét az Eötvös Lóránd Tudományegyetem, a Pécsi Tudományegyetem, a Szegedi Tudományegyetem, az *Osiris Kiadó*, valamint az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum kiadványaiban jelentek meg, tudományosan elismert

szerkesztők, lektorok és munkatársak közreműködésével. Az Eötvös Lóránd Tudományegyetem adta ki az „Égi iskolák, földi műhelyek: Tanulmányok a 65 éves Németh András tiszteletére” (2015), a „TERRA INCOGNITA. Andragógiatörténeti tanulmányok” (2013), az „Új Kutatások a Neveléstudományokban 2010” (2011), a „Neveléstudomány–reflexió–innováció” (2010), az „Új tehetségek és kutatási eredmények a hazai neveléstudományban” (1994) című köteteket. A Pécsi Tudományegyetem gondozásában jelent meg 2012-ben a „Perspektívák a neveléstudományban. Válogatás a Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola kutatóinak írásaiból” (2012) c. kötet. A Szegedi Tudományegyetem adta ki az „Új kutatások a Neveléstudományokban” (2016), és az „Ünnepi tanulmányok a 60éves Pukánszky Béla tiszteletére (2014) című köteteket. Az Osiris a „Neveléstudomány-történeti tanulmányok”-at (2000), az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum pedig a „Hatszáz év neveléstörténetéből” (2000) című munkát jelentette meg.

A neveléstörténetet problémátörténeti alapon értelmező sajtóforrásokra épülő kutatások szerzői több meghatározó folyóiratot dolgoztak fel azok eltérő működési időszakában, eltérő mélységben és szempontok szerint, valamint különböző módszerekkel. A munkák közös tényezőjét az jelenti, hogy valamennyi szerző döntő mértékben sajtóforrásra építette kutatását. Az általunk azonosított elemzések, értekezések a következő folyóiratokra vonatkoznak: A Nő és a Társadalom (Kereszty Orsolya), Az Én Ujságom (Balogh Lídia, Dombi Alice, Pintér Szilvia-Török Andrea), Család és Iskola (Szabolcs Éva, Nóbik Attila), Katholikus Iskolai Lap (Fehér Katalin), Kisdednevelés (Szabolcs Éva, Varga László), Köznevelés (Darvai Tibor-Géczi János), Magyar Gyermekekről (Kereszty Orsolya), Magyar Iparoktatás (Vörös Katalin), Magyar Lányok (Dombi Alice, Pintér Szilvia-Török Andrea), Magyar Paedagogia (Bíró Zsuzsanna Hanna, Szabolcs Éva), Magyar Paedagogiai Szemle (Dombi Alice), Magyar Tanítóképző (Szabolcs Éva), Minden Gyűjtemény (Fehér Katalin), Népművelés (Baska Gabriella-Szabolcs Éva), Népművelők Lapja (Szabolcs Éva), Néptanítók Lapja (Nagy Mária, Szabolcs Éva), Nők Lapja (Kéri Katalin, Kis-Molnár Csaba-Erdei Helga), Óvodai Nevelés (Kéri Katalin, Komjáthy Zsuzsanna, Darvai Tibor-Géczi János), Pedagógiai Szemle (Pénzes Dávid), Protestáns Tanügyi Szemle (Vincze Tamás), Religio és Nevelés (Fehér Katalin), Tanító (Darvai Tibor, Darvai Tibor-Géczi János), Tudományos Gyűjtemény (Fehér Katalin), Új Pedagógiai Szemle (Bíró Zsuzsanna Hanna), Úttörővezető (Darvai Tibor, Darvai Tibor-Géczi János).

A gazdag szempontrendszerrel felvonultató kutatások részletes tartalomelemzése nélkül a következő megállapításokat tesszük. A kutatások többnyire a trendet tekintve a problémátörténeten nyugvó neveléstörténet írás részét alkotják. A legtöbb kutató a gyermeknevelés egyes részleteinek megvilágításához, és feltárásához használta fel a sajtót, mint történeti forrást. Ehhez a kutatási irányhoz sorolhatóak különösen Szabolcs Éva, Baska Gabriella, Kéri Katalin, Dombi Alice, Pukánszky Béla, Balogné Puzsér Zsuzsanna, Kis-Molnár Csaba, Erdei Helga, Varga László, Géczi János, Darvai Tibor, és Nóbik Attila munkái. A gyermeknevelés mellett szintén meghatározó témakörként merült fel a nőnevelés és a női szerepek története, amelyben érezhetően megjelentek a gender kutatás szempontjai is. Kereszty Orsolya különösen az ezekkel kapcsolatos kérdéseket tárta fel A Nő és a Társadalom feminista folyóiratban, elkészítve a lap részletes történetét, a gender témáról pedig egyik munkájában Darvai Tibor írt. A nőnevelés történetének kutatásával részben sajtóforrásokat felhasználó vizsgálataiban Kéri Katalin, Nagy Adrienn, és Rébay Magdolna is foglalkozott. A gyermek- és nőnevelésen túlmenően lényeges témának tekinthető a professzionalizáció kutatás, amely különösen Németh András, Nóbik Attila, Nagy Mária, Baska Gabriella, Szabolcs Éva, Solyom Réka munkáit jellemezte. A szakképzést Fericsán Kálmán, Nagy Adrienn, Vörös Katalin vizsgálta sajtóforrásokon keresztül. A gyermek- és nőnevelés, és a professzionalizáció mellett más problémákat is kutatott igen összetett munkájában Fehér Katalin. Az OTKA támogatások keretében megvalósult kutatásaiban a felvilágosodás és a reformkor pedagógiai kérdéseinek sajtóvisszhangját, különösen a diskurzusokat elemezte. Kiemelt mértékben foglalkozott az akkori pedagógiai reformerekre, illetve azok innovatív tanítás-módszertani eljárásaikra vonatkozó sajtóreflexiókkal és vitákkal. Az állami oktatáspolitikai és a sajtó ideológiaközvetítő szerepének összefüggéseit vizsgálta Dar-

vai Tibor a 1950-1970 közötti időszakban.

Célspecifikusan megvizsgáltuk az egyes neveléstörténeti sajtókutatásokat, célzottan keresve a választ azokban arra, hogy az egyes szerzők milyen szempontokból, milyen funkcióból következően tartották a sajtót, mint történeti forrást alkalmasnak a neveléstudományi, neveléstörténeti kutatásokban történő felhasználásra? A kutatásokban szereplő állásfoglalások elemzését megelőzően érdemes figyelembe venni Kéri Katalin állásfoglalásait. Szerinte a módszertani problémák ellenére az „elmúlt jó 200 év egyetemes és magyar neveléstörténete csak ezen források felkutatásával és szisztematikus elemzésével válik teljessé.”³³ A sajtó, mint forráscsoport a kutatót a társadalom széles rétegeihez, a tömegekhez vezeti, ezáltal nagyobb rálátást biztosít a társadalmi csoportok életére, mint más források. A sajtó, mint forrás veszélyét abban látja, hogy az „újságok hasábjain megjelenő írások mindig is tömeg- illetve rétegigényeket próbáltak kielégíteni, ezért rövidítve, tömörítve, gyakran eltúlozva, felnagyítva, vagy éppen elhallgatva közvetítették az információkat, tetszőlegesen bántva az adatok arányaival, valódi jelentésével.”³⁴ Ebből adódóan a sajtót, mint forrást szerinte a szükséges kritikával kell vizsgálni. A megfelelő használat esetén értékes információ nyerhető az oktatáspolitikával, a korszak uralkodó nevelési koncepcióval, és az iskolák működésével kapcsolatban. Fehér Katalin OTKA zárójelentésében a sajtót a figyelemfelhívás, a közvélemény tájékoztatása, és a befolyásolás funkciója miatt tekintette releváns forrásnak, mint írta: a „nyomtatott sajtó célja és faladata, szélesebb körű elterjedésétől, a 17. századtól kezdve napjainkig nem más, mint a figyelemfelhívás, a közvélemény tájékoztatása fontos, sokakat érdeklő és érintő kérdésekben.”³⁵ A sajtó azonban álláspontja szerint nemcsak tájékoztat, hanem befolyásol is. Ez a befolyásoló szerep „az évszázadok folyamán egyre jelentősebbé vált, hiszen az olvasóközönség szélesedésével egyre nagyobb tömegkehez jutottak el az a sajtó által közvetített információk. A polgári társadalmak megszületése teremtette meg a valódi polgári nyilvánosságot, hiszen ekkor már a sajtó közvetítésével egyre szélesebb tömegek juthattak az őket érdeklő és érintő információkhoz, és ugyanígy nagy tömegek befolyásolására nyílt lehetőség a sajtó révén.”³⁶ Kis-Molnár Csaba és Erdei Helga meghatározó faktorként a valóság tükrözését, a valóságra történő reflektálást, a befolyásolást és a közvetítést emelték ki. Az első két funkcióra vonatkozó összevont jellegű definíciójuk szerint „a társadalom problémáira való folyamatos reflektálás – mondhatni érzékenység – teszi lehetővé felhasználhatóságát egy neveléstörténeti irányultságú kutatásban, mivel az újságban megjelenő írások túlnyomórészt valóságos, ténylegesen is kitapintható problémákat tárnak az olvasóközönség elé.”³⁷ A harmadik funkcióval kapcsolatos megállapításuk szerint a sajtó képes jelentős hatást gyakorolni a közvélemény alakítására, ezáltal a célközönség gondolkodásának befolyásolására. A közvetítés alatt elsősorban az állam politikai ideológiáinak mediációját értették, mint írták: a „kezdeti időszakban egyértelműen a hivatalos politikai ideológiaközvetítő eszközként jelent meg a magyar sajtóéletben ez az újság is.”³⁸ Vörös Katalin a sajtó, mint történeti forrás értékét a Habermas-féle polgári nyilvánosságból vezeti le, mint írja: a „sajtót mint történeti forrást a 20. század második felétől kezdték elismerni a történészek, amely ekkora már nem pusztán a mondandójuk „színesítésére” szolgált, hanem önálló kutatási területté is vált. Ebben nem elhanyagolható szerepe volt Habermas mára klasszikusnak számító, „a polgári nyilvánosságot” vizsgáló munkájának, amely a magyar (művelődés)történeti munkákra is jelentős hatást gyakorolt.”³⁹ Géczy János a sajtó funkciói között említi meg a kommuni-

33 Kéri Katalin: Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 2001. 37. oldal.

34 Kéri, i. m. 37. oldal.

35 OTKA-37613 kutatási zárójelentés. Elérhető: http://real.mtak.hu/277/1/37613_ZJ1.pdf (2018. 03. 12.)

36 U. o.

37 Kis-Molnár Csaba és Erdei Helga: Gyermekkép a magyar sajtóban 1950 után. In: Pukánszky Béla (szerk.): Két évszázad gyermekei. A tizenkilencedik-huszedik század gyermekkorának története. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest, 2003., 246. oldal.

38 Kis-Molnár és Erdei: i. m. 246. oldal.

39 Vörös Katalin: Az iparoktatás külföldön. Kísérlet a dualizmus kori pedagógiai sajtó és iparoktatás-politika árnyalására. In: Századvég. 2017. 83. sz., 81–99. o. Elérhető:

<http://szadveg.hu/uploads/media/58e24ddc91538/szadveg-83-szadfordulo-201701.pdf#page=83> (2018. 03.

kációs csatornát, a normaérvényesítését (közvetítést, és befolyásolást), a textusképzést, a tudás frissítését, a hagyományok felülírását, a tudomány közvetítését és értelmezését, a tudomány eredményeinek ismertetését, a hiányokra való reflektálást. Az egyes funkciókat részletesen kifejti, ezen a helyen csak egyet, a normaközvetítést és befolyásolást emeljük ki. Géczi ezzel kapcsolatos álláspontja szerint a „társadalom számos közössége s a vezetői szerepre aspiráló rétege megteremti és fölhasználja a lapok teremtette kereteket arra, hogy a saját normáit érvényesítse.”⁴⁰ Fehér Katalin „A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés” c. tanulmányában úgy fogalmazott, hogy a „felvilágosodás- és reformkori periodikákban hatalmas, mindeddig kiaknázatlan forrásanyag rejlik, amely a magyar neveléstörténeti kutatások szempontjából, de egyszersmind folyóirat-irodalmunk jellegének, és mélyebb tartalmi megismerésének vonatkozásában is alapvető fontosságú.”⁴¹ Az alapvető fontosság okait nem definiálta. Fehér Katalin másik munkájában így határozta meg a sajtóforrások felhasználásának fontosságát: „A felvilágosodás kori periodikákban hatalmas, mindeddig kiaknázatlan forrásanyag rejlik. [...] a cikkek a magyar pedagógiai irodalom korai alkotásai, hiszen e szaktudomány hazai elterjedésénél is figyelembe kell venni azt az általánosnak mondható jelenséget, hogy az új eszmék és irányzatok első ízben legtöbbször az újságokban és folyóiratokban jelentkeztek. Míg a szakkönyveket – amennyiben egyáltalán léteztek – a korábbi korok eszméi hatották át, a többnyire haladóbb folyóiratok és általában az időszaki sajtó már a modernebb eszmék követői voltak. Ezért is mindenképpen indokoltnak látszik e forrásanyag feltárása, hiszen általa, a neveléstörténeti és sajtótörténeti tanulságokon kívül általános eszmetörténeti és tudománytörténeti ismereteink is gyarapíthatók [...] az írások más forrásokból alig, vagy egyáltalán nem feltérképezhető fontos adalékokkal szolgálnak a korszak hazai pedagógiai kultúrájáról.”⁴² Kereszty Orsolya szerint a „folyóiratok vizsgálata során számos értékes és új adattal gazdagíthatjuk a neveléstörténeti szakirodalmat”⁴³ Keleti Adolf a folyóiratok értékét abban látja, hogy „az ország tudományos munkálkodását vagy legalábbis annak irányvonalát gyűjtik össze. Itt hívják fel a figyelmet arra, milyen változás indult meg, mi várható és mire lenne szükség.”⁴⁴ Más tekintetben így fogalmazott: „A magyar neveléstudomány nem tekinthet vissza olyan nagy múltra, mint a többi tudományágak és éppen azért érdekes megtudni, hány folyóirat és milyen természetű folyóiratok szolgálják a magyar neveléstudományi kultúrát.”⁴⁵ Nagy Mária kritikusabban vélekedik a sajtó reprezentációs erejével kapcsolatban: „Ha nem hihetjük is, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalos lapja, a Néptanítók Lapja hátsóoldalon megjelenő viták teljes bizonyossággal eligazítanak bennünket abban, mi érdekelte leginkább a tanítóságot az új évszázad első évében – sőt gyaníthatjuk, hogy a témák leginkább a minisztert és hivatali, valamint tanácsadói körét foglalkoztatták –, feltételezhetjük, hogy segíthetnek a szakma egynemely gondjának azonosításában. Vagyis abban, hogy megértsük, „felülről”, a hazai állapotot-

12.)

40 Géczi János: A pedagógiai sajtó szerepvállalásai a hazai neveléstudományban. In. Iskolakultúra 13. évf. 8. sz. 2003. 54. oldal. Elérhető: http://epa.oszk.hu/00000/00011/00073/pdf/iskolakultura_EPA00011_2003_08_053-060.pdf (2018. 03. 12.)

41 Fehér Katalin: A Tudományos Gyűjtemény és a nevelés. In. Magyar Könyvszemle. 117. évf. 2001. 4. szám., 411-430. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00031/0004-264.html> (2018. 03. 12.) Fehér Katalin szerint a korszakban a „hazai magyar nyelvű sajtó ... rendszeresen és bőségesen foglalkozott pedagógiai témákkal. Első nemzeti nyelven kiadott újságjainkban csakúgy, mint a legrégebbi irodalmi és enciklopédikus jellegű folyóiratainkban számos neveléssel kapcsolatos cikket, közleményt találunk, hiszen a lapokat behatóan foglalkoztatták a felvilágosodás korának alapvető problémái, s így természetesen, az oktatással és a neveléssel kapcsolatos kérdések is. De míg eleinte inkább csak kisebb-nagyobb e témát érintő közleménnyel találkozunk az első magyar lapokban, a hazai felvilágosodás korának második szakaszától kezdve megszorodtak lapjainkban az elméleti pedagógiai témájú írások, a reformkorban pedig folyóiratainkban már tudományos igényű készült pedagógiai tanulmányok is olvashatók.” Fehér: i. m.

42 Fehér Katalin: II. József közép- és felsőoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében. Magyar Könyvszemle. 114. évf. 4. sz. 1998. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00019/0004-12e.html> (2018. 05. 17.)

43 Kereszty Orsolya: Első gyermeklapunk történetéhez. In. Magyar Könyvszemle 115. évf. 3. sz. 1999. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00022/0002-18b.html> (2018. 03. 12.)

44 Kereszty i. m.

45 Kereszty i. m.

kat céljaikkal és a művelt országok gyakorlatával összevető, a népoktatásban a nemzet felemelésének fontos eszközét látó oktatáspolitikusok szemszögéből az előző századfordulón mely kérdések látszottak fontosaknak.”⁴⁶ Nóbik Attila a néptanítói tudáskánon formálódásának informális színtérnek tekinti többek-között a pedagógiai sajtót. Álláspontja szerint: „az informális színtérnek a médiumai voltak a folyóiratok, valamint évkönyvek, egyleti kiadványok, emlékkönyvek.”⁴⁷ Szerinte a „dualizmus kori pedagógiai sajtót a reformpedagógiai és életreform-kutatások is forrásként használhatják.”⁴⁸ Állítását alátámasztva felsorolta többek között Szabolcs Éva, Pukánszky Béla, Pirka Veronika, Baska Gabriella úttörő kutatásait. Nóbik Attila egy másik tanulmányában foglaltak szerint a gyermek-, a nő-, és a professziótörténeti kutatásoknak „a dualizmus-kori magyar pedagógiai sajtó ... a kedvelt forrása volt.”⁴⁹ Majd így folytatja: „A modern magyar iskolarendszer kialakulása együtt járt a tanítói szakma professzionalizációjával, amelynek természetes folyományaként számtalan szakmai folyóirat jelent meg. Mivel ezeket a folyóiratokat jórészt gyakorló pedagógusok, oktatási szakemberek írták, segítségükkel feltárhatjuk az egyes pedagógusok, pedagóguscsoportok mentalitását, ismereteit, aspirációit.”⁵⁰ Definitíve meghatározást Péntzes Dávid kutatásában találtunk. Péntzes Dávid a tudományos jellegű Pedagógiai Szemle létrejöttének körülményeit vizsgáló tanulmányában a neveléstudomány tekintetében így indokolta a sajtókutatás jelentőségét: „A tudományos közélet felbecsülhetetlen emlékei azok a folyóiratok, amelyek az adott tudományt meghatározó szövegeknek helyet adva, vitákat generálva, tudományos életpályákat pozitív és negatív értelemben egyaránt befolyásolva meghatároztak egy-egy korszakot és generálnak szakmai vitákat napjainkig. A folyóiratok kiadása tudományos iskolák és tudományos paradigmák jelentős fordulatait, valamint korszakhatárok időpontjait egyaránt jelezhetik.”⁵¹ Tanulmányának másik részében álláspontja szerint „Ha végigtekintünk az elmúlt bő egy, másfél évtized pedagógiatörténeti kutatásain láthatjuk, hogy a pedagógiai szaksajtó már nem csak, mint hagyományos neveléstörténeti forrás, hanem – aktuálisan, új módszerek bevonásával – mint speciális elemzéseket lehetővé tevő matéria is számot tart a kutatók érdeklődésére.”⁵² Szabolcs Éva 1995-ös, források szerint kiegyensúlyozott munkájában a pedagógiai szaksajtó, mint forrás relevanciájának és jelentőségének indoklása során igen közvetetten úgy fogalmazott, hogy a „kibontakozó és mennyiségében is számottevő pedagógiai sajtó fontos szerepet játszott abban, hogy az iskoláztatás, a gyermeknevelés kérdéseit, az ezekhez kapcsolódó problémákat a szakmai és laikus közvéleményben is tudatosítsa. Egyre szélesebb rétegek érdeklődésére tarthatott számot a nevelés számos kérdése; az időszakai sajtó informáló és közvélemény-formáló szerepe a neveléssel kapcsolatos témákban is egyre jobban megmutatkozott.”⁵³ Állás-

46 Nagy Mária: Önbecsérzet, tudásvágy. Viták a Néptanítók Lapja 1901-es évfolyamában. In. Iskolakultúra 11. évf. 11. sz. 2011., Elérhető: http://real.mtak.hu/60976/1/EPA00011_iskolakultura_2001_11_020-032.pdf (2018. 03. 12.)

47 Nóbik Attila: Nem szakmai tartalmak megjelenése a Néptanítók Lapjában (1868-1892). In. Zsolnai Anikó, Kasik László (szerk.): Új kutatások a neveléstudományokban 2016. A tanulás és nevelés interdiszciplináris megközelítése. Szegedi Tudományegyetem BTK Neveléstudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottsága. Szeged, 2016., 329. o.

Elérhető:

https://www.researchgate.net/publication/321016933_Nem_szakmai_tartalmak_megjelenese_a_Neptanitok_Lapjaban_1868-1892 (2018. 03. 12.)

48 Nóbik: i. m. 331. oldal.

49 Nóbik Attila: A dualizmus-kori pedagógiai közélet jellemzői a Család és Iskola példáján. In. Fizel Natasa, Nóbik Attila (szerk.): Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó., Szeged 2014., 189. o. Elérhető:

https://www.researchgate.net/publication/297653504_A_dualizmus-kori_pedagogiai_kozelet_jellemzoi_a_Csalad_es_Iskola_peldajan (2018. 03. 12.)

50 Nóbik: i. m. 189. oldal.

51 Péntzes Dávid: A hazai pedagógiai szaksajtó-kutatás történetéhez: a Pedagógiai Szemle genezise. In. Neveléstudomány. Oktatás-Kutatás-Innováció. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar. 2016. 3. sz., 36. o. Elérhető: http://nevelstudomany.elte.hu/downloads/2016/nevelstudomany_2016_3.pdf (2018. 03. 12.)

52 Péntzes: i. m. 37. oldal.

53 Szabolcs Éva: Fejezetek a gyermekkép történeti alakulásából. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék. Pro

pontja szerint a pedagógiai lapok száma és színvonala nem mellékesen indikátorként mutatja „a nevelés, a pedagógia, a közoktatás kérdéseinek fontossá válását és a korabeli közéleti légkör nyitottságát.”⁵⁴ A szaksajtó értékét Szabolcs Éva abban a funkcióban látja, hogy az egyértelműen magára vállalta a tanítóság, a tanárság, és a gyermekneveléssel hivatásszerűen foglalkozók, valamint a laikus közönség tájékoztatását, a „közvélemény formálását”⁵⁵. Ezalatt explicite missziós feladatot, mégpedig hiánypótló missziós feladatot ért. A korábban megismert funkció ezáltal kiegészül a küldetésstudat- és teljesítés felvállalásával, amely egyébként nagymértékben hozzájárult a tanítóság, és tanárság szakmáshozához is. A szaksajtó további szerepe Szabolcs Éva szerint a lehető leggyorsabb nyilvános információcsere biztosítása olvasóik között. Ez nagymértékben következett a 17-18. századi hírlapokat jellemző tájékoztató, híradó funkcióval (összejövetelek időpontja, könyvek, folyóiratok megjelenése).

Annak ellenére, hogy számos meghatározó munkát találtunk, a korábban felvetett kérdések megválaszolása jelentős nehézségbe ütközött a neveléstudomány területén készült írások alapján. A közelmúltban elkészült színvonalas és elismert kutatások egy része közvetlenül, dedikáltan és definitíve nem támasztotta alá érdemben, többször egyáltalán nem a pedagógiai sajtó, mint forrás értékét, relevanciáját, megbízhatóságát. Ezt vagy nem tartotta szükségesnek, vagy magától értendőnek vélte. Nem válaszolták meg közvetlenül, tehát szabatosan és definíció szerint, hogy a sajtó miért alkalmas neveléstudományi kérdések történeti feltárására, a sajtó hiteles-e az adott kérdések tisztázásához, a sajtó mennyiben reprezentatív, a szerzők mennyiben írnak pártatlanul, stb.? A bizonyítás az eredményekkel közvetlenül történt, a források értéke deduktívan, output jelleggel volt kiolvasható. További nehézséget jelentett, hogy több esetben a forráskritika módszertana sem jelent meg definitíve. A másik kedvezőbb esetben kimutatható volt az indoklás, ugyanakkor nehezen értelmezhető jelenséggel találkoztunk. Több szerző esetében összemosódott a sajtótermékek múltbeli jelentősége és funkciója a megbízhatósággal, a hitelességgel, a reprezentativitással és a relevanciával. Az előzetes kutatást nehezítette az is, hogy a sajtó érvényességének igen közvetett kifejtésére gyakran nem az előszóban, bevezetőben, vagy más technikai jellegű részben került sor, ahogy egyébként a módszertanos könyvek ajánlják, hanem a sajtó feldolgozásába ágyazva, gyakran nem is indoklás jelleggel. Ezért több munka esetében arra a következtetésre jutottunk, hogy adekvátan, letisztultan nem történt meg a sajtó, mint forrás relevanciájának alátámasztása, értelmezése, annak ellenére sem, hogy az adott sajtótermék a történetét, programját, célját, szempontjait megismerhettük. Az érvényesség, a megbízhatóság továbbra sincs szabatosan kifejtve, a felhasználhatóság inkább a sajtóanyagok egykori értékeiből következtethető. A paradox helyzetet csak abban az esetben lehet feloldani, ha feltételesen elfogadjuk, hogy a sajtó, mint forrás értéke részben, vagy nagyrészt a történelmi korban kifejtett szerepvállalásából, feladatteljesítéséből, funkciókból származtatható. További jelenséggé állapítottuk meg, hogy a munkák nagy része nem tartalmaz olyan technikai, módszertani egységet, amely a neveléstudományi- és az általános sajtókutatás elméletet taglalná, sem pedig az említett forrásokon alapuló eddigi kutatásokat tekintetné át, vagy esetleg rendszerezné. Alapvető problémaként állapítjuk meg, hogy a hazai neveléstudományi kutatásokból a mai napig hiányzik a sajtóforráson alapuló kutatások témák, sajtóanyagok szerinti feltérképezése, rendszerezése, tipizálása. A hiányt jelen disszertációnk sem pótolhatja, elsődleges céljai más ügyekre vonatkoznak. Mindenesetre, alapszinten igyekszünk egy kisebb rendszertant elkészíteni.

Összefoglalva a fentieket alapvető jelenséggé állapítjuk meg, hogy a neveléstudomány mellett a sajtótörténet számára is lényeges, szakmai közegekben respektált, – általunk is kiválóan tartott –, többnyire érvényes módszertannal rendelkező munkák egy része nem tartja feladatának közvetlen módon tisztázni, definiálni a sajtóanyagok, mint források relevanciáját, megbízhatóságát, felhasználhatóságát, előnyeit és határait. Azaz a közvetlen validáció többnyire elmarad, ugyanakkor közvetett indoklásokkal egyes esetekben azonosíthatóak. Ezeket a szempontokat, kimondatlanul

Educatione Gentis Hungariae Alapítvány. Budapest, 1995., 26. oldal.

54 Szabolcs i. m. 26. oldal.

55 Szabolcs i. m. 26. oldal.

mintegy magától értendődnek véelve, feltételezik, hogy a sajtó alkalmas a történelmi korszak bizonyos fokú rekonstrukciójára a sajtótermék – valamely szűrőn történő – feltárásán keresztül, de legalábbis a megfogalmazott célok elérésére. A jelentőségét és értékét tulajdonképpen a sajtótermék történetének, szerepének, programjának és funkciójának bemutatásával fejtik ki. Közvetett jelleggel pedig a kutatások elért eredményeiben mutatják ki. Ebben az esetben a sajtónak a neveléstudományban való hasznosíthatóságát elsősorban a történelmi korszakban betöltött funkciója, illetve értéke adja. Az eljárás képviselői a sajtóban a történelmi korszak részterületeire kitekintő ablakot látnak. Előzetes kutatásaink alapján a fenti funkciók a két kiválasztott protestáns folyóirat keretében megvalósultak. A megvalósulás részletei a disszertáció eredményei között olvasható.

1.3.3. A sajtó forrásértéke a sajtóprotestantizmus és a politikai protestantizmus alapján

Az újabb kutatások nyomán szükséges reflektálnunk a sajtóprotestantizmus (vagy protestáns sajtókapitalizmus) és a politikai protestantizmus terminológiai kérdéskörére is. Sajtóprotestantizmus alatt azt a történelmi jelenséget értjük, miszerint a református sajtó terén az 1793-as kezdetek, illetve a dualizmus utolsó évtizede között számban és minőségben egyaránt rendkívül dinamikus fejlődés következett be. Ennek nyomán a református egyháztársadalmi-közéleti viták leginkább a sajtó terére helyeződtek át. Az egyházközéleti, -kritikai és -megújítási céllal publikáló szerzők a sajtómegjelenés által leginkább nézeteik egyházpolitikai érvényesülésének lehetőségét keresték. A viták gyakran a protestáns és református öntudatjelzők mentén zajlottak, de ezek a jelszószerű képződményekbe sűrített konstrukciók a valós értelmezések nagyon széles skáláin mozoghattak. Mivel a sikeres sajtószerelés gyakran a megfelelő közegyházi előmenetel előfeltétele lett, ez azzal a hátránnyal járt együtt, hogy a nézetharcok gyakran személyes jellegűvé is váltak. Minden létező hiányossága ellenére a sajtóprotestantizmus olyan élénk és sokszínű sajtóéletet tudott létrehozni, mely az egyházi élet megbízható és valós tükreként is funkcionálhatott.⁵⁶ A politikai protestantizmus eredetileg egy külső megfigyelő fogalmi találmánya volt, mely fogalom mára széleskörű bevételt talált a protestantizmussal foglalkozó történelmi szakirodalomba. A skót misszionárius John Duncan fogalmi koncepciójának 1842-es megfogalmazásakor leginkább arra a jelenségre reflektált, miszerint az 1791-es valláspolitikai rendszerváltozást követően a református közegyházi tisztségviselés fokozott mértékben fonódott össze a társadalmi státusszal és szerepvállalással. Mindez azonban még a „túlzó és sekélyes református racionalizmus” (1830–1880-as évek) időszakában sem nélkülözte teljesen a transzcendens jelleg iránti igényt. Az áprilisi törvények egyházpolitikai rendszerváltozása minden ilyen várakozás ellenére sem jelenthette a protestantizmus és benne a reformátusság helyzetének valódi újrapozicionálását, mivel még az 1868. évi LIII. tc. is inkább az 1844. évi III. tc., mint a teljes mértékben egyébként soha meg nem valósított 1848. évi XX. tc. alapján igazította el a vallási élet interkonfesszionális viszonyait. A pátensharc (átmeneti) nemzeti fellángolásától eltekintve folyamatos volt a politikai protestantizmus deficit- és hanyatlásérzése. Ilyen körülmények között már a kiegyezés előtt fontos kérdéssé vált, hogy a protestantizmus és politika viszonyrendszerében előbbi termékenyíti meg az utóbbit, vagy ellenkezőleg: utóbbi gyűri maga alá az előbbit. A politikai protestantizmus folyamatos interakciók között formálódott, melyek során fő kérdéssé vált az ideális, jellegzetesen magyar és protestáns közösségi kormányzat megtalálása, mely nem elfojtja, hanem kibontakoztatja a protestantizmusban benne rejlő életerőket. Az 1858-59-es viták legfontosabb tárgyai az államsegély, az egyházi adózás, az önkéntes adakozás, illetve a külföldi minták nyomán beindí-

56 Lásd. Kovács Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. Problémafelvetés és kultúrtörténelmi háttér. In. VERITAS Évkönyv 2014. (szerk. Ujváry Gábor) Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2015. 15–16. Uő.: A református hit fenntarthatósága a 19. század második felében. In. A fenntarthatóság perspektívái a Kárpát-medencében: Multidiszciplináris vizsgálatok. (Magyarságtudományi kutatások 5.) Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2016. 253–254. Molnár Sándor Károly: Házi Istentisztelet, avagy egy kegyességi lap tisztavirágú története. In. Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére. (szerk. ANKA László et al.) Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2016., 277–278. oldal.

tandó magyarországi belmisszió voltak. Ezek során például csak úgy lehetett a református egyházpolitikát a nemzeti függetlenségi politika integráns részévé tenni, hogy megnyugtató garanciák születtek a tanult egyházi tisztviselők (lelkészek és tanítók) megfelelő, kor szerinti anyagi igényeinek kielégítésére. A politikai protestantizmus szimbolikus alakjai mind hívei, mind ellenfelei szemében a Tiszák voltak, erényeikkel és hibáikkal egyetemben. Ugyanakkor az ébredési gondolatok erejét mutatja, hogy a belmissziót 1858-ban a klasszikus liberális elvek alapján félretevő Kálmán (1830–1902), és az 1882-ben „hipokrita kálvinista jezsuitizmus”-ként bíráló István (1861–1918) sem vonhatták ki magukat a hitébresztés hatása alól. Az 1890-es évek végén, az évtized egyházpolitikai változásainak hatására már mindketten egyértelműen magukévá tettek bizonyos belmissziói gondolatokat is.⁵⁷

1.4. Az elsődleges forrásanyag bemutatása, a repertorizálás eredményei

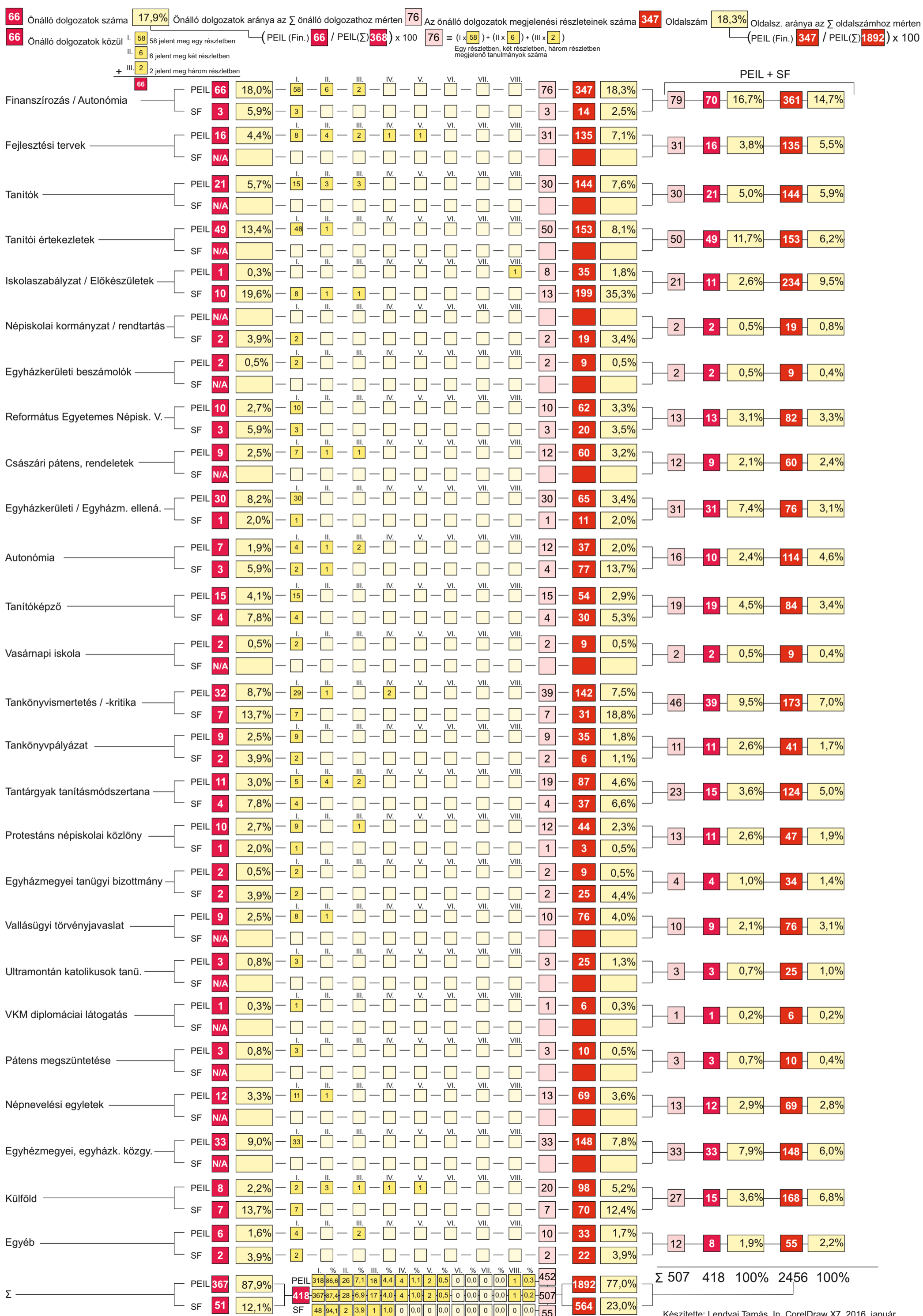
A témaválasztást követően, és a disszertáció megírását megelőzően háttérkutatót végeztünk, amelynek keretében – a tartalomelemzés első lépéseként – elolvastuk és feldolgoztuk a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot, valamint a Sárospataki Füzeteket. A folyóiratok feldolgozása során arra kerestük a választ, hogy a folyóiratok kizárólag a népiskolaügy vonatkozásában milyen területeken működtek az 1791. évi XXVI. törvényben⁵⁸ foglalt tanügyi autonómiajogokat. A kutatás összefüggésben állt a Géczi János-féle textus képzés vizsgálatával is. A háttérkutatás során repertóriumot készítettünk (2. ábra, 2. táblázat). A repertorizálás eredményei szerint (3. ábra) a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (továbbiakban: Lap) az 1858-1867 közötti időszakban a népiskolaügy szervezésével összefüggésben 367 önálló tanulmányt 452 részletben 1897 oldal terjedelemben közölt le. A Sárospataki Füzetek (továbbiakban: Füzetek) 1857-1867 között 51 önálló munkát 55 részletben ötszázhatvannégy oldal terjedelemben tett közzé. A két folyóirat összesen 418 önálló dolgozatot 507 részletben 2456 oldal terjedelemben jelentetett meg elsődleges tartalmuk szerint 26 témakörben (4. ábra). A két folyóirat együttes felhasználása reprezentálja a protestáns egyházkerületek népiskolai fejlesztéseit (5. ábra), egyúttal részben megismerhetővé teszi azok hátterét, kontextusát. A reprezentativitás elsősorban a Lapnak köszönhető, ugyanis a küldetésének megfelelően országos területi lefedettséggel dolgozott. A Füzetek elsősorban a Tiszáninneri Református Egyházkerület népiskolai (és tárgabban oktatásügyi) kezdeményezéseit követte végig. A reprezentativitás, a valóság megjelenítésének korlátait az egyes folyóiratok koncepcionális céljai jelentik. Az 1791-es alapon álló Lap vállaltan függetlenségi, önkormányzati és önirányítási platformon helyezkedett el, illetve platformot alakított ki. Vállalt feladatai a politikai protestantizmus és az egyházak önszervezésének támogatása az egyes ügyek irodalmi előkészítésével, a megyei és kerületi döntések szakmai megalapozása, társadalmi megvitatása, minél nagyobb társadalmi konszenzus elérése, illetve a tervezett, végül az 1880-as évekre halasztott alkotmányozó zsinatra való felkészülés voltak. Az 1791-es autonómia törvény védelme és az azokban szereplő jogok érvényesítése mellett feladatnak tekintette az egyházmegyei, de főként kerületi partikularizmus megszüntetését, az egyetemességre való felemelkedést, részben pedig a két felekezet „államjogi társadalmi, tudományos és humanitárius unióját, sőt egyszer-más-szor a dogmatikai uniót is feszegette.”⁵⁹ A feladat egyik eszközének a pesti protestáns főiskola (egyetem) létrehozását tekintette. A szerkesztő a cikkek megválogatásánál a függetlenségi szűrőfeltelet alkalmazta 1867-ig. A célorientáltság ugyanakkor nem eredményezte egyértelműen az állami intervenció egyes formáiban gondolkodó szerzők és publikációk teljes kizárását, hiszen több ilyen jellegű munka megjelent a Lapban, ugyanakkor számuk és arányuk a függetlenségi platformon álló munkákhoz mérten alacsony volt. A Füzetek ezzel szemben tág teret engedett a függetlenségi és in-

57 Lásd. Kovács: Az állam-egyház viszony ... i. m. 25–28.; 31–38.; Kovács: A református hit fenntarthatósága ... i. m. 258–260.; Kovács Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. Egyháztörténeti Szemle 4/XVII. (2016) 3–9.; 19.; 35–36. oldal

58 1791. évi XXVI. törvény 5. bekezdés, elérhető: <https://goo.gl/51yDWP> (2018. 05. 29.)

59 Szóts Farkas: A „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” története. PEIL. IXL. Évf. 16. sz. Budapest, 1896. április 19., 241. oldal.

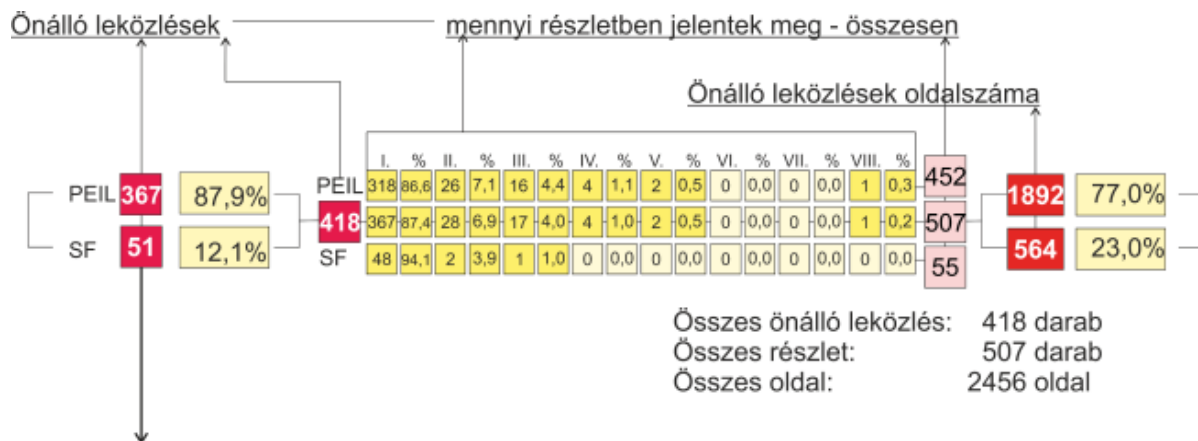
2. ábra. Lendvai Tamás: A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap (PEIL) (1858-1867), és a Sárospataki Füzetek (SF) (1857-1867) népiskolaügyi szegmensének strukturális felépítése

Év	Sajtó	Elsődleges téma	Szerző	Tanulmány	Publicisztikai adatok	Oldalszám	Link (2018. 04. 18.)
1. 1857	SF	Autonómia	Hegedűs László	Egyházalkotmány. I. (SF)	I. évf. áprilisi-júniusi	8-27	https://babel.hathitrust.org/
2. 1857	SF	Tanítóképző	Árva József	Népiskola és képezde.	I. évf. áprilisi-június	80-96	https://babel.hathitrust.org/
3. 1857	SF	Autonómia	Hegedűs László	Egyházalkotmány. II. (SF)	I. évf. júliusi-szeptember	377-413	https://babel.hathitrust.org/
4. 1857	SF	Tanításmódszertan	Zsindely István	Népiskolai növelés és oktatás.	I. évf. júliusi-szeptemberi sz	413-436	https://books.google.hu/bo
5. 1857	SF	Külföld	Kiss József	A porosz tanintézetek statisztikája	I. évf. novemberi sz.	561-569	https://books.google.hu/bo
6. 1857	SF	Finanszírozás / Autonómia	Varga Lajos	Ref. egyház s iskolarendezés Hajdu-Nánáson	I. évf. decemberi sz.	666-669	https://books.google.hu/bo
7. 1857	SF	Tanterv(javaslat)	Nincs szerző	Népiskolaügy.	I. évf. decemberi sz.	677-684	https://books.google.hu/bo
8. 1857	SF	Tanítóképző	Nincs szerző	A Sárospataki képezde.	I. évf. decemberi sz.	684-684	https://books.google.hu/bo
9. 1857	SF	Finanszírozás / Autonómia	Baksa Dániel	Szózat a magyar protestáns egyház díjazási ügyében	I. évf. áprilisi-június	200-205	https://babel.hathitrust.org/
10. 1858	PEIL	Finanszírozás / Autonómia	Literáti János	Helyzetünk	I. évf. 35. sz. (09.04.)	877-881	https://library.hungaricana.l
11. 1858	SF	Tanterv(javaslat)	Valaki Pál	Egyházkerületi gyűlés Tályán.	1858. II. évf. 5. sz. (10.09.)	515-520	https://books.google.hu/bo
12. 1858	SF	Tanterv(javaslat)	Baló Bénéjámmin	Népiskolai tantervjavaslat. I.	1858. II. évf. 4. sz. (09.04.)	345-376	https://books.google.hu/bo
13. 1858	SF	Külföld	Révész Imre	Közoktatás ügye németalföldön.	1858. II. évf. 4. sz. (09.04.)	317-345	https://books.google.hu/bo
14. 1858	PEIL	Finanszírozás / Autonómia	Dráskóczy Gyula	Még egy szó magyar protestáns egyházunk önálló fenná	I. évf. 38. sz. (09.25.)	947-950	https://library.hungaricana.l
15. 1858	PEIL	Finanszírozás / Autonómia	Tisza Kálmán	Igénytelen nézetek I.	I. évf. 39. sz. (10.02.)	969-975	https://library.hungaricana.l
16. 1858	PEIL	Finanszírozás / Autonómia	Tisza Kálmán	Igénytelen nézetek II.	I. évf. 40. sz. (10.09.)	998-1003	https://library.hungaricana.l
17. 1858	PEIL	Tanítói egyesület	D-y K.	Tanítói tanácsokmány Maglódon.	I. évf. 40. sz. (10.09.)	1009-1010	https://library.hungaricana.l
18. 1858	PEIL	Tanítói egyesület	Balog Péter	Szalonta.	I. évf. 40. sz. (10.09.)	1018-1019	https://library.hungaricana.l
19. 1858	SF	Tanterv(javaslat)	Révész Imre	Kiírott pontja... (a ref. egyetemes népiskolai választmány	1858. II. évf. 5. sz. (10.09.)	509-509	https://books.google.hu/bo
20. 1858	SF	Tanterv(javaslat)	Erdélyi János	Észrevétel.	1858. II. évf. 5. sz. (10.09.)	510-511	https://books.google.hu/bo
21. 1858	PEIL	Tanítói egyesület	P. U.	Tanítói tanácsokmány a felső vidéken	I. évf. 27. sz. (07.10.)	685-686	https://library.hungaricana.l

3. ábra. Lendvai Tamás: Részlet a folyóiratok repertóriumából. Forrás: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrep.html (2018. 05. 19)

tervenciók szerzőknek egyaránt, s ez elsősorban a finanszírozási kérdésben, az egyházalkotmány ügyében, valamint az egyház és állam közötti kapcsolat értelmezésekor jelentkezett. Megállapítha-

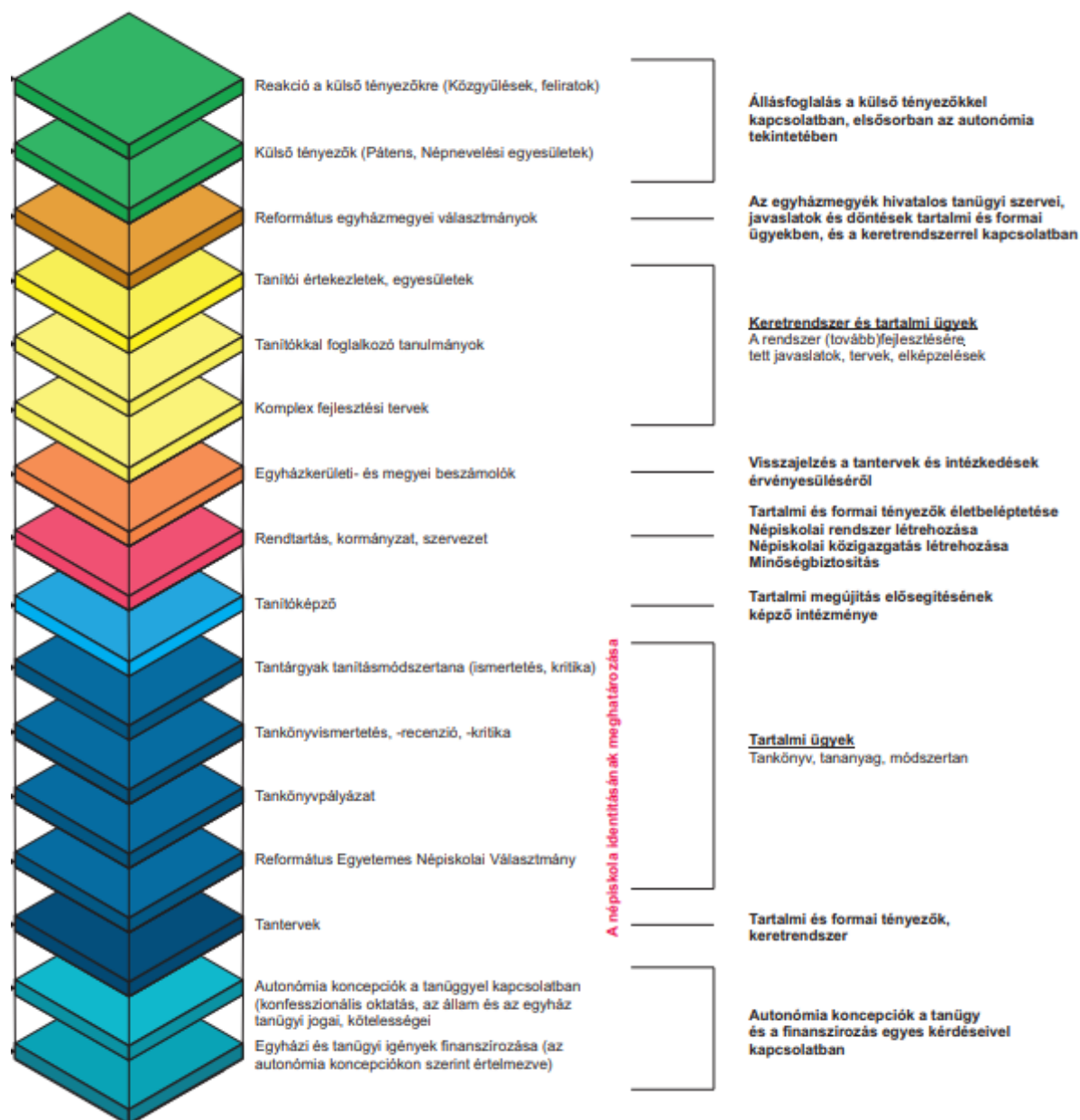

Releváns témakörök:

Témakör	Önálló I. sz.	Oldalszám
I Népiskolaügy elvi, formai, tartalmi, adminisztratív és intézményi keretrendszere:	112	812
II Pedagógiai tartalmak (tankönyvek, tananyag, tanításmódszertan):	78	420
III Hivatalos és nem h. visszajelzések, fejlesztési tervek, és megbeszélések a rendszer működésével és szereplőivel kapcsolatban:	103	522
IV Állam és egyház közötti viszony, mint a tanügyi koncepciók háttere	102	470
V Egyéb	23	232

4. ábra. Lendvai Tamás: A két folyóirat statisztikai adatainak összegzése.

tó, hogy a két folyóirat eltérően értelmezte az 1856. évi Entwurf-ot (bécsi egyházalkotmány tervezet). A Füzetek a szűrőt ezért nem tartalmi, hanem inkább területi értelemben használta. Rendszeres szerzői közül felül reprezentáltak voltak a sárospataki kollégiumhoz kötődő tanárok, illetve az egyházkerülettel kapcsolatban lévő lelkészek, egyházi személyek és világiak. A két egyházkerületi folyóiratban eltérő kutatási lehetőségek találhatóak. A tiszáninneri kerület folyóirata alapvetően tudományos jellegű volt, az oktatásügyi szervezések témájában írt tanulmányok az első öt évfolyamban koncentráltak. A Sárospataki Füzetek elsősorban (1.) a tiszáninneri népiskolai tanterv, a kerületi népiskolai kormányzat létrejötte és tartalma, az 1858. szeptember végén módosított és elfogadott egyetemes „Népiskolai szervezet” létrejöttének egyes állomásai, (2.) a finanszírozás (3.) az autonómia, a (4.) tanítóképzők, (5.) a tankönyvismertetés, és tankönyvkritika, (6.) a népiskolai választ-

5 ábra. Lendvai Tamás: A két folyóirat népiskolaüggyel kapcsolatos cikkeinek rétegszerkezete.

mány részéről kiírt tankönyvpályázatok, (7.) a tantárgyak tanításmódszertana, (8.) az egyházmegyei tanügyi választmányok munkálatai, (9.) és a külföldi események ismerhetőek meg. A Lapban 26 témakör különíthető el A legfontosabbak tekintetében lehetőséget biztosít (1.) a finanszírozás / autonómia, (2.) az autonómia, (3.) a császári pátens és a protestáns ellenállás, (4.) az iskolaszabályzat, (5.) a fejlesztési tervek, (6.) a tanítókra vonatkozó elképzeléseknek, (7.) a tanítói értekezletek, (8.)

az egyházkerületi beszámolók, (9.) az egyházmegyei beszámolók, (10.) a tankönyvpályázatok, (11.) a református egyetemes népiskolai választmány értekezleteinek, tevékenységének, (12.) a tantárgyak tanításmódszertanának, (13.) a tanítóképzők szervezésének, (14.) a Protestáns Népiskolai Közlöny megszervezésének, és (15.) az 1867. évi események (VKM, népiskolai egyesületek, egyházkerületek, egyházmegyék állásfoglalása a Minisztériummal és az egyesületekkel kapcsolatban) megismerésének. A Lap a Füzetekkel szemben tág teret biztosított az egyházkerületi és egyházmegyei közgyűlésekről szóló tudósításoknak, amelyek felhasználásával további kutatások kezdhetőek meg. A Füzetektől a Lap eltért azzal is, hogy küldetéséből adódóan a népiskolákra irányuló fejlesztéseket egyházszervezési, egyház- (részben) állampolitikai ügyek és nem tudományos értekezések vették körül. A két folyóirat összesen 26 témakörével, 507 cikkével lehetőséget biztosít a protestáns népiskolai fejlesztések általános megismeréséhez, egyúttal helyzetképet ad a népiskolarendszer állapotáról. A két folyóirat együttesen szignifikáns mértékben az irányvonalak, a területiség és a témakörök tekintetében is reprezentálja a magyar protestáns egyházak népiskolaügyi szervezéseit. A két folyóirat felmutatja azokat az irányvonalakat, amelyek további kutatások segítségével tovább részletezhetőek. A folyóiratok, illetve azok eredményeinek adatbázis szintű rendszerezése megteremti a lehetőséget a protestáns alapfokú oktatásügy mélyebb feltárására.

Fejezet	Menü	Almenü	Megnevezés	Link (2018. 05. 17.)
Az elsődleges forrásanyag bemutatása	PhD repertórium	Nincs	Adatbázis	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrep.html
			Adatbázis (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrepoffline.html
			Statisztikai kimutatás I.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrepstat01.html
			Statisztikai kimutatás II.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrepstat02.html
			Rétegszerkezet	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/retegszerkezet.html
			Egyházpolitikai kontextus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/egyhaszpolitikai_kontextus.html
			Egyházpolitikai kontextus (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/egyhaszpolitikai_kontextus_excel.xlsx

2. táblázat. Lendvai Tamás: A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, és a Sárospataki Füzetek repertóriumai feldolgozásának eredményei.

A két folyóiratban a megjelenő dolgozatok (és leközlések, beszámolók) elsődleges tartalmuk alapján huszonhat témakörbe sorolhatóak. (2. ábra). A két folyóirat rovataiban szereplő elsődlegesen, vagy másodlagosan (közvetve) népiskolai vonatkozású cikkeket repertorizáltuk. A repertóriumban a cikkeket elsődleges tartalmuk szerint kategorizáltuk, megadva bibliográfiai adataikat és a Library Hungaricana, HathiTrust Digital Library, Google Books adatbázisra mutató hivatkozások (linkek) feltüntetésével elérhetővé tettük azokat. Kutatási eredményeink szerint a két folyóirat a népiskolaügy lényeges területeit tartalmazza. A repertórium építésével (2. táblázat) kapcsolatban szerkezet- és rétegelemzést végeztünk (5. ábra), keresve a választ a folyóiratok népiskolaügyi architektúrájára. A rétegek között csoportokat hoztunk létre. Az egyik csoportba tartoztak a népiskolaügy tartalmával kapcsolatos cikkek. Ezeket a rétegszerkezet ábrán sötétkéssel jelöltük. A csoportban jelentek meg a tantervek, a tantárgyak tanításmódszertanával kapcsolatos értekezések, a tankönyvismertetések, kritikák, -recenziók, a Református Egyetemes Népiskolai Választmány tankönyvpályázatai, és beérkező pályázatokra vonatkozó bírálatok ismertetése. Ezen csoportba sorolható cikkek döntően ismertetések voltak, ezeken a felületeken nem alakultak ki jelentősebb viták, diskurzusok. A közlések

ugyanakkor magyarázatokat, értelmezéseket foglaltak magukban, tehát jelentős orientáló, befolyásoló funkciót teljesítettek. A Lap, valamint a Füzetek a tankönyvkritikák, tankönyvrecenziók, tanításmódszertan-leírások ismertetéseivel, a központi református népiskolai választmány tankönyvpályázatainak, és a pályázatok elbírálásának közlésével terjesztette a tanítással és neveléssel kapcsolatos elveket és módszereket.

A két folyóiratban összesen 3 tanterv, 39 tankönyvrecenzió, kritika, 11 tankönyvpályázat, és 15 tanításmódszertan ismertetés jelent meg, 173, 41, illetve 124 oldal terjedelemben. A két folyóirat részben a tantervek, de különösen a nyilvános tankönyvpályázatok közreadásával tette lehetővé a református népiskolaügy demokratikus és decentralizált fejlesztését. A Lap szintén jelentős szolgálatot tett azzal, hogy közreadta a központi református választmány által felkért szakértők pályázatokra vonatkozó bírálatának vázlatát, tehát a közvélemény megismerhette, hogy a pályamunkákat (tankönyveket) a szakértők milyen szempontok szerint bírálták el. A folyóirat által közölt református tankönyvpályázatok eredményeként több olyan tankönyv készült el, amely az 1869. évi állami népiskolai tanterv kötelező és ajánlott könyvei között szerepel. Megállapítható tehát, hogy a folyóiratok jelentős munkát végeztek a demokratikus jellegű tankönyvkészítés terén. A tantervek annyiban függenek össze a tankönyvpályázatokkal, hogy a Református Egyetemes Népiskolai Választmány a központi református tantervben foglalt tananyagvázlatoknak megfelelően írta ki és bírálta el a pályázatokat. Az egyeztetés funkciójának vizsgálatakor megállapítható, hogy a tantervek esetében a szerkesztői szándékoktól eltérően nem jelentkezett vita. A három közölt tantervvel kapcsolatra nem történt reflexió, nem jött létre diskurzus sem általánosságban, sem a tantervek egyes részeivel kapcsolatban. Jelentősebb és meghatározó elvi kérdésekkel kapcsolatos vitákat, diskurzusokat, befolyásoló és orientáló funkciókat négy területen, a heterogén összetételű komplex fejlesztési tervekben, a tanítókkal foglalkozó írásokban, a finanszírozási tervekben, a népnevelési egyesületekre vonatkozó értekezésekben azonosítottunk. A folyóiratokban ezeken a területeken bontakoztak ki és ütköztek össze az egyes szakmai és egyházpolitikai csoportok érdekei. Amíg a tankönyv és tanításmódszertanok ismertetésekor közvetett befolyásolás, véleményformálás történt, addig ezeken a területeken közvetlen befolyásolás ment végbe. A befolyásolás célját a közvélemény orientálása mellett elsősorban és mindenképp az egyházmegyei és egyházkerületi közgyűlések döntéseinek informális előkészítése és megalapozása adta. Ebben az esetben, ahogyan a császári pátenssel szembeni egyházkerületek közgyűléseinek leközlésekor is egyértelműen a Géczi János-féle normaérvényesítés jelenik meg. Ebben az esetben döntően arról volt szó, hogy „a társadalom számos közössége s a vezetői szerepre aspiráló rétege megteremti és fölhasználja a lapok teremtette kereteket arra, hogy a saját normáit érvényesítse.” A Sárospataki Füzetektől eltérően a Lap vállalt feladatának tekintette az információáramlás biztosítását az egyházközségek, az egyházmegyék és az egyházkerületek között. Ennek keretében rendszeresen közölte az egyházkerületi és egyházmegyei közgyűlések értekezleti jegyzőkönyvének szelektált és rövidített változatát. Repertóriumunkba az 1859. szeptember és december közötti közgyűlések közlésének cikkei, valamint az 1867. évi népiskolaügyi vonatkozással rendelkező értekezleti közléseket vettük fel. Utóbbiak a várható kiegészítés, és az országgyűlésnek felelős Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megszervezése miatt váltak lényegessé. Az elsősorban egyházpolitika, másodsorban oktatáspolitikai tekintetében lényeges kerületi beszámolók mellett a referáló funkció tekintetében a népiskolaügy fejlesztésének szempontjából a tanító-értekezletek jegyzőkönyveinek vázlatos közlése emelhető ki, illetve a tanítói egyesületek alapító okiratai, és szervezésükre vonatkozó tervek megjelentetése. A tanító-értekezletek jegyzőkönyvei nem tartalmazták az üléseken elhangzottak dokumentálását, ugyanakkor tartalmazták a főbb eseményeket. Ez azért volt fontos, mert az egyes előadások, felolvasott munkák legalább taxatív, cím szerint megismerhetővé váltak, így postai úton másolat volt kérhető. Amíg a Füzetek egyáltalán nem közölt értekezleti jegyzőkönyv kivonatot, vagy beszámolót addig a Lap több mint negyvenet jelentett meg. A Lap vállalt feladatának tekintette a tanítói egyesületek megszervezését, és ezért közölte le a már működő egyesületek történetével, alapításával és működésével kapcsolatos dokumentumokat, cikkeket. A másik fontos szempontot pedig a tanító-értekezletek inspirálása adta. Egy-egy

egyesületek tevékenysége, munkarendje, témái befolyásolhatták más egyesület tevékenységét, feladatait. Szintén az információ áramlást, és a valóság tükrözését segítette volna elő az Egyetemes Református Népiszkolai Választmány által elrendelt információ áramoltatás leközlése. Itt elsősorban az egyházmegyei népiszkolai választmányok jelentései, beszámolói, helyzetértékelései, illetve az ezeket összegző kerületi jelentések leközlése lett volna a közvéleménynek, és a későbbi kutatóknak is értékes. A Lap összesen két vázlatos egyházkerületi jelentést közölt, a Sárospataki Füzetek pedig két megyei népiszkolai választmány igen részletes beszámolóját jelentette meg (8. ábra). A lényegesebb témaköröket tekintve végül megemlíthető, hogy a tanügyi autonómia részletes taglalása, kifejtése és magyarázata mindössze néhány cikkben történt meg. Igaz azonban, hogy a Füzetekben közölt cikkek terjedelmesek voltak. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a protestáns felekezetek az autonómia működtetésére, tartalommal való feltöltésére és nem az autonómia elméleti megközelítését tartották fontosnak. A folyóiratok amíg a referálásként leközltek a lényegesebbnek vélt tanterveket, addig csak a Füzetek vállalkozott a tiszáninneri kerület tanterv háttéranyagainak ismertetésére. A Füzetek beszámol a kerületi népiszkolai választmány megszervezésének elrendeléséről, az első munkaértekezletéről, a tavaszi értekezletéről, a központi református tanterv fogadtatásáról, és ezekkel kapcsolatban az egyházkerületi értekezletek, valamint a szerkesztőség állásfoglalásáról. Hiányosságként értékelhető, hogy amíg a Lap referálásként 1859-től rendszeresen közreadja az Egyetemes Református Népiszkolai Választmány értekezleteiről szóló beszámolókat, addig az 1858-ban tartott alakuló és egyben első munkaértekezlet jegyzőkönyvét nem közölte, holott éppen abból lett volna megismerhető, hogy milyen szempontok szerint fogadták el a központi református tanterv alapjaként a Gönczy Pál-féle tantervet.

Menü	Almenü	Megnevezés	Link (2018. 05. 19.)
Tartomelemzés	Tartomelemzés primer (sajtóforrásai)	Szövegben felhasznált források	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/primer_forrasok_szoveg.html
		Statisztikában felhasznált források	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/primer_forrasok_statisztika.html

3. táblázat. Lendvai Tamás: *A disszertációban felhasznált elsődleges források jegyzékeinek elérése.*

A disszertációban a repertórium elkészítését követően a huszonhat témakör közül kilenc témakört dolgoztunk fel (pátensharc, autonómia, tantervek, tanügy-igazgatás, tanítókkal foglalkozó cikkek, komplex fejlesztési tervek, tanítói értekezletek, finanszírozás), valamint rendszereztük a tankönyv- és tanításmódszertan ismertetésre vállalkozó cikkeket⁶⁰ és a tankönyvpályázatokat⁶¹, ezek elérhetősége megtalálható a 3. táblázatban. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot az Arcanum Digitális Tudománytár és a Hungaricana Közgyűjteményi portál segítségével kutattuk, a Sárospataki Füzeteket a Pécsi Tudományegyetem Történeti Gyűjtemények Osztályának segítségével értük el. Újabban a Sárospataki Füzetek állománya elérhető az Arcanum Digitális Tudománytár felületén.

A statisztikai és szerkezeti áttekintést követően a neveléstörténeti sajtókutatásokban foglalt szempontokat összeegyeztettük a folyóiratok tartalmával. Mindkét folyóirat a korábbi évtizedhez hasonlóan tartalmilag integrált jellegű volt. A Lap elsősorban egyházpolitikai, 1860-tól teológiai kérdések mellett közölt oktatásügyi cikkeket, a Füzetek pedig egyháztudományi, hittudományi, és egyháztörténeti, és az első éveket tekintve egyház-politikai cikkek mellett jelentetett meg az oktatásrendszer különböző szintjeivel kapcsolatban hosszabb tanulmányokat.

Az egyik validációs faktort Kókay György koncepciója jelentette. Kókay György szerint: „a kor több újságírója eleve úgy igyekezett írni az újságot, hogy lapja az eljövendő korok kutatói számára hiteles kútfők lehessen [...] több szerkesztő arra is törekedett, hogy lapja forrás gyanánt szolgáljon egykor.”⁶² Ballagi Mór szerkesztő ezzel kapcsolatban a következőt írta az 1861. évi szerkesz-

60 Elérhető: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tankonyv_tanmodszertan.html (2018. 06. 04.)

61 Elérhető: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tankonyv_palyazat.html (2018. 06. 04.)

62 Kókay György: *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780-1795)*. Akadémia Kiadó, Budapest, 1970.,

tőségi felhívásában: „Ezentúl is iparkodni fogunk, hogy lapunk ne csak egyházi és iskolai életünk minden mozzanatait híven tükrözze vissza, hanem felkarolván és meghánytorgatván minden felmerülő új eszmét, tényleg is előmozdítsa az egyház és iskola felvirágzását, szóval, oda törekszünk, hogy lapunk egykor minden tekintetben promptuarium [~ gyűjtemény, forrás] lehessen annak számára, ki hivatva érzeni magát, egyházunk és iskolánk történelmét megírni.”⁶³ Egy másik validációs elmélet szerint a folyóiratok a társadalmi szétagoltság és elszigeteltség megszüntetését, a feudalizmusból a polgári nemzetállam irányába való elmozdulást a társadalom, illetve közösségszervező funkcióval azzal feltétellel érthették el, ha a szerkesztők, rendszeres írók művelt, világlátott, tájékozott, és a külföldi sajtótermékeket rendszeresen olvasó, közismertségnek örvendő, példa- és mintavértékű (vezér) személyek, vagy véleményvezérek voltak. Kizárólag ebben az esetben válhattak a folyóiratok a „korszak társadalmi, politikai és szellemi életének irányításában és szervezésében [...] Az 1859-ik évi császári pátens idejében e Lap, mely az absolutismus alatt a magyar hazafiságnak is egyik menedéke volt, a protestantismus eme korszakalkotó egyházpolitikai mozgalmának egyik főeszköze s a szereplőknek állandó találkozási helye volt, mi miatt a hazafiságában is lelkes szerkesztő több ízben a hatalom közegei elé állított, zaklattatott s kisebb időre elzárással is büntettetett. [...] Négy tizedes életében Lapunk a két prot. egyház legjobb irodalmi erőit sorozta munkatársai közé. Az idősebb egyházi és tanügyi írók között alig van egy is, a ki e Lapba ne dolgozott volna. A pátens s a korábbi egyházi szervezkedés idejében oly férfiak, mint báró Vay Miklós, báró Prónay Gábor, Tisza Kálmán, Fáy András, Irinyi József, Mocsáry Lajos, Beöthy Zsigmond stb. sűrűen írtak e Lapba, míg a szorosabb értelemben vett egyházi, theologiai és tanügyi cikkek Török Pál, Székács József, Ballagi Mór, Filó Lajos, Révész Imre, Tatay András, Dohos János, Szász Károly, Hunfalvy Pál, Gönczy Pál, Hegedűs László, Czékus István, Batizfalvy István stb. tollából kerültek ki. Ebből a legrégebbi gárdából Szász Károly kezdettől máig állandó dolgozótársa Lapunknak. A hatvanas és a hetvenes évekből Farkas József, Kovács Albert, Szeremley Sámuel, dr. Kovács Ödön, Fejes István, Molnár Aladár, Lukács Ödön, Wéher Samu, Czelder Márton, Gyurácz Ferenc, Felméri Lajos, Sántha Károly, Ballagi Géza és Aladár stb. a hírnevesebb munkatársak.”⁶⁴ meghatározó tényezővé. Kutatásunk eredményei szerint a funkciót nagymértékben támogatták a szerkesztőségek. A szerkesztőségek az irányok meghatározása alapján alakították ki, tartották fent és biztosították azt a platformot, amelyen az egyházi és iskolai élet szereplői kibontakozhattak. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap egyetemes jellegű egyeztető platformként és fórumként tömörítette és szervezte a református és evangélikus írókat, gondolkodókat. A szerkesztőségek feladata volt a célok eléréséhez szükséges szellemi erőfeszítések begyűjtése, rendszerezése és koncentrálása a nagyrészt a protestáns autonómiából, részben a szubszidiaritásnak megfelelően decentralizált-demokratikus, polgári értékrendből következő nyilvánosság fenntartása mellett. Ebben a vonatkozásban a folyóiratok gyűjtőplatformmal rendelkeztek, mint Szóts Farkas a Lap második szerkesztője fogalmazott történelmi visszatekintésében 1896-ban: a Lap „Története összeesik a magyar protestantismus utolsó negyven évi történetével, mert mint huzamos ideig egyedüli protestáns Lapba, ide futottak össze az egyházi és iskolai közélet számai s később mikor laptestvérei megszorodtak, akkor is mind központi helyzeténél, mind kifejezett céljánál fogva ez maradt az inkább egyházkerületi célokat szolgáló egyházi lapok között a legegységesebb jellegű protestáns Lap.”⁶⁵ A szerkesztőségek céljait nagymértékben támogatták az egyes ügyek véleményvezérei. A véleményvezérek az egyházmegyei és kerületi közgyűlések, és a közélet ismert és tevékeny személyei voltak, többen jelentős – bár olykor más irányú – szerepet játszottak 1848-ban is. Szerepük a korábbi időszaktól elsősorban a bécsi államegyházi térnyerés miatt tért el. A véleményvezérek a másokban is meglévő, de nem megfelelően megfogalmazott gondolatokat tették érthetővé a szakmai és laikus közönség előtt. A mintának és tekintélynek te-

6. oldal.

63 Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Prot. Egyházi és Iskolai Lap” 1862. ötödik évfolyamára és a „Házi Kincstár” 1862. harmadik évfolyamára. PEIL. IV. évf. 50. sz. Pest, 1861. december 15., 1605–1606. oldal.

64 Szóts Farkas: A „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” története. PEIL. IXL. Évf. 16. sz. Budapest, 1896. április 19., 241–242. oldal.

65 Szóts i. m. 241. oldal.

kinthető csoportvezetőkre elsősorban a zsinat előkészítésével kapcsolatos meghatározó ügyekben, így elsősorban az autonómia, az állam és az egyház közötti viszony, a finanszírozás, az egyházkormányzat (kettős elnökség, püspöki-presbiteri rendszer kiépítése, korszerűsítése⁶⁶), belső misszió – protestáns ébredés, fizetések, oktatáspolitikai (népiskola, tanítóképző, gimnázium, akadémia, pesti református főiskola), eszmeáramlatok (pietizmus, filantropikus irányzatok, racionalizmus, ortodox protestáns irányzatok) ügyének előremozdításáért volt szükség. A folyóiratok szükségességét elsősorban az azonos felekezeti egyházmegyék és egyházkerületek, valamint az egyházkerületek és egyházkerületek egységes működésének elősegítése is indokolta⁶⁷, ebből adódóan lényeges volt a szerkesztőség a rendszeres és alkalmi írók szellemi értéke, teljesítménye. A folyóiratok a megyei és kerületi értekezletek döntéseinek társadalmi egyeztetését, a döntések megvitatását és előkészítését is vállalták.

Egy másik validációs tényezőnek szintén Kókay állásfoglalása és az azzal tartalmilag megegyező koncepciók tekinthetők. Ezek szerint a folyóiratok és azok szerkesztőségei „nem elhanyagolható tényezői voltak saját korszakuk társadalmi, politikai és szellemi irányításában és szervezésében sem.”⁶⁸ Ezzel összhangban Ballagi Mór szerkesztő így fogalmazott 1861. évi szerkesztői felhívásában: „Hogy korunk fejlettségi fokán a közügyek minden köreiből a napi sajtó fontos szerepet játszik, hogy a nyilvános élet attól nyeri haladási legélénkebb lendületeit oly tény, melyet bizonyítani ép oly szükségtelen mint azt, hogy a nap világít. De ha valamely életkör el nem lehet a közérdekeltséget élesztő napi sajtó nélkül, kétségkívül a mi egyházunk az, mely arra legjobban rászorult.”⁶⁹ A Sárospataki Füzetek szerkesztőségének valamennyi tagja a népiskolaügy fejlesztését tartotta a folyóirat egyik vállalt céljának. Elméleti alapozásokkal és gyakorlati szervezésekkel elősegítették a népiskolarendszer átfogó fejlesztését, a tanítóképző felállítását, és a sárospataki népiskolai tankönyvprogramot. A népiskolaügyi fejlesztések háttérében a gömöri és az alsó-zempléni református egyházmegye állt, illetve azok tanügyben érdekelt személyei álltak. A szerkesztők, a kiadók és a főmunkatársak közül (akik időben szinte mindegyik feladatot ellátták) Árvay József, Hegedüs Zoltán, Erdélyi János, és Antalfi János emelhető ki, de cikkei alapján megemlíthető Zsindely István, Szeberényi Lajos, Baló Benjámin, Révész Imre neve. Erdélyi János megjárta Itáliát, Nyugat- és Közép-Európát, az 1840-es évektől a magyar irodalmi élet vezéregyéniségévé lépett elő, 1842-től a Kisfaludy Társaság tagja lett, egy évvel később a titkára, majd a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választották, 1851-1863 között a sárospataki református főiskolán tanárként oktatott bölcseletet, esztétikát és nevelést. Árvay József kezdetben a sárospataki gimnázium tanára volt, majd az 1850-es években bejárta Bécsset, Németországot, Svájcot, ahol az iskolákat és a tanügyi irodalmat tanulmányozta, korai cikkeit külföldi utazásai és a megismert irodalmak inspirálták, 1857-ben részt vett a sárospataki tanítóképző megszervezésében, 1857-től a képző igazgatója lett, lényegesnek tartotta a népiskolai félévek közötti szünetekben a tanítók rendszeres továbbképzését, valamint a tanítói értekezletek megszervezését. 1858-ban készítette el az egyházkerület népiskoláinak helyi jellegű tantervét, 1863-ban főiskolai tanárrá nevezték ki, a kiegészítést követően Eötvös József megbízásából Zemplén vármegye tanfelügyelője lett, tanári pályája alatt számos népiskolai tankönyv neki köszönhető elkészültét, főként a számtan, a szemléltetés alapján álló beszéd- és értelemgyakorlat, a mértani földrajz és a nyelvtankönyv emelhető ki. A Berlinben is tanult Hegedüs László tervei sze-

66 „az egyes egyházközségek presbyteri hiányos szerkezete, eljárása, gazdászata, lanyha fegyelem tartása, semmis felügyelete, megrögzött hivatali helyi szokások is nem csekély figyelmet érdemelnek.” Molnár Sámuel: Építsünk a régi alapon. PEIL. III. évf. 34. sz. Pest, 1860. augusztus 26., 1082. oldal.

67 „A hány egyházkerület s egyházmegye, annyi kormányrendszer; holott az egyetemes egység könnyítené az ügyek folyását, sietetné az egyházi jólét felvirágzását. Megtörténik az is, hogy valamely egyházmegyei hivatalt éveken keresztül nem bírunk betölteni, s tantárgyavatatlan helyettesekkel egészítjük ki a táblát; de az is tapasztalt dolog, hogy az egyházmegye hozott szabályával, az egyházkerülettel ellenkezésbe jön, p. o. a barsi egyházmegye 6 évre választja egy idő óta hivatalnokait, – szerintünk helyesen, mert ekkép a tehetetlen, vagy zsarnok hivatalnoki eljárás lejárja idejét, az érdemes előtt pedig tovább is nyitva áll a hivataloskodás tere, – a dunántúli egyházkerület pedig csak az élethossziglani hivataloskodásrai választást ismeri el.” Molnár i. m. 1080. oldal.

68 Kókay i. m. 6. oldal.

69 Ballagi Mór: A „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” ügye. PEIL. V. évf. 6. sz. Pest, 1862. február 9., 166. oldal.

rint és felügyeletével indult meg a „Népiskolai Könyvtár”, az 1850-es évek elejétől részt vett az egyházkerület népiskoláinak fejlesztésében, mások mellett Erdélyi Jánossal és Árvay Józseffel együtt megszervezte a sárospataki tanítóképzőt. Antalfi János 1857-1858 között tanult külföldön, majd a sárospataki főiskolán magánjogot adott elő, 1858 tavaszára a kerületi népiskolai választmány megbízásából elkészítette a kerületi népiskolák európai színvonalú tanügy-igazgatási rendszerét, részt vállalt a tanterv megszövegezésében is. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztője Ballagi Mór volt. Ballagi a szarvasi evangélikus líceum tanára (1848-ig), később a kecskeméti református teológiai intézet tanára, 1855-1877 között a pesti református teológiai akadémia tanára, a protestáns egyházak egyesülésének szorgalmazója, az egyházi közalapítvány úttörője, az önfinanszírozás rendszerének élharcosa és elméleti teoretikusa, a pesti protestáns főiskola szervezésének egyik közreműködője, a szabadelvű protestáns teológiai irányzat egyik vezetője volt, később emiatt jelentős vitába került Révész Imrével és Filó Lajossal, mint az ortodox teológia képviselőivel.

Mindkét folyóirat rendszeres és alkalmi írói között megtalálható volt az egyházigazgatás és -szervezet különböző szintjein (egyházmegyei, -kerületi esperesként, szuperintendensként, egyházközségi lelkészként, világi segéd- és főgondnokként, világi felügyelőként, jegyzőként), a tanügy-igazgatásban (hely, járási, megyei tanfelügyelőként), illetve az oktatásrendszerben (jellemzően gimnáziumi, vagy akadémiai tanárokként, tanítóképző intézeti tanárokként) tevékenykedő hivatalnokok. Több szerző (általában név nélkül) a tanítók közül került ki. A hivatalok gyakran halmozódtak. Az igen válogatott plénum tagjai a hivatali munka ellátása mellett megbízásokat teljesítve jelentős mértékben kivették részüket a szervezési és tartalmi munkákból, pl. tanítóképzők és tanítói egyesületek, tanítói segélyintézetek megszervezéséből, modernizálásából, a rendszer fejlesztéséből, illetve tankönyvírásból- és ismertetésből. A funkciók ebben az esetben is halmozódtak. Az Új Magyar Életrajzi Lexikon alapján a következő megállapítások tehetőek. A Füzetek holdudvarából megemlíthető Révész Imre. Révész Imre egyházjogász az abszolutizmus és a dualizmus idején is az „egyház autonómiájának és iskolaügyének, valamint a zsinati-presbiteri egyházszervezetnek megalakulás nélküli védelmezője, később az 1791-es alapon álló Figyelmező szerkesztője.”⁷⁰ A Lap holdudvarából kiemelhető Gönczy Pál pedagógus, akik miután elvégezte a debreceni református kollégiumot 1844-45-ben Svájcban tett tanulmányutát, később a Karap Sándor és Diószegi Sámuel vezetete nevelőintézetben, majd Szőnyi Pál pesti fiúnevelő-intézetében, 1852-től saját nevelő-intézetében tanított, majd 1859-től a pesti református gimnázium igazgatójává választották. Nevéhez kapcsolódik az 1869-es állami tanterv egyik előzményének tekinthető 1858-as központi református tanterv. 1867-1889 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban minisztériumi tanácsos, 1888-tól államtitkár, emellett számos népiskolai tankönyv készítője, az 1868. évi népiskolai törvény egyik kidolgozója és végrehajtója, a munkára nevelés, a mezőgazdasági oktatás, és a reformpedagógia 19. századi úttörője (a protestáns hagyományok újjáélesztője (Comenius, Tessedik Sámuel). A finanszírozás ügyében és ehhez kapcsolódóan a belső misszió, a protestáns ébredés, a hitélet elvi fejlesztésének tekintetében jelentős véleményvezérnek számított Irinyi József. 1842-43 között bejárta Németországot, Franciaországot és Londont, 1844-1848 között a Pesti Hírlap külföldi hírek rovatát szerkesztette, részt vett a képviselői házszabályok előkészítésében, 1849-ben halára ítélték, de Haynau megkegyelmezett, 1857-ben adta ki az 1791. évi vallásügyi törvény történetével foglalkozó munkáját, 1858-ban a Dunamelléki Református Egyházkerület tiszteletbeli főjegyzője választották. Filó Lajos 1853-tól a gyönki, 1854-től a losonci gimnázium tanára, 1855-től teológia tanár, 1858-60 között a pesti református teológiai akadémián az egyháztörténet tanára, és a dunamelléki egyházkerület aljegyzője, valamint a pesti református népiskolák felügyelője, és 1861-től a tanítóképesítő bizottság elnöke. 1860-61-ben bejárta Nyugat-Európát, különösen Genfben, Tübingenben Utrechtben és Edingburghban időzött. Révész Imrével együtt a teológiai ortodoxia híve volt Ballagi Mórral és a racionalista-liberális protestantizmussal szemben, több értekezést készített a belső misszióval, a protestáns ébredéssel kapcsolatban. Pálffy József (1812-1869) 1853-ban Sopronba ment tanárnak és

70 Új Magyar Életrajzi Lexikon. V. Kötet. P-S. (főszerk. Markó László). Markó László. Magyar Könyvklub, 2004., 729. oldal.

magyar lelkésznek. „Nagy részben az ő buzgólkodásának köszöni önálló intézetté fejlődését az ottani tanítóképezde, melynek aztán igazgatói tisztét haláláig vitte. Sok érdeme van az 1846-ban alakult soproni gyámintézet alapítása létesítésében is.”⁷¹ Több tanügyi munka elkészítője, ezek közül kiemelhető a Nószág-Pálffy-féle 1863. évi evangélikus tanterv, ennek egyik revíziója, az 1867. évi komplex fejlesztési terv-tantervjavaslat, valamint az 1861. évi utasítása az evangélikus népiskola-tanítók számára. Péterfy Sándor „Fáradhatatlan munkása volt a m. népoktatásügynek. A tanítószeg egyesületi szervezésében és irányításában korának egyik vezető alakja. 1875-ben kezdeményezésére alakult meg az Eötvös-alap ... Létrehozta a m. tanítók két főiskolai internátusát 1899 és 1904). Szerkesztette a Népképzők Lapját (1872-73).”⁷² Trshtyenzky Gyula (1834-1884) evangélikus esperes-lelkész szervezte meg az alsó-soproni evangélikus egyházmegyében a tanítói egyesületet és egyházi könyvtárat, valamint 1863-ban a nőegyletet, Tatai András (1803-1873) a kecskeméti református gimnázium tanára, és a Kecskeméti Református Egyházmegye tanácsbírája volt, Tarczy Lajos filozófus, természettudós a Pápai Református Kollégium tanára, több természettudományhoz kapcsolódó népiskolai tankönyv szerzője, a lexikális tudás helyett az önálló gondolkodás pártolója, a kollégium meghatározó szervezője, a természettudományos magyar szaknyelv egyik kialakítója volt. Dömény József szintén az értelemfejlesztés pártolója 1856-tól volt Gyönkön tanár rövid ideig, majd Somogy megyébe került lelkésznek, a református népiskolák tanfelügyeletét is ellátta 1869-től az egyházmegye tanácsbírája, 1872-től főjegyzője és a tanügyi bizottság elnöke lett, 1874-től pedig a külső somogyi református tanító egyesület tanácsbírójának választotta. Simon Sámuel református lelkész szervezte meg 1845-ben a bánvölgyi tanítói egyesületet. Horváth Sámuel evangélikus esperes szilárdította meg a sarvasi gimnáziumot és szervezte meg a sarvasi evangélikus tanítóképzőt. A névsort még hosszasan lehetne folytatni, de talán ezen nevek megemlézéséből is lehet következtetni a két folyóirat szellemi értékére, súlyára, illetve ebből a névsorból is igazolható Kókay György kritériuma.

A semmit rólunk nélkülünk elv, a protestáns nyilvánosság, mint az önkormányzatiság egyik lényeges tényezőjének teljesülése, valamint ezekkel összhangban a tájékoztató, befolyásoló, orientáló és magyarázó funkció erőteljesen összekapcsolódott a korszak egyház- és oktatáspolitikai eseményeivel. A validációs folyamat során ebben az esetben a 1.3.3-as fejezetben ismertetett Kovács Kálmán koncepcióival egyeztetjük össze folyóiratokat. Eredményeink szerint a két folyóiratban megjelenő cikkek valóságos, és ténylegesen létező problémák megoldására, vagy kedvezőtlen események megelőzésére irányultak. Az irodalmi nyilvánosság, mint a szakmai közélet működtetésének egyik célja egyértelműen az önerő, az életképesség bizonyításának egyik megnyilvánulása volt a protestáns közösségek, a katolikusok és Bécs felé. A szerkesztőségek a vállalt célok és az egyes ügycsoportok megoldása mellett, illetve éppen ezekkel az önkormányzati jogok működtetésének képességét mutatták fel a bel- és külvilág előtt. A szerkesztőség és a válogatott rendszeres és alkalmi írók hatására mindkét folyóirat nemzeti, protestáns vonalon haladt. Az egyértelműen önkormányzati alapokon megszerveződő, 1791-es szellemiségű Lap, az 1856. évi Entwurf-ot és az 1859. évi császári pátenst, összességében a bécsi államegyházi törekvéseket elutasító folyóiratnak számított kezdetben, később pedig a liberális, racionális teológia népszerűsítését vállalta, jelentős konfliktusokat is felvállalva. Az 1791. évi XXVI. törvény alapján állva egyszerre tekintette feladatának az egységes egyházalkotmány hiányában frakcióként, elszigetelten működő református egyházkerületek és részben egyházmegyék egymáshoz való közeledését, működésük összehangolását, az alkotmányozó zsinat előkészítését, a protestáns főiskola megszervezését, az egyházkormányzat újraszervezését, a belső hitélet erősítését, a finanszírozási rendszer kidolgozását, valamint az egyházmegyei és egyházkerületi döntések irodalmi előkészítését. A függetlenségi és nemzeti alapon álló, egyházkerületi, részben egyházmegyei közgyűlésekkel szemben végzett lobbitevékenységével feladatnak tekintette az egységes református és egységes evangélikus egyház megszervezését, ennek eléréséig pedig a meghatározó súlyú napi ügyek megvitatását, és a protestáns közösségek orientálását, befolyásolását,

71 Elérhető: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2101> (2018. 05. 23.)

72 Magyar életrajzi lexikon. A-Z. Elérhető: <https://goo.gl/zgaZfR> (2018. 05. 29.)

tájékoztatását. A Lap és részben a Füzetek is az elfogadott egyházkerületi- és megyei döntések érvényesülésének feltételét az ügyek társadalmi támogatottságában, az ügyek társadalmi egyeztetésében és megértésében látta. A szerkesztőségek döntően abból a koncepcióból indultak ki, hogy a határozatok kizárólag a közösségek támogatásával érvényesülnek, ehhez pedig elsőként a határozatok megértésére és megértésére volt szükség. A súlyponti ügyeknek a finanszírozás, az egyházkormányzat, az oktatásügy, az egyház és állam közötti viszony, a belső misszió és a hitélet és liturgia szempontjából lényeges egységes énekrendszer kidolgozása számított. Az oktatáspolitikai tekintetében a folyóiratok jelentették a bécsi rendeletekkel szembeni egyeztető fórumot, a reformok kidolgozásának, és életbeléptetésük elősegítésének egyik eszközét. A népiskolaügyi cikkek tekintetében érezhetően megjelent az azokban leírtak sokszor részletes értelmezése, hosszas magyarázata. Ennek oka elsősorban a kevésbé hatékony felügyeletrendszer, illetve a lelkészek, mint a munkáltatói jogok gyakorlója és a tanítók, mint alkalmazottak-végrehajtók közötti konfliktusok irodalmi úton való megelőzése szerepelt. A cikkek tartalmazták, hogy mit kell tenni és azt is, hogy miért, ezért jelentős szerepet szántak a felvilágosító funkciónak. A népiskolaügyi cikket (is) tekintve megállapítható, hogy a két folyóirat egyszerre volt a protestáns egyház- és oktatáspolitikai alakítója és tükrözője. Egyszerre vállalkozott a szakmai és laikus, az egyházi és világi közvélemény formálására, és a közvélemény megjelenítésére. Egyszerre adott hírt a meghatározó bécsi egyházpolitikai és oktatáspolitikai rendeletekről és egyszerre közölte le a református és evangélikus egyházkerületekben elkészült tanterveket, tanügy-igazgatási szabályzatokat, megyei- és kerületi közgyűlések és a tanítók értekezletek jegyzőkönyveit. A leközlések mellett jelentős szerepet szántak diskurzusok kialakításának, az egymás nézeteire való olykor szélsőséges megfogalmazású reflektálásoknak. Ezek különösen a finanszírozás, a fejlesztési tervek, a tanítókkal kapcsolatos cikkek esetében jelentkeztek. A több sajtótörténész szerint is lényeges vita és reflektáló funkció a finanszírozás tekintetében az 1848. évi XX. törvénycikkből, valamint a bécsi egyházalkotmányokból származó államsegélyek (állami támogatás, egyházi adó karhatalmi behajtása) versus önfinanszírozás, a tanítók és fejlesztési tervek vonatkozásában a tanítók emancipációs kísérletei, jogkörbővítése versus alárendeltségük, autonómiájuk korlátozása, a módszertan szempontjából az emlékezőtehetség fejlesztése versus értelemfejlesztés, az önkormányzatiság tekintetében az egyházkerület tanügyi autonómiája versus egyházkerületek fölötti döntéshozatal áll, mint tengely. Ezen tengelyek mellett számos más csomópont is megjelent, de döntően ezeken alakultak ki jelentősebb többszereplős párbeszédok, diskurzusok. Dersi Tamás koncepciójából az ideológiát érdemes kiemelni ebben a tekintetben. A két folyóirat, de különösen a Lap eszmerendszerét tekintve minden kérdésben az egyházkerületek és az egyházi jogállású hivatalnokok önkormányzati jogát, illetve szabadsága mellett foglalt állást a Habsburg Birodalom, más egyházkerületek és a tanítók törekvéseivel szemben. A folyóiratokban, különösen a finanszírozási tervek, a fejlesztési tervek, a tanítókkal foglalkozó cikkek, és a tanítói értekezletekkel kapcsolatos leközlésekben jelent meg a szintén Dersi Tamás által hangsúlyozott „társadalmi osztályok, rétegek, csoportok”⁷³ nézetei, nehézségei, vágyainak kifejezése és a véleményalkotásuk. Amíg a Lap egyértelműen az 1791. évi önkormányzati jogok platformján állt, addig a Füzetek eleinte a finanszírozás tekintetében az 1848. évi XX. törvénycikkben foglaltakat hangsúlyozva elképzelhetőnek tartotta az 1856. bécsi egyházalkotmány-javaslatot is elfogadni, ha ezzel kiszámíthatóbb és biztosabb anyagi alapja, és rendezett szervezete lesz az egyházaknak.

1.5. A kutatás céljai

- A forrásvalidáció keretében célunk tisztázni, hogy a kiválasztott protestáns sajtótermékek megfelelnek -e az általános sajtótörténeti és a sajtóforrásokon alapuló neveléstörténeti munkákban meghatározott funkcionális követelményeknek. Ezzel kapcsolatban kimutatjuk, hogy a sajtótermékek milyen funkciók teljesítésével járultak hozzá a népiskolaügy szervezéséhez.

73 József Farkas (szerk.): A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705-1945). Magyar Újságírók Országos Szövetsége. Budapest, 1972., 8. oldal.

- Átfogó célunk az 1791. évi XXVI. törvény 5. bekezdésében taxatívén felsorolt tanügyi autonómiajogok indoklásának, értelmezésének és gyakorlásának, működtetésének vizsgálata a folyóiratok tükrében. Választ keresünk arra, hogy a protestáns felekezetek az önkormányzati jogokat a népiskolaügy tekintetében milyen területen és milyen szempontok szerint, valamint milyen folyamatok keretében gyakorolták, s ebben milyen szerepet játszott a sajtó. Ezzel összhangban vizsgáljuk a folyóiratok népiskolaüggyel kapcsolatos témaszerkezetét.
- Feltérképezzük a protestáns egyházak népiskolai szervezetének rendszerét.
- Központi feladatnak tartjuk annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy a protestáns felekezetek az 1857-1867 közötti időszakban formai és tartalmi vetületben rendszerszinten újrászervezték-e, újraalapozták-e vagy megkezdték-e újrászervezni a népiskolaügyet. Ebben az esetben különösen öt kulcskérdés megválaszolását találjuk relevánsnak: a protestáns felekezetek meghatározták -e a népiskola identitását, tartalmi értelemben elkülönítették -e a gimnázium alsóbb osztályaitól, elkészítették -e az alaptanterveket, összeállították -e a tanügyi igazgatást szabályozó dokumentumokat, valamint elindították -e a népiskolai osztályok haladását és a népiskolaügy identitását támogató tankönyvprogramokat.
- A népiskolai fejlesztések vizsgálatának tekintetében további feladat annak kiderítése, hogy a modernizáció mennyiben képviselte az egyház érdekeit és a polgári átalakulás elvárásait. A kérdés döntően arra vonatkozik, hogy a tantervek céljai, tantárgyai mennyiben tekinthetők a hitéletet emelésére és az egyházi öntudat kialakítására törekvő ortodox-pietista hagyományokkal rendelkező belső misszió, illetve a polgári átalakulás elvárásait kielégítő racionalista, filantróp irányzat részének.
- Az egyházügyi és tanügyi autonómia tekintetében feladatnak tekintjük az alábbi kérdések megválaszolását:
 - A protestáns felekezetek hogyan értelmezték az 1848. évi XX. törvénycikkben és alapjának tekinthető protestáns javaslatokat a Bach-korszak megváltozott politikai erőterében.
 - Az 1848. évi XX. törvénycikkkel összhangban hogyan értelmezték az egyház és iskolai kiadások állami finanszírozásának, az államsegély lehetőségét, vagy attól eltérően mennyiben és milyen érveléssel kívánták a belső finanszírozást elősegíteni.
 - Az 1844-1848 közötti időszakban felmerült autonómiakoncepciókat követően a protestáns tanügyi szakemberek a megváltozott politikai környezetben milyen álláspontot képviseltek az egyház és iskola viszonyában és a tanügyi önkormányzattal kapcsolatban.
 - Egységes evangélikus és református egyház, valamint általánosan elfogadott egyházalkotmány (zsinat) hiányában az egyes egyházkerületek hogyan értelmezték a tanügyi autonómiát? Az egyházkerületek mennyiben és milyen feltételekkel kívántak lemondani a tanügyi igazgatás, a keretrendszer és a tartalmi kérdések (tantervek, tananyag, tanításmódszertan, tankönyvek) tekintetében az önkormányzati jogokról. Amennyiben ezen témakörökben tettek kompromisszumos engedményeket, döntésüket befolyásolta-e az egységes egyház kialakításának szándéka.
 - Kérdésként merül fel, különösen az 1848. évi események tekintetében, hogy az egyes egyházkerületek, és tanügyi szakemberek és maguk a tanítók, tanárok, hogyan értékelték a tanítók emancipációs törekvéseit, hogyan értelmezték a tanítók és a lelkészek közötti alá- vagy mellérendeltségi (beosztotti) munkaviszonyt, a tanítók hivatali feladatait, munkahelyi magatartását és magánéleti életvitelét, valamint különösen tanító döntési, képviselői és felügyeleti jogkörét.
- Célunknak tartjuk megválaszolni, hogy a protestáns sajtótermékek milyen eszközökkel támogatták a tanítók professzionalizációját.
- Célunknak tartjuk azonosítani, hogy az egyes témakörök keretében az egyes szerzők milyen eszközökkel (a tartomelemzés szempontjából milyen kategóriákkal) kívánták a népiskolai rendszert fejleszteni. A kategóriák detektálásával statisztikai (kvantitatív), és kvalitatív

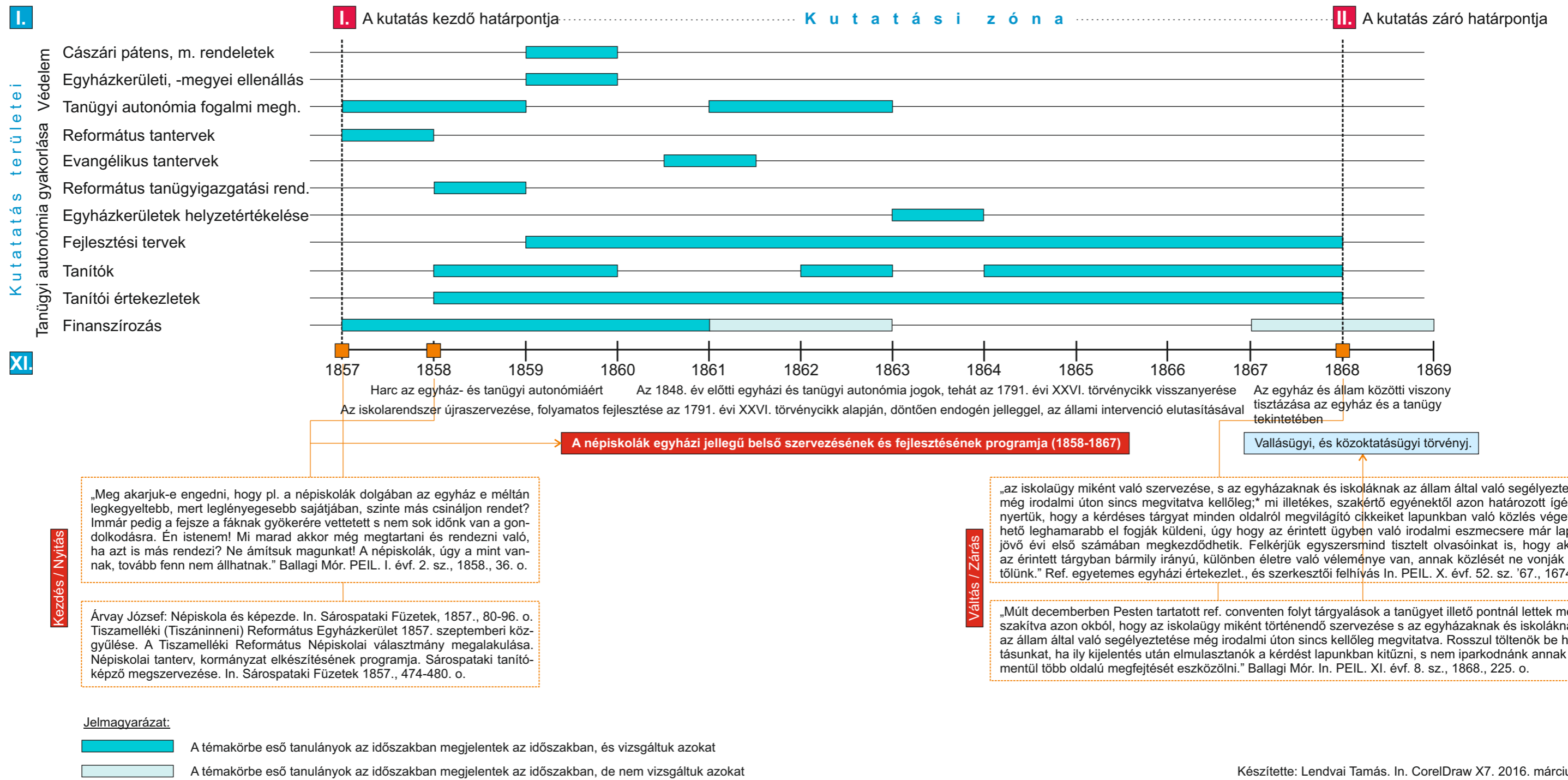
(deskriptív) elemzést végzünk. A tartalomelemzés keretében a strukturálatlan szövegekből strukturált szövegeket létrehozva kimutatjuk, hogy az egyes cikkek milyen elemekből (kategóriákból) épülnek fel, az egyes kategóriák pedig mely cikkekben jelennek meg.

- A fenti kérdések megválaszolásához mindkét folyóirat népiskolaügyi vonatkozású, és a népiskolaügy vonatkozásában lényegesnek vélt cikkeit repertorizáltuk, azonban disszertációnkban a 2. ábrának megfelelően kizárólag a tanterveket, a tanügyi-igazgatási rendszer dokumentumait, a tanügyi autonómia meghatározására irányuló cikkeket, a fejlesztési terveket, a tanítókkal foglalkozó tanulmányokat, a tanítói értekezletek beszámolóit, a finanszírozási terveket, valamint a császári pátenst és az azzal kapcsolatos egyházkerületi-, megyei- és községi közgyűlésekről szóló jelentéseket és az értekezleteken összeállított feliratokat, mint az egységes ellenállás dokumentumait elemezzük.
- A tartalmi célok elérése mellett tehát törekszünk a neveléstörténeti kutatásokban kevésbé használt (Szabolcs Éva, Huszár Zsuzsanna), de más tekintetben elméletileg kidolgozott tartalomelemzést új megközelítésbe helyezni. A tartalomelemzésből származó kvantitatív eredményeket pedig eddigi ismereteink szerint nem alkalmazott eljárásokkal felhasználhatóvá és átláthatóvá tenni.
- A disszertáció céljának tartjuk a két folyóiratban bármely rovatában közölt népiskolaügyi és népiskolaügyi vonatkozású egyházpolitikai cikkeket elsődleges tartalmuk szerint repertóriumba sorolni, közölve az egyes cikkek bibliográfiai adatait és elérhetőségeit (Library Hungaricana). A repertóriumot modern informatikai eszközök (HTML, CSS, JS, JQ, Google Data Studio) segítségével weblapon tesszük felhasználhatóvá. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap vonatkozásában célunknak tartjuk repertorizálni a népiskolaügy egyházpolitikai kontextusának tekinthető cikkeket, elsősorban az 1858-1861 közötti időszak és az 1867. év tekintetében.
- A disszertáció a fentiekkel azonos súlyú vállalt célja a szöveges felületen nem megjeleníthető tartalmaknak külön erre a célra önállóan fejlesztett és fenntartott szemléltetésen és interaktivitáson alapuló, módszertani újdonságnak tekinthető informatikai keretrendszerben való elhelyezése. A keretrendszer a disszertáció tartalmi részét jelenti, létrehozása elsődleges célnak számít. A keretrendszerben elhelyezett eszközök a tartalomelemzéssel összefüggésben a kvantitatív eredményeket egyrészt CorelDRAW-n alapuló statikus jellegű grafikai vizualizációval, másrészt ennél lényegesen nagyobb módszertani újításnak tekinthető, lekérdezéseket lehetővé tevő Google Data Studio segítségével teszik felhasználhatóvá. Az alkalmazások elkészítésével egyrészt célunk, hogy az olvasó előre elkészített funkciók használatával a tartalomelemzés eredményeiből interaktív és felhasználóbarát módon lekérdezéseket, elemzéseket, riportokat és jelentéseket állíthasson össze, ezáltal könnyebben értelmezhesse és láthassa át a tartalomelemzés eredményeit, az elemzett források architektúráját, tartalmi felépítését. A fejlesztés másik feladata a papíralapon és szöveges formában használhatatlan, áttekinthetetlen, értelmezhetetlen, ezért diszfunkcionális adatállományok egyszerű, átlátható és funkcionális működtetésének biztosítása. A fejlesztés oka, hogy amíg az MS Excel csak köztöltések mellett támogatja a dinamikus adatmegjelenítést, addig a Google Data Studio eszköze valós idejű lekérdezésekkel és könnyen bővíthető és egyszerűen frissíthető háttéradatbázissal felhasználóbarát megjelenítéssel teszi lehetővé a disszertáció eredményeinek használatát. A módszertani fejlesztés hosszú távú célja mintát adni a bölcsészettudományi kutatások számára.

1.6. A kutatás vállalt hiányosságai, a kutatás határai

Tekintettel arra, hogy a disszertáció céljai dokumentum és tartalomelemzés segítségével az 1791. évi XXVI. törvénnyel összefüggésben megismerni, feltárni, rendszerezni és repertorizálni a protestáns felekezetek azon népiskolaügyi fejlesztéseit, amelyek jelentkeztek a két kiválasztott folyóirat-

6. ábra. Lendvai Tamás: A Sárospataki Füzetekre és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapra vonatkozó kutatás lehatárolása.

ban:

- A repertóriumok elkészítésén túlmenően nem vállaljuk a folyóiratok történetének megírását.
- Nem vállaljuk a korszakra és a 19. század első felére vonatkozó egyház-, teológia-, filozófia és társadalomtörténet megírását, sem pedig a korszak protestáns hitéletének ismertetést. Részben mivel ezt mások már megtették, szakirodalmi feldolgozásukat, szintézisüket nem tartjuk célunknak.⁷⁴
- Nem vállaljuk kimutatni, hogy a protestáns tantervekben, fejlesztési tervekben és tanítókkal kapcsolatos cikkekben milyen korábban már kidolgozott elvek, koncepciók, gondolatok jelentkeznek újra, nem tartjuk célunknak a recepciókutatást, ezzel kapcsolatban pedig a 17-19. századi protestáns oktatástörténeti, liceum és kollégiumtörténeti előzmények részletes megírását, illetve az azzal kapcsolatos szakirodalmak másodelemzését, szintetizálását.⁷⁵
- Nem vállaljuk a protestáns tantervek és kezdeményezések, valamint az 1868. évi népiskolai törvény, az 1869. évi állami népiskolai tanterv, és Eötvös József miniszterségének összehasonlítását, komparatív vizsgálatát.
- Nem vállaljuk a protestáns fejlesztések egyik előzményének tekinthető német típusú (porosz, bajor, badeni) oktatáspolitikai bemutatását. Ugyanakkor mivel ezt egy hosszú időtávú kutatási projekt keretében (2012-2016) elvégeztük, háttér tanulmány formájában ennek eredményeit elérhetővé tesszük (az önálló monográfiaként való megjelentetését megelőzően).⁷⁶
- Nem vállaljuk a szerzők életrajzának közzétételét, mivel egyrészt az egyes cikkeket, tanterveket nem hasonlítjuk össze a szerzők életpályájával, másrészt a biográfiai adatok könnyen hozzáférhetőek.⁷⁷

74 Többek között:

- Zsilinszky Mihály: A magyarhoni protestáns egyház története. Athenaeum Irodalmi és Nyomda. Rt. Budapest, 1907.
- Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. Debrecen, (reprint) 2004.
- Bucsay Mihály: A Magyar Református Egyház története. A magyar protestantizmus történetének keretében. II-III. kötet. Budapesti Református Theológiai Akadémia Egyháztörténeti Tanszék. Budapest, 1972., 1975.
- Bucsay Mihály: A protestantizmus története Magyarországon, 1521-1945. Gondolat. Budapest, 1985.
- Bíró Sándor: A Magyar Református Egyház története. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1949.
- Kovács Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. In. Egyháztörténeti szemle. 17. évf. 4. sz. 2016., 3–36. oldal.
Elérhető: http://epa.oszk.hu/03300/03307/00052/pdf/EPA03307_egyhaztorteneti_2016_04_003-036.pdf (2018. 05. 22.)
- Kovács Kálmán Árpád: A református hit fenntarthatósága a 19. század második felében. In. Garaczi Imre (szerk.): A fenntarthatóság perspektívái a Kárpát-medencében. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány. Veszprém, 2016.
- Kovács Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református öntudat problémái a 19. században: Problémafelvetés és kultúrtörténeti háttér. In. Veritas Évkönyv, 2014. (szerk. Szerk.: Ujváry Gábor). Budapest, 2015.
- Kovács Kálmán Árpád: Az egyházak és az államsegély a kezdetektől Mária Teréziáig. In. Magyar Hírlap Online. 2018. 08. 30. Elérhető: http://magyarhirlap.hu/cikk/64671/Az_egyhazak_es_az_allamsegely_a_kezdetektol_Maria_Tereziaig (2018. 05. 22.)
- Kovács Kálmán Árpád: Az egyházak és az államsegély II. Józseftől 1848-ig. In.. Magyar Hírlap Online. 2016. 09. 02. Elérhető: http://magyarhirlap.hu/cikk/64983/Az_egyhazak_es_az_allamsegely_II_Jozseftol_1848ig (2018. 05. 22.)

75 Az ezzel kapcsolatos irodalmak elérhetőek a historiográfiai áttekintés utolsó bekezdésében.

76 Elérhető: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/lt_nepiskolaugyi_fejlesztések_Europaban.pdf (2018. 05. 28.)

77 Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk. Ladányi Sándor. 3. jav., bőv. kiadás. Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodája. 1977. Elérhető: <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3> (2018. 05. 22.)

Új magyar életrajzi lexikon. 2002-2004.

1.7. Kutatásmódszertan

1.7.1. A dokumentum és tartalomelemzés módszertanának szakirodalmi áttekintése

Disszertációnkban a feldolgozandó területek jellege szerint többféle módszertant alkalmaztunk. A tanítókkal, a komplex fejlesztési tervekkel, a finanszírozással és a tanítói egyesületek értekezleteivel összefüggésben elsősorban dokumentumelemzést és a neveléstörténeti kutatásokban kevésbé elterjedt tartalomelemzést végeztünk egymás kiegészítéseként. A tanterveket és szabályzatokat, valamint a népiskolaügyhöz közvetetten kapcsolódó témaköröket a dokumentumelemzés módszereivel, elsősorban az explicit tartalmak tekintetében vizsgáltuk, amint az azok létrejöttének tekintetében lényeges iratokat is. A tartalomelemzés módszertanát Maurice Duverger⁷⁸, Antal László⁷⁹, Veikko Pietilä⁸⁰, Szabolcs Éva⁸¹, Lehota József⁸², Klaus Krippendorff⁸³, Dárdai Ágnes⁸⁴, Huszár Zsuzsanna⁸⁵, Jane Stokes⁸⁶, Szak Andrea⁸⁷, Móré Mariann⁸⁸, Mayer Péter⁸⁹, Kmetty Zoltán – Sztárayné Kézdy Éva⁹⁰, Nyéki Lajos⁹¹ elméleti munkáinak figyelembe vételével határoztuk meg. Nem tartjuk feladatunknak a tartalomelemzés teljes folyamatát bemutatni disszertációnk keretében, hiszen ezt a korábban említett szerzők megtették, az általuk leírtak ismétlését feleslegesnek gondoljuk, ezért mindössz-

-
- 78 Maurice Duverger: A dokumentumok elemzése. In. Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa (szerk.): A szociológiai felvétel módszerei. (III. kiadás) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1975., 116–124. oldal.
- 79 Antal László: A tartalomelemzés alapjai. Magvető. Budapest, 1976.
- 80 Veikko Pietilä: Tartalomelemzés. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1979.
- 81 Szabolcs Éva: Tartalomelemzés a gyermekortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1868-1890. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1999.; Szabolcs Éva: Tartalomelemzés. In. Falus Iván (szerk.): Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. In. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 2000., 330–339. oldal.
- Golnhofér E. – Nádasi M. (1982) A tartalomelemzés lehetősége a nevelés és oktatás tervének vizsgálatában. Magyar Pedagógia 2. sz. 141–151. oldal.
- Falus Iván – Kotschy B. (1983): Pedagógusok a pedagógusképzésről. Pedagógiai Szemle. 5. sz. 458–473. oldal.
- 82 Lehota József: A tartalomelemzés. In. Lehota József (szerk.): Marketingkutatás az agrárgazdaságban. Mezőgazda Kiadó. Budapest, 2001., 76–94. oldal.
Elérhető: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/marketingkutatás/ch02s09.html> (2018. 02. 12.)
- 83 Klaus Krippendorff: A tartalomelemzés módszertanának alapjai. Balassi Kiadó. Budapest, 1995. Krippendorff koncepcióit részben Pietilä munkája alapján vizsgáltuk.
- 84 Dárdai Ágnes: A tankönyvkutatás alapjai. Dialóg-Campus Kiadó. Budapest-Pécs, 2002.
- 85 Huszár Zsuzsanna: Az idő mint fogalmazási tartalom. Az iskolai élet és a felnőtté válás ritmikái szerkezete tanulói fogalmazások tükrében. In. Iskolakultúra 2008. 3-4. szám., 88–95. oldal.
Elérhető: http://real.mtak.hu/58941/1/10_EPA00011_iskolakultura_2008-3-4.pdf (2018. 02. 12.)
- 86 Jane Stokes: A média- és kultúrakutatás gyakorlata. PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Gondolat Kiadó. Budapest, 2008.
- 87 Szak Andrea: Helyi konfliktusok az írott médiában. In. Hadtudományi Szemle. 2. évf. 4. sz. 2009., 119–123. oldal.
- 88 Móré Mariann: A tartalomelemzés, mint a szakdolgozatírásban alkalmazható kutatási módszer. In. Kovácsné Bakosi Éva (szerk.): Társadalomtudományi Tanulmányok III. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Felnőttképzési Kar. Hajdúböszörmény, 2010., 47–63. oldal.
Elérhető: <http://files.moremariann.webnode.hu/200000041-a0b8ba1b32/A%20tartalomelemz%C3%A9s,%20mint%20a%20szakdolgozat%C3%ADr%C3%A1sban%20alkalmazhat%C3%B3%20kutat%C3%A1si%20m%C3%B3dszer.pdf> (2018. 05. 11.)
- 89 Mayer Péter: Dokumentumelemzés. In. Kórodi Márta (szerk.): Turizmus kutatások módszertana. (Elektronikus könyv). Pécsi Tudományegyetem, 2011. Elérhető: <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turizmus%20kutat%C3%A1sok%20m%C3%B3dszertana/book.html#d6e497> (2018. 02. 12.)
- 90 Kmetty Zoltán – Sztárayné Kézdy Éva: Tartalomelemzés – szövegelemzési módszerek. In. Kutatásmódszertan és prezentációkészítés. Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar., 2013.
Elérhető: http://igyk.pte.hu/files/tiny_mce/File/kari_projektek/informaciottudaservenyesules/tananyagok/1_alprojekt/KM/07_kutatasmodszer7_tartalomelemzes.pdf (2018. 02. 12.)
- 91 Nyéki Lajos: A pedagógiai kutatás metodológiai alapjai. (Power Point előadás). <http://docplayer.hu/5771405-A-pedagogiai-kutatas-metodologiai-alapjai-dr-nyeki-lajos-2015.html> (2018. 02. 12.)

sze azokat a szempontokat világítjuk meg szakirodalmi másodelemzés segítségével, amelyek mentén dolgozatunkat felépítettük, illetve, amelyek nélkül nem lehet megválaszolni azt a kérdést, hogy mit értünk dokumentum és tartalomelemzés alatt. A másodelemzést szükségessé teszi az is, hogy a szakirodalomban a dokumentumelemzés, a tartalomelemzés, a szövegelemzés tartalma keveredik, átfedésben van egymással, több esetben szinonimaként jelenik meg. Mayer Péter például a dokumentumelemzés eszközének tekinti a tartalomelemzést, Szabolcs Éva pedig a szövegelemzés része és eszközeként határozza meg szintén a tartalomelemzést, annak ellenére, hogy a tartalomelemzők (Pietilä, Krippendorff, Antal) határozottan különbséget tesznek a kettő között. Nem tartjuk feladatunknak az értelmezés tekintetében tudományos igazságot tenni, inkább azt szeretnénk kiemelni, hogy amíg egységes álláspont – véleményünk szerint – nincs, addig egységes módszertan igen, tekintettel arra, hogy az általunk ismert munkák, mind a dokumentum, mind a szövegelemzés eszközének a tényezők kódolásán, kategorizálásán alapuló tartalomelemzést tekintik.

1.7.1.1. A dokumentumelemzés meghatározása

A dokumentumelemzésre vonatkozó definíciók és eljárások közül elsőként Maurice Duverger meghatározásait emeljük ki. Duverger a dokumentumelemzés részének tekinti a kvantitatív szemantikát (szövegelemzést), és a nem kvantitatív szemantikai jellegű tartalomelemzést. Az előbbi elsősorban „a szókincs, a kifejezőmódok vizsgálatával kapcsolatos [...] a szövegek szókincsének statisztikai eljárásokat alkalmazó elemzési módszere.”⁹² A koncepció lényege, hogy egy „szöveg szavainak leszámolásával, a szavak fajta szerinti csoportosításával (ige, főnév, melléknév, stb.), más szavakkal való matematikai összefüggéseik tisztázásával elemezhető egy szerző stílusa, és így felfedhetőek az interpolációk, kiegészíthetőek a szöveg hézagai.”⁹³ A tartalomelemzést a kvantitatív szemantika egy olyan különös formájának tekinti, amely „nem annyira a szöveg stílusára, mint inkább a benne kifejezett gondolatokra vonatkozik.”⁹⁴ A szövegelemzéstől eltérően az elemzett egységek „általában nem a szavak, hanem a jelentések: két szinonimát, két különböző, de jelentésében rokon szót ugyanabba a kategóriába sorolnak”⁹⁵, az elemzett egységek „sok esetben egész témák, mondatok, stb.”⁹⁶ Mayer Péter koherens értelmezésében szintén a dokumentumelemzés egyik meghatározó eszközének tekintette a tartalomelemzést. Álláspontja szerint a kvalitatív, tehát leíró jellegű kutatási technikák alapvető módszere a dokumentumelemzés, amely elsődleges és másodlagos kutatásként is alkalmazható. A másodlagos forráshoz sorolta többek között az újságcikkeket, a blogbejegyzéseket, a leveleket, és a fejlesztési dokumentumokat. A dokumentumelemzés lényege szerinte „a dokumentumokban található összefüggések, jellegzetességek feltárása.”⁹⁷ Az eljárás során a strukturálatlan szövegből „kiemeljük” és strukturált formába rendezzük a kutatás szempontjából fontos információkat.⁹⁸ Szakmai értelemben következetlennek tartjuk, hogy felváltva használja a tartalom- és dokumentumelemzés kifejezését. A dokumentumelemzés céljaként jelöli meg a szövegben található összefüggések felismerését, a hasonlóságok és logikai kapcsolatok kiemelését. Megközelítésében a vizsgálendő kommunikáció folyamatának szakaszai szerepelnek megfigyelési egységekként. Az eljárás során tartalmi értelemben „a dokumentumban rögzített kommunikációt”⁹⁹ kell azonosítani. Definícióját Shannon modelljére építi, a dokumentum tartalmát a kibocsátó, az üzenet, a csatorna és a befogadó szempontjából kell rendezni. A dokumentumelemzés során az elemzendő kommunikációs aktusok a narratíva (elbeszélés) és az interakció (párbeszéd) kategóriába sorolhatóak. Az értelme-

92 Maurice Duverger: A dokumentumok elemzése. In. Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa (szerk.): A szociológiai felvétel módszerei. (III. kiadás) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1975., 117. oldal.

93 Duverger (1975), 117. oldal.

94 Duverger (1975), 120. oldal.

95 Duverger (1975), 120. oldal.

96 Duverger (1975), 120. oldal.

97 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

98 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

99 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

zési keretben az elbeszélés a nyilvánosságnak, vagy célközönségnek szánt üzenet, vagy komplex történet. Az elemzés a történet struktúrájának, belső sajátosságainak, és összefüggéseinek feltárására irányul. A tartalomelemzéssel összefüggésben kulcsfontosságú megállapításnak találjuk a következőt: „a narratív elemzés során történeteket hasonlítunk össze és a bennük levő közös és eltérő sajátosságokat keressük annak érdekében, hogy ezek alapján csoportokba sorolhassuk őket.”¹⁰⁰ Az interakció a narratívától eltérően „egy konkrét szituáció, amelyben két vagy több fél egymásnak szóló és egymásra reflektáló üzenet-sorozatait vizsgáljuk.”¹⁰¹ Ebben az esetben a kibocsátó és a befogadó is egyértelműen meghatározott, az üzenetek tartalma pedig a narratíváknál lényegesen egyszerűbb felépítésű, alacsony komplexitású. Az interakció-elemzés során a cél „a szituáció komplex megértése. Ennek elérése érdekében a résztvevők céljait és stratégiáit kell feltárni, egy-egy üzenet – pl. kulcsmondat – kiragadása csak ennek illusztrációjaként szolgálhat, de nem bírhat önmagában érvényes jelentéssel.”¹⁰² Összességében a dokumentumelemzés eljárása alkalmas a leíró és oksági eredmények feltárására. Utóbbi esetben a szöveg elemei három kategóriába osztályozhatóak. Mayer szerint tények kategóriájába soroljuk azokat „a fogalmakat, dolgokat, eseményeket, amelyeket az elemzés középpontjába helyeztünk, vagyis amiről a kutatás szól.”¹⁰³ Ez különösen a feltáró jellegű kutatás esetén válik lényegessé, amikor is a célt a tények jellegének és típusának meghatározása, leírása adja. A második kategóriának azok a befolyásoló tényezők tekinthetők, amelyek meghatározzák a tények jellegét. A harmadik, a következmények csoportjába a tények által kiváltott hatások tartoznak. olyan dolgok és események, amelyeknek közös jellemzője, hogy „azért jöttek létre, mert a kutatás középpontjában álló tények a kutatás során megismert módon léteznek.”¹⁰⁴ A dokumentumelemzés keretében megvalósuló tartalomelemzés technikáját a mikroelemzés adja, ennek lényege Mayer olvasatában a „szöveg mondatról-mondatra, illetve bekezdésről-bekezdésre történő feldolgozása.”¹⁰⁵ Az eljárás során a szövegben „témákat, fogalmakat, és ezek kategóriáit”¹⁰⁶ azonosítunk, és ezekhez az egységekhez kódokat rendelünk, utóbbiak lehetnek elméleti kódok, nyílt kódok, és in-vivo kódok. Az elméleti kódok az előzetes tudásunk függvénye, döntően a „szakirodalomban szereplő fogalmak és modellek alkalmazásán alapulnak.”¹⁰⁷ Céljuk a szövegben szereplő tematikus egységek besorolása egy már létező kategóriába. Ezzel szemben nyílt kódok létrehozása nem az előzetes tudásunk függvénye, hanem a szöveg olvasása, értelmezése, feldolgozása során alakul ki. A kutató „szaktudását, és tapasztalatait, de képzelőerejét és kreativitását is latba vetve – keres és alkalmaz olyan kifejezéseket, amelyek jól jelölik az olvasott szöveg jelentését.”¹⁰⁸ Az in-vivo kódok esetében a vizsgált szöveg már eleve tartalmaz kódként funkcionáló kulcsszavakat. Dárdai Ágnes a dokumentumelemzés részének tekinti a deskriptív-hermeneutikus módszert, amely a forrásanyagot mindenekelőtt „történeti forrásnak tekinti, elemzését is a történeti forráskritikára és elemzésre jellemző eljárásokkal folytatja le.”¹⁰⁹ A leírás és bizonyítás leggyakrabban használt eszköze az idézet, amelynek „jellemzőnek, tipikusnak kell lennie. A módszer legnagyobb veszélye a szubjektivitás, a „tartalmak kiválogatásának, idézésének” esetlegessége.”¹¹⁰

1.7.1.2. A tartalomelemzés meghatározása

A tartalomelemzés tekintetében is röviden megvizsgáljuk a gyakran egymásnak is ellentmondó definíciókat. Móré Mariann szerint a „tartalomelemzés módszertanát a hazai felsőoktatási kutatásokban

100 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

101 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

102 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

103 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

104 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

105 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

106 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

107 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

108 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

109 Dárdai (2002), 66. oldal.

110 Dárdai (2002), 66. oldal.

csupán néhány intézmény és oktató alkalmazza [...] A felsőoktatás világán kívül azonban a módszertan rendkívül elterjedt. Alkalmazási területe leginkább a média (újságcikkek, képek, naptárak, reklámok), történeti dokumentumok (parlamentari jegyzőkönyvek, jogszabályok, levelezések), kulturális tartalmak.¹¹¹ Móre szerint a tartalomelemzés olyan módszer, amely bár leginkább a megszámlálható szövegek gyakoriságának értelmezésére terjed ki, de lehetőséget teremt arra, hogy az adott kor, a vizsgálati célcsoport, a háttéreseemények alapos ismerete alapján mélyebb tartalmakat, rejtett üzeneteket, összefüggéseket tárjon fel.¹¹² Dárdai Ágnes szerint „A content analysis olyan vizsgálati technika, amely a szövegben meglévő (manifest) tartalmakat objektíven, szisztematikusan és kvantitatív módszerekkel írja le.”¹¹³ Bernard Berelson szerint a tartalomelemzés „a kommunikáció valószínűségi tartalmának objektív, szisztematikus és mennyiségi leírására alkalmas kutatási technika.”¹¹⁴ A mennyiség alatt a számszerűség értendő, amely azt jelenti, hogy „a kutatás során kapott eredményeket pontos, számszerű formában fejezik ki.”¹¹⁵ Ennek megvalósításához osztályozható és statisztikailag feldolgozható elemekre, vagy kategóriákra van szükség. Berelson tehát a mérhetőséget, és a számszerűsíthetőséget tekintette kizárólagos feltételnek, a szöveges leírással dolgozó vizsgálatokat viszont kivette a tartalomelemzés köréből. Később jelentős pragmatikai változást hozó Allerton House konferenciát követően George F. Mahl rögzítette, hogy a tartalomelemzés nem korlátozható le kizárólag statisztikai számszerűsítésre, sem pedig szöveges leíró kutatásokra, mivel mindkettőt magában foglalja. A statisztikai és a szöveges módszer ezáltal a tartalomelemzés elfogadott részévé kanonizálódott. A tartalomelemzés más tekintetben vonatkozhat a dokumentum tartalmának, mint jelenségnek a megismerésére, valamint a dokumentum tartalma alapján más, a dokumentumon kívüli jelenség megértésére is. Krippendorff szerint a tartalomelemzésen „megismételhető és megbízható módszerek alkalmazását értjük, amikor szövegeken alapuló következtetéseket vonunk le létrehozójának más helyzetéről vagy tulajdonságáról.”¹¹⁶ Egy másik, de ezzel összefüggésben lévő definíció szerint „tartalomelemzést alkalmazó kutatásoknak tekinthetjük mindazokat, amelyekben statisztikailag, vagy szavakkal próbálják meg leírni a dokumentumok tartalmát mint jelenséget, vagy azokat a rajtuk kívüli jelenségeket, amelyekről úgy vélik, hogy a tartalom kifejezi őket.”¹¹⁷ Krippendorff kutatásai alapján „Egyes kutatók számára a „tartalomelemzés” semmi többet nem jelent, mint bizonyos minőségek (szavak, jelzők, színek stb.) számlálgatását. Mások e kifejezés használatkor egy olyan módszerre asszociálnak, amellyel „kivonható” az adatokból a tartalom, mintha azt az adatok valahogyan objektíve „tartalmaznák” is.”¹¹⁸ Holsti és Stone szerint „A tartalomelemzés olyan kutatási technika, amely következtetéseket von le valamely szövegben föllelhető, meghatározott jellemzők szisztematikus és objektív feltárásával.”¹¹⁹ Pietilä definíciója szerint a tartalomelemzés olyan módszerek csoportja, „amelyek segítségével tudományos szabályokra támaszkodva végezhetünk megfigyeléseket a dokumentum tartalmával kapcsolatban, és gyűjthetünk információt arról.”¹²⁰ Pietilä értelmezésében a tartalomelemzés olyan módszerek csoportjaként fogható fel, „amelyek segítségével tudományos szabályokra támaszkodva végezhetünk megfigyeléseket a dokumentumok tartalmával kapcsolatban, és gyűjthetünk információt arról.”¹²¹ Az információk gyűjthetőek szavakkal kifejezve „szóbeli formával, osztályozva és statisztikailag feldolgozva.”¹²² Pietilä álláspontja szerint a dokumentum- és tartalomelemzés közötti különbség elsősorban abból adódik, hogy a kutatók egy része „a dokumentumok által tartalmazott explicit információkra épülő kutatásokat nem te-

111 Móre (2010), 47. oldal.

112 Móre (2010), 47. oldal.

113 Dárdai (2002), 66. oldal.

114 Veikko Pietilä: Tartalomelemzés. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1979., 57. oldal.

115 Pietilä (1979), 57. oldal.

116 Pietilä (1979), 58. oldal.

117 Pietilä (1979), 58. oldal.

118 Krippendorff (1995), 23. oldal.

119 Krippendorff (1995), 24. oldal.

120 Pietilä (1979), 59. oldal.

121 Pietilä (1979), 59. oldal.

122 Pietilä (1979), 59. oldal.

kintik tartalomelemzőnek.¹²³ A félreérthetőség abból származik, hogy azonos módszereket használunk a „tartalom leírásában, mint amikor annak alapján más jelenségeket írunk le.”¹²⁴ Egy másik szintén Pietilä-től származó meghatározás szerint a „tartalomelemzésen „tradicionalisan épp az olyan kutatási technikákat értik, amely az egész információgyűjtés, rendszerezés és feldolgozás folyamatára teljes egészében vonatkozik – még akkor is, ha az elemzés fogalmából adódóan a hangsúly a folyamat végén volt.”¹²⁵

A fenti megközelítésektől részben eltérően Antal a rejtett tartalmak kiaknázásaként határozta meg az eljárást. A tartalomelemzésen a közlemények meghatározott célú elemzését érti, és abból a feltevésből indul ki, hogy „e közlemények módszeres vizsgálata olyan információkat is feltár, amelyek a közleményekben nyíltan nincsenek kimondva, s amelyekről esetleg a közlemény forrása, szerzője maga sem tud, amelyek azonban valahol az üzenet, közlemény kódolásának a módjában el vannak rejtve.”¹²⁶ Hosszabb definíciója szerint tartalomelemzésnek nevezünk minden olyan eljárást, „amelynek során közlemények, üzenetek törvényszerűen visszatérő sajátosságai alapján módszeres és objektív eljárással olyan következtetéseket vonunk le, amelyek a közleményekben nyíltan kimondva nincsenek, de az üzenet megszerkesztettségének, azaz a kódolásnak a módjából kiolvashatók, s esetleg más eszközökkel, más módon (nem tartalomelemzéssel) nyert adatok segítségével megerősíthetők, igazolhatók.”¹²⁷ Szak Andrea Antal koncepcióját ismétli meg. A rejtett tartalmak kinyerését várja a tartalomelemzéstől, mint írja ennek „az eljárásának köszönhetően a vizsgált szövegek, cikkek törvényszerűen visszatérő sajátosságai alapján, módszeres és objektív eljárással olyan következtetéseket vonhatunk le, amelyeket nyíltan nem mondunk ki, de az üzenet megszerkesztettségéből, kódolásából egyértelműen kiolvashatók. A közlemények, újságcikkek módszeres vizsgálata olyan információkat is feltár(hat), amelyek burkoltan – a kódolásban – vannak elrejtve. A módszer segítségével minden vizsgált szövegrészből bizonyos rejtett, „többlet” információt vonhatunk ki.”¹²⁸

Szabolcs Éva a tartalomelemzést definitíven a szövegelemzés részének, eszközének tekinti, mint írja: a „szövegelemzés eszközéül kínálkozik a tartalomelemzés, amely a különböző humán- és társadalomtudományoknak az utóbbi fél évszázadban elterjedt módszere.”¹²⁹ A definíciót a könyv lektorai, Pukánszky Béla és Vajda Zsuzsanna is feltehetően érvényesnek ítélték meg, hiszen a munkában a megközelítés benne maradt. Szabolcs egyébként annyiban csatlakozik Antal elméletéhez, hogy az eszköz alkalmazásától ő is a rejtett tartalmak kinyerését reméli: az eljárás lehetőséget biztosít a „szövegek, információegységek – esetünkben a pedagógiai sajtóban megjelent írások – „üzeneeteinek” feltérképezésére mennyiségi és minőségi elemzéssel. [...] Segítségével ... olyan információrétegek kibontására nyílik lehetőség, amelyek ... más eszközökkel nem tárhatóak fel.”¹³⁰ Álláspontja szerint tehát a tartalomelemzés egyik legfontosabb sajátossága, hogy „a vizsgált szöveg rejtett mondanivalójának, összefüggésrendszerének valamilyen szempontú feltárására vállalkozik.”¹³¹ Történeti példák alapján Szabolcs a tartalomelemzés egyik változataként azt az eljárást határozta meg, amely nem tartotta feladatának „a rejtett, felszín alatt meghúzódó tendenciák”¹³² feltárását. Jane Stokes megközelítésében a „szövegelemzés egyik legdirektebb módszere, a tartalomelemzés lényege, hogy számszerűsítjük, hányszor fordul elő bizonyos jelenség az adott szövegben, ezért általában a kvantitatív módszerkehez”¹³³ sorolhatjuk. Az eljárással szavak, témák, és szövegtípusok

123 Pietilä (1979), 60. oldal.

124 Pietilä (1979), 60. oldal.

125 Pietilä (1979), 61. oldal.

126 Antal (1976), 10. oldal.

127 Antal (1976), 15. oldal.

128 Szak (2009), 119. oldal.

129 Szabolcs (1999), 9. oldal.

130 Szabolcs (1999), 9. oldal.

131 Szabolcs (1999), 9. oldal.

132 „Ez a tartalomelemzés elsősorban mennyiségi analízist jelentett, és a vizsgált jelenségek számszerűsített formája, a kapott számadatok között kapcsolatok alapján fogalmaztak meg következtetéseket a szerzők.” Szabolcs (1999), 9. oldal.

133 Stokes (2008), 68. oldal.

előfordulási gyakorisága válik mérhetővé. Lényeges következtetése, hogy amíg a tartalomelemzés alkalmas arra, hogy számszerűsített bizonyítással szolgáljon az állítás alátámasztásához, addig azt „nem mondja meg, mit állítanak az egyes kategóriák, vagy elemek. Tehát elsősorban a meglétüket igazolják, de a konkrét tartalmat nem fejtik ki.”¹³⁴ Dárdai definíciója különbséget tesz a kvantitatív (mennyiség-orientált) és kvalitatív (minőség-orientált) tartalomelemzés között. A kvantitatív elemzés „csak a szövegben ténylegesen megragadható tartalmak, kijelentések, szimbólumok stb. mennyiségi elemzésére irányul, kieshetnek a vizsgálat köréből azok a látens elemek, amelyek az elemzésnek éppen lényegét adnák.”¹³⁵ A kvalitatív elemzés során egy-egy témához „nem mennyiségeket, hanem minőséget rendelünk. Azt vizsgáljuk, hogy ... bármely vizsgálandó elemét ... részletesen, kielégítően tárgyalja, csak megemlíti, vagy egyáltalán nem szerepelteti.”¹³⁶ Huszár Zsuzsanna a meghatározások közül többek-között Ehmann elméletét emelte ki, amely szerint a tartalomelemzés fő ismertetőjegye az empirikus orientáció mellett, hogy „túllép a tartalom pusztán nyelvészeti megközelítésén, a közlemények elsődleges, nyilvánvaló jelentésén. A tartalomelemzés során kvantitatív adattá alakíthatóak a manifeszt szövegelemek, míg a kvalitatív adat transzformált adat, amely által keletkezik, hogy korábban adatként nem létező, illetve adatként nem azonosított jelenséghez új minőséget, új kvalitást rendelünk, s az ennek révén, éppen ezáltal válik mások által is észlelhetővé. Ezen új kvalitások bevezetésével és elemzésével értelmes, egymással összemérhető, korábban látens mintázatokat teszünk láthatóvá a szövegekben.”¹³⁷

1.7.1.2.1. Alapsokaság, a minta nagysága

A tartalomelemzés egyik központi kérdése az alapsokaság, és az abból különböző módszerekkel kinyert minta nagysága, valamint ezekkel összefüggésben a reprezentativitás kérdése, mint az érvényesség feltétele. A disszertáció terveinek összeállításakor egyik első kérdésként merült fel, hogy a reprezentativitás tekintetében valamennyi népiskolaügyi vonatkozással rendelkező protestáns sajtóterméket vonjunk be a tartalomelemzésbe, vagy csak egy részüket, a bevont sajtótermékek valamennyi releváns cikkeit elemezzük, vagy csak azok egy részét, a cikkek teljes tartalmát vizsgáljuk vagy csak egy részét? Az alapsokaság meghatározásával, és a minta kiválasztásával kapcsolatos kérdések más kutatónál is felmerültek. Pietilä szerint a sajtótermék kiválasztásánál lényeges szempont, hogy az általánosítás szabályai szerint „mindazokon a potenciális kutatási egységeken belül végezzük el a vizsgálatot, amelyekben a szóban forgó jelenségek és folyamatok előkerülhetnek, azaz konkretizálódnak. Az összes potenciális egység helyett azonban gyakran vizsgálhatunk néhány kiválasztott mintát, amelyek – ha az általánosságot meg akarják őrizni – a potenciális egységcsoport miniatűr képei.”¹³⁸ Ezt kiegészítve mint írja: „minél nagyobb az alaps csoport, annál több forrást követel a földolgozás és fordítva. Amikor úgy látjuk, hogy az alaps csoport nagysága túllépi a fölhasználható forrásokat, nem jöhet szóba teljes kutatás, hanem a vizsgálatot minta alapján kell elvégezni.”¹³⁹ Ugyanakkor hangsúlyozza azt is, hogy a kutatás eredményeinek általánosíthatónak kell lenniük, a mintának a lehető legpontosabban kell képviselnie az alaps csoportot. Móre álláspontja szerint nagy terjedelmű „közlések vizsgálatakor lehetetlen minden egyes elemet figyelembe és számba venni. [...] Szembekerülve az irdatlan mennyiséggel, a tartalomelemzés megkezdése előtt döntést kell hozni.”¹⁴⁰ Antal koncepciója is hangsúlyozza a szelektálást, a redukciót, de szigorú feltételként rögzíti a megbízhatóságot és az érvényességet. Az első kettő faktorról kapcsolatban, mint írja: „a kommunikáció a társadalom életének minden megnyilvánulását oly tömeges méretben hatja át, illetve jellemzi, hogy az aki a kommunikáció bármely aspektusának leírásával foglalkozik, aligha térhet

134 Stokes (2008), 68. oldal.

135 Dárdai (2002), 66. oldal.

136 Dárdai (2002), 67. oldal.

137 Huszár (2008), 90. oldal.

138 Pietilä (1979), 70. oldal.

139 Pietilä (1979), 70. oldal.

140 Móre (2010), 54. oldal.

ki a vizsgálandó anyag kiválasztása, szelektálása, lecsökkentése – egyszóval – a mintavétel kérdése elől.¹⁴¹ Lehota szerint ha „nagy terjedelmű közléseket vizsgálunk (éppúgy, mint egyének esetében) lehetetlen minden egyes elemet figyelembe vennünk. Ilyen helyzetben a tartalomelemzésnél a nagy terjedelmű „szövegtörzsből” úgy veszünk mintákat, hogy azok tükrözzék az egész közlemény sajátosságait.”¹⁴² Szabolcs Éva szerint „a kiválasztás mindig a vizsgálatától függ; lehet teljes körű, ill. mintavétellel végzett.”¹⁴³ Duverger értelmezése szerint lényeges annak a tisztázása, hogy „az elemzést teljes körűen végezzük-e a vizsgált dokumentumoknál, vagy csak egy részüket vizsgáljuk, amelyet mintavételes módszerrel jelölünk ki.”¹⁴⁴ Ennek eldöntése minden esetben „az elemzett dokumentumok mennyiségétől függ. Ha hatalmas tömegű dokumentumot akarunk átvizsgálni, hogy például megállapítsuk a több éven át érvényesülő általános tendenciákat ... kézenfekvő a mintavétel, hiszen ezzel jelentős időt nyerünk.”¹⁴⁵ Az álláspontot képviselő kutatók különböző technikák alkalmazásával igyekeznek elérni, hogy az alapsokaságból bizonyos módszerekkel kinyert mintaelemeknek lényegében ugyanolyan összetétele legyen, mint az alapsokaságnak, tehát teljesüljön az érvényesség és a megbízhatóság kritériuma. Móré is megerősíti, hogy „olyan mintát kell kiválasztani, amely elég nagy ahhoz, hogy tartalmazza a lényeges információkat, de elég kicsi ahhoz, hogy elemezni lehessen.”¹⁴⁶ Pietilä szintén hangsúlyozza, hogy a „kutatás eredményeinek általánosíthatónak kell lenniük, és a mintának a lehető legpontosabban kell képviselnie az alapsokaságot. Ilyen mintához csak akkor juthat a kutató, ha valamilyen véletlenszerű kiválasztáson alapuló módszert használ.”¹⁴⁷

Az alapsokaságot csökkentő redukciós módszerek tekintetében Krippendorff eljárásai között a véletlen minta különböző variánsai szerepelnek (rétegzett minta, szisztematikus, klaszteres, változó valószínűségű, lépcsőzetes mintavétel). Majoros különbséget tesz valószínűségi mintavétel és nem valószínűségi mintavétel között. A valószínűségi mintavétel körébe az egyszerű, a véletlen, a szisztematikus, a rétegzett, a többlépcsős, a csoportos, az elemszámmal arányos mintavételt, a másik osztályba az önkényes, a szakértői, a kvótás és hólabda módszert sorolja. Lehotánál szintén ezek az eszközök szerepelnek, de részint más tartalommal. Antal szintén kiemeli a szisztematikus mintavétel lehetőségét a sajtó vonatkozásában: a „kiválasztott lapoknak esetleg nem minden egyes számát nézzük át, csak minden másodikat, hatodikat, tizenkettediket stb. Itt is gyakori a véletlen mintavétel.”¹⁴⁸ Pietilä redukciós eljárása az előzőeknél összetettebb, és részletesebben kifejtett. A módszereket megfontoláson és véletlenszerű mintavételen alapuló eljárásokra bontja. Mindkét redukciót megelőzően „a kutatás problémáját pontosan meg kell határozni, alapsokaságját pedig korlátok közé kell szorítani”¹⁴⁹, hogy a kutatás „legalább bizonyos ésszerű határok között lehetséges legyen.”¹⁵⁰ Az eljárás során „a kutatónak először el kell döntenie, hogy mikori és milyen újságokat választ vizsgálatához, ezután pedig meg kell gondolnia, hogy a választott újságoknak mely számai alkotják végső anyagát.”¹⁵¹ Második lépésként az anyaggyűjtés során „az alapanyagot kell identifikálni – más szóval az egyezményrel kapcsolatos összes újságcikket nyilvántartásba venni.”¹⁵² Az identifikáció során lajstromba kell venni „mindazokat az újságokat, és cikkeket amelyek a kutatási idő alatt megjelentek.”¹⁵³ Az így kapott alapsokaság nagyságától függően Pietilä megkülönböztette egymástól az alapsokaságot minden egyes tagján, tehát az összes cikket alapuló teljes kutatást, és a mintán alapuló

141 Antal (1976), 15. oldal.

142 Lehota (2001), 78. oldal.

143 Szabolcs (2000), 333. oldal.

144 Duverger (1975), 122. oldal.

145 Duverger (1975), 122. oldal.

146 Móré (2010), 54. oldal.

147 Móré (2010), 54. oldal.

148 Antal (1976), 84. oldal.

149 Pietilä (1979), 73. oldal.

150 Pietilä (1979), 73. oldal.

151 Pietilä (1979), 69. oldal.

152 Pietilä (1979), 73. oldal.

153 Pietilä (1979), 74. oldal.

részleges kutatást: el kell dönteni, hogy „teljes vizsgálatot fogunk-e végezni, vagy mintára épülő kutatást.”¹⁵⁴ Utóbbi csak „bizonyos részt, tehát az alaps csoport egy mintáját vizsgálja.”¹⁵⁵ Amennyiben mintára épülő kutatást végzünk, redukciós eljárásokat alkalmazunk. A megfontoláson alapuló redukció esetében az egyik faktort az időintervallum kijelölése, a másikat a témaspecifikáció jelenti. Az előbbi esetben kutatói kérdésekkel és hipotézisekkel, megalapozott feltételezésekkel a vizsgálandó jelenségeket időben és csoportban kell elhelyezni: „Az alaps csoportot szűkíthetnénk pl. az idő szempontjából. Mivel már előre megítélhetjük, hogy az újságírás a kutatási időnek bizonyos szakaszaiban koncentrálna, a kutatás alaps csoportjával választhatnánk az össze ilyen szakaszban megjelent cikket.”¹⁵⁶ Az utóbbi, a témaspecifikus vizsgálat során: „a kutatás számára megfontolás alapján csak meghatározott újságoknak a tárgyra vonatkozó cikkeit válogatják ki.”¹⁵⁷ További módszertani szűkítés lehet, ha a kutatás csak a kiválasztott újságok vezércikkeit dolgozza fel. A véletlenszerű mintaválasztás esetében az esetleges, a szisztematikus, és a részekben történő véletlenszerű kiválasztást javasolta. Döntően Pietilä módszereire építő Antal, redukciós eljárásában három lépést fogalmaz meg. Első lépésként, a forrás kiválasztása során meg kell határozni az adott időszakot, és ki kell választani a sajtóterméket, második lépésben a megválasztott sajtótermékből ki kell választani az elemzésbe bevonandó cikkeket, harmadik lépésként a cikkek teljes terjedelme helyett mindössze a valóban releváns szövegrészeket, egységeket kell meghatározni és elemezni.

1.7.1.2.2. Kódolás, kategóriák, katalógus

A kódolás és a kategória-katalógus tekintetében Pietilä rögzíti, hogy a kategória-katalógus segítséget nyújt a vizsgálandó tartalom egyszerűsítettebb, általánosabb formában való bemutatásához. Segítségével a tartalom sokféle jelensége, tulajdonsága és vonása írható le. Létrehozásában a kódolás játszik szerepet. A kódolás során a „vizsgálandó jelenségeket a tartalom osztályai és elemei segítségével kapcsoljuk a konkrét tartalomhoz. [...] Elemeken értjük itt a tartalomnak az összes olyan, a jelentéstartalom értelmében meghatározható részét – szavakat, gondolatokat, tevékenységek leírásai – amelyek valamelyik vizsgálandó jelenséget kifejezik.”¹⁵⁸ Mindazokat az elemeket, „amelyek egy és ugyanazt a jelenséget fejezik ki, a jelenségnek megfelelő kategória kifejezőinek, azaz indikátorainak tekintjük.”¹⁵⁹ A kategóriákat tehát operacionálisan az elemek segítségével határozhatóak meg. A kategória egyesíti „a vizsgálandó jelenséget, és azt a tartalmat, amelyet kifejez a jelenség.”¹⁶⁰ A kategóriaképzés folyamatát szabályalkotás előzi meg. A szabályalkotás során az első fázisban a kategóriák úgy határozhatóak meg, „ha pontosan leírjuk azokat a feltételeket, amelyek alapján a tartalom az egyes kategóriákba besorolható.”¹⁶¹ Az objektivitás mértékét növeli ezen feltételek minél pontosabb meghatározása. Ezt követően a vizsgálati eredmények alapján a kategóriák meghatározásánál minden olyan elemet fel kell sorolni, amelyek esetében megjelenik a kérdéses kategória által képviselt jelenség is. Berelson véleménye szerint a tartalomelemzésre épülő kutatás eredményét döntően az befolyásolja, hogy miként „választottuk meg a kutatás kategóriáit, és milyen pontosan határoztuk meg azokat.”¹⁶² Pietilä szerint az egyes kategóriákat vagy a vizsgálandó tartalom figyelembevételével, vagy külső fogalomrendszer, utalásrendszer, vagy elmélet, prekoncepció alapján lehet meghatározni. Első esetben a vizsgálandó tartalom értelmező olvasását követően a „tanulmányozáskor el kell dönteni, hogy azt milyen kategóriák segítségével írhatjuk le a lehető legjobban,

154 Pietilä (1979), 79. oldal.

155 Pietilä (1979), 80. oldal.

156 Pietilä (1979), 79. oldal.

157 Pietilä (1979), 80. oldal.

158 Pietilä (1979), 103. oldal.

159 Pietilä (1979), 103. oldal.

160 Pietilä (1979), 103. oldal.

161 Pietilä (1979), 103. oldal.

162 Pietilä (1979), 105. oldal.

vagy milyen kategóriák segítségével tehetjük megfoghatóvá azokat a jelenségeket.¹⁶³ A leíró vizsgálatok egy részében a problémákat, és a kategóriákat a tartalom megismerését követően lehet definiálni. Ebben az esetben „a kialakítás nagyrészt magán a vizsgálandó tartalom alapján.”¹⁶⁴ Megjegyezzük, hogy az első típus nem zárja ki a sejtés lehetőségét, hiszen a kutatás megkezdését megelőzően „már előre lehet sejtteni, hogy melyek azok a jelenségek, amelyek leírása érdekes, sőt fontos lenne.”¹⁶⁵ Ezzel szemben a külső fogalomrendszerre, prekoncepcióra épülő kategóriák különösen azokban a kutatásokban működnek, amelyek „valamilyen elméletre támaszkodva magyaráznak egy tartalmi jelenséget, vagy valamilyen tartalmi jelenséggel egy másik jelenséget.”¹⁶⁶ A kategóriák megválasztásának és a meghatározás kiindulópontját a kutatás problémája is jelentheti: egyes „kutatási problémák ... olyan természetűek, hogy azok már a kezdet kezdetén viszonylag pontosan meghatározzák a vizsgálandó jelenségeket és a kutatás kategóriáit is.”¹⁶⁷ Az értelmező kutatások esetében az elmélet önmagában is „pontosan meghatározhatja azokat a kategóriákat, amelyeket a kutatásban használni kell.”¹⁶⁸ Berelson szerint elsőként a tartalmi sokaságot, vagy mintát kell kiválasztani, majd a releváns külső referensek kategória-rendszerét kialakítani, ezt követően kell meghatározni a tartalom elemzési egységét, és a tartalmat kategorizálni, végül az eredményeket kell kifejezni „a teljes sokaság vagy a választott tartalom minta általános megoszlásaként a keresett referensek előfordulási gyakorisága szerint.”¹⁶⁹ Kmetty Zoltán és Sztárayné Kézdy Éva szerint a kódolás és a kategóriaképzés során a „szöveg egyes részeit előre meghatározott kategóriákba soroljuk.”¹⁷⁰ A kategóriák számának az adatredukció teljesüléséért alacsonynak kell lenniük. A kategóriák típusa szerint beszélhetünk előre meghatározotról, és utólag képzetről: „a kutatás közben is alkothatunk új kategóriákat, ha a szöveg megkívánja.”¹⁷¹ Nyéki álláspontja szerint¹⁷² a kategóriáknak tükrözniük kell a kutatás célját, kimerítőnek és egymást kölcsönösen kizárónak kell lenniük, valamint egységes osztályozási elvekből kell származniuk. Antal szerint a „kódolás ... az az eljárás, amelynek során az üzenetek, közlemények, szövegek elemeit előre megállapított kategóriához soroljuk.”¹⁷³ Az eljárás során a besorolási szabályokat és utasításokat „világosan és egyértelműen”¹⁷⁴ kell megfogalmazni. Ettől eltérő esetben előfordulhat, hogy különböző kódolók „ugyanazt az elemet, szót különféle kategóriákhoz sorolják.”¹⁷⁵ A kategória-szótárak tekintetében Antal szerint a legáltalánosabb formában „a kategória-szótár nem más, mint egy jegyzéklista. Azt mondja meg, hogy az egyes szavakat milyen kategóriákhoz soroljuk, illetve mely kategóriák képviselőinek kell azokat tekintenünk.”¹⁷⁶ Antal a kategória-szótárakon belül különbséget tesz alkalmi, valamint állandó, vagy általános típus között. A kutatás megkezdése előtt a kutatónak kell megtervezni a kategória-rendszert, és ennek részét alkotó kategória-szótárat: vagyis „el kell döntenie, meg kell szabnia, hogy a kódolás során ezt vagy azt a szót melyik konkrét kategória képviselőjének tekinti.”¹⁷⁷ Az alkalmi szótárakat általában igen szűk profil jellemzi, általánosságban „egy meghatározott, konkrét vizsgálatra vannak tekintettel.”¹⁷⁸ Az állandó kategória-szótár ezzel szemben több azonos típusú, természetű vizsgálat elvégzésére alkalmas. Lehota szerint a kategória-rendszer legáltalánosabb formájának tekinthető kategória-szótár-

163 Pietilä (1979), 106. oldal.

164 Pietilä (1979), 106. oldal.

165 Pietilä (1979), 107. oldal.

166 Pietilä (1979), 106. oldal.

167 Pietilä (1979), 105. oldal.

168 Pietilä (1979), 105. oldal.

169 Móré (2010), 55. oldal.

170 Kmetty – Sztárayné (2013), 8. oldal.

171 Kmetty–Sztárayné (2013), 8. oldal.

172 Nyéki Lajos (2015)

173 Antal (1976), 62. oldal.

174 Antal (1976), 62. oldal.

175 Antal (1976), 62. oldal.

176 Antal (1976), 62. oldal.

177 Antal (1976), 62. oldal.

178 Antal (1976), 62. oldal.

rak, -katalógusok és -leltárak „azt határozzák meg, hogy az egyes szavak milyen magasabb fogalmi csoportba sorolhatók.”¹⁷⁹ Kmetty Zoltán és Sztárayné Kézdy Éva szerint a kategória-katalógusok azok, amelyek „meghatározzák, hogy például a szavak, vagy szövegkontextusok, mely magasabb kategória csoportba tartoznak.”¹⁸⁰

Dárdai állásfoglalása szerint a kategóriákat a kutatás céljaiból kell levezetni: „olyan kategóriákat határozunk meg, amelyekkel a vizsgálat elején megfogalmazott kérdéseinkre tudunk válaszolni. [...] Minél árnyaltabbak és markánsabbak a méréshez szánt kategóriák, annál megalapozottabb következtetéshez juthatunk.”¹⁸¹ Szabolcs szerint elsőként a vizsgált szövegeket, tartalmakat, kell adatokká alakítani. A folyamat részeként „olyan kategóriákat kell felállítani, amelyekbe a szövegek elemei bizonyos szabályok szerint besorolhatóak.”¹⁸² A kategóriaképzés előre meghatározott szabályokon alapul, „hiszen a kategóriák meghatározása, felállítása a vizsgálandó tartalommal, annak összefüggésrendszerével való előzetes találkozáson alapul, amelynek során a kutató saját kutatási szempontjai alapján határoz meg törvényszerűségeket, szabályokat.”¹⁸³ Az eljárás során „egy-egy szövegelem csak és kizárólag egy kategóriába sorolható be. A szövegelemeknek kategorizálása során a kódolást más személynek kell végeznie, mint a kategóriák létrehozását. Szabolcs úgy véli, hogy a teljes folyamatot, és nemcsak az utolsó lépést jellemzi az értelmezés. Szerinte a kategóriák felállítása, a kódolás is az értelmezés függvénye. A kategóriák létrehozása döntően a kutatói logikától és az azon alapuló koncepciótól függ. A második munkafázisban a mennyiségi-minőségi következtetéseket kell megfogalmazni, értelmező-magyarázó műveleteket kell elvégezni. Lehota hangsúlyozza, hogy a kvalitatív tartalomelemzés esetében „a kódolás nem előre meghatározott kategóriák szerint történik, hanem ezek a kategóriák az elemzés folyamatában alakulnak ki.”¹⁸⁴ Ennek során csak olyan szavak, mondatok jelentése kódolható, „amelyek a szövegben ténylegesen megjelennek. A jelen nem lévőt nem lehet sem megszámlolni, sem kódolni.”¹⁸⁵ A kódolás folyamata során módszeres eljárásokkal a nyers szövegadatokból nagyobb egység (Item, vagy kategória) alakítható ki. A szövegelemek és a kódnevek (kategóriák) közötti összefüggéseket a kódolási szabályzatban kell rögzíteni. A szabályzat összeállítása során az alábbi kérdésekre kell választ adni: „Milyen kategóriákon keresztül határozzuk meg a kutatási problémát, azaz milyen kategóriákat vegyünk fel? Milyen rendszert képezzenek a felvett kategóriák? A tartalom milyen egységeit osztályozzuk?”¹⁸⁶ A kódolás során, a rögzített szabályok szerint a közlemények „igen nagy számú elemét (szavait, mondatait) viszonylag kevés számú elemre, kategóriára csökkentjük. [...] Egy ilyen egyszerűsítő művelettel a szöveg már átláthatóvá és rendezetté válik.”¹⁸⁷ A kategóriáknak két típusa létezik Lehota rendszerezésében, ezek az „előre meghatározott, és a vizsgálat során kibontakozó kategóriák.”¹⁸⁸ A kategóriákból kategória-rendszer építhető, amelynek formái többek-között kategória-szótárak, – leltárak és -katalógusok. A második fázis elemzés, amely során az egyes kategóriák előfordulási gyakoriságát, illetve az együttes előfordulást kell vizsgálni. A harmadik fázis az értelmezés, amely során a „tendenciaszerű együttes előfordulások alapján a szövegbeli törvényszerűségekre lehet következtetni.”¹⁸⁹

A tartalomelemzés egységeinek Szabolcs a kisebb szövegelemek közül a szavakat, kifejezéseket, mondatokat, a nagyobb szövegelemek közül pedig a bekezdéseket, cikkeket, tematikus egységeket tekinti. Krippendorf az elemzési egységek típusánál különbséget tesz mintavételi egység, adatrögzítési egység, és a kontextus egysége között. A mintavételi egység a definíció szerint „a

179 Lehota (2011), 81. oldal.

180 Kmetty–Sztárayné (2013), 8. oldal.

181 Dárdai (2002), 69. oldal.

182 Szabolcs (2000), 332. oldal.

183 Szabolcs (2000), 332. oldal.

184 Lehota (2011), 80. oldal.

185 Lehota (2011), 80. oldal.

186 Lehota (2011), 81. oldal.

187 Lehota (2011), 81. oldal.

188 Lehota (2011), 81. oldal.

189 Lehota (2011), 80. oldal.

megfigyelt valóságnak vagy a forrás nyelvi kifejezésáradatának azon részei, amelyeket egymástól függetlennek tekintenek. A „független” itt az összefüggésben nem álló, a rendezetlen, a kötöttség nélküli vagy a szabad szinonimája.”¹⁹⁰ Mintavételi egység lehet pl.: az adott időszakban megjelent hazai folyóiratok. Az adatrögzítési egység ennél kisebb, mivel a mintavételi egységeket külön-külön írják le, „ezért egy mintavételi egység külön-külön elemezhető részeinek lehető őket tekinteni.”¹⁹¹ Az adatrögzítési egység nem más, mint „a tartalom specifikus szegmentuma, amelyet egy adott kategóriába sorolással jellemzünk.”¹⁹² Ebben az esetben döntően arról van szó, hogy például a tanulmányt külön részekre bontunk le, és az ebben található tartalmakat kódoljuk és kategorizáljuk. Az egységeket más tekintetben Krippendorf rendszerezte: fizikai egységek (újság példányai, levelek, költemények), szintaktikai egységek (szavak), referenciális egységek (szimbólumok pl.: az iskola az egyház virágoskertje), propozicionális egységek (és mondattagok), tematikai egységek. Pietilä módszertana szerint a szavakkal történő leírás szerint a kutatónak először el kell olvasni a vizsgálatba bevont sajtótermékek lapszámait „s ezzel egy általános képet kell alkotnia azok tartalmáról. Erre az általános képre támaszkodva kell leírni a kutatási beszámolóban a tartalmat és a benne tükröződő változásokat.”¹⁹³

Mint korábban írtuk a neveléstörténeti kutatásokban csak elvétve jelentkezett tiszta formájában a tartalomelemzés. A hazai neveléstörténeti kutatások közül Szabolcs Éva munkája emelhető ki. Nem tartjuk feladatunknak kutatásának másodelemzését, eredményeinek ismertetését, de tekintettel arra, hogy a fenti elméleteket hazánkban többek-között ő valósította meg azok teljességében, másrészt disszertációnk megírásához is szempontokat adott, szükségesnek tartunk néhány fontosabb elemet kiemelni. A tartalomelemzés tekintetében lényeges megállapítása, hogy az egyes pedagógiai vonatkozású tartalmak csak „közvetve vannak jelen a sajtóban, hiszen azokat a különböző témakörű, mélységű és irányú cikkekből, írásokból lehet feltárni.”¹⁹⁴ A neveléstudományi témaköröket a pedagógiai sajtó alapján ebből adódóan olyan módszerekkel lehet feldolgozni, amelyek a „sajtó mélyrétegeiből”¹⁹⁵ hozza felszínre az információkat, hiszen ezen információk közvetett, „rejtett” módon vannak jelen a választott forrástípusokban, hiszen az újságok¹⁹⁶ nem az adott neveléstudományi kérdésről értekeztek, hanem az egyes információk a lehető legkülönbözőbb cikkekben jelentek meg. További módszertani anomáliát adja az, hogy a kiválasztott, tehát a kutatásba ténylegesen bevont sajtótermékek cikkeinek címe nem minden esetben állnak összefüggésben annak tartalmával. Az érdemi következtetések levonása feltételezi a cikkekben szereplő információk szövegösszefüggéseinek és kontextusának ismeretét. Ebből adódóan célszerű a minta valamennyi cikkének elolvasása. Az alapvető módszertani szempontok mellett néhány alapvető kérdés is felmerül. Ezek döntően azzal függnek össze, hogy a tartalomelemzés alapját jelentő sajtó, mint történeti forrás az előnyök mellett számos olyan tulajdonsággal is rendelkezik, amelyeket figyelembe kell vennünk kutatásunk során. Szabolcs kritikus kérdésként teszi fel a következőket: az egyes írások kinek, kiknek az elképzeléseit, állásfoglalásait tükrözik? Mennyiben „érhető tetten a közvélemény nézete (ha létezik egyáltalán ebben az értelemben)”¹⁹⁷ és mennyiben az adott ügyre vonatkozó ideálisnak tartott felfogás? Miként differenciálható, és különíthető el „a sajtó informatív és véleményt tükröző szerepe”¹⁹⁸, a szétválasztás releváns-e a kutatás szempontjából? A kérdések jelzik, hogy megoldásként olyan „értelmezési keretet kell tehát találni, amelyben a pedagógiai sajtóból nyerhető [...] információkat el lehet helyezni.”¹⁹⁹

190 Pietilä (1979), 106. oldal.

191 Pietilä (1979), 106. oldal.

192 Pietilä (1979), 106. oldal.

193 Pietilä (1979), 108. oldal.

194 Szabolcs (1999), 68. oldal.

195 Szabolcs (1999), 70. oldal.

196 Szabolcs (1999), 70. oldal.

197 Szabolcs (1999), 68–69. oldal.

198 Szabolcs (1999), 69. oldal.

199 Szabolcs (1999), 69. oldal.

Az általános jellegzetességek mellett igen lényeges kérdés, hogy az alapsokaság kiválasztását, a redukciót és a mintaképzést Szabolcs milyen elméleti megfontolások alapján végezte el. Elsőként a korszak kiválasztását (1868-1890) a pedagógiai sajtó látványos expanziójával, felfutásával, másrészt a tartalmi homogenitásával indokolta, utóbbival kapcsolatban, mint írta: a korszak „elégé homogénnek tekinthető ahhoz, hogy a gyermekképről jól megragadható, jellemző „pillanatsfelvételt” adjon.”²⁰⁰ A korszak meghatározása mögött szereplő szempontok mellett a kiválasztott sajtótermék (Néptanítók Lapja, Kisednevelés, Család és Iskola) relevanciáját az indulás időpontjával, a hosszú távú működéssel, a tartós megjelenéssel, tehát a folyamatossággal, életképességgel, tartalmi vonatkozásban pedig a szerkesztés mögött álló „kiérlelt, stabil szakmai értékekkel”²⁰¹, valamint a viták leközlésével indokolta. A Néptanítók Lapja esetében az egyik faktort az olvasottság, a másik faktort a „tanítósgot érintő szakmai, érdekvédelmi, sőt általános műveltségbeli kérdéseket fejtegető cikkek sokasága”²⁰² adta. A cikkek értékét emelte, hogy számottevő részben azokat pedagógusok írták. A Kisednevelés ismeretterjesztő, továbbképző, és érdekvédelmi funkciót látott el. A Család és Iskola a nevelés kérdéseit tárgyalta rendszeresen. A felsoroltakból megállapítható, hogy Szabolcs a redukciót nem valószínűségi módszerekkel, hanem a Pietilä-féle és részben az Antal-féle megfontoláson alapuló eljárás szerint alkalmazta. A megfontoláson alapuló módszer esetében a bevont sajtótermékek alkalmasságát azok tartalmából, és funkcióiból származtatta. Ezzel szemben a cikkek kiválasztása véletlenszerű mintavétellel történt. A kategória-katalógus mögött négy definitív szempont szerepelt.²⁰³ A kategorizálás során Szabolcs két kódolót alkalmazott, akik „nem mechanikus, hanem értelmezéssel járó kutatás-módszertani lépés végrehajtásában vettek részt.”²⁰⁴ A munkatársak nem szakmákat, hanem cikkrészleteket, témaköröket soroltak be a kilencvenhat kategória egyikébe. A cikkek, cikkrészletek között semmilyen súlyozás nem volt, ebből adódóan akár egy apróhirdetés is képezhetette a vizsgálat alapját. A kutatási eredményeinek részletes elemzése nélkül megállapítható, hogy Szabolcs döntően a számszerűsítésből vont le különböző oksági láncolatban alapuló következtetéseket, amelyet mérsékelt számú szövegrészlettel színesített, illusztrált és tett érthetőbbé.

1.7.1.3. Alkalmazott kutatómódszertan, módszertani fejlesztések

Menü	Almenü	Megnevezés	Link (2018. 05. 17.)
Tartalom-elemzés	Nincs	Módszertan szerkezete	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/modszertan_szerkezet.html
		Módszertani eljárás példája	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/modszertani_peldak.html

4. táblázat. Lendvai Tamás: A tartalomelemzés módszertanának szemléltetése néhány példán keresztül.

A tartalomelemzést a fentiekben foglalt metodika szintézisével végeztük el (4. táblázat). A tartalomelemzés meghatározásának alapját, a tartalomelemzés értékét Móré összefoglalásából következtetjük, e szerint „a nagy mennyiségben, nagy gyakorisággal megjelenő tartalmak különös jelentőségre tesznek szert: fontosabbnak, jelentékenyebbnek, meghatározóbbnak tűnnek, mint a kisebb mennyiségben előforduló tartalmak, következtetésképpen az adott társadalmi-kulturális kontextusban élő egyének figyelmét is jobban magukra vonják. Ezzel együtt a tartalmak legérdekesebb aspektusai mégsem a nyílt üzenetek, hanem a szövegekben jelen lévő többnyire rejtett jelentések sokasága. [A tartalomelemzések] a kvalitatív és kvantitatív módszertant összefüggésükben kezelik, és a vizsgálatokban a két elem együttes, illetve összekapcsolt megjelenését fogalmazzák meg.”²⁰⁵ Ennek megfelelően a módszertani célunk annak kimutatása volt, hogy egy adott kategóriát hány darab cikk tárgyalta a cikkrészleteken, csoportokon (fejlesztési tervek, tanítók, tanítói értekezletek) belül. Az alap-

200 Szabolcs (1999), 71. oldal.

201 Szabolcs (1999), 71. oldal.

202 Szabolcs (1999), 71. oldal.

203 Szabolcs (1999), 72–73. oldal.

204 Szabolcs (1999), 73. oldal.

205 Móré (2010), 58. oldal.

koncepciókat Pietilä megfontoláson alapuló módszere és Antal folyamat-modellje jelentette. A fenti eljárásokat figyelembe véve elsőként kijelöltük az időtávot. Az időtávot a disszertáció céljával összhangban az autonómia alapján álló egyházi oktatáspolitikai tekintetében homogénnek tekinthető 1857-1867 közötti időszak jelentette. Az időszakban leközölt cikkeket végigolvastuk. Második lépésként az ebben az időtávban, a két folyóiratban található népiskolai vonatkozású cikkekből korábban részleteiben sem létező, hivatkozásokkal ellátott repertórium adatbázist állítottunk össze²⁰⁶. A népiskolai vonatkozású cikkekből tehát, repertóriumot építettünk, amely elsődleges tartalmuk szerint rendszerezi és visszakereshetővé teszi a cikkeket. Az adatbázisból leválogattuk a jellegük szerint a fejlesztési tervek, a tanítók és a tanítói értekezletek csoportjába sorolható cikkeket. A cikkek a folyóiratok valamennyi rovatában megjelenhettek. A mintavétel egységeit az adott csoportba tartozó cikkek jelentették. A minta alacsony száma miatt valamennyi cikket tartalom elemeztünk. A fentiekben foglaltak, de különösen Antal folyamat-modelljének megfelelően²⁰⁷ a kódolási fázisban a szövegeket kódoltunk, rendszerint mondatokban tárgyiasuló homogén gondolati egységeket soroltunk kategóriákba. A kategóriákat főáramlati neveléstudományi szakirodalomnak megfelelően állítottuk össze, azonban a kategóriák elnevezése is kifejezi azok tartalmát és az azokba való bekerülés szabályait. A kategóriák kialakításakor figyelembe vettük Antal előírását: „A tartalomelemzés megbízhatósága és érvényessége a jól megalkotott kategóriákon múlik, a találmra felépített kategóriák érdektelen, vagy alacsony minőségű kutatási eredményre vezetnek. Ezeket szöveges és statisztikai tartalomelemzés segítségével dolgoztuk fel. Feldolgozásunk során Mayer Péter előírásai szerint a szövegben „mondatról-mondatra, illetve bekezdésről-bekezdésre”²⁰⁸ haladtunk. Figyelembe vettük Majoros előírását is: „többször végig kell olvasni az anyagot, és ki kell gyűjteni a speciális állításokat, a témákat, s ezeket vizsgálati kategóriákká kell alakítani. Ezt követően az újbóli olvasás során számolni, ill. kódolni kell a kategória előfordulását, és gyakoriságot kell képezni.”²⁰⁹ Az eljárás során a szövegben „témákat, fogalmakat, és ezek kategóriáit”²¹⁰ azonosítottunk, az azonosított egységekhez kódokat, illetve kategóriákat rendeltünk. A kategóriákat (5. táblázat) a szakirodalomban szereplő fogalmak és modellek szerint, valamint nyílt és in-vivo módon hoztuk létre. A nyílt kódok, illetve kategóriák a szöveg olvasása, értelmezése, feldolgozása során alakultak ki, kerültek meghatározásra. Tehát a gondolati egységeket előzetes szakirodalmi tudásunk alapján azonosítottuk, csoportosítottuk, kódoltuk és kategorizáltuk. A statisztikai tartalomelemzés esetében a fenti módszerektől eltérően nem egy, hanem három dedikált kategória-katalógusokat hoztunk létre, feltételezve azt, hogy eltérő kategóriákat fogunk azonosítani az egyes csoportokba sorolható cikkekből. A kategória-katalógust nem előzetes, úgynevezett prekonceptiók szerint alakítottuk ki, hanem a cikkek olvasásakor határoztuk meg azokat. Metodikai eljárásunk ezen részét összefoglalva az egyes gondolatokat kategorizáltuk. Az egyes gondolatok mondatokban tárgyiasultak. A mintaegységek a cikkek voltak, az adatrögzítési egységek pedig nem szavak, bekezdések, hanem a homogén gondolati egységek voltak. A gondolati egységek mondatokként jelentek meg a szövegekben. Huszár Zsuzsanna kutatását alapul véve „a tartalomelemzésnek azt a típusát választottuk, amely nem az adott kategória összes előfordulását regisztrálja. Nem abszolút gyakoriságokkal számoltunk tehát, hanem azt kódoltuk, hogy adott tartalommal mint tulajdonsággal rendelkezik-e egy adott szöveg vagy sem. A kvalitatív tartalomelemzés szempontjából azt láttuk indokoltnak, hogy ne azt kódoljuk, hogy adott kategória hányszor szerepel, hanem azt, hogy egyáltalában szerepel-e.”²¹¹ Kvantitatív módszereink jellege szerint megfelel Mórénak meghatározásának: „A kvantitatív módszerek számszerű információk feldolgozását veszik alapul, amelyből táblázatokat, statisztikákat lehet készíteni.”²¹² A mellékletben elhelyezett minták mellett néhány szövegek közötti példán keresztül mutatjuk be a tartalomelemzés gyakor-

206 http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrep.html (2018. 05. 16.)

207 Mórénak (2010), 55. oldal.

208 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

209 Mórénak (2010), 57–58. oldal.

210 Mayer (2011), (Elektronikus könyv, oldalszám feltüntetése nélkül)

211 Huszár (2008), 90. oldal.

212 Mórénak (2010), 47. oldal.

latát.

Menü	Almenü	Megnevezés	Link (2018. 05. 17.)
Tartalom- elemzés	Komplex fejlesztési tervek	P. I. Kategória-katalógus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/f_kat.html
	Tanítók	P. II. Kategória-katalógus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/t_kat.html
	Tanítói értekezletek	P. III. Kategória-katalógus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_kategoria_katalogusa.html

5. táblázat. Lendvai Tamás: Az egyes mintacsoporthoz tartozó kategória-katalógusok elérhetősége.

- P. U.: Tanítói tanácskozmány felső vidéken. PEIL. I. évf. 27. sz., 685–686. oldal.
 - [„Minthogy a tanítói tanácskozmányok célja: a tanítók a nevelés mellett minél hasznosabban a kor kívánatához képest sikeresen haladjanak, ismereteiket saját tapasztalás mellett hasznos nevelési könyvek olvasása által szaporítsák”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Küldetés, Kód: **E2**, Kategória: Program, küldetés, célok
 - [„de sok tanítónak fizetése oly csekély, hogy abból alig képes családjával élni, könyveket pedig, még a legszükségesebbeket is megszerezni lehetlen; elhatározták a jelen volt tanítók, hogy az eddig szerzett néhány darabból álló kis könyvtár nevelésére mindegyik 1 pfrtot. a pénztárnok kezébe fizetni köteles évenként, a tehetősebbek azt többel is gyámolítva; az így begyülemző összeg csupán nevelési könyvek megszerzésére fordítandó.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Önképzés, Kód: **E56**, Kategória: Szakkönyvtár
 - [„Több a tanítás s nevelés körül szerzett tapasztalatok egymással közlése s kölcsönös eszmecsere”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Küldetés, Kód: **E2**, Kategória: Program, küldetés, célok
 - [„mellett; nt. dekan ur által még a f. év mart. 26-án feladott e tárgyrol: „Miként kell a vallásos szellemet legalkalmasaidban a gyermekekben fejleszteni; hogy az iskolai ifjúság, azon lelki tanítások befogadására, melyek a keresztyén népnek a templomban előadatnak, erkölcsi tekintetből jobban elkészítettessék.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Általános pedagógia, Alosztály: Általános tanításmódszertan, Kód: **E38**, Kategória: Vallás-erkölcsi nevelés.
- D y-k.: Tanítói tanácskozmány Maglódon. PEIL. I. évf. 40. sz., 1009–1010. oldal.
 - [„E tanácskozmány mindig rövid alkalmi imával, bevezető beszéddel szokott megnyitni, melyben szükségesnek találtatott eleve figyelmeztetni e testület tagjait, hogy mint rend emberei, mint mivel, tudományos férfiak; a rend illedelem és a törvényszabta útról el ne térjenek, nehogy ők is mint mások, a legújabb időkben felmerült függetlenségi viszketegséggel vádoltassanak: a mi, ily viszonyok s körülmények közt, mint a milyenek közt jelenleg a protestáns egyház van, nemcsak célt tévesztett eszme, nemcsak legszerencsétlenebb gondolat, ilyesmivel törni eszét; de valóban hálátlanság, ejismeretlenség, a jelen korszellem elleni vétség, sőt lehet mondani visszaélés volna a közvélemény irányában, mely épen a néptanítók állását mindinkább előmozdítani törekszik. E sorok közlője igen örült, hogy ily függetlenségi törekedés utáni eszmezavarjelen tanácskozmány alatt elő nem fordult.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Tanítók, Alosztály: Emancipáció, Kód: **E16**, Kategória: Tanítói emancipáció, alárendeltség, függőviszony.
 - [„A kerületi könyvtár szabályai olvastattak s megerősítették; mely könyvtár egyébiránt jó rendben találtatott, melynek szaporításához minden tag évenként 1 pftal járulni köteles.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Önképzés, Kód: **E56**, Kategória: Szakkönyvtár
 - [„Az iskolai tót könyvek hiánya tekintetből Válka János egyházi lelkész ABC-köny-

- vecskéje, két olvasókönyve, mely a múlt esperességi gyűléssel is közöltetett, használatul ajánlatott.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Tankönyv, Kód: **E57**, Kategória: Szakkönyvtár
- [„Szóba hozatott az esperességi özvegy-árvai intézet, mely eredetileg a lelkészek által özvegyeik, árváik részére lón alapítva ; de a mely később a tanítókra is kiterjesztetett, úgy azonban hogy az utóbbiak csak félrészvényesek lehetnek ; mint ilyenek csak is félrészvényessel tartoznak járulni az intézet alaptökéjéhez; azonban a beirási díjt – az intézet szabályai szerint az egész részvénytől kötelesek fizetni. Ez iránt kívánnak tehát újjól foglamosodni az esp. gyűléshez; miszerint a tanítók közül is a kik akarnak, vétessenek fel az egész részvényesek közé; a kik pedig csak félrészvényesek kívánnak lenni, csakis ennyitől fizessenek belépti díjt; s ez igen természetes, méltányos is. Az elmaradt kamatok elengedéséhez – miután a lelkészeknek sem engedtetetik el, a tanítók sem tarthatnak igényt a mitől el is állottak.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Tanítók, Alosztály: Segélyintézetek; Kód: **E20**; Kategória: Tanítói gyámintézet (nyugdíj-, özvegy- és árvaintéze)
 - [„Továbbá ezen iskolajárás tanítói, a jelen haladó kor kívánalmaihoz képest, egy általános esperességi tanítói tanácskozmány tarthatásért fognak az illető esperességhez folyamodni”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Egyesületi ügyek, Kód: **E60**, Kategória: Részvétel más tanítói egyesületek értekezletén
 - [„valamint egy általános tanítási tanmód rendszerért is a régi elavult helyett, mely aztán az egész esperességben kötevézőleg használtassék.] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Általános tartalmi témák, Kód: **E25**, Kategória: Népiskolai szervezet, szabályzat, tanterv, tananyag
 - [Úgy szintén kéretni fog az iskolát és tanítókat illető ügyekben lelkészekből és tanítókból álló vegyes választmányok életbeléptetése”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Tanítók, Alosztály: Emancipáció, Kód: **E18**, Kategória: Tanítói és lelkészi vegyes választmányok
 - [„a körlelkészi jelentések s tudósítások tanítókkal közlése; és az esperességi gyűléseken a tanítók részéről a szavazati jog, melynek bővebb megvitatása azonban jövő konferenciára halasztatott.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Tanítók, Alosztály: Emancipáció, Kód: **E19**, Kategória: Tanítók képviselői joga
 - Gere Ferencz: Szalonta. PEIL I. évf. 40. sz., 1018–1019. oldal.
 - [„Ekkor a főtisztelt úr, rövid de hatályos beszédben előadá, mikép a tanítói értekezletnek első s főcélja és teendője a növelés- és tanításügynek javítása, könnyítése, virágzóvá s gyümölcsözővé tétele, – ezt kívánván korunk haladásnak indult szelleme és üdve, ezt – magas kormányunk bölcsesége és jóakarata.”] **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Küldetés, Kód: **E2**, Kategória: Program, küldetés, célok
 - [„Második de ez elébbivel szoros kapcsolatban lévő teendőül előadá a f. t. ur, a múlt évben alapított tanítói gyámintézetnek végleges elrendezését s megállapítását. – Tanácskozás tárgyául ez utóbbi tüzetett ki elébb. – Erre vonatkozólag mindenk előtt felolvastattott a múlt évi értekezletben kinevezett bizottmánynak alapszabályi dolgozata, melyben főelv, hogy minden tanító, conventiójának egyszázadrészét évenként in infinitum az intézet részére fizesse, melyből a hivatalra képtelen tanítók, továbbá özvegy tanítónók s elmaradott árvák egyenlően gyámolítottassanak. – Ezen alapszabályi munkálat, mely már a legközelebbi egyházmegyei gyűlés által is megerősítve helybenhagyatott, elfogadtatván, a gyámintézetnek ezennel életbeléptetése határozottá lett. – Az intézeti tisztviseléség a tanítói testület kebeléből megválasztatott, az elnökséggel azonban n. t. Osvát Imre sarkadi ref. ülnök lelkész és helyettes esperes tiszteltetett meg. A gyámintézet illetén rendezése közben, mintegy nem földi öröm hatotta át s tartotta ihletve a tanítói kar szívét és lelkét, midőn felolvastattott egyházvidékünk legközelebbi papi gyűlésének azon jegyző-

- könyvi kivonata, melyben, az ott jelen volt férfiaknak kétszáz s egynehány pfrtra menő nemeskeblüleg önként tett áldozata tétetik át a tanítói gyámintézethez. Ily áldozatokban gyönyörködik az Úr, s a ki az adakozónak szívét látja titkon, megfizet s fizessen meg annak nyilván. – A tanítói testület, a nemeskeblü adakozók iránt érzékeny hála köszönetét jegyzőkönyvileg kifejezteni határozá, ngs Tisza Kálmán és tek. Lovassy F e r e n c z urakhoz pedig, – kik közül az első 400, az utóbbi 100 pfrtot ajándékozott, – megköszönő küldöttséget nevezett ki.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Tanítók, Alosztály: Segélyintézetek; Kód: **E20**; Kategória: Tanítói gyámintézet (nyugdíj-, özvegy- és árvaintéze)
- [„Több néptanítók, részint olvasva, részint élő szóval, jeles előadásokat tartottak úgy a növelés és tanítás mint a tantárgyak egyes ágaiban. – Érdekesen és alaposan tárgyalatott különösen, a kis gyermekeknek vallásosságra és vallásra ébresztése és tanítása”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Pedagógia, Alosztály: Tantárgyak tanításának módszertan, Kód: **E44**, Kategória: Hit és erkölcsan
 - [„továbbá az értelmes és könnyű módoni olvasástanítás”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Pedagógia, Alosztály: Tantárgyak tanításának módszertan, Kód: **E47**, Kategória: Olvasástan
 - [„végre a nagyobb gyermekeknek való viszonyok, arányok, mindkét nemti törtszámok, s az új pénzek alapos ismerete és számítása.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Pedagógia, Alosztály: Tantárgyak tanításának módszertan, Kód: **E48**, Kategória: Számstan
 - Belényesi: Cím nélkül PEIL. III. évf. 17. sz., 543–544. oldal.
 - [„A tanítói osztály képezésének, s nagy mérvű hivatala szerencsés megoldásának nevezetes rugójául s emeltyűjéül bizton tekinthetők a tanítói értekezletek, mert a szerte egymástól távollakó tanítók tapasztalásból merített észleleteik s eszmecserék által megvitatott s elfogadott tanmódok az értekezletek által jelölik ki s egyenetlik azon utat, melyen a tanító a tanításban s nevelésben sikerrel haladhat”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Küldetés, Kód: **E2**, Kategória: Program, küldetés, célok
 - [„Ekként áttérvén az értekezlet rendeltetési céljára, két tanító lépett sorompóba Körözszy János erdőhegyi, értekezvén a nézleti oktatásmódról tüzetesen, – és Szabó József zeréndi az értelmes beszéltető tanmódról általában, – elsőnek próba oktatással tüzetes tárgyalása a szaktudományokkal rendszeres elemi oktatás hiányosságát, s az elvont tárgyak tanulmányoztatásából folyó vallástalanság magvainak korai tenyésztését a nézleti oktatás által a gyermek hajlamainak felébresztése s vágyainak felköltése s öntudatos fokozása által vélelmézé elháríthatni; s mindamellet, hogy a nézleti oktatásmód előnye féreismerhetlenné lön, s ez tanodáinkban folytonos eszménykép gyanánt vonul is át, értekező szerinti terjelemben izló tárgyaihatása a keskeny időközöi iskolai folyam, és több más okoknál fogva kivihetetlennek jellemeztetett.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Pedagógia, Alosztály: Általános tanításmódszertan, Kód: **E32**, Kategória: Értelemfejlesztő beszéltető tanmód
 - [„Szinte K. J. a tanítói kar által egy régen óhajtott s eddig fájdalommal mellőzött – sok egyenetlenség kút forrását elfojtó – eszmének korunk előhaladásához képest lendületet kölcsönze, midön közohajtásilag a tanítóknak az egyháztanácsokban felvételését a legközelebbi egyházvidéki gyűlésen kérelmezni indítványozta, melynek foganosítása az értekezleti jegyzőre bizatott.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Tanítók, Alosztály: Emancipáció, Kód: **E19**, Kategória: Tanítók képviseleti joga
 - [„Ezek után áttért az értekezlet az összejövetel anyagi céljára, a tanítói gyámintézet állapota megvizsgálására, mely szerint kimutatva lön, hogy két évi fenállása óta ezen n.-szalontai tanítói gyámintézet pénzalapját 2711 a. ért. frt. képezik, melyből pénztárnoki kezelés alatt 1688 frt. 57 kr., be nem fizetett ajánlatokban s évi rész letekben 1022 frt. 43

kr. létezik ; mely be nem folyt öszzségekre nézve határozatott, hogy a legközelebbi nt. egyházlátogató küldöttségnek okvetlen lefizettségük.”] → **Projekt:** Tanítói értekezletek, **Főosztály:** Tanítók, Alosztály: Segélyintézetek; Kód: E20; Kategória: Tanítói gyámintézet (nyugdíj-, özvegy- és árvaintéze)

- Horváth Sámuel: Hogyan kelljen egyházunkat a...? PEIL. II. évf. 29. sz., 765. oldal.
 - [„Napjainkban életre kaptak a tanítói értekezletek, melyek mint tudjuk a végre tartatnak, hogy kölcsönös eszmecsere útján az annyira fontos tanításnövelési ügyön könnyítve lehessen.”] → **Projekt:** Komplex fejlesztési tervek, **Főosztály:** Továbbképzés, Kód: F29, Kategória: Tanítói egyesület / értekezlet / önképzés
 - [„A cél dicső, de hogy egyszeremind áldásdús is lehessen, vigyázzanak az esperes urak, hogy ezen értekezleteknek munkálata időről-időre be is mutattassék az esperességnek, és csak az ott nyerendő jóváhagyás után nyerhessen az értekezleti dolgozat érvényességet, különben, ha ez elmulasztatik, status in statu fog keletkezni belőle, minek a jelei helylyel-helylyel máris mutatkoznak, mit azonban a helyesen értelmezett autonomia szerint túrni sehogy sem lehet. Ismétlem tehát: az értekezletek bölcs vezetés mellett igenis tartassanak meg, de valamíg csak az esperesség határozatot nem hoz felőlük, mindaddig függesztessenek fel határozataik s intézkedéseik, különben mint mondám, lesz status in statu, mi nem nekünk való, s épen azért erkölcsileg, jogszerűleg nem is tūrhető.”] → **Projekt:** Komplex fejlesztési tervek, **Főosztály:** Továbbképzés, Kód: F24, Kategória: Emancipáció / viszonya a lelkészhez
- Trsztenyszky Gy.: Népiskoláink szellemi felvirágzásának... II. PEIL. IX. évf. 39. sz. 1231. o.
 - [„a tanítóértekezletek azok, melyek iskoláinknak új életet adnak, közegei szerencsés siker elérhetésének. Az egyes ember parányi – véges tehetsége az egyesülés eszméjére utal bennünk önkénytelen. Ha az erők egyesítésében van a siker biztossága letéve mindenütt, kétszeresen áll ez a nevelés terén. A tanítóegylet iskoláink magasb fokra emeléséhez fő tényező. Hasznossága léginkább két részben tűnik fel.”] → **Projekt:** Komplex fejlesztési tervek, **Főosztály:** Továbbképzés, Kód: F29, Kategória: Tanítói egyesület / értekezlet / önképzés
 - [„Szakkönyvek olvasása, tanulmányozása által mindenek előtt. Az egyesület, egyesített erővel összeadott jelentékeny pénzzel rendelkezhetvén, megszerezheti mind a koronkint megjelenő növelészeti irodalom újabb termékeit, mind az e téren megjelent korábbi munkálatokat, s így e könyvtárak szellemi lépcsők lesznek a tökéletesedés magaslatához tanítóinknak, míg önerejére hagyatva, az anyagi szükség porába lenni maradni volna kénytelen.”] → **Projekt:** Komplex fejlesztési tervek, **Főosztály:** Továbbképzés, Kód: F30, Kategória: Könyvtárak / olvasói egyesületek
 - [„De főképpen ez egyesület gyűlésein felolvasott „ön – dolgozatok azok, mik jelentékeny súlylyal hatnak a nevelési eredmény mérlegébe. E munkálatokban, a tehetségek előtt tér nyittatik, a hanyagok szorítva vannak a munkálkodásra. Mindkettő a közügyre nyerevény. Mert a legavatottabb szakképzettség, a legmélyebb tanulmány, ha ismeretlen marad, elrejtett kincs, mi kamatozás nélkül hever. A gondolkozás – vizsgálódás szárnya a léleknek, ezen szárnyakkal kell repíteni a félénket, a tétlent. Nem az iskola képzi az embert s határoz az ember szellemi értéke felett. Az iskola alapot ad, melyre a későbbi önmunkásság épít.”] → **Projekt:** Komplex fejlesztési tervek, **Főosztály:** Továbbképzés, Kód: F29, Kategória: Tanítói egyesület / értekezlet / önképzés
- Molnár Sámuel: Építsünk a régi alapon. PEIL. III. évf. 34. sz., 1081. oldal.
 - [„Hát olvasóegyletek alakítása milyen lendületet adna a szellemi jobblét felvirágzásának! Tudjuk, hogy mint a testnek, úgy a léleknek tápláló eledelre van szüksége; mert mint a test eledel hiányában meghal, úgy a lélek is. A test a természet gazdag asztalán; de a lélek a szellem kincsekkel megrakott könyvekben, olvasmányokban találja fel eledelét, melyet évi jövedelmünk csekély részén megszerezhetünk. S ki sajnálná fillérét,

midőn forint értékű hasznot nyer utána? Tegyük össze filléreinket: képezzünk társas olvasóegyleteket. Terjedelmes egyházmegye közepén legyen az egylet fokusa, szélein a kisugárzás. A fő táplálja a tagokat, vagyis : az egylet főraktára csere útján változtassa a fiókegyletek könyveit időnként, kellő örökös, számadás mellett, hogy az egylet főhelyétől távol lakó lelkész és tanító új szellemi táplálékot közelben találhasson. – Ily intézkedés, hiszszük prot. egyházunk szellemi életére nem marad üdvös eredmény nélkül.”] → **Projekt:** Komplex fejlesztési tervek, **Főosztály:** Továbbképzés, Kód: **F30**, Kategória: Könyvtárak / olvasói egyesületek

- Dömény József: Népiskolaügyben tett jelentés. PEIL. III. évf. 37. sz. 1193. oldal.
 - [„1. A tanítói hivatal, mint olyan tekintessék, és a tanító ne legyen csupán köszöngető szolgálja a papnak, hanem legyen annak hűséges segítő társa a népnevelés nagy munkája körül. A tisztelet, melyet a pap méltán megvárhat a tanítótól akár személyét, akár hivatalát illetőleg, ne legyen kierőszakolt, hanem legyen őszinte, és szívből jövő. A tanító viselje azonban magát úgy, hogy a pap ne legyen kénytelen vele hivatalának elsőbbségét éreztetni. A tanító érezze hivatalának fontosságát és lelkiismeretes kötelességének tartsa szorgalmasan, és hűségesen forgolódni a reábizottakban; hogy pedig munkálkodása eredménydúsabb legyen szükség.”] **Projekt:** Komplex fejlesztési tervek, **Főosztály:** Tanítók, Kód: **F24**, Kategória: Emancipáció / viszonya a lelkészhez
- Molnár Sámuel: Építsünk a régi alapon. PEIL. III. évf. 34. sz., 1082. oldal.
 - [„Igaz, hogy a tanító nem járhat szűrből, – kell neki – ha nem sok is – könyv stb., de hol ezek sem kerülnének ki – bár ez csaknem hihetetlen, midőn látjuk, hogy 8, 9 zsidócsalád képes egy tanítót illően díjazni – miért rendel oda az egyházmegye tanítót nyomorogni? – miért nem viszi ott a lelkész a tanítói hivatalt is? hiszen ott kevesebb keresztelés, temetés, szóval kevesebb lelkészi munkák lévén, folytathatná mindkét hivatalt, s így másfélannyi jövedelme lenne; – mert e tárgyban azt, mit e lapok egyikében olvastam: „hogy a lelkészek rendszerint rossz iskolatanítók”, a papi tekintély kisebbitésére nem akarom osztani.”] → **Projekt:** Tanítók, **Főosztály:** Tanítók emancipációja, Kód: **T7**, Kategória: Tanítói és lelkészi kettős hivatal
 - [„A mi végre a tanítók függetlenségrei vágyódása vádját illeti: itt t. S. S. úr epébemártott tollal ír, és midőn a tanítókra a félszeggondolkodású racionalismus bélyegét sűti, melyet beléjük – szerinte – némi ily gondolkozású világiak vertek volna”, iróniába burkolt gúnyos szavaival a különben is keserű kenyerű tanítókat pofozza. Ha nemtudnám, hogy t. S. S. úr lelkész, Isten szolgálja s tiszteletünkre méltó hivatalú, Sz. Pál (Csel. 23, 3) szavaival válaszolnék neki. A függetlenségre való vágy minden okos emberben megvan. S én azt hiszem, hogy nem akarnak a tanítók függetlenek lenni, mint nem függetlenek a lelkészek is: hanem ezeket igenis akarják”] → **Projekt:** Tanítók, **Főosztály:** Tanítók emancipációja, Kód: **T13**, Kategória: Tanítók függetlenedési törekvése
 - [a] hogy őket a lelkészek ne nézzék s tartsák subordiatusaiknak, hanem nézzék s nézessék a néppel is úgy, mint a gyermek templomának, az iskolának papját; ha a tanító csakugyan ilyen] → **Projekt:** Tanítók, **Főosztály:** Tanítók emancipációja, Kód: **T11**, Kategória: Tanítók és lelkészek közötti viszony
 - [b] Már azon oknál fogva, hogy a tanító egyházi hivatalnok, – ha a subás, szűrös atyafiak ott ülhetnek a presbyteriumban – legyen ott a tanítónak is széke s szavazati joga; *) – és
- O.: Lehet-e az iskolatanítónak egyenlő fizetésük a papokkal? PEIL. IX. évf. 30. sz. 947. o.
 - [„Azonban meg nem állhatom itt, hogy e lapok hasábjain N. S. úr ez időbeli szülöttjének még két kuruc testvérét föl ne mutassam ismertetésül a 48-ki nevezetes napokból. Az első testvér bizonyos tanítói körből, ily követeléssel lép a magyar minister eleibe: „A papi igazgatással eddig kapcsolatban volt önkény alól szabadítottassunk fel.” A másik testvér dörgő hangon így tör be Eötvös minister ajtaján: „kérjük és kívánjuk egyedül a törvényektől függést, törvényeken kívül pedig a teljes függetlenséget és szabadságot, – kö-

vetkezőleg minden eddig jogtalanul ránk erőszakolt, de nyakunkról lerázni nem bírt nyomások megszüntetését.” (!!?) Ezekhez nem kell commentár. A trombita nagy lármát csinál, csak az a jó, hogy benne szél van. Vajjon megfújják-e 1866-ban?”] → **Projekt:** Tanítók, **Főosztály:** Tanítók emancipációja, Kód: T13, Kategória: Tanítók függetlenedési törekvése.

A fentiekben bemutatott példák szerinti feldolgozás eredményeit bináris adatrögzítéssel Excel táblázatokba regisztráltuk (7. ábra), majd szerkezeti ábrákat (8., 12. ábra) készítettünk, és Google Data Studio-val tettük értelmezhetővé, és használhatóvá a statisztikai eredményeket. A fenti példákkal összhangban célunk szerint az egyes csoportba sorolt cikkek szerkezeti felépítésére kerestük a választ, azaz arra a kérdésre, hogy az adott cikk milyen kategóriákból, milyen homogén gondolati egységekből épül fel. Tehát, hogy a cikkek milyen kategóriákkal írhatóak le. Az alábbi módszertani fejlesztés azt mutatja ki, hogy adott cikk(ekben) milyen kategóriák találhatóak, illetve adott kategória melyik cikk(ek)ben van jelen. A lekérdezhető adatbázisok lehetővé teszik a két kérdésre adott válaszeredmények összehasonlítását cikkek és kategóriák szerint (9. ábra).

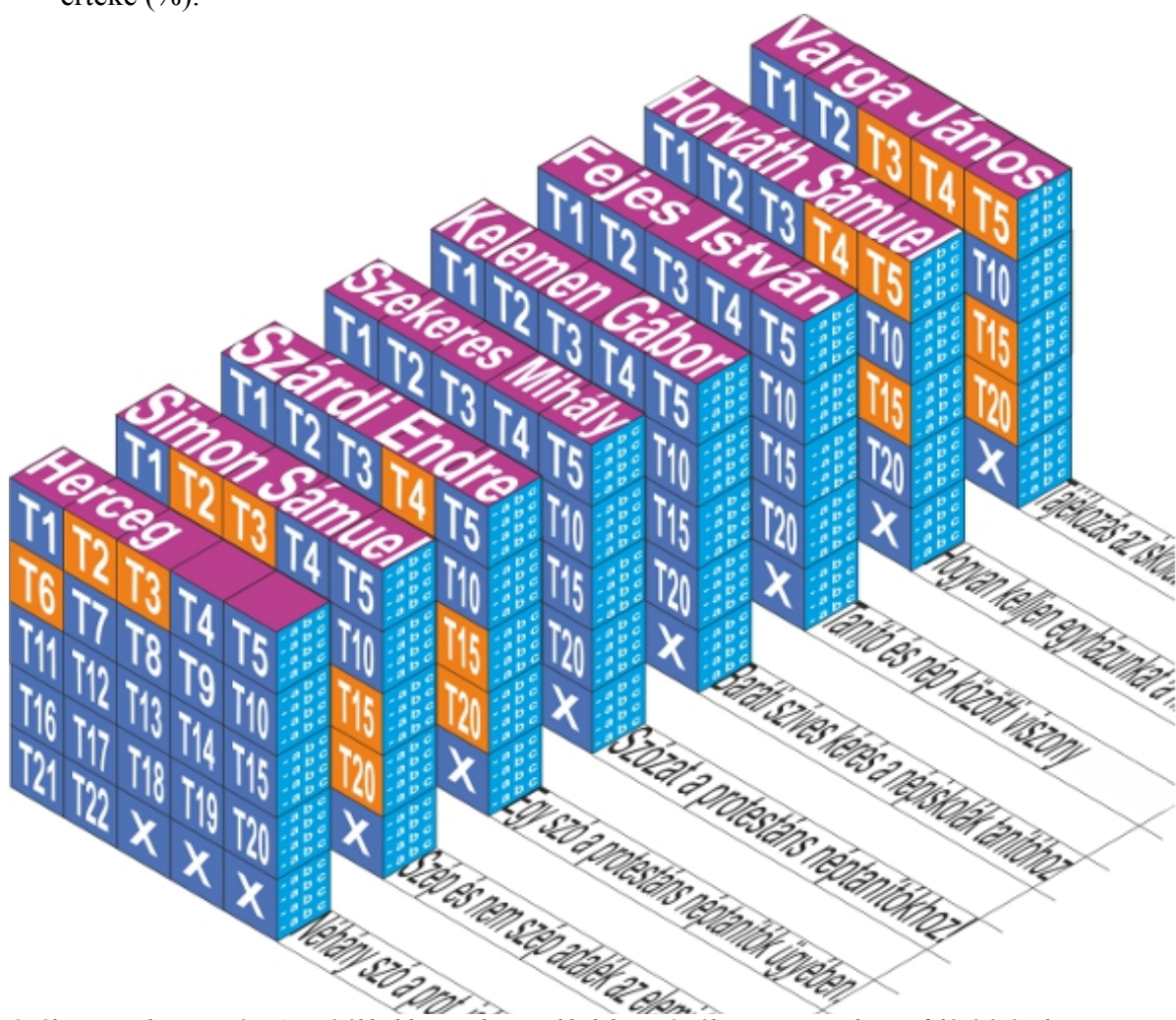
		T1	T2	T3	T4	T5	T6	T7	T8	T9	T10	T11	T12	T13	T14	T15	T	
		Fejleszt.	Képzés	Tanítók emancipációja														B
		Népiskolák színvonalának fejlesztése	Tantervek egységesítése	Iskolarendszerű szakképzés	Tanítók önképzés (élet hosszán tartó tanulás)	Tanítói értekezlet	Tanítók fizetése, anyagi elismerése	Tanítói és lelkesítő kettős hivatal	Tanítók megválasztása	Tanítók és lelkesítő felkészültsége	Lelkészek tanítási gyakorlata és szakképzése	Tanító és lelkesítő közötti viszony	Tanítás, mint professzió	Függetlenedés	Képviseleti jog	Tanfolyam		
Szerző	Cím																	
Herceg	Néhány szó a prot. iskolatanítók ügyében, s	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	
Simon Sámuel	Szép és nem szép adalék az elemi tanítók	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	
Szárdi Endre	Egy szó a protestáns néptanítók ügyében.	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	
Szekeres Mihály	Szózat a protestáns néptanítókhoz!	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	
Kelemen Gábor	Baráti szíves kérés a népiskolák tanítóhoz a	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	
Fejes István	Tanító és nép közötti viszony.	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	
Horváth Sámuel	Hogyan kelljen egyházunkat a hanyatlástól	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	
Varga János	Tájékozás az iskolatanítók emancipációja fe	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	
Simon Sámuel	Népiskolák és tanítók.	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	☒	

7. ábra. Lendvai Tamás: Bináris adatrögzítés Excel táblázatban. (Példa)

Másik célunkat a kategóriamegoszlás ábrázolása, a bináris PIVOT tábla jelentette. A fejlesztés lehetővé teszi a kategóriamegoszlás felülnézeti áttekintését, illetve a kategóriák számának összegzését (10. ábra). Harmadik célunk szerint az előző értékeket összegezve a kategóriaterhelés mértékére kerestük a választ (11. ábra) az alábbi mutatók szerint

- Adott kategória mennyi cikkben jelent meg (abszolút szám)
- Adott kategória megjelenési száma az összes cikk számához viszonyított értéke (%) (tehát azokéhoz amelyekben potenciálisan megjelenhetett volna)
- A kategória megjelenési számának a főosztály kategóriáinak összes megjelenési számához viszonyított értéke (%)
- A kategória megjelenési számának az összes kategória megjelenési számához viszonyított

értéke (%).

8. ábra. Lendvai Tamás: A tanítókkal kapcsolatos cikkek kategóriák szerinti szerkezeti felépítésének grafikus szemléltetése. I.

Cím	Főosztály	Kód	Kategória
Építsünk a régi alapon.	Tanítók	F22	Tanítók munkaköre
Építsünk a régi alapon.	Továbbképzés	F30	Könyvtárak / olvasói egyletek
Építsünk a régi alapon.	Tartalom	F10	Tanterv / tantárgyak / tananyag
Építsünk a régi alapon.	Keretrendszer	F5	Tankötelezettség / adminisztráció
Építsünk a régi alapon.	Keretrendszer	F1	Küldetés, célok, feladatok
Építsünk a régi alapon.	Felügyelet	F28	Tanfelügyeletrendszer
Építsünk a régi alapon.	Keretrendszer	F6	Szegény tan. szociális e.
Szerény észrevételek a népiskolák ügyében.	Keretrendszer	F5	Tankötelezettség / adminisztráció
Szerény észrevételek a népiskolák ügyében.	Felügyelet	F28	Tanfelügyeletrendszer
Szerény vélemény a tanítás érdekében.	Tanítók	F16	Tanítók fizetése
Szerény vélemény a tanítás érdekében.	Tanítók	F17	Tanítók megválasztása / előm.
Szerény vélemény a tanítás érdekében.	Keretrendszer	F5	Tankötelezettség / adminisztráció
Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői I-II.	Tanítók	F15	Tanítóképző
Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői I-II.	Tanítók	F14	Tanítók szakképzése
Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői I-II.	Tartalom	F13	Tankönyvek / pályadíj
Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői I-II.	Felügyelet	F28	Tanfelügyeletrendszer
Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői I-II.	Továbbképzés	F29	Tanítói egyletek / érteklzet / önképzés
Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői I-II.	Egyéb	F34	Neveléstudomány (főiskola)

9. ábra. Lendvai Tamás: Részlet a fejlesztési tervek szerkezeti felépítésének táblázatából. Forrás: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek.html (2018. 05. 19.)

Főosztály	Szerző	Cím	Kód						
			Továbbképzés				Tartalom		
A legjobb 20 – Szerző	Cím	Tanítói e...	Könyvtá...	Tanítás ...	Tanterv ...	Tankönyv...	Nevelés...	Tanítók...	Tanítók ...
Szentmártoni Dániel	Szerény észrevételek a népiskolák üg...	-	-	-	-	-	-	-	-
Mesterházy L.	Szerény vélemény a tanítás érdekében.	-	-	-	-	-	-	-	-
Smidt István	Halljunk ismét valamit a népnevelésr...	-	-	-	-	1	-	-	1
Sinahegyi	Egy szó a népiskolai reform érdekében	-	-	-	-	-	-	1	-
Tresztyenszky Gyula	Népiskoláink szellemi felvirágzásána...	1	-	-	-	1	-	1	-
Podmaniczky Armin	Aszódi levél a népnevelés érdekében.	-	-	-	-	-	-	-	-
Dömény József	Népiskolai ügyben tett jelentés.	1	1	1	1	-	1	-	-
Molnár Sámuel	Építünk a régi alapon.	-	1	-	1	-	-	-	-
Péterfy Sándor	Eszmék nép- és elemi iskolák célszer...	-	-	1	1	-	1	1	-
"B."	Mondanivalók ref. népiskoláink ügyé...	-	-	-	1	-	-	1	-
Horváth Sámuel	Hogyan kelljen egyházainkat a hanyat...	1	-	1	1	-	-	1	-
Mokry Samu	Tervezet a b. - csabai ev. egyház neve...	1	-	1	1	-	-	-	-
Kenessey Albert	Felelet a debreceni közlöny ez évi kár...	1	1	1	1	-	-	-	1
Mindösszesen		5	3	5	7	2	2	5	2

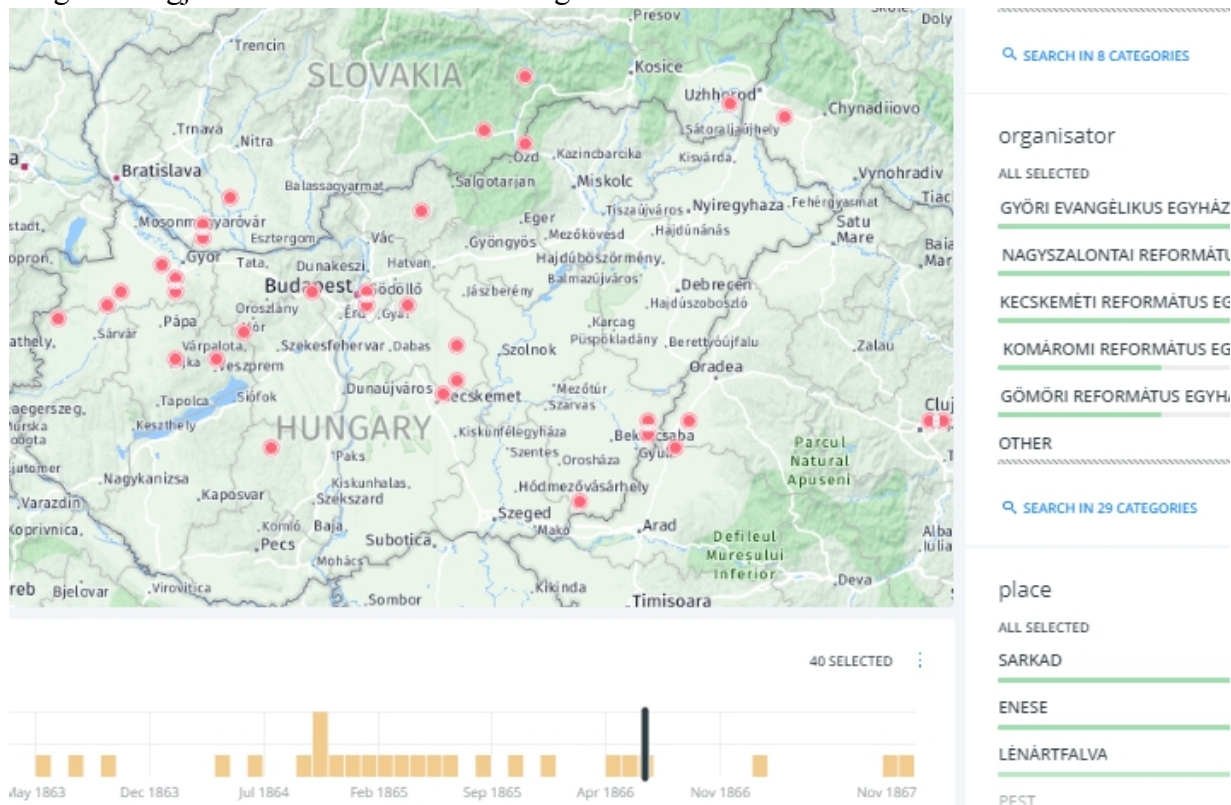
10. ábra. Lendvai Tamás: Részlet a fejlesztési tervek PIVOT táblájából. Forrás: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_pivot.html (2018. 05. 19.)

Kategória	Kategória megjelenési száma = a kategória mennyi tanulmányban jelent meg?	Kategória megjelenési számának a cikkek számához (13) viszonyított értéke (kategória-terhelés) ↓	* Kategória megjelenési számának a főosztály kategóriáinak megjelenési számához viszonyított értéke
Tankötelezettség / adminisztráció	7	53,85%	29,17%
Tanterv / tantárgyak / tananyag	7	53,85%	41,18%
Tanfelügyeletrendszer	6	46,15%	85,71%
Tanítás módszertan	6	46,15%	35,29%
Tanítóképző	5	38,46%	16,67%
Tanítói egyletek / értekezlet /önképzés	5	38,46%	62,50%
Küldetés, célok, feladatok	5	38,46%	20,83%
Tanítók szakképzése	5	38,46%	16,67%
Tanítók fizetése	4	30,77%	13,33%
Infrastruktúra / tanfelzserelés	3	23,08%	12,50%
Könyvtárak / olvasói egyletek	3	23,08%	37,50%
Tanítói emancipáció / helyzete a lelkésszel sz.	3	23,08%	10,00%
Tanidő	2	15,38%	8,33%
Tanfegyelem	2	15,38%	8,33%
Nevelés módszertan	2	15,38%	11,76%

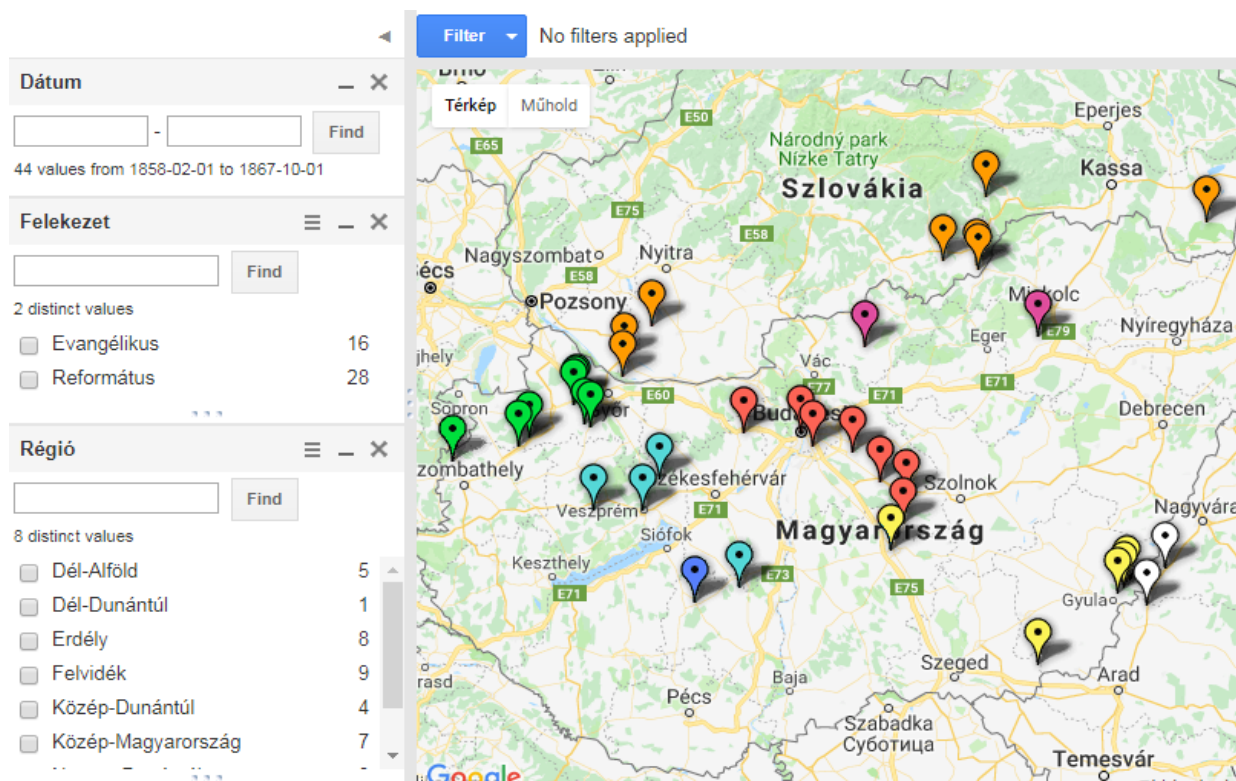
11. ábra. Lendvai Tamás: A fejlesztési tervekben lévő kategóriák terhelése. Forrás: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_kategoria_terheles.html (2018. 05. 19.)

A statisztikai kimutatás legfontosabb célja szerint arra a kérdésre ad választ, hogy az adott kategória az összes csoportba sorolt cikkek közül mennyiben volt jelen. Tehát az előzőektől eltérően nem azt mutatja ki, hogy melyik cikkben szerepelt, hanem azt, hogy összesen mennyi cikk tartalmazta. A legfontosabb mutatónak ennek abszolút számát és relatív értékét tartjuk. A főosztály kategóriának megjelenési számával való összevetést másodrangú fontosságúnak véljük, ugyanis a relatív érték mértéke összefüggésben áll a főosztály kategóriáinak számával, tehát egy viszonylag magas számú kategóriából álló főosztály esetében alacsonyabb relatív értéket kaphatunk. Ebből adódóan harmadlagos prioritásnak tartjuk a kategória abszolút értékének és az összes kategória abszolút értékének összehasonlítását, mivel ennek mértéke szintén függ az összes kategória számától, illetve az összes kategória megjelenési számától. Feltételezésünk szerint, ugyanakkor a nagy jelentőségű, lényeges kategóriákat száma mind a főosztály kategóriáinak megjelenési számához mérten, mind az összes

kategória megjelenési számához mérten szignifikáns értékű lesz.

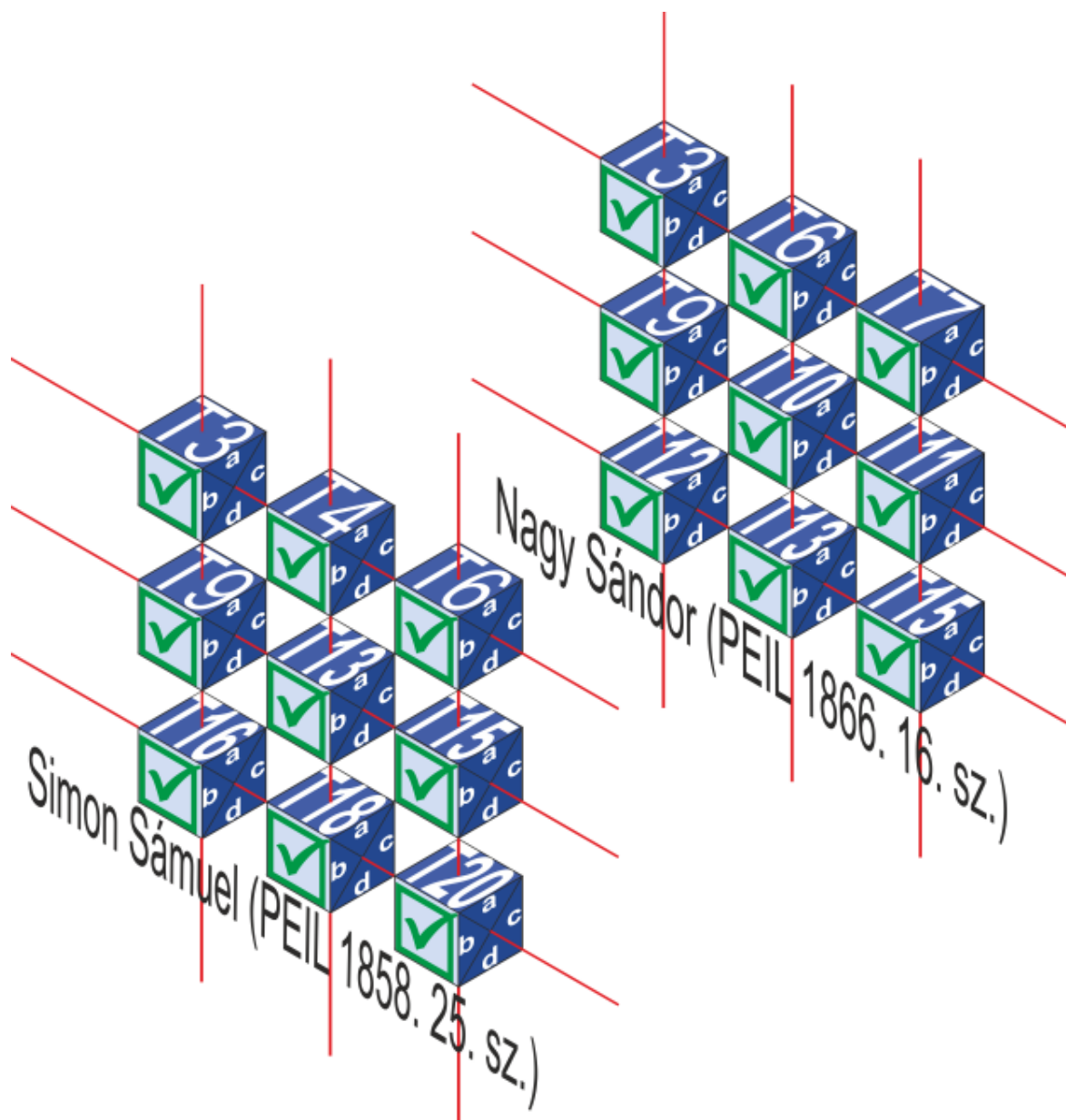
1. térkép. Lendvai Tamás: Részlet a CARTO típusú idővonalas térképből, jobb oldalt részlet a filter-setből. Forrás: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_map.html (2018. 05. 22.)

2. térkép. Lendvai Tamás: Részlet a Google Fusion Table típusú statikus, lekérdezhető térképből, bal oldalt részlet a filter-setből. Forrás: <https://goo.gl/MtxjPF> (2018. 05. 22.)

A tanítói értekezletek esetében a statisztikai adatok mellett kerestük arra is a választ, hogy az egyes

értekezletre időben mikor és térben hol került sor. Ezzel kapcsolatban Google Maps alapú, lekérdezhető Google Fusion Table²¹³ statikus, és CARTO²¹⁴ alapú lekérdezhető, idővonalas, dinamikus térképet készítettünk (1. és 2. térkép). A térképeket úgy készítettük el, hogy a felhasználó beállításainak megfelelően dátumra, dátum intervallumra, felekezetre, régióra és településre lehet lekérdezni az adatbázist. A területi adatsorral működő adatbázis, és a hozzá kapcsolt térképekkel kapcsolatos fejlesztés disszertáción túlmutató jelentősége, hogy tudományterülettől függetlenül bármely területi adatokat használó tudományos kutatás eredményeinek megjelenítésére és lekérdezésére alkalmas. Az idővonalas CARTO alapú térkép automatikus lejátszással az idővonalon előrehaladva kérdezi le az adatbázis sorait és mutatja be az adott tanítói értekelet helyszínét. A térképet úgy állítottuk be, hogy a helymegjelenítést összegezze. A CARTO típusú térkép másik előnye az, hogy a térkép egy terület nagyítással lekérdezi a térképnézetben szereplő helyszíneket, ezzel automatikus leszűrést tesz lehetővé.

12. ábra. Lendvai Tamás: A cikkek kategóriák szerinti szerkezeti felépítésének grafikai szemléltetése II.

213 <https://support.google.com/fusiontables/answer/2571232> (2018. 05. 22.)

214 <https://carto.com/builder/> (2018. 05. 22.)

A statisztikai jellegű, kvantitatív eredmények közreadása mellett célunknak tartottuk az egyes kategóriák tartalmát deskriptív módszerrel megközelíteni. A szöveges tartalomelemzés során a cikkekben található kategóriák explicit és implicit tartalmát elemeztük, figyelembe véve a cikkek szerkezetét. Elsődleges célunk számított az egyes kategóriák tartalmának a megismerése, és a belső összefüggésrendszer feltérképezése. Egyrészt arra a kérdésre kerestük a választ, hogy az egyes kategóriák mögött milyen konkrét tartalom szerepel, másrészt arra, hogy az egyes kategóriák milyen összefüggésben állnak egymással, harmadrészt pedig arra, az egyes kategóriák milyen fő, vagy rész cél szolgáltatásban szerepelnek, tehát milyen célok függvényeinek tekinthetők, negyedrészt pedig arra, hogy az adott kategória tartalmaz-e más kategóriákat. Mayer Péter módszertanához hasonlóan lényegesnek tartottuk a szövegekben található belső összefüggések azonosítását, valamint a hasonlóságok és logikai kapcsolatok kiemelését. [...] „a dokumentumban rögzített kommunikáció”²¹⁵ azonosítását. Szöveges tartalomelemzésünk a szöveg struktúrájának, belső sajátosságainak, és összefüggéseinek feltérképezésére irányult. Egyik módszertani feladatként jelöltük meg a tények jellegének, típusának meghatározását, leírását. A statisztikai módszerrel nem vizsgált finanszírozási tervek és részben az autonómiakoncepciók esetében csoportokat hoztunk létre. A csoportokba a valamilyen szempontból homogénnek tekinthető szerzőket, illetve cikkeket soroltuk be. A deskriptív eljárás során mérsékelten használtuk az eredeti szövegek idézetek formájában történő beemelését, mivel el akartuk kerülni a leközlések nagy számát. Az idézeteket döntően az állásfoglalásaink bizonyítására, illetve az egyes kategóriák tartalmának illusztrálására használtuk. A szöveges tartalomelemzés során a kategóriát az adott szöveg kontextusában elemeztük, ebből adódóan nem törekedtünk arra, hogy az egyes cikkekben szereplő azonos kategóriák implicit és explicit tartalmát komparatív jelleggel összehasonlítsuk. Ebből adódóan a szöveges tartalomelemzést az egyes cikkekben belül és nem a cikkek között végeztük el. Az eljárásunktól függetlenül a kategória-adatbázisok lehetővé teszik további kutatások számára, hogy az azonos, közös kategóriák tartalmát összehasonlítsák (mint például a 12. ábrán található T3, T6, T9, T13 kategóriákat). A cikkekben belüli és nem közötti tartalomelemzést azért találtuk előnyösebbnek a cikkek közötti eljárással szemben, mert az azonos kategóriák tartalmát nagymértékben meghatározza az adott cikk cél- és koncepciórendszere, valamint a kategória beágyazottsága, tekintettel arra, hogy a kategóriák minden esetben valamilyen más tényezőnek voltak a függvényei. A cikkeket egyesével vizsgáltuk.

A dokumentumelemzéssel elsősorban a protestáns egyházak népiskolarendszerét szabályozó tanterveket és tanügy-igazgatási dokumentumokat vizsgáltuk. A tantervek esetében a megfigyelési szempontnak a népiskola célja, a népiskola általános módszere, az óvoda és a népiskola kapcsolata, a tanítók képzése, az osztályok száma, a tantárgyak, a tantárgyak súlyozása, az alapkészségeket meghaladó reál- és humán tantárgyak tananyaga jelentette. A deskriptív módszereket elsősorban ezekhez a tartalmi egységekhez társítottuk. A tanügy-igazgatási dokumentumok esetében a megfigyelési szempontokat ez egyes szintek jogosítványai és kötelezően ellátandó feladatai jelentették. Deskriptív módszerekkel elsősorban arra kerestük a választ, hogy az egyes szintek feladataik szerint milyen funkciót látnak el a tanügy-igazgatási rendszerben.

2. A disszertáció szövegében technikailag nem közölhető eredményeinek elérhetősége

	Menü	Almenü	Név	Link (2018. 05. 17.)
Oktatás-történeti előzmények	Előzmények	Nincs	1777-1790 Mária Terézia, II. József	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/oktatastorteneti_elo_zmenyek_I.html
			1790-1835 II. Lipót, I. Ferenc	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/oktatastorteneti_elo_zmenyek_II.html
			1804-1848 I. Ferenc, V. Ferdinánd	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/oktatastorteneti_elo_zmenyek_III.html
		1848 V. Ferdinánd	I.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/oktatastorteneti_elo_zmenyek_IV_a.html
			II.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/oktatastorteneti_elo_zmenyek_IV_b.html
			III.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/oktatastorteneti_elo_zmenyek_IV_c.html
			IV.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/oktatastorteneti_elo_zmenyek_IV_d.html
A sajtó, mint (nevelés)történeti forrás értékelése az eddigi kutatások tükrében	Sajtó, mint forrás	Nincs	Tanulmány	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanulmany.html
			Neveléstörténeti sajtókutatások	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/nevelestorteneti_sajtokutatasok.html
			Irodalomjegyzék	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/nevelestorteneti_sajtokutatasok_irodalomjegyzek.html
			Adatbázis	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/nevelestorteneti_sajtokutatasok_adatbazis.html
			Adatbázis (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/nevelestorteneti_sajtokutatasok_offline.html
Az elsődleges forrásanyag bemutatása	PhD repertórium	Nincs	Adatbázis	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrep.html
			Adatbázis (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrepoffline.html
			Statisztikai kimutatás I.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrepstat01.html
			Statisztikai kimutatás II.	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/phdrepstat02.html
			Rétegszerkezet	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/retegszerkezet.html
			Egyházpolitikai kontextus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/egyhazpolitikai_kontextus.html
			Egyházpolitikai kontextus (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/egyhazpolitikai_kontextus_excel.xlsx
Fejlesztési tervek, Tanítók, Tanítói értekezletek	Tartalom-elemzés	Nincs	Módszertan szerkezete (példa)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/modszertan_szerkezet.html
			Katalógusszótár feltöltése (példa)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/modszertani_peldak.html
		Tartalom-elemzés primer (sajtó)forrásai	Szövegben felhasznált források	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/primer_forrasok_szoveg.html
			Statisztikában felhasznált források	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/primer_forrasok_statisztika.html
			Excel all-in-one (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/elsodleges_forrasok_adatbazis.xlsx

Fejezet	Menü	Almenü	Név	Link (2018. 05. 17.)
Fejlesztési tervek		Projekt I. Komplex fejlesztési tervek	P. I. Kategória-katalógus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/f_kat.html
			P. I. Kategória-adatbázis	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek.html
			P. I. Komponens analízis (stat.)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_analízis.html
			P. I. Komponens analízis (pivot)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_pivot.html
			P. I. Kategóriaterhelés	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_kategoria_terheles.html
			P. I. Statisztikai kimutatás	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_stat.html
			P. I. Excel all-in-one (Online)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_all_in_excel.html
			P. I. Excel all-in-one (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_PhD_adatbazis.xlsx
Tanítók	Tartalom-elemzés	Projekt II. Tanítók	P. II. Kategória-katalógus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/t_kat.html
			P. II. Kategória-adatbázis	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_rep.html
			P. II. Komponens analízis (stat.)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_analízis.html
			P. II. Komponens analízis (pivot)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_pivot.html
			P. II. Kategóriaterhelés	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_kategoria_terheles.html
			P. II. Statisztikai kimutatás	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_stat.html
			P. II. Excel all-in-one (Online)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_all_in_excel.html
			P. II. Excel all-in-one (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_phd_adatbazis.xlsx
Tanítói értekezletek		Projekt III. Tanítói értekezletek	P. III. Kategória-katalógus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_kategoria_katalogusa.html
			P. III. Kategória-adatbázis	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_rep.html
			P. III. Komponens analízis (pivot)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_pivot.html
			P. III. Kategóriaterhelés	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_kategoria_terheles.html
			P. III. Statisztikai kimutatás	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/egyesuletek.html
			P. II. Excel all-in-one (Online)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_all_in_excel.html
			P. III. Excel all-in-one (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_phd_adatbazis.xlsx
			P. III. Idősoros térkép	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_map.html
			P. III. Területi megoszlás térkép	https://goo.gl/9zPbfl

Fejezet	Menü	Almenü	Név	Link (2018. 05. 17.)
Fejezetek kívül	Tankönyv, didaktika	Nincs	Tankönyvek a református tantervhez	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tankonyvek.html
			Tankönyvpályázat, -bírálat	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tankonyvpalyazat.html
			Kritika, ismertetés, értekezés	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tankonyvtanmodszertan.html
			Excel táblázat (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tankonyvtanitasmodszertan_palyazat.xlsx

6. táblázat. Lendvai Tamás: A keretrendszer felépítése és részeinek elérhetősége.

3. Hazai oktatástörténeti előzmények

3.1. Mária Teréziától a polgári átalakulásig (1848)

Az első alapot Mária Terézia uralkodásának utolsó évtizedében találtuk meg. Ez a nézet egyértelműen visszatér a Bach-korszak tanügyi jogszabályaiban és az 1859. szeptember 1-jei pátensben, ezért legalapvetőbb szintű ismerete lényeges. Mária Terézia államfilozófiája nem sokban tért el Poroszország koncepciójától – részben éppen Nagy Frigyes hatására²¹⁶, példájára – markáns törekvése esetében is a közoktatásügy egészének állami szabályozására irányult. Politikájának alaptézise szerint „az uralkodónak joga van népének nemcsak gazdasági, hanem szellem-erkölcsi életét is szabályozni.”²¹⁷ A felvilágosult abszolútizmus eszméirányzatát képviselők felismerték, hogy az állam jóléte a polgárok jólétéből származik. Az általános nézet szerint a köznevelésnek kell gondoskodnia arról, „hogy a polgárokat az iskolák hasznos, életrevaló, a gyakorlati gazdasági életben értékesíthető ismeretekre oktassák.”²¹⁸ Az új eszmévé „a hasznos és engedelmes állampolgár”²¹⁹ mintaképe vált. A központi hatalom Poroszország eljárásrendszeréhez hasonlóan és II. Lipóttól eltérően mellőzte az alkotmányos országgyűlés bevonását a közoktatás rendezésében, a tanügy szabályozását törvényhozási előzményekre támaszkodva, elsősorban az 1715. évi LXXIV. törvénycikket, valamint az 1723. évi LXX. törvénycikket egyoldalúan értelmezve az uralkodó jogkörébe helyezte.²²⁰ A szemléletmódnak alapvonásaiban megértése igen fontos, mert az 1850-as évek második felében a protestáns felekezetek államegyházi jellegű beolvasztására tett kísérletek és rendeletek mögött kutatási eredményeinkre alapozott nézeteink szerint nagyrészt ugyanez a szemlélet állt, az 1849. évi Entwurfban, az 1855. évi tanügyi rendeletben, és az 1859. szeptemberi császári pátens és miniszteri rendelet tanügyi szakaszaiban ez a filozófia testesült meg.²²¹ Figyelembe kell venni Pukánszky Béla azon ál-

216 Ezzel kapcsolatban lásd: Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. Budapest, 1896. 72. oldal., Dr. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Második Kötet 1773-1780. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1902., 40. oldal, 47. oldal.

217 Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1927., 4. oldal.

218 Kornis i. m. 7. oldal

219 Kornis i. m. 7. oldal

220 Ezt erősíti meg Hajdu János. Hajdu János: Eötvös József báró első minisztersége. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1933., 1. oldal.

221 Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák terve. (Organisationsentwurf.) Fordította: Schaffhauser Ferenc. Bevezető tanulmány: Zibolen Endre. Sajtó alá rendezte: Horánszky Nándor. Bp. 1990.; Pethes János: Népoktatásunk állapota a forradalom után. I. rész. Magyar Peadagogia. I. évf. 1892., 229–240. o. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_MagyarPedagogia_1892/?pg=236&layout=s (2018. május 8.) Ferenc József: Császári nyiltparancs. PEIL. II. évf. 38. sz. Pest, 1859. szeptember 20., 985–993. oldal. Leo Thun: A vallás-és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete... I. rész. PEIL. II. évf. 39. sz. Pest,

lásfoglalását, mely szerint az „iskolázás ettől kezdve már nem kizárólag az egyes vallásfelekezetek ügye, de nem is az egyes földesurak jótékonykodásának függvénye. Az uralkodó fenségjogába került, világi területre áttevődött, „laicizált” kérdés lett az iskolaállítás, fenntartás és irányítás ügye. Az állam továbbra is igénybe kívánta venni az egyházakat az iskoláztatásban, az oktatásban, de csakis saját központosított irányítása, felügyelete alatt.”²²² A protestánsok minden eszközzel akkor (1770-1820) és később is (1850-1861) ezt el kívánták kerülni, a katolikus felekezet viszont kényszerűen, normatívan elfogadta és azonosult ezzel. A későbbi elkerülés egyik eszköze lesz az 1857-1861 közötti oktatásügyi (népiskolai és gimnáziumi) reorganizáció, az autonómiajogok működtetése, tartalommal való feltöltése, a fejlesztések és a modernizáció. Ezeknek egyik fontos kulcstényezőjévé az egyházkerületi és felsőbb döntések megalapozását szolgáló irodalmi előkészítés válik (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Sárospataki Füzetek). Az alapelmélet szerint az államnak – saját értelmezése szerint – jogában áll első lépésben a felekezetek és szerzetesrendek tevékenységét felügyelni, majd pedig az egyházak tervezeteitől részben független tartalmakkal ellátott iskolaszabályzatokat, tanterveket készíteni, tananyagot és tankönyveket összeállítani (kezdetben a tanügyben járatos egyházi személyek bevonásával, később világi szakemberek segítségével), majd ennek kivitelezését hatékony állami felügyelet mellett a felekezetek kötelességévé tenni. Az oktatáspolitikára vonatkozásában az elmélet a sziléziai (porosz) iskolaszervező Johan Ignaz Felbiger apát közreműködésével²²³ – tanügyi jogszabályban („Általános rendtartás a népiskolák számára”²²⁴) tárgyasult, elsőként 1774-ben. Az állami intervenció igen érzékenyen érintette a korábban teljes tanügyi monopoljogot élvező katolikus egyházat. Migazzi bíboros 1770-ben „óvást emelt az egyházi iskolák állami felügyelete ellen”²²⁵, ellenszegülése azonban a legkisebb mértékben sem tudta megtörni a központi elképzelést. Mária Terézia a kifogásra adott válaszában úgy fogalmazott az iskola politikum („Die Schule ist und bleibt ein Politicum.”²²⁶) A német oktatáspolitikával és annak tárgyasulásaként értékelhető iskolaszabályzatokkal teljesen összhangban lévő elképzelés szerint az iskolának az állam számára kell hasznos és engedelmes alattvalókat nevelni, a tanügy a továbbiakban nemcsak az egyházak érdekeit szolgálja, hanem éppen azok felhasználásával, különösen az egyházi vallás erkölcsi értékrend előtérbe helyezésével (eszközzé tételével), és világi jellegű tartalomkiegészítésekkel a hasznos polgárok kiképzésével, kiművelésével az államot erősíti a gazdaságon és a felsőbb hatalmak felé mindenkor lojális állampolgári magatartáson keresztül.²²⁷

Az új típusú oktatáspolitikára lényegét az adta, hogy „az állam feladata az egész oktatásügy intézését a maga számára lefoglalni s egy általános érvényű szervezetet alkotni.”²²⁸ A koncepció – amely a legelső hivatalos munkának tekinthető – az osztrák oktatási szféra (ágazat) „összes tagozatait és részeit”²²⁹ egységes rendszerbe integrálja. Ezzel nem tett kevesebbet, mint a számos, egyazon irányban tartó tervezeteket, javaslatokat fundamentumát, platformját készítette el. Az egyházak vezető és irányítási szerepének megszüntetése természetesen a legkisebb mértékben sem jelentette a rendszerből való kizárásukat, azonban új szerepükben a működés keretének és tartalmának meghatározása helyett sokkal inkább az igazgatási és végrehajtói feladatokat látták el. A szabályzatok szerint a községi fenntartású népiskolákat az állami előírások szerint egyházi szellemben vezették, a tanító első fokon ugyanakkor a helyi lelkész beosztottja volt.

Ezekkel összhangban az állami filozófia másik igen lényeges vonatkozását a kivételt nem is-

1859. szeptember 27., 1009–1020. oldal.

222 Pukánszky Béla-Németh András: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1998., 295. oldal.

223 Ennek részleteit tisztázza elsőként Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. Franklin-Társulat., Budapest. 1881., 12. oldal.

224 A tanügyi rendeletet általánosan és a tanításmódszertant részletesen vizsgálata Kiss Áron (1881), 14–20. oldal. Újabb Pukánszky Béla-Németh András (1998), 294–306. oldal.

225 Kornis i. m. 4. oldal.

226 Kornis i. m. 4. oldal.

227 Ezzel kapcsolatban lásd még Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Második Kötet 1773-1780. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1902., 42–43. oldal.

228 Fináczy i. m. 43. oldal.

229 Fináczy i. m. 43. oldal.

merő egységesség kialakításának, tehát a pluralitást kevésbé ismerő egységesítés szándéka adta. Az uniformizálásra való törekvés már Johann Ignaz Felbiger színre lépését megelőzően megkezdődött. Felbiger tulajdonképpen a filozófia végrehajtójává vált. Gróf Pergen János Antal 1770-ben a következő évtizedet meghatározó javaslatot nyújtott be a királynőnek. A tervezet csak felvázolta a közoktatásrendszer alappilléreit, de tartalmának meghatározását nem vállalta, ezt Johan Ignaz Felbiger végezte el. A Hágelin tervezetét továbbfejlesztő javaslat 1774. december 1-jén részesült a legfelsőbb szentesítésben. A szabályzat jelentősége vitathatatlan. A monarchia valamennyi területe a népiskolaügy fejlesztéséhez ebből az alapforrásból merített, ez a szabályzat biztosította azokat a „kereteket, melyeken belül az egyes országok népiskoláinak eljárása mozgott”²³⁰, a rendelet határozta meg elsőként a népiskolaügy egységét kialakító követelményrendszert, s jelentős befolyást gyakorolt a Ratio Educationis és későbbi szabályzatok összeállításában. A nagyrészt a porosz tanügyi hagyományokra (részben Julius Hecker munkásságára), az 1765. évi porosz (sziléziai) iskolaszabályzatra és Hágelin iskolaszabályzatára²³¹ építő rendelet három iskolatípust, a tartomány fővárosában működő minta- és példaértékű, etalon szerepbe helyezett normaiskolát, a nagyobb vidéki városokban megszervezendő fő-elemi iskolát (Hauptschulen), valamint a mezővárosokban- és falvakban felállítandó triviális iskolákat különböztette meg alaptípusként. Ez azért lényeges, mert ez a nézetrendszer, rendszerelmélet fogja jellemezni a hazai katolikus-állami közoktatási szisztéma mellett az 1858. évi tiszáninneri népiskolai tanterv mögött álló koncepciót. A porosz jogszabályi hagyományoknak megfelelően Felbiger részleteiben kitért az infrastrukturális feltételekre (helyiségek, tanfelszerelések), a tanintézeteket fenntartók jogaira és kötelességeire, a tanítók hivatali feladataira és viszonyaira, a tankötelezettséggel összefüggésben az iskolalátogatás ellenőrzésének módjára, a tanév időbeosztására, a népiskola tantárgyaira, azok tanításmódszertanára, a tantárgyak segédeszközeire, a tankönyvekre, a tanintézet vizsgálataira, a vizitációkra, valamint az állam és az egyház részéről gyakorolt felügyeletre. Később a német jogszabályokban foglalt eszközkészletek mellett ezek az iskolatípusok és eszközkészletek fogják alkotni nemcsak a katolikus, de a protestáns iskolarendszer gerincét is.

Az uniformizációra törekvő elképzelés a közoktatásrendszer intézményeit is egy modell szerint kívánta megszervezni.²³² Az egységesítés nemcsak a tartalomban (tananyag, módszertan, tankönyv) és a felekezetek háttérbe sorolásában, de az egységes nemzeti közművelődés megalapozására alkalmas, a tanintézetek vertikumát lefedő iskolarendszer jogszabályi megalapozásában, majd fizikai létrehozásában manifesztálódott. Az uniformizálás emellett egészen a tanintézetek felekezeti alapállásának, jellegének felszámolásáig ment (elméletben), s ezt egyértelműen bizonyítják az egyes paragrafusai. Jellegzetességként értékelhető, hogy amíg a porosz oktatáspolitikai állami szabályozás alatt álló túlnyomóan és kimondottan felekezeti iskolákban gondolkodott, addig az osztrák egységesítés egyes nézetek szerint az „iskolák többszázados hagyományon alapuló felekezeti különbségeit is egy csapásra ki öhajtja iktatni a történeti fejlődés folytonosságából.”²³³ A koncepció mögött álló felfogás szerint valamennyi állampolgárt felekezeti különbség nélkül azonos műveltségi tudástartalomban kell részesíteni, ugyanis kizárólag az egyforma gondolkodásmód, értelem támogathatja az államot. Ezzel a részben a holland modellel azonos, de azt időben megelőző felfogással az irányadó protestánsok egy része akkor és később is markánsan szembement, vitatva az alapelv érvényét, felhívva a figyelmet a felekezetek szerint differenciált gondolkodásmód, a pluralizmus és heterogenitás fontosságára. Ez az erőteljesen vitatott alapelv fog számos magyarországi közoktatásügyi tervezetben, és az 1848. évi polgári átalakulás során ismét visszatérni, egy évvel később, a Bach-korszakban készült tanügyi jogszabályokban megismétlődni. Ezért kulcsfontosságú alapként értékeljük. A protestánsok esetében ugyanez a folyamat ismétlődött meg a Bach-korszak oktatáspolitikájában, különösen pedig az 1849. évi, és az 1855. évi rendeletben, és az 1859. szeptember 1-jei császári pá-

230 Fináczy i. m. 48. oldal.

231 Fináczy Ernő: Az újkori nevelés története. (1600-1800.) Vezérfonal egyetemi előadásokhoz. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1927., 182. oldal.

232 Kornis Gyula megfogalmazásában: „egészen egyformára esztergályozni, ki akar belőlük küszöbölni minden egyéni-történeti vonást.” Kornis i. m. (1927) 6. oldal.

233 Kornis i. m. 6. oldal.

tensben, valamint a szeptember 2-ai végrehajtási rendeletben. Megállapításunk szerint a két időszakban lezajló központosítási törekvések egyazon állam- és oktatásfilozófia következményeinek tekinthetőek. Az iskolarendszer államosításával a tananyag kialakítása is állami vezetés alatt áll.

A fentiekben csak igen vázlatosan kifejtett – szakirodalmak által részleteiben tárgyalt – oktatáspolitikai eredményének tekinthető a Ratio Educationis, amely csak annyiban érdekes dolgozatunk tekintetében, amennyiben és amiben kiváltotta a protestánsok ellenállását. Gyakorlatilag ugyanez az input tényezőcsoport és a ráadott reakció fog megisméltódni a Bach-korszakban, előidézve a protestánsok pro-akív oktatáspolitikai gyakorlását. Az ellenállás mögött döntően az LXIV. §. szerepel.²³⁴ A nem római katolikus tanintézeteket szabályozó passzus amíg egyfelől tiszteletben tartotta a vallás-oktatásra vonatkozó önkormányzatiságot, addig a tananyaggal, tehát az egyik leginkább belső ügygel kapcsolatban már közel sem volt ilyen megengedő. A szakasz abból indult ki, hogy az állam boldogsága a tantárgyak azonos tananyagtartalmából ered, s erre való tekintettel megköveteli és elvárja, hogy az iskolarendszer azonos szintjén álló tanintézetekben „az illető tudományszaknak azonos fejezetei tárgyalassanak, ugyanaz a módszer, az igazgatásnak ugyanaz a módja, ugyanaz az erkölcsi fegyelem biztosítsák, mely az egész országot és a kapcsolt tartományait egyetemlegesen kötelezi.”²³⁵ Az állásfoglalás súlyát mutatja az is, hogy teljesüléséért a protestáns tanintézeteket is az állami felügyeletrendszer hatálya alá vonta. A felügyelet aktivitását jelzi, hogy a protestáns iskolák igazgatóit és gondnokait a tankerület királyi igazgatóinak hatáskörébe tartoznak, a tanintézetek fél-éves jelentéseket pontosan felterjesztik a tankerület igazgatóságának, az iskolák megvizsgálását pedig engedélyezik számukra. Kiemeljük utóbbi esetben a tankerületi igazgató bizonyos korlátok között a tanulmányi és fegyelmi ügyek ellenőrzésére is jogosult volt. A LXIV. §. egyik legnagyobb érdemét a nyilvános közoktatás megalapozása adta. Határozata értelmében bármely felekezethez tartozó diáknak életkora és alkalmassága, képesítése szerint jogában áll tanulmányait az ország valamennyi tanintézetében, tehát a magyarországi egyetemen, a királyi akadémiákon, gimnáziumokban, népiskolákban (nemzeti iskolákban) megkezdeni. A későbbi LXXXIV. §.-al azonosan alapelvként deklarálta a lelkiismereti szabadság védelmét, az ehhez szükséges interkonfesszionális, vagy még inkább felekezeteken felüli szemléletmódot és magatartást pedig kötelezően elvárta a tanítóktól, tanároktól („vallása miatt senkinek semmiféle nehézségek ne támasztassanak, a legszigorúbban meghagyatik minden nevelőnek és tanítónak, hogy a tanulókkal minden különbség nélkül bánjanak.”²³⁶) Számukra világosan előírta, hogy a tanulóknak nem a felekezetek képviselőit, vagy egyháztagokat, hanem „egyazon királynak alattvalóit és egy országnak polgártársait”²³⁷ kell látniuk. A megállapítás egyértelműen jelezte, hogy a diákok a király védelmét élvezik. A protestáns felekezetek tanügyi autonómiáját továbbá erőteljesen korlátozta, hogy a jogalkotó az iskolai tankönyvek engedélyezését a vallástan témakörével kapcsolatos munkák kivételével a királyi egyetem bírálattól és jóváhagyásától tette függővé. Alapelvként pedig rögzítette, hogy a tankönyveknek mentesnek kell lenniük a felekezeti hitelvekkel összefüggésben lévő vallásos tárgyaktól.

Az ellenállás másik kulcspontját a LXXXIV. §. adta. A szakasz a tanulmányok uniformizálásáért, a tantárgyak, a tananyag, és a tanításmódszertan egyöntetűségéért, illetve a közjóért az előző paragrafussal (LXIV.§.) összhangban meghagyta, hogy a rendeletet „királyi jóváhagyással a nem római katolikus vallásúak eddigi iskoláikba is”²³⁸ alkalmazni kell. A négy pont közül a második, illetve annak négy bekezdése alakította ki a vegyes iskolák jogszabályi környezetét. A második ponton belül újabb négy betűvel jelölt bekezdésből álló paragrafus a francia felvilágosodás tolerancia-elméletének felhasználásával egyértelműen megalapozta (elméletileg) az egyházi igazgatású, de

234 A paragrafusok tartalma elérhető Firml Aladár: Az 1777-iki Ratio Educationis. Katolikus Középközpontú Tanáregyesület. Pest, 1913. Mészáros István: A Ratio Educationis: 1777-i és 1806-i kiadásának magyar nyelvű fordítása. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981.

Elérhető: http://misc.bibl.u-szeged.hu/13269/1/mp_1983_003_5676_324-329.pdf (2018. május 8.)

235 Firml i. m. 74. oldal.

236 Firml i. m. 75. oldal.

237 Firml i. m. 75. oldal.

238 Firml i. m. 86. oldal.

szellemiségében és oktatástartalmában interkonfesszionális, vagy vallásilag indifferens népiskolátípust, gyakorlatilag azt, amelyet hetvenegy, illetve kilencvenegy évvel később báró Eötvös József miniszter is szorgalmazott (majd 1869.től fokozatosan érvényre juttatott). A második pont – még a bekezdések előtt – így fogalmazott: „Azokon a helyeken pedig, ahol semmiféle iskolák sincsenek, a más hitelveket követő polgárokból alkalmas és félreértést kizáró eszközökkel ki kell irtani lassankint a félelmet, mely eddig fogva tartotta őket, hogy t. i. gyermekeik ilyformán a római katolikus szertartások követésére kényszerítettnek, avagy bármily módon odacsalogattatnának s kétségtelen biztosságot, illetve bizalmat kell bennük kelteni, hogy gyermekeiknek a katolikus iskolák látogatását megengedjék.”²³⁹ Ezzel nagyrészt a katolikus egyház rovására a protestánsok érdekeit szolgálta, azonban az engedményért cserébe nézetünk szerint a protestánsoknak is le kellett mondaniuk iskoláik egyházi jellegéről. Értelmezésünk szerint valamennyi egyházra nézve nehézséget okozott a felekezeti nagyrészt indifferens interkonfesszionális intézetek megszervezésének szándéka, amelyet jól mutat, a második pont a) bekezdése. Ez megállapította, hogy a népiskolai tankönyvek semmilyen formában nem tartalmazhatnak partikuláris, csak egy-egy felekezetre érvényes hitelveket. Szerkesztésüknél a célt az adta, hogy „mindenki szabadon és minden aggodalom nélkül használhassa, bármely vallás híve legyen is.”²⁴⁰ A törekvést igazolja a protestánsok megnyugtatót szolgáló b) bekezdés is, amely szerint a katolikus katekizmust más népiskolai könyvek formátumától eltérő alakban kell nyomtatni. A második bekezdés első két pontja tehát a tankönyvek vallási értelemben vett neutralizálásával járult az interkonfesszionális tanintézetek létrejöttéhez. A c) bekezdés pedig az 1848. évi törvényjavaslatunkkal azonosan az iskolától elkülönítette a hittan és más vallásos tantárgyak oktatását, azt teljes egészében az egyház fennhatóságába utalta, más oldalról nézve az egyház leglényegibb tevékenységét mellőzte az egyébként az igazgatásukban álló tanintézetekből. Az egyik legnagyobb újítását tehát az jelentette, hogy a vallás- és hittan oktatását a népiskolában tárgyalandó tantárgyak közül a paragrafus kivette és a hitoktatóra, többnyire a plébánosra, vagy annak segédjeire bízta az 1848. évi törvényjavaslathoz hasonlóan. Igen lényegesnek találjuk, hogy a hittant nem az iskolaépületben, hanem attól fizikailag, térben is elkülönítve a templomban, vagy a plébánián kellett oktatni. A jogalkotó ezzel nagy lépést tett a tanintézetek szekularizációjáért, az egyház és iskola elválasztásáért.²⁴¹ A vallásos tankönyvek betiltása nem kevesebbet jelentett, mint a vallásos tantárgyak előadásának ellehetetlenítését. A vallástannal összefüggésben lévő tantárgyak megszüntetése együtt járt a tanintézetek vallási semlegességével. A c) bekezdés ezen túlmenően a vallási kisebbség védelméért a hitoktatóknak megtiltotta, hogy „más vallású gyermekeket ugyanoda összegyűjtsenek, vagy bármily módon a szülők kifejezett akarata nélkül erre buzdítsanak.”²⁴² Szintén a toleranciát támogatta a d) bekezdés is, amely más német államalakulatok gyakorlatával megegyezően a népiskolák tanítóinak szigorúan megtiltotta a hitelvek felett való vitatkozást, a más vallásúak hitükben, lelkiismereti meggyőződésükben való megbántását. Az alapelvek a fogalmi tisztázások ellenére a katolikus iskolákra vonatkoztak elsősorban, abból a célból, hogy a protestáns gyermekek számára vonzóbbá tegyék az iskolahasználatot. Ezt azért érdemes ismernünk, mert az 1857-1858-ban Árvay József, Révész Imre és mások, valamint az egyházkerületek feliratai részben ezeket az alapelveket részletes indoklással utasították el.

A református és evangélikus felekezet a rendeletet számos paragrafusa miatt a központi szándékkal szemben nem fogadta el, így saját tanintézeteiben nem is érvényesítette. Ezt a 19. század végi és 20. század elején elkészült munkák mellett Pukánszky Béla is megerősítette („A protestánsok eleve elutasították a Ratio elveinek átvételét.”²⁴³) A reformátusok ellenállása egyébként már jóval a Ratio Educationis-t megelőzően kirobbant a kormányzat és a Debreceni Főiskola között a je-

239 Firml i. m. 86. oldal.

240 Firml i. m. 86. oldal.

241 Vesd össze Eötvös József 1848. évi népiskolaügyi törvényjavaslatával. In. Eötvös József válogatott pedagógiai művei. (Összeállította: Felkai László). Tankönyvkiadó. Budapest, 1957., 105. oldal.

242 Firml i. m. 86. oldal.

243 Pukánszky Béla: Neveléstörténet II. JGYTF Kiadó, Szeged, 1993. 71. oldal.

lentésekkel és beszámolókkal kapcsolatos konfliktus során 1763 augusztusában.²⁴⁴ A debreceni tanárok, akik a jelentésekben az állami ellenőrzés és tartalmi irányítás kezdetét látták, a kollégium tanszabadsága és önálló igazgatása mellett foglaltak állást nem sokkal későbbi emlékiratukban.²⁴⁵ A későbbi 1791. évi XXVI. törvény tartalmával azonos állásfoglalásuk szerint a tantárgyak meghatározása, a tananyag és tankönyvek összeállításának joga a „szuperintendensek és az inspektorok jogkörébe tartozik”²⁴⁶, a protestáns iskolai oktatás a vallásszabadság és a vallásgyakorlat esszenciális részét adja, egyúttal szerves összeköttetésben áll a vallással is, az 1608. évi I. törvény „pedig protestánsok egyházi ügyeit saját felsőségeik hatósága alá utasítja.”²⁴⁷ A teljes iskolarendszerrel kapcsolatos defenzív oktatáspolitikára elsőként négy évvel később került sor. A Ratio Educationis megjelenését megelőzően Teleki József 1777 márciusi fellépésével a vallásszabadságra és önkormányzatiságra hivatkozva preventív megközelítésben határozottan ellenszegült a még el sem készült, pontosabban nem véglegesített iskolarendeletnek. Fontos kiemelnünk, hogy Teleki József a protestáns egyházat képviselve, az evangélikus és református felekezetek egyetértésében nyújtotta be feliratát az uralkodónőnek. Révész Imre kutatásai szerint ez volt az első ágotai és helvét közös fellépés a tanügyi autonómia biztosításának tekintetében. Amint írta: „Ez tehát az első előterjesztés, melyet tisztán és egyedül iskolaügyben, mindkét protestáns felekezet együttesen intézett a felséghez.”²⁴⁸ A mérsékelt hangvételben, de markáns tartalmú elemekben gazdag folyamodványban Teleki elfogadhatatlannak ítélte meg a protestáns tanintézetekre vonatkozó irányítási, igazgatási és felügyeleti jogkör protestánsoktól való elvételét, és más vallású hivatalnokokra való átruházását. Alapelveként rögzítette, hogy „a vallásszabadság és az iskolák kormányzata között a legszorosabb egybeköttetés van; egyiket a másiktól elválasztani mindkettő romlása nélkül nem lehet”²⁴⁹, az iskolatartás szabadságát a későbbiekhez hasonlóan békekötésekkel és alaptörvényekkel, valamint a gyakorlattal²⁵⁰ támasztotta alá. A felügyelettel és a tanítók kinevezésével kapcsolatban tartott attól, hogy a katolikus vallású királyi igazgatók és kerületi népiskolai felügyelők az igazgatás során az iskolák „romlását fogják eszközölni.”²⁵¹ A felirat kezdeti mérsékelttségét mutatja az, hogy eleinte a teljes elutasítás helyett Teleki a királyi igazgatók hatáskörének csökkentését kérte, mégpedig úgy, hogy az előírt tantárgyak oktatásának tényén és a tanrendszeren (pontosabban a tanrendszer formai elemein) kívül másra, tehát a tartalmi ügyekre (tananyag, tanításmódszertan, tankönyvek) ne ügyeljenek, a vallást pedig a legkisebb mértékben se befolyásolják, vagy korlátozzák. A hivatalos levél végén azonban már jól megfigyelhető a protestáns tanügyi igazgatók és rektorok szabad választásához való ragaszkodás, és katolikus vallású kerületi igazgatók hatáskörének megszüntetésének szándéka („mindezeknél fogva kérjük felségedet, hogy minket és iskoláinkat szabadítson meg a direktoroktól.”²⁵²) A felirat tartalmilag azonosnak tekinthető a Sárospataki Füzetekből és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapból megismert 1856-1859 közötti egyházkerületi feliratokban foglaltakkal.

A folyamodásra válasz nem érkezett, csak a Ratio Educationis kötelező kiterjesztésének elrendelése. A helyzetértékeléssel és a rendelet érvényesítésével kapcsolatban a későbbiekben is eltérő nézetek születtek az egyes evangélikus és református kerületekben, valamint a két felekezet között is. A debreceni tanárok felterjesztésével és a Teleki József-féle közös fellépéssel azonos dokumentumot Domokos Lajos 1780-ban készíttette el. Az újabb felirat szintén közös protestáns folyamodványnak volt tekinthető. Ebben Domokos tarthatatlannak ítélte meg egyrészt a protestáns tanintéze-

244 Lásd Révész Imre: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. 2. javított és bővített kiadás. Csáthy Károly kiadása. Debrecen-Nyíregyháza, 1870., 21–24. oldal.

245 Révész i. m. 23–24. oldal.

246 Révész i. m. 24. oldal.

247 Révész i. m. 24. oldal.

248 Révész i. m. 29. oldal.

249 Révész i. m. 28. oldal.

250 „mert noha polgártársaink nem mulasztották el sehol, a hol módjukban volt, iskoláinkat elragadni tőlünk: a nálunk megmaradt iskolák kormányzati joga, a reformációtól fogva sértetlen volt; nálunk az iskolák igazgatásában változtatást tenni nem szükséges; mert itt arról kellőleg gondoskodva van...” Révész i. m. 29. oldal.

251 Révész i. m. 29. oldal.

252 Révész i. m. 30. oldal.

tekre is kiterjeszteni szándékozott „tanrendszerbeli egyformaságot”²⁵³, másrészt az evangélikus és református egyháztól független politikai hatóságok, és katolikus tankerületi igazgatók igazgatási és felügyeleti tevékenységét. A tanrendszer egységesítésének kivitelezhetetlenségét a tudományok és a teológia szerves kapcsolatával indokolta („a mértanon kívül minden egyéb tudománynak erős vonatkozása van a theológiára”²⁵⁴), ezért elképzelhetetlennek tartotta, hogy a protestáns tanintézetek tantárgyainak tananyagát a római katolikus iskolák tananyagával hangolják össze. Állásfoglalása szerint a protestáns felekezetek megkérdése „nélkül behozandó, s meglehetősen sokára ismét újítandó tanrendszer”²⁵⁵ hátrányosan befolyásolja a tanintézeteket. Mindehhez hozzá tette, hogy a Ratio alkalmazását az iskolák fenntartás módja és rendszere is lehetetlenné teszi. Az irányítás-igazgató-felügyelet tekintetben aggályának adott hangot. A külső irányítást éppen a szabad vallásgyakorlat részét képező önálló oktatáspolitikai miatt ellenezte, nézete alapján az iskolák „igazgatása törvényeink értelmében, egyházi belügy.”²⁵⁶ Az 1858-1863 között finanszírozási koncepciókkal meg egyezően a tanintézetek függetlenségét az anyagiak önálló előteremtésével („iskoláinkat saját erőnkkel állítottuk és tartjuk fen”²⁵⁷) indokolta, s ebből vezette le az igazgatási jogot. Nem utolsó sorban kiállt az önálló személyügyi politika mellett is, ragaszkodva a szuperintendensek, a kurátorok és a tanítók szabad megválasztásához. Ezzel kapcsolatban helytelennek tartotta a szabad vallásgyakorlat részét adó tanintézetek igazgatásának átadását a sokszor ellenséges katolikus tisztviselőknek.

A következő alapot a II. József -féle türelmi rendelet, a tanügyi autonómiajogokat elsőként rögzítő szakbizottság, a vegyes iskola modellje, a Ratio ismételt kiterjesztésének megkísérlése, valamint a protestáns védekezés adta. II. József megváltozott állampolitikai filozófiájában az állam abszolút felfogása szerepel, amelynek summázata szerint az állam célját, a közjó, és a közboldogság kialakítását semmilyen tényező, semmilyen hivatkozással nem korlátozhatja. A felfogás értelmében a „történeti jog és alkotmány, egyház, közvélemény, a nép kívánsága mind nem számít: az uralkodónak joga van a népet ennek saját akarata ellenére is boldogítani.”²⁵⁸ A protestáns népiskolaügy tekintetében két igen fontos esemény ekkor játszódik le. Az első az 1781. évi tizenhét pontból álló türelmi rendelettel, s különösen annak tizenegyedik és tizenkettedik pontjával van összefüggésben. A tizenegyedik pont a nem egyesült görög katolikusok mellett az evangélikusoknak és reformátusoknak azokon a településeken, ahol elegendő az adott hitfelekezethez tartozó állandó lakosok száma, s rendelkezésre állnak a szükséges anyagi feltételek engedélyezi a „magán vallásgyakorlatot”²⁵⁹ és a saját vallású tanító felvételét, alkalmazását. A szakasz szerint továbbá abban az esetben, ha családok alacsony száma, vagy a szűkös anyagi erőforrások miatt önállóan iskolát állítani képtelenek, úgy belátásuk szerint dönthetnek arról, hogy „gyermeküket akár katolikus, akár bármely más valláshoz tartozó nem katolikus iskolába”²⁶⁰ küldjék. A tizenkettedik pont reflektál többek között az 1777. évi Teleki-féle, és az 1780. évi Domokos-féle közös protestáns feliratra, konstatálva, hogy az „ágostai és helvét hitvallásúak arról panaszkodnak, hogy ... az újonnan bevezetett iskolarendszer, melyet az ő iskoláikra is kiterjesztettek, bizonyos módon sérti őket vallásszabadságukban”²⁶¹, majd pedig el-

253 Révész i. m. 32. oldal.

254 Révész i. m. 32. oldal.

255 Révész i. m. 33. oldal.

256 Révész i. m. 33. oldal.

257 Révész i. m. 33. oldal.

258 Kornis i. m. (1927), 37. oldal.

Megállapítjuk, hogy az 1855-1860. közötti időszakban, a protestáns egyházak részére elkészült tervezetek, majd jogszabályok ugyanezen elvből származnak, azonban a korábbi időkhöz mérten jóval kedvezőbbek. Amint II. József kezdetben figyelmen kívül hagyta az egyházak történeti jogát, addig Ferencz József is mellőzte, vagy a protestánsoktól alapjaiban eltérően értelmezte az 1791. évi XXVI. törvénycikkben, illetve a korábbi békekötéseken alapuló protestáns egyházak jogait az 1859. évi császári pátensben.

259 Türelmi rendelet. Elérhető: <http://tudasbazis.sulinet.hu/HU/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/az-ujkor-1492-1914/ii-jozsef-politikaja-gyujtemeny/turelmi-rendelet-1781> (2018. május 8.)

260 U. o.

261 U. o.

rendeli a protestánsok kihallgatását egy szaktestület előtt arra vonatkozóan, „hogy ugyanazon tanulmányi rendszert hogyan lehetne ugyanazon protestánsok iskoláira alkalmazni vallásuk szabadságának megőrzése mellett.”²⁶² A szakasz értelmében a véleményt be kell terjeszteni az uralkodónak egy megfelelőbb rendelet összeállítására érdekében. A második pontban foglalt felszólítás hamar fogadtosításra került. A protestánsok ezzel párhuzamosan feliratban fordultak II. Józsefhez, amelyben kifejtették, hogy a Ratio Educationis és más tanügyi rendeletek a törvények biztosította önkormányzatosságukat sértik, és végveszéllyel fenyegetik, ezért azokat nem fogadhatják el. A helyzet megoldásáért az uralkodó 1782-ben vegyes szakbizottság felállításáról döntött, amelynek feladatává tette a központi tanulmányi szervezet és a vallásszabadság, különösen a protestáns tanügyi autonómia harmonizációját. Az ugyanebben az évben felállt a bizottság első ülésén az evangélikus és református képviselők egyházkerületi felhatalmazás hiányában még nem nyújtottak be tervezetet, erre egy évi határidőt kértek, végül 1784-ben álltak elő részletes javaslattal, amelyet a bizottság átdolgozott, majd felterjesztett az uralkodónak. Hangsúlyozzuk II. József fenntartva döntési jogkörét, csak a lényegesebb pontokat fogadta el a javaslatból.²⁶³

A türelmi rendelethez és annak eredményéhez hasonlóan jelentősnek ítéljük meg az azzal összhangban lévő vegyes iskolák megszervezésére irányuló 1782. szeptember 6-i és 1785. augusztus 31-i rendeletet is. Révész Imre kutatásaiból tudjuk, hogy az intézkedések vitát okoztak a protestáns felekezeteken belül. Annak ellenére, hogy a rendelet kimondta és megerősítette a régebbi jogszabályoknak megfelelően, illetve a türelmi rendelettel összhangban működő tanintézetek sértetlenségét, többen mégis attól tartottak – és nem egészen alaptalanul –, hogy a praktikus szempontok mellett a vegyes iskolák a létező felekezeti tanintézeteket „végveszéllyel fenyegetik”²⁶⁴, a jövőben nem létesíthetnek tisztán konfesszionális iskolákat, az interkonfesszionális intézményekben pedig egyértelműen a katolikusok térítő eszközét látták.²⁶⁵ Másfél évvel később az 1787. január 16-ai feliratokban adtak hangot aggályaiknak. Állásfoglalásuk szerint a vegyes iskolák állítása több szempontból is mérlegelendő, a legnagyobb gondot az okozza, hogy a vegyes tanintézetekben a gyermekeket nem az ő vallásukon lévő tanító oktatja. Mint írják „a vegyes iskolák temérdek zűrzavart, bizalmatlanságot sat. fognának szülni.”²⁶⁶ A tanügy országos egységesítését a korábbiakhoz hasonlóan csak az előírt tantárgyak és tudományok oktatásában, s nem pedig azok tartalmának meghatározásában fogadták el („egyebekben csak annyi tesznek, a mennyit vallásuk, tehetségük s egyházuk más körülményei megengednek.”²⁶⁷²⁶⁸) A gondolat-, vallás- és tanszabadság érdekében a korábbi békekötések, törvények és évszázados gyakorlatra hivatkozva kérték a protestáns iskolák és tanügy „tökéletes elkülönözöttségét.”²⁶⁹ A felirat jelentőségét az adja, hogy ez nem egy egyházkerület véleménye volt, hanem „az összes magyar reformált egyház”²⁷⁰ állásfoglalása a vegyes iskolák ügyéről. Az ellenállás eredménnyel járt. Az 1787. november 14-i rendelet megállapította, hogy a vegyes iskolákat az uralkodó nem kényszerből, hanem azok praktikusságából tartja célszerűnek felállítani, s csak azokon a helyeken, ahol a protestánsok eddig nem rendelkeznek alapfokú tanintézetekkel.

A vegyes iskolák ügyének elrendezése még nem jelentette a kormányzat egységesítő szándékának mérséklését. Az 1788. április 17-ei, majd június 5-ei rendeletben a Helytartótanács megparancsolta az előírt kormányzati és normarendszer bevezetését és alkalmazását a debreceni és más települések református tanintézeteiben, a közvetlen felügyelettel a felekezeteket bízta meg, de a főfelügyelet gyakorlását továbbra is a tankerületi királyi igazgatóknak tartotta fent, a tudósításokat

262 U. o.

263 Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. Franklin-Társulat., Budapest. 1881., 94–93. o.

264 Révész i. m. (1870), 36. oldal.

265 Ezzel kapcsolatban lásd Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története a művelt közönség számára. Athenaeum Irodalmi és Ny. Rt., 1907. 547–548. o. Vesd össze Kiss i. m. (1881), 96. oldal.

266 Révész i. m. 36. oldal.

267 Révész i. m. 36. oldal.

268 Ezzel kapcsolatban lásd még: Fehér Katalin: II. József népoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében. In. Magyar könyvszemle. 114. évf. 3. sz. Budapest, 1998. 284–293. oldal.

269 Révész i. m. 36. oldal.

270 Révész i. m. 36. oldal.

megküldeni pedig a korábbiaknak megfelelően a tankerület igazgatóinak írta elő. Nem váratott magára azonban a református lépés sem. A Tiszántúli Református Egyházkerület már az 1788. áprilisi közgyűlésén felvetette, hogy a négy helvét egyházkerület közös feliratban forduljon az uralkodóhoz, majd Domokos Lajos elkészítette azt, s végül az egyházkerületek jóváhagyásával 1788. augusztus 16-án küldték fel Bécsbe, amelyet Révész Imre a protestáns tanügyi autonómia legfontosabb hivatalos dokumentumaként értékelt („Azt hiszem, hogy a magyar protestáns iskolák autonómiája mellett ennél nyomósabb és hatályosabb védő szózat sem előtte sem utána ennek nem emeltett.”²⁷¹), s teljes egészében eredeti formájában le is közölte munkája függelékeként. A tartalmában és terjedelmében is jelentős felirat mellett, pontosabban azt követően Domokos Lajos 1788. szeptember 1-jén a Haller vezetése alatt Debrecenben járt királyi deputációhoz levélben fordult, amelyben a korábbiakkal összhangban kiállt az iskolák önkormányzatisága mellett. A vallás és lelkiismereti szabadság alapján elutasította az iskolákra vonatkozó központi normát, egységesítést, amint a tankerületek királyi igazgatóinak és nemzeti iskolák tanfelügyelőinek kiterjedt hatáskörét, mint írta „vallásunknak s lelkiismeretünknek az oskolára tartozó szabadságától s oskoláinkhoz való igaz jusunktól semmi részben el nem állunk.”²⁷² A helyzet súlyát mutatja, hogy az 1788. június 25-ei közgyűlés megállapította a tanintézetek önállóságának megőrzéséért és fennmaradásáért kötelezően elmondandó imaszöveget.²⁷³ A feliratok és az ima meghallgatásra talált hitük szerint Istennél, és bizonyíthatóan az uralkodónál. Az 1789. január 19-ei kancelláriai leirat megerősítette a vallásszabadságot, a központi tankönyvekre nézve lehetővé tette a vétőjogot. A Helytartótanács ezt február 18-án küldte át a szuperintendenciáknak, kiegészítésekkel. A szupplementációban felszólította a protestáns felekezeteket, hogy ígéretüknek megfelelően a tudomány és a vallás sérelme nélkül alkalmazkodjanak a meghatározott tanrendszerhez és tanmódhoz, e végre pedig a különböző szintű iskoláikra vonatkozóan készítsenek és nyújtsanak be önálló tantervet. A tanügyi önkormányzatiság elismerése, és annak aktivizálására vonatkozó felszólítás hatására a Tiszántúli Református Egyházkerület az 1789. április 20-ai közgyűlés küldöttséget nevezett ki új tantervek készítésére. A református és evangélikus oktatáspolitikája az 1857-1867. közötti időszakban nagymértékben megegyezett. A felekezetek részben azért modernizálták és fejlesztették különböző szinteken álló iskoláikat, azért igyekeztek „helyet adni a korszerű tanulmányoknak”²⁷⁴ mert veszélyesnek érezték a II. József részéről szorgalmazott közös iskolákat az áttérítés lehetősége miatt.

A protestáns tanügyben a jelentős fordulatot a következő és a teljes 19. századot determináló (jog)alapot az 1790/1791. évi országgyűlés, az 1791. évi XXVI. törvénycikk, valamint a szintén ez évben tartott evangélikus és református zsinat hozta meg.²⁷⁵ A háttérben II. Lipót eltérő államfilozófiája szerepelt²⁷⁶, amely II. József germanizáló törekvéseivel szemben a nemzeti szellemet és a nemzeti autonómiát helyezte előtérbe. Az önkormányzatisággal kapcsolatban fontosnak tartotta, hogy „a nemzet autonóm módon maga rendezze közoktatásának s művelődésnek ügyét országgyűlés útján.”²⁷⁷ Az országgyűlésen mind a protestánsok, mind a katolikusok önálló vallásügyi törvényjavaslattal léptek fel, amelyek keretében külön pontokban tárgyalták a tanügyet. A protestánsok cél-

271 Révész i. m. 38. oldal.

272 Mint folytatta: következőképpen lehetetlen, hogy a normának és direkciónak behozásában megegyezünk, mivelhogy az magában is a vallásnak és a lelkiismereti szabadságnak romlása nélkül fel nem állhat.” Révész i. m. 39–40. oldal.

273 Az ima szövegét lásd Révész i. m. 41. oldal.

274 Révész i. m. 36. oldal.

275 Az 1791. évi vallásügyi törvényt komplex megközelítésben Irinyi József dolgozta fel. Irinyi József: Az 1790–91-iki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linzi békekötések alapján. 1857. A zsinattal, és az iskolaügyet szabályozó kánonpontok kialakításával kapcsolatban értekezett Szeberényi Andor. Szeberényi Andor: Az 1791-ik pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme. Hornyánszky Victor. Pest, 1869. Révész Kálmán: Az 1791. évi budai zsinat naplója., 1896.

276 Ezt részletesen kifejti Zsilinszky Mihály. Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története a művelt közönség számára. Athenaeum Irodalmi és Ny. Rt., 1907. 549–562. oldal.

277 Kornis i. m. (1927) 149. o.

ját az egyház és az iskola szabadságának maradéktalan biztosítása adta. A javaslat többek között²⁷⁸ rögzítette, hogy a vallásszabadság szerves részét képezi a nevelés, ezért a protestánsok jogában áll az alsóbb és felsőbb iskolák megtartása, az önálló személyügyi politika gyakorlása, azaz a tanerő (tanítók, mesterek, tanárok, rektorok, és al-rektorok) meghívása, kinevezése és elbocsátása, a létszám-gazdálkodás, bármely szintű tanügyi és iskolai igazgatók, kurátorok megválasztása (a protestáns hitvallásúak közül), a tartalmi ügyekben való szabad döntés, tehát a tanítás és tanulás módjának, rendszerének, és folyamatának meghatározása, a tankönyvek kiválasztása, a tankönyvek és szimbolikus könyvek és a kegyesség gyakorlását segítő könyvek cenzúra nélküli nyomtatása, a tanintézetek irányításának, igazgatásának és felügyeletének önállósága.²⁷⁹ Megjegyezzük, hogy 77 évvel később közel ugyanezt ismételte meg a Dunamelléki Evangélikus Egyházkerület vallásügyi törvényjavaslata, de ugyanezekkel a gondolatokkal találkozunk az 1859. szeptember 1-jei császári pátenssel összefüggésben lévő feliratokban is.²⁸⁰ A teljes szabadság princípiumára, „a teljes és tökéletes autonómiára”²⁸¹ fektetett javaslatból hiányzott a tanintézet létesítésének előzetes, vagy utólagos bejelentése, az uralkodó vagy az államhatóságok által gyakorolandó legfelsőbb felügyelet, az állami tanrendszer kiterjesztésének lehetősége.

Az eredeti tervezettel összhangban álló, viszonylag rövid idő alatt elkészült 1791. évi XXVI. törvénycikk a protestáns felekezeteknek számos szabadságjogot biztosított a tanüggyel (és az egyházüggyel) összefüggésben (is). Amíg az 1. pont a vallás gyakorlata, a templomok, tornyok, harangok, sírkertek és temetők mellett lehetővé tette az iskolák szabad használatát; addig az 5. pont kevés kivétellel, de egy fontos és később számos félreértésre okot adó kitéllyel az eredeti protestáns betérjesztést erősítette meg. A szakasz engedélyezte az alsó és felső (grammatikai iskolák) megtartását, és előzetes királyi jóváhagyással újak létesítését, szervezését, szintén engedélyezte az önálló személyügyi politika folytatását (mesterek, tanárok, igazgatók, aligazgatók meghívása, elbocsátása, létszám-gazdálkodás), a helybeli, felsőbb és legfelsőbb szintű tanfelügyelők és gondnokok megválasztását saját hitfelekezetükből, a tartalmi ügyeknek (tanítás és tanulás módszerének, szabályának és rendjének) kialakítását. Utóbbival kapcsolatban a szakasz megjegyezte, hogy a tartalom definiálása során az uralkodó főfelügyeleti joga megmarad, ezt pedig országos kormányzések gyakorolják.²⁸² A szabadságjogokat korlátozta, hogy az országgyűlés részéről felterjesztett és az uralkodó részéről meghatározott közoktatási rendszer a vallási tantárgyak kivételével a protestáns tanintézetekre is kiterjed. A közoktatási rendszer kiterjesztésének részleteit a törvény nem tisztázta. Az 5. pont nem tett említést a tankönyvekről, csak a szimbolikus, a teológiai és áhítatossági könyvekkel kapcsolatban foglalt állást. Az alapvető problémát a paradoxonnak értékelhető dichotómia adta, s később ebből származott valamennyi félreértés, mint Révész Imre megállapította. Az anomáliát az jelentette, hogy a tanítás tartalmának („a tanítás és tanulás módjának, szabályának és rendjének”²⁸³) önálló meghatározását a mondat első fele a protestánsok önkormányzati jogkörébe sorolta, ugyanakkor a mondat második fele az országgyűlés felterjesztésével és az uralkodó jóváhagyásával elkészítendő közoktatásrendszer érvényét már előre kiterjesztette az evangélikus és református felekezetre. A protestánsok azonban nemcsak ezen központi ellentmondást kifogásolták, de sérelmezték, hogy az eredeti javaslatuk ellenére a partikulákon keresztül a népiskolákat is meghatározó felsőbb tanintézetek – amelyek gyakorlatilag a lelkészképzés és szellemi műhelyek tekintetében az egyház zálogát adták – létesítéséhez királyi engedélyre van szükség, az iskolák legfőbb felügyeletét a király az országos törvényhatóságok, tehát a Helytartótanács és a tankerületek királyi igazgatói útján gyakorolja, végül pedig a bizonytalan tartalmú koordináció a protestáns iskolákat is érinti.²⁸⁴ A tanügy tekintetében te-

278 A vallásügyi törvényjavaslat tanügyi részét Révész Imre leköszölte munkájában, itt csak a leginkább lényeges elemeket emeljük ki.

279 Révész i. m. 42–44. oldal.

280 Lásd a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1859 októbere és decembere között megjelent számait.

281 Révész i. m. 44. oldal.

282 1791. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről: <https://goo.gl/Pd4fdx> (2017. 03. 06.)

283 U. o.

284 Utóbbi fogalom mibenlétét, tartalmát Révész Imre és Kornis Gyula sem tudta meghatározni. A református

hát a későbbi problémák alapját ezek jelentették.

Az 1791. évi XXVI. törvénycikk jelentősége történelmünk során az lesz, hogy az 1857-1868 közötti protestáns és katolikus önálló oktatáspolitikai eredményeinek és sajátosságainak elismerése és a jogfolytonosság miatt is báró Eötvös József az 1868. évi XXXVIII. törvénycikkben pontról-pontra alkalmazza. A kiegyezéskori törvény 11. §-a szerint az egyházak saját népiskolai tanintézeteikben „a tanítókat és tanárokat maguk választhatják, azoknak fizetését maguk határozhatják meg, a tankönyveket maguk szabhatják meg, s a tanítási rendszer és módszer iránt is, tekintetbe véve a 45. § rendelkezését, intézkedhetnek”²⁸⁵ Az országgyűlés a tartalmi ügyekben meghagyta a protestánsok szabadságát, ugyanakkor az 1791. évi jogszabályhoz hasonlóan elvárta az államilag megállapított közoktatás rendszerhez való alkalmazkodást a keretrendszer tekintetében (infrastruktúra, egy tanítóra jutó gyermekek maximális létszáma, tantárgyak, tanfelszerelés, tanítás éves ideje, állami felügyelet közvetlen gyakorlása.) Az 1791. évi törvénnyel a paradoxonok ellenére a protestáns felekezetek egy olyan igen értékes jogalapot nyertek el, pontosabban harcoltak ki, amelyre a 19. század egészében eredményesen hivatkozhattak a korlátozó jogszabályokkal szemben.

Az 1791. évi törvénycikkben a protestánsok önkormányzatiságára nézve ennél nagyobb horderejű veszélyek is jelen voltak, elsősorban a harmadik pontban. Amíg a jogalkotó az evangélikusoknak és reformátusoknak lehetővé tette, hogy a vallásra tartozó ügyekben saját felsőségeiktől, azaz egyházszervezetüktől függenek, addig ennek megvalósulása, azaz a rend biztosítása érdekében az uralkodó az egyházszervezet rendezésére a vallásszabadság respektálása mellett fenntartotta a jogot. Azaz oly rendet állapíthat meg a szakasz értelmében, „mely azon vallás ügy világi tagjainak, mint egyházi szolgálóinak közös helyesléssel legcélzzerűbbnek fog tartani.”²⁸⁶ Ifj. Révész Imre állásfoglalása szerint a paragrafus „volt az a meglehetősen tágra nyitott ajtó, amelyen át az államhatalom beavatkozása a magyarországi protestáns egyházak belügyeibe hét évtizeden át újra, meg újra meg volt kísérelhető.”²⁸⁷ Ezt a nézetet egyértelműen igazolja az 1859. szeptember 1-jei császári pátenst körüli vita. A legfőbb értelmezési nehézséget a latin „stabilire”, „constabilire” igék okozták, amelyek szerinte egyszerre jelenthették a megerősítést, megszilárdítást, és a megállapítást is. Tehát a mindenkorli helyzet és szándék függvényében az uralkodónak jogalapja volt a protestánsok részéről a zsinaton kidolgozott – azaz az autonóm egyháztörvénykezés útján elkészített – egyházalkotmány megerősítésre, megszilárdításra, jóváhagyásra, és szentesítésre, valamint a vezetők meghallgatását követően önállóan meghatározni a konstitúciót. Utóbbi esetben a jóváhagyás helyett az aktív kezdeményező, irányadó beavatkozásra építő joggyakorlásról volt szó.

A következő alapot a II. Ratio Educationis kiterjesztésének szándéka és a sikeres protestáns ellenállás eszközei adják. Hosszas munka után I. Ferenc uralkodása alatt elkészült a közoktatási bizottság tervezete, amely azonban nem került nyilvánosság elé. A közreadás fontos lett volna a hasznos és hiányzó közoktatási intézményrendszer megszervezésére vonatkozó társadalmi érdeklődés felkeltésére, illetve az alternatívák kidolgozására nézve. Kármán Mór kutatásai szerint „sok üdvös utasítást is nyújtott volna a tanítás módszereinek és az erkölcsi fegyelmezésnek megjavítására.”²⁸⁸ Ez különösen azért válik igen lényegessé a protestánsok számára, mivel az alap- és középfokú tanintézeteik modernizálásához az 1777. évi Ratio Educationis rendeleten kívül nem szolgálhatott mintaként az elkészített bizottsági tervezet. Az evangélikusokat és reformátusokat egyébként a legkevésbé sem lehet hibáztatni passzivitásukért, az akadályt és számos nehézséget éppen fejlesztések

hivallású akadémikus, egyházjogász és egyháztörténész így fogalmazott: „1791-től fogva min e mai napig, sok különféle magyarázatokra, félreértésekre és vizályra adott alkalmat a törvény ama záradéka, mely a coordinationnak a protestáns iskolákra való kiterjesztéséről szól.” Révész i. m. (1870) 47. oldal. A piarista szerzetes, filozófus egyetemi tanár, és szintén akadémikus pedig ezt írta: „Sok vita forrása volt az is, vajon mit kell érteni a „coordination”: csupán a nemzeti nevelés egyetemes elveinek rendszerébe, melyet az országgyűlés és tanulmányi bizottság törvénybe akar majdán iktatni, vagy pedig a tanulmányok és a fegyelmezés részletes szabályozását is.” Kornis i. m. (1927) 167. oldal.

285 1868. évi XXXVIII. törvény. Forrás: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV> (2018. 03. 06.)

286 1868. évi XXXVIII. törvény. Forrás: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV> (2018. 03. 06.)

287 Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpólitikájából. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957., 44. oldal.

288 Kármán Mór: Közoktatásügyi tanulmányok. II. kötet. Franklin Kiadó. Budapest, 1911., 120. oldal.

mennyisége okozta, 1791-1848 között Sárospatakon és Debrecenben igen gyakran változott a tanterv.²⁸⁹ A folyamatos átszervezések nem kedveztek a tanintézetek belső életének, különösen nem a tanrendszer megszilárdulásának, sem pedig a tanügyi gyakorlat elmélyítésének, hiszen két három éven belül újabb előírások készültek el. A taneszközök és tankönyvek pedig egyáltalán nem követték a folyamatosan megváltozó tantervek előírásait. Megállapíthatjuk, hogy a tanügyi autonómia gyakorlása a visszajára ütött. A protestánsok, különösen az élen járó reformátusok olyan nagy mértékben törekedtek alternatívát nyújtani a Ratio Educationis rendeletnek, hogy végül éppen emiatt, vagy emiatt is vált szükségessé a közoktatás újabb állami centralizációra tett kísérlet, főként a II. Ratio Educationis. Az egyes egyházkerületek tehát az 1791. évi XXVI. törvénycikk 5. pontjával összhangban összeállították tanrendszerüket, iskolai szervezetüket, elkészítették tanterveiket, megszervezték és biztosították a tanfelügyeletet, majd pedig megkezdték a tanítóképzők felépítését, valamint a népiskolai tankönyvek megírását.²⁹⁰

A felfokozott készülődés nem volt alaptalan, hiszen keveset lehetett tudni az országgyűlési szakbizottság részletes tervezetének sorsáról, amint arról is, hogy elfogadása miként érintené a protestánsokat. A 19. század első éveiben azonban már lehetett látni, hogy az uralkodó a nemzeti javaslat helyett, a részben abból merítő bécsi eredetű rendeletet, a II. Ratio Educationist teszi kötelezővé. A helyzet realitását jól érzékelték a protestánsok. A Tiszántúli Református Egyházkerület preventív megoldásként még a központi rendelet megjelenése előtt Budai Ézsaiással elkészítette a Ratio Institutionis tantervet, az evangélikus egyház pedig pályázatot írt ki egyetemes (mind a négy egyházkerület tanintézeteire vonatkozó) tanterv összeállítására, a beküldött munkák közül végül Schedius Lajos szabályzatát fogadta el, és tette kötelezővé („Systemareis scholasticae Evangelicorum Aug. Conf. in Hungaria”²⁹¹). A tantervek bár sokat lendítettek az evangélikus és református tanügyön, a felekezetek mégsem mentesültek az 1806. évi Ratio Educationis hatálya alól. I. Ferenc aktivizálta, de sajátosan értelmezte az 1791. évi XXVI. törvénycikk 5. pontjában lévő felügyeleti és koordinációs jogokat, hiszen az országgyűlés javaslata helyett, annak mellőzésével a bécsi udvar elképzeléseit vette alapul. Szigorúan meghagyta, hogy az evangélikus és református felekezetnek a tisztán tudományos természetű tantárgyakban a központi előíráshoz kell alkalmazkodniuk.²⁹² A protestánsok ellenállását jól mutatja, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület már 1806 augusztusában az egyetemes közgyűlésre küldött követeit kötelezte a Ratio elutasítására. A defenzív fellépés mögött úgy akkor, mint később is az 1791. évi XXVI. törvénycikkben szereplő önkormányzati jogokra való hivatkozás állt. Az egyházkerület egyértelműen kimondta, hogy az „nekünk szabadságot ad a magunk iskolai koordinációjára.”²⁹³ Azt, hogy a kerületi állásfoglalással mennyire értett egyet a többi szuperintendencia, illetve az egyetemes közgyűlés, szemlélteti, hogy az értekezlet feliratot állított össze és küldött a nádorhoz. A felterjesztésben az 1791. évi törvényben foglalt autonómiájukra hivatkozva ragaszkodtak tanügyük önálló megszervezéséhez, a Ratio Educationisból csak annyit illesztettek be saját tanulmányi rendszerükbe, amennyit „viszonyaik megengednek.”²⁹⁴ Megállapítjuk, hogy az ellenállás mögött szereplő indokok és érvelések, a református egyházkerületek egységes

289 Zoványi Jenő: A magyar protestanizmus története 1895-ig. II. kötet. Attraktor. Máriabesnyő – Gödöllő, 2004., 207–208. oldal.

290 A tanterveken kívül ezt támasztja alá Péterfy Sándor is. In. Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. A VKM kir. miniszter megbízásából. Az ezredévi ünnepély alkalmára. I. Füzet. Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai) cs. és kir. udvari könyvkereskedés kiadása. Budapest, 1896., 112. oldal.

291 A tantervet részleteiben vizsgálta Szelényi Ödön. Szelényi Ödön: A magyarországi ev. középiskolák tantervének történetéhez. Theologiai Szaklap 13. évfolyam. Pozsony, 1915., 135–146. oldal, valamint 91–95. oldal.

292 Ezen az állásponton van Mészáros István is: „az ágostai evangélikusok és a helvét hitvallásúak pedig iskolai tananyaguk azon részeit, amelyek a szorosan vett tudományok körébe tartoznak, hangolják össze ezzel a mintával.” Mészáros István (fordította, jegyzetekkel és mutatókkal ellátta): Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1807-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981., 222. oldal. Ezt erősíti meg Kornis Gyula is. In. Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1927., 311. oldal.

293 Kornis i. m. 311. oldal.

294 Kornis i. m. 311. oldal.

fellépése fog megismétlődni az 1857-1860 közötti időszakban is, ezért fontos ismernünk azokat. Az ellenszegülés mértékét bizonyítja, hogy a helytartótanács 1807-ben, majd 1816-ban felszólítja a protestánsokat, hogy számoljanak be a Ratio alkalmazására vonatkozó tapasztalataikról, ugyanis „őfelsége az új közoktatási rendet rájuk is kiterjesztette”²⁹⁵ áll az indoklásban. Mindkét felszólítás eredménytelen maradt, a reformátusok és evangélikusok az utasításnak nem tettek eleget, észrevételeikről nem adtak számot, hiszen a Ratiót nem alkalmazták.

Az ellenállások közül csak a leginkább lényegeseket emelve ki a Dunántúli Református Egyházkerület 1807. április 30-án küldte el tíz pontban foglalt nézetét, amelyben többek között kiállt a teljes tanszabadság mellett, a kényszerítő és kötelező tanrendszer bevezetését összeegyeztethetetlennek tartotta az emberi és a protestáns egyházi jogokkal, teljes és tökéletes önkormányzatiságot kért, a koordinációból kizárólag a tudományok, azaz a tantárgyak névleges meghatározását engedélyezte, a tartalom meghatározását nem. A Tiszántúli Református Egyházkerület 1809. január 15-ei felirata szintén elutasította a központi tanrendszer kiterjesztését. Állásfoglalásuk szerint a királyi felügyeletet gyakorló országos törvényhatóságok kizárólag azt ellenőrizhetik, hogy a tanintézetek az állam jóllétével összhangban „jámbor, ügyes és hasznos állampolgárokat”²⁹⁶ nevelnek a hazának, a központilag kijelölt tantárgyakat tanítják, és nem oktatnak az állam érdekével ellentétes tanokat. Ugyanakkor a hármas cél megvalósításakor határozottan ragaszkodtak az előírt tantárgyakhoz kapcsolódó tanítás és tanulás rendszerének, folyamatának, módjának, idejének önálló meghatározásához.²⁹⁷ Mindezek mellett elvetették a vallástan és a többi tantárgy különválasztását, indoklásuk szerint a világi tantárgyak, tudományok a hitelvek előkészítői, azokkal szerves kapcsolatban állnak. A vallástan és a világi tudományok elkülönítésének lehetetlenségét továbbá azzal magyarázták, hogy a lelkészek nem a tanintézet és a gyermekek tanítói, hanem az iskola felügyelői „s a két tisztt együtt meg nem fér.”²⁹⁸ Mint a feliratban folytatták a lelkészek hivataluk során „oly fontos és súlyos munkával vannak terhelve”²⁹⁹, hogy a gyermekek tanítására idejük nem marad. Mindezek mellett elutasították az interkonfesszionális tanintézeteket, állítva, hogy az veszélyeztetné a protestánsok vallását, felekezeti vitákat idézne elő, és vallásbeli közönyösséget okozna a társadalomban, ezzel pedig a haza fejlődését is gátolná. Végül 1817-ben a nádornak címzett feliratukban kijelentették, hogy a „Ratio egyáltalában nem tartozik rájuk; az 1791. évi XXVI. t.-cikk értelmében a nemzeti nevelés elveinek csakis ahhoz a rendszeréhez kötelesek alkalmazkodni, melyet az országgyűlés elfogad. De ekkor is ugyanezen törvény értelmében annak megállapításához, milyen legyen iskoláik ratio, norma et ordo-ja továbbra is teljes joguk van.”³⁰⁰ A fontosabb részleteket tekintve kompromisszumokat és elutasításokat is találtunk. Amíg a feliratban jóváhagyták a központi rendeletben előírt tantárgyakat, s ennyiben az állami rendhez közelítettek, addig a tantárgyak tartalmának és előadásának teljes

295 Kornis i. m. 311. oldal.

296 Révész i. m. (1870), 54. oldal.

297 Az 1857-1867 közötti időszakban ugyanezt az alapelvet ismétlik meg – eltérő megfogalmazásban – az egyházkerületek, és konventek. Ezt jól mutatja az Evangélikus Egyházkerületek Egyetemes Konventjének 1860. évi közgyűlésének 14. pontja: „Egyházunk azon autonóm, joghatóságot, melynek gyakorlatába, szorosabb értelemben vett egyházi ügyeinket illetően, Isten kegyelméből újra visszalépett, ezennel a tanügyre és tanintézeteinkre nézve is ünnepélyesen kiterjesztettnek mondja ki; mert azt egyfelől a dolog természetében fekvőnek tartja, nem tudván soha ezen egyház elválasztani az iskolát az egyháztól; másfelől erre magát sarkalatos országtörvények által is, nevezetesen az 1791. 26. t. cz. 5. §-a által feljogosítottak érzi. Minek természetes következményeként minden az egyházon kívül álló bármely hatalomtól eredt tanügyrendezet és így az iskoláink legtöbbjeibe behozott, főleg a közép tanodákra vonatkozó állami tanszabályzat is már most elvben hatályon kívül helyeztetnek nyilvánítatik annyival is inkább; mert az a fentebbi eldöntő nyomatékú jogtekineteket mellőzve is, még tudományos tekintetben sem eredmény ezé azon gyümölcsöket, melyek tőle behozatala alkalmával vártak.” A magyarhoni ágostai hitvallású Evangélikusok négy egyházkerülete 1860-dik évi october 10-kén s következő napjain Pesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. Landerer és Heckenast. Pest, 1860., 8-9. oldal.

298 Révész i. m. (1870), 54. oldal. A megállapítást az 1857-1867 közötti időszakban sokan elfogadták (elsősorban a tanítók közül) és sokan elleneztek mindenekelőtt a lelkészek közül.

299 Révész i. m. 54. oldal.

300 Kornis i. m. (1927), 311–312. oldal.

egyformaságát nem fogadták el, és szintén helytelenítették a központilag előírt, katolikus szerzők részéről elkészített tankönyveket.

Az 1777-től jelenlévő hajlíthatatlan, markáns ellenállás a protestánsok önkormányzatiságára nézve sikerrel zárult. A Helytartótanács 1819. január 19-ei leirata rögzítette, hogy az uralkodó elismeri az evangélikus és református felekezetnek az iskolaügyre és a tanítás rendszerére vonatkozó törvényes gyakorlatát, önkormányzati jogkörét. A leirat egyedül a tanintézetek állapotára vonatkozó beszámoló jelentéseket tett kötelezővé, a korábbi szabálytól eltérően azonban engedményeket hozott, így azokat 1819-től nem a királyi főigazgatóknak, hanem közvetlenül a helytartótanácsnak kellett elküldeni. A protestánsok szabadságát tovább erősítette az 1825/1827-es országgyűlés közoktatási bizottságának *Opinio elnevezésű* munkálata, amely éppen a tanintézetek sajátságos finanszírozásával indokolja meg a tanszabadság érvényességét, mint írja „mivel a protestáns iskolák nem nyilvános alapból hanem magánosok és hitközségek áldozatkészségéből vannak fenntartva, az állami tantervnek iskoláikban való kötelező alkalmazása merőben lehetetlen.”³⁰¹ Megállapítjuk, hogy az önálló finanszírozás eredményezte függetlenség motívuma fog később az autonómiaharc utolsó időszakában (1857-1860), valamint később is (1860-1867) között visszatérni.

A protestánsok több frontos ellenállásának eredményeként Mária Terézia mérsékelte, II. József markáns egységesítő terve, valamint az 1790/1791. évi országgyűlés, és Ürményi József koncepciója meghiúsult. Az 1819. évi utasítástól az 1848 tavaszáig a protestánsok szabadon élvezhették és gyakorolhatták a tanintézetekre vonatkozó történelmi jogokat. A negyvenkét éven keresztül képviselt töretlen ellenállás biztosította szabadságukat az állami központosító rendeletekkel szemben. Ennek önmagán túlmutató jelentőségét az adja, hogy az autonómiaharc során a protestánsok éppen ezekből a sikerekből merítenek erőt, és az ott felhasznált eszközöket alkalmazzák majd újra (szintén sikerrel). A helyzetértékeléssel kapcsolatban érdemes figyelembe venni, ezért kiemeljük Kornis Gyula észrevételeit: „Az abszolutizmus karjaitól önkormányzatukat féltő protestánsok fellélekzenek: nem kell tartaniok többé a katolikus iskolák testére és szellemére szabott Ratiótól, mely lassankint felmorzsolta volna iskoláik történelmi hagyományait; nem fenyegeti őket többé a tanügyi uniformitás, melyről azt hitték, hogy autonómiájuk épületének alapköveit fogja megingatni; nem jönnek nyakukra a királyi főigazgatók és iskolai inspektorok, akiknek József császár alatt a debreceni eklézsia levélben azt üzenté, hogy többször ne is fáradjanak oda, mert hisz egymáshoz semmi közők. [...] A magyar protestantizmus az egyházat és az iskolát mindig egy dobogó szív két kamrájának tudta és érezte. Azonban 1777 óta az állam az egyik kamrába idegen vért akart hajtani, amitől megbetegedett volna. Most ez a veszedelem jó időre elmúlt.”³⁰²

A protestáns tanügy egyik legnagyobb problémáját azonban továbbra is a szervezetlenség és az egység hiánya adta. Kiemelt gondot jelentett, hogy népiskolánként, de legalábbis egyházkerületenként eltérő előírt keretrendszerek, tananyagtartalmak voltak érvényben. Jelentős differenciák mutatkoztak a tanév időbeosztásában, a szorgalmi időszak kezdetében, a szünetekben, de különbségek jellemezték a tartalmi szegmenseket is, úgymint a tankönyveket, a tananyagot, a tanításmódszertant. Még a 19. század elején is általánosnak volt mondható, hogy minden intézet „külön tantervet szerített volna megállapítani és a felügyeletet legfeljebb az olyan testülettől vette szívesen, mely az iskola fenntartási költségeihez hozzájárult.”³⁰³ Annak ellenére, hogy olyan evangélikus szakemberek, mint Rezik, Bredeczky, Glatz és Schwartner felhívták a figyelmet az egységesítésre, lényegesebb változások nem történtek. A változást Szelényi Ödön szerint a két *Ratio Educationis* hozta meg, ezek tekinthetőek a külső indítókoknak³⁰⁴, a külső impulzusoknak³⁰⁵. Ezt a nézetet erősíti meg Kornis Gyula is, mint írta: a protestánsok bármennyire „tiltakoznak is a Ratióknak iskoláikra való kényszerítése ellen, ez mégis külső indítékul szolgál nekik bizonyos iskolai reformokra, sőt e reformok

301 Kornis i. m. 312. oldal.

302 Kornis i. m. 312–313. oldal.

303 Szelényi i. m. (1917) 124. oldal.

304 Szelényi, i. m. 117. oldal.

305 Szelényi, i. m. 117. oldal.

néha a Ratio belső szellemi bélyegét is magukon viselik.”³⁰⁶ A helyzet összetettségét mutatja, hogy a protestánsok autonómiájukra hivatkozva nem fogadták el a rendeleteket, de éppen azok kötelező érvényesíttetését megelőzendően az önmaguk részéről összeállított tantervben közeledtek azokhoz. A nehézséget azonban továbbra is az adta, hogy a protestánsok elutasították a Ratiók egyik kiemelkedő újításának számító egységesítést. Megjegyezzük az 1858 májusában-júniusában a központi református tanügyi választmány részéről elkészített, majd a négy református egyházkerület részéről jóváhagyott, és 1858 szeptemberében véglegesített és kötelezően elrendelt egységes tanterv és szervezet (valamint a korábbi egyházkerületi szabályzatok) jelentőségét éppen annak fényében tudjuk felértékelni (az önmagukban vett jelentőségükön túlmenően), hogy a protestánsok, különösen a reformátusok a 18. század utolsó és a 19. század első évtizedeiben az állami és az egyházi eredetű tanügyre vonatkozó egységesítő szándékokat elutasították. Kornis Gyula mindezt kiegészítette azzal, hogy: „a reformátusok iskoláik uniformizálását meg sem kísérik, nemhogy az állami, de olyan alapelvek szerint sem, melyeket maguk állapítottak volna meg.”³⁰⁷ Az egységesítési kísérletek egyedül az evangélikusokat jellemezték, akik már 1806-ban megkísérelték a Schedius-féle tantervet valamenyny tanintézeteikre kiterjeszteni. A belső ellenállás mértékét és az egyház központi szándékának súlyát mutatja, hogy az 1811. évi egyetemes gyűlésen szankcionáló határozatot hoztak a tanterv életbeléptetését megtagadó tanítókra és tanárookra vonatkozóan. A határozat „hivatalvesztés terhe alatt meghagyja minden tanárnak és tanítónak, hogy ehhez a tantervhez alkalmazkodjanak.”³⁰⁸ A belső törekvés, csakúgy mint a korábbi Ratiók nem járt eredménnyel.

3.2. A polgári átalakulás időszaka (1848)

A következő jelentős változásra 1848-ban került sor. V. Ferdinánd április 7-én nevezte ki a március végén kijelölt minisztereket. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium minisztere Eötvös József lett, államtitkára pedig a nagyenyedi református főiskola professzora Szász Károly. A szakminisztérium hatáskörébe tartozott többek között az egyházügy, az alapítványok (elsősorban a katolikus egyházi, közoktatási és tanulmányi alapok igazgatás), a tanintézetek, a nevelő és tudományos közintézetek, a könyvtárak, múzeumok.³⁰⁹ Tartalmi munkáját öt főosztályán keresztül végezte.³¹⁰ Az egyház- és tanügy tekintetében is első korszakalkotó törvénynek az 1848. évi XX. törvénycikk tekinthető.³¹¹ A törvény 2. §-a a törvényesen bevett vallásfelekezeteket különbség nélkül a tökéletes egyenlőségre és viszonyosságra alapjára helyezte, a 3. §-a pedig a vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteinek fedezését állami költségvetésbe utalta, egyúttal a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot megbízta, hogy a hitfelekezetek meghallgatásával az alapelv végrehajtására vonatkozó törvényjavaslatot nyújtson be az országgyűlésnek. A 4. §. döntött a bevett vallásfelekezetek iskoláinak használatáról, rögzítve, hogy az egyházak tanintézeteit valláskülönbség nélkül bármely hitfelekezethez tartozó tanuló szabadon látogathatja. A XX. törvénycikk létrejötté a Tiszántúli Református Egyházkerület 1848. március 22-én tartott értekezletének, illetve kezdeményezésének, majd Kossuth Lajos közbenjárásnak köszönhető. A rendkívüli közgyűlésen a református egyházkerület tíz pontba foglalta a javaslatot³¹², majd a többi református és az evangélikus egyházkerületek egyetértésével Kossuth Lajos segítségével terjesztette be az országgyűlésnek. A tervezetben a későbbi 3. pont

306 Kornis i. m. 315. oldal.

307 Kornis i. m. 315. oldal.

308 Kornis i. m. 317. oldal.

309 A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megalakulását és megszervezését, és az egyes ügyosztályokat részletesen leírja Hajdu János. Hajdu i. m. 39–55. oldal.

310 ((1.) római és görög katolikus osztály, vezetője: Korizmics Antal; (2.) protestáns és unitárius osztály, vezetője: Lónyay Gábor; (3.) görög óhitű egyházi osztály, vezetője: Athanáczkovics Plato, (4.) közoktatási osztály; (5.) gazdasági és közalapítványi osztály, vezetője Nyéky Mihály). A közoktatási osztályon belül külön működött „közoktatási elemi osztály” Hajdu i. m. 39–55. oldal.

311 Elérhető: <https://goo.gl/VYVz2B> (2018. 03. 03.)

312 A javaslat egésze megtalálható: Kármán Mór: Közoktatásügyi tanulmányok. II. kötet. Franklin Kiadó. Budapest, 1911., 191–196. oldal.

előzményeként kérték (1.) az általános lelkiismereti szabadságot, a „hitfelekezetek közötti teljes és tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot”³¹³, (2.) minden vallásfelekezet egyházi szükségleteinek állami költségvetésből való fedezését, hivatalnokainak állami fizetését, és nyugdíjazását, (8.) a hitfelekezeti tanintézetek költségeinek állami költségvetésbe utalását, a tanítók állami fizetését és nyugdíjazását, valamint (9.) a tanítók polgári állását, államhivatalnoki rangját. Ezek mellett a egyes iskolák vonatkozásában lényegesnek tekinthető a 7. pont, amely kimondta, hogy az alsóbb és felsőbb iskolák legyenek kölcsönösen nyitottak valamennyi hitfelekezethez tartozó gyermek előtt. Révész Imre a folyamatot államegyházi törekvésként értékelte: „a hivatalos magyar protestantizmus a forradalmi hullám segítségével végképpen be akart evezni az államegyháziság csendes, nyugalmas révébe, közpénzekből minél zsírosabban javadalmazott „főpapokkal” a kormányán.”³¹⁴

A leginkább lényeges kérdést az adta, hogy a harmadik pontot miként lehet és kell értelmezni, azaz a jogalkotó mit értett alatta? A kérdést nehéz pontosan megválaszolni, de némi támpontot nyújt az alsó és felső tábla közötti üzenetváltás. A főrendi tábla, elsősorban a főpapság és támogatóik már rögtön a második pontot kiegészíténi. Az önkormányzatiságuk megerősítéséért az egyenlőség és viszonyosság szakaszba beilleszteni kívántak egy érdemi toldást: „saját hitelveik szerinti egyházi szerkezetük épségben tartása mellett”³¹⁵, a harmadik pontra nézve pedig a tanügyi önkormányzatiságukat próbálták megszilárdítani azzal a kiegészítéssel, amely szerint a felekezeti iskolák anyagi szükségleteinek állami fedezése kizárólag „az oktatás szabadságának saját elveik (azaz a felekezeti elvek) szerinti teljes alkalmazása mellett”³¹⁶ történhet. Az alsó tábla a toldalékokat nem tartotta szükségesnek. A vallás- és közoktatásügyi miniszter szerint a törvénycikk határozataiért cserében – különösen az egyházak és az iskolák költségeinek fedezéséért – az állam jogszerűen követelheti az állami közoktatásügyi törvény végrehajtását az egyházaktól, a protestánsoktól pedig elvárhatja, hogy felhagynak a differenciált oktatáspolitikájukkal, egyúttal alkalmazkodnak a központi normákhoz, mint azt egyébként az 1791. évi XXVI. törvénycikk is előírta.

A Tiszántúli Református Egyházkerület indítványára és a többi protestáns egyházkerület támogatásával benyújtott, az országgyűlés részéről elfogadott törvény életbeléptetésének realitását mutatja, hogy a minisztérium megalakulását követően Eötvös József az 1848. évre közel kétmillió-kilencszázezer forintos, az 1849. évre pedig két és félmillió forintos költségvetést állított össze a „bevett vallások egyh. és isk. szükségletei”-vel kapcsolatban, ezzel az 1848. évi XX. törvény harmadik paragrafusában foglaltakat egyértelműen valóra kívánta váltani.³¹⁷ Feltevése szerint az önkormányzatisághoz maximálisan ragaszkodó protestánsokat éppen a tervezetük, pontosabban az abból készült törvénycikk harmadik paragrafusának végrehajtásával lehet megnyerni (ez később 1848 augusztusában és szeptemberében nem igazolódott). Éppen ezért a legmagasabb költségelemet a bevett vallások egyházi és iskolai szükségletekhez kapcsolódó kiadások tették ki, összege elérte a kétmillió-ötszázezer forintot, második legmagasabb – bár az elsőnél arányaiban és számban is jóval mérsékeltebb – költségelemet pedig a magyar népiskolaügy fejlesztése adta, amelynek összege százharminckétezer-ötszáz forint volt.³¹⁸ A költségvetésből egyértelműen látszik a népiskolai közoktatás támogatásának túlsúlya, valamint az egyházi és iskolaügyek állami irányítás és felügyelet alá helyezésének szándéka (ez jól kivehető az ügyosztályokból is).³¹⁹ Ezenfelül a tervek szerint a

313 Kármán i. m. 191. oldal.

314 Révész i. m. (1870), 55. oldal.

315 Kármán i. m. 193. oldal.

316 Kármán i. m. 194. oldal.

317 Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. II. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1927., 608. oldal.

318 Kornis i. m. 608. oldal.

319 A törekvés realitását mutatja az is, hogy a magyar népnevelés jobb lábra állítása érdekében a miniszter az országba szakbiztosokat küldött ki az állapotok tanulmányozására. A tanüggyel kapcsolatban a minisztérium megalakulásakor felszólította az egyházmegyék és egyházkerületek előljáróit részletes adatszolgáltatásra az egyes népiskoláknak és tanítóiknak szellemi és anyagi helyzetéről. Az általános kiadások fedezése, az egyházak és iskolák igazságos segélyezése érdekében az egyházközségeknek és tanintézeteknek űrlapokat küldött ki a lelkészek és tanítók fizetésének felmérésére. Azonban ez csak kevés eredménnyel járt.

Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ötven érdekes tanítót ösztöndíjban részesít, tizenhat fiatal tanítót pedig a porosz tanítóképzők tanulmányozására küld ki (köztük volt Gönczy Pál is). Szintén pénzüsszegeket rendelt a decentralizált tanügyi közigazgatás megszervezéséhez. A költségvetés országgyűlési megtárgyalására nem maradt idő a szabadságharc eseményei miatt, azonban szeptember kilencedike után Szász Károly államtitkár a lehetőségekhez mérten megpróbálta érvényre juttatni a protestáns felekezetek esetében a 3. pontot, amely a lelkeszi és a tanügyi személyzet fizetéséről rendelkezett.

Amellett, hogy a közel hárommillió forintnyi összeg a minisztérium és az állam számára is irreális megterhelést jelentett a különböző fokon álló autonómiához ragaszkodó katolikusok és protestánsok támogatták eleinte az elképzelést. A helyzet összetettségét az adta, hogy Eötvös miniszter éppen az egyházi ellenszegülés mérsékléséért, a felekezetek megnyeréséért, a tartalmi szabályozásért határozta meg a kétmillió-ötszáz ezer forintos összeget, ugyanakkor a felekezetek továbbra is ragaszkodtak függetlenségükhöz, önkormányzatiságukhoz, arról pénzért nem, illetve sem mondtak le. A katolikus püspöki kar, valamint az országgyűlés alsó és felső táblájának katolikus tagjai már április 9-én tanácskoztak „és elhatározták, hogy a jövő országgyűléshez újabb petíciót nyújtanak be annak érdekében, hogy a magyar katolikus alapítványokat önállóan kezelhessék egyháziakból és világiakból álló bizottság közreműködésével.”³²⁰ Álláspontjukat az az evangélikusokkal és reformátusokkal részben megegyező, részben eltérő alapelv adta, amely szerint „az egyházat az államtól, amennyire lehet függetleníteni kell, a katolikus iskolák és intézetek, alapítványok maradjanak katolikus kézben.”³²¹ Hasonló mértékű ellenállás alakult ki a protestáns oldalon is. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 45. száma is ellenezte az eredeti elképzelésektől eltérően a „status és az egyház sógorítását.”³²²

A törvény végrehajtási rendeletének kidolgozásáért Eötvös József a protestáns felekezeteket az 1848. évi XX. törvénycikk értelmében értekezletre hívta egybe augusztus elejére, amelyet később szeptember 1-jére módosított. 1848 nyarán az összehívott minisztériumi tárgyalás előkészítése érdekében a protestáns felekezetek, az evangélikus, református és unitárius egyház külön-külön tanácskoztak³²³, és összhangzóan úgy foglaltak állást, hogy a protestáns egyházi autonómiát a legszélesebb alapokon kell megőrizni. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap tudósítása szerint „A' mi az eddigi tanakodás szellemét illeti, mondhatjuk, hogy az autonómiának legszélesebb alaponi megőrzése conditio sine qua non gyanánt fejeztett ki és pedig nem valami hosszas harcz után, hanem egyértelműleg.”³²⁴ Az önkormányzatiság hatályát kisebb vitát követően az egyház mellett a korábbi idők gyakorlatával azonosan kiterjesztették a népiskolákra, a középiskolákra és a tanítóképzőkre is, az egyetemet leszámítva gyakorlatilag a teljes oktatásrendszerre, ragaszkodva annak konfesszionális jellegéhez és egyházi irányításához. A függetlenség és támogatás kettősségét az oktatásnak az iskolában, az egyházban és az életben kifejtett gyakorlatából, tulajdonképpen a társadalmi hasznosságból eredeztették, ezért az egyház, iskola és a tágabban vett egyházi élet költségeit állami költségvetésbe utalták (az autonómia maximális fenntartása és megőrzése mellett). Az igen összetett helyzetben egyszerre várták el önállóságuk tiszteletben tartását, és az államsegélyeket az 1848. évi XX. törvénycikk 1., illetve 3. paragrafusa alapján. Mint fogalmaztak az 1848. évi XX. törvénycikk 3. pontja alapján: „a' status kötelességének érzi ezen czélok elősegítéséhez vagyona egy részével

320 Horváth Márton (főszerk.): A magyar nevelés története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988., 356–357. oldal.

321 Horváth i. m. 356–357. oldal.

322 ács.: Protestáns Értekezletek. (Pest, sept. 1 napján reggel.). PEIL. VII. évf. 45. sz. Pest, 1848. szeptember 3., 1152. oldal.

323 Ezt erősíti meg a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap is: „A' tanácskozások rende olly formán alakult, hogy előbb a' három felekezet egyenkint és külön tanakodott 's az unitáriusok és az ágostaik aug. 31-kén tanakodásaikat be is fejezték, a 'helveták valószínűleg sept. Elsején szinte készen leendének. Azután fog következni a' közös tanakodás, mellyben a' magok közt megállapodott három fél központosítandja, vagy legalább a' többivel közlenni megállapított elveit. Ez megtörténedvén, következik majd a' minister úrrali értekezés, mellynek eredménye fogja a' protestáns egyházakat újabb még eddig bizonyosan meg nem mondható lépések megtételére elhatározni.” ács, i. m. 1152. oldal.

324 ács i. m. 1152. oldal.

aránylag járulni, 's így az egyházat képesebbé tenni céljainak minél sikeresebb kifejtésére.”³²⁵ Fontos kiemelnünk, hogy bár az anyagi juttatások és a központi finanszírozás a protestáns egyházak és iskolák működése szempontjából kulcsfontosságú volt a felekezeteknek, sem az evangélikusok, sem a reformátusok, sem az unitáriusok az állami dotációért cserébe végül nem bocsátották áruba függetlenségüket. Tehát a tárgyalási alapot a teljes működési és tartalmi függetlenség, valamint az állami dotációk platformja jelentette továbbra is. A későbbiek szempontjából ez kulcskérdés, hiszen az 1857-1867 közötti időszak során többen hasonlóan gondolkodtak a finanszírozás kérdéséről.³²⁶

Az előkészítő értekezletek igen határozott, markáns állásfoglalásai mögött elsősorban az állt, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal szemben támasztott kezdeti bizalmat a bizalmatlanság („a' bizodalmas protestáns egyház, bizalmatlanná kezdett lenni”³²⁷) váltotta fel. Ez túlnyomórészt a népiskolai közoktatásügyi törvényjavaslat összeállításának eljárásából, illetve a miniszter és a felekezetek eltérő oktatáspolitikájából következett. Amíg Eötvös József miniszter a közoktatásügy rendezését egyedül a minisztérium és az országgyűlés autonómiájába, jogkörébe helyezte, addig az 1868. novemberi eseményekhez hasonlóan a protestáns egyházszervezetek értekeik és érdekeik szerint érdemben alakítani kívánták azt (megjegyezzük, hogy a protestáns tanítóktól függetlenül). A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap beszámolója szerint sérelmezték, hogy a miniszter nem hallgatta meg a felekezeteket a tanügyekben, a miniszter és az országgyűlés „rólunk nélkülünk, iskoláinkról határozott.”³²⁸, „ács” – a tanulmány szerzője – kétségbe vonta, hogy a felekezeti iskolák rendezésére nézve a minisztériumnak és az országgyűlésnek joga van, állásfoglalása szerint államszerveknek nem lehet a protestáns egyházak meghallgatását mellőzve jogszerűen dönteni a tanügyben. Ezt a korábbi és később időszakokhoz hasonlóan egyoldalúan felbonthatatlan békekötésekkel és törvényekkel indokolta. A három értekezletet követően az evangélikus, református és unitárius felekezetek közös megbeszélésre ültek össze, amely a közös platform és a megegyező nézetek hatására igen gyorsan, „néhány óra alatt lefolyt.”³²⁹ A tárgyalásra benyújtott emlékiratban azonban konstatálták az országot ért külső veszélyeket, ezért indítványozták az egyházi és iskolai ügyek részletes megbeszélésének elhalasztását, az érdemleges tanácskozás felfüggesztését. A központi memorandumban mindössze a lelkészi és tanítói fizetések polgári karhatalommal való behajtásában kérték a miniszter segítségét.³³⁰

A központi memorandum mellett érdemes figyelembe vennünk az evangélikus egyházkerületek részéről összeállított és a miniszteri értekezletre kiküldött követeket utasító „Vezéreszméket”³³¹. Ezt különösen azért érdemes elemeznünk, mert ebben igen jól kivehetően megjelenik az egyház tökéletes függetlenségének és költségeinek állami finanszírozásának kettőssége. Az első pont a békekötések, az 1608., az 1647., és az 1791. évi törvény alapján ragaszkodott a protestáns szabadság főikincséhez, az országos kormány felügyelete alatt álló teljes körű (egyházi, iskolai, közigazgatási, törvénykezési, pénzügyi, választási (személyügyi)) autonómiához. A második pont pedig igen lényeges határozatokat tartalmazott az anyagi ügyekkel kapcsolatban. A kiindulópontot egyrészt az evangélikus alapítványok elégtelenségének, az egyházi és iskolai költségek finanszírozás képtelenségének elismerése, kinyilatkoztatása adta, másrészt ezzel összefüggésben az, hogy az evangélikus felekezet az alapítványok kezelését, megőrzését, a kitűzött célokra való fordításának felügyeletét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezébe helyezte (az alapítványok

325 ács i. m. 1152. oldal.

326 „Ha ellenben a' status azt akarná, hogy mivel ő segít, tehát mi mondjunk le jogainkról 's az egyház rúdját az ő kezébe adjuk, úgy természetesen az egyház azt fogja felelni: így nem alkuszunk. A' status viszont erre azt mondhatja, jó tehát én sem adok semmit. A' status itt teljesen a' maga jogában leend, de az Istenért csak azt ne higgye a' protestáns egyház, hogy a' statusnak illy magaviseletében, valami nagy szerencsétlenség rejlenék az egyházra nézve.” ács i. m. 1152. oldal.

327 ács i. m. 1153. oldal.

328 ács i. m. 1153. oldal.

329 Hajdu i. m. (1933), 70. oldal.

330 Ennek okait és részleteit lásd: XZY: Protestáns értekezletek. PEIL. VII. évf. 46. sz. Pest, 1848. szeptember 7., 1162–1163. oldal.

331 A teljes dokumentumot lásd XZY i. m. 1164–1168. oldal.

eredeti rendeltetésükben sértetlen megtartása mellett), egyúttal a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól kérte az önerőből nem fedezhető egyházi és iskolai költségek finanszírozását. Szintén a második pont tartalmazta az 1848. évi XX. törvénycikkkel összhangban lévő szellemi és anyagi önállóságot.³³² A szellemi ügyekben gyakorolt önkormányzat körébe emelte (1.) a belső szerkezetet, (2.) az egyház külső viszonyait, (3.) a mindkettőre vonatkozó felelős kormány felügyeleti jogának rendezését, (4.) a sürgősebb ügyek ideiglenes elintézését; az anyagi ügyekben pedig kérte (1.) a meglévő alapítványok célok szerinti felhasználását, (2.) az egyházi és iskolai személyek fizetésének fedezését, és néhány teher alóli felmentést. A tartalmi ügyekben az evangélikusok ragaszkodtak (a) közigazgatási testületek (helyi, egyházmegyei, egyházkerületi közgyűlések) fenntartásához és önálló szabályozásához, (b) az egyházi törvényszékek megszervezéséhez és rendezéséhez, (c) a kisebb iskolák szabad állításához, a közép- és felsőfokú tanintézetek szabályozásához, és mindhárom szinten lévő iskolák irányításához, (d) az egyházi és iskolai személyek és elöljárók szabad választásához, (e) a közigazgatási, törvénykezési, és kánonok elkészítésében illetékes zsinatok – bejelentés utáni – tartásához, (f) a zsinati szabályok állam általi elismeréséhez, a végrehajtásában való világi közreműködéshez, (g) a közgyűlések végzéseit és törvényszéki ítéletek érvényesítésében történő polgári segítséghez. A külső viszonyokkal kapcsolatban pedig a többi vallásfelekezettel szembeni viszonyokat „kölesönös jogokat és viszonylagos kötelezettségeket”³³³ kívánta rendezni elsősorban a vegyes ügyek, mindenek előtt a vegyes házasságok, elválások, és a gyermekek vallásának, a vallásos térítvények, és a rokonsági akadályok tekintetében.

Az anyagiak (II. rész) vonatkozásában (1. pont) ragaszkodtak az alapítványokhoz kezeléséhez. Az alapítványok működtetését az állam felé nyilvánosan teszik, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kérésére részletes jelentésekben adatközléssel számolnak el azok működtetéséről, felhasználásáról. Egyúttal kérték, hogy az országos interkonfesszionális alapítványokból „évenként aránylagos osztalékrész adassék ki nekik.”³³⁴ A függetlenség és az állami fizetések kettőssége, gyakorlatilag az államegyházi modell az egyházi személyek fizetését tárgyaló második pontban jelent meg. Nézetünk szerint a nehézséget elsősorban az jelentette, hogy az a) – d) bekezdésben kérték a szuperintendensek, az egyházkerületi titkárok, írnokok, (b) a kerületi és egyházmegyei felügyelő, az esperesek, az egyetemes, egyházkerületi, és esperességi „jegyzők, pénztárnokok, számvevők, levéltárnokok”³³⁵ állandó állami fizetését, a hivatalos kiküldetések és utazási költségeik, a napi díjak állami költségvetésből való fedezését, (c) a hivatalos levelezés postabérmentességét, (d) majd részletesen szabályozták a lelkészek és a tanítók fizetését, (e) végül szintén segítséget kértek az „Elaggott lelkészek, tanítók és egyéb egyházi hivatalnokok, úgyszintre ezek özvegyeinek és árváinak”³³⁶ nyugdíjazására, valamint (f) a kitűnő érdemek jutalmazására. Ugyanakkor a tanintézetek autonómiájával kapcsolatban a „falusi, elemi 's többi általános műveltségi tanodákat”³³⁷, a középiskolákat, különösen a gimnáziumokat, tanítóképzőket és a papi szemináriumokat felekezeti jogkörben, teljes befolyás mellett kívánták megtartani, az egyetemi tanintézeteket ugyanakkor országosnak, interkonfesszionálisnak, tehát közösnek ismerték el, a teljes körű önálló szabályozás igényét kizárólag a teológiai fakultások protestáns ágának „szerkezetére 's betöltésére”³³⁸ vonatkoztatták. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium megszervezésével kapcsolatban az 1848. évi XX. törvénycikkben megállapított egyenlőség és viszonyosság elve alapján „jogszerűen”³³⁹ követelték, hogy a minisztériumi osztályokban szakavatott és tájékozott, az állapotokat jól ismerő protestáns lelkészek és oktatók legyenek alkalmazva. A finanszírozással összefüggésben pedig a közteherviselés arányában igényelték az állami segélyeket.

332 XZY i. m. 1165. oldal.

333 XZY i. m. 1165. oldal.

334 XYZ i. m. 1166. oldal.

335 XYZ i. m. 1166. oldal.

336 XYZ i. m. 1167. oldal.

337 XYZ i. m. 1167. oldal.

338 XYZ i. m. 1168. oldal.

339 XYZ i. m. 1168. oldal.

A reformátusok memoranduma eszméit és szellemiségét tekintve hasonló volt az evangélikusok vezéreszméihez. Alapként az önkormányzatisághoz leginkább ragaszkodó Tiszántúli Református Egyházkerület javaslatát vették. Markánsan ragaszkodtak egyházuk függetlenségéhez, az egyházi és iskolai reformot a legkisebb mértékben sem vonatkoztatták az egyház belső életére. Az autonómiájukat semmilyen anyagi előnyökért nem áldozták fel, mint írták. A reformokat kizárólag külső viszonyaikban, az államhoz és más egyházhoz való kapcsolatukban tartották elfogadhatónak, az egyenlőség és viszonyosság alapelvét különösen a egyes házasságokra és az áttérésekre terjesztették ki. Emellett felszólaltak az egyházi adók ellen, ugyanakkor az ingatlanok használatát és élvezetét, csakúgy mint a stóladíjakat fenntartották. Az egyházi és iskolai költségek fedezését a közadó bevételeiből, tehát állami költségvetésből származtatták, egyúttal részesülni kívántak az országos, interkonfesszionális közalapokból az egyenlőség és a viszonyosság alapján. A tanügyi reformmal kapcsolatban elismerték és üdvözölték a református autonómiával összhangban lévő állami befolyását. Az állami intervenció, szabályozás mértékének határát a református tanügyi önkormányzat határait jelölték ki. A népiskolai törvényjavaslattal kapcsolatban sérelmeztek, hogy a Minisztérium annak összeállításakor nem hallgatta meg testületeiket, egyúttal kedevezőtlennek találták a felekezeti iskolák beolvasztását a közös iskolákba.³⁴⁰

Az augusztus utolsó napján tartott evangélikus, református és unitárius felekezet közös értekezlete kijelölte a deputációt, és megállapodtak abban, hogy átadják írásos memorandumukat is. Az 1848. szeptember 1-jei minisztériumi megbeszélésen a protestánsok a főrendi tábla katolikus oldalával megegyezően rögzítették, hogy az államnak feladata gondoskodni az egyházi és iskolai kiadások fedezéséről, azonban ez a legkisebb mértékben sem jogosíthatja fel az államot az egyházi és tanügyi autonómiába való beavatkozásra. Szoboszlai Pap Istvánnak, a Tiszántúli Református Egyházkerület szuperintendensének, az egyetemes gyűlés szószólójának a három egyház nevében megfogalmazott álláspontja is ezt bizonyítja: „Ami az egyháznak az államhoz való viszonyát illeti [...] a három evangélikus egyház saját függetlenségéhez, mint legnagyobb kincséhez, szorosán ragaszkodik, következőleg egyházi és iskolai ügyeit a kormány felügyelete alatt az 1608. 1647. és 1791-i törvények alapján ezentúl is önállóan akarja rendezni és kormányozni. [...] anyagi igényeiket ellenben fenntartják, de az országos helyzet megnyugvásáig nagyobb részükben felfüggesztik.”³⁴¹) A szuperintendens emellett a lelkészek és tanítók állami segélyezését kérte, különös tekintettel az egyházi tized megszüntetéséből, valamint az egyházi és iskolai adó nem fizetéséből származó kiesések pótlására. Eötvös József miniszter tájékoztatta a küldöttséget, hogy az egyház átmeneti segélyezésére csak igen korlátozott mértékben áll rendelkezésre anyagi erőforrás, a hosszú távú megoldást, azaz az egyházi és iskolai szükségletek összegének meghatározására pedig „a folyamatban lévő összeírások beérkezése s igazolása után kerülhet sor, s ez 1850 előtt nem lesz lehetséges.”³⁴² Az időpontig pedig valamennyi protestáns hívőnek be kell fizetnie az egyházi és az iskolai adót.

A vallásszabadságról és a finanszírozásról szóló törvényt követte az a népiskolai közoktatás ügyében benyújtott törvényjavaslat, amely az egyetemes tanítói értekezlettől függetlenül készült el (az értekezlet szándéka ellenére), mégis alapállását tekintve sokban megegyezett annak mérsékeltebb elképzeléseivel. Eötvös József miniszter 1848. július 24-én terjesztette be a törvényjavaslatát az elemi oktatásról.³⁴³ A tervezet annyira volt korszerű, amennyire a polgári átalakulás kezdetén és a korszellem szerint lehetett. A miniszter vitathatatlan újításai ellenére azonban sokat jelentett a hazánkban 1770-1848 között lejátszódott tanügyi tevékenység, valamint a nyugat-európai országok teljesítménye, különösen Poroszország, Franciaország és Hollandia mintája a törvényjavaslat kialakulásában. Nézetünk egy részét erősíti meg Felkai László is: „Eötvös törvényjavaslata folytatása ... a fél évszázados hazai törekvéseknek, de egyben magán viseli a reformkor és az 1848-as forradalom

340 XYZ i. m. 1168. oldal.

341 Hajdu i. m. (1933), 57. oldal. Valamint Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története a művelt közönség számára. Athenaeum Irodalmi és Ny. Rt., 1907., 51–52. oldal.

342 Hajdu i. m. 70. oldal. Zsilinszky i. m. 673. oldal.

343 A törvényjavaslatot részletesen elemezte, és szintén aprólékosan vizsgálta a törvényjavaslat országgyűlési tárgyalását, alakulását. Hajdu i. m. 193–261. oldal.

közti ugrásszerű, minőségi különbségből fakadó jellegzetességeket.”³⁴⁴ Tekintettel arra, hogy a törvényjavaslat több helyen forrásként elérhető, és több szakértő részletesen elemezte számos megközelítésben csak a protestáns egyház tekintetében leginkább sérelmezett részeket tekintjük át.

A felekezetekre nézve igen kedvezőtlen volt, hogy részben a Ratio Educationisok és részben Hollandia mintájára a 13-15. §-ban manifesztálódó felekezeti semleges oktatáspolitikát. A 12. §. valamennyi tanintézet esetében a vallásoktatást kivette a rendes tantárgyak közül, és az illetékes lelkes feladatává tette. Ezzel látszólagosan ellentmondott a 13. §., amely azokban a községekben, ahol ötvennél több egy felekezethez tartozó gyermek van konfesszionális tanintézet létesítését rendelte el, azonban a kimondottan közös iskolák szervezését rögzítő 14. §. minden kétséget kizárt azzal, hogy a vallásoktatást nemcsak a vegyes iskolák, hanem a felekezeti iskolák esetében is elkülönítette a rendes tantárgyaktól („másként is a vallásos nevelés a 12. §. értelmében nem ez iskolához, hanem egyenesen az illető lelkészhez tartozván.”³⁴⁵), a közös iskolák szervezését pedig abban az esetben rendelte el, ha az egy hitfelekezethez tartozó gyermekek száma kevesebb, mint ötven. A 15. §. azokon a településeken, ahol az egy felekezethez tartozó gyermekek száma kevesebb mint ötven, az egyeseknek és a hitfelekezeteknek saját erejük szerint engedélyezte az iskolaszervezést, azzal a feltétellel, hogy a „közös iskola fenntartására kívántató és aránylag kivetendő községi adót”³⁴⁶ továbbra is fizetik. Lényegesnek találjuk, hogy a tervezet a népiskolai közoktatásnak kizárólag a keretrendszerét definiálta, ezért a 19. §. a szakaszokban rögzített alapelvekkel összhangban részletes tervezetek készítésével a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot bízta meg (a felekezetek és az egyetemes tanügyi kongresszus helytelenítését kiváltva ezzel).

A törvényjavaslat benyújtását követően vita alakult ki többek között éppen a hitfelekezetek tanügyi autonómiáját befolyásoló szakaszokkal kapcsolatban. A probléma nem annyira a szorosan vett keretrendszerre vonatkozott, hanem a 9-15. §.-kal kapcsolatos tartalmi ügyekkel összefüggésben jelentkezett. Eötvös miniszter az 1868. évi törvényjavaslatától és állásfoglalásaitól teljesen eltérően figyelmen kívül hagyta, hogy az egyházi iskolák specifikumát a tantárgyak vallásos előadása, tárgyalása jelenti.³⁴⁷ Az eredeti törvényjavaslat különböző finanszírozási konstrukciók mellett (lakosságra kivetett tanügyi adó, vagy önálló költségvetés) a tanszabadság alapján az egyházaknak engedélyezte a hitfelekezeti tanintézetek megszervezését, felállítását és működtetését, sőt tulajdonképpen ezt szorgalmazta a közös iskolákkal szemben, ugyanakkor éppen azáltal, hogy a tantárgyak közül kivette a vallástant, kérdésessé vált a különbség megléte a konfesszionális és a felekezeti semleges tanintézetek szellemisége között. A különbség azzal szűnt meg, hogy vallási tekintetben mindkét típus közömbössé vált a hittan előadásának és a tantárgyak vallásos előadásának hiányával. Mindezek mellett a törvényjavaslat további lényeges kulcsterületét az üggyel kapcsolatban az adta, hogy az iskolarendszer alapját a hitfelekezeti tanintézetekben, és nem a közös iskolákban határozta meg a radikális baloldaltól, különösen Madarász Józseftől eltérően, s ennek megfelelően megállapította, hogy abban az esetben ha az adott felekezethez legalább ötven tanköteles gyermek tartozik, ál-

344 Felkai László: „azokat a pontokat említhetnénk, amelyek már az 1790/91-i országgyűlés bizottságának munkálataiban is szerepeltek. Ide tartozott: az állam irányító szerepe és felügyeleti joga, a község iskolaállítási kötelezettsége, a tanulás ingyenessége, a magántanulás lehetősége, a tanítás szabadsága és nem utolsósorban az általános tankötelezettség. Az azóta eltelt fél évszázadban megjelent tervezetek kívánalmainak nyomai szintén felfedezhetőek Eötvös előterjesztésében. Különösen ... az 1839/40. évi országgyűlés által kiküldött kerületi választmány népoktatási törvénytervezete tartalmaz több olyan gondolatot, amely rokon a 48-as javaslattal.” Felkai László (összeállította, a bevezetést és a jegyzeteket írta): Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Tankönyvkiadó. Budapest, 1957., 85. oldal.

345 Felkai i. m. 106. oldal.

346 Felkai i. m. 106. oldal.

347 Amint később Árvay József az 1858. évi tantervjavaslatában fogalmazott: „Az oktatásnak központosíttatnia kell, hogy annak együvé tartozó ágai a képzés közös feladatával helyes viszonyban álljanak. A központot e következő tételben lehet felállítani: a népiskola legfőbb feladata a serdülő nemzedék vallásos erkölcsi képzése. Ésiség a központ a többi tantárgyak között a vallás és erkölcstudomány, mellyel a többi tantárgyaknak lehető legszorosabb viszonyba kell jönniük.” Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneni ref. egyházkerületben. Sárospataki Füzetek. Második folyam. I. sz. Sárospatak, 1858. május 15., 6. oldal.

lami, illetve községi költségvetésből kell felekezeti iskolát állítani. Ez a passzus az egyházra nézve határozottan kedvezőnek ítélni lehet, hiszen a beruházási költségeket nem saját alapjaikból, hanem állampénzekből, vagy községi forrásokból, illetve községi tanügyi adókból fedezhették. A közös iskola megnyitását csak azokban a több hitfelekezetekből álló községekben rendelte el a törvényjavaslat, ahol az egy felekezetekhez tartozó gyermekek száma ötvennél kevesebb, ezért „számukra külön iskolát nyitni nem lehet, ily helyen az iskola közös, és az elemi nevelést a növendékek hitfelekezetbeli előny vagy különbség nélkül nyerendik.”³⁴⁸ A 15. §. pedig a hitfelekezeteknek saját erejükből akkor is engedélyezte az iskolalétesítést, ha a gyermekek száma ötven fő alatt van, igaz ebben az esetben sem a községi tanügyi adó bevételeiből, sem államsegélyekből nem részesülhettek, ellenben fizetniük kellett a közös iskolára vonatkozó tanügyi adót.

A felekezeti iskolák primátusára épített, alapvetően megengedő szemlélet azért válik fontosá, mert az augusztus 9-i országgyűlési tárgyaláson a baloldali szárny és a kormánypártiak egy részének hatására az országgyűlés az iskolarendszer alapjaként a közös iskolát határozta meg (amelynek minden településen állnia kell), egyúttal a felekezeti tanintézetek dominanciáját megszüntette, létesítését pedig közel ellehetetlenítette, s csak igen szigorú feltételek teljesülése esetén engedélyezte. Egy másik jelentős nehézséget az adta, hogy az eredeti paragrafusokból nem lehetett egyértelműen értelmezni a jogszabálytervezet hatályát, többen nem látták át, hogy a tervezet érvénye csak az újonnan létesítendő iskolákra, vagy a már működő iskolákra is (visszamenőlegesen) kiterjed-e? Ennél azonban jóval aggasztóbb volt a vallás- és közoktatásügyi miniszter kilenc felszólalásában foglalt irányelvei (amelyek a baloldalnál még így is mérsékeltébbek voltak). Az első alkalommal alapvetésként rögzítette, hogy a vallásoktatást a többi tantárgytól el kell különíteni mivel a „vallásos oktatás oly valami – főképp oly országban, hol különböző vallásfelekezetek vannak – mit az oktatás többi részeivel összezavarni nem lehet. El kell tehát azt különözni s az illető vallások lelkészeinek átadni.”³⁴⁹ Majd hosszútávú terveiben egyértelműen megjelent a teljesen interkonfesszionális tanintézet, a közös iskola eszményképe: „Én részemről meg vagyok győződve, hogy kétségkívül el fog jönni az idő, a mikor a népnevelésben, mint a felső nevelésben is, a vallások szerinti elkülönözés nem leendő szükséges, s kívánatosnak tartom, hogy ez idő minél előbb bekövetkezzék.”³⁵⁰ A törvényjavaslat szabadelvűsége ezért nem annyira Eötvös József filozófiájából, mintsem a gyakorlati szempontokból, a törvény keresztülvitelének szándékából származott.³⁵¹ A miniszter felismerte, hogy a tankötelezettség bevezetésének, a községi pótlóadó kivetésének és a felekezeti iskolák egyházi szellemiségének lebontásának hármassága olyan mértékű társadalmi ellenállást generálna, amely lehetlenné tenné a törvény végrehajtását. Egy későbbi felszólalásában arra a kifogásra reagált, amely szerint a törvényjavaslat tárgyalását azért kellene elhalasztani, mert a hitfelekezetek nem voltak kihallgatva annak összeállítása előtt. Alaptézise szerint az egyház és iskola nem alkot szerves egységet. Szerinte mivel az egyház és iskola nem egység, ha az országgyűlés „szükségesnek tartja a népnevelés tárgyában rendelkezni, azt teheti a nélkül, hogy az egyes hitfelekezeteket kihallgassa ... mert a nevelés az országot és nem az egyes hitfelekezeteket illeti.”³⁵² Világosan kell látnunk, hogy Eötvös miniszter koncepciójánál az országgyűlés balszárnyán jóval erőteljesebb elképzelések is felmerültek. Többen javasolták a felekezeti tanintézetek megszüntetését, a közös iskolák monopóliumát, sőt a katolikus egyházi javak és alapítványok felszámolását, és a népiskolai közoktatás céljaira fordítását, a szélső baloldali képviselők pedig egyenesen az egyházi javak államosítását követelték.

A főrendi házban helyet foglaló arisztokrácia és főpapság azonban alapjaiban elutasította a közös iskolákra vonatkozó tervet. Eötvös József a közös iskolákkal ezért egyszerre igyekezett megnyugtani a radikális kedélyeket, a felekezeti tanintézetek engedélyezésével pedig megelőzni az egyházi támadást. Végül azonban egyik oldalt sem tudta maga mellé állítani.³⁵³ 1848. augusztus 9-i

348 Felkai i. m. 106. oldal.

349 Felkai i. m. 110. oldal.

350 Felkai i. m. 110. oldal.

351 A praktikus szempontokkal kapcsolatos felszólalását lásd Felkai i. m. 113–114. oldal.

352 Felkai i. m. 112. oldal.

353 Felkai László több kivonatossan leközölt felszólalást (Irinyi Dániel, Bocsor István, Irinyi József, Palóczy László,

országgyűlési napon a korábbi községi és felekezeti iskolákkal kapcsolatos szakaszokat alapvetően módosították. A radikális szárny a kormánypárt több tagjának támogatásával a képviselőházzal 181:86 arányban megszavaztatta, hogy az állam minden községben közös iskolát állít, amely egyúttal az iskolarendszer alapját jelenti: az új 14. § szerint „az alap mindenütt a közös iskola lett volna.”³⁵⁴, az új 15. § értelmében pedig a hitfelekezetek csak kormány engedélye és felügyelete mellett emelhetnek saját erejükből népiskolákat, s csakis akkor, ha felekezethez tartozók többsége ezt támogatja. Ebből adódóan a képviselőház kimondta, „hogy az állam által fenntartott iskola csak közös iskola lehet, az állam tehát minden községben csak közös iskolát állít.”³⁵⁵ A mögött, hogy végül 1848. augusztus 10-én 231:48-arányban elfogadták Pázmándy Dénes szabadelvű kompromisszumos tervezetét Deák Ferenc, Klauzál Gábor, Kossuth Lajos és más kulcsfontosságú személyiség állt. Pázmándy Dénes a képviselőház elnöke a felekezeti harcok elkerüléséért képviselőként „azt indítványozta, hogy az egyházaknak biztosítsák a saját költségen állított iskolák fenntartását.”³⁵⁶ A kompromisszum értelmében valamennyi községben kell lennie egy közös iskolának, „amennyiben azonban valamely felekezet többsége kívánja és erejéből telik, álljon jogában külön iskolát nyitni.”³⁵⁷ Lényeges kitétel maradt, hogy az iskolaállításhoz továbbra is szükséges a felekezet többségének támogatása, a kisebbséget pedig nem szabad „kényszeríteni arra, hogy a külön iskola fenn-tartására szükséges költségekhez hozzájáruljon, azonban a külön iskolát felállító felekezeti többséget nem lehet felmenteni a közös iskola fenntartására kiszabott községi adó fizetése alól.”³⁵⁸ A törvényjavaslatot végül éppen a heves konfliktusok miatt nem fogadta el az országgyűlés.

Az egyházi és állami elképzelések mellett kiemelhető a nem kormányzati kezdeményezések sorából az egyetemi, akadémiai és középiskolai fiatalság márciusi megmozdulásai és követelése, a Magyar Nevelési Társaság újrászervezése, valamint utóbbival szoros összefüggésben a vallásfelekezeti közös és az iskolarendszer valamennyi szintjének oktatóit tömörítő egyetemes tanítói tanácskozmány releváns mértékben formálta a szakmai és a tágabb értelemben vett közvélemény gondolkodását. A kezdeményezések egy része alulról érkezett. Komlói Sándor és Kornis Gyula kutatásaiból tudjuk, hogy a „köznevelés polgári átalakítására sok tantestület és sok hazafi küldött be az újonnan megszervezett első magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumba /VKM/ javaslatot, részint felszólításra, részint spontán.”³⁵⁹ ;³⁶⁰ A direkt beküldések mellett pedig a sajtóorgánumban is nagy számban és rendszeresen szerepelnek tanügyi elképzelések, főként a pedagógusoktól. Kutatásainkból a népiskolaügy tekintetében leginkább relevánsnak tartott tanítói-tanári konferenciát és ennek előzményét emeljük ki.

Az evangélikus vallású Tavasi Lajos³⁶¹ és protestáns reformcsoportjának köszönhetően 1848. június 20–24. között a Pesti Tudományegyetemen üléselő első egyetemes tanítógyűlésen³⁶², más néven kongresszuson már egyértelműen feltűnnek a radikális irányzatok új típusú eszméi. A radikális polgári, baloldali evangélikus vallású Tavasi Lajos pedagógus a magyar köznevelésügyet nemzeti és

Hunfalvy Pál, Madarász László, Tanárky Gedeon, Szász Károly, Bezerédj István, Deák Ferenc, stb.). Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Akadémia Kiadó. Budapest, 1979., 89–92. oldal.

354 Felkai i. m. 93. oldal.

355 Felkai i. m. 93. oldal.

356 Horváth Márton i. m. (1988), 363. oldal.

357 Felkai i. m. (1979), 95. oldal.

358 Horváth i. m. 363. oldal.

359 Komlói Sándor: Neveléstörténet. Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest, 1961., 160. oldal.

360 Ezzel kapcsolatban lásd Kornis i. m. (1927. II. Kötet), 598–599. oldal. Vessd össze Hajdu i. m. (1933), 163. oldal. A népiskolai közoktatás megszervezésére vonatkozó javaslatok egy részét lásd Hajdu i. m. (1933), 171–181. oldal.

361 Tavasi Lajos tanügyi előtörténetéről Komlói i. m. 161–162. oldal. Részletesebben: Tavasi Lajos: Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei. (Összeállította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Oroszné Murvai Margit). Tankönyvkiadó. Budapest, 1955., 3–69. oldal.

362 Az értekezlet jelentőségét így értékeli Komlói Sándor: „Összegezte a polgári forradalom kezdeti időszakában sürgető és lehetséges tennivalókat, és megrajzolta elképzeléseit a további fejlesztés irányairól is. Hazai viszonyaink között első ízben vázolták fel a polgári társadalom köznevelési rendszerét...” Horváth i. m. 352. oldal. A kongresszus menetét többek között Hajdu János részletezi. Hajdu i. m., 186–192. oldal.

polgári alapokon kísérelte meg átszervezni, reformálni és modernizálni az ügy „forradalmi harcosaként”³⁶³ társaival együtt. A Prónay Alberttel, Wesselényi Miklóssal, Ráday Gedeonnal, és a pesti értelmiséggel, valamint Schedius Lajossal, Kanya Pállal és a későbbi Protestáns Egyházi és Iskolai Lap szerkesztőjével Székács Józseffel jó viszonyban lévő – egyébként a testnevelés iskolarendszerű oktatásának kiváló úttörője – Tavasi erőteljesen hitt „a nevelés mindenhatóságában, társadalom-átalakító erejében”³⁶⁴, az 1840-es évektől pedig határozottan igyekszik az egységes nevelési közszellem megteremtésére a protestáns pedagógusokat, később más felekezetek tanítóit, tanárait egyesíteni.³⁶⁵ Az 1840-es évektől a haladó evangélikus tanárokat „a német neohumanizmus, a felvilágosodás és a pestalozziánus”³⁶⁶ eszmék hatották át, ezért szervező munkája befogadó erőterben haladt előre. Eredményességét mutatja, hogy 1846-ban, 1847-ben megalakulnak a protestáns tanári közgyűlések³⁶⁷, elkészülnek a modernizációra vonatkozó pályázatok (nevelési pályakérdések)³⁶⁸, s egymás után szerveződnek meg a különböző nevelési körök, majd később Pestalozzi születésének százados emlékével kapcsolatban megindítja a „Nevelési Emléklapok” című folyóiratot saját költségén. Lényeges kiemelnünk, hogy a szervezés mellett részletesen és számos alkalommal hosszasan állást foglalt olyan szakkérdésekkel kapcsolatban, mint az iskolaigazgatók feladatai, az iskoláztatás szükségessége, a tanulmányi vizsgák, a házi tanítás és magánnevelés, az óvodák, a falusi népiskolák összekapcsolása termelő munkákkal, valamint a tanítóképzők.³⁶⁹ Központi reformgondolatát az általános tankötelezettség mellett részben az iskolának egyháztól való felszabadítása³⁷⁰, részben a társadalom által irányított autonóm iskolák koncepciója, részben a tanító emancipálása, a lelkésztől való függetlenítése adta. Mint 1847-ben írta: „különben iskola és felekezet némi természetes ellentétben

363 Tavasi Lajos: Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei. (Összeállította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Oroszné Murvai Margit). Tankönyvkiadó. Budapest, 1955., 3–4. oldal.

364 Komlói i. m. 161–162. oldal.

365 Az 1848. évi egyetemes tanítói értekezlet meghívójában ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „Tanítói gyűléseket ezentúl – a kor szelleme elleni vétség nélkül, nem szabad többé tartaniok a magyar birodalmi tanítóknak vallásfelekezeti térek elkülönzése szerint ... a tanítói konferenciákat vagy a köztanodákat illető tanácskozmányokat és gyűléseket ezentúl, egyérdekűn, egy téren és egy cél felé, valamennyi közhazai tanítóknak kellend és lehetend csak együtt tartaniok. ... nem szabad többé, a haladott kor és a haladó haza sérelme nélkül, a tanítóknak felekezeti vagy bármely pártszínezet szerint külön és osztályérdekű tanítói tanácskozmányokat tartani, hanem kell azokat okvetlenül a valamennyi hazai köztanítók közötti nyílt és elfogulatlan tanácskozmányokká változtatni.” Majd később így írt: „Mi tehát oly tanácskozmányt szándékozunk tartani, a melyben részt vehessenek és részt vegyenek e hazának bármely felekezetű, és bármily intézet tanítói.” Tavasi i. m. 155. oldal.

366 Tavasi i. m. 7. oldal.

367 Kármán Mór: Közoktatásügyi tanulmányok. II. kötet. Franklin Kiadó. Budapest, 1911., 182–185. oldal.

368 A Nevelési Emléklapok V. kötetében és a Pesti Hírlapban három pályázat jelent meg: (1.) „Fejtsék meg hazánk különféle nyelvi és vallási viszonyaira alkalmazottan: melyek minálunk eddiglé a tanító képzésének, hivatalra képesítésének és abbani eljárásának szokott módjai és gyakorlatai, – és mi úton volnának azok legcélszerűbben elintézendők, a jó elemi, polgári, gymnasiális és felsőbb tanodákra nézve?” Jutalma 12 db arany.; (2.) „Adassék rajza mily működése vagon hazánkban az elemi és néptanítónak a mindennemű hatók (pl. szüle, község, egyház s megye hatóság, nyelv, vallás, más tanodák s tanítótársak) irányában.” Jutalma 14 db arany. (3.) „Készíttessék terve a magyar prot. tanítók nevelés-tanítási köztanácskozmányának.” Jutalma 5 db arany.” Tavasi i. m. 154. oldal.

369 Állásfoglalásai javarészt sajtótanulmányok formájában jelentek meg. Ezek megismerhetőek Tavasi iménti munkájában.

370 Ennek megértéséhez lásd a „Tanoda és Egyház” könyvéből közölt legfőbb részleteket. Tavasi i. m. 117–136. oldal.

látszanak lenni egymással³⁷¹⁾372 ; 373 Evangélikus vallása ellenére nemcsak a felekezeti iskolákat el-
lenezte („a tanoda, a hol az netalán az egyháztól függ, igen meg van gátolva szabad fejlődési
működésében s ennél fogva nem is lehet az, sem azzá, a mivé és a mire mint tanítva-nevelőintézet
korunkban hivatva van ... a tanodának pedig felekezetiesnek ... lennie nem üdvös dolog.”³⁷⁴), de a
lelkészi rendet is markánsan bírálta a tanító szempontjából („Az emberiség gyengéje a pap, az em-
beriség ereje a tanító, az emberiség nevelője ... Hát miért tartunk papot? Szokásból édes felem és
erőtlenégből. Tégy minden embert önmaga papjává – a nevelés által és nem szoruland palástos
egyénre és mégis több jónak lesz ő eszközlője mint most.”³⁷⁵) Elképzelésével azonban korántsem
volt egyedül. A protestáns tanítók között egyre inkább kezdett megnyilvánulni az a meggyőződés
amely szerint „az egyháznak és iskolának hagyományoszerű benső kapcsolata ellenére le kell győzni
a közoktatásnak felekezeti széttagoltságát s a közművelődést egy új, szabadabb állami élet függet-
len tagjává tenni.”^{376 ; 377}

Az 1848-as értekezletre szóló meghívóban Tavasi Lajos egyértelműen felvállalta a kezdemé-
nyező szerepet, s egyúttal jelentős nyomásgyakorló szerepet – napjaink terminológiája szerint – lob-
bítvekenységet szánt a tanítói-tanári tömörülésnek.³⁷⁸ Mint meghívójában írta „mindenesetre mienk
az eredeti és első tanácskozás, mitőlünk kell eredniök az első javalmányoknak, mi állunk e dolgok-
nak közvetlen forrásánál és végre is a mi kezeink valósítására fog bízni az, mi az oskolákra nézve
közösen üdvösnek és szükségesnek fog elismertetni és szentesíttetni.”³⁷⁹ Törekvését egyértelműen a
közös, egységes, a partikuláris érdekeken felülemelkedő közoktatásügyre vonatkozó „tanulmány- és
tudományterv”³⁸⁰ összeállítása jellemezte. A feladatot elvi tekintetben a Vallás- és Közoktatásügyi

371 Kármán i. m. (1911) 183. oldal. Lásd még ezzel kapcsolatban Tavasitól: „vonjuk ki a tanodát az egyház és a
temető kerítéséből és tegyük a falu közepére minden felekezeti gyermek számára együtt, tartsunk egy tanodát
csak – ne pedig, ha a faluban 3-4 hitfelekezet lakik, hogy annyi legyen a tanoda is.” Tavasi i. m. 36. oldal.

372 Tavasi fellépése több évtizedre bizalmatlanná tette a protestáns felekezetek lelkészeit a függetlenedésre,
emancipációra törekvő tanítókkal szemben. Jól mutatja ezt egy későbbi, 1866. évi névtelen lelkész tanulmánya a
Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban: „Azonban meg nem állhatom itt, hogy e lapok hasábjain N. S. úr ez időbeli
szülöttjének még két kuruc testvérét föl ne mutassam ismertetésül a 48-ki nevezetes napokból. Az első testvér
bizonyos tanítói körből, ily követeléssel lép a magyar minister eleibe: „A papi igazgatással eddig kapcsolatban
volt önkény alól szabadíttassunk fel.” A másik testvér dörgő hangon így tör be Eötvös minister ajtaján: „kérjük
és kívánjuk egyedül a törvényektől függést, törvényeken kívül pedig a teljes függetlenséget és szabadságot, –
következésképpen minden eddig jogtalanul ránk erőszakolt, de nyakunkról lerázni nem bírt nyomások
megszüntetését.” (!!!) Ezekhez nem kell commentár. A trombita nagy lármát csinál, csak az a jó, hogy benne szél
van. Vajjon megfűjják-e 1866-ban?” O.: Lehet-e az iskolatanítónak egyenlő fizetésük a papokkal? PEIL. IX.
évf. 30. sz. Pest, 1866. július 29., 947. oldal.

373 Az egyetemes tanítói kongresszuson ezzel kapcsolatban így foglal állást: „Se felekezet, se egyes hatalmasok
önkénye ne határozzon fölöttünk és tanodáink fölött. A nevelés sokkal általánosabb és közösebb ügy, sem hogy
azt felekezeti ségnek kellene vagy lehetne alárendelni.” Tavasi i. m. 163. oldal.

374 Tavasi i. m. 122. oldal.

375 Tavasi i. m. 132. oldal.

376 Kármán i. m. (1911) 172. oldal.

377 Az evangélikus, református és unitárius tanárok 1848. szeptember 1-jén a hivatalos protestáns állásfoglalástól
eltérően emlékiratukban az iskolaközösség és az államosítás koncepciójára helyezkednek. Tavasi Lajoshoz
hasonlóan a tudományt és az iskolát a vallásfelekezeti korlátok közül kívánják kiszabadítani, az egyház alól
felszabadítani, az egyházat különválasztani az iskolától, a tudományt pedig a felekezettől. A nevelésügyet nemzeti
érdeknek tekintik és nem felekezeti ügynek. A tanszabadság elvét elfogadják, de az iskolaügyet állami feladatként
értékelik, a tanítóra pedig államhivatalnokként tekintenek. Az alkotmányosság és a demokrácia elve alapján a
nevelésügyet közügynek tartják, a felekezetek szerint elkülönített oktatás helyett általános nemzeti oktatást, és
egységes tanrendszert javasolnak. Tervezetüket a hitfelekezetek képviselőinek is felterjesztik, de azok az
autonómiára hivatkozva nem tárgyalják.

378 A lobbítvekenységet igazolja az egyetemes tanítói értekezlet küldöttség vezetőjének Ney Ferencnek köszöntése
Eötvös József miniszter felé: „Nem akartuk elmulasztani a kedvező alkalmat, hogy önnek, mint ez országban a
nevelés- és tanításügy főkezelőjének tiszteletünket kifejezzük, s egyszersmind átnyújtsuk, s amennyiben
használhatók volnának, figyelmébe ajánljuk csekély munkálatainkat, tervezményeinket s kérelmeinket.” Ravasz
János: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966., 509. oldal.

379 Tavasi i. m. 158. oldal.

380 Tavasi i. m. 157. oldal.

Minisztérium hatáskörébe utalta, szerinte annak kell a részletes terveket és rendszereket elkészítenie, pontosabban elkészítenie az egyetemes értekezlet javaslatai szerint. Tavasi Lajos tehát nem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kezdeményezési jogát vitatta, hanem az összeállításban, a tartalom meghatározásban és a kivitelezésben kívánt közreműködni a gyakorlati viszonyokat leginkább és legjobban ismerő tanítókat, tanárokat tömörítő értekezlettel. Indoklásában úgy gondolta a terjedelmes munka elkészítésére szakmailag az „összes tanítók”³⁸¹ a leginkább alkalmasak, ők rendelkeznek a legnagyobb ismerettel és szakmaisággal, ezért ők a leghivatottabbak. Eötvös miniszter az elképzelést mérsékelten fogadta, fenntartva a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium teljes körű autonómiáját az irányításra nézve. Az értekezletet és a törekvéseket köszöntötte („az én meggyőződésem az: hogy a hazai nevelés- tanításügyben éppen önöktől kell és lehet legtöbbet várni, önöktől: kik a köznevelési intézmények legközvetlenebb végrehajtói. Én csak azért vagyok itt, hogy kijelöljem az irányt, s figyeljek arra, miképp az irány valóban meg is tartassék, de a dolog sükere önök kezében van.”³⁸²). Igaz a tanítókat, tanárokat végrehajtói és nem irányítói szerepkörben értelmezte. Ezzel szemben Tavasi Lajos úgy gondolta, hogy az új rendezésre, „új szerkezet, új fegyelmi neveléselvek”³⁸³ kidolgozására csak a gyakorló tanítók, tanárok képesek a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium hivatalnokai helyett. Megjegyezzük Tavasi Lajos a tanítók kezdeményezési joga mellett elismerte és tiszteltben tartotta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a protestáns egyházkerületek autonómiáját („Mit fogadandnak ezekből aztán el az egyházkerületek, mit a protestáns önkormányzati hatalom, és mit szentesítend ennek felterjesztésére a magas minisztérium, – az már körülmön túl lévő dolog, az az ő feladatuk és joguk. De mindenesetre mienk az eredeti és első tanácskozás, mitőlün kell eredniök az első javalmányoknak...”³⁸⁴) Máshol azonban úgy fogalmazott, hogy a közoktatásügy iránt a tanítóknak és tanároknak kell törvényjavaslatot benyújtania az országgyűlésnek, és nem a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak.

Az első egyetemes tanítógyűlés vonatkozásában a kezdeményező szerepet felvállaló Tavasi és csoportja tizenhét pontból álló („Javaslati irányeszmék a tanítói egyetemes gyűlésre”³⁸⁵) programterve egyértelműen és igen markánsan tartalmazta az egyház és iskola szétválasztásának gondolatát, a vallásügytől szervezetileg független, önálló nevelésügyi minisztérium felállítását, valamilyeni hitfelekezethez tartozó tanítónak állami hivatalnokká való előléptetését, a tanítók és tanárok államhivatalnoki státuszát, állami fizetését és az államnak felelős munkavégzését. Ezzel a tanítókat mentesíteni kívánták az egyházi irányítási-igazgatási-felügyeletrendszer hatálya alól, munkáltatójukként az államot nevezték ki. Nézetük szerint a tanító csak az államtól függhet, mivel fizetését is attól kapja, ezért előljárója is csak az állam lehet. Ezt erősíti meg Szelényi Ödön is, aki kutatásában úgy fogalmazott, hogy „az 1848-ik nagy törvényalkotás hatása alatt pedig a protestáns tanügy vezérffiai annyira mentek, hogy még le is akartak mondani az iskolákra való autonóm jogokról.”³⁸⁶ A radikalizálódás fokát mutatja, hogy a tanítási és fegyelmi tervek elkészítését az egyetemes pedagógusegylet jog- és hatásköreibe sorolta. A tervezetek megvizsgálásával és törvénné emelésével a nemzetgyűlést, végrehajtásával pedig a minisztériumot bízta meg. Ezzel a lépéssel a minisztérium kezéből kivette (illetve szándéka szerint megpróbálta kivenni) a tartalmi ügyekre vonatkozó kezdeményezést, és mérlegelést. Az egyetemes pedagógusgyűlés további feladatának mondta a nevelés és tanítás rendszerének három évenkénti revízióját, módosítását, vagy szükség esetén reorganizációját. A program a központi kérdések mellett magában foglalta a tanítók nyugdíjazását, az általános tan-

381 Tavasi i. m. 157. oldal.

382 Eötvös József valóban lelkesítő szavakkal fogadta az első egyetemes tanítói értekezlet küldöttségét. A köszöntés során elmondott beszédet lásd: Ravasz i. m. 510–511. oldal.

383 Tavasi i. m. 157. oldal.

384 Tavasi i. m. 158. oldal.

385A tizenhét pontos javaslat egészét lásd Tavasi i. m. 165. oldal.

386 Szelényi Ödön állásfoglalása: „Az 1848. szeptember 3-án Budapesten egybegyűlt protestáns tanárság ugyanis kimondotta, hogy elérkezettnek hiszik azon időt, melyben a prot. tantestületet felkérjék és felszólítsák, miszerint az a hit szabadságát és a szabadság alapján alkotott szabad vallási egyesületet, a prot. egyházat magának fenntartva, a tudományt és ennek megfelelő intézetét, a tanodát az eddigi vallásfelekezeti korlátok közül felszabadítván, az általános tudomány, szabadság mezejére bocsássa...” Szelényi i. m. (1917), 39. oldal.

kötelezettséget, az óvoda és az alapfokú tanintézetek összekapcsolását. Az egyetemes tanítói értekezleten vita volt arról is, hogy a gyűlésnek jogában áll konkrét törvényjavaslat kidolgozása, vagy pedig a minisztériummal szemben kellene nagyobb bizalommal lennie és együttműködni? Végül a kompromisszumot hozták, s a petíció mellett döntöttek. Az ellentétek különösen az iskola és az egyház kapcsolatának vetületében merültek fel a kongresszus tanítói között. Az első nap plenáris ülés megoldásként egy tizenkilenc tagból álló választmányt küldött ki a közoktatás alapelveinek összeállítására. A második nap plenáris ülésén a vita tovább folytatódott az egyházi és állami oktatás, valamint az ezzel összefüggésben lévő tanszabadság kérdésében. A radikális irányzat az interkonfessionális tanintézetekben gondolkodott, állásfoglalása szerint – amely nagyban összhangban állt a Ratio Educationis rendeletek szellemiségével – ugyanis „a tudomány minden felekezetre nézve ugyanaz.”³⁸⁷ A nem sokkal későbbi törvényjavaslattal részben azonosan a felekezeteknek megtiltották a tanítás szabadságát, szakvéleményük szerint a „vallási társaságokat nem illeti és nem is illetheti meg más jog, mint csupán a vallástanítás joga.”³⁸⁸ Mindezekért az elemi és a középiskolában a tananyagot, a tantervet és a tanításmódszertant központilag megszabott rendeletek szerint kell általánosságban összeállítani, a részletekre és módozatokra nézve fenntartotta a tanintézet szabadságát (tehát központi alaptantervet vélt megfelelőnek, amely a helyi viszonyokkal összhangban alakítható bizonyos mértékig). A helyzetet súlyosbította, hogy a mérsékeltek álláspontja érdemben nem, csak időtávbán volt kedvezőbb. A felekezeteken kívüli állami iskolát helyeselték, de Eötvös miniszterhez hasonlóan felismerték azt, hogy a közhangulat maguk ellen fordítása nélkül „az iskolákból nem lehet az egyházakat teljesen kizárni.”³⁸⁹ Ebből adódóan csak az előkészítésre helyezték a hangsúlyt. A radikálisok és a mérsékeltek, valamint az egyház tanügyi önkormányzatisága mellett érvelő konzervatívok közötti vita egy kompromisszumos, valójában mindhárom fél érdekét szolgáló elv megállapítását tette lehetővé. A koncepció szerint „Az álladalom állít tanintézeteket a tanszabadság teljes biztosításával.”³⁹⁰ Komlósi Sándor kutatásaiban ezt „az egyházi befolyástól mentes, polgári, világi iskolázás kialakításának irányába”³⁹¹ mutató tendenciaként értékeli.

Az értekezlet érdemi munkáját az albizottságok végezték. Albizottságok, szakosztályok alakultak a kiseddóvás, az elemi iskola, a nőnevelés, a jótékony intézetek, a képzők, a főiskola, valamint a reál- és ipartanoda ügyében. Az elemi iskolai albizottsága javaslata a Tavasi radikális programjával többnyire megegyező lényeges reformokat tartalmazott a tanítókkal, a tanrendszerrel, a vallás tanításával, a koedukáció tilalmával, az infrastruktúrával, és felügyeletrendszerrel kapcsolatban. A tanerőre vonatkozóan megállapította a tanítók állami jogállását, államhivatalnoki státuszát, állami fizetését, és öregségi nyugdíját, mentesítette őket a jegyzői, kántori, és harangozói munkáktól, valamint felszabadította az egyházi szolgálatok alól is. Az iskolalátogatás tekintetében elrendelte a törvény erejénél fogva általános tankötelezettséget. A tartalmi kérdésekkel összefüggésben rögzítette, hogy „országosan minden iskolába vallásfelekezetre tekintet nélkül egységes tanrendszer”³⁹² alapján kell tanítani, egy tanítóra legfeljebb hatvan gyermek juthat, afelett állami költségen segédtanító alkalmazása válik szükségessé. A tanintézetek nem taníthatják a vallástannal összefüggésben lévő tantárgyakat, azok oktatása minden esetben a helyi lelkész feladata. A koedukáció tilalmával kapcsolatban megállapította a fiú- és leánygyermek elkülönítését. Az infrastruktúrára nézve konstataulta a „célszerű iskolák és tanítói lakások építését.”³⁹³ A felügyeletrendszer vonatkozásában három

387 Horváth i. m. (1988), 349. oldal. Ezt Tavasi a következőképpen fejtette ki máshol: a vallástanon kívül „a többi tanodai foglalkozásra nézve nem létezik felekezetiesség, ennél fogva szükségtelen, hogy azokat a gyermekek külön-külön hitközszerinti tanodákban tanulják. Vagy más-e a prot. és más netalán a rom. katolikusok geographiája? Más számtanjuk van-e a protestansoknak és azok egyik és másik és harmadik felekezetének ismét más, és más a római hiten lévőeknek? Így van az a nyelvvel is, így az írás és olvasással, így a természetrajz- és természettannal is.” Tavasi i. m. 122. oldal.

388 Horváth i. m. (1988) 349–350. oldal.

389 Horváth i. m. 350. oldal.

390 Horváth i. m. 350. oldal.

391 Horváth i. m. 350. oldal.

392 Horváth i. m. 351. oldal.

393 Horváth i. m. 351. oldal.

szintet állapított meg, első fokon a nép által megválasztott községi iskolatanács, második fokon a tanítók részéről megválasztott tankerületi igazgató, harmadik fokon a miniszteri tanács szerepelt. Az iskolatanács és a tankerületi igazgató megválasztásának megerősítésére a minisztérium jóváhagyására volt szükség. Az egyetemes gyűlésen elfogadott javaslatokat 1848. június 25-én az értekezlet választott küldöttsége adta át Eötvös József miniszternek, annak érdekében, hogy azok szerint terjedjen be nevelésügyi törvényjavaslatokat a nemzetgyűlés részére, egyúttal felajánlották a pedagógusok segítségét a közoktatásügy további fejlesztésére. A problémát az jelentette a tanítói értekezlet számára, hogy báró Eötvös József már július 24-én az egyetemes gyűlés tevékenységétől függetlenül benyújtotta a képviselőháznak önálló törvényjavaslatát. A háttérben egy lényeges ellentét húzódott meg. A Tavasi Lajos -féle radikális csoport a minisztériumtól csak a „tanügy anyagi és iskolaszervezeti”³⁹⁴ ügyeire vonatkozó törvényjavaslat elkészítését várta, az oktatás és nevelés tartalmi szabályozását pedig a tanszabadság elve alapján a pedagógusok tanácskozásainak hatáskörébe utalták. Azonban a miniszter álláspontja szerint a pedagógusegyletek nem nyújthatnak be közvetlenül, a minisztérium megkerülésével törvényjavaslatot az országgyűlésnek, a szakminisztérium pedig egyértelműen jogosult tartalmi ügyekben is dönteni.

Az egyetemes tanítói értekezlet mellett nem szabad megfeledkeznünk a protestáns tanárok 1848. szeptember 1-jei értekezletén elfogadott feliratról sem.³⁹⁵ A konferencia egy időben zajlott az evangélikus, református és unitárius egyházak egyetemes közgyűlésén választott képviselők és báró Eötvös József közötti megbeszéléssel, ugyanakkor tartalma és irányelvei alapjaiban eltértek attól. Az egyházak hivatalos testületeinek később benyújtott indítvány egyértelműen a baloldali pedagógusok irányeszméivel egyezik meg, hangvétele markáns és forradalmi, felszólító és nem diplomatikusan megközelítésű. Nézetünk szerint a felirat inkább követel, mintsem kér az egyháztestületektől. A tanácskozáson elfogadott feliratból elegendő csak néhány lényegesebb pontot kiemelni. A protestáns tanárok elismerték „a legszebb és legszentebb”³⁹⁶ jogot, az egyházi és iskolai ügyek önálló kormányzását, a tökéletes autonómiáját, a lelkiismereti szabadságot, a szabad vallásgyakorlatot, illetve hangsúlyozták az ezeket lehetővé tevő, egyben legitimáló törvényes békekötések és alaptörvények fontosságát. A tanügyi autonómia körébe helyezték a tudomány szabad fejlődését, a szabad tanítást, az iskola állítás szabadságát, a tanítás és nevelés egészének szabad és független kormányzását. A jogköröknek tekintetében a felirat megegyezett az egyházak hivatalos memorandumával, azonban a későbbi részeket alapvető eltérések jellemezik. A differencia abból adódott, hogy az önkormányzati jogokat a tanárok elsősorban a történelmi múlt válságos időszakában, különösen a római katolikus egyházzal vívott harcokban és az abszolutisztikus hatalom befolyásaival szembeni ellenállásban értékelték fel, ugyanakkor a tökéletes vallási egyenlőséget és viszonyosságot elismerő demokratikus, alkotmányos, polgári berendezkedésben már nem tartották kulcsfontosságúnak. Elérkezettnek látták az időt, hogy a protestáns egyház maximális védelme mellett a felekezetek „tudományt és ennek megfelelő intézetét, a tanodát az eddigi vallásfelekezeti korlátok közül felszabadítva, az általános tudomány szabadság mezejére bocsássa.”³⁹⁷ A szabad hitgyakorlás, hitegyesülés, és a szabad tanítás alapján „az egyháztól mint önálló és vallási hitegyesülettől”³⁹⁸ a tanügyet különválasztják, és önállóan tekintik. A hittudományt továbbra is az egyháznak tartják fent, ugyanakkor a tudományügyet, a közös nevelési és tanítási ügyet elválasztják az egyházaktól, úgy gondolják, hogy „az az összes hazáé egyfelől és másfelől az összes emberiségé.”³⁹⁹, ezért nem lehet az egyes felekezetek monopóliuma. A tanügy rendezésében nem az egyházak, hanem a tanszabadság elvének megőrzése mellett az állam illetékes, a tanítók pedig egyház hivatalnoki státuszukból államhivatalnokokká lépnek elő.

Kiemeljük, hogy ezt nemcsak javasolták az egyházaknak, hanem a protestáns testületet

394 Horváth i. m. 351. oldal.

395 A feliratot lásd Ravasz János: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó. Budapest, 1966., 537–544. oldal.

396 Ravasz i. m. 541. oldal.

397 Ravasz i. m. 541. oldal.

398 Ravasz i. m. 541. oldal.

399 Ravasz i. m. 541. oldal.

egyenesen felkérték és felszólították ennek megtételére. A helyzetet fokozta, hogy a memorandumot a sajtó segítségével nyilvánosságra bocsátották. Az általános alapelvek definiálása során a nyilatkozatban négy igen részletes pontot rögzítettek. Az első szerint az alkotmányosságra épített népképviselői törvényhozással összhangban hatályon kívül helyezték a kiváltságos állásokat, a kiváltságos közügyeket, tehát a felekezeti oktatásügyet is, úgy vélték a törvényhozásnak kell rendeznie a közügynek tekintett „tan- és nevelésügyet.”⁴⁰⁰ A második pont a hazai egység tekintetében helyteleníti a felekezeti szegmentált iskolarendszert. A francia forradalom eszméjének megvalósításáért, az egységes polgárság megteremtéséért az eltérő vallást követő gyermekek közös oktatásában, a közös iskola megszervezésében látták (mint fogalmaztak: „Aki szereti az egységet, ne nevelje a különbséget a gyermekekben.”⁴⁰¹ A harmadik pont ezt erősítette meg. A vallásfelekezetek közötti egyenlőség és viszonyosság alapján, illetve az alapján, hogy a gyermekek bármely felekezet iskoláiba szabadon járhatnak, a tanintézeteket egységes rendszer szerint működő közös (interkonfesszionális) iskolákká kívánta transzformálni. A negyedik pont a közös nemzeti iskolák felállítását az állami finanszírozással indokolta. Gyakorlati szempontokat hangsúlyozó megközelítésében a dokumentum rögzítette, hogy a rendszeres állami dotációkat hatékonyan nem lehet felekezetek szerint elkülönült, széttagolt iskolarendszerben felhasználni. Mint olvasható: „megosztott, parányi ágazatokra felbontott erő, valamint a természetben, éppen úgy az iskolai ügyekben is nagyot és dicsőt egyáltalában nem eredményezhet.”⁴⁰² A nemzeti és tudományos fejlődés alapját pedig nem „a sok és külön-külön gyenge, hanem a kevés, de anyagilag és szellemileg erős iskolákban”⁴⁰³ látták. A zárószakasz a közös iskolákat az „egyenlőség, tanszabadság és testvériség erős”⁴⁰⁴ alapjaira állította, egyúttal a „szeparatiztikus törekvések”⁴⁰⁵ kezeiből kiragadta. A közös iskolákban a művelődés és tudományosság magasabb fokát, egyúttal pedig a nemzeti egység kialakításának lehetőségét jelölte meg.

3.3. Bach-korszak

Az 1848/1849. évi szabadságharc és forradalom leverését követően a polgári kezdeményezéseket az abszolutizmus politikai berendezkedése váltotta fel. Az új rendszerben az oktatáspolitikai megváltozott, legfőbb célját a tanügy pluralizmusának felszámolása, a nemzeti törekvések megszüntetése, valamint az állam és a katolikus egyház együttműködésének megerősítése adta. A demokrata jellegű pedagógiai mozgalmak megszűntek és központi törekvések léptek a helyükre. Emellett az alulról jövő kezdeményezések is alábbhagytak a „diákság és a tanítóság már nem hallathatta hangját, nem vehetett részt tevőlegesen az oktatásügy alakításában.”⁴⁰⁶ 1849-től a bécsi politika a vallás- és egyházügyet az összbirodalmi érdekekkel összhangban rendezte. A törekvés nem számított újnak. I. Lipót uralkodásától kezdődően folyamatosan napirenden volt Magyarország beolvasztása a birodalomban, s ennek egyik legfontosabb eszköze az államegyházi jelleg kialakítása.⁴⁰⁷ A forradalom leverését követően az állam a vallás- és egyházügyet, s ennek részét a tanügyet abszolutista megközelítésben rendezte. Ezen időszakban Ferenc József a katolicizmust, a protestantizmust és a pravoszláv egyházat egymástól eltérő, különböző módszerekkel szándékozta a birodalom rendszerébe in-

400 Ravasz i. m. 542. oldal.

401 Ravasz i. m. 542. oldal.

402 Ravasz i. m. 543. oldal.

403 Ravasz i. m. 543. oldal.

404 Ravasz i. m. 543. oldal.

405 Ravasz i. m. 543. oldal.

406 Ravasz János, Felkai László, és mások: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. (szerk. Felkai László, Jáki László). 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1961., 94. oldal.

407 Révész Imre megállapítása szerint az „isteni jog”-ra hivatkozó fejedelmi abszolutizmusnak még különösképpen is hathatós segítséget jelent önmaga fenntartásában és védelmében, mindenkor konkrét céljai elérésében a vallásos ideológia és az annak alapján szerveződő, gazdasági, jogi, kultikus és metafizikai érdekek összeshívódésából felépülő intézmények, az általánossá vált elnevezés szerint „egyházak.” Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957., 5. oldal.

tegrálni, „az államegyházi rendszerbe” bekapcsolni.⁴⁰⁸ A törekvések megvalósíthatóságát könnyítette a protestáns egyházak szervezeti egységének hiánya, a nyolc külön-külön működő egyházkerület, és az anyagi nehézségek. Az 1791. évi XXVI. törvényt és az 1848. évi XX. törvényt Bécs és a protestáns egyházkerületek is elismerték, de különbözően értelmezték. A problémát az utóbbi jelentette. A problémák tehát nem a törvények felfüggesztéséből, hanem azok eltérő értelmezéséből származtak. A helyzetet súlyosbította, hogy az értelmezés tekintetében nemcsak a kormány és a protestáns egyházak között állt fenn különbség, ellentét, hanem a nyolc protestáns egyházkerület között is.

Az államegyházi törekvések kezdetét az 1849. szeptember 18-ai Zichy Ferenc által kiadott – egyházi közgyűléseket betiltó rendelet, majd az 1859-ig érvényben lévő 1850. február 10-ai Haynau-féle rendelet jelentette. Utóbbi meghatározta az evangélikus és református felekezet helyzetét az abszolutisztikus államban. A rendelet megszüntette a főbb egyházi tisztségeket (egyházkerületi szuperintendensek, kurátorok, az evangélikus egyház egyetemes felügyelőjének jogkörét), az evangélikus szuperintendenseket elmozdította hivatalából, a református szuperintendenseket meghagyta, de jogkörüket megszüntette, a megüresedett szuperintendensi posztokra nem engedélyezett választásokat, a négy evangélikus szuperintendencia élére bizalmi személyekből állami fizetésekben részesített adminisztrátorokat nevezett ki, a világiakat eltiltotta az egyházkormányzatban való rendszeres részvételtől, bármely szintű egyházi tanácskozást kizárólag a katonai parancsnokság részéről kiküldött császári királyi kormánybiztos jelenlétében engedélyezett, valamint kilátásba helyezte a négy-négy egyházkerület célszerűbb átszervezését, nem utolsósorban „a protestáns egyháznak az államhoz való szorosabb odakapcsolódását”.⁴⁰⁹ Az ostromállapot megszüntetését követően Albrecht főherceg, polgári és katonai főkormányzóként 1854. július 3-án hirdette ki a kultuszminiszter rendeletét⁴¹⁰, amely mérsékelt eredményeket hozva többek között a helyi egyházi (egyházközségi) közgyűléseket felmentette a kormánybiztosok meghívásának kötelezettsége alól, azonban az egyházmegyei és egyházkerületi közgyűlések megtartását továbbra is csak kormánybiztos jelenlétében engedélyezte, az egyházközségeknek lehetővé tette a lelkészek és tanítók megválasztását, de hivatalba léptetésüket első fokon a helytartósági, másodfokon (a döntéssel szembeni fellebbezés esetén) a kultuszminisztérium jóváhagyásához kötötte. A választottakkal szembeni alapkövetelmény volt a politikai feddhetetlenség, a rendelet végül a lelkészi és világi vezetők kihallgatásával kilátásba helyezte az egyházalkotmány elkészítését. A jogszabályok mellett jelentős problémát okozott a papi rend és világi rend közötti harc az irányításért. További súlyos nehézségnek számított az államegyházi modell és a rendezetlen autonómia lehetőségei közötti ingadozás. A protestánsok egy része, akik az oktatáspolitikai terén a magyar nemzeti protestantizmussal szemben az általános kulturális haladást szorgalmazták, kulcsfontosságúnak értékelték a tanügy színvonalának emelését, azonban felismerték azt is, hogy a fejlesztésekhez és modernizációhoz szükséges anyagiak nem fedezhetőek a protestáns önkormányzatiság hatásköréből, tehát belülről, így nélkülözhetetlen az állami támogatás. Már ekkor erőteljes összeütközések játszódtak le a protestáns egyházi és tanügyi autonómia értelmezése körül.

A helyzetet az 1856-ban megjelenő Entwurf (egyházalkotmány) tovább fokozta. Az ügyvel kapcsolatban vitát váltott ki, hogy az uralkodó az egyháztervezet elkészítéséhez protestáns bizalmi személyeket kért fel (részben az 1791. évi XXVI. törvénycikk értelmezésével összhangban). Thun 1855-ben az evangélikus és református egyházból összesen kilenc magas beosztású bizalmi szakembert hívott össze.⁴¹¹ A kilenc közül Révész Imre szerint csak Szoboszlai Pap István és Török Pál tekinthető mérvadónak. Az augusztusban „Entwurf zu einem Gesetze über die Verwertung und Verwaltung der Kirchen-Angelegenheiten der Evangelischen beider Bekenntnisse im Königreiche Ungarn, in der serbischen Woiwodschaft und dem Temeser Banate.”⁴¹² címmel megjelenő tervezet államegyházi konstrukciójával a birodalmi eszmét és a Habsburg abszolutizmust támogatta. Azonban képviseleti és igazgatási rendszerével hozzájárult volna a „protestáns egyház addigi egészen laza,

408 Révész i. m. 31. oldal.

409 Ravasz i. m. 63. oldal.

410 Kuzmány, Karl: Urkundenbuch zum oesterreichisch-evangelischen Kirchenrecht. Wien, 1856., 352–353. oldal.

411 Révész i. m. 85. oldal.

412 Révész i. m. 93. oldal.

minduntalan széteső, tarka-barka szervezeti, mondhatni inkább szervezetlenségi⁴¹³ állapotának megváltoztatásához. Az alapvető akadályt az jelentette, hogy a négy evangélikus és négy református egyházkerület az országos főszervek hiányában gyakorlatilag nyolc, egymástól többnyire elkülönült egyházként működött. Ebben a tekintetben Révész Imre állásfoglalása szerint „nagy vívmányt jelentett volna az Entwurfban kidolgozott, mindkét egyház számára azonosan felépített egységes szervezet megvalósulása.”⁴¹⁴ Állampolitikai szempontból látnunk kell, hogy az állam centralizációjával összhangban a központosítást, a széttagoltság megszüntetését az uralkodó a protestáns egyházaktól is elvárta. Az Entwurf számos ponton állt ellentétben a protestáns autonómiával, ezek közül a leginkább vitathatónak az ország politikai és katonai kerületei alapján elrendelt hat-hat egyházkerület létesítése, az önkormányzati közgyűlések nyilvánosságának betiltása, az élethosszig regnáló szuperintendensek választása „a birodalom bármely koronartományából...és egyházvidékéről, valamint az Oberkirchenrat legfőbb irányító szerv. A két főegyháztanács öt-öt taggal működött volna, a tagokat a császár nevezte volna ki élethosszig tartó szolgálatra, amely során államfizetésben részesültek volna a tervezet szerint.”⁴¹⁵ A problémát tehát az jelentette elsősorban, hogy az egyháztanács az uralkodónak tartozott felelősséggel, tőle függött nem pedig az egyházkerületektől. Ezzel szemben az egyháztanács jogköre kiterjed az egyház állami felügyeletére, ellenőrzi a hitéletet és a fegyelmet az egyházban és az iskolákban, figyelemmel kíséri az egyházi törvények érvényesítését, érvényesülését, felügyeli az egyház lojalitását az uralkodóhoz, és a világi felsőséggel szembeni engedelmességét, valamint a más hiten lévőkkel szembeni toleranciát. Mindezek mellett legfelsőbb egyházi bírósággként működik, dönt az egyházi tisztviselők és lelkészek elbocsátásáról, számára kell betérjeszteni az egyházkerületekből alakult egyetemes közgyűlés jegyzőkönyvét, és a határozatokat is ő engedélyezi. Ezekon kívül személyi kérdésekben is határozatot hozhat (lelkészek, esperesek, teológiai tanárok megválasztása, szuperintendensek felterjesztése császári jóváhagyásra. A világiakat, mint az egyházmegyei, egyházkerületi gondnokokat, kurátorokat szintén az egyháztanács nevezi ki.

A fentiek miatt az Entwurf „egy császári-királyi protestáns egyház”⁴¹⁶ megszervezésének szabályait rögzítette. A református és evangélikus egyházkerületek a tervezet elfogadását nem a szuperintendenciák, hanem a zsinat hatáskörébe helyezték, ezért az uralkodótól engedélyt kértek az összehíváshoz. Ténynek tekinthetjük, hogy „fundamentális egyházalkotmányi és szervezeti reformok tárgyában csak a két egyház egyetemes képviselője, a lutheránus és a református zsinat nyilváníthat véleményt teljes illetékességgel, s végsőleg annak a határozatából, nem pedig a fejedelem szuverén parancsszavából következhetik az új rend elfogadása és életbeléptetése.”⁴¹⁷ Ezzel összhangban sorra készültek az uralkodónak küldött egyházkerületi feliratok, amelyek a zsinattartást kérték. További érvet jelentett ezzel kapcsolatban, hogy az ott megkezdett „alkotmányozás és szervezés”⁴¹⁸ a királyi megerősítés miatt nem teljesülhetett. Ezért a zsinat nemcsak az Entwurf-ról való tanácskozás miatt vált fontossá. A tervezet más tekintetben jelentősen megosztotta a protestánsokat támogatókra, és ellenzőkre, valamint a két fokozat közötti ingadozókra.⁴¹⁹ A helyzet megoldásáért a Dunamelléki, a Dunántúli, és a Tiszántúli Református Egyházkerület 1857 tavaszán vegyes, világiakból és egyházaikból összeállított, huszonnégy fős küldöttséggel kereste fel az uralkodót. A delegációban a világiak közül Tisza Kálmán, Teleki László, az egyháziak közül pedig többek Ballagi Mór vett részt. A feliratok és küldöttségek tevékenysége nem hozta meg az elvárt eredményt.

Az abszolutizmus oktatáspolitikája alapjaiban változatlan maradt. A katolikus tanintézeteket az 1845. július 16-ai helytartótanácsi intézkedés („Systema scholarum elementarium in Hungaria.”), az 1849. október 9-ei rendelet, az 1855. évi konkordátum, valamint a főelemi iskolára vonatkozó

413 Révész i. m. 93. oldal.

414 Révész i. m. 94. oldal.

415 Révész i. m. 95. oldal.

416 Révész i. m. 97. oldal.

417 Révész i. m. 97. oldal.

418 Révész i. m. 97. oldal.

419 Révész i. m. 97–103. oldal.

1855. április 25-ei, és az 1858. január 4-ei rendelet szabályozta.⁴²⁰ Az első tanügyi vonatkozású jogszabályt az osztrák birodalom közoktatásügyi minisztere 1849. október 9-én adta ki „Grundsätze für die provisorische Organisation des Unterrichtswesens in dem Kronlande Ungarn.” címmel. A jogszabályt a Herbart-i iskolához tartozó Exner és Hermann állította össze. A rendelet 1. §-a a nevelés és oktatás felügyeletével az államot bízta meg, a szakasz értelmében a felügyelet hatálya kiterjed az iskolákra, a nevelőintézetekre, és a házi oktatásra. Az államnak biztosítania kell – akár kényszereszközök alkalmazásával – a gyermekek „annyi és olyan”⁴²¹ tanítását, „a milyent és a mennyit a népiskola nyújt.”⁴²² A felügyelet hatályát az 5. §. részletezte. Eszerint a közoktatási minisztérium felügyelete alatt állnak (1.) az elemi iskolák, (2.) a középiskolák, különösen a gimnáziumok és reáliskolák, (3.) a főiskolák (egyetem és a teljes műegyetem). A rendelet az 1848. évi módosított népiskolai törvényjavaslatnál nagyobb tanszabadságot fogalmazott meg az egyházakra nézve. A 2. §. az oktatásrendszerben szereplő tanintézeteket jogállásukat tekintve nyilvánosra és magánra bontotta, a fenntartók tekintetében elismerte az állam, az egyházak, a községek és a magánosok iskolaállításának jogszerűségét. A látszólagos szabadelvűség azonban a későbbiek (különösen az 5. §.) hatására nem jelentette az egyes szereplők teljes tanügyi autonómiáját. A szabály szerint az állami tanintézetek minden esetben nyilvánosak, az egyházi, községi és magánosok részéről létesítettek intézetek részére pedig vezetőik folyamodásával az államtól kérhetik a nyilvánossá minősítést. Az elbírálásnál a minisztérium különösen azt vette figyelembe, hogy az egyes tanintézetek színvonala mennyiben egyezik meg, vagy közelíti meg a sztenderdként, mintának állított állami tanintézetek színvonalát. Az alapelv szerint: „Bárki állítsa fel, mindenféle intézetnek olyan berendezésének kell lenni, mint az e nemű állami intézeteknek.”⁴²³ A magántanintézetek tanulóinak lehetővé tette a nyilvános tanintézetekben lefolytatott vizsgát, és államilag elismert bizonyítvány megszerzését.

Az 1848. évi törvényjavaslattal szemben az egyik lényegi tartalmi különbséget az adta, hogy a népiskola feladatát nem annyira a világi ismeretek és készségek oktatásban, mintsem inkább a nevelésben, különösen a vallásitanításban határozta meg, ezért megerősítette a népiskolák és az egyházközségek szerves együttműködését („óhajtandó, hogy az egyházközséggel szoros kapcsolatban álljon.”⁴²⁴) A több hitfelekezet alkotta politikai községek esetében csak feltételesen fogadta el a egyes iskolák megszervezését (bár elismerte, hogy „az iskolát a politikai községtől nem lehet elvenni, s az egyház községeknek oda adni”⁴²⁵, máshol pedig úgy fogalmazott, hogy az „állam nem tiltja meg, hogy a népiskolába más vallású gyermekek is járhassanak.”⁴²⁶). A községi iskolák felállítása-akor azonban a helyi politikai hatóságot az iskola anyagi ügyeinek vezetésével, az egyházakat pedig az iskola szellemi ügyeinek irányításával bízta meg. Az 5. §. értelmében „a népiskolák felügyelete, igazgatása és gondozása az állam és az egyház közös ügye.”⁴²⁷, ezért az irányítási, igazgatási, működtetési és felügyeleti testületekben az egyházi hivatalnokok mellett a tanügyben jártas államhivatalnokok is részt vesznek, feladatuk elsősorban a tanügy módszertani – tartalmi részének figyelemmel kísérése. A 7. §. szerint az iskoláknak tekintettel kell lenniük a nemzetiségekre, a 8. §. alapján a

420 Szerző nélkül: Magyarország elemi tanodáinak szabályai (Systema scholarum elementarium in Hungaria.) I. rész. Religio és nevelés. Kath. Egyházi Folyóirat. Új folyam. III. évf. 39. sz. Budapest, 1845. november 13., 307–311. oldal. II. rész. Religio és nevelés. Kath. Egyházi Folyóirat. Új folyam. III. évf. 40. sz. Budapest, 1845. november 16., 316–319. oldal.

A rendeletek (1849. október 9., 1855. április 25., 1858. január 4.) egészét leközli Pethes János. Pethes János: Népoktatásunk állapota a forradalom után. I. rész. Magyar Pedagógia. I. évfolyam. Franklin Társulat. Budapest, 1892., 229–240. oldal.

Az 1855. évi konkordátum megtalálható: IX. Pius és Ferenc József konkordátuma. In. Ravasz János: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1848-1919. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979., 27–29. oldal.

421 Pethes i. m. 229. oldal.

422 Pethes i. m. 229. oldal.

423 Pethes i. m. 229. oldal.

424 Pethes i. m. 230. oldal.

425 Pethes i. m. 230. oldal.

426 Pethes i. m. 230. oldal.

427 Pethes i. m. 230. oldal.

népiskolákban az oktatás nyelve a többségben lévő tanulók anyanyelvével megegyező. A tanfelügyeletre vonatkozó passzust a 11. §., 12. §. adta. A 11. §-nak megfelelően valamennyi tanintézetípushoz a minisztérium speciális felügyelőket nevez ki, a kinevezés szempontjait pedig a szaktudás és szakismeret adja. A szakasz átmenetileg azonban megelégedett az „ép politikai érzellemmel, jellemi hatályossággal, a tanügy iránti érdekeltséggel s magasabb általános képzettséggel.”⁴²⁸, valamint a tanítás nyelvének tökéletes ismeretével. További szempontnak számított, hogy a Béccsel szemben politikailag lojális jelöltek közül előnyben a nép bizalmát élvezők, vagy azt megnyerők részesítendőek. A 12. §. a tanfelügyelők általános feladatait rögzítette. A tevékenységlistán szerepelt az iskolák, a tanárok és a tanítók munkájának ellenőrzése, a politikailag veszélyes tanintézetek, indokolt esetben a jogakadémiák bezárása, a meglévő iskolák átalakítása, az újak megszervezése a rögzített szabályok szerint, a tanítás nyelvének felügyelete, statisztikai adatok gyűjtése valamennyi nyilvános és magán tanintézet esetében „a felszerelésről, a tanítók számáról, a taneszközökről, az alapítvány- és segélyalapokról.”⁴²⁹ A törvényjavaslatban foglaltak kiterjedtek a protestáns tanintézetekre, ezért autonómiájuk csökkent. A 14. §. fontos kérdésnek találta a protestáns iskolák állami segélyezését, azonban alapelveként rögzítette, hogy a pénzügyi támogatásért cserében a kormány lényeges befolyást gyakorolhat a tanerő kinevezésében. A kormány felügyeleti joga pedig a segélyezéstől függetlenül valamennyi protestáns iskolára vonatkozott. A rendelet az evangélikusok és reformátusok tanügyi autonómiáját elsősorban nem a népiskolák tekintetében korlátozta, hanem sokkal inkább a politikailag veszélyesnek ítélt középiskolák és akadémiák esetében csökkentette. A 13. §. a gimnáziumok egy részének beszüntetéséről, más részük alsó reáliskolákká minősítéséről, megint más részük négy osztályos algimnáziummá fokozásáról határozott, az előírásoktól eltérő jogakadémiákat pedig nyolc osztályos gimnáziummá szervezte át. Mindezt a gimnáziumok és akadémiák aránytalanul magas számával, a gyenge tanítási színvonallal, és a veszedelmes politikai agitátorok képzésével indokolta.⁴³⁰

A kormány 1855. április 25-én adta ki a fő-elemi iskola szabályzatot.⁴³¹ Az iskola állítását és fenntartását a polgári községek feladatává tette, a tanintézet látogatására valamennyi iskolaköteles, tehát hat és tizenkét év közötti gyermeket kötelezett. Mulasztás esetén a gyermekeket a rendőrök és a szolgabírák kísérhetik az iskolába. A fő-elemi iskolák három változatát határozta meg a rendelet. Az első csoportba azok tartoztak, amelyek mellett két vagy három évfolyamos alsó reáliskola működött, a második csoportban szerepeltek azok, amelyekben négy tanító négy teremben tanított, azonban a négy osztályhoz nem kapcsolódik alsó reáliskola, a harmadik csoportban a plébániai főiskolák (felső népiskolák) voltak találhatóak. Lényeges különbség, hogy az első és második csoportba sorolt fő-elemi iskolák külön igazgatóval működtek, és bizonyítványt adtak egyrészt a növendékeiknek, másrészt a magánvizsgát tett intézményen kívüli tanulóknak. Amennyiben tanítóképző működik mellettük, akkor minta főtanodává lépnek elő, és mintaiskolaként szolgálnak. A harmadik csoportban található plébániai iskolákban egy tanító dolgozott, aki egyúttal az igazgatói hivatalt is betöltötte, vezetésével pedig al-tanítók oktattak. Eltérés volt az előző két csoporttól, hogy a plébániai iskolákban magántanulók nem tehettek nyilvános vizsgát. Az al-elemi iskolák csoportját pedig a falusi népiskolák adták. A kormány bár a tervet a római katolikus és görög katolikus iskolákban érvényesítette, mégis érezhetően befolyásolta az 1858-as református tanterveket is. A katolikus iskolák tanügyi színvonala pedig jelentős mértékben fejlődött az új iskolatípus behozatala, és az iskolakényszer elrendelése, és hatékony betartatása által.

428 Pethes i. m. 231. oldal.

429 Pethes i. m. 232. oldal.

430 A gimnáziumok helyzetét tovább nehezítette a 6.§. lásd Pethes i. m. 230–231. oldal.

431 Pethes i. m. 233–234. oldal.

4. A népiskolaügyi fejlesztések kontextusa a protestáns egyházkerületi folyóiratokban

4.1. A népiskolaügy kontextusa a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap kilenc év kényszerszünetet követően, a protestáns sajtószabadságot engedélyező 1856. évi minisztériumi leirat engedélyével 1858. január 1-jén adta ki első számát. A Dunamelléki Református Egyházkerület lapjának főszerkesztője és kiadótulajdonosa Dr. Ballagi Mór, segédszerkesztője Dr. Székács József és Török Pál lett, nyomtatására pedig Pesten Wodianer Ferenc nyomdájában került sor. Az első lapszám vezérszavában foglalt programadó nyilatkozat⁴³² nagymértékben meghatározta és tükrözte a Lap alapkoncepcióját és legalább az elkövetkező másfél-két év feldolgozandó témaköreit. Megjegyezzük, hogy bár a későbbiekben a területek az aktuális eseményeknek megfelelően változtak, a Lap eszmei fundamentuma szilárd, hajlíthatatlan és változatlan maradt. A Lap a szinte valamennyi autonómiaszegmenst jellemző egyöntetű véleménynyel Bécsnek egyértelművé tette az egységes önkormányzati tábor aktív, dinamikus jelenlétét, illetve azt, hogy ügyüket biztos és fáradhatatlan kézbe vették. A szerkesztőség mindjárt az első évfolyam első szám vezérszavában közzétett nyilatkozat elején nyomatékosan megerősítette és alapvételeiben definiálta a protestáns egyház autonómiáját. Alapelvként rögzítette „mint igazi keresztyének kétségkívül mindnyájan egyek vagyunk, hogy az alap, melyre építenünk kell, Jézus Krisztus, az emberiség megváltója.”⁴³³ A kijelentés lényegesnek bizonyult abból a szempontból, hogy a Lap ezáltal kinyilvánította nyitottságát az evangélikus testvéregyház tagjai felé, s valóban több evangélikus szakember rendszeres íróvá, munkatárssá lépett elő, emellett pedig az evangélikus egyházkerületek és egyházmegyék közgyűlései, feliratai is megjelentek a hasábocon. A protestáns felekezeti köziséget Ballagi Mór főszerkesztő később is megszilárdította, úgy fogalmazván, hogy a Lap „tulajdonképpen nem is az enyém, hanem a két magyar protestáns egyház nélkülözhetetlen orgánuma.”⁴³⁴ A mindent átható alapelvből következtek a részfeladatok.

A főszerkesztő első operatív célként az egyház tulajdonképpeni (elsődleges) értelmét, a vallás felvirágoztatását tűzte ki, rövidebb és később sokat használt nevének a belső missziót, amely a pasztoráció segítségével a csak névlegesen protestáns hívők, illetve közösségek, gyülekezetek hitének felemelésére, felébresztésére vállalkozott. Ennek háttérében az egyház világiasodása, a vallási közömbösség és a felvilágosodás által terjesztett racionalizmus térnyerése szerepelt. Többen úgy tartották, hogy az egyházrendezés csak abban az esetben lehet sikeres, ha biztosított a vallásos közösségek hitbeli buzgósága. Megjegyezzük, hogy a belső misszió gyermekpasztorációs részét a népiskolák és vasárnapi iskolák vállalták fel, ennek tényét jól példázza a népiskolaügy fejlesztésével foglalkozó egyes cikkek. A hitbeli küldetés támogatásával kapcsolatban a szerkesztőség a Lap feladataként fogalmazta meg a „Krisztusba vetett, szeretetben munkás hitet, a hol hiányzik, előidézni, a hol hanyatlott, új életre ébreszteni, s ezáltal az egyházat minden viszonyaiban újjászületésre segíteni.”⁴³⁵

Második pontban a szerkesztőség egyértelművé tette, hogy a Lap markánsan függetlenségi, önkormányzati eszmét képvisel az állami intervencióval szemben. Hangsúlyozta, hogy „e szent cél elérésére rendelt egyháznak önálló és minden idegen befolyástól ment intézetnek kell lennie”⁴³⁶, az elvek és tevékenységek „egyedüli biztos zsinormértéke az Isten igéje.”⁴³⁷ Az alapállást kifejező koncepció az általunk ismert tanulmányokat néhány kivételtől eltekintve az 1858-1867 közötti időszakban azok fundamentumaiban és részleteiben is áthatotta. A princípium szellemi megerősítést adott a második célnak, az egyházrendezésnek és a zsinat előkészítésének, valamint az egyház és állam közötti viszony tisztázásának, nyilvánvalóvá téve az önirányítás és az independencia primátusát. Meg-

432 Szerkesztőség: Vezérszó. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1. 1–2. oldal.

433 U. o. 1–2. oldal.

434 Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Prot. Egyh. és Iskol. Lap.” 1866. II-ik félévi folyamára. PEIL. IX. évf. 24. sz. Pest, 1866. június 17. 741–742. oldal.

435 Szerkesztőség i. m. 1–2. oldal.

436 Szerkesztőség i. m. 1–2. oldal.

437 Szerkesztőség i. m. 1–2. oldal.

jegyezzük, hogy az egyház belső szerkezetére, alkotmányának elkészítésére vonatkozó törekvéseknek a Lap a tizedik évfolyam mellett (1867) kizárólag az első két évfolyamban, 1858. január 1. és 1859. május 18-a között engedett teret. Ez a két évfolyam a többitől (leszámítva a tizedik évfolyamot) eltérően karakteresen tematikus számoknak tekinthető. Az egyházrendezéssel, az egyházalkotmány létrehozásával kapcsolatos tanulmányok megjelenését elsősorban az indokolta, hogy a református és evangélikus egyházkerületek 1856 őszén az apostoli fejedelemnek címzett felirataikban egyértelműen elutasították az 1855. évi Entwurf-ot, egyúttal kérték a zsinat összehívásának lehetőségét, ennek tényét jól példázza a Dunamelléki Református Egyházkerület felirata. Sokan azzal számoltak, hogy az uralkodó a zsinattartási jogot biztosítani fogja, ezért lényegesnek tartották a zsinat széleskörű, de függetlenségi alapú irodalmi előkészítését. Később, az 1859. szeptember 6-ai cikkben a szerkesztőség úgy fogalmazott „rajtunk a sor, kimutatni, mi irányban kell haladni, hogy ama elvek történelmi viszonyaink tekintetbevételével mellett a legfelsőbb akaratához képest mielőbb gyakorlatba vétessenek.”⁴³⁸

A harmadik célt a főszerkesztő a tanügy rendezésében jelölte meg. Érvelése szerint az egyház legfőbb küldetését csak úgy teljesítheti, ha főtényezőnek az iskolát ismeri el, és legfőbb gondját az iskolarendszerre fordítja. Nézete – amely egyértelműen illeszkedett Árvay József és Révész Imre koncepciójához – alapján a tanintézeteket konfesszionális színezetben kell megőrizni. Álláspontja szerint (amely több ponton eltért az 1867. évi állásfoglalásától) az iskolák elsődlegesen nevelőintézményekként jelentek meg, amelyek a „Krisztustól átharott egyház szelleméhez idomítván, Isten országának előkészítésének egyes eszközeivé”⁴³⁹ válnak. A belső missziót, az egyházrendezést, az alkotmányozást, valamint a tanügy modernizálását olyan feladatnak tekintette, amelyek „csak közös erővel, egymáshoz simuló akarattal érhető el”⁴⁴⁰, ezért a lap jövőbeni munkatársait, szakíróit felszólította az elkülönült testületi és felekezeti állásponttól való tartózkodásra és a protestáns (református és evangélikus) egyetemesség szemléletére történő felemelkedésre. A szerkesztőség világosan felismerte, hogy az egyház üdve és a belső szerkezet (egyházkormányzat, alkotmány) rendezésének feltétele a részek (nyolc egyházkerület) önállóságának fenntartása mellett a szorosabb kapcsolat kialakítása az azonos vallású egyházmegyék és egyházkerületek, egyházkerületek és egyházkerületek, illetve a református és evangélikus felekezet között. Az egyes közgyűlésekről szóló beszámolók ezt a célt szolgálták. Ballagi Mór reálisan átlátta, hogy a négy református és négy evangélikus egyházkerület, illetve az azokban foglalt egyházmegyék túlságosan önállóan működnek, tevékenységük a közzeledések hiányában sokszor összhang nélküli. Ebből adódóan szükség van „az egyház egyetemes teendői iránt általánosb érdekeltséget előidézni.[...] Igaz keresztyéni életközösség és szabad értesülés útján eszközöndő összhangzás a két testvér felekezet s az egyes kerületek közt ez az, a mire az idő mindennek előtt int.”⁴⁴¹) A tanügy és a református egyház tekintetében a helyzet súlyát az adja, hogy éppen a református népiskolai oktatás megszervezés biztosította az első közös platformot, elsőként ebben tudott megállapodni a négy református szuperintendencia 1858. június elején. Az alapvető célok mellett a Lapban a referálós funkció működtetésének keretében helyet kapott a hazai egyházi és tanügyi irodalom bemutatása, a belföldi egyházi események, elsősorban egyházmegyei és egyházkerületi közgyűlések kivonatos összefoglalóinak, az azokról készült beszámolóknak a közlése, meghatározó eseményekről való tudósítás, továbbá a lényeges külföldi történések rövid ismertetése. A nyilatkozat végén a szerkesztőség meghatározta a Lap viszonyát a tudományhoz, amellyel kapcsolatban jelezte, hogy nem kívánja átvenni a Sárospataki Füzetek szerepét. A Lapban leközöndő dolgozatok leginkább eszméltetőek és iránymutatóak lehetnek, jellegük szerint rezümék, vagy egyes részletek kidolgozására irányulhatnak. Terjedelmesebb tudományos értekezéseket a Lap nem vállal.⁴⁴²

438 Szerkesztőség: Felhívás. PEIL. II. évf. 36. sz. Pest, 1859. szeptember 6. 937–938. oldal.

439 Szerkesztőség: Vezérszó. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1. 1–2. oldal.

440 Szerkesztőség i. m. 1–2. oldal.

441 Szerkesztőség i. m. 1–2. oldal.

442 „A mi lapunk viszonyát a tudományhoz illeti, az leginkább eszméltető, iránymutató akar lenni. S azért a terjedelmesb tudományos értekezéseket ezennel egyszerre mindenkorra a becses „Sárospataki füzetek”-hez

A programadást Ballagi Mór főszerkesztő tovább erősítette a folyóirat következő oldalain szereplő dolgozatában foglalt autonómia koncepcióval, amely az egyházrendezésre és a tanügyre is erőteljesen rányomta bélyegét. Fogalmazása, amely egyszerre tekinthető a szerkesztőségi nyilatkozat folytatásának, megerősítésének és a tartalmi munka elkezdésének – szerint „A téren, a melyen mi mozgunk, nincs, nem szabad változásnak lenni. Krisztus ma és holnap s mindörökké, ez az egyháznak jelszava s alapja, a melyen áll, s melyről letérnie semmi körülmények közt nem szabad. Még ama viszonyokra nézve is, hol a látható egyház az állam-hatalommal érintkezik, nem lehet más vezérelvünk, mint a mely megíratott: „Keressétek először az Istennek országát és annak igazságát és minden egyebek is megadatnak nektek.” Ehezképest mi mint egyház tagjai nem akarunk, nem akarhatunk semmibe sem avatkozni, a mi nem az egyház dolga, s azért méltán követelhetjük, hogy egyházunk ügyeibe viszont senki se avatkozzék, kinek nem dolga, s ki velünk egy úton nem keresi istennek országát és annak igazságát. Ezt nevezzük mi egyházi autonómiának...”⁴⁴³ Az autonómiát későbbi szerkesztőségi felhívások is megerősítették, ilyennek számított az 1859. június 7-ei nyilatkozat is, amely a korábbi nézeteket stabilizálva megállapította, hogy „az egyháznak magát működésében semmiféle külviszonyoktól függővé tennie nem szabad [...] a mi teendőnk mindég egy s ugyanaz marad: magunkban létesíteni s tovább terjeszteni Isten országát; a többi nem a mi dolgunk.”⁴⁴⁴

Kutatásaink eredményei szerint a protestáns tanügy egészének, s ezen belül a népiskolaügynek jelentős nyomást adtak, illetve erőteret indukáltak a Lap első két, részben három évfolyamában található tanulmányok. Nézetünk szerint a felfokozott politikai helyzetben, az autonómiaharc alatt elkészült igen tartalmas és markáns hangvételű, határozott dolgozatok annak ellenére, hogy elsődleges tartalmuk figyelembevételével nem az oktatáspolitikára vonatkoztak, hanem elsősorban egyházpolitikai és egyházügyi szegmensekre irányultak, mégis függetlenségi szellemiségük, karakterisztikájuk legalább kilenc évre rányomták bélyegüket az iskolaszervezésre. Hangsúlyozzuk, hogy a Lap általunk vizsgált tíz évfolyama közül csak az első három tekinthető tematikus évfolyamnak. Az 1861-1866 közötti évfolyamok ezekkel szemben tartalmuk alapján differenciáltak, heterogének, markáns, koncepcionális irányvonallal nem bírnak. A váltásra csak 1867-től, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal szembeni lobbitevékenység részeként kerül sor. Világosan láttatni szeretnénk, hogy az alapfokú oktatás az autonómiaharc időszakában elkészült tanulmányok függelékének tekinthető, ezért annak ellenére, hogy nem vállalkozunk az ebben az időszakban elkészült tanulmányok elemzésére a témakörök és címek alapján érzékeltetni kívánjuk az aktivitás mértékét, súlyát, nem kevésbé rámutatunk arra is, hogy az 1858. január 1-jei programadó nyilatkozatban vállalt elképzelések teljesültek.

A programadással összhangban a legtöbb (természetesen nem valamennyi) dolgozat (1.) az autonómia értelmezésére, az alkotmányozás alapelveinek és módjának a meghatározására, a zsinat általános előkészítésére, (2.) az egyházkormányzatra, különösen az egyházmegyei és egyházkerületi közgyűlések szempontjából fontos egyházi és világi tagokból álló kettős elnökségre, (3.) a költségek finanszírozására, (4.) a belső misszióra, (5.) a teológiai, tudományos, történelmi ügyekre, és szakadár szektákra, (6.) a magasabb pozícióban lévő hivatalnokok fizetésére, (7.) valamint a pesti protestáns főiskola megszervezésére vonatkozott. Jelenséggként figyeltük meg, hogy az első három csoport az első hat hónapban felülreprezentált volt a későbbi hónapokhoz képest (ez alól talán csak az 1860. szeptember 1. és december 31. közötti időszak tekinthető kivételnek). Amint Ballagi Mór főszerkesztő megállapította „az egyházrendezés ügye mindig előtérbe tolult” az egyház belső életé-

utalván, részünkről resumée-szabásu, vagy a tudomány egyes részleteit felvilágosító dolgozatokat óhajtunk közölni és az ítézetet úgy kezelni, hogy a közönségnek tájékozásul szolgáljon a nélkül, hogy a szerzőnek törvényeket szabni és útját kimérni akarni látszanék.” Szerkesztőség i. m. 3–4. oldal.

443 Ballagi Mór: Az egyházkormányzás alapföltételei. I. rész. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1., 3–7. oldal.

444 Szerkesztőség: Előfizetési felhívás a Protestáns Egyházi s Iskolai Lap 1859. 2-dik félévi folyamára. PEIL. I. évf. 23. sz., Pest, 1859. június 7., 605–606. oldal.

445 A Lap célkitűzéseit később, 1896-ban Szóts Farkas, a Lap második főszerkesztője összegzi. Szóts Farkas: A „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” története. PEIL. IXL. Évf. 16. sz. Budapest, 1896. április 19., 241–243. oldal.

vel való szoros kapcsolata és a politikai helyzet, tulajdonképpen a zsinattal kapcsolatos várakozások miatt, a belső szellemi élet pedig némiképpen háttérbe került.⁴⁴⁶ Az érezhető változás 1858. június 3-a után következett be, az ugyanaz napi előfizetési felhívás⁴⁴⁷ szerint a szerkesztőség nagyobb mértékben kívánta szerepeltetni a vallás- és hitbuzgalom élesztésével, a tudományosság előmozdításával és ennek nyomán az egyházas öntudat fejlesztésével foglalkozó dolgozatokat. Az irányváltást részleteket mellőzendően „több nagyfontosságú körülménnyel”⁴⁴⁸ indokolta meg a szerkesztőség. Ezen felül csak annyit írtak, hogy az egyházrendezés a belső misszió és tudomány térnyerésével rendelkezhet biztos alappal.

A protestáns folyóiratok, különösen a Lap az 1791. évi autonómiatörvénnyel összefüggésben az egyházalkotmányozás előkészítésére vállalkozott. Erre különösen az egyházak szervezetlensége miatt volt szükség, más tekintetben az 1791. évi kánonkönyvek esetleges életbeléptetése, korszerűtlensége, illetve a szükséges revíziója miatt. Révész Imre az 1856. évi egyházalkotmány-tervezettel kapcsolatban így fogalmazott „Ha az egész tervezetnek alapvetően államegyházi konstrukciójától, tehát az összbirodalmi eszme és a Habsburg-abszolútizmus szolgálatába állított voltától eltekintünk, azt kell mondanunk, hogy magának az egyházi „képviselőnek és igazgatásnak” ott javasolt felépítése igen jelentős haladást hozott volna a két magyar protestáns egyház ... egészen laza, minduntalan széteső, tarka-barka szervezeti, mondhatni inkább szervezetlenségi állapotához képest, amely – hogy egyéb példát ne hozunk fel – talán legkiáltóbb kifejezését abban találta meg, hogy a 4 lutheránus és a 4 református superintendencia igazában véve 8 külön kis egyház volt, rendszeresen működő összefogó, országosan kiépített főszervek nélkül. Ez a 8 kisebb-nagyobb egyházalakulat, hol dogmatikai, hol egyéb okokból – olykor csak meztelen anyagi érdekekből – egymás közt is számtalanszor meg volt hasonolva s egységes akaratnyilvánításra csak a legritkább esetekben bírt elvergődni, akkor sem maradandóan. Már csak ebből a szempontból is nagy vívmányt jelentett volna az Entwurfban kidolgozott, mindkét egyház számára azonosan felépített egységes szervezet megvalósulása. [...] Ahogy az állami élet egyre inkább haladt a központosítás felé ... úgy a protestáns egyházi életnek sem volt lehetséges a maga szétdaraboltságában megmaradnia. Egyszerűen a polgárikapitalista fejlődés egyik mozzanatáról volt itt szó, amely együtt járt a belső piac egyre nagyobb egységesülésével és az egy egységes nemzetállam kialakulására irányuló tendenciával [...] a protestáns egyházak népének vezető elemei ... az egyházi életben sem láthatták érdeküknek az idejét múlt szétagoltságot.”⁴⁴⁹ Az egyházalkotmány elkészítését az is indokolta, hogy 1791. évi zsinatok kánonkönyveit az uralkodói szentesítés hiányában az egyházkerületek egységesen nem fogadták el, hanem kerületenként eltérően építették be egyházi jogrendjükbe. A jogharmóna hiányát Zoványi Jenő így jellemezte: „A helyzet kényszere alatt mindkét egyház reászorult, hogy vagy a szükséghez képest vagy alkalom-adtával életbeléptesse a kánonoknak némely intézkedését részint egyházkerületi végzésekkel vagy szabályzatok keretében, részint egyetemes gyűlési, illetőleg konventi határozatokkal. Az egyházkerületi szabályzatok közül, melyek ebből az időből valók, a Hamaliár Márton bányai evangélikus püspök által 1800-ban készített és alkotmányos eljárás után 1802-ben érvényre emelt „Utasítások” keletkeztek először. A tiszai evangélikus egyházkerület részére 1804-ben megindult cselekvés eredményeképpen felügyelője, Berzeviczy Gergely szerkesztett Fabriczy András pópádi lelkész közreműködésével egy „Coordinatio...” című szabályzatot, mely 1815-ben kinyomtatván, 1837-ben második kiadását érte meg, 1847-ben pedig magyar, 1862-ben német fordításban is napvilágot látott. A dunántúli egyházkerület 1838-ban dolgozott ki egy egyházi és iskolai szervezetet. Mindezek általában a pesti kánonok figyelembe vételével alapítottak meg. Az egyetemes gyűlés az egyházra kihatólag 1824-től maga is törekedett az egyházi életet újra szabályozni, de ebbeli törekvése megfeneklett az egyházkerületeknél, melyeknél eltemetődött a tervezete. [...] A református egyház számára a budai kánonokból legtöbbet az 1821. és 1822. év folyamán tartott „generális kon-

446 Szerkesztőség: Előfizetési felhívás a Protestáns Egyházi s Iskolai lap második félévi folyamára. PEIL. I. évf. 22. sz. Pest, 1858. június 3., 545. oldal.

447 Szerkesztőség i. m. 545. oldal.

448 Szerkesztőség i. m. 545. oldal.

449 Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957., 98–99. oldal.

vent” léptetett életbe, mely királyi rendelet alapján ült össze.”⁴⁵⁰ Az evangélikus szervezetlenséget az 1872. június 11-12. között üléselő bányai evangélikus egyházmegye közgyűlése így jellemezte: „Még egy igen nagy horderejű tárgy került szőnyegre, t. i. a zsinati előmunkálatok. Évek óta fáradozik egyházunk zsinat megtarthatásán. Az utolsó zsinat 1791-ben tartatott, de annak törvényei soha életbe nem léptek, azóta pedig 80 év lefolyván, a zsinat megtartása mindig érezhetőbb szükségé vált.”⁴⁵¹

Az 1856. évi bécsi egyházalkotmány-tervezettel szembeni védekezés és az önálló zsinatok összehívásának érdekében a Lap első évfolyama az autonómia értelmezésére, az alkotmányozás alapelveinek és módjának meghatározására, valamint a zsinat általános előkészítésére vállalkozott Ballagi Mór, Elefánt Mihály, Blázy Lajos, Zabari Szontagh Lajos, Teleki Sándor, Kolos Dániel, Dráskóczy Gyula, Máday Károly. A témakört gyakorlati oldalról közelítette meg Nemes Bénéjám, Petz Gyula, Tatai András. A kettős elnökséggel, részben az elnöki fizetésekkel foglalkozott Székács József segédszerkesztő, Jeszenszky László, Csuthy Zsigmond, Daru, Czékus István, Hajnal Ábel, Eöri Sándor, Tisza Kálmán. A kettős elnökséget és az egyházkormányzatot egyidejűleg vizsgálta M. D., Jeszenszky Gyula, Mányoki Tamás. Több témát érintő komplex munkát készített P. J., Tolcsvai Nagy Gedeon, Sárközy József, Jeszenszky Gyula. Az egyházkormányzatot, az állam és az egyház viszonyát és a finanszírozást együttesen Filó Lajos tárgyalta. A finanszírozás kérdését függetlenségi platformról tárgyalta Irinyi József, Ballagi Mór, Tolcsvai Nagy Gedeon, Mocskonyi József, Eöri Sándor, Teleki Sándor, Zabari Szontagh Lajos, írásával összefüggésben egy névtelen szerző. Gyakorlati tekintetben foglalkozott az ügyvel Cékus István, Hoznek Nathanael. Az államsegélyek és állami intervenció oldaláról vizsgálta a finanszírozási lehetőségeket Literáti János, és Simon József. Az anyagiak kérdését gyakorlati megközelítésbe helyezte – amellet azonban kisebb elméleti fejtegetésekbe is bocsátkozott Simon József. A finanszírozást és a belső missziót együtt tárgyalta Nagy János. Részben a finanszírozás ügyéhez kapcsolódott a tervezett pesti protestáns hittudományi főiskola létrehozásával foglalkozó cikk. A témában 1858 augusztusától Hajnal Ábel, Tisza Kálmán, Szász Károly, Ballagi Mór értekezett. A vallásosság felelevenítését, a hitbuzgalom erősítését, és a protestáns öntudat elemét is magában foglaló belső missziót taglalta Mislei Károly, Szabó Mihály, Filó Lajos, Szalai István. A belső ügyek mellett jutott hely olyan, az elsősorban a Sárospataki Füzeteket jellemző – bár azoknál rövidebb terjedelmű tanulmányok számára is, amelyek teológiai, tudományos, történelmi ügyeket, vagy szektákat vizsgáltak. A hittudományi és teológiai kérdésekkel Tatai András, Révész Imre, Ballagi Mór, Hunfalvy János, a szekták ügyével Prónai Gábor, G. B., Szerkes Mihály foglalkozott.

A második évfolyamra vonatkozó 1858. november 27-ei szerkesztőségi felhívásban a súlypontok a június 3-ai állásfoglalás szerint módosultak. A szerkesztőség az első három csoport helyett célul tűzte ki a protestáns öntudat fejlesztését és a vallásosság fokozását, tehát a belső missziót. A célok teljesítéséért a külföldi protestáns egyházak „fejlődését, működését, hatását”⁴⁵² szándékozott felmutatni. Emellet a „vallás iránti szeretetet, buzgóságot és egyháziasságot”⁴⁵³ a magyar protestantizmus múltjának feltárásával, fejlődésének és küzdelmeinek kiemelésével is törekedett szolgálni. Az 1858. január 1-jén kitűzött célok teljesülését Ballagi Mór főszerkesztő 1859. január 1-jén „Előre és hátrapillantás.” c. évnívójában eredményesnek értékelte, ugyanakkor az 1858. november 27-ei szerkesztőségi felhíváshoz hasonló programot nem adott közre. A második évfolyam második felévére vonatkozó 1859. június 6-ai nyilatkozat elviekben csak kevésbé változtatott az 1858. november 27-ei terveken. A szerkesztőség amint felhívásában írta „figyelmünket arra fordítandjuk, hogy egyház és iskola körébe vágó elméleti ügy, mint gyakorlati kérdések minden oldalú megvitatása által egy felől a vallás és tudomány iránti érdekltség ébrentartását, más felől egyház és iskola anyagi

450 Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus története 1895-ig. II. kötet. Attraktor. Máriabesenyő-Gödöllő., 2004., 200-201. oldal.

451 A bányai ágost. hitv. evang. esperesség gyűlése (június 11. és 12-ik napjain). PEIL. XV. évf. 27. sz. Pest, 1872. július 6., 853. oldal.

452 Szerkesztőség: T. c. olvasóinkhoz! PEIL. I. évf. 47. sz. Pest, 1858. november 27., 1175–1176. oldal.

453 Szerkesztőség i. m. 1175–1176. oldal.

létének jobb karba emelését eszközöljük.”⁴⁵⁴ A felhívások ellenére, külső nyomásra és nem belső szerkesztőségi elhatározásra 1859. szeptember 20-ával gyökeres fordulat következett be, a nem sokkal korábban 1859. szeptember 1-jén kibocsátott császári pátens, majd a szeptember 2-ai keltezésű minisztériumi végrehajtási rendelet hatására. A változást elsősorban az okozta, hogy a bécsi jogszabályok részben kényszerűen módosították az 1858. január 1-jén megfogalmazott egyházrendezési célokat, és a protestáns egyházak önállóságának megőrzése érdekében közvetve hatályon kívül helyezték az 1858. június 3-ai, november 27-ei, és 1859. június 7-ei fejlesztésekre vonatkozó szerkesztőségi felhívást. Az új helyzetben nem a zsinattartás előkészítése, nem az egyházrendezés részleteinek megállapítása, az egyházszervezés jelentette a feladatot, vagy az egyháztörténeti értekezések, hanem az oktrojált egyházalkotmány egységes, de több szempontú elutasítása, az egyöntetű védelmi álláspont egyértelmű kifejezése, amely a homogén egyházmegyei és egyházkerületi feliratokkal együttesen eredményezte a pátens 1860. május 15-ei visszavonását. Lényeges hangsúlyoznunk, hogy a Sárospataki Füzetek nem vállalta fel a védelmi harcokat, ezért a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, mint egyházpolitikai folyóirat kulcsfontosságú szerepet játszott a függetlenség megőrzésében. Megállapítható, hogy ez volt az egyetlen egyházkerületi sajtótermék, amely a kormány támadásai ellenére lehetőséget biztosított a burkolt jellegű szaktanulmányoknak, illetve az egyházkerületi és egyházmegyei közgyűlések értekezleti beszámolóinak és feliratainak leközlésére. Ebből fakadóan a második évfolyamot ketté kell választanunk két kisebb, úgy nevezett mikroidőszakra, úgymint az 1859. január 1. és szeptember 13-ai, valamint a szeptember 20-ai és december 27-ei időintervallumra. 1859 szeptemberéig a belső elképzelések szerint módosított célok a cikkek megjelenését tekintve zökkenőmentesen teljesültek. Az autonómiaértelmezést, az egyházrendezést, a zsinatra való felkészülés támogatására vállalkozó tanulmányok csak alig érezhetően szorultak háttérbe. Továbbra is olyan meghatározó szerzők vettek részt a munkában, mint Irinyi József, Zabari Szontagh Lajos, Literáti János, Ballagi Mór, B. Gy., Hajnal Ábel református lelkész, Filó Lajos, és Kun Bertalan helyezte az ügyet. A finanszírozás mérséklődő elemszámú csoportjába függetlenségi oldalról Tisza Kálmán, Eőri Sándor, Molnár Sámuel református lelkész, Teleki Sándor, Hajnal Ábel. Az állami intervenció oldaláról Literáti János közelítette meg az ügyet. A kérdést Láng Adolf, Mocskonyi József, Darcsi Miklós gyakorlati megközelítésbe helyezte. A belső missziót Körmendy Sándor református lelkész, Pápai Imre, Van Andel Adorján segítette. A protestáns egyház fejlesztését általános megközelítésben tárgyalta Horváth Sámuel evangélikus lelkész, Zabari Szontagh Lajos. A hittudománnyal kapcsolatban értekezett I. S., Peti József, Filó Lajos. A felfokozott hangulatban elkészült dolgozatok alapján az autonómia, illetve az önirányítás tartalmi feltöltésének, azaz működtetésének szándéka egyértelműen felértékelődött, s ez egyértelműen megmutatkozott.

A második évfolyam tekintetben a második homogén időszak nyitányának tekinthető újabb lökést az 1859. szeptember 1-jén, és szeptember 2-án kibocsátott bécsi jogszabályok adták. A jogszabályok hatására az önkormányzatiság eszméjének jelentősége a korábbinál nagyobb mértékben felértékelődött. Az időszakban már nem arról volt szó, hogy a magyarországi protestáns egyház az életképességét igazolva tud-e élni az uralkodó részéről biztosítandó zsinattartás jogával, lehetőségével, képes-e önmaga rendezni belső szerkezetét, életét, hanem sokkalta inkább arról, hogy a testvéregyházak képesek-e egységesen elutasítani a zsinat kikerülésével, mellőzésével Bécsben elkészített oktrojált egyházalkotmányt, megvédeni ezzel az egyházi alkotmányozás függetlenségét. A bécsi jogszabályok, illetve az azokkal szembeni egységes összezárás eredményeként az autonómia és a függetlenség eszméje olyannyira megszilárdult, a Lap íróközönsége, illetve az egyházmegyék és egyházkerületek közgyűlései oly mértékben összezártak, hogy egészen 1867-ig a függetlenségi tábor eszméje nem inogott meg, az intervenció nézetet képviselő csoportok pedig Literáti Jánost, Simon Józsefet, és részben Filó Lajost leszámítva nem jutottak szóhoz a lapban. Ezt jól mutatja, hogy a szerkesztőség a harmadik évfolyamra (1860) való felhívásában alapelveként rögzítette, hogy „Mi az egyház történelmileg kifejtett azon joga mellett állunk, melyekért századok óta a nemzet legjele-

454 Szerkesztőség: Előfizetési felhívás a Protestáns Egyházi s Iskolai Lap 1859. 2-dik félévi folyamára. PEIL. I. évf. 23. sz., Pest, 1859. június 7. 605–606. oldal.

sebjei küzdöttek, mely... önsorsának s életfejlésének urává tette az egyházat⁴⁵⁵, az iskolákat pedig az egyház talpköveként határozta meg ugyanitt. Az 1858. január 1. és 1860. május 18. közötti időszak, különösen az 1858. január 1. és 1860. május 18. közötti intervallum, s ezen belül is az 1859. szeptember 20. - december 27. közötti időszak egyértelműen a protestáns önkormányzatiság érájának tekinthető. Az időszak igencsak megfontolt és mérsékelt feloldására, az egyháznak az állam felé történő közelítésére, az „embargó” megszüntetésére nyolc évvel később egyedül Ballagi Mór főszerkesztő vállalkozott 1867 augusztusától. Álláspontunk szerint az említett időszakok és mikroidőszakok egyértelműen „pusch” jellegű nyomóhatást gyakoroltak a tanügyre. A felfokozott aktivitás hiányában elsősorban az alap- és középfokú iskolarendszer tartalmi megszervezését csak a protestáns tudományfelfogás, illetve a pasztorációra építő belső misszió indokolta volna, azonban külső kényszer nem tette volna szükségessé. A bécsi engedő-megszorító, bizonytalanságba taszító politikai légkörében a protestánsok előtt a fenti szempontok mellett nem volt kérdés, hogy tanintézeiteket modernizálják, átszervezzék, s meghozzák a szükséges tartalmi reformokat, mielőtt még más tenné ezt meg helyettük. Következtetéseink alapján úgy gondoljuk, hogy az 1858-1867 között elkészült népiskolára vonatkozó tanulmányok háttérében kulcs motivátorként az 1858. január 1. és 1860. május 15-ei időszak szerepel. Hozzá tesszük az egy évtizeddel későbbi váltás sem tekinthető általánosnak, az egyházmegyék és egyházkerületek, több függetlenségi íróval azonosan továbbra is bizalmatlanok voltak a státusszal szemben, a szerkesztő markáns hangvételével sem tudta meggyőzni a tradicionális függetlenségeket az irányváltás szükségességéről.

A második mikroidőszak (1859. szeptember 1. – 1859. december 27.) sarkköveit az 1859. szeptember 1-jei császári nyílt parancs, az ehhez kapcsolódó, a cs. k. Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium részéről kiadott 1859. szeptember 2-ai végrehajtási rendelet, a közgyűlések tartására vonatkozó 1859. október 8-ai legfelsőbb rendelet, az 1859. október 22-ei kultuszminiszteri rendelet adta. A jogszabályok alapjaiban determinálták az időszak publicisztikáját, valamint az egyházmegyei és egyházkerületi közgyűléseket, hatásukat pedig még 1867-ben is éreztették. Tartalmuk olyannyira befolyásolta a protestáns álláspontokat, hogy többeknek bizalmatlansága az 1867-ben megszerzett független, felelős magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal szemben sem szűnt meg. (Ezt egyébként jól mutatja Eötvös József részéről javasolt népnevelési egyesületek létesítésének szabotálása.) Arra való válaszként, hogy az 1859. szeptember 1-jei pátens és a szeptember 2-ai végrehajtási rendelet a békekötéseket és az 1791. évi XXVI. törvénycikket a protestáns közvélekedés szerint semmisnek minősítette, részben sajtóságosan értelmezte, a protestánsok zsinattartási jogát kétségbe vonta, egyúttal a zsinattartás kikerülésével, a kormányzat részéről elkészített, oktrojált külső egyházkormányzatot próbált elfogadtatni a magyarországi protestáns testvéregyházakkal, a zsinat összehívását és tartását kizárólag az abban foglalt alapelvekkel összhangban engedélyezte, az önkormányzatiság egyik legnagyobb őrzőjének számító Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1859 szeptembere és decembere között számos tanulmányában számos szempontból kiállt az önálló, belső egyházrendezés jogosságáért. Mellette pedig szinte ugyanez a folyamat játszódott le az esperességek és szuperintendenciák közgyűlésein is.

Az így javarészt ősze (és a tél első hónapjára) korlátozódó heves ellenállását – igaz mérsékelt hangon – a szerkesztő már a pátens leközlése előtti 36. lapszám első oldalán meghirdette 1859. szeptember 6-ai „Felhívásában.”⁴⁵⁶ A bécsi hivatalos kormány újságból szerzett értesülése szerint, illetve az uralkodó augusztusi nyilatkozatából megállapította, hogy rövid időn belül sor kerül a törvényesen elismert nem katolikus vallásfelek önkormányzatának és szabad vallásgyakorlatának rendezésére. Annak érdekében, hogy a rendezésnek a protestánsok szabhassanak irányt, a szerkesztőség lényegesnek tartotta a folyamat befolyásolását, irodalmi előkészítéssel. Mint programadó felhívásban fogalmazott „rajtunk a sor, kimutatni mi irányban kell haladni, hogy ama elvek historiai viszonyaink tekintetbevételével mellett a legfelsőbb akarathoz képest mielőbb gyakorlatba vétessenek. ...

455 Ballagi Mór, Dr. Székács József, Török Pál: Előfizetési felhívás a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1860. Harmadik évfolyamára. PEIL. II. évf. 52. sz. Pest, 1859. december 27., 1377–1378. oldal.

456 Szerkesztőség: Felhívás. PEIL. II. évf. 36. sz. Pest, 1859. szeptember 6., 937–938. oldal.

dolgozó társainkat ezennel tisztelettel fölkérjük, hogy figyelmüket e pontra irányozván, minél több idevágó történelmi és másnemű dolgozatokkal bennünket szerencsétlenül siessenek.”⁴⁵⁷ Ezzel a nyilatkozattal tulajdonképpen az 1858. január 1. és június 3-a közötti mikroidőszakot kívánták megismételni, újfent teret engedve az egyházrendezést támogató tanulmányoknak. Az, hogy ez a tervzet ellenére mégsem így lett a szeptember 1-jei császári pátens, és a szeptember 2-ai minisztériumi rendelet döntötte el. A belső szerkezet megszervezése helyett az oktrojált bécsi egyházalkotmány irodalmi elutasítása jelentette a legfőbb feladatot. A bécsi jogszabályok alapjaiban determinálták a megjelent munkákat, azok eredményeképpen nem annyira a történelmi tájékozódás (összesen két folytatásos munka tett ennek a kritériumnak eleget) és az egyházrendezés, mintsem a kialakult oktrojált helyzet eszmei tisztázása, több szintes elutasítása, az autonómiajogok korlátozásának megelőzése adta az elsődleges szempontot (amint Ballagi Mór főszerkesztő később fogalmazott: „az egyház szervezésének jelen stádiumában a legveszélyesebb a mit tehetünk, békével bevárni, hova dől Ő Felségének az egyház méltó aggodalmait tolmácsoló felterjesztvényekre adandó határozata.”⁴⁵⁸) A kérdés valójában az volt, hogy a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap meggyőző véleményformáló erőnek fog-e bizonyulni ahhoz, hogy az egyházmegyéék és egyházkerületek a pátens, illetve az oktrojált egyházalkotmányt-egyházkormányzatot ne fogadják el, tehát a pátensnek megfelelően ne szervezzék át magukat. A négy hónapot (1859. szeptember – 1859. december) számos színvonalas, mérték- érték- és példaadó tanulmány jellemezte, a kulcs publikációk száma az egyházmegyei és egyházkerületi állásfoglalásokkal együtt elérte a harmincat. Ballagi Mór szerkesztő célkitűzése az volt, hogy az aggodalmakat, sérelmeket, és lehetséges megoldásokat egyhangúlag kell kifejtetni és felterjeszteni meghallgatásra, szintén célnak mondta az egyházalkotmány továbbfejlesztését (az 1791. évi kánonok felváltását, egyúttal az oktrojált egyházszerkezet elutasítását) és a végleges egyházalkotmány megállapítását. Arra következtetünk, hogy nagyrészt a tanulmányokban megnyilvánuló, az 1858. január 1-jei programadó nyilatkozattal összhangban lévő hajlíthatatlan, egységes és erőteljes protestáns ellenállás hatására vonta vissza Ferenc József 1860. május 15-ei legfőbb leiratával a kibocsátott jogszabályokat, amelynek hatására a protestánsok a következő évtizedben megőrizték a tanügyi autonómiájukat. Szintén megállapítjuk, hogy a heves ellenállását Eötvös József is érzékelte, s többnyire ezért, illetve hasonló ellenszegülés elkerülése, megelőzése érdekében engedélyezte az 1868. évi népiskolai közoktatásügyi törvényjavaslatában a felekezeti autonómiáját.

A dolgozatok egy része az önállóság jogszerűsége mellett foglalt állást, több szempontból védelmezte a függetlenséget, egyúttal számos megközelítésből elutasította a bécsi jogszabályokat, más részük a bécsi kormányt, illetve annak rendelkezéseit pártoló osztrák sajtóorgánumok tanulmányaira reflektált, harmadik részük a történelmi folyamatokat világította meg különösen a zsinat, valamint az állam és az egyház viszonyának vonatkozásában. Az első témakörrel összefüggésben írt Ballagi Mór, Sárközy Kázmér, Tatay István, Mányoki Tamás. A kormánypárti sajtó tevékenységét („Oesterreichische Zeitung”, „Evangelische Wochenblatt”, „Presse”, „Augustburger Allgemeine Zeitung”), különösen a pátens támogatását kritizálta Tatai András, Könyves Tóth Kálmán, Ballagi Mór, Teleki Gyula, Sárközy József, Hajnal Ábel. A pátenssel szembeni küzdelmet Tolcsvai Nagy Gedeon és Sárközy József elvi megerősítésüknek számító nyilatkozatukkal támogatták a 42. számban. A harmadik csoportot jelentő történelmi vizsgálódások sorába tartozott Kanya Pál és Könyves Tóth Kálmán több részes értekezése. A munkákat ismerve hangsúlyozzuk, hogy a bécsi jogszabályok kritikai elutasítását az első csoportban szereplő tanulmányok mellett a külföldi sajtó kritikájára irányuló értekezések is felvállalták. Nézetünk szerint Ballagi Mór szerkesztő nem tartotta megfelelőnek a jogszabályok túlságosan nagy számú direkt támadását – az esetleges következmények megelőzéséért –, ezért az íróközönség véleményét megosztotta a közvetlen értékelés és a sajtóorgánumokra vonatkozó kritikák között. Mind a közvetlen, mind a közvetett irányultságú reflektáló dolgozatok tartalmilag ugyanazt mondták ki, mégis címeikben, formailag és a lapban való fizikai elhelyezésükben eltértek egymástól. A főszerkesztő a sajtókritikákat nem a címoldalon, vagy az első oldalakon, ha-

457 Szerkesztőség i. m. 937. oldal.

458 Ballagi Mór: Szerkesztői beköszöntés. PEIL. III. évf. 2. sz. Pest, 1860. január 12., 33. oldal.

nem kevéssé feltűnő, kevéssé szem előtt lévő helyen szerepeltette, több esetben cím nélkül. Sem tartalmi, sem elvi tekintetben érdemi differencia nem áll a fent a két csoport között, valamennyi munka a pátens és a rendeletek értékelését és hatályon kívül helyezését tűzte ki célul, az eltérés a megközelítésben található. A fenti tanulmányokkal összhangban álltak az egyházmegyei és egyházkerületi közgyűlések állásfoglalásai, és a szuperintendenciák feliratai. Mind a konferenciák, mind a feliratok egységesen utasították el a császári pátenszt, és az azzal kapcsolatban álló különféle végrehajtási rendeleteket, úgy véljük az 1860. májusi visszavonás nagy mértékben köszönhető az egyházmegyéék és egyházkerületek tevékenységeinek, hiszen amíg az irodalmi megvitatás elsősorban a Lap íróközönségének álláspontját terjesztették elő, addig a feliratok hivatalos egyháztestületek álláspontját adták elő hivatalos úton a cs. k. Vallás- és Oktatásügyi Minisztériumnak, illetve az uralkodónak.

A harmadik évfolyam első felének (1860. január – május) programját Ballagi Mór főszerkesztő a Lap második számában határozta meg. A nyilatkozatból érthetővé válik, hogy az ellenállás miért nem jellemezte a teljes időszakot. Amíg 1859. szeptember 20. és december 27. között kimagasló aktivitást tapasztaltunk, addig a harmadik mikroidőszakban, 1860 januárja és májusa között szinte csak elvétve találhatunk az uralkodói pátenssel és a minisztériumi rendeletekkel szembe menő dolgozatokat. Ennek részben az okát az adja, hogy 1859 szeptembere és decembere között a kérdést valamennyi aspektusból megtárgyalták, a hatóságok az irodalmi ellenállási tevékenység miatt zaklatták a Lapot, illetve hogy az egyházmegyéék és egyházkerületek benyújtották hivatalos felirataikat. Mint később, 1861. január 1-jén Ballagi Mór visszapillantásában, éwertékelésében írta „Szerkesztőségünkhöz csaknem mindennap keserű panaszok érkeztek majd nyílt, majd titkos erőszakoskodásokról, melyek által a kormány orgánumai közséégeinket a pátens elfogadására kényszerítették. Mi egy ideig helyet is adtunk e jogos panaszoknak; de a következés az lett, hogy folyvást a legborzasztóbb rendőri zaklatás alatt voltunk, és lapunk lételét kockáztattuk.”⁴⁵⁹ Az egységes esperességi és szuperintendenciai feliratokkal kapcsolatban pedig úgy fogalmazott, hogy „Végre beláttuk, hogy miután egyházunk keblében annak egyetemes és félremagyarázhatatlan nyilatkozata által az ügy már el volt döntve, céltalan lenne lapunkat egyes panaszok emlegetése s az e miatt mindannyiszor felingerelt rendőri önkény által tovább is veszélyeztetni.”⁴⁶⁰ Az íróközönség főkötélességének mondta a protestáns egyház múltjának tanulmányozását, különösen legközelebbi múltjának vizsgálatát, az egyházalkotmányozás terén felmerült események komoly kutatását. Mint írta: „Fel kell vennünk a fonalat ott, hol elhagytuk, tanulmányoznunk kell az 1848 előtti egyházi állapotok előzményeit s vissza kell mennünk azon pontig, melyből kiindulva azok, azon időig fejlődtek, melyben az egyház rendszeres működése félbeszakított.”⁴⁶¹ A szerkesztő végcélját a remélt zsinat irodalmi előkészítése adta. A bécsi jogszabályok direkt megtámadását részben az első lapszám betiltása, részben diplomáciai szempontokból váltotta fel. Módszertanát tekintve forrásanyagokat, forrásdokumentumokat és azok értékelését vállaló szaktanulmányokat közölt le. A kitérő cél csak korlátozottan értékeljük eredményesnek, ugyanis a református budai és a pesti evangélikus zsinat végzéseinek leközlésén kívül, csak az egyházkerületek egykori felosztását taglaló munkákat találtunk, tavasztól pedig a Melanchton Fülöp emlékév meg szervezése szélsőségen nagy teret nyert.

A harmadik évfolyam második felét (1860. június – december) tekintve lényeges megjegyeznünk, hogy amíg az egyházrendezéshez kapcsolódó legtöbb tanulmány 1858. január 1. és június 3. mikroidőszakba esett, addig az önkormányzatiság eszmei megvédése 1859 szeptembere és decembere közötti időszakban mutatta a legnagyobb aktivitást, és 1860 januárja és májusa között gyakorlatilag visszaszorult. Ennek a négy hónapnak (illetve az előző másfél évnek köszönhetően) a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1867-ig nem mozdult el az autonómia alapjáról. Annak ellenére, hogy 1860. május 15. és az 1867 tavasza között csekély számú dolgozat született a témakörrel kapcsolatban, valamennyi munkát áthatotta a függetlenség szellemisége, s jelentősen rányomta bélyegét

459 Ballagi Mór: Visszapillantás. PEIL. IV. évf. 1. sz. Pest, 1861. január 1., 2. oldal.

460 Ballagi i. m. 2. oldal.

461 Ballagi Mór: Szerkesztői beköszöntés. PEIL. III. évf. 2. sz. Pest, 1860. január 12., 34. oldal.

a tanügyet távolabbról vagy közelebről érintő munkálatokra. Világosan kell látnunk, hogy a fejlesztési tervek, a tanítói értekezletek, és a tanítókkal foglalkozó munkák egyértelműen egy nagyobb küldetés, a protestáns önkormányzatiság védelmét, és ennek gyakorlati területét az önmunkásságot, a mindent belülről, semmit kívülről eszmét tartották szem előtt. Az 1858-1860. május 15-e közötti felfokozott, robbanáshoz közel álló légkör hatására a tanügy terén is bizonyítani kívánták rátermettségüket a protestánsok. Az 1860. május 15-ei legfelsőbb császári kéziratot követő 23. lapszámban (1860. június 8.) a szerkesztőség a legfelsőbb kéziratban a zsinattartás lehetőségét vélte felfedezni, s felszólította az íróközöniséget a témával kapcsolatos dolgozatok beküldésére. Mint írta: „A május 15-ki legmagasb kézirat által az egyházi ügyek folyama régi mederbe tért vissza; mondhatjuk, hogy közelget az idő, melyben zilált állapotba jött egyházi ügyeinket valahára rendezhetjük, közelget a zsinat tarthatás ideje. [...] felkérjük... azokat, kik szent vallásunk ügyei intézéséhez tudománnyal s ismerettel bírnak, hogy most hallassák magukat s emeljenek útba igazító, felvilágosító szót.”⁴⁶²

A felszólítás ellenére a két és fél éves korszak tulajdonképpen 1860. május 22-ével, illetve június 8-ával lezárult, az időszakot követően csak elvétve található egyházrendezési, vagy az egyház és állam közötti viszony fejtegetésével foglalkozó tanulmányokkal. Ezek közé Kármán Pál, Gonda László, Molnár Sámuel, Hajnal Ábel munkái sorolhatóak. A teljes lezárást azonban az 1860. októberi császári nyilatkozvány⁴⁶³, a Monarchia belső államjogi viszonyainak rendezésére vonatkozó császári diploma⁴⁶⁴, illetve az ahhoz kapcsolódó rendeletek⁴⁶⁵ eredményezték. Ballagi Mór főszerkesztő a hivatalos dokumentumokat a III. évf. (1860.) 43. számában leközzölte, majd következő lapszámban egy névtelen vezércikk zárószóiban úgy fogalmazott, hogy „elégge indokolva van eddig hallgatásunk s meg fognak érteni, ha ezentúl is az egyháznak államhozi viszonyát egy ideig nem feszegetjük, és a helyett teljes figyelmünket az egyház és iskola házi ügyeire fordítjuk.”⁴⁶⁶ A kijelentés a status és a hitfelekezetek kapcsolatára, illetve részben az autonómiára vonatkozott, tehát automatikusan nem zárta volna ki az egyház belső szerkezetének tisztázását, illetve a zsinat irodalmi előkészítését, mégis a következő időszakban, 1860. október 28. és december 30. között a Lap nem közölt le ilyen jellegű, tartalmú dolgozatokat. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap utolsó tematikus számát a negyedik évfolyam adta.

Az 1860. december 23-ai előfizetési felhívásban Ballagi Mór főszerkesztő vállalt feladatként az országgyűlésre való készülődést, és a zsinattartás irodalmi előkészítését jelölte meg. Utóbbival kapcsolatban mint fogalmazott: „A beállandó alkotmányozó zsinatnak temérdek teendője lesz, és ha az egyháznak valaha volt szüksége közlönyre, ez lesz azon időpont, melyben ily közlönny senki teljességgel nem nélkülözhet, ki az ügyek alakulása iránt csak némileg is érdeklődik.”⁴⁶⁷ Megállapíthatjuk, hogy gyakorlatilag az országgyűlésre való készülődés elmaradt, azonban a célul ki nem tűzött tisztújítás legalább annyira jellemezte az 1861. évet, mint az autonómia értelmezése, az egyházrendezés, az egyházszerkezet megállapítása, a kettős elnökség ügye, a finanszírozás, és a belső misszió az 1858 januárja és júniusa közötti mikroidőszakot, vagy mint a császári pátenssel és a minisztériumi rendelettel szembeni ellenállás az 1859 szeptembere és decembere közötti hónapokat. Annak ellenére, hogy az egyes témakörök a tanüggyel releváns kapcsolattal nem rendelkeznek a jelenség markánsága miatt érdemes arról néhány szót ejteni. A tisztújítás kérdésével foglalkozott Bige Károly, Kármán József, Édes Albert, Maklár Pap Lajos, Szász Károly, Csúthy Zsigmond, Dobos, Szász Károly, Nagy János, Bihari Imre, Simon József, Brocken Lajos, Garczó Imre, Parragh

462 Szerkesztőség: Előfizetési felhívás a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” 1860. 2-ik félévi folyamára. PEIL. III. évf. 23. sz. Pest, 1860. június 8., 705–706. oldal.

463 Benedek, tábornagy: Magyarország népeire. PEIL. III. évf. 43. sz. Pest, 1860. október 28., 1393–1395. oldal.

464 Ferenc József: Császári diploma a Monarchia bel államjogi viszonyainak rendezésére. PEIL III. évf. 43. sz., Pest, 1860. október 28., 1395–1398. oldal.

465 PEIL. III. évf. 43. sz. 1860. október 28., 1397–1405. oldal.

466 Ballagi Mór névtelen tanulmánya. PEIL. III. évf. 44. sz. Pest, 1860. november 4. 1428. oldal.

467 Ballagi Mór felelős szerkesztő és kiadó: Előfizetési felhívás a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” 1861. negyedik évi folyamára. PEIL. III. évf. 51. sz. Pest, 1860. december 23., 1656–1657. oldal.

János, l.y.. A vizitációkról írt Mátyóky Tamás, Ádámfi, Josephus ille certus.

Az 1861. évet, illetve a negyedik évfolyamot követően egészen 1867-ig megszűnnek a tematikus, koncepcionális évfolyamok. Ez alól kivételt talán csak az 1865. év jelent, amely során felülreprezentáltak értékelhető a vallástörténetre, a vallástudományra, a főiskola és az egyház közötti viszonyra, és a hollandiai református egyházra vonatkozó tanulmányok, mindenesetre ezek kevésbé befolyásolták a tanügy szervezését, ezért céljaink teljesítése szempontjából nem találjuk relevánsnak azokat. A „Vezércikk” rovatban foglalt tanulmányok heterogén tartalmúak, az egyetlen közös bennük, hogy nem vonatkoznak az autonómiára, az egyház belső szerkezetére, az egyház és az állam kapcsolatára, tehát egyetlen olyan témakörre sem, amely a tanügyet egyházpolitikai alapokon befolyásolta volna. Természetesen másként, más aspektusból kihatottak az iskolaszervezésre, de azok a hatások túlságosan követettek, indirektek voltak, ezért kutatásaink tekintetében nem találjuk relevánsnak megemlíteni azokat, így eltekintünk az értekezések lajstromba vételétől. Következtéseinket elsősorban nem a szerkesztőség részéről megfogalmazott előfizetési felhívások elemzéséből, hanem az egyes évfolyamok átlapozásából, áttekintésének eredményeiből vontuk le. Az alábbiakban az egyes tanulmányok részletes adatainak leközlése helyett a tájékoztatásokat emeljük ki, mivel nem látjuk értelmét a tanügy szempontjából irreleváns dolgozatok főbb adataival terhelni dolgozatunkat. Az 1858. január 1-je és 1860. május 22-e közötti offenzív-defenzív időszakot a békesség szakasza váltotta fel. Ennek hátterében a külső politikai viszonyok látszólagos, de érezhető nyugalma, a válsághelyzet elmúlt, a befelé fordulás lehetősége található. A rendezőelv hiánya egyértelműen megmutatkozott az igencsak általánosnak, valójában kevés konkrétumot felvonultató, inkább csak az 1858. január 1-jei alapelveket megerősítő előfizetési felhívásokban, és azokkal összhangban a „Vezércikk” rovatban leközölt dolgozatokban is. Az ötödik évfolyamra szóló közlemény az általánosság homályába merülve csak annyit írt, hogy „Ezentúl is iparkodni fogunk, hogy lapunk ne csak egyház és iskolai életünk minden mozzanatait híven tükrözze vissza, hanem felkarolván és meghánytorgatván minden felmerülő új eszmét, tényleg is előmozdítsa az egyház és iskola felvirágzását, szóval oda törekszünk, hogy lapunk egykor minden tekintetben promptarium lehessen annak számára, ki hivatva érzeni magát, egyházunk és iskolánk történelmét megírni...lapunk hivatva van a tudományosságot is képviselni...azon leszünk, hogy minden nevezetesebb tüneményt, mely egyházi vagy iskolai téren kiválóbb fontossággal bír s figyelmünket méltán igényli, t. c. olvasó közönségünkkel megismertessük.”⁴⁶⁸ Tartalmilag hasonlóan találtuk az 1862. második félévi folyamára való nyilatkozatot⁴⁶⁹, a tanulmányok diverzitása pedig egyértelműen igazolta a koncepció nélküli tervezést. Az ötödik évfolyam közös nevezője talán a vallás- és hittudományi, valamint egyháztörténeti dolgozatok magas reprezentáltsága lehetne, de ennek megállapításához további kutatások válhatnak indokolttá. Az 1863., hatodik évfolyamra vonatkozó 1862. december 21-ei felhívás mindössze néhány soros, tartalmi elemeket nem tartalmazott, amint az 1863. 2-ik félévi folyamra, az 1864. hetedik évfolyamra, az 1864. hetedik évfolyam második folyamára szóló hirdetés sem. Az 1865. nyolcadik évfolyamra vonatkozó előfizetési felhívás szó szerint megismételte az 1858. január 1-jei programadást, megerősítve az abban foglaltakat, egyúttal választ is adott az 1862-1865 közötti egyházalkotmánnyal és egyéb fajsúlyos kérdésekkel összefüggésbe hozható tanulmányok elmaradására. Mint fogalmazott: hét év alatt „tanulmány és sok oldalú tapasztalás arról győzött meg, hogy az egyház és iskola formájának örökös feszegetése és legjobb erőinknek erre pazarlása soha nem szüli meg a benső élet azon meg meg újuló emelkedését, mely minden egyházi intézménynek végcélja.”⁴⁷⁰ A főszerkesztő ezért a súlyt nem erre, hanem az 1858. január 1-jei nyilatkozattól némiképpen eltérően a tudományra helyezte, amely szerinte hatalom, ezért, mint írta: „Ennek lehető élesztésére irányoztuk tehát lapunkat, és mindenképpen azon voltunk, hogy a mennyire tőlünk telik,

468 Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Prot. Egyházi és Iskolai Lap” 1862. ötödik évfolyamára és a „Házi Kincstár” 1862. harmadik évfolyamára. PEIL. IV. évf. 50. sz. Pest, 1861. december 15., 1605–1606. oldal.

469 Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.” 1862. 2-ik félévi folyamára. PEIL. V. évf. 23. sz. Pest, 1862. június 8., 725–726. oldal.

470 Ballagi Mór: Előfizetési felhívás! A „Prot. Egyh. és Iskol. Lapra.” PEIL. VII. évf. 50. sz. Pest, 1864. december 11., 1597–1598. oldal.

a köztudatot a vallástudomány jelenkori színvonalára emeljük, és azon fenntartsuk.”⁴⁷¹ A szerkesztőségi, előfizetési hirdetés alapján igen karakteres tematikus számmá léphetett volna a kilencedik évfolyam (1866). Ballagi Mór az alkotmányos korszak bekövetkeztét (mint 1866. június 17-ei felhívásában írta a politikai, lelkiismereti szabadság, és a „vallási teljes egyenjogúság”⁴⁷² eljöttét) remélve karácsonyi programadásában a következő évfolyam vállalt céljának, fősúlyának mondta a magyar protestáns egyház közjog tisztázását, az iskolák szervezésének átgondolását, „a magyar protestáns egyháznak az államhoz, a többi vallásfelekezethez, végre saját híveihez való viszonyainak”⁴⁷³ meghatározását, a legutóbbi időszakban tapasztalt jogsérelmek feltárását, a protestáns lelkészek és tanítók súlyos anyagi helyzetén való javítás előkészítését. A vállalások azonban az évfolyam áttekintése alapján nem teljesültek a vállalkozás arányában. Amíg az 1867. január 6-ai első számban a kilencedik évfolyamot az ultramontán katolikusok elleni harcként tematikus számként értékelte („a múlt évben az ultramontánok ellen küzdőre szállván, a polgárosult világban széltere uralkodó eszméket hazai viszonyaink szempontjából illusztrálni és magasabb álláspontra emelkedve, a papság kérdését is fejtegetéseink körébe vonni iparkodtunk.”⁴⁷⁴

A vizsgált időszakban a Lap utolsó tematikus számát nagyrészt a külső, előre kevésbé, vagy csak részben látható események hatására a tizedik évfolyam adta. A kiegyezés évét olyan homogén, egyöntetű elemekből álló témakör csoportok jellemezték, mint (1.) az 1866. évben elindított ultramontánokkal szembeni offenzíva folytatása; (2.) a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal való kapcsolatfelvétel, ennek fényében pedig a megváltozott állampolitikai helyzetben az irányváltás megállapítása, és a finanszírozás lehetőségeinek a vizsgálata, (3.) az 1859. szeptember 1-jétől megjelenő császári pátenz és bécsi jogszabályok végleges visszavonásának értékelése, a vallásügyi törvényjavaslat előkészítése, (4.) az 1867 júniusában Eötvös József részéről meghirdetett indikatív jellegű népnevelési egyesületek iránti kezdeményezés megfontolása. A nagy elemszámú témaköröket (5.) több kisebb, gyakran mindössze néhány elemszámú témakör vette körül, ilyenek tekinthető a belső misszió, a népiskolai szakkönyvtár, a tudományügy külföldi (hollandiai) vonatkozásai, az evangélikus – református unióról, egyesülés, a tanügyi szaksajtó („Protestáns Népiskolai Közlöny”), a képviselői rendszer, a szekták, valamint a külföldi utazásokról szóló beszámolók. Az ultramontán (a Vatikánhoz maximálisan lojális) katolikusokat a tizedik évfolyam több fronton, igen markáns hangvételben támadta. A katolikus Religio tanulmányait kritizálta Ballagi Mór, Baráth Ferenc, egy névtelen szerző, Kovács Albert, Csernátó, Ballagi Mór. A jezsuitákról értekezett Molnár Aladár. Tisztán a jelenkori, magyarországi és ausztriai katolikus egyház politikai, vallás- és tanügyi aktivitást elemezte Ballagi Mór, F., névtelen szerző. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal való kapcsolatfelvételről Ballagi Mór tudósított. Az irányváltás és a finanszírozás lehetőségét Ballagi Mór főszerkesztő, és Tisza Kálmán segédgondnok vizsgálta. A finanszírozást gyakorlati megközelítésben egy református lelkész értelmezte. A vallásügyi törvényjavaslatról értekezett Szikszay Pál balatonkajári református lelkész, Ballagi Mór, Filó Lajos. A vallásügyi törvényjavaslat előkészítésével hozható összefüggésbe hivatalos dokumentumokként Ferenc József, valamint Ferenc József és báró Eötvös József rendelete. A vallásügyi törvényjavaslatot külföldi kitekintésbe helyezte lekölésében szintén egy névtelen szerző. A tizedik évfolyam negyedik nagy témakörét (4.) a népnevelési egyesületek adták. A létesítését ajánló levelet Ballagi Mór közölte le. A népnevelési egyletekről különösen az autonómia tekintetében Ballagi Mór, Nagy Péter, Horváth Sámuel, Sámi László értekezett. A dokumentumok tekintetében érdemes kiemelni a Dunamelléki Református Egyházkerület október értekezletének jegyzőkönyvét, valamint Eötvös József Török Pál szuperintendenshez címzett levelét.

471 Ballagi i. m. 1597–1598. oldal.

472 Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Prot. Egyh. és Iskol. Lap” 1866. II-ik félévi folyamára. IX. évf. 24. sz. Pest, 1866. június 17., 741–742. oldal.

473 Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Prot. Egyh. és Iskol. Lap.” 1866. IX-ik évi évfolyamára.” PEIL. VIII. évf. 52. sz. Pest, 1865. december 24. 1665–1666. oldal.

474 Ballagi Mór: Boldog Új Évet! S ráadásul valami. PEIL. X. évf. 1. sz. Pest, 1867. január 6., 2. oldal.

4.2. A népiskolaügy kontextusa a Sárospataki Füzetekben

A sajtószabadságot engedélyező 1857. évi minisztérium leirat hatására megindult a protestáns sajtó megszervezése. A Tiszáninneri Református Egyházkerület ebben az évben indította útjára a Sárospataki Füzeteket.⁴⁷⁵ Első szerkesztője 1857-től Erdélyi János, a sárospataki kollégium tanára lett, aki emellett a Magyar Tudományos Akadémia és a Kisfaludy Társaság tagjaként országos hírnévnek örvendő irodalmár is volt. A felelős kiadó Hegedűs László alsó-zempléni esperes és Szeremley Gábor főiskolai hittantanár. A harmadik évfolyamtól a szerkesztést Erdélyi Jánostól Árvay József tanítóképző intézeti tanár és Antalfi János gimnáziumi tanár vette át, Erdélyi János a „folyóirat kiadói köze lépett.”⁴⁷⁶ 1861-től Antalfi János szerkesztette egymaga a folyóiratot, a kiadást pedig a sárospataki főiskola vette át Hegedűs Lászlótól és Erdélyi Jánostól. 1866-tól a szerkesztést Heiszler József vette át, a kiadást pedig a Tiszáninneri Református Egyházkerület. A Füzetek vállalt küldetéseként a protestáns felekezetek érdekei és értékei szerint az egyház és iskola körébe tartozó legfontosabb ügyeket és kérdéseket kívánta nyilvánosságra hozni, az egyéni és közgondolkodást felébreszteni, a tudományos műveltség alapját kialakítani, a „hazai búskomolyság”⁴⁷⁷ helyére az érdeklődést és ügybuzgalmat állítani. A lényeges kérdések megoldását az irodalmi előkészítésben látta. A szerkesztői nyilatkozat a folyóiratot a „hazai protestáns és tudományos kérdések tolmácsául”⁴⁷⁸ ajánlotta. A folyóirat határozottan sárospataki kötődésű, amint a szerkesztői előszóban olvasható: „Sárospataki hagyományai, körülményei megérlelék annyira, hogy valami irodalmi hivatást teljesítsen.”⁴⁷⁹ szerkesztési elveiben, szemléletében tehát kimondottan a pataki szellemiség dominál, közvetve pedig a Tiszáninneri Református Egyházkerület álláspontja jelenik meg. Annak ellenére, hogy a sajtószabadságot engedélyező minisztériumi leiratot üdvözölte, a „hízelgő hódolat”⁴⁸⁰ helyett a szabadgondolkodás, és a független véleményezés értékét helyezte előtérbe. A folyóirat a Laphoz hasonlóan az önkormányzatiság alapján állt, „a mindent ... a protestantizmus elvén belül és semmit ellenére”⁴⁸¹ koncepció ezt a folyóiratot is jellemezte. A Füzetek az önkormányzatiság deklarálása mellett az egyházat és a tudományt szerves összefüggésbe helyezte, a protestantizmus eszméjét rugalmasnak találta a tudomány befogadására. Az evangéliumi tudomány ápolásának és fejlesztésének nemcsak egyházi küldetést fogalmazott meg, hanem összekötötte az emberi művelődés előmozdításával, sőt, annak alapjának tekintette. A Füzetek másik alapértékét az adja, hogy az erőteljes felekezetiesség mellett nem zárkózott el az evangélikus testvéregyházától („teljesen protestáns elvhez vallunk”⁴⁸²), programadó nyilatkozatában kiállt a vallástürelem, és a lelkiismereti szabadság mellett, mint fogalmazott: „hagyván kinek kinek saját lelkére istenhez való viszonyát, belső megnyugvását, mert ez a vallás, ez az ó és új szövetség, mely kettő együtt az egész szentírás.”⁴⁸³)

A célok teljesítéséért összetett eszközzrendszert alakított ki, amely egyértelműen megmutatkozott a Füzetek struktúrájában. A folyóirat kezdeti (1857-1860) felépítését tekintve állt a Főlapból, és a Tárca rovatból. A Főlap az egyház, a nevelés, a tudomány, és az irodalom szegmensét foglalta magában. Az egyes szegmensek tartalmának egy része a tizenegy évfolyam alatt állandó volt, mások az aktualitások függvényében változtak. Az egyház szegmensében kezdetben (1857-1858) a legfontosabb témakört a Laphoz, valamint az általános protestáns közgondolkodáshoz hasonlóan a protestáns egyház alkotmányának tárgyalása adta, a hangsúly különösen az 1856. évi minisztériumi

475 A Sárospataki Füzetek történetéről Dienes Dénes készített tanulmányt. Dienes Dénes: A Sárospataki Füzetek története (1857-1905). Zempléni Múzsza. VII. évf. 26. sz. 2007., 42–47. oldal.

Elérhető: http://epa.oszk.hu/02900/02940/00026/pdf/EPA02940_zmimuzsa_2007_2_042-047.pdf (2018. május 8.)

476 Dienes i. m. 43. oldal.

477 Szerkesztő előszava. Sárospataki Füzetek, I. évf. április-júniusi szám. Sárospatak, 1857., 4. oldal.

478 Szerkesztő i. m. 4. oldal.

479 Szerkesztő i. m. 5. oldal.

480 Szerkesztő i. m. 5. oldal.

481 Szerkesztő i. m. 5. oldal.

482 Szerkesztő i. m. 6. oldal.

483 Szerkesztő i. m. 6. oldal.

tervezet (Entwurf) és az autonómia összeegyeztetésén, az önkormányzatiság tisztázásán, az állam és az egyház közötti viszony meghatározásán, a protestáns törvényhozás és közigazgatás átszervezésén, az egyházszervezet megvitatásán, a törvényhozó testületek (zsinat, egyházkerület, egyházmegye, helyi közösség) hatáskörének deklarálásán volt. A szegmens második pontját az egyház legbensőbb tartalmának irodalmi tárgyalása adta, itt elsősorban a liturgia, a lelkészség, a lelkész és a hívek közötti viszony, a missziók, és a bibliai társulatok témaköre szerepelt. A nevelés szegmense a nyilatkozat szerint átfogja a teljes oktatásrendszert. Feladata szerint tanulmányokat és munkákat közöl le a népiskoláról, a reáliskoláról, a tanítóképzőről, a gimnáziumról, a papneveldekről, az akadémiákról, és a tervezett pesti egyetemről, más nevén a pesti teológiai akadémiáról, emellett különös mértékben vizsgálja az egyház és az állam tanügyi befolyását, s olyan konkrétumokat mutat fel és taglal, mint a hazai és külföldi tanintézetek állapota és fejlődése a múltban és a jelenkorban, a tanítók és tanulók egzisztenciális és szellemi helyzete, a tanintézetek állapota és fejlesztési lehetőségei, és a statisztika. De szintén ez a szegmens foglalja magában a leginkább fontosnak mondható tartalmi kérdéseket, úgymint a tanterveket, a taneszközöket, a tanításmódszertant, a tankönyveket. A tudomány szegmense – amely a vállalt célokhoz talán a leginkább illeszkedik – a Füzeteken belül egy külön világot alkotott, s kutatási eredményeink szerint az évek előrehaladtával a leghangsúlyosabb fejezetét adta a folyóiratnak. Felépítését tekintve hat témakört tartalmazott. Az első témakört a protestáns hittan, vallás- és erkölcstudomány, valamint az egyháztörténet (kútfők, emlékiratok, dokumentumok, események) tudományos feltárása adta, a másodikat a bölcsészettudományok, a harmadikat az esztétika, „az egyházi költészet és szónoklat”,⁴⁸⁴ a negyediket a történelem, az ötödiket a természettudományok, a hatodikat a nyelvészet („különösen a bibliai nyelvészet köre”⁴⁸⁵, és a műfordítások tette ki). A negyedik szegmense az „Irodalom” adta, amelybe az előző három területhez kapcsolódó szakmunkákra és értekezésekre vonatkozó kritikai bírálatok, és kivonatok jelentek meg. A második részben a Tárca szegmense bocsátotta közre az egyházi, tanügyi, tudományos és irodalmi jelenségeket, folyamatokat, történéseket. Ezen témakörök mellett szintén ezen a helyen voltak olvashatóak a felhívások, feliratok, és különösen a hivatalos dokumentumok, jegyzőkönyvek az egyházi törvényhozás, az egyházkerületi és egyházmegyei közgyűlések köréből, valamint a hivatalos levelek, a különféle körlevelek, levelezések, és statisztikai adatok is.

Meghatározó programadó nyilatkozatra a negyedik évfolyamig (1860-ig) került sor. Az 1857-1859 között az egyház-igazgatásra, egyházszervezésre, egyházpolitikára, és az önkormányzatiságra vonatkozó lényeges, nem kevésbé terjedelmes tanulmányokat adott közre. Ezek közé sorolható Hegedüs László (Adalék a szabad skót presbiteri egyházalkotmány ismertetéséhez.” (1857.), „A protestáns egyház viszonya az államhoz.” (1857)), Simon József („Egyháziasság” (1857), „Autonómia és centralizáció (III. évf. 1859.), Jakabfalvy András („Voluntarizmus, alamizsnarendszer és még valami.” II. évf. 1858.). A finanszírozási kérdést javarészt a fenti, az A önkormányzati jogok és az állam kapcsolatával foglalkozó munkák tartalmazták, az anyagi ügyekről önálló munka csak arga Jánostól (Ref. egyház és iskolarendezés Hajdú-Nánáson I. évf. 1857) és Baksai Dánieltől („Szózat a magyar protestáns egyházi díjazás ügyében.” II. évf. 1858) készült. Az aktuális kérdéseket pedig egyháztörténeti megközelítésben dolgozta fel Pálkovi Antal („Pápaság és császárság, egyházi és világi elem közti harc a középkorban (II. évf. 1858-1859), Filó Lajos („Unió kísérletek a reformáció őskorában.” (III. évf. 1859) A tanüggyel, egész pontosan a népiskolai oktatással összefüggésben számos tanulmány, és két tanterv is megjelent (ezeket lásd az adatbázisban). Érdekes adalékokat találtunk a finanszírozás tekintetében is. A Füzetek működéstartalmát jól foglalja össze a IV. évfolyam (1860) első lapszámát megnyitó második szerkesztőségi nyilatkozat, amely nem mellékesen újradefiniálta a küldetéseket. Az állásfoglalásból fény derül a lap karakterisztikájára, és szemléletmódjára, amellyel összefüggésben érthetővé válik a tanügyi tanulmányok specifikus kontextusa, valamint a Sárospataki Füzetek és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap küldetése közötti különbség. A szerkesztőség 1860. január 1-jei nyilatkozatát az 1859. évi császári pátens, és az ahhoz kapcsolódó

484 Szerkesztő i. m. 7. oldal.

485 Szerkesztő i. m. 7. oldal.

rendeletek körüli kérdések hívták életre. A szerkesztők felismerték, hogy a nyílt parancs az egyház válságát okozza, s keresték arra a választ, hogy a Tiszáninneri Református Egyházkerület folyóirata ebben milyen szerepet játszott. A Füzetek identitását éppen a problémakörön keresztül határozta meg, s választotta el a dunamelléki egyházkerület lapjának koncepciójától. A pátenssel kapcsolatban a központi kérdést az adta, hogy a Sárospataki Füzetek vállalt küldetése, vagy passzivitása miatt hagyta érintetlenül az egyházat kedvezőtlenül érintő jogszabályokat és eseményeket? Továbbá, hogy a Füzeteknek volt -e része a „mostani állapotok előhozásában”⁴⁸⁶, volt -e joga elmenni az események mellett, érintetlenül hagyni a pillanatnyi kérdéseket? Ezek megválaszolása különösen a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap aktív fellépésének tükrében volt lényeges. Az igen részletes választokkal érthetővé válik a Füzetek identitása. A tanügyet is befolyásoló pátens körüli ügyben a szerkesztőség nem tartotta magát felelősnek („A jelen állapotok előhozására mi semmi befolyással nem voltunk, lenni nem akartunk”⁴⁸⁷), ugyanis a napi egyházpolitikai kérdések megoldása helyett a „tudományos színben és igényben”⁴⁸⁸ lépett fel, szándéka szerint ezzel megőrizve az egyház múltját, kiállva a fennálló állapotok mellett. A be nem avatkozás politikáját a nyilatkozat szerint nem a Füzetek közömbössége, vagy passzivitása okozta, hanem az alapállása. Magát a buzdítás és lelkesítés eszköze helyett „a tudomány lassú hatalmának s a velejáró meggyőződés”⁴⁸⁹ terjesztőjeként definiálta. A tudományos vizsgálódások mellett annak ellenére, hogy közvetlenül a pátensre nem reagált mégis – igazolhatóan – helyet szánt az önkormányzatiság kérdésébe tartozó ügyeknek, az egyház-igazgatás, az állam és az egyház közötti viszony, és a tanügy témájának.

A felelősség elhárítása és kivédése mellett a szerkesztőség alapállásában bekövetkező változást az egyháztörténet felértékelése adta, amellyel a negyedik évfolyamtól kezdődően gyakorlatilag mellőzték az egyházpolitika, és az egyházszervezési ügyeket. Az egyháztörténettel összefüggésben különösen a kútfők közlésére helyezték a hangsúlyt új programjukban („nem mulasztathjuk el oda mutatni különösen a magyar protestáns egyháztörténeti kútfők közlésére, melyek magok annyi beccsel bírnak, hogy minden egyéb nélkül is méltó volna értök fenntartani egy folyóiratot.”⁴⁹⁰)

5. Az autonómiát korlátozó jogszabályok mint az egységes ellenállás alapja

5.1. Bécsi rendeletek

A népiskolaügyet legerőteljesebben az 1858. január 1. és 1860. május 22. közötti időszakban lejátszódó államegyházi törekvések befolyásolták, mint külső tényezők. Az időszak tekinthető a népiskolaügy újraszervezés kontextusának. A következő évek tanügyi eseményei a korszak posztulátumaiként értékelhetők. Az alábbiakban, a jogszabályok általános bemutatását követően a tanügy vonatkozásában lényeges pontokat emeljük ki.

Az 1859. szeptember 1-jei pátens kitért az egyházszervezet és kormányzat szintjeire (1-3. §), a fejedelem főfelügyeleti jogának tartalmára (4. §), az egyházi házasság törvényhatóságára (6-7. §), az egyházi bíróságokra általánosan, azok díjszabásaira és felhasználható pénzalapjaira (8. §), az egyházi személyek feletti ítélkezés általános szabályaira, a világi és egyházi bíráskodásra (9-10. §), az alapfokú, középfokú és hittudományi tanintézetekre és a tanügyre (11-19. §), az egyház vagyonszerzésre, vagyonhasználatra, a vagyonjogra, az ingó és ingatlan vagyonállományra vonatkozó alapító oklevelekre, az egyházi és iskolai alapítványok igazgatására, kezelésére és felhasználására, a vagyongazdálkodás felügyeletére (20-24. §), az egyházi közigazgatás területiségére, az egyházkerületek átszervezésére (25-29. §), az egyházhivatalnokok és szolgálok megválasztására, az egyházkor-

486 Szerkesztőségi előszó. Sárospataki Füzetek. IV. évf. 1. sz. Sárospatak, 1860. január 18. (oldalszám nélkül).

487 U. o.

488 U. o.

489 U. o.

490 U. o.

mányzat működés- és eljárásrendjére (30-52. §), valamint a finanszírozásra (53-54. §).⁴⁹¹ A tanügyvel kapcsolatos szakaszok kiterjedtek a tanintézetek felügyeletére (11-13. §), a középfokú oktatásra: gimnáziumokra, reáliskolákra és középiskolákra (14.-17. §), valamint a hittudományi tanintézetekre (18.§). A népiskolaügy tekintetében, a 11. § szerint az állam főfelügyeleti jogát evangélikus és református hivatalnokok gyakorolják, a vizsgálatok lebonyolítását valamennyi tanintézet köteles engedélyezni. Az intézetvizsgálatokkal kapcsolatban a 11. § elrendelte az erkölcsi, vagy politikai értelemben kifogásolható intézetekben részletes vizsgálatok lefolytatását, elmarasztalás esetén a tanintézet bezáratását. A 12. § értelmében az evangélikus és református népiskolák a jövőben továbbra is az egyházi testületek felügyelete és vezetése alatt állnak, részletes szabályozásuk az egyházi törvényhozás hatáskörébe tartozik. Az ezzel látszólagosan fennmaradó tanügyi autonómiát ugyanakkor korlátozta a 13. §. A szakasz szerint a világi tantárgyak oktatása „az iskolák hitvallási jellemének teljes megőrzése mellett” a kormány részéről kiadott, vagy a jövőben kiadandó utasítások szerint szervezendő.⁴⁹² A népiskolák autonómiáját korlátozta, hogy az egyházkerületek felett lévő egyetemes értekezletek részéről a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium részére felterjesztett, majd a minisztérium által jóváhagyott népiskolai tantervek és tankönyvek voltak alkalmazhatóak. Végül az elsősorban a középfokú tanintézetekre érvényes, de a népiskolákra is kiterjedő 15. § megállapította, hogy a tanintézetek csak abban az esetben nyerhetik el a nyilvánosság jogát, „ha ezen jogok megnyerése végett kifizűzött minden törvényes föltételnek, különösen az illető nemű iskolákra nézve kifizűzött tanterv tekintetében”⁴⁹³ eleget tesznek. A szakasz hatályát tekintve elsősorban a gimnáziumok és főiskolák tekintetében jelentett azáltal veszélyt, hogy a nem nyilvános tanintézetek részéről kiadott érettségi bizonyítványokat az állam, illetve a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium nem ismerte el, ezzel jelentősen korlátozta a diákok felsőfokú tanintézetekben való továbbtanulását. Az autonómiát szintén korlátozta, hogy a 19. §-nak megfelelően a papok és tanítók megválasztásáról, azok hivatalba lépésük előtt tájékoztatni kell az országos kormányiszéket, amelynek harminc nap áll rendelkezésre kifogástételre, a tanítók és lelkészek beiktatására csak ezt követően válik lehetőség. A tanintézetek állami jellegét erősítette, hogy az 52. § szerint a tanítóknak kötelezően esküt kellett tenniük.⁴⁹⁴

A vagyongazdálkodásról a 20-23. § döntött. A 20. § engedélyezte az egyházközségek, -megyék és kerületek részére, hogy törvényes módon tulajdont és vagyont szerezzenek, a 21. § rögzítette, hogy az egyházi és tanügyi alapítványok kizárólag az okiratban rögzített egyház és tanügyi célokra fordíthatóak, ennek felügyeletével a 23. §. a Vallás- és Oktatásügyi Minisztériumot bízta meg. A felügyelet során a minisztérium megtekintheti „az alapítványi okiratokat, számadásokat s egyéb igazgatási irományokat”⁴⁹⁵, a pénzalapok veszélyeztetésének fennállásakor biztosítás és kártalanítás tárgyában rendelkezhet. A 22. § szerint az alapítványok vagyona feletti perek lefolytatása az egyházi bíróságok jogkörébe tartozik. Végül a 24. § rögzítette, hogy az egyházi, vagy iskolai célokra ingó, vagy ingatlan vagyont rendelő oklevelek, okiratok, alapítóleveleknek összhangban kell állniuk a hatályos állami törvényekkel, ellenkező esetben az azokban foglalt határozatok hatálytalannak minősülnek. A szakasz a kamatokkal kapcsolatban rögzítette, hogy „az alapítványból, vagy különbeni lekötésből az egyházra vagy iskolára háramló jogok és előnyök ... fenntartandók.”⁴⁹⁶ A vagyongazdálkodással kapcsolatos szakaszok mellett a finanszírozási koncepciók kidolgozása miatt jelentőséggel bír az egyházak költségvetésének finanszírozására vonatkozó 53. § és 54. §. A szakaszok az 1848. évi XX. törvénycikkkel összhangban jóváhagyták az államsegélyeket, valamint az egyházi adó állami közigazgatási szervek segítségével történő behajtását. Az 53. § kimondta, hogy az evangélikus

491 Ferenc József s. k.: Császári nyíltparancs. PEIL. II. évf. 38. sz. Pest, 1859. szeptember 20. 984–993. oldal.

492 U. o. 987. oldal.

493 U. o. 988. oldal.

494 „Írántunk s Házunk iránt megszeghetlen hűséggel kell viseltetniök, s a reájok bízott hivatalban a törvények legpontosabb teljesítését és fönntartását szem előtt tartaniok.” U. o. 982. oldal.

495 U. o. 989. oldal.

496 U. o. 989. oldal.

és református egyházkerületek „az államkincstárból évenként segedelmi átalánypénzt kapnak”⁴⁹⁷, egyúttal meghatározta az államsegélyekből fedezhető kiadások körét. Az előírás szerint az éves normatív támogatásból folyósítható a szuperintendensek évenkénti hivatalpótléka, az esperesek évenkénti hivatalpótléka, valamint a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium rendelete alapján a szegény eklézsiák és népiskolák költségvetése. Az 54. § a protestáns közösségeknek (plébániaközösségeknek, egyházmegyéknek és egyházkerületeknek) és egyházhatóságoknak biztosította azt a jogot, hogy a részükről törvényszerűen tett intézkedések „és a rendes eljárás folytán hozott határozatok” érvényesítésére, csakúgy mint „az egyházi és iskolai szolgálkat és hivatalnokokat illető jövedelmeknek” továbbá „az evangélikus vallási, oktatási és jótékonyági intézetek fenntartása céljából az országos kormányzék jóváhagyásával kivetett adózásoknak behajtása végett, a világi hatóságok oltalma és segélye vétethetik igénybe.”⁴⁹⁸ A szakasz értelmében amennyiben a világi hatóságok a segítséget megtagadják, úgy „kötelesek okaikat a megkereső félnek kellő teljességben haladéknélkül írásban kézbesíteni”⁴⁹⁹ A kifogás ellen a kérelmező fél előjáró egyházi hatósága (egyházmegyei, vagy egyházkerületi konzisztórium) útján panaszt tehet a felsőbb politikai hatóságoknál.

A vallás- és oktatásügyi miniszter, Thun Leó egy nappal később, 1859. szeptember 2-án kiadott rendelete az 1859. szeptember 1-jei legfelsőbb nyílt parancs egyes részeinek végrehajtására vonatkozott, tárgya szerint a „magyar-, horvát-, és tótországi, a szerbvajdasági s a temesi-bánsági és a katonai határőrvidéki mindkét hitvallású evangélikusok egyházi ügyének” képviselőjére és igazgatására irányult.⁵⁰⁰ A 147 paragrafusból felépülő jogszabály az egyházkormányzat és képviselő tekintetében rendelkezett a plébániaközösségekről (eklezsiákról), a presbitériumokról és a helybeli konventekről (1-39. §) az esperességi (egyházvidéki, szeniorális, tractualis) konventekről (40-52. §), az esperességi konzisztóriumokról, azaz törvényszékekről (53-63. §), az egyházkerületi konventekről (64-79. §), az egyházkerületi törvényszékekről (80-90. §), az egyházkerületek generális konferenciájáról (91-101. §), a zsinatokról (102-115. §), a papok választásáról, jogairól és kötelességeiről (116-132. §), az esperesek, társesperesek választásáról, jogairól és kötelességeiről, a szuperintendensek és helyettes szuperintendensek választásáról, jogairól és kötelességeiről (139-147. §). A népiskolákat 8 paragrafus érintette. A jogalkotó az egyházkormányzat legalsó szintjének tekinthető presbitériumok ügykörébe helyezte a 17. § értelmében a helyi iskolák vezetését, igazgatását, az i) bekezdése alapján az egyházi és iskolai épületeknek karbantartását, a k) bekezdésének megfelelően a pap és az iskolatanító ellátására vonatkozó kötelességek pontos teljesítésének elősegítését, az m) bekezdéssel összhangban az egyházi, plébániai, iskolai és szegényeket támogató vagyonalapok fenntartását, gyarapítását és kezelését. A helyi konvent hatáskörébe sorolta a 32. §. a) a papok, segédpapok és iskolatanítók megválasztását, b) a községi felügyelő megválasztását. A 43. § 2. pontja az egyházmegyei konvent feladatai közé sorolta az iskolaügy általános előmozdítását, a 3. pont a kiszolgált lelkészek és tanítók nyugdíjazását, az elhunyt lelkészek és tanítók özvegyeinek és árváinak segélyezését, a tanítói hivatalra készülő tanítóképzősök támogatását, a célokra pedig pénzalapok létrehozását és kezelését. Az igazságszolgáltatással összhangban az 58. §. a) bekezdés az esperességi konventek feladatai közé sorolta a lelkészek, a tanítók, a presbitériumok és a helyi konventek konfliktusainak rendezését, a c) bekezdés feljogosította az egyházmegyei konventeket a papok, segédpapok, és iskolatanítók elleni felfüggesztési, áthelyezési, és elbocsátási perek megindítására. A 69.§. 1. bekezdése az egyházkerületi konvent jogkörébe helyezte az iskolák és az egyházi ügyek felletti tanácskozást, 3. bekezdésének megfelelően a szegény községek és népiskolák segélyezését. Az

497 U. o. 992. oldal.

498 U. o. 992. oldal.

499 U. o. 992. oldal.

500 Gróf Thun s. k.: A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete melylyel az 1859. szeptember 1-jén kelt legfelsőbb nyíltparancs LV. §-nak foganatosítása végett, a magyar-, horvát-, és tótországi, a szerbvajdasági s a temesi-bánsági és a katonai határőr vidéki mindkét hitvallású evangélikusok egyházi ügyének képviselése és igazgatása tárgyában következő ideiglenes határozatok tételnek közhírré. PEIL. II. évf. 39. sz. Pest, 1859. szeptember 27., 1009–1020. oldal.; PEIL. II. évf. 40. sz. Pest, 1859. október 4., 1041–1048. oldal.; PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. október 11., 1069–1077. oldal.

egyházkerületeket tömörítő, jogi értelemben azok felett elhelyezkedő generál konferencia tevékenységköre szerint a 94. § a) bekezdés értelmében valamennyi kerületre vonatkozó iskolai és egyházi ügyekben a minisztérium felszólítására véleményt ad, illetve az egyes kerületek kérésére előterjesztéseket és kérelmeket nyújt be a minisztériumnak, a c) bekezdés szerint a népiskolákban, gimnáziumokban, reál- és középiskolákban használandó vallásos könyveket jóváhagyásra felterjeszti a minisztériumnak, tanácskozást folytat a színvonalas népiskolai könyvek előállítására és terjesztésére leginkább alkalmas eszközökről.⁵⁰¹

A szeptember 2-ai rendeletet követte az október 8-ai keltezésű három pontból és az azokhoz tartozó értelmezést segítő szakaszokból álló minisztérium rendelet.⁵⁰² A rendelet a közgyűlések megtartásának szabályaira vonatkozott. A jogszabály nyomatékossá tette, hogy az 1859. szeptember 1-jei nyílt parancsnak megfelelően valamennyi egyházkerületet jogilag meg kell szüntetni (jogilag meg is szűnik), és azok helyére fel kell állítani a kijelölt tizenkét egyházkerületet. A határozat értelmében „districtuális conventek [egyházkerületi közgyűlések -megj. a szerző részéről] többé nem tarthatnak az eddigi püspöki kerületek szerint.”⁵⁰³ Az 1. pont alapján a protestánsoknak csak az átszervezést meghatározó 26. § pontos teljesítésével van joguk egyházkerületi közgyűlést tartani. Ezzel összhangban egyházmegyei közgyűlést azok az egyházmegyék szervezhetnek, amelyek a 26. § szerint kijelölt egyik vagy másik egyházkerületben helyezkednek el. A 3. pont értelmében a 26. §-tól eltérően rendezett egyházkerületek közgyűléseinek határozatai semmisnek nyilvánítandóak, és „az ily jogosulatlan gyűlések összehívása, valamint az azokban való részvétel komoly felelősséget von maga után.”⁵⁰⁴ A rendelet a pontok betartásával a politikai hatóságokat bízta meg.

Az 1860. január 10-én kelt császári királyi vallás- és oktatásügyi minisztériumnak rendelete⁵⁰⁵ a korábbi rendeletek érvényesítésére irányult. A rendelet kilátásba helyezte a zsinattartást, ugyanakkor annak összehívását a pátens és végrehajtási rendelet elfogadásához és alkalmazásához kötötte. A jogszabály azokat a helybeli egyházközségeket, amelyek a pátens szerinti rendezésüket még nem kezdték meg „saját érdekükben felszólította, hogy a rendezést haladék nélkül teljesítsék, és arról 1860. március végéig az egyházi előljárási ügyeket és az országos hatóságokat tájékoztassák.”⁵⁰⁶ A parancsot megtagadó egyházközségek a „cs. kir. kormány s ennek valamennyi organumai által rendezettnek többé nem tekinthetők és el nem ismertethetők, s ennél fogva az ezen elismerés által föltételezett minden igényeit és jogait elveszti.”⁵⁰⁷ Az elmarasztalt egyházközségek jogaikba csak akkor helyezhetőek vissza, ha a „politikai országos hatóság jóváhagyásának kikérése mellett ... szorososan be van bizonyulva, hogy az utóbb a törvényes szerkezetet elfogadta”⁵⁰⁸. A rendezés elmulasztása ugyanakkor nem menti fel az egyházközségeket kötelességei és tartozásai teljesítésétől. Az egyházmegyei közgyűlések a rendelet értelmében kizárólag az 1859. szeptember 2-ai miniszteri rendelet által meghatározott szerkezet szerint, és a helybeli egyházközségek rendezésével tarthatóak, a rendezetlen egyházközségek képviselői szavazatjoggal nem bírnak. A fő-szabálytól eltérő egyházmegyék határozatai „semmisnek és érvénytelennek”⁵⁰⁹ nyilvánítandóak. Az átszervezés megtételéről legkésőbb 1860. április 15-ig kell jelenteniük az esperességeknek az országos hatóságoknak. Az egyházkerületi közgyűléseket szintén csak az 1859. szeptember 2-i miniszteri rendelet-

501 A paragrafusokat lásd Thun i. m. 1041–1048. oldal, 1069–1077. oldal.

502 Szerző nélkül: A közgyűlések tartását illető, oct. 8-án kelt legfelsőbb rendelet. PEIL. II. évf. 43. sz. Pest, 1859. október 25. 1129. oldal.

503 U. o. 1129. oldal.

504 U. o. 1129. oldal.

505 Gróf Thun s. k.: A cs. kir. vallás- és oktatásügyi ministeriumnak 1860. január 10-kén kelt rendelete kihat Magyarországra, Horvát- és Tórországra, a Szerbvajdaságra s Temesi Bánságra és a Katonai Határvidékre, a fön elősorolt koronaországokbeli mindkét hitvallású evangélikusok ügyében 1859. sept. 1-jén kelt legfelsőbb nyiltparancs és 1859. sept. 2-kán kelt vallásügyministeri rendelet, (Birodalmi törvénylap 160. s 161. szám) foganatosítása iránt. PEIL. III. évf. 4. sz. Pest, 1860. január 27., 97–101. oldal.

506 Thun i. m. 98. oldal.

507 Thun i. m. 98. oldal.

508 Thun i. m. 98. oldal.

509 Thun i. m. 99. oldal.

ben foglalt szerkezet szerint lehet tartani, a szabálytalanul megtartott értekezletek határozatai semmiségek és érvénytelenek. A jogszabály még más ügyekben is döntést hozott, de azok elemzése nélkül is érzékelhetjük a markáns centralizációs törekvéseket. Az 1860. január 10-i miniszteri rendeletet erősítette meg a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium 1860. február 5-ei rendelete⁵¹⁰. A jogszabályt az uralkodó és az egyházkerületek képviselőiből összeállított küldöttség közötti megbeszélés, és az 1860. január 10-i utasítás teljesítésének halogatása hívta életre. Amint a rendelet tájékoztató részében írta az 1859. szeptember 1-i nyílt parancs és a szeptember 2-i végrehajtási rendelet elutasító egyházkerületek „aggodalmaik iránt meghallgatni méltóztattak.”⁵¹¹ Az audienciát követően Ferenc József elrendelte „hogy bizalmas tárgyalások tartassanak a fölött, vajon mennyiben lehet amaz aggodalmakon segíteni.”⁵¹² A leirat megnyugtatta a protestánsokat, hogy a „bizalmas tárgyalások, a legfőbb parancshoz képest ugyanazon jóakaró szándékkal fognak tartatni.”⁵¹³ Ezzel kapcsolatban kiemelte, hogy a szeptember 1-i pátens és a szeptember 2-i végrehajtási rendelet érvényesítésénél „mindkét hitvallású evangélikus hitsorsok minden alapos óhajításainak lehető teljes tekintetbe kell vétetniök, s annál fogva ... oly utak és módokat feltalálni és előkészíteni, melyeken az ily óhajítások még a zsinatok egybehívása előtt is hivatalos tárgyalás alá vétethessenek és kielégítő elintézés nyerhessenek”.⁵¹⁴ A tanácskozások azonban nem jelentették, nem eredményezték a korábbi jogszabályok felfüggesztését. A jogalkotó rögzítette, hogy a pátensszerű rendezés halogatása éppen a nyílt parancs fő céljának a zsinatok megtartásának elhalasztását eredményezné, ezért felszólította az egyházkerületek vezetőit, hogy az 1860. január 10-i utasításnak megfelelően szervezzék át egyházmegegyüket és egyházközségeiket.

Az átszervezéssel kapcsolatos ellenállást a zsinattartás jogának kiemelése mellett a császári pátens 1860. február 5-i finanszírozási melléklete⁵¹⁵ államsegélyek kilátásba helyezésével is megpróbálta fel lazítani. A segélyezési átalányok a rendelet értelmében vonatkoztak a) a szuperintendensek részére évenkénti hivatali pótlékok kiszolgáltatására, b) az esperesek részére évenkénti hivatali pótlékok folyósítására, c) az egzisztenciálisan szegény lelkészek és népiskolai tanítók segélyezésére fordítandó 94.400 forint megállapításra. Az összeg megoszlását az egyházkerületek között táblázatban tüntette fel a melléklet. A rendelet továbbá megállapította, hogy a pesti, pozsonyi, soproni, debreceni szuperintendensek 4000-4000 forint kiegészítést kapnak, az eperjesi, szarvasi, újverbászi, komáromi, pápai, sárospataki és újsziváci szuperintendensek 3000-3000 forint pótlékban részesülnek, az esperesek pedig átlagosan 300-300 forint pótléket kapnak. Végül elrendelte, hogy a hivatali pótlékok folyósítása a szuperintendensi, vagy esperesi állomás megüresedése esetén az új választásig szünetel, és a rendelet értelmében a protestánsok iskolai és egyház céljaira, a protestáns tanítók és a „hítségőnoki hivatal akadémiai jelöltjei számára ösztöndíjakra fordítandók.”⁵¹⁶

A rendeletek sorát az 1860. május 15-i legfelsőbb uralkodói leirat⁵¹⁷ zárta. A leirat megállapította, hogy az 1859. szeptember 1-i nyílt parancsot és annak végrehajtását támogató jogszabályokat a magyarországi protestánsok egy része köszönettel fogadta és örömteljes készséggel fogadtatott, más részük azonban „lelkiismeretére és vallási meggyőződésére hivatkozva, azokhoz járulni vonakodott”⁵¹⁸. Problémát jelentett, hogy az egyházkormányzatot, „az evangélikus egyházügyek kielégítő szabályozását”⁵¹⁹ a szerteágazó nézetek veszélyeztetik, a célt jelentő egyházalkotmány elkészítése veszélybe került. Ebből adódóan a szeptember 1-i rendeletet visszavonta a leirat. A leirat ér-

510 A cultus- és oktatásügyi cs. k. ministerium 1860. febr. 5-ként kelt kibocsátványa az ágostai és helvét hitv. összes superintendenciák előjáróihoz Magyarországon és a Szerb-vajdaságban. PEIL. III. évf. 6. sz. Pest, 1860. február 10., 161–162. oldal.

511 U. o. 161. oldal.

512 U. o. 161. oldal.

513 U. o. 161. oldal.

514 U. o. 162. oldal.

515 Szerző nélkül, cím nélkül. PEIL. III. évf. 10. sz. Pest, 1860. március 9., 289–290. oldal.

516 U. o. 290. oldal.

517 Ferenc József s. k.: Legfelsőbb kézirat. PEIL. III. évf. 20. sz. Pest, 1860. május 18., 617–618. oldal.

518 U. o. 617–618. oldal.

519 U. o. 617–618. oldal.

telemében a pátensszerűen nem rendezett egyházközségek, egyházmegyék és egyházkerületek közgyűléseit ismételtlen összehívhatják és megtarthatják, továbbá képviselőket küldhetnek az 1791. évi XXVI. törvény 4. §-ával összhangban lévő alkotmányozó zsinatra. A zsinattartásra vonatkozó indítványokat a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium közbenjárásával az uralkodónak kell betervezniük. Következésképpen mint írta: „az egyházkerületi főügyelők, illetőleg gondnokok és superintendensek választása végetti előkészületek semmiképpen sem akadályozandó.”⁵²⁰ Az engedélyek mellett az 1. pont rögzítette, hogy a már átszervezett, vagy átszervezéshez kezdett egyház-igazgatási területi egységeket nem lehet megakadályozni. Az előírást az indokolta, hogy az evangélikus egyházmegyék egy része pátensszerűen átszervezte magát, ezért figyelembe kellett venni azok egyház-igazgatási határait. A reformátusok között nem volt elszakadó egyházmegye ezért az uralkodó annyit írt esetükben, hogy „a helvét hitvallású hitsorsoknak megengedtetik, hogy előbbi superintendiái felosztásukhoz tartsák magukat.”⁵²¹ Végül a büntetőhatóságok által elítélt személyeket teljes bocsánatba részesítette, a jogszerűen elítélteteket az ítélet törvényes következményei, és a ki nem állt büntetés alól is felmentette, az ügyekben való vizsgálatokat megszüntette. A legfelsőbb kézirat lényegre törő értékelésére Ballagi Mór főszerkesztő vállalkozott.⁵²²

5.2. Protestáns ellenállás a folyóiratok alapján

5.2.1. Protestáns ellenállás, egyházkerületi szint

A protestáns tanügyi autonómia biztosítása érdekében egységes fellépésre volt szükség az egyházak részéről. Az egységes fellépést mutatják az egyházközségek, -megyék és -kerületek közgyűlései és feliratai. Tekintettel arra, hogy a tanügy és annak részét adó népiskolaügy rendezésének háttérét az ellenállás adta, az alábbiakban röviden áttekintjük az autonómiára vonatkozó alapelveket.

A szeptember 1-i pátenszt és 2-i rendeletet a folyóiratokban nyilatkozó protestánsok, mint Tisza Kálmán írta „köteles tisztelettel” de nem „tökéletes megalégedettséggel, megnyugvással”⁵²³ fogadták, végrehajtását valamennyi egyházmegye és egyházkerület megtagadta, ellenszegülésüknek feliratukban adtak hangot. A jogszabályok elsőként a Tiszáninnen Református Egyházkerület 1859. szeptember 11–13. között Mezőcsáton, Apostol Pál szuperintendens, Nagy Gedeon alsó-borsodi segédgondnok elnöklete és Havas Sándor országfejedelmi biztos felügyeletében tartott értekezleten került fel.⁵²⁴ A közgyűlésen mindössze felolvasták a jogszabályokat, ugyanakkor mivel a képviselőket a küldő egyházmegyék állásfoglalásra nem jogosították fel, így az arról való tanácskozás elmaradt és későbbre tolódott. A Tiszai Evangélikus Egyházkerület Szontagh Lajos világi felügyelő és Tropiczer Lajos császári király egyházkerületi adminisztrátor elnökletével, valamint Semianovszky Miksa császári királyi országfejedelmi biztos jelenlétében 1859. szeptember 28-án Késmárkon tartott közgyűlés alkalmával már tartalmi kérdésekkel is foglalkozott.⁵²⁵ Zsedényi Edvárd panaszként mondta ki, hogy „a protestánsok által kérve kért, várva várt zsinat helyett egy cs. k. pátens rendezte el a protestáns egyház ügyét”⁵²⁶, amely ráadásul az 1856-ban egyhangúlag és eredményesen elutasított oktrojált egyházszervezet módosítása.⁵²⁷ Helytelenítette, hogy a császári királyi minisztérium „a magyar korona felügyelési jogánál fogva zsinat nélkül rendezést eszközölhet”.⁵²⁸ Kimondta, hogy „a

520 U. o. 617–618. oldal.

521 U. o. 617–618. oldal.

522 Ballagi Mór: A május 15-diki legfelsőbb kézirat. PEIL. III. évf. 21. sz. Pest, 1860. Május 25., 649–651. oldal.

523 Tisza Kálmán: Viszonzás. PEIL. II. évf. 40. sz. Pest, 1859. október 4., 1066. oldal.

524 Szerző nélkül: Tiszáninnen, szept. 15. PEIL. II. évf. 40. sz. Pest, 1859. október 4., 1059–1061. oldal.

525 Szerző nélkül: Késmárk, szept. 28. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. október 10., 1083–1086. oldal.

526 U. o. 1083. oldal.

527 Ugyanezt írta a Dunántúli Evangélikus Egyházkerület az októberi feliratában: „törvényhozási útnak mellőzésével, nagy részben a három évvel ezelőtt, a vallásügyi ministerium által elkészített azon tervet alkalmazta újabban, mely ellen egyes egyházak úgy, mint az összes egyházkerületek egyhangúlag nyilatkoztak.” Szerző nélkül: Veszprém, október 20-án. PEIL. II. évf. 43. sz. Pest, 1859. október 25. 1140. oldal.

528 Szerző nélkül: Késmárk, szept. 28. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. október 11., 1084. oldal.

magyar protestánsok vallásuk és egyházi alkotmány ügyeiben pátensek által nem kormányoztathatnak az 1791. évi XXVI. törvénycikk 4.§. alapján [...] a cs. k. pátens [...] a protestánsokat arra nem erőltetheti, hogy zsinat nélkül egyházi rendezést fogadjanak el.”⁵²⁹ Tisza Kálmánhoz hasonlóan leszögezte, hogy az oktrojált egyházalkotmány elfogadását a vallás megtagadásával, az alapelvek figyelmen kívül helyezésével, a vallásos felekezetről való kilépéssel lehetne alkalmazni, amely természetesen egyet jelentene az elvmegtagadással, ezért elkerülendő. Mindezt kiegészítette azzal, hogy 1856-ban egy hasonló tervezetről, egyházszerkezetről szóló minisztériumi rendeletet „minden egyes község és mind a nyolc protestáns kerület által egyhangúlag s tisztelettel félretéve [...] és Ő cs. kir. Apost. Felsége arra kéretett, hogy ezen rendezés kidolgozását zsinatra bízni méltóztassék.”⁵³⁰ Álláspontja szerint a főfelügyeleti jog bár az uralkodót felhatalmazza az egyházkerületi generális konventek jegyzőkönyveiben foglalt határozatok elfogadására vagy elutasítására, az mégsem kötelezheti a magyar protestáns felekezeteket a minisztériumok részéről kidolgozott jogszabályok alkalmazására. Az alapelvek tisztázásán túlmenően a pátens egyes részeit (13-15. §, 49.§) kritikusan értelmezte.⁵³¹ A beszédet követően a közgyűlés öt pontban összeállította a felirat vázlatát⁵³², végül annak alapján elkészítette a végleges feliratot.⁵³³ A feliratban kérte az uralkodót az egyházi alkotmány érvényesítésének felfüggesztésére a törvényesen választandó zsinat összehívásáig, egyúttal kérelmezte a protestáns egyház visszahelyezését 1848 előtt élvezett jogaiba és a zsinattartás lehetőségének biztosítását. A felirat alapelve szerint „egyedül a törvényesen választandó zsinat határozhatja el a fennálló egyházi alkotmánynak újra alkotását.”⁵³⁴ A felirat három pontot rögzített.⁵³⁵ Az 1. pont megállapította, hogy a protestáns egyházszerkezetet kizárólag evangélikus, illetve református hitvallású egyházi és világi férfiak közmegegyezésével határozhatják meg, a 2. pont leszögezte, hogy az egyházszerkezetnek a vallás elveivel kell megegyeznie, a 3. pont rögzítette, hogy amíg az egyházszerkezet a fenti két pont alapján nem készül el a már elfogadott egyházalkotmányt kormányhatósági parancsokkal és királyi rendeletekkel nem változtathatóak meg. A felirat szerint mindezt a beleegyezés és hozzájárulás hiányában szentesített egyházi törvényt a vallásszabadság veszélyeztetése nélkül nem lehet elismerni. A felirat a)-m) bekezdésben⁵³⁶ részletezte a pátens konkrét hiátusait.

A Dunántúli Evangélikus Egyházkerület 1859. október 6-án Wohlmuth Leopold egyházi és Radó Lajos világi elnökletével Pápán tartott közgyűlésén⁵³⁷ felolvasták a császári pátens, majd Szmerey Sándor beszédét követően elfogadták az uralkodónak címzett feliratot⁵³⁸, amelyben különböző okokra hivatkozva elutasították az oktrojált egyházalkotmányt, egyúttal kérték a nyílt parancs felfüggesztését, az evangélikus egyház visszahelyezését az 1848 előtti törvényes állapotokba, és kérték a zsinattartást. A memorandumban kiemelték, hogy az egyházi törvények alkotásához a „zsinat egybehívása okvetlen szükséges és ennél fogva – a hivatkozott alaptörvény sérelme nélkül – zsinaton kívül alkotott törvények elfogadására nem kényszeríthetünk.”⁵³⁹ A Tiszai Evangélikus Egyházkerülettel és Tisza Kálmán beszédével azonosan a közgyűlés kimondta, hogy az egyházszervezet elfogadásával „a magyarországi protestánsok maguk tetteleg lelépnének az őket illető egyházi törvényhozás teréről.”⁵⁴⁰

529 U. o. 1084. oldal.

530 U. o. 1083. oldal.

531 U. o. 1084–1085. oldal.

532 U. o. 1085–1086. oldal.

533 U. o. 1086–1091. oldal.

534 U. o. 1084. oldal.

535 U. o. 1088–1090. oldal.

536 U. o. 1088–1089. oldal.

537 Szerző nélkül: Soprony, oct. 6. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. október 11., 1091–1091. oldal.

538 A folyó évi oct. 5-ik és 6-ik napjain Sopronban folytatva tartott, a d. t. a. v. ev. egyházkerületnek... PEIL. II. évf. 43. sz. Pest, 1859. október 25. 1139–1140. o.

539 U. o. 1140. oldal.

540 Szerző nélkül: Soprony, oct. 6. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. október 11., 1091–1091. oldal.

A Tiszántúli Református Egyházkerület 1859. október 8-án Debrecenben tartott közgyűlésén⁵⁴¹ Balogh Péter helyettes szuperintendens a nyílt parancsot a „magyarhoni protestánsok élethálál” kérdésének tekintette.⁵⁴² Az egyházkerület helyzetét súlyosbította, hogy 1859. szeptember 23-án minisztériumi rendelet érkezett, amelyben a helyettes szuperintendens utasított, hogy „a cs. kir. nyíltparancsot hajtsa végre, azaz a debreceni egyházkerületet alkotó 9 esperességben az egyházakat rendezze s főgondnokot válasszon”⁵⁴³. A helyzet megoldásáért Tisza Kálmán nagyszalontai segédgondnok indítványozta egy küldöttség összeállítását, és felirat elkészítését. Nézeteinek felszólalásában adott hangot.⁵⁴⁴ Felszólalásában az 1857-ei kérelemmel összefüggésben a kész, és kötelezően végrehajtandó törvénynek számító pátens helyett sürgette a protestáns egyházat az 1848. évi törvényes állapotába visszahelyezni, az egyházszerkezetet pedig az autonóm zsinat keretében eldönteni, egyúttal rámutatott arra is, hogy az egyházszerkezetet érintő törvény kizárólag közmegegyezéssel hozható meg, melynek fóruma a református és evangélikus közzsínat. Tisza Kálmán a nyílt parancsot oly sérelemnek minősítette, hogy „ha szinte tartalma legtökéletesebb volna is, elfogadni s annak életbeléptetésére közremunkálkodni lelkiismeretünk erőszakolása, letett hivatali eskünk megsértése s hitelveink megtagadása nélkül nem lehetne”⁵⁴⁵. Az alapelveket a beszéd során részleteiben hosszasan kifejtette, majd az egyházkerületi értekezlet elkészítette feliratát.⁵⁴⁶ A Tiszántúli Református Egyházkerület memorandumában rögzítette, hogy „az államnak az egyházi törvényhozásban csak negatív – vétó – joga van, a pozitív törvényhozás egészen az egyházzé [...] az öntörvényhozás lényeges kiegészítő alkatrésze a vallás szabadságnak, s nélkülözhetetlen feltétele a prot. egyházi élet fejlődésének”⁵⁴⁷. Szintén ezen dokumentumban nyilvánította ki, hogy amennyiben az állam a protestáns egyházat törvényesen bevett vallásfelekezetnek ismerte el és annak szabad vallásgyakorlását biztosította, úgy „egyszer s mindenkorra önként és természet szerint megadta annak azon jogot is, hogy önmagát szervezhesse, alkotmányát szabadon, minden idegen befolyás nélkül tökélyesbíthesse.”⁵⁴⁸ Mindezt kiegészítette azzal, hogy „az egyházban semminemű oly törvénynek, hatóságnak, intézkedésnek nem lehet helye, melynek jogi alapja nem az illető hívők egyetemének vagy képviselőiténak akarata vala.”⁵⁴⁹ Végül a magyar protestáns egyház történeti fejlődésével összefüggésben kimondta azt is, hogy „az államhatalom ilyenemű befolyását vagy törvényhozó hatalmának nyomát a szomorú emlékü üldöztetés korszakában sem találjuk.”⁵⁵⁰ A feliratban kijelentette, hogy a pátensnek nincsen jogi alapja, a pátens az egyház önkormányzatának hatályon kívül helyezése és az állam beavatkozása az egyház autonómiájába.

A Tiszáninneni Református Egyházkerület Apostol Pál szuperintendens és Tolcsvai Nagy Gedeon legidősebb segédgondnok elnöklete alatt 1859. november 16-ai miskolci tanácskozásán elsőként Hegedűs László zempléni esperes felszólalásában kimondta, hogy „az egyházkerületi gyűlésnek múlhatatlan kötelessége folyamodni Ő. cs. kir. apost. Felségéhez a végett, hogy a legmagasabb nyíltparancs végrehajtása előtt mind a két hitvallású evangélicusok az 1848 előtti állapotba helyeztessenek vissza, és a synodus tartassék meg.”⁵⁵¹ A második felszólaló, báró Vay Miklós szintén megállapította, hogy az ügyben felirattal kell fordulni az uralkodóhoz. Miután az egyházkerület elnöksége a felvetéseket magáévá tette Zsarnay Lajos megbízott a dokumentum elkészítésével,

541 U. o. 1091. oldal.

542 A h.h. tiszántúli egyh.kerület közgyűlése. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. október 11., 1098–1098. oldal.

543 U. o. 1098. oldal.

544 Szerző nélkül: Tisza Kálmán n-szalontai segédgondnok úrnak beszéde... PEIL. II. évf. 42. sz. Pest, 1859. október 18. 1110–1113. oldal.

545 U. o. 1110. oldal.

546 Balogh Péter m. k. helyettes szuperintendens: „Felséges császár és Apostoli király, Legkegyelmesebb Urunk!” PEIL. II. évf. 42. sz. Pest, 1859. október 18. 1113–1118. oldal.

547 Balogh i. m. 1115. oldal.

548 Balogh i. m. 1115. oldal.

549 Balogh i. m. 1115. oldal.

550 Balogh i. m. 1115. oldal.

551 Nincs szerző: Tiszáninneni egyházkerületi gyűlés. PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. november 22. 1239–1240. oldal.

amelyet rövidesen a gyűlés előtt felolvastak, és a szavazatképes tagok elfogadták. Ezt követően a beszámoló szerint „követek jeleltettek ki a többi superintendentiák követeivel Ő Felségének a felírás személyes átadása, és a két felekezeten lévő evangélicusok kérésének élőszóvali előterjesztése végett.”⁵⁵² A Dunántúli Református Egyházkerület 1859. október 17-én Pápán tartott közgyűlése⁵⁵³ állított össze feliratot. A közgyűlés sérelemként állapította meg, hogy a császári pátens figyelmen kívül hagyta a magyarországi evangélikusok államjogaira vonatkozó örök érvényű békekötéseket és alaptörvényeket, ugyanakkor azok mellőzésével a jogszabály alkalmazása „az evangéliumi elveken épült protestáns vallás által soha nem tűrhető idegen befolyás meghonosítására vezetne.”⁵⁵⁴, egyúttal világos sérelmet jelentene „az a protestáns egyház ős időkből öröklött azon autonómiájára nézve.”⁵⁵⁵ Az evangélikusok hasonlóan a reformátusokhoz az 1608. évi bécsi, az 1647. évi linzi békekötéseket, az 1791. évi XXVI. törvénycikket, valamint az 1791. évi országgyűlést tekintették azoknak a forrásoknak, amelyek az egyház belső életét, lelkiismereti szabadságát, „az egyházi élet és vallás szabadságát, függetlenségeit és jogait”⁵⁵⁶ garantálják. A jogforrásokból származtatták a magyarországi evangélikusoknak a „saját törvényhozása gyakoroltatása végett”⁵⁵⁷ zsinatösszehívásra és -tartásra való jogosultságát. A zsinatot olyan testületnek tekintették, amely a császár és király főfelügyelete mellett „magának szabadon és függetlenül törvényt alkot”⁵⁵⁸, az összehívás joga pedig egyedül a protestánsokat illeti. Az általános elképzeléseik mellett a feliratban sérelmüket három pontban foglalták össze. A Tiszai Evangélikus Egyházkerület feliratával⁵⁵⁹ azonos három sarokpontot fektetettek le a memorandumukban. Az 1. pont kimondta, hogy az egyházszerkezet csak evangélikus és református hitvallású világi és egyházi férfiak közmegegyezésével állapítható meg, a 2. pont szerint az egyházalkotmánynak összhangban kell lennie a hitelvekkel (ezzel szemben a nyílt parancs korlátozza a közgyűlések nyilvánosságát, a tanrendszer önálló alakítását, a személyek megválasztását és kinevezését egyházon kívüli felsőbb testületek jóváhagyásától teszi függővé, az elnökségi jognak egyoldalúan az egyházi férfiakra ruházása, a végzések alkalmazásuk előtti felterjesztése felsőbb megerősítésre), a 3. pont szerint elfogadhatatlan, hogy az 1791. évi zsinaton elfogadott kánonokat „királyi rendeletek és kormányzatói intézmények által megmásíthatni célozzanak.”⁵⁶⁰

5.2.2. Egyházmegyei, egyházközségi szint

A Szentesi Református Egyházmegye 1859. október 31-ei közgyűlésén⁵⁶¹ felolvasztott Tiszántúli Református Egyházkerület feliratát a közgyűlés „egyhangúlag egész terjedelmében magáévá tévén, köszönetet mond a főtiszteletű egyházkerület azon buzgóságáért, mellyel szent vallásunk s egyházi autonómiánk ügyét Ő. cs. kir. Felsége legkegyelmesebb urunk előtt védelmezi s törvényes jogában fentartani kívánja.”⁵⁶² Egyúttal a pátenssel szemben kifejezte, hogy egyházigazgatás tekintetében továbbra is a Tiszántúli Református Egyházkerület részének kíván lenni. A Heves-Nagykunsági Re-

552 U. o. 1240. oldal.

553 A dunántúli helv. hitvallású egyházkerület közönsége: A dunántúli helv. hitv. egyházkerületnek a rendezet ügyében kelt felirata. PEIL. II. évf. 43. sz. Pest, 1859. október 25., 1141–1143. oldal.

554 U. o. 1142. oldal.

555 U. o. 1141. oldal.

556 U. o. 1142. oldal.

557 U. o. 1142. oldal.

558 U. o. 1142. oldal.

559 Legalázatosabb hű alattvalói és jobbágyai az ágostai hitvallást követő tiszai superintendia: A tiszai ág. Hitfelekezeti egyházkerületi gyűlésnek, Ő cs. kir. Apostoli Felséghez benyújtani határozott felirata... PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. október 11., 1086–1091. oldal.

560 A dunántúli helv. hitvallású egyházkerület közönsége: A dunántúli helv. hitv. egyházkerületnek a rendezet ügyében kelt felirata. PEIL. II. évf. 43. sz. Pest, 1859. október 25., 1142. oldal.

561 Bartha János, jegyző: Kivonat a szentesi h. hitv. egyháznak 1859. évi okt. 31-én tartott gyűlése jegyzőkönyvéből. PEIL. II. évf. 46. sz. Pest, 1859. november 15. 1215–1216. oldal.

562 Bartha i. m. 1215. oldal.

formátus Egyházmegye 1859. november 2-ai törökszentmiklósi konferenciáján⁵⁶³ a pátenssel szemben kinyilatkoztatták, hogy továbbra is a Tiszántúli Református Egyházkerületben kívánnak maradni, az elszakítást ellenzik. A Vértessaljai Református Egyházvidék Maller Ferenc esperes és Sárközy Kázmér egyházvidéki gondnok elnökletével 1859. november 7-én Kápolnásnyéken tartott értekezletén⁵⁶⁴ közgyezetérettel felirat készítéséről döntöttek, amelyben mint írták „egyházállamunk az 1848 előtti állapotba legkegyelmesebben visszahelyeztetni keretük.”⁵⁶⁵

A Pesti Református Egyházmegye 1859. november 10-án Pécelen üléselő értekezlete⁵⁶⁶ határozottan elutasította a császári pátenszt és annak végrehajtási rendeletét. Érvelése szerint a magyar protestáns egyház háromszáz éves történelme során, a legnagyobb viszontagságok között is fenntartotta önkormányzati jogát. A hitelveit és szerkezetét érintő kánonjait zsinattal önmaga rendezte, az államtól és más az egyházon kívül álló testülettől belső életére irányuló szabályozást „nem vett, nem fogadott el.”⁵⁶⁷ Az egyház életét, létét, vallási szabadságát és önkormányzatát a bécsi és linzi békekötések és az 1791. évi XXVI. törvénycikk garantálja, amelyek alapján az egyház törvényhozási joggal a zsinatot ruházta fel. Kiváltképp emiatt sérelmezte oly hevesen a korábbi békeszerződéseket és az 1791. évi XXVI. törvénycikket tetteleg felforgató és megsemmisítő császári nyílt parancsot és rendeletet. A pesti egyházmegye a történelmi múltat, a vallásszabadságot, és azzal „lényegesen összeforrt törvényhozási s önkormányzati”⁵⁶⁸ jogot tekintve híven ragaszkodott az 1791. évi jogszabályhoz, „mindvégiglen autonómiájához”⁵⁶⁹, ebből adódóan a részvétele és befolyása nélkül keletkezett törvényt és egyházszervezetet elutasította, a miniszteri tervezet végrehajtásától elzárkózott. Indoklása szerint „a ministeri szervezet foganatosításához segédkezet nem nyújthat s legkevésbé nyughatik meg oly felsőbb intézkedésekben, melyek épen vallásunk elveivel ellenkeznek.”⁵⁷⁰, majd lényegre törően a Tiszai Evangélikus Egyházkerülettel és a Dunántúli Református Egyházkerület feliratával tartalmában azonosan felsorolta az aggályosnak tartott pontokat⁵⁷¹. A Kecskeméti Református Egyházmegye 1859. november 10-ei pándi közgyűlése⁵⁷² a pátensben és a rendeletben a törvényen és békekötéseken nyugvó önkormányzatiság veszélyeztetését látta: „a cs. k. pátens, és ministeri rendelet által országos törvényen s békekötéseken nyugodó autonómiánkat vérzi”⁵⁷³, s elhatározta, hogy aggodalmának az uralkodóhoz címzett feliratban fog hangot adni. A 3. határozati pontban a helyi egyházaknak és lelkipásztoroknak meghagyta, hogy világi hatóságoktól egyházi ügyekre irányuló rendeleteket nem fogadhatnak el. Az Alsó-Baranyai Református Egyházmegye 1859. november 10-én Kölkeden tartott közgyűlésén⁵⁷⁴ az uralkodóhoz címzett feliratot készítette, amelyben a nyílt parancs felfüggesztését a Tiszántúli Református Egyházkerület által kijelölt pontok alapján kérte, valamint elfogadhatatlannak tartotta a területi átalakításokat. A 6. sz. határozati pontban egyúttal valamennyi egyházszolgát utasított, hogy magukat szorososan az 1791. évi XXVI. törvénycikk nyújtott jogalaphoz tartásuk, „melynek védpajzsa alatt megállott, fejlődött egyházunk, s egyházunk minden intézete”⁵⁷⁵. A Felső-Baranyai Református Egyházmegye 1859. november 10–11-ei értekez-

563 Nincs szerző: A heves-nagykunsági egyházmegye. PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. november 22., 1245–1246. oldal.

564 Y.: A vértessaljai egyházvidék gyűlése. PEIL. II. évf. 46. sz. Pest, 1859. november 15. 1216–1217. oldal.

565 Y. i. m. 1216. oldal.

566 Nincs szerző: A pesti helv. hitv. egyházmegye... PEIL. II. évf. 47. sz. 1859. november 22. 1241–1242. oldal.

567 U. o. 1241. oldal.

568 U. o. 1241. oldal.

569 U. o. 1241. oldal.

570 U. o. 1241. oldal.

571 „a gyűlések nyilvánosságának megszorítása, superintendenseinknek papi minőségükből kivetkeztetése, választásainknak korlátozása és felső jóváhagyástól függővé tétele, az egyházi elnököknek a világiak feletti túljogosítása, a gyűlési határozatok érvényének bizonytalan időre függővé tétele, iskoláinknak az egyháztól elszakasztása, azokban a tanrendnek s tankönyveknek meghatározása.” U. o. 1241. oldal.

572 M. L.: A kecskeméti egyházm. gyűlése. PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. november 22. 1242–1243. oldal.

573 M. L. i. m. 1243. oldal.

574 Szerző nélkül: Az alsó-baranyai egyházmegye közgyűlése. PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. november 22. 1245–1245. oldal.

575 U. o. 1245. oldal.

letén⁵⁷⁶ az 1859. szeptember 1-jei nyílt parancsot, és annak a szeptember 2-án kibocsátott végrehajtási rendeletét megújító október 23-ai leirattal összefüggésben a késmárki és a debreceni memorandum alapján feliratot készítettek, egyúttal Báthory Gábor helyettes szuperintendenst bízták meg egyházkerületi közgyűlés összehívásával azzal a céllal, hogy a kerületi gyűlésen az esperességi felirattal hasonló tartalmú memorandumot hozzanak létre, s „a dunamelléki egyházkerület útján terjesztessék be ő cs. k. ap. Felsege eléjébe.”⁵⁷⁷ A Pesti Evangélikus Egyházmegye Prónay Gábor világi elnök és Esztergály Mihály főesperes ikerelnöklete alatt üléselő 1859. november 14-ei pesti konferenciáján⁵⁷⁸ Kubinyi Ferenc az 1859. szeptember 2-ai végrehajtási rendeletet az evangélikus egyház jogaival nem tudta összeegyeztetni, ragaszkodott a kérelmezés lehetőségéhez, s egy olyan felirat szerkesztését találta megfelelőnek, amelyben a Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1859. szeptember 28-án Késmárkon tartott közgyűlésének memorandumára épít. A felirat szerkesztésére a közgyűlés bizottmányt küldött ki, Ivánka Imre a határozatot és a felirat másolatát a testvér esperesekkel is közölni szándékozott. A Nagyszalontai Református Egyházvidék 1859. november 15-én Geszten rendezett értekezletének⁵⁷⁹ főtárgyát a szeptember 1-jei pátenst, és a szeptember 2-ai rendelet adta. A közgyűlésen Tisza Kálmán elrendelte a Tiszántúli Református Egyházkerület feliratának felolvasását, majd Lovassy Ferenc a tárgyban – mint az egyházkerületi közgyűlés, az egyházkerület egyházainak és a hívek „egyedüli törvényes képviselője”⁵⁸⁰ – előadta nézeteit és döntést hozott a kérdésben, amelyből elegendő annyit kiemelni, hogy a pátenst és a miniszteri rendeletet olyan oktrojált egyházalkotmánynak minősítette, „amely egy új válság s beláthatatlan következtésű szomorú állapot küszöbére”⁵⁸¹ helyei a protestáns egyházat. Ebből adódóan a Tiszántúli Református Egyházkerület feliratát, a „lelkiismeret és vallásszabadság védokmányát”⁵⁸² egészében, változtatás nélkül helybenhagyta, egyúttal a szuperintendenciát védelmezői minőségében megkérte a protestáns alapértékek felett a „hit, s igazság szellemfegyverével”⁵⁸³ örködni. A beszámoló tudósít arról is, hogy a nagyszalontai, sarkadi, bajji, geszti, mezőgyaraki plébániáknak, egyházközségeknek a kerületi feliratra adott tartalmában megegyező nyilatkozatai is felolvastattak.

A Barsi Református Esperesség 1859. december 6-ai nemcsényi értekezlet⁵⁸⁴ első napirendi pontjában egyhangúlag elhatározta, hogy az uralkodóhoz feliratban fordul, amelyben kéri a szeptember 1-jei császári nyílt parancs és annak végrehajtására irányuló szeptember 2-ai minisztérium rendelet visszavonását, második napirendi pontjában szintén egyhangúlag határozta el, hogy az Evangélikus Bányakerület december 15-ei pesti konferenciájára követeket fog küldeni, a küldötteket pedig megválasztotta. A Nógrádi Evangélikus Egyházmegye Balassagyarmaton tartott közgyűlése⁵⁸⁵ a fentiekhez tartalmában hasonló felirat elkészítéséről határozott. A Pesti Református Egyházmegye 1859. december 13-ai tanácskozásán⁵⁸⁶ öt egyházközség közül a tót egyházközség kivételével egyhangúlag elhatározta, hogy a szeptember 1-jei császári nyílt parancs tárgyában a Tiszáninneni Református Szuperintendencia és a Pesti Református Esperességgel összhangban az uralkodónak címzett feliratot készít, egyúttal megválasztotta követeit a december 15-ei kerületi közgyűlésre. A Bihari Református Egyházmegye 1859. december 13-ai közgyűlésén⁵⁸⁷ véleménykülönbség nélkül

576 Szerző nélkül: A felső-baranyai helv. hitv. egyházmegye... PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. november 22. 1245–1245. oldal.

577 U. o. 1245. oldal.

578 Nincs szerző: A pesti helv. hitv. egyházmegye... PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. november 22., 1241–1242. oldal.

579 Nincs szerző: A n.-szalontai helv. hitv. egyházvidék... PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. november 22. 1243–1244. oldal.

580 U. o. 1243. oldal.

581 U. o. 1243. oldal.

582 U. o. 1244. oldal.

583 U. o. 1244. oldal.

584 P. N.: Az ág. hitv. barsi esperesség f. dec. 6-kán Nemcsényben. PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. december 20., 1345–1345. oldal.

585 P. N.: Az ág. hitv. nógrádi esperesség... PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. december 20., 1345–1345. oldal.

586 P. N.: A pesti református egyházmegye... PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. december 20., 1345–1345. oldal.

587 Szerző nélkül: A helv. hitv. bihari egyházm. közgyűlése. PEIL. II. évf. 52. sz. Pest, 1859. december 27., 1374–

„egyértelműleg s közakarattal”⁵⁸⁸ jóváhagyták a Tiszántúli Református Egyházkerület Ó Felsőéghez intézett feliratát. A Debreceni Református Egyházmegye 1859. december 15-ei közgyűlése⁵⁸⁹ 1. napirendi pontjának megfelelően felolvastatott a Tiszántúli Református Egyházkerület 1859. október 8-ai felirata, amelyet az egyházközségek képviselői „nemcsak elfogadták s magokévá tettek; hanem önkényt minden felszólítás nélkül”⁵⁹⁰ ígéretet adta arra vonatkozóan, hogy minden egyházközség a hívek egyetértését kimutatva írásba foglalt beleegyezését 1860. január 1-jéig elküldi a szuperintendenciának. A szarvasi evangélikus gyülekezet 1859. november 21-én megtartott képviseleti közgyűlése⁵⁹¹ az 1859. szeptember 1-jén kiadott nyílt paranccsal összefüggésben memorandumot állított össze, amelyben kérte a provizórium hatályának és a pátensnek felfüggesztését, az 1848 előtti autonómia visszaállítását és egy „a status-quo alapján mielőbb összeülendő zsinat”⁵⁹² engedélyezését Ferenc Józseftől. A pesti evangélikus hitvallású német egyházközség 1859. december 11-ei közgyűlésén⁵⁹³ feliratot állított össze, amelyben az uralkodót kérte a nyílt parancs visszavonására, valamint a szabálytalanul tartott értekezleteken részt vett protestánsok ellen megindított keresetek megszüntetésére. A budai evangélikus egyházközség ugyanazon a napon tartott tanácskozásán⁵⁹⁴ megválasztották Pesti Református Esperesség december 15-ei értekezletére küldött képviselőket, akiket utasítottak, hogy az esperességi gyűlésen olyan a „Ö cs. kir. Ap. Felsőéghez intézendő feliratot szorgalmazzanak, melyben a sept. 1-jén kibocsátott császári nyíltparancs és ennek folytán kiadott miniszteri intézkedések hatályon kívül tétele, a protestáns egyháznak 1848 előtti állapotba visszahelyezése, zsinat tarthatása, sat. kéresek.”⁵⁹⁵

5.2.3. Az ellenállás tanügyi szempontjai

A Tiszai Evangélikus Egyházkerület 1859. szeptember 28-án Késmárkon Szontagh Lajos esperességi világi felügyelő és Toperczer Lajos császári királyi szuperintendensi adminisztrátor jelenlétében tartott közgyűlésen több szempontból elutasították a császári pátenszt. A közgyűlés kifogásolta az iskolák szabad vezetésének és felügyeletének korlátozását, egyúttal kiemelte, hogy amíg az 1790. évi XXVI. törvénycikk, és az 1791. évi zsinat kánonjoga szerint a protestánsok szabadon dönthetnek az oktatás leglényegibb tartalmában, szabadon választhatják meg az iskolai könyveket, a tanítás nyelvét, a tanrendszert, tanterveket, a tantárgyakat, illetve a tanítókat, addig a pátens XI.-XIX. paragrafusai ezt a szabadságot nagymértékben korlátozzák. Sérelemként panaszolták, hogy „az érintett szakaszok szerint...nem szabad egy iskolában sem oly tankönyvet használni, mely iránt a vallásügyi ministerium beleegyezése ki nem kéretett, és csak azon iskola nyilvános, mely ezen jog megnyerése végett kitézött feltételeknek, különösen az illető iskolákra nézve kiszabott tanterv tekintetében, eleget tett.”⁵⁹⁶ Elfogadhatatlannak találták, hogy a tantervek a tapasztalatokkal összhangban Magyarország történelmét és a protestáns egyháztörténetet nem tartalmazhatják, „a magyar ifjakkal saját hazájokban anyanyelven tudományok több helyütt nem magyarították.”⁵⁹⁷ Szintén elfogadhatatlannak, elismerhetetlennek mondták, hogy a konventek által vezetett iskolák azért veszítik el nyilvánossági jogukat, mert nem fogadják el a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium tanterveit. A beszámoló, mint írta: „ezen kérdésért (a függetlenségért és nyilvánosságért) vívtak a reformáció után lefolyt két század alatt a magyar protestánsok elődei, és utódai le nem mondhatnak a bécsi és linzi békekötések

1374. oldal.

588 U. o. 1374. oldal.

589 Szerző nélkül: A debreceni egyház gyűlése. PEIL. II. évf. 52. sz. Pest, 1859. december 27., 1373–1374. oldal.

590 A debreceni egyház gyűlése. PEIL. II. évf. 52. sz. Pest, 1859. december 27. 1374. oldal.

591 Szarvas, nov. 21-én. PEIL. II. évf. 48. sz. Pest, 1859. november 29. 1264–1264. oldal.

592 U. o. 1264. oldal.

593 P. N.: A pesti evangélikus egyházközség... PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. december 20., 1345–1345. oldal.

594 P. N.: A budai evangélikus egyházközség... PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. december 20., 1345–1345. oldal.

595 P. N.: A pesti református egyházmegye... PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. december 20., 1345. oldal.

596 Szerző nélkül: Késmárk, szept. 28. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. október 10., 1084. oldal.

597 U. o. 1084. oldal.

által biztosított jogaikról.”⁵⁹⁸ A helyzet konszolidálására a közgyűlés döntött az uralkodónak megküldött indítvány elkészítéséről. A tervezet (vázlat) negyedik pontjában a tanüggyel összefüggésben rögzítették, hogy az 1791. évi XXI. törvénycikkkel összhangban a „protestáns egyházi nyilvános hatóságok vezetésére ... bízott nyilvános iskolák, az iskolai könyvek, a tannyelv, a tanrendszer, a tantárgyak, a tanítók választása”⁵⁹⁹ a saját egyházi hatóság döntési jogkörében szerepel. A döntésekről a hatóságok ugyan felterjesztésekben formailag tájékoztatják az uralkodót, ugyanakkor „a protestánsok soha el nem ismerhetik azt, hogy a cs. k. vallásügyi ministerium ezen iskoláknak törvényes nyilvánosságáról rendelkezék, mely nyilvánosság százados viharok után a bécsi és linzi békekötések által biztosított.”⁶⁰⁰ A végleges és elküldött felirat 2. pontjának a) bekezdése a tanszabadsággal kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy az egyháztörvény biztosította nyilvános állásának posztulátuma az iskolák és tanintézetek nyilvánossága, azaz a bizonyítványok állami elismerése. Kifogásolták, hogy a pátens az iskolák nyilvánosságát az egyházi hatóságok helyett, „a mi hitünkön nem levő státushatóságtól”⁶⁰¹ a Vallás- és Oktatásügyi Minisztérium részéről kibocsátott, vagy elfogadott tanrendszer, tankönyvek, tanrendeletek alkalmazásától teszi függővé a felirat. Elfogadhatatlannak állapította meg, hogy a növendékek világi előmeneteléért, a bizonyítványok érvényességének állami elismeréséért cserében a tanintézeteket idegen szellemben kell átszervezni. Az f) bekezdésben szintén aggályosnak ítélte meg, hogy „Az egyházi főnökök, papok és tanítók megválasztása, részint hatóságok recusatiójától, részint a cs. k. vallásügyi ministerium helybenhagyásától tétetik függővé.”⁶⁰² A felirattal van összhangban Tisza Kálmán felszólalása. Beszédének 6. pontjában a tanüggyel összefüggésben sérelmezte, hogy a tanintézetek rendezését, kormányzását, a tankönyvek megválasztását „szóval mindent, mitől azoknak sorsa, szelleme és jelleme függ”⁶⁰³ az 1791. évi XXVI. törvénycikk értelme ellenére a pátens elveszi a protestáns felekezetektől, a nyilvánosságot kérdéssé teszi, annak eldöntését pedig a kormány kezébe helyezi. Ezzel a lépéssel, mint mondta „megsemmisíti röviden az egyháznak iskolái irányábani önkormányzatát, elenyészteti felekezeti iskoláinkat, s az által az egyházat alapjaiban ingatja meg.”⁶⁰⁴ A beszédben foglaltak alapján a felirat tulajdonképpen ugyanezt a passzust ismételte meg 6. pontjában. A memorandum szakasza kifogásolta, hogy az iskolák rendezésének, kormányzásának, a tankönyvek megválasztásának az 1791. évi XXVI. törvénycikk ellenére az 1859. szeptember 1-jei pátens elvette a protestáns egyháztól, a tanintézetek nyilvánosságáról önhatalmúlag a kormány dönt, ezáltal megsemmisült az egyház tanügyi autonómiája, „az egyháznak iskolái irányába önkormányzata”⁶⁰⁵ végeredményben pedig az iskolák „felekezeti jellemöktől megfosztatnak, s ez által, az egyház alapjaiban ingattatik meg.”⁶⁰⁶ A Pesti Református Egyházmegye 1859. november 10-án Pécelen ülésező értekezlete⁶⁰⁷ szintén helytelennek ítélte meg az iskolák elszakítását az egyháztól, a tanrend és tankönyvek állami meghatározását.

598 U. o. 1084. oldal.

599 U. o. 1084. oldal.

600 U. o. 1084. oldal.

601 Legalázatosabb hű alattvalói és jobbágysai az ágostai hitvallást követő tiszai superintendencia: A tiszai ág. hitfelekezeti egyházkerületi gyűlésnek, Ó cs. kir. Apostoli Felséghez benyújtani határozott felirata... PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. október 11., 1088. oldal.

602 U. o. 1089. oldal.

603 Szerző nélkül: Tisza Kálmán n-szalontai segédgondnok úrnak beszéde... PEIL. II. évf. 42. sz. Pest, 1859. október 18., 1112. oldal.

604 U. o. 1112. oldal.

605 Balogh Péter: Felséges császár és Apostoli király, Legkegyelmesebb Urunk! PEIL. II. évf. 42. sz. Pest, 1859. október 18., 1117. oldal.

606 Balogh i. m. 1117. oldal.

607 „A pesti helv. hitv. egyházmegye...” PEIL. II. évf. 47. sz. 1859. november 22. 1241–1242. oldal.

6. A tanügyi autonómia teoretikus megközelítése

6.1. A tanügyi autonómia értelmezésével kapcsolatos koncepciók

Az egyház tanügyi autonómiája alapelveként számos tanulmányban megjelent a Lapban és a Füzetekben, mégis kevés cikk vonatkozott kizárólag az önkormányzati jogok elméleti jellegű értelmezésére és indoklására. A tanügyi autonómia döntően más témakörök vonatkozásában, azok részeként jelent meg, elsősorban a finanszírozási és a fejlesztési tervek, valamint a tanítókkal kapcsolatos cikkekben. Megfigyelhető, hogy a tanügyi autonómiát elvi megközelítésben még az autonómiaharc utolsó éveiben sem tárgyaltak a folyóiratok szerzői jelentős mértékben. A Lapban és a Füzetekben összesen hét tanulmány taglalta a tanügyi önkormányzat jogszerűségét, elsősorban a felekezeti tanintézetek szemszögéből. Az elsődleges tartalmuk szerint más témakörbe sorolható cikkek ugyanakkor röviden, elvi megerősítésként kitértek a tanügyi autonómiára, de annak értelmezését nem vállalták fel. Ennek egyik oka, hogy a folyóiratok szerkesztői elegendőnek tartották néhány tanulmánnyal megerősíteni a protestáns egyházak tanügyi önkormányzatiságát és a felekezeti oktatás jogszerűségét, az egyház és iskola elválaszthatatlanságát. A témakörrel kapcsolatos cikkek alacsony számát részben az is magyarázza, hogy amíg az autonómia praktikumának részleteivel kapcsolatban jelentős viták alakultak ki a folyóiratokban, addig az 1791. XXVI. törvényben foglalt tanügyi autonómia elvi megítélése 1867 nyaráig az evangélikus és a református szerzők esetében egységes volt. Ennek tényét mutatják a cikkek mellett az egyháztestületek közgyűléseinek jegyzőkönyvei, valamint az 1859. évi császári pátenssel szemben megfogalmazott megyei és kerületi feliratok is. Egy másik oknak az tekinthető, hogy a Lap több alkalommal közölt olyan cikkeket, amelyek az egyházi autonómiát tárgyalták, s ebbe foglalták a tanügyi önkormányzatot is. A szerkesztők a hangsúlyt az elméleti megközelítések helyett a tanügyi önkormányzathoz tartozó jogok gyakorlására helyezték. A kérdést nem az jelentette, hogy miért illeti meg a protestáns felekezeteket az autonómia, hanem sokkalta inkább az, hogy a protestáns felekezetek hogyan működtetik a tanüggyel kapcsolatos jogaikat, mint Balogh Endre fogalmazott: „tette, nem halogatásra van szükség.”⁶⁰⁸ Az autonómia gyakorlása a protestáns felekezetek életképességének és önállóságának bizonyításáért volt fontosabb annak elméleti megerősítésénél. Ballagi Mór felvetése ezt megfelelően foglalja össze: „meg akarjuk-e engedni, hogy pl. a népiskolák dolgában az egyház e méltán legkegyelmebb, mert leglényegesebb sajátjában, szinte más csináljon rendet? Immár pedig a fejsze a fáknak gyökerére vetett s nem sok időnk van a gondolkodásra. Én istenem! Mi marad akkor még megtartani és rendezni való, ha azt is más rendezi? Ne ámítsuk magunkat! A népiskolák, úgy a mint vannak, tovább fenn nem állhatnak. Több anyagi s szellemi erő, szorosabb felügyelet s célszerűbb tanmód elutasíthatlanul szükségesek. Ezt mindenki tudja, mindenki látja. Igaz, hogy kiküldettek mindenütt literaria deputatiók, hogy a népiskolák jobb Több anyagi s szellemi erő, szorosabb felügyelet s célszerűbb tanmód elutasíthatlanul szükségesek. Ezt mindenki tudja, mindenki látja. Igaz, hogy kiküldettek mindenütt literaria deputatiók, hogy a népiskolák jobblábra állítását eszközöljék; azonban, ha azoknak eljárása csak olyan lesz, mint eddig rendesen volt; ha a megállapított rendet teljes energiával mielőbb a papirosról az életbe nem viszik át: akkor félő', hogy egyszer csak azon vesszük magunkat észre, hogy nn'g mi tanácskoztunk, más cselekedett. (és különösen:) Pedig meg vagyok győződve, hogy a magas kormány, ezer meg ezer teendői mellett, szívesen nekünk engedi a dicsőséget ez ügyben, hahogy tapasztalja, hogy mi magunk komolyan hozzálátunk, s gondoskodását feleslegessé tessük.”⁶⁰⁹ A modernizáció az autonómiaharc utolsó éveiben éppen olyan fontos volt mint később. Az 1860. május 15-ei leirat a nem pátensszerűen szervezett protestáns egyházakat visszahelyezte az 1848 előtt jogállapotba, biztosítva számukra az 1791. évi XXVI. törvényekben foglalt jogokat. A jogok lehetővé tették a népiskolaügy átfogó fejlesztésének folytatását. Az autonómia értelmezése a folyóiratok cikkeiben a felekezeti oktatás vonatkozásában történt meg.

608 Balogh Endre: Egyház és iskola. PEIL. V. évf. 43. sz. Pest, 1862. október 26., 1368. oldal.

609 Ballagi Mór: Az egyházalkotmányozás alapföltétele. II. rész. PEIL. I. évf. 2. sz. Pest, 1858. január 14., 36. oldal

Ballagi Mór tanulmányában bölcséleti megközelítésű fejtegetésében megállapította, hogy az emberi természet magasabb feladatának teljesítéséhez „az emberiség legnagyobb része csak a vallás, még pedig a pozitív (tehát felekezeti) történelmi vallás útján jut”⁶¹⁰, amelynek alapja a felekezeti oktatás. Álláspontja szerint a legtöbb ember élete pusztán mezsgye lenne vallás nélkül, mint fogalmazott „az élet összes viszonyaihoz csatlakozik, azoknak határozott irányt ad, az életnek sajátos szint kölcsönöz.”⁶¹¹, a különböző hitfelekezet követői pedig „megannyi különböző jellegnek viselői”⁶¹². Ebből adódóan az embereket nem lehet kivetkőztetni felekezeti hitvallásukból, mint írta: ez „oly szerencsétlen kísérlet, mint az, mely a nemzeti sajátosságokat számba venni nem akarja.”⁶¹³ Ballagi Mór a polgári modernizáció követelményeit, különösen a jogokra és kötelességekre vonatkozó állampolgári ismereteket összeegyeztette a protestáns hitelvekből származó emberfelfogással. Ugyanakkor kiemelte azt is, hogy az állampolgárok egyúttal olyan igényekkel is rendelkező emberek is egyúttal, amelyeket kizárólag az egyházak tudnak kielégíteni, elsősorban az oktatásrendszerük keretében. Ballagi Mór ebből adódóan helytelenítette a holland neutrális modellt, Árvay József tantervében foglaltakkal azonosan megállapította, hogy a vallást nem lehet a többi tantárgytól elkülöníteni, ugyanis „a vallás légtér, melyben lélekezünk, föld, melyben gyökerezünk, föltétel, melynek mivoltától függ nemcsak gondolkodásunk módja, hanem egész életünk iránya, tudományunk, akaratunk és cselekvésünk.”⁶¹⁴ Az egyház és iskola szétválasztása az egyházra és az államra nézve is kedvezőtlen lenne, mivel a polgárok legnagyobb részének műveltségét éppen a vallásos képzésük biztosíthatja. Az autonómia tekintetében rögzítette, hogy az állam főfelügyeleti joga nem korlátozhatja a tanítás szabadságát központilag kialakított tananyaggal, tankönyvekkel és tanításmódszertannal, valamint a tanítók számának meghatározásával. Az államnak kizárólag arról kell gondoskodnia, „hogy az iskola a kezében lévő szellemi fegyverekkel, a státus kárára vissza ne élhessen”⁶¹⁵, minden más tekintetben az államnak az egyházak részére önállóságot kell biztosítania a tanítás rendszerének és tartalmának megállapításában. Az egyház tanügyi autonómiáját tárgyilagosan Balogh Endre határozta meg. Álláspontja szerint a népiskola a belső misszió és a protestáns öntudat kialakításának egyik eszköze.⁶¹⁶ Mint fogalmazott: „egyház és iskola egymás nélkül fen nem állhat [...] a protestantizmus életgyökere az iskola.”⁶¹⁷ Iskola hiányában a protestáns egyházak hosszú távon nem képesek az önfenntartásra: „az egyház is, ha részére az iskola megszűnik tagokat nevelni, utoljára elhal [...] az egyház önléte veszélyeztetése nélkül az iskoláról le nem mondhat, mert akkor protestáns egyházunknak sírja ásatnék meg.”⁶¹⁸ Ebből adódóan a felekezeti iskolarendszer szervezése, fenntartása és fejlesztése az egyház joga és kötelessége. Megemlítjük, hogy Balogh Endre a pátens visszavonását követően a tanügyi autonómiát nemcsak az állammal, de a tanítók emancipációs törekvéseitől is védte, a függetlenségi törekvéseket határozottan elutasította.

Amíg a Lapban közölt tanulmányok közül Ballagi Mór és Balogh Endre értekezései emelhetők ki, addig a Füzetekből a dunamelléki református kerület felirata, Árvay József és Révész Imre cikke meghatározóak. A kerületi feliratot az 1857. április 30-ai, és december 20-ai helytartósági rendeletre adott válaszként értelmezhető. A rendelet államvizsga hiányában három nagykorúsi és kecskeméti tantár kinevezését nem erősítette meg. Az ügy tehát a gimnáziumhoz és nem a népisko-

610 Ballagi Mór: Vallásügyi országos teendők. II. rész. PEIL. II. évf. 39. sz. Pest, 1859. szeptember 27., 1024. oldal.

611 Ballagi i. m. 1024. oldal.

612 Ballagi i. m. 1024. oldal.

613 Emellett egyértelműen elutasította az állam központosító, nivelláló törekvéseit, tehát azt a központosító államrendszert, amely „az emberiséget soha meg nem szünendő gyámság alá kárhoztatja és mindörökre járszalagon tartani akarja.” Ballagi i. m. 1024. oldal.

614 Ballagi i. m. 1025. oldal.

615 Ballagi i. m. 1027. oldal.

616 „Ha az iskola falai között a vallás mennyei tanai nem hatják által a növendékek fogékony kebleit, s nem terjesztik ki fölöttük védő szárnyaikat; midőn már felnöttek, hiába prédikáljuk mi Krisztus mennyei tanát; az elhintett nemes magvak, nem levén a kebel elkészítve, csak kősziklára hullanak, hol gyökeret nem verhetve, elszáradnak.” Balogh Endre: Egyház és iskola. PEIL. V. évf. 43. sz. Pest, 1862. október 26., 1368. oldal.

617 Balogh i. m. 1368. oldal.

618 Balogh i. m. 1368. oldal.

lához kapcsolódik, mégis a feliratban foglalt alapelvek indokoltá teszik elemzését. A felirat a felekezeti iskolarendszert az egyház organikus részének tekintette, az irányításukkal kapcsolatos autonómiát pedig a reformátorok tevékenységéből, a vallástételekből és az évszázados jogokból származtatta.⁶¹⁹ A felirat Balogh Endre fentiekben ismertetett nézeteivel azonosan a felekezeti iskolarendszert olyan életgyökéreként értelmezte „melyeket egyházunktól, annak közvetlen intézkedése alól, magának az egyháznak leglényegesebben életre ható sérelme, veszélyeztetése nélkül attól elszakítani egyáltalában nem lehet.”⁶²⁰ A felirat rögzítette, hogy az iskolaügy az egyházügy egyik ágát képezi. Ebből adódóan vezetésére egyházi jogi értelemben kizárólag az egyházi zsinat, annak összehívásáig pedig az egyházkerületi konzisztórium hivatott: „ezektől, és egyedül ezektől függenek”⁶²¹ Az állam hatóságai által „nem vonhatja az iskolákat és azoknak igazgatóit közvetlen felsősége alá”⁶²², hanem az ügyben a zsinathoz, vagy az egyházkerületi közgyűléshez kell fordulnia. A felirat ugyanakkor az 1791. évi XXVI. törvénycikknek megfelelően elismerte az uralkodó főfelügyeleti jogát.⁶²³ A felügyeleti jog azonban érvelése szerint nem korlátozhatja a protestáns egyházak zsinat-presbiteri szervezetéből származó önkormányzati jogokat, ugyanis a felügyeleti jog nem azonos a rendelkezési joggal. A felirat szerint az 1791. évi XXVI. törvénycikk 5. pontja a felekezeti iskolarendszer közvetlen irányításának jogát nem tekintette a felügyeleti jog részének. A közoktatás rendszerét kizárólag az országgyűlés határozhatja meg.⁶²⁴

Árvay József tanulmányában⁶²⁵ a felekezeti iskolarendszer szükségességét indokolta. A népiskolát egyszerre tekintette tanító és nevelő intézetnek. A nevelést a vallásos közömbösség leküzdése és a hit felelevenítése miatt tartotta lényegesnek. Értekezésében azokat az eszközöket kereste, amelyek alkalmasak a kegyességet, a keresztyéniséget teljes és munkás életre ébreszteni. Ezzel összhangban a Lap céljait támogatva⁶²⁶ feladatként fogalmazta meg a protestáns társadalmat visszavezetni a keresztyén hitre. Ezzel kapcsolatban kijelentette „az iskolára kell fordítani figyelmünket, mindenek előtt pedig azon iskolára, melyben a köznép nyeri képeztetését.”⁶²⁷ Az egyház tanító és nevelő tevékenységét közszolgáltatásként értelmezte, álláspontja szerint az egyház és a polgári társadalom közös jövője „az iskolában, a növekedő ifjúságban fekszik. Akarjátok magatok számára biztosítani a jövőt: legyetek uraivá az iskolának.”⁶²⁸ A felekezeti iskolarendszer vezetését egyértelműen az egyházak önkormányzati jogaihoz sorolta. Az állam tanügyi jogát kizárólag azokra az intézetekre nézve ismerte el, amelyet az állampolgárok neveléséért saját erőforrásaiból alapított, alapít és fenntart, vagy amelyeket visszaszerezte. Az állam tulajdonjogának tiszteletben tartása mellett feladatnak tartja a protestáns felekezeti népiskolák vallásosságának megerősítését, mint írja az egyházi népiskoláknak „ismét keresztyénivé, evangéliomivá” kell lenniük.⁶²⁹ Árvay József az egyházi isko-

619 Irinyi József: A dunamelléki helv. hitv. egyházkerület felirata az iskolai ügyben 1858. SF. V. évf. júliusi sz. Sárospatak, 1861. július. 31., 537. oldal.

620 Irinyi i. m. 537. oldal.

621 Irinyi i. m. 537. oldal.

622 Irinyi i. m. 538. oldal.

623 „átlátjuk, hogy minden, a mi valamely államban létezik, az államhatalom legfőbb felügyelése alatt kell állnia” Irinyi i. m. 538. oldal.

624 „A ... záradékban azonban a dicső emlékezetű II. Lipót király lemondott ezen jog ezentúli kizárólagos gyakorlatáról, még a róm. katolikusok irányában is, valóban ugyanazon 1791-ki országgyűlésen, melynek 26-ik cikkében a vallásügyi törvényt tiszteljük, a 15-ik és 67-ik cikke által gondoskodott is arról, hogy ezen közoktatási rendszer, mely, és pedig egyedül leendett az evangélikusok (protestánsok) iskoláira is kiterjeszthető, országgyűlési küldöttség által dolgoztassék ki, érvénybe léptetethetése végett multhatatlanul az országgyűlés által lévén annak javaslata előbb elfogadandó.” Irinyi i. m. 538. oldal.

625 Árvay József: Népiskolai és képezde. SF. I. évf. áprilisi-júniusi szám. Sárospatak, 1857. április 1., 81. oldal.

626 „Egyek vagyunk abban, hogy a Krisztusba vetett, szeretetben munkás hitet, a hol hiányzik, előidézni, a hol hanyatlott, új életre ébreszteni, s ez által az egyházat minden viszonyaiban újjászületésre segíteni a végcél, a főfeladat.” Szerkesztő: Vezérszó. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1., 1. oldal.

627 Árvay i. m. 81. oldal.

628 Árvay i. m. 81. oldal.

629 Nézete alapján a protestáns népiskolák eltávolodtak a keresztyéniség és evangélium szellemiségétől: „itt-ott teljesen megszűnt az lenni ... más helyeken csak a legkisebb mértékben érdemi meg nevé; oly mértékben pedig

lák szerepét a holland neutrális, vallásilag közömbös tanintézetekkel szemben hangsúlyozta. Szerinte a keresztyén vallás nemcsak tan, hanem maga az élet is: „miután a ker. vallás bizonynyal tan is, de épen nem pusztán csak tan, hanem inkább teljes élet”⁶³⁰ Ebből következően az iskola feladata a felekezeti hitelvek szerinti vallásoktatás és a tantárgyak keresztyén jellegű tanítása: „keresztyénileg nevelni; minden oldalon keresztyén életet terjeszteni és ápolni.”⁶³¹ A feladatok kizárólag alaki és tartalmi értelemben vett egyházi népiskolákkal teljesíthetőek. Az 1848-as népiskolai törvényjavaslatban is rögzített neutrális népiskolákat a következő szempontok miatt helytelenítette. Álláspontja szerint az általános, semleges neveléstan és tanterv nem alkalmas az eltérő vallásfelekezethez tartozó gyermekek nevelésére és oktatására. Helytelenítette „az elveiben és következményeiben általánosan összhangzó keresztyén neveléstant.”⁶³² Konceptiója szerint nem létezik „általános keresztyén vallás általános keresztyén tan, általános keresztyén dogmatika.”⁶³³ A keresztyén vallást hitfelekezetek alkotják, azokon kívül nem állhatnak fent, ebből adódóan minden „neveléstan ... felekezeti színezetű, habár ezen, a vallástételen alapuló, különbség nem nemi, hanem csak faji különbség.”⁶³⁴ A megállapítások háttérében lévő igen részletes érveléssel⁶³⁵ igazolni kívánta a vallási értelemben semleges tanintézetek helytelenségét. Az értekezés háttérében az Eötvös-féle neutrális népiskolák térnyerésének megakadályozása szerepelt. Árvay József helyesen érzékelte, hogy a miniszter hosszú távú szándéka a felekezeti széttagolt nemzet egyesítése a hitelvekből származó különbségek megszüntetésével, amelynek leghatékonyabb eszköze a holland iskolarendszer adaptálása, a szegregált oktatásrendszer megszüntetése. A koncepció háttérében az egyházak pluralitásának és a közöttük lévő különbségek elfogadása állt.⁶³⁶ Álláspontja szerint a különbségek nem akadályozzák a polgári modernizációt.

Révész Imre tanulmányában⁶³⁷ a tanügyi autonómiát a felekezeti oktatáson keresztül közelítette meg. Értekezésében az egyházi népiskolák tevékenységét egyházi és közszolgáltatásként értelmezte, mint írta: „ha van a társadalmi életben oly árkhimédesi pont, melyre támaszkodva eget s földet ki lehet helyéből mozdítani: az bizonynyal nem más, mint az iskola [...] valóban az iskolatanítók és az iskolák, hatalmasabb védői vagy ostromlói az államhatalomnak s trónoknak, mint a szuronyerdők, ágyútelepek, és erős várak”⁶³⁸, máshol így fogalmazott: „az egyetemes társadalmi életre nézve oly nagy fontosságú közoktatási ügy.”⁶³⁹ Álláspontja szerint az iskolarendszer határozza meg, hogy a társadalom a valláserkölcsei alapon a felvilágosultság, a műveltség, a hazaszeretet, a nemzeti nyelv és kultúra útján indul a polgári modernizációba, vagy ezzel szemben a „babona, hitetlenség, és tudatlanság sötét völgyében”⁶⁴⁰ fog elveszni. A francia forradalom egyházellenességét elítélve az egyházi iskolarendszer történelmi jogai és intézményei mellett állt ki. A tanügyi autonómiát a holland és belga történelmi folyamatokon keresztül világította meg. Az 1801. évi németalföldi közoktatásügyi törvény az eltérő felekezetek lelkiismereti szabadságát, vallásos meggyőződését tiszteletben tartó neutrális tanintézetek létesítését, és a már működő felekezeti népiskolák átalakítását rendelte

mint lehetne és lennie kellene, sehol sem keresztyéni az iskola.” Árvay i. m. 82. oldal.

630 Árvay i. m. 83. oldal.

631 Árvay i. m. 83. oldal.

632 Szerinte „a keresztyén vallás csak a konfessziókban áll fenn, s azon kívül épen nem létezik: innen minden neveléstan, gyakran a nélkül hogy tudná vagy gyanítaná, felekezeti színezetű, habár ezen a vallástételen alapuló, különbség nem nemi, hanem csak faji különbség.” Árvay i. m. 83. oldal.

633 Árvay i. m. 83. oldal.

634 Árvay i. m. 83. oldal.

635 Lásd Árvay i. m. 83–84. oldal.

636 Szerinte „a vallástétel különbfélesége ... elhatározó befolyást gyakorol a nyilvános és magán élet alakulására, erkölcsökre és szokásokra a házi körben, a társas életben, a nagyobb közösségekben, ... egészen külön neműeknek látszó viszonyok között is, minők gyár és műipar, főleg az üzlet módját tekintve ... a felekezeti típusa van kifejezve.” Árvay i. m. 83. oldal.

637 Révész Imre: Közoktatás ügye németalföldön. In Sárospataki Füzetek II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. szeptember 4., 317–345. oldal.

638 Révész i. m. 317–318. oldal.

639 Révész i. m. 330. oldal.

640 Révész i. m. 317. oldal.

el. Tartalmi tekintetben központi szabály volt, hogy Isten helyett „a mindenható lényről”⁶⁴¹ kizárólag felekezeti dogmatika nélkül volt szabad beszélni „oly hittani pontokat, melyekben a különböző felekezetek eltértek egymástól egészen el kellett mellőzni.”⁶⁴² A törvény alkalmazását mutatja, hogy az 1801. évi hivatalos központi hittankönyv a keresztyén felekezetek és a zsidó vallás értékeinek figyelembevételével került összeállításra. A keresztyén felekezeteknek azonban nem kedvezett, hogy a hittankönyv nem tartalmazta az Újszövetséget. A helyzetnek különösen az adott súlyt, hogy deizmus alapján álló, vallásilag közömbös állam valamennyi tanintézetet állami jogállásba helyezett. 1842-ben a kormány kimondta, hogy a nyilvános közoktatás „tisztán polgári társadalmi ügy marad, s egy felekezet hittanának vagy hitelveinek sem szabad arra befolyást gyakorolnia”⁶⁴³, ezért kerülni kell minden pozitív vallástant, „kizárólagos és egyoldalú irányt.”⁶⁴⁴ Az alapelvvel összhangban gyakran előfordult, hogy egy tisztán protestáns városrész nyilvános iskoláit izraelita tanfelügyelő igazgatta és ellenőrizte. A kormányrendelet egyúttal a tanítóknak megtiltotta a hitfelekezeteket legkisebb mértékben is sértő magyarázatok és kifejezések használatát. A keresztyének nyomására az állam egy évvel később lehetőséget adott a pozitív, felekezeti hithez ragaszkodó felekezeteknek magániskolák létesítésére (a gyakorlatban azonban ez jogi nehézségekbe ütközött). Az állami nyilvános iskolák legfőbb célját egy törvénytervezet szerint ugyanakkor továbbra is az jelentette, hogy a keresztyén felekezetek és az izraelita egyház gyermekei a tolerancia alapján közösen és békében tanulhassanak, ezért a szabályzatok szerint a tanintézetek nem taníthattak felekezeti vallástant, a tanítók nem olvashatták a Szentírást, a történelem tananyagából mellőzni kellett az ország fejlődésével szerves kapcsolatban álló protestantizmus történetét. Mint Révész Imre írta: „imádkozni is lehet ez iskolákban; de nem a Jézus nevében”⁶⁴⁵, az imák a keresztyén hitelvekkel a legkisebb összefüggésben sem állhattak. Az ortodox protestánsok ugyanakkor ragaszkodtak keresztyén szellemiségű, a Szentírástra alapozott neveléshez és tanításhoz, Németalföld történelmének felekezeti színezetű tanításához. Révész Imre álláspontja a következő volt az ügyben.

Állásfoglalása szerint „az egyháznak ... isteni küldetése van a közoktatás és nevelés ügyének vezérletére és kormányára, melyet az állam csak rendkívül esetekben és ideiglenesen vehet magának.”⁶⁴⁶ A tanintézetek állami létesítését kizárólag mint utolsó megoldást, hiánypótló jelleggel fogadta el, szükségességüket az egyházak tanügyi passzivitásával kötötte össze. A tanintézetek állami létesítése esetén sem fogadta el a neutrális iskolákat, ezek helyett az állami alapítású, támogatású, de felekezeti jellegű tanintézeteket helyezte. Hosszú értekezésében a felekezeti iskolarendszert hat alappillérré építette. Ezek közül csak néhányat emelünk ki vázlatosan. Az egyházakat felszólította a belső megújulásra, az iskolarendszerük modernizálására, a tanügyben való aktív fellépésre, egyúttal rávilágított az állami beavatkozás folyamatára; kiemelte az egyházakat megillető történeti jogokat; a valláserkölcsi nevelés társadalmi vonatkozásait; végül részletezte az állami főfelügyeleti jog tartalmát. Értekezésében kiállt az iskolarendszer egyházi vezetéséért és ellenőrzéséért, egyúttal kereste a választ arra a kérdésre, hogy a felekezetek milyen eszközökkel szerezhetik vissza, vagy tarthatják meg a nyilvános iskolarendszer működtetésében játszott szerepüket, illetve milyen tényezők segítségével indokolható a konfesszionális oktatás szükségessége.

A történelmi folyamatok ismerete alapján megállapította, hogy a közoktatás államosítását szinte minden esetben a modernizáció kényszere váltotta ki, amelyet a korszerűtlen iskolarendszer megújítási igénye indokolt. A folyamatban szerepet tulajdonított az egyházaknak, a jelenséget „az iskoláknak az egyház általi árván hagyatásában”⁶⁴⁷ azonosította. Emellett hasonlóan veszélyesnek tartotta a racionalizmus térnyerését, a vallási közömbösséget, a tiszta egyházi öntudat és életelelenség hanyatlását, a józan keresztyén teológia homályosulását, az egyesek polgári és társadalmi öné-

641 Révész i. m. 322. oldal.

642 Révész i. m. 322. oldal.

643 Révész i. m. 333. oldal.

644 Révész i. m. 333. oldal.

645 Révész i. m. 334. oldal.

646 Révész i. m. 342. oldal.

647 Révész i. m. 341. oldal.

zetének, aktivitásának, fellépésének csökkenését, amint más oldalról az állam szükségszerű erősödését is. Konklúziója szerint az állam a közoktatást nem az egyházakkal szembeni ellenségesség miatt, hanem a polgári modernizáció részeként fejlesztette. Álláspontja szerint az egyházak csak abban az esetben fogják megtartani saját fenntartásban, irányításban és igazgatásban a tanintézeteket, amennyiben igazolják a tanügy vezetésére vonatkozó alkalmasságukat. Ennek során az egyházaknak egyszerre kell a tudományos műveltség, a polgári modernizáció, felekezeti öntudat és a belső misszió szempontjait figyelembe venniük.⁶⁴⁸ A szempontok között a lényegi szerepet tulajdonított a keresztyén valláserkölcsi nevelésnek, mint a társadalmi stabilitás egyik feltételének. Szerinte az egyházi iskolarendszerek, s ezen belül a népiskolának egyszerre kell oktatnia és nevelnie. A keresztyén valláserkölcsi nevelés kizárólag felekezeti iskolarendszer keretében valósulhat meg. A tanügy vezetésére való jogosultság egyszerre következik a Szentírásból és az alkalmasságból. A koncepció szerint az állam csak kivételes esetekben veheti ki az egyházak jogköréből a vezetői jogköröket, ebből adódóan az államot megillető főfelügyeleti jogkör nem tartalmazhat irányítási és igazgatási jogokat. Az államnak tiszteletben kell tartania, hogy „az emberi és vallásos kebel ... szentélye”⁶⁴⁹ felett csak Isten uralkodhat. Más tekintetben kiemelte, hogy az egyházi iskolák autonómiájának, az „éltető elveinek háborgatása [...] az állam közboldogságát s nyugalmit gyökeresen veszélyeztetné.”⁶⁵⁰ A fentiekből látható, hogy az egyház tanügyi tevékenységét a társadalmi béke alapját jelentő közszolgáltatásként értelmezte. Álláspontja szerint az állam belbiztonsági stabilitásáért az elmét és a szívet pozitív értékekkel befolyásoló pozitív hitre van szükség, a társadalom csak ebben az esetben juthat a „földön elérhető igazság és erény birtokába.”⁶⁵¹ A társadalmi rendet veszélyeztető istenhit nélküli nihilizmus összefügg az egyház által magára hagyott egyének értéknélküliségével. A hiányt szerinte kizárólag „a hit, a vallás töltheti be.”⁶⁵² Az oktatás és nevelés tekintetében helytelenítette a lexikális tudás túlsúlyát, mint írta: „mennél inkább megrakjuk az emlékezet tárházát különböző ösmeretekkel, annál mélyebb és fájdalmasabb ür támad a nyugalmat és révpartot nem találó kebelben.”⁶⁵³ Az ismeretek és tudomány valamennyi területén a hitnek és vallásnak kell az „éltető és vezérlő napnak lenni.”⁶⁵⁴ Az oktatás mellett szükség van a keresztyén valláserkölcsi lelkület és értékrend formálására: „úgy tartom, hogy rakják bár meg az iskolák és azok tanítói az ő tanítványait a különböző ösmeretekkel, tudományokkal és ügyességekkel [...] nem más, mint egyedül a pozitív hit által képzett tiszta erkölcs biztosíthat arról bennünket, hogy az élet harcába kilépő tanítványok ama fegyvereket, az emberiség szent érdekeinek nem rontására hanem előmozdítására használják”⁶⁵⁵ Az egyház tanügyi autonómiájának, és annak részét képző felekezeti iskolarendszer koncepcionális megerősítése nem zárta ki az állam főfelügyeleti jogának elismerését. Álláspontja szerint az államnak minden esetben⁶⁵⁶ „teljes szabadságában áll mindenről, mi az ő területén történik, biztos tudomást szerezni, s az oly tényeket és törekvéseket, melyek az állam békéjével s céljával ellenkeznek, megsemmíteni s fenyíteni.”⁶⁵⁷ Az iskolarendszer ellenőrzése és szankcionálása mellett Révész Imre elfogadta az imperatív fellépés ellenében az állam indikatív jellegű fellépését. A tanügy induktív irányítása alatt elsősorban a tartalmi ügyekben való kezdeményezés jogát értette. Szerinte az államnak joga van „tanterveket és tankönyveket indítványozni s ajánlani, bízván azoknak elfogadását a maga javát érző iskolai előljárással.”⁶⁵⁸ Az indikatív fellépés nem fordulhat át impe-

648 „minden józan szerkezetű állam bizonynyal tisztelettel fog meghajlani ő előtte, elősmervén az emberiség nevelésére isteni küldetését, nyugodtan fogja reá bízni az ifjú nemzedék oktatását.” Révész i. m. 341. oldal.

649 Révész i. m. 344. oldal.

650 Révész i. m. 344. oldal.

651 Révész i. m. 342. oldal.

652 Révész i. m. 343. oldal.

653 Révész i. m. 342. oldal.

654 Révész i. m. 343. oldal.

655 Révész i. m. 343. oldal.

656 „ha az nem lenne más rendőri intézetnél, melynek célja csak a személy és vagyon, bátorság külső biztosítása” Révész i. m. 343. oldal.

657 Révész i. m. 344. oldal.

658 Révész i. m. 344. oldal.

ratív eszközök alkalmazásába. Az állam karhatalommal nem rendelheti el a tankönyvek, tantervek, szabályzatok alkalmazását. Az induktív jogkör kizárólag a népképviselői országgyűléssel történő kormányzás és törvényhozás esetén bővíthet.

6.2. A tanügyi autonómia értelmezése a tantervek tekintetében

A fentiekben olvasható koncepciók alapján a vezető egyéniségnek tekinthető protestánsok, mint Árvay József, Ballagi Mór, Révész Imre, Balogh Endre egyértelműen kiálltak az egyházi iskolarendszer önkormányzati jogai mellett. Koncepciójukban egyszerre hivatkoztak a társadalmi béke eszközének tekinthető felekezeti oktatásra, mint közszolgáltatásra, a keresztyéni valláserkölcsei nevelésre, a polgári modernizáció elősegítésére. Elméletük szerint az államot csak a rendszer ellenőrzésével kapcsolatos főfelügyeleti jog illeti meg. A szerzők között konszenzus alakult ki az egyház tanügyi autonómiájának elismerésével kapcsolatban. A további kérdések ezért az autonómia gyakorlásának módjára, illetve a jogok felosztásának részleteire vonatkoztak. A háttérben lévő problémát az 1791. évi XXVI. törvénycikk 5. bekezdésének értelmezése, valamint az 1791. évi – uralkodói szentesítés – hiányában érvénytelen zsinati kánonkönyv jelentette. A kialakult helyzet a következő kérdésekkel írható le. A tanügyi autonómia döntő pontjairól (tanterv, tananyag, tanításmódszertan, tankönyv) az egyházkerület, az egyházmegye, a presbitérium, a népiskolai választmányok, a lelkész, vagy a tanító dönthet. Szintén kérdést jelentett a vezetéssel, az irányítással, az igazgatással, és az ellenőrzéssel kapcsolatos jogok dedikálása. A helyzet mögött a protestáns individualizmus jelensége áll. A tartalmakat több évszázados hagyományok szerint az egyházkerületek közgyűlései határozták meg a kollégiumok, líceumok mint szellemi központok, illetve iskolavárások (többek-között Debrecen, Sárospatak, Pápa, Nagykőrös, Kolozsvár, Nagyenyed, Eperjes, Késmárk, Sopron, Pozsony, Losonc, Nyíregyháza) terveinek, vagy az azokkal kapcsolatban lévő tanárok javaslatainak figyelembe vételével. A tantervek a református kollégiumok és az evangélikus líceumok partikuláris (zárt)rendszerén belül készültek el és azon keresztül érvényesültek. A tanszabadság hagyományosan a kollégiumokat, líceumokat és tanárokat illette meg, az önállóság mellett azonban jelentős versenyek alakultak ki, az 1800-as évek elején például átlagosan öt évente készültek újabb és újabb tantervek. A reformátusok tekintetében a vezető testületnek a *Literaria Duputatio* tekinthető. Kornis Gyula szerint a protestánsok nagyobb és nevezetesebb tanintézetekének „a történeti fejlődés sajátos egyéniséget kölcsönzött, mindegyiknek megvolt a maga hagyományosan jellemző nevelési szelleme és sajátossága, amire egyszersmind büszke is volt. Határozottan más volt a debreceni, más a pataki s más az enyedi diák szellemi habitusa és iránya. Ezek az iskolák a tanterv, a módszer, a fegyelmi szabályzat szempontjából szinte a különbözőségben versengtek egymással.”⁶⁵⁹ Ennek egyik kulcsfontosságú tényezője egyházi jogi értelemben az adta, hogy autonómiával nemcsak az egész felekezet, de az iskolafenntartó egyházközség is rendelkezett. Ennek eredménye lett az „annyiféle tanterv, ahány iskola”⁶⁶⁰ megállapítás érvényessége. A népiskolai osztályokat is magában foglaló komplex, vagy integrált tantervek tekinthetőek az 1850-es évek második felében jelentkező önálló népiskolai tantervek előzményeinek. Az autonómia gyakorlás módját jól mutatja, hogy a tiszánincai református kerületben a Sárospataki Kollégium 1796-ban, 1810-ben, 1822-ben, 1829-ben, 1837-ben készített tantervet. A tiszántúli református kerületben a Debreceni Kollégium 1792-ben, 1795-ben, 1801-ben, 1804-ben (Budai Ézsaiás eredeti munkája), 1807-ben (*Ratio Institutionis*), 1820-ban, és 1841-ben állított össze tantervet. A dunántúli református kerületben a Pápai Kollégium 1801-ben adott ki tantervet. Az evangélikusok a 19. század első felében részben Schedius Lajoshoz köthető tanterveket fogadtak el 1806-ban és 1837-ben, később a pozsonyi, soproni, eperjesi, késmárki, löcsei, selmeci, modori tanárok bevonásával Zay Károly világi felügyelő javaslatára 1842-ben fogadták el a zayugróczi tantervet. A központi tanterveket a kisebb iskolavárosok és vidéki iskolák módosításokkal vették át. A református

659 Kornis Gyula: *A magyar művelődés eszményei 1777-1848*. I. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1927., 316. oldal.

660 Kornis i. m. 316. oldal.

egyház tekintetében a népiskolák szempontjából a tantervek éppen a partikularendszeren keresztül válnak lényegessé. A kollégiumok befolyása alatt elkészült tantervek hatására – és az egységesítő törekvések ellenére – a református kerületek a gyakorlatra és a szellemi függetlenségre hivatkozva a 19. század második feléig, részben a század végéig többnyire – a tankönyvek, tananyag és tanításmódszertan tekintetében – megőrizték önállóságukat. A sajátosságot jól jellemzi, hogy a Református Egyetemes Népiskolai Választmány megszervezését megelőzően a tiszáninneri református kerület és a népiskolai választmány határozottan kiállt a tartalmi ügyek önálló rendezéséért, mint a jegyzőkönyvben olvasható: „a tanmódszer legyen sajátunk, mert egyházkerületünknek önálló képezdéje levén, ennek is, mint minden képezdének, megvan saját színezete, és kell is, hogy meglegyen. [...] Mondatott az is, hogy mind a négy egyházkerület kidolgozott tervvel lépjen fel kormányzat és tanrendszerre nézve s a négyféle nézetből készítessek azután egy tökéletes mű, mely mindenik egyházkerület igényének megfelelően. Ha ezen eszme megkísérették, akkor talán jobb lesz minden egyesülési tervvel felhagyni. Melyik egyházkerület volna oly gyarló, hogy ne a magáét tartaná legjobbnak?”⁶⁶¹

A két protestáns egyházat illető autonómia jogok elsősorban egyházkerületi másodsorban helyi szinteken működtek. Ennek tényét a következő példák szemléltetik. Az evangélikus kerületek egyetemes értekezlete határozatában elrendelte az 1806. évi Schedius-féle tanterve alkalmazását a négy evangélikus kerületben, azonban az egyházkerületek az őket – szerintük – megillető önkormányzati jogokra és a tanintézetek önfinanszírozására hivatkozva nem vezették be, mint Szelényi Ödön írta: „feladatát ez az egyetemes tanterv általában jól megoldotta, de az egyetemes gyűlés jóváhagyása és folytonos szorgalmazása dacára sem ment át az életbe. Csak igen kevés gyülekezet volt abban a helyzetben, hogy betarthatta volna e tanterv követelményeit, inkább direktívának tekintették, mely nekik a legtöbb pontban továbbra is szabad kezét enged. Így tehát a legtöbb népiskola ezután is tarka változatosságban éli tovább napjait.”⁶⁶² A helyzetet nehezítette, hogy az önkormányzati jogokat nemcsak a kerületek követelték, de gyakran helyi szinten az egyházközség finanszírozásában működő – mai terminológiánk szerint: önkormányzati – iskolák is. Szintén Szelényi Ödön szerint „minden intézet külön tantervet szeretett volna megállapítani és a felügyeletet legfeljebb az olyan testülettől vette szívesen (tantervet, vagy tantervi javaslatot) mely az iskola fenntartásához hozzájárult.”⁶⁶³ Az autonómiával kapcsolatos viták súlyát mutatja, hogy 1814-ben a tanterv alkalmazását az egyetemes értekezlete „hivatalvesztés terhe alatt meghagyja minden tanárnak és tanítónak, hogy ehhez a tantervhez alkalmazkodják. [...] Mindhiába a Schedius-féle tanterv általános életbeléptetése nem sikerült.”⁶⁶⁴ Az erőteljes határozat eredménytelen maradt, s érdemben nem korlátozta a kerületek, a tanintézetek, és a tanerő szellemi tanszabadsággal kapcsolatos autonómiáját. Az autonómiakonceptió súlyát mutatja, hogy az 1837. és az 1842. évi központi evangélikus tanterv általános bevezetése sem valósult meg, annak ellenére sem, hogy az 1842. évi egyetemes értekezlet „a rendszer végleges életbeléptetésére ... minden iskolának hét évet enged. Azon iskolák, melyek akár a közpénztárból, vagy a közgyűléstől segédelmet igényelnek, kötelesek ezen tantervhez alkalmazkodni, ezen rendszabállyal ugyan egyes eklézsiák, kebelbéli oskolák állítása és szükségökhöz képest elrendelése szabadságában korlátoztatni nem szándékoltnak; figyelmeztetnek azonban, hogy lényeges eltérések által oskoláikat önmagok rekesztik ki azon tanodák sorából, melyek bizonyítványai mellett a növendékek más oskolákba káros következtések nélkül mehetnek által.”⁶⁶⁵ Amíg az evan-

661 Léközlő megnevezése nélkül: Népevelési egyesülés. Sárospataki Füzetek. Második évfolyam. I. szám. Sárospatak, 1858, május 15., 98. oldal.

662 Szelényi Ödön: A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig különös tekintettel a középiskolákra. A reformáció négyszázados jubileumára. Grafikai Műintézet. Wigand K. F. Pozsony, 1917., 94. oldal.

663 Szelényi i. m. 124. oldal.

664 Kornis i. m. 315–316. oldal.

665 Szelényi Ödön: A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig különös tekintettel a középiskolákra. A reformáció négyszázados jubileumára. Grafikai Műintézet. Wigand K. F. Pozsony, 1917., 134. oldal. Részletesebben lásd: „Azon oskolák, melyek a közpénztárból, vagy e közgyűléstől bármely néven nevezendő segédelmet igényelnek, kötelesek leendnek magokat e rendszerhez alkalmazni, minthogy különben sem e közgyűlés, sem ennek következtében más vallású oskolai igazgatóságok által nyilvános és rendes oskoláknak el

gélíkusok bár lényegi eredmény nélkül, de határozottan kiálltak az iskolarendszer formai és tartalmi centralizációja mellett, addig a reformátusok kizárólag egyházkerületi szinten értelmezték az autonómiajogokat, ellenezve a központosítást. Mint Kornis Gyula fogalmazott: „iskoláik uniformizálását meg sem kísérlük, nemhogy az állami, de olyan alapelvek szerint sem, melyeket maguk állapítottak volna meg.”⁶⁶⁶ A reformátusok így hasonlóan értelmezték az 1791. évi törvényt. Ez jól látszik már csak abból a tényből is, hogy a népiskolarendszer reorganizációjára, pontosabban újra alapozására irányuló eredményes törekvések (1857-1859) során, kezdetben és részben később is mind a négy helvét hitvallású egyházkerület külön utakat járt. A decentralizáció tényét mutatja a kerületenként is gyakran eltérő tantervek, tananyagok, tanításmódszertanok és tankönyvek. A helyzetet továbbá mutatja, hogy 1857-1858 között a négy református kerület külön-külön készítette el tantervét, a tiszáninneri kerület önálló tanítóképzőt állított fel, és önálló népiskolai tankönyvprogramot indított el, miközben az Egyetemes Református Népiskolai Választmány szintén tankönyvprogramba kezdett. A rendszer lényege a partikulahálózatban összegezhető. Ugrai János kutatásai szerint „a tradicionális iskolahálózat-szervezési forma szerint egy-egy nagy központ, anyaintézmény meghatározó befolyással van a körülötte található kisebb iskolák, partikulák életére, működésére, s ezeket összefogva egy-egy önálló rész-iskolahálózat élén áll.”⁶⁶⁷ A rész-iskolahálózat határa az esetek egy részében egybeesik az adott egyházkerület határával, ezért az egyházkerületek rendszerei egymástól függetlenek, elszigeteltek és elzártak.⁶⁶⁸ Következésképpen „egy-egy református kollégium nemcsak a saját falain belül tanuló 1000-1500, esetleg még több gyermek életére, tanulmányaira hatott közvetlenül, hanem a szellemi vonzáskörzetébe tartozó kisiskolák tömegein keresztül egy egész régió iskolába járó generációira.”⁶⁶⁹ A partikularendszer és az egyházkerület tanügyi autonómiájának gyakorlását a kollégiumban és a partikulákban elméletileg megegyező tananyagszerkezet, -tartalom, tanításmódszertan, és szellemiség biztosította. Ugrai János szerint „ugyanazt a tananyag-beosztást és tankönyveket írták elő a kisiskolák számára, mint amelyeket az anyaintézményben is alkalmaztak. Ezáltal a partikularendszer a kollégium közvetlen beiskolázási körzeteként működött.”⁶⁷⁰

A kialakult helyzetet az 1850-1860-as időszakot jellemző autonómiaharc súlyosbította. A bécsi kormány államegyházi fellépését és az iskolarendszer részbeni államosítását jogszabályokkal valószínűsítette meg. Az állami modernizáció elsősorban a protestáns gimnáziumokat és jogakadémiákat érintette kedvezőtlenül a nyilvánossági jog feltételekhez kötésével, illetve a jogakadémiák lefokozásával. Az 1850-es évek közepétől azonban a keresztyén valláserkölcsei nevelés és a protestáns öntudat alapjainak tekintető népiskolákat államegyházi törekvések veszélyeztették. Az 1791. évi XXVI. törvényben foglalt tanügyi önállóság és önkormányzatiság megerőséséhez átfogó alaki és tartalmi fejlesztésekre volt szükség. Ezt részben a polgári modernizáció igényei, részben az egyházak belső megújulása indokolta. Amíg a korábbi (1780-1848) időszakban az egyházkerületek és tanintézetek önálló tanterveikkel is képesek bizonyultak a két Ratio Educationis érvényesülésének megakadályozására, addig az 1850-es évek politikai légkörében egységes és centralizált fellépésre lett volna szükség a két felekezet részéről. Az imperatív és indikatív jellegű állami jogszabályokkal szemben preventív és pro-aktív jellegű alternatívák kidolgozása jelentette a protestáns egyházak fennmaradásának feltételét. A problémát az adta, hogy az egyházkerületek egy része a tanügy tekintetében to-

nem fognak ismertetni. Ezen rendszabállyal egyes ekklesiák kebelbéli iskolák állítása és szükséghez képesti elrendelése szabadságában korlátoztatni nem szándékoltnak, figyelmeztetnek azonban, hogy lényeges eltérések által iskoláikat önmagok rekesztik ki azon tanodák sorából, melyek bizonyítványai mellett a növendékek más iskolákba káros következtések nélkül mehetnek által. Mind azon iskoláknak, melyek eszközeik és erejük nagyságához képest e rendszerben megállapított tanulmányokon felül többek előadhatóságokra alkalmasok, e részbeni tovább haladás korlátlanul szabad maradván.” Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. II. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1927., 72. oldal.

666 Kornis i. m. (1927. I. Kötet), 315. oldal.

667 Ugrai János: A palléroztatlanság ellenében: iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010., 72. oldal.

668 Kornis i. m. 72. oldal.

669 Kornis i. m. 72. oldal.

670 Kornis i. m. 72. oldal.

vábbra is fenntartotta a tartalmi ügyek rendezésével kapcsolatos tanügyi jogköreit. A centralizáció konfliktuszónáját a tananyag, a tanításmódszertan és a tankönyvek jelentették. Ezek befolyásolását a szellemi központok (kollégiumok, líceumok, és az ezekkel kapcsolatban lévő tanítóképzők) továbbra is fenntartották. Mint később látni fogjuk a tanügy tekintetében a népiskolaüggyel kapcsolatos centralizáció a vázlatos kerettanterv, az ezzel összhangban meghirdetett tankönyvprogrammal, és a tanügyigazgatás dokumentumaiban jelentkezett református oldalon. Továbbá mint látni fogjuk a tiszáninneri kerület részletes helyi tantervével és az ezzel kapcsolatban készített tankönyvprogramjával megpróbált kilépni az egységből.

A fentiekből következtetésként levonható, hogy amíg az állammal szembeni tanügyi autonómiát a meghatározó protestánsok kétségbevonhatatlannak ítélték meg, addig a részletekkel, különösen a jogkör dedikálásával kapcsolatban jelentős viták merültek fel. Amíg az evangélikus egyetemes kongresszus a centralizációt elviekben már a 19. század elejétől is lényegesnek tartotta, addig a reformátusok részben az államegyházi törekvések, részben az egységes református egyház megszervezése, részben a belső misszió részeként csak az 1850-es évek második felétől tett lépéseket a centralizált népiskolaügy létrehozására. Amíg a népiskolaügy irányítását az evangélikusok az egyetemes kongresszus és az egyházkerületek közötti megállapodások útján végezték, addig a reformátusok egyetemes kongresszus hiányában az Egyetemes Református Népiskolai Választmánytól, illetve az azzal kapcsolatban álló négy kerület együttműködésétől várták. Az autonómiajogok tekintetében a népiskolaügy tartalmi és formai szegmensei a kerületi népiskolai választmányokban, illetve az egyetemes népiskolai választmányban dőltek el, az egyházkerületek kizárólag az irányt jelölték ki és a választmányok felterjesztett javaslatairól hoztak határozatot. A népiskolai választmányok azon határozatait, amelyeket a kerületek elfogadtak a helyi tanintézeteknek meg kellett valósítaniuk. A népiskolai választmányok jelentős munkát végeztek a tantervek létrehozásával kapcsolatban. A protestáns folyóiratokból tudjuk, hogy a református tantervek kezdetben kerültenként készültek el.

Végezetül közöljük Horváth Sámuel evangélikus lelkésznek az elsősorban az 1848. évi, Tavassy Lajoshoz kötődő emancipációs törekvésekkel kapcsolatos állásfoglalását: „Hát az a tanodai emancipatio, váljon nem volna-e egyházunkra nézve jó? mert igen jól emlékszem rá, hogy 1848 némely tanár urak ezt nagyon pengették, s az egyháztóli függést mini egy kiskoruságnak, derogamenek tartották. Ez a kérdés jól megmagyarázva épen annyit jelent, mintha valaki más szavakkal azt mondaná: váljon nem jó volna-e a plántát anyaföldétől elszakasztanunk, s égaljától elválasztanunk? próbáld csak a plántát anyaföldétől elszakasztani, s más idegen földbe ültetni, avagy nem hervad-e el azonnal? Így próbáld csak tanodáinkat az egyháztól elkülöníteni, s nem fogják-e azok minden tekintetben és örök időkre megsínleni azt? Ha nem lesz anya, a mely őket időről-időre gondosan ápolja, s felettük mintegy örködjék, utoljára is, váljon nem kondul-e meg a halálharang? Most látjuk tehát legjobban, hogy hová vezetett volna némely igenis vérmes tanár uraknak akkori okoskodásuk. Ugyanis ha az valósul, a mit ők akkoriban egész torok-szakadásig vitattak, t. i. hogy a tanodák szakítottassanak el az egyháztól, lehet, hogy ma már egyetlen-egy ős alapokra fektetett, és így valódi tanodánk sincs, s egyházunk törött hajóhoz hasonlólag tökéletesen szétzilált állapotban csenevész. – Azért is okuljunk a múltakból, szívjunk a gőzből valóságot, s axióma gyanánt vessük szívünk falába, hogy tanodáinknak egyházunkkal mindég karöltve kell járnio; tanuljuk meg, hogy oly egyháztól függni, a milyen az evangélika dicsőség; ellenben attól elszakadni akarni felfuvalkodásnak jele, s a legaljasabb rabszolgaság.”⁶⁷¹

7. Népiskolai tantervek

A református egyházkerületek az 1848/49-es eseményeket követő időszak tekintetében elsőként 1857-től, az evangélikus kerületek 1859-től kezdték meg a népiskolarendszerük tantervekkel történő modernizációját, és ennek részeként a népiskola más oktatási szinttől való elkülönítését, a népis-

671 Horváth Sámuel: Hogyan kelljen egyházunkat hanyatlástól s a végelpusztulástól megóvnunk? IV. rész. PEIL. II. évf. 28. sz. Pest, 1859. július 12., 737. oldal.

kola önálló identitásának kialakítását. Feladatként fogalmazódott meg, hogy a korábbi integrált, tehát több iskolatípust tartalmazó iskolaszabályzatok és tantervek helyett egy olyan tanterv létrehozására van szükség, amely kizárólag a népiskolára vonatkozik. Amíg az evangélikusok a 19. század során több olyan központi iskolaszabályzatot is elfogadtak, amelyeknek részét jelentette a népiskolai osztályok is, addig a reformátusok a központi népiskolai szabályzatokat marginális jelentőségű ügynek tekintették, s elsősorban a kerületek kollégiumai által kiadott összetett tantervek részének tekintették. A történelmi fejlődés alapvető sajátosságát az jelentette, hogy a partikula rendszer kiépítése során a protestánsok a kollégiumok és líceumok kezdő osztályainak tekintett elemi osztályok és a népiskolai osztályok között csak átfedéssel tettek különbséget, ezért a népiskolai osztályok gyakran tudományos jelleggel adták elő a tantárgyakat. Ennek egyik oka az volt, hogy a célt döntően nem a népiskola létrehozása, hanem a lehető legtöbb osztály megszervezése adta összhangban az anyaintézménnyel. A másik okát pedig az adta, hogy a kollégiumot, később a gimnáziumi osztályokat végzett, de még akadémiai képzés előtt álló tanítók részben a kollégiumi, illetve gimnáziumi osztályokban tanultakat kívánták átadni. Ebből adódóan a tantárgyak előadása is tudományos jellegűvé válhatott, nem véve figyelembe a köznép eltérő igényeit. Az 1850-es évek második felét jellemző tantervhullám éppen ezen okból emelte ki a népiskolai identitását meghatározó gyakorlatias és nem tudományos oktatáshoz kapcsolódó szempontokat. Az eltérő igények alatt elsősorban az életben, a mindennapi munkavégzés és a polgári modernizációban való részvételhez szükséges alap tudást, készségeket hangsúlyozták a kollégiumi tudományosabb képzés helyett. Az alapvető célt tehát a tantárgyak közérthető és gyakorlatias, népiskolai előadása jelentette, nem pedig a tantárgyak tudományos rendszertan szerinti oktatása. Ebből adódóan a népiskola önálló, csak rá jellemző identitásának kialakítása képezte a legfőbb feladatot. A folyóiratok alapján ismeretes, hogy a Dunántúli Református Egyházkerület 1857. évi közgyűlésén pályázatot hirdetett tanterv készítésére. A pályázat eredményeként egy első és egy másodrangú pályázatot jutalmaztak (mindkettő szerzője sárospataki kötődésű volt). A Tiszáninneri Református Egyházkerület 1857 őszén népiskolai választmányt alakított, amely az alapelvek rögzítésével Árvay Józsefet kérte fel közvetlenül népiskolai tanterv megírására. Tényadatokkal nem rendelkezünk, de következtetni tudunk arra, hogy a Dunamelléki Református Egyházkerület népiskolai választmányt alakított 1857-ben, amely az évben Gönczy Pált kérte fel tanterv elkészítésére, a Tiszántúli Református Egyházkerület pedig szintén 1857-ben alakított népiskolai választmányt. Utóbbival kapcsolatban információ hiányában nem eldönthető, hogy a Baló Benjámín-féle tanterv a választmány megbízásából, vagy attól eltérően, attól függetlenül készült. Az evangélikus tantervkészítési hullám az 1859-től, az egyetemes evangélikus kongresszus megbízásából vette kezdetét. Ennek keretében elsőként 1861-re Nószág János, majd 1863-ra Nószág János, Pálfy József készített tantervet. Mindkét felekezet esetében a tantervkészítést elsősorban az egyházmegyék, és még inkább a népiskolák és tanítók önállóságának, autonómiájának megszüntetése indokolta. Tantervek döntően a sárospataki hagyományokra, döntően Comeniusra, illetve Comeniusig visszavezethető szemléltetést, gondolkodásra nevelést, értelemfejlesztést helyezték középpontba. Ezek a tényezők nem voltak újak, az újdonságot az jelentette, hogy a tantervek a szabványosítás keretében valamennyi népiskolától elvárta ezen szempontok figyelembevételét.

A tantervkészítési program háttérében több ok is szerepelt. A fentiekben már utaltunk a homogén tartalmú oktatási szintek létrehozásának igényére, a másik célt az egységesítés jelentette. A tanügyi szakemberek álláspontja szerint a népiskola alacsony színvonalának okát a decentralizált vezérlés, különösen a helyi szinten eldöntött tananyagok, tanításmódszertanok és tankönyvek, valamint az eltérő órarendek, óraszámok, órapcsolódások és már szintén helyben eldőlt formai tényezők jelentik. A helyi szintek autonómiáját a kerületi és az egyetemes tantervekben megnyilvánuló szabványosítással igyekeztek felszámolni, életbe léptetve a központi vezérlést. A központi vezérlés elviekben nem egyeztethető össze a részek szabadságát hangsúlyozó keresztyén felekezetek önkormányzati koncepciójával, tekintettel azonban arra, hogy az 1791. évi XXVI. törvényben foglalt önkormányzati jogok kerületi szinten érvényesültek, valamint arra, hogy a református kerületek szinte valamennyi esetben heterogén összetételű népiskolai választmányokat szerveztek meg, a centralizá-

ció folyamatát tekintve alulról épült fel. Más tekintetben a kerületi, vagy kerület fölötti tantervet az egyházmegyének is jóvá kellett hagynia, tehát a döntési mechanizmus továbbra is demokratikus maradt. A folyamat elején a református egyház esetében az egyházkerületek arra törekedtek, hogy kerületenként legyenek a népiskolák tartalmilag és formailag egységesek, sztenderdizált és szabványosított működéstartalommal üzemeljenek. A valamennyi kerületre vonatkozó egységesítést a dunamelléki kerület megfelelőnek találta, a tiszáninneri kerület ellenezte, különösen a sárospataki képző által javasolt tananyag, módszertan és tankönyvek önállóságának biztosítása miatt, a többi kerületet illetően lényegi állásfoglalást a forrásokban nem azonosítottunk. Az evangélikusok a folyamat kezdetén is egységes tantervekben gondolkodtak, azonban a kerületi gondolkodású reformátusoktól eltérően az evangélikus egyház ezzel kapcsolatban hagyományokkal rendelkezett (Schedius-féle tantervek, zayugróci tanterv, Mednyánszky-féle tanterv). A református népiskolai választmányok 1858. júniusra hoztak határozatot az egységes népiskolaügyről, amelynek alapvető szervévé az egyházkerületek részéről jóváhagyott Egyetemes Református Népiskolai Választmány lépett elő. A szervezet tevékenységének tartalmi részét tekintve tantervkészítéssel, tanügy-igazgatási rendszer kialakításával és tankönyvpályázattal foglalkozott. A kerületi autonómiát hangsúlyozó református kerületek 1859-re központi tankönyvek készítését lehetővé tevő részletes kerettantervvel és tanügy-igazgatási rendszerrel rendelkeztek. A dunamelléki református kerület és a tiszántúli református kerület tantervkészítési folyamatával kapcsolatban nem találtunk információt a forrásokban, és azon kívül sem. A dunántúli református kerület pályázatát ismerjük, de a tanterveket nem. Az alábbiakban elsőként a dunántúli kerület háttérfolyamatát ismertetjük, utána pedig a viszonylag jól dokumentált tiszáninneri kerületben lejátszódó folyamatokat.

A Dunántúli Református Egyházkerület 1857. évi közgyűlésének értekezleti jegyzőkönyve szerint a Tatai Református Egyházmegye és a népnevelésügy támogatói harminchét császári királyi aranyat tűzött ki egy olyan pályamű jutalmazására amely „indokoltan kijelje azon tanulmányokat, mellyek különböző terjelmű, s szerkezetű elemi iskoláinkban tanítandók lennének, de kijelelje azon módszert is, mellynek követésével legtöbb sikert lehetnek reményelni, mint végre azon tankönyveket, mellyek használata ajánlható lenne.”⁶⁷² Az egyházkerületi értekezlet a jegyzőkönyvben rögzített határozata szerint az alábbi pályázat kihirdetését rendelte el: „készítessék tanterv, melly – tekintettel arra, hogy a magyarhoni reformált gyülekezetek némellyikében első, másokban pedig másod osztályú elemi iskolák léteznek, néhol a leányok a gyermekekkel együtt, másutt külön tanítatnak, s hogy néhol már vásárnapi iskolák is tartatnak – fejtsék ki, minő tudományok lesznek inind azokban tanítandók, milly fokozatossággal, és terjelemben, s a sikerrei kilátással milly módszerrel.- Mind ezekben a magas kormány rendeletei figyelemben tartandók. – Az illető kézikönyvek mennyiben kielégítőek léteznek, megnevezendők.”⁶⁷³ A pályázatra beérkező pályamunkák adataival kapcsolatban nincsenek információink, illetve nem ismerjük a bírálati szempontokat sem, a folyóiratokból és a jegyzőkönyvből viszont ismerjük a nyertes pályázatokat. Az 1859. évi egyházkerületi értekezlet jegyzőkönyvében a következő bejegyzés szerepel a huszonhatodik pont alatt: „Zsindely István s. pataki képezdei tanár urnák 40 arannyal koszoruzott népiskolai terve, hogy setétsegében rejlő kincs ne maradna, az illető főtiszteletű egyházkerületi kormány által az ily műveket olvasni, s fölöttük gondolkozni szerető közönség használatára kinyomatni rendeltetvén...”⁶⁷⁴

672 Bali Mihály egyházkerületi főjegyző (jegyezte és kiadta): 1857-dik évben September hónapban 15, 16, 17, és 18-dik napjain tartotta a dunántúli helvét hitvallású Egyházkerület egyházi közgyűlését... Pápai Református Főiskola. Pápa, 1857., 3. oldal.

Elérhető: https://library.hungaricana.hu/hu/view/ReformatusJegyzokonyvek_Egyhazkerulet_Dunantuli_1857/?pg=2&layout=s (2018. május 7.)

673 Bali i. m. 3. oldal.

674 Széki Béla egyházkerületi főjegyző: 1859-dik évben június 27-dik – 30-dik napjain a dunántúli helvét hitvallású Egyházkerület... Pápai Református Főiskola. Pápa, 1857., 4. oldal.

7.1. Tiszáninneri Református Egyházkerület

7.1.1. Előkészületek

A Tiszáninneri Református Egyházkerület népiskolai tantervét és tanügy-igazgatási rendszerét részben a Gömöri Református Egyházmegye tanítói egyesülete⁶⁷⁵, részben az 1857 szeptemberében Jánosiban tartott egyházkerületi közgyűlés határozta meg. A közgyűlés jelentőségét az adta, hogy a hat évfolyamos helyi tanterv és a négy szintes igazgatásrendszer szempontjainak definiálásával befolyásolta az 1858. és 1859. évi református népiskolaügyi dokumentumokat is, illetve az 1868. évi népiskolai törvény előképe volt. Ebből adódóan a dunántúli, a dunamelléki, és a tiszántúli református népiskolai választmányok mellett a tiszamelléki kerület kiemelt munkát végzett a népiskolaügy modernizációjában. A közgyűlésen elhangzottak és határozatban rögzített szempontok tíz évvel előzték meg Eötvös József népnevelési egyesületének tervét, ezáltal úttörő szerepet vállaltak a hazai református fenntartású közoktatás állapotának felmérésében, a népiskolák fejlesztésének megkezdésében, egységesítésében és működési színvonaluk emelésében. A közgyűlés tartalmi munkába nem bocsátkozott, ezért szakmai tanácsadó testületként létrehozta a kerületi népiskolaügyi választmányt.⁶⁷⁶ A közgyűlés határozatilag a választmány első feladatává a kerület népiskoláinak felmérését tette. A felmérésre a népiskolák modernizációjáért, egységesítéséért volt szükség.⁶⁷⁷ A népiskolák felmérésének részeként a választmány feladata volt többek között a tankötelezettség felmérése, a népiskolák belső ügyeinek, különösen az alkalmazott tanításmódszertan, tankönyvek és leoktatott tananyagok vizsgálata, az órarendek, az évfolyamok számának rögzítése, a tanítók helyzetének, fizetésének számbavétele. Ezen megfigyelési szempontok mellett a választmánynak előterjesztésében meg kellett határoznia a mintaiskolák számára alkalmas községeket, valamint a népiskolák és a felsőbb tanintézetek közötti kapcsolatokat és az átmenet módjait. A kapcsolat tekintetében a minta népiskola és a tanítóképző közötti viszonyról volt szó. A választmány meghatározott feladatai azonosak Eötvös József 1867. évi népnevelési egyesületének tevékenységi körével: „kiterjedő reformokat addig nem lehet tennünk, míg nem tudjuk tisztán mink van eddig? Míg nem ismerjük, hogy e téren hol és mennyi, s minő anyagi és szellemi erővel rendelkezhetünk, addig azt sem tudhatjuk, még mennyit kell pótolnunk, s hol kell leggyorsabban segédkezünk?”⁶⁷⁸ A rendszerszerű információgyűjtés mögött egyértelműen a népiskolaügy új alapra helyezése szerepelt, azaz az egyházkerület valamennyi egyházmegyéjére egységesen vonatkozó népiskolai tanterv, keretrendszer, tartalom (tananyag, tanításmódszertan, tanfolyamszám, órarend, taneszközök) és tanfelügyelet megállapítása. Mint fogalmaztunk az egyházkerületi közgyűlés – nem lévén szakértő testület – nem bocsátkozott tartalmi részletekbe, a választmánynak csak a kezdeti feladatok teljesítését rendelte el, illetve meghatározta az ügyrendet. Utóbbival kapcsolatban formailag meghagyta, hogy a választmánynak meg kell szabnia az évenkénti tanácskozás helyszínét és időpontját, valamint tevékenységéről jegyzőkönyvet kell vezetnie, amelyet évente kell benyújtania az egyházkerület közgyűlésének. A választmány értekezletén elfogadott határozatok érvényesítéséhez az egyházkerületi közgyűlés jóváhagyására volt szükség. A kerület az alakuló és egyben munkaértekezlet dátumát 1857. november 4-ében állapította meg, egyúttal meghagyta, hogy a dátumig az egyházmegyéktől be kell érkezniük a szük-

675 Névtelen leközlő: A tiszamelléki helv. hitv. egyházkerület. Sárospataki Füzetek. I. évfolyam. Második évfolyam. 1857. júliusi-szeptemberi folyam. Sárospatak, 1857., 474–480. oldal.

676 Névtelen leközlő: A tiszamelléki helv. hitv. egyházkerület. Sárospataki Füzetek. I. évfolyam. Második évfolyam. 1857. júliusi-szeptemberi folyam. Sárospatak, 1857., 476. oldal.

677 A törekvések önmagán és önidején túlmutató fontosságát az adja, hogy tíz évvel később, 1867 júniusában, Eötvös József népnevelési egyleteinek szervezeti és működési alapszabályzata szignifikáns mértékben hasonló tevékenységi köröket tartalmazott, és célokat fogalmazott meg. Megjegyezzük a miniszter a felmérést, adatszolgáltatást a Tiszamelléki Egyházkerülettel megegyezően kulcsfontosságúnak vélte. Leszögezzük, hogy az 1867 nyarán kiküldött minisztériumi magánlevél tartalmának információ- és adatgyűjtéssel kapcsolatos része releváns mértékben összeegyeztethető a jánosi közgyűlésen rögzítettekkel.

678 Egy miniszteri indítvány. (Az alakulandó „népnevelési egyletek” előleges tervrajza.) PEIL. X. Évf. 32. sz. Pest, 1868. augusztus 11., 1001. oldal.

séges adatoknak. A tartalmi ügyekben közvetlenül tehát nem döntött, ezt talán inkább a tagságot adó személyek kijelölésével tudta közvetve befolyásolni.⁶⁷⁹ A névsor alapján a választmány plenumát a tanügyben járatos, a korszakban és később is kiemelkedő személyek adták, elegendő csak Erdélyi Jánosra, Antalfi Jánosra, Árvay József, Futó Dánielre, vagy Hegedüs Lászlóra utalnunk.

A közgyűlés határozatának megfelelően az egyházkerületi népiskolai választmány 1857. november 4-én Miskolcon tartotta meg első ülését. A jegyzőkönyv legfontosabb pontjait a Sárospataki Füzetek kivonatosa a nyilvánosság elé tárta.⁶⁸⁰ A választmány elsődleges céljának tartotta gondoskodni „oly tökéletes tanrendszer és népiskolai törvény készítéséről, mely a népnevelés és oktatás jelenlegi állásának megfelel”⁶⁸¹. A népiskolai választmány a kerületi közgyűléshez hasonlóan tartalmi szempontokba nem bocsátkozott, ugyanakkor attól eltérően „előmunkálatokat” végzett, „elveket” állapított meg, és „pontokat” jelölt ki.⁶⁸² A későbbi tanterv és tanügy-igazgatás rendszerének előkészítéseként támpontokat fogalmazott meg a népiskolai kormányzattal, az évfolyamokkal, a tantárgyakkal és a mintaiskolákkal összefüggésben, valamint a Sárospataki Tanítóképzőre vonatkozóan.⁶⁸³ A „teljesen kimerítő részletes népiskolai törvény és tanrendszer kidolgozására”⁶⁸⁴ azonban nem vállalkozott. Ezek elkészítésével 1858. februári határidővel Árvay József későbbi tanítóképző igazgatót és Antalfi János gimnáziumi tanárt bízta meg. Árvay József és Antalfi János feladatát a munkaértekezleten rögzített alapelvek szerinti részletes tanterv és tanügy-igazgatási rendszer elkészítése jelentette. A népiskolai választmány egyúttal rögzítette az új népiskolai szabályzat elfogadásának folyamatát is. A határozatnak megfelelően a szerzők a dolgozatot 1858 márciusának elejéig az egyházkerület költségvetésen kinyomtatják, majd a népiskolai választmány valamennyi tagjának, áttekintés végett megküldik. Ezt követően az egyházkerületi népiskolai választmány tavasszal az „egyházkerületi közgyűlés előtt két nappal Miskolcon összegyűlvén”⁶⁸⁵ a tervezetet részleteiben megvitatja és megerősítés végett az egyházkerületi közgyűlésnek terjeszti be. A népiskolával kapcsolatban a választmány elsőként az évfolyamok rendszerét határozta meg. A határozat szerint a népiskola hat évfolyamból áll. A hat évfolyam két éves alsó, két éves középső és két éves felső tagozatból tevődött össze. Az alsó tagozatot kitevő két osztályába a hat-nyolc, vagy a hét-kilenc éves, a középső tagozat két osztályába a nyolc-tíz, vagy a kilenc-tizenegy éves, végül a felső tagozat két osztályába a tíz-tizenkét vagy a tizenegy-tizenhárom éves tanulók jártak. A szabályzat a tizenhárom, tizennégy éves gyermekek részére szerda délután, heti egy alkalommal (legalább a téli hónapokban) meghagyta a kötelező ismétlőiskolát. Az évfolyamok meghatározása mellett a választmány rögzítette az igen korszerű tananyagkört, és az ahhoz tartozó tantárgyakat az alábbiak szerint:

1. Nyelvismeret: a) beszéd, b) írás, c) olvasás, d) elemi nyelvtan;
2. Számтан: a) fejbeli és írásbeli számolás, b) négy elemi műveletet egész számokkal és közösleges törtekkel;
3. Mértan: az alak, kiterjedés és a mérés elemei;
4. Reáltudományok: a) földrajz, b) történelem, c) természettudomány
5. Művészet: a) éneklés, b) rajz, c) szépírás;

679 Elnököknek Hegedüs László alsó-zempléni esperest, és Ragályi Károlyt nevezte ki, rendes tagjaivá Édes Albert alsó-borsodi esperest, Kérészi Mihály alsóvadászi, Futó Dániel szikszai, Simon József boldvai, Kun Bertalan miskolci, Szentpéteri Sámuel pelsőci lelkészt, Lovász Miklós tornai egyházmegyei segédgondnokot, Szathmári Király Pált, ifj. báró Vay Miklóst, Jakabfalvy Andrást, Kazincy Gábort, Zsarnay Imrét, Bodon Ábrahámot, Antalfy Jánost, Molnár Istvánt, Zsarnay Lajost, Erdélyi Jánost, Árvay József sárospataki tanárt, Pásztor Dániel miskolci tanárt nevezte ki.

680 Szerző nélkül: Népiskolaügy. Sárospataki Füzetek. I. évfolyam. Második félév. I. szám. Sárospatak, 1857. november 4., 677–684. oldal.

681 U. o. 679. oldal.

682 U. o. 677. oldal.

683 Megjegyezzük az értekezleten részletesen szó esett a Sárospataki Tanítóképző megszervezéséről is a következő ügyekben: ((1.) Felügyelet, (2.) Gyakorlati iskola, (3.) Tanárok, (4.) Fölvétel, (5.) Képzési idő, (6.) Tantárgyak, (7.) Rendes és rendkívüli tanítványok, (8.) Vizsga.), valamint az óvodáról is. U. o. 682–684. oldal.

684 U. o. 679. oldal.

685 U. o. 679. oldal.

6. Erkölcsi és vallásos képzés: a) a vallás-, és b) erkölcstudomány.

Árvey Józsefnek az egyes területek és azok tantárgyainak tananyagát, tanításmódszertanát általánosan és hat osztályra bontva részletesen is meg kellett meghatároznia. A fentiekén túlmenően a „népiskoláinkban jelenleg uralkodó fogyatkozások”⁶⁸⁶ azonnali orvosolására, véleményadásra és általános tanterv készítésére egy albizottmányt bízott meg a népiskolai választmány az Árvey József-féle tanterv elkészültéig. Az albizottmány az 1811. évi konventi és az 1828. évi egyházkerületi határozatok figyelembe vételével átmenetileg⁶⁸⁷ a jelenleg alkalmazott tankönyvek használatával négy osztályos tanrendszert állapított meg. Az ideiglenes intézkedésnél azonban szerintünk a népnevelés tekintetében lényegesebb és hosszú távúbb szerepet tölthettek be az egyházmegyénként megszervezendő, és felállítandó mintaiskolák („melyekből kell idővel a többi népiskolákra a célszerű népnevelés és oktatásnak jótékony hatással kisugározni...”⁶⁸⁸), valamint a tanítóképző létesítéséhez szükséges működési vázlat szabályzat elkészítése. A példány iskolák szerepe hasonlatos volt Johann Ignaz Felbiger normaiskoláihoz. A mintaiskolákkal kapcsolatos ügy előmozdítása érdekében az egyházkerület szuperintendensének nevében a választmány az egyházmegyék espereseit felkérte azoknak a vagyonosabb egyházközségeknek kimutatására, amelyek „elég tisztességes fizetéssel láthatván el népiskoláik tanítóit, tőlük joggal követelhető, hogy iskoláik példányiskolákká át alakítsanak; az így leendő példányiskolák mostani tanítóit felszólítani, hogy magukat a tanítóképezde igazgató tanárával érintkezésbe tegyék, s tőle a szükséges utasításokat kikérjék.”⁶⁸⁹

A tiszánineni református népiskolai választmány 1857. novemberi értekezletén a kormányzatra és tantervre vonatkozó előkészítő munkálatok mellett a négy református egyházkerület népiskolaügyének egyesítésére szakbizottságot nevezett ki. Az elkészült javaslatot az 1858. áprilisi miskolci választmányi értekezlet felolvasta, és kevés módosítással elfogadta.⁶⁹⁰ A Sárospataki Füzetek ezzel kapcsolatos leközlése alapján megállapítjuk, hogy az integráció módja megegyezett az 1780-1856 közötti időszak eljárásaival, szemléletével. A választmányi javaslat az egyesülést csak általánosságban és nem részletekben fogadta el. Az érdemi ügyeket és a fontosabb kérdéseket a centralizáció helyett a kerületi autonómia részének tekintette. A szabványosítást, a központi döntéseket kizárólag a tanügy-igazgatás rendszerére, az osztályok számára, a tantárgyakra, a tanrendre, és a taneszközökre nézve, tehát a keretrendszer tekintetében engedélyezte, a tartalmi ügyekben (tananyag, tanításmódszertan, és tankönyvek vonatkozásában) ragaszkodott az önálló (egyházkerületi) tartalom meghatározáshoz, azok alakítását a kerületi tanítóképző hatáskörébe utalta. A tartalmi ügyekkel kapcsolatos autonómia jogszerűségét az egyházkerület önálló szellemi műhelyének számító Sárospataki Tanítóképzővel magyarázta. A választmány mint fogalmazott: „a tan módszer legyen sajátunk, mert egyházkerületünknek önálló képezdése levén, ennek is, mint minden más képezdének, megvan saját színezete, és kell is, hogy meglegyen.”⁶⁹¹ A választmány állásfoglalása szerint tartalmi ügyekben a másik három református egyházkerület népiskolai bizottsága helyett a tanítóképző illetékes dönteni. Megállapítjuk a választmány a korábbi évtizedek gyakorlatával megegyezően fenn tartotta a tanügyi autonómia központi részét. A választmány az önállóságról és önkormányzatiságról kizárólag formai szegmensekben mondott le. Hangsúlyozzuk, hogy a kerületi népiskolai választmány álláspontja megegyezett az egyházkerületi közgyűlés állásfoglalásával. A választmány mint rögzítette: „az egyesülést tehát általánosságban pártoljuk, így óhajtá ezt egyházkerületi közgyűlésünk is.”⁶⁹² Az egyházkerület közgyűlésének nézetével azonosan „a népiskolai ügyet, mint eddig,

686 U. o. 679. oldal.

687 „Az alválasztmány jelentése nyomán az egyházkerületi népiskolai választmány elhatározá, hogy a tiszamelléki evang. Ref. egyházkerület népiskoláinak belszerkezete az új tanrendszer elkészüléséig, illetőleg megerősítéséig, és míg pályázat útján más tankönyvek jöhetnek létre, melyekben egy évi tantárgy egy kötetet teend...” U. o. 680. oldal.

688 U. o. 680. oldal.

689 U. o. 680. oldal és 601. oldal.

690 Szerző nélkül: Népnevelési egyesülés. SF. Második évfolyam. I. szám. Sárospatak, 1858, május 15., 98. oldal.

691 U. o. 98. oldal.

692 U. o. 98. oldal.

úgy ezután is önállólag, függetlenül akarja kezelni.”⁶⁹³, a centralizációt mindössze a kormányzatban és a tanrendszerben fogadta el, bár látszott, hogy ezt is az autonómia feláldozásának, és jelentős engedménynek tekinti, mint fogalmazott a választmány: „ha egyesülni akarunk, egyesüljünk kormányzatban és tanrendszerben”⁶⁹⁴ A tartalmi kérdésekkel összefüggésben a javaslat rámutatott a közös könyvnyomtatás, tehát a négy egyházkerület valamennyi népiskoláiban azonos könyvek használatának veszélyeire. A választmány nézete szerint az azonos könyvek a „szellemi előhaladásnak, nemes versenynek”⁶⁹⁵ vetne véget, nem beszélve az egyforma tananyagok létrejöttének, ezzel együtt a kerületi sajátosság megszűnésének kockázatáról. A választmány elegendőnek tartotta a tanrendszer megállapítását, és az ahhoz illeszkedő tankönyvek önálló (egyházkerületi) összeállítását, és nyomtatását. Ennek részbeni magyarázatát az adta, hogy jóval Gönczy Pál-féle központi református tantervhez kapcsolódó tankönyvprogramot megelőzően Erdélyi János és Hegedűs László fáradozásával a Sárospataki Kollégium szellemi műhelyként – saját vállalkozásként és saját költségén - „Népiskolai könyvtár” néven megkezdte a népiskolai tantárgyakhoz kapcsolódó tankönyvsorozat összeállítását (13. ábra). A „könyvtár” Kiss Endre József kutató szerint „kifejezetten az osztrák zsarnokság el-lensúlyozására, a magyar nyelvű oktatás megmentésére, a magyar szellemű ifjúság védelmére”⁶⁹⁶ jött létre.⁶⁹⁷

Szerző	Cím	Kötet	Év
Hegedűs László	Elemi oktatás, beszéd-, írás-, olvasásban.	I. Kötet.	1853.
Hegedűs László:	ABC és elemi olvasókönyv, népiskolák számára.	I. Kötet.	1853.
Hegedűs László	Erkölcsei és vallásos olvasókönyv. Népiskolák számára.	II. Kötet	1854.
Soltész János	Világ(-) és földismeret. Népiskolák számára.	III. Kötet	1855.
Soltész János	Természetrájk. Népiskolák számára.	IV. Kötet	1856.
Orbán József	Magyarország története, Népiskolák számára.	V. Kötet	1855.
Hegedűs László	Vezérkönyv a magyar nyelv tanításában. Tanítók számára.	VI. Kötet	1855.
Árva József	Vezérkönyv az elemiszám-tanításban egész és törtszámokkal ...	VII. Kötet	1856.
Orbán József	Népszerű természettan népiskolák számára. Krüger János után.	VIII. Kötet	1859.
Árva József	Vezérkönyv az ó- és új-testamentomi szent történetek előadásában.	IX. Kötet	1859.
Árva József	Beszéd- és értelem-gyakorlatok a szemléltetés alapján.	X. Kötet	1862.

13. ábra. Összeállította: Lendvai Tamás

A szabad fejlődésről, a népiskolaügyi fejlesztésekről, a javításokról és haladásról az egységesítést követően sem mondott le a választmány. Mindezek mellett nagy szerepet szánt a megismerésnek, felvilágosításnak és információáramlásnak a Füzeteken keresztül. A verseny érdekében az egyházkerületeket felszólította tanterveik elkészítésére és közreadására, valamint a tiszáninneri egyházkerület részéről elkészült és megjelentett iskolaszabályzatának és kormányrendszerének megvitatására. Utóbbival kapcsolatban felhívásként úgy fogalmazott „ohajjtjuk, hogy a kész munkálathoz ... szabadon, előítélet nélkül szóljon minden, a ki a dologhoz ért, mert úgy illik, hogy a négy ref. egyházkerület nem másban, hanemha efféle nemes versenyben találja dicsőségét.”⁶⁹⁸ A szerkesztőség lábjegyzetben pedig ezt írta: „Kész szívvel fogadnunk el mindenben, a dolog érdemébe vágó, vitát, felvilágosítást, sőt egész tervezetet is.”⁶⁹⁹ A felhívás bár valóban versenyre sarkallt, mégsem bizonyult eredményesnek, és ennek legfőbb problémáját az időtényező adta. Az áprilisi választmányi értekezlet (amelynek beszámolója a májusi számban jelent meg) vagy nem látta előre, vagy nem vette figyelembe, hogy a református egyházkerületek egyetemes népiskolai választmánya 1858. május

693 U. o. 98. oldal.

694 U. o. 98. oldal.

695 U. o. 98. oldal.

696 Kiss Endre József: Könyvsorsok a sárospataki nagykönyvtárban. Sárospatak, 1999. Elérhető: http://www.patakarchiv.hu/wa_files/konyvsors.pdf (2018. május 7.)

697 A megalakulás részleteit tárja fel Fehér Erzsébet: Erdélyi János és a sárospataki Népiskolai Könyvtár. In. Pedagógiai Szemle, 34. évf. 4. sz. 1984., 316–326. oldal.

698 Szerző nélkül: Népevelési egyesülés. SF. Második évfolyam. I. szám. Sárospatak, 1858, május 15., 99. oldal.

699 U. o. 99. oldal.

végén fogja megtartani alakuló ülését, amelyen összeállításra kerül a központi tanterv is. Ebből adódóan az irodalmi előkészítésre már nem volt idő, de a felhívás sem vonzotta a pályázókat. A júniusi, és júliusi Füzetekben nem jelentek meg tantervek, Baló Benjamin aradi lelkész összetett munkájának első része csak a szeptemberi számban szerepelt. A helyzetet csak részben módosítja, hogy a Sárospataki Füzetek májusi, júniusi, és júliusi számából megismerhetővé vált Árvay József komplex javaslata, a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap pedig már az első számtól (1858. január) kezdődően március végéig leköszölte Gönczy Pál nyolc részes tervezetét. A helyzetet különösképpen nemcsak a pályázatok, tantervek elmaradása teszi érdekessé, hanem az is, hogy a leköszölt három munkára, vagy azok egyes részeire nem érkezett kritika. Kutatásaink szerint az egységes tantervekre és kormányzatrendszerre széles irodalmi előkészítése és megvitatása elmaradt.

Az egyesülés módjának tárgyalása mellett a Tiszáninneri Református Egyházkerület 1858. április 20-án, és az azt követően napokon Miskolcon tartott közgyűlése többek között az 1857. november 4-ei kerületi népiskolai választmány megbízásából Antalfi János részéről elkészített népiskolai kormányzatot (amelyet a népiskolai választmány 1858. április értekezletén véglegesített) mérlegelte s némi módosítást és kiegészítést követően jóváhagyta.⁷⁰⁰ Az népiskolák egységesítését és a tanügyi autonómiát pedig a kerületi népiskolai választmány koncepciójánál magasabb szempontokból, az egyházi szervezetek tekintetében értelmezte: „közgyűlésünk mint ezelőtt, úgy most is azon nézeten vala, hogy míg mi magyarhoni protestánsok egyházi és iskolai ügyben közös akarattal, öszszetartó erővel nem működünk, addig a netalán küszöbön álló új szervezésben egy lépést sem fogunk előre tenni.”⁷⁰¹

7.1.2. Tanterv

A népiskolai választmány 1857. novemberi határozatának megfelelően Árvay József készítette el a népiskolai tantervet.⁷⁰² A tanterv jellegét tekintve tananyaggal ellátott azonnal alkalmazható szabványosított helyi tanterv volt. A tanterv a két részből, összesen nyolc fejezetből épült fel az alábbiak szerint:

1. Első rész a népiskolával kapcsolatban
 - 1.1. A népiskola feladata;
 - 1.2. Népiskolai tantárgyak;
 - 1.2.1. Vallástan: a) bibliai történetek, b) katekizmus, c) könyörgések, énekek, d) egyháztörténet;
 - 1.2.2. Anyanyelv: a) szemléltetés, gondolkodás és beszéd; b) az olvasás, írás, szép- és helyesírás;
 - 1.2.3. Számtan, mértan
 - 1.2.4. Reáltudományok: a) földrajz, b) történelem, c) természetrajz, d) természettan
 - 1.2.5. Rajz
 - 1.2.6. Testnevelés

700 „A tavaly kinevezett egyházkerületi népiskolai bizottmányoknak, mely a közgyűlést megelőző napon a népiskolai kormányzat és tanítóképezdei törvények bírálásával foglalkozott, nézeteit a kormányzatra nézve, némi csekély módosítással, a közgyűlés magévé tette.” In. Leközlő megnevezése nélkül: Egyházkerületi közgyűlés. U. o. 92. oldal. Ezt erősíti meg a kormányzat címe alatti zárójelben foglaltak: „Elfogadtatott ápril 20. s következő napjain 1858. Miskolcon tartott egyházkerületi közgyűlésben.” In. Antalfi János: A Tiszáninneri Helv. Hitv. Egyházkerület népiskoláinak kormányzata. SF. Második évfolyam. VI. szám. Sárospatak, 1858. november 30., 601. oldal.

701 Szerző nélkül: Egyházkerületi közgyűlés. SF. Második évfolyam. I. szám. Sárospatak, 1858, május 15., 92. oldal.

702 Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben I. Sárospataki Füzetek. II. évf. 1. sz., 1858. május 15., 2–32. oldal.

Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben I. Sárospataki Füzetek. II. évf. 2. sz., 1858. május 15., 114–138. oldal.

Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben I. Sárospataki Füzetek. II. évf. 3. sz., 1858. május 15., 2–32. oldal.,

- 1.2.7. Gazdaságtan
- 1.3. Erkölcsi nevelés;
- 1.4. Taneszközök;
- 1.5. Népiskolai tantárgyak idő szerinti beosztása
2. Második rész más iskolákkal kapcsolatban
 - 2.1. Ismétlő iskolák;
 - 2.2. Óvodák;
 - 3.3. Felső leányneveldek.

A felépítést tekintve a népiskolák definiálását a tanterv első fejezete foglalta magában, a pedagógiára, tanításmódszertanra és a tananyagra vonatkozó elméleti és gyakorlati tartalmi egységet pedig az egymás tükörképeinek számító, tananyag kijelölő és elosztó „Népiskolai tantárgyak” és a „Népiskolai tantárgyak idő szerinti beosztása” című fejezet adta. A két tartalmi megközelítésű fejezet közötti különbség elsősorban abban fogalmazható meg, hogy amíg a második fejezet (1.2.) a tananyagot és a tanításmódszertant együttesen, integráltan hosszasan, magyarázatok, indoklások, módszertani leírások bevonásával tárgyalta, az ötödik (1.5.) ezzel szemben a tagozatokra és évfolyamokra felosztott tananyagot csak címszavakban a konkrét tananyagelemek feltüntetésével említette. A tanterv tartalmazta a heti mintaórarendeket is. A második fejezetben a tanterv a népiskolai tantárgyak tananyagát és tanítás-módszertanát tagozatra bontva az általános leírásukon felül tovább részletezte hatvankilenc oldal terjedelemben. Az alábbiakban a népiskola feladatait, általános módszertanát és a természettudományos tantárgyak szempontjait tekintjük át.

Az alapelveket definiáló első fejezet tézisondata a keresztyén református népiskolát olyan egyházi intézményként határozta meg, amelynek legfőbb küldetése az öntudatos, ép, erőteljes keresztyén népélet terjesztése és gondozása, valamint ezzel összefüggésben az egyház, az állam és a család szolgálata. A tanterv a népiskolákat a „keresztyén népélet sarjadékának és gyümölcsének”⁷⁰³ tartotta, ezzel megkérdőjelezhetlenné tette annak felekezeti jellegét. A népiskolára pedig nevelőintézetként tekintett. Ez a felfogás a reál- és természettudományos ismeretanyagok átadását, a mindennapi élethez szükséges készségek elsajátíttatását nem zárta ki, ugyanakkor a nevelő funkció a református egyház hitelveinek, és az általában vett keresztyén értékrend terjesztésén túlmenően állambiztonsági kérdésekkel is összefüggött. Az állambiztonsági ügyek és ezzel összefüggésben a társadalompolitika és -stabilitás tekintetében a tanterv szerint a népiskola célja nem lehet a „nép között felületes, külső világi műveltség”⁷⁰⁴ elterjesztése, hiszen ez megzavarná a néposztályok közötti erőviszonyokat, egyúttal magával vonná az alsó és közép néposztályok elégedetlenségét „helyzetükkel, állásukkal, s a fennálló társadalmi renddel és viszonyokkal szemben.”⁷⁰⁵ A vállalt missziója ezzel, illetve a társadalmi mobilitással szemben a néposztályok keresztyén erkölcsiségének nemesítése: „a növendékeket jövő egyszerű életpályájokhoz előkészíteni, akképpen vezetni, hogy azok egykor saját körükben mint munkás, jó szívű, kegyes családanyak és anyák, ügyes, lelkiismeretes és hű munkások, rendszerető, békés, engedelmes alattvalók Istennel békében, sorsukkal megelégtülten éljenek.”⁷⁰⁶⁷⁰⁷ A népiskola feladata ebből következően egyértelműen a társadalmi erőviszonyok és álla-

703 Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneni ref. egyházkerületben. I. rész. SF. II. évf. 1. sz. Sárospatak, 1858. május 15., 2. oldal.

704 Árvay i. m. 2. oldal.

705 Azt, hogy a katolikus vezetőség értékfelfogása ezzel megegyezett részben bizonyítja Simor János hercegprímás későbbi állásfoglalása: „S ha népünk nélkülözi is bizonyos műveltség csalékony fénymázát; de megőrizte azt a vallásos nevelés az álműveltséggel járó romlottságtól s a cynikus önzéstől is, meg a socialistikus tanok mérgétől, s megőrizte benne a hazaszeretetet, a nemzeti hűséget s a fris, egészséges velőt.” Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. Hiteles kiadás. (Fenyvessy Adolf, Kónyi Manó közreműködésével szerkesztette Greguss Ágost.) Athenaeum. Pest, 1869., 533. oldal.

706 Árvay i. m. 2. oldal.

707 A népiskolai tanterv sorai közel egészében egyeznek meg Simor János szavaival: „mi a legőszintébb készséggel fogunk szövetkezni a kormánnyal a végre, hogy a hazának nemzedékről nemzedékre vallásos, pallérozott, hivatásukra elkészült, sorsával megelégedett, törvénytisztelő, s hazáért és királyért élni-halni kész polgárokat neveljünk.” In. Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házánek naplója. Hiteles

potok rögzítése, stabilizálása volt a társadalmi mobilitás megalapozásával szemben. A tanterv nem tartotta szükségesnek az alsóbb néposztályok dinamikus társadalmi emelkedését, ehelyett kizárólag a társadalmi viszonyok legkisebb megzavarását is elkerülve tartotta megvalósíthatónak a tömegek általános képzését. A tanterv a korszellemnek megfelelően a népiskolára elsődlegesen nevelő funkcióként tekintett, s csak másodsorban szemlélte a világi tudás átadása, és a polgári készségek elsajátítása felől, holott valójában igen korszerű reál- és természettudományos tananyagot tartalmazott. Utóbbi érvényessége kiderül a tantárgyak általános leírásából, illetve a pedagógiai-didaktikai elemekre, és osztályokra lebontott tanításmódszertanból is. Annak ellenére, hogy hangsúlyozta és prioritásként kezelte a valláserkölcsei nevelést, a világi tantárgyak megválasztásában, és a haladó nyugat-európai pedagógia adaptálásával már jóval meghaladta azt. A tanintézetek felekezeti alapállását mutatja, hogy a kitzúzott feladat továbbra is az egyház, az állam és a család szolgálata maradt. Az egyházzal összefüggésben a népiskola a tanulókat Isten ismeretére sarkalja, imádására vezeti, Isten féltelmében és istenfélelemre neveli, előkészítve ezzel a konfirmációra, tehát a református gyülekezet teljes értékű tagjává; az államot támogatja azzal, hogy a gyermekeket megtanítja honpolgári kötelességeikre, a törvényes felsőségekkel szembeni tiszteletre és kegyeletre; a családot azzal segíti, hogy a diákokat ösztönzi a szülők iránti tiszteletre és a nélkülözhetetlen házi erények elsajátítására. Az egyház, az állam és a család felé nyújtott szolgáltatás keretében a tanterv holisztikus megközelítésben az egész ember képzését vállalta fel. Az érzelmi nevelés mellett az értelem fejlesztése, az ismeretek közlése és a lexikális tudás kialakítása egyaránt a tanterv részét képezte.

Az első fejezet a népiskola általános feladatainak meghatározása mellett törekedett kialakítani a népiskola önálló identitását, egyúttal törekedett a népiskolát elválasztani az alsóbb gimnáziumi osztályoktól. A népiskola identitását⁷⁰⁸ az ismeretanyagok és tantárgyak jellegével, az integrált komplex neveléstan vázlatos taglalásával határozta meg, felekezeti jellegét pedig a pozitív keresztyéniséggel erősítette meg. Az ismeretanyagok és a tantárgyak jellegével kapcsolatban a tanterv a gimnáziumi osztályoktól eltérően a tudás primátusa és kizárólagossága helyett az életre való nevelést hangsúlyozta és helyezte előtérbe. A koncepció részeként elutasította az elvont ismereteket, a tanterv mint fogalmazott: a „népiskolában fődolog az élet és nem csupán a tudás.”⁷⁰⁹ A tudományos alapozottságú oktatás helyett az alkalmazott, gyakorlati tudást szerepét emelte ki. Ebből adódóan a tantárgyak köréből kivette az elméleti nyelvtant, mivel az a „közvetlen életcélok elérésének, t. i. a szó és írásbeli hibátlan kifejezés elsajátításának, nem szükséges föltétele.”⁷¹⁰ Hasonló okok miatt helytelenítette a tudományosan rendszerező teoretikus hit- és erkölcsstant, mivel indoklása szerint az élő és munkás keresztyén hit, illetve a keresztyén valláserkölcsei élet szabad fejlődése nem feltételezi a keresztyén vallás igazságainak rendszerezését, a tanterv mint fogalmazott: „nincsenek azok rendszerbe foglalva a bibliában”⁷¹¹ sem. Az elméleti nyelvtan, hit- és erkölcsstan mellett szükségtelennek tartotta a szám- és természettan és a zeneelmélet tudományos alapokon történő oktatását. A tantárgyak mellett a tanításmódszertant is törekedett a népiskolai szinthez igazítani. A tanterv helytelenítette az intellektus egyoldalú fejlesztését, a tudományos alapozottságú tanítást, ezek helyett a gyermekek kedélyéletét és az érzelmi nevelést vélte lényegesnek. A felekezeti oktatás tekintetében a tanterv elrendelte, hogy a népiskolának protestáns színezetűnek kell lennie, „s köréből kirekeszteni mindent, mi e színezetet megzavarhatná”⁷¹², a hit- és erkölcsstan tartalmának pedig a református teológia állításaival kell megegyezniük. A tanterv szintén rögzítette a református hitigazságok szerint

kiadás. Fenyvessy Adolf, Kónyi Manó közreműködésével szerkesztette Greguss Ágost. Athenaeum. Pest, 1869., 535–536. oldal.

708 „Miképpen lehet ezen eszméket megvalósítani és az életbe átvinni, arról lesz szó a következőkben. Mennyire fontos itt az anyag célszerű megválasztása, könnyen belátható. Ezért ki kell jelölni, mi az, a minnek a népiskolában, annak összes célja és feladata szem előtt tartásával, előadatni nem lehet: valamint azt is, a minnek ott előadatnia szükséges.” Árvay i. m. 3. oldal.

709 Árvay i. m. 3. oldal.

710 Árvay i. m. 3. oldal.

711 Árvay i. m. 3. oldal.

712 Árvay i. m. 3. oldal.

oktató és nevelő népiskola a pozitív keresztyénség alapján áll, tehát a „pogány vallás és műveltség (a görög és római műveltség -megjegyzés a szerzőtől), ... a racionalisztikus törekvések terjedelmes tárgyalása”⁷¹³ nem képezi a népiskolai tananyag részét. A társadalmi stabilitás megőrzéséért a tanterv más területeken is korlátozta az ismereteket. Mivel a népiskola a népet neveli, ezért tanulóknak nincs szükségük „a felsőbb körökben uralkodó finom, külső, illedéki műveltségre; ezért népiskolai oktatásból ki vannak zárva oly irodalmi termékek, melyek érzelgésre vezetnek, vagy a képzelődést túllángolóvá teszik.”⁷¹⁴

A tanterv a fenti szempontrendszerrel összhangban a népiskolát, mint a protestantizmust, s azon belül is a református egyházat támogató, közvetve pedig az államot, a társadalmat, a családot és a polgári életet szolgáló értékalapú, tudás- és készségfejlesztő elemi szintű intézményként határozta meg. Amíg a fentiek szerint a tanterv korlátozta a tantárgyak körét, a tanításmódszertant, az ismereteket és tananyagot a gimnáziumi osztályoktól elválasztva a népiskolára vonatkoztatta, addig az egyházi érdekek tekintetében a nevelés fontosságát hangsúlyozta. A népiskola identitása ezért a gimnáziumtól való szétválasztás mellett az egyház érdekéből, a fiatal nemzedék vallásosságának és lelki üdvének gondozásából került levezetésre: „méltányos, hogy az iskola mint keresztyén és az egyház szolgálatában álló intézet vetessék figyelembe.”⁷¹⁵ A tézisnek megfelelően a népiskola „köteles” a tanításban az egyház érdekeit előtérbe helyezni: „mindenekelőtt figyelembe venni, mit kíván az egyház”⁷¹⁶. A református tanintézetek küldetésük egyházi vonatkozásában a gyermekeket a konfirmációra készítik fel annak érdekében, hogy a gyülekezet szellemileg önálló tagjaivá váljanak. Ennek teljesüléséért a tanulóknak a Biblia szavai szerint meg kell ismerniük, egyrészt hogy Isten mit tett az emberiség boldogításáért, üdvözítéséért, másrészt öntudatos tisztasággal kell felfogniuk a keresztyén vallás legfőbb hitigazságait, harmadrészt el kell sajátítaniuk az énektudást- és készséget annak érdekében, hogy a templomi éneklésben a gyülekezettel együtt cselekvőleg, aktívan vegyenek részt az istentiszteletek alkalmával. A népiskola feladata világi tekintetben⁷¹⁷ a polgári élethez szükséges ismeretanyagok átadása, illetve a készségek kifejlesztése. Ezzel kapcsolatban a tantervben lényeges szerepet kapott az erkölcsi nevelés. Az erkölcsi nevelést részleteiben taglaló szakasz a keresztyén értékrendet és a polgári erényeket összefüggésbe helyezte. A tanintézet erkölcsiségének méréséhez tíz elemből megszerkesztett szempontrendszert állított fel, amelyet a tanítóknak betartani, a tanfelügyelőknek ellenőrizniük kellett. A tanterv az egyes pontokat a gyakorlatiasság jegyében igen nyíltan és egyszerűen, kissé burkolatlanul fogalmazta meg. Stílusát kevéssé a tudományos igényesség, sokkalta inkább a tanintézet vallás-erkölcsi rendezettségének teljesülése motiválta, ebből adódóan az egyes pontokat a közérthetőség jegyében, az általános utalások helyett a kézzelfoghatóság fényében írta. Rendszerezésünk alapján a szempontok egy része a gyermekek tanulótársaikkal szembeni viselkedésére és magatartásra irányult, határozottan tilalmazva a hazugságot, az erőszakot, a vádolást, értékelve az őszinteséget, a felebaráti szeretet kifejezését, az aspektusok más része az iskolalátogatás pontos betartását, és a tanórák közötti szünetek illendő eltöltését mondta ki, megint más része a kulturált fizikai megjelenésre, illetve a megfelelő, szabatos öltözékre irányult. A vonatkozások körében ezen irányok megtalálhatóak a protokollárisabb társas kompetenciák, úgymint a tanulók társaikkal és tanáraikkal szembeni udvarias köszönés találkozások, vagy távozások alkalmával, de ide sorolható a tantermi viselkedés részletekbe menő definiálása is, ahogyan a tanítókkal szembeni munkakapcsolat rögzítése (felszólításkor tiszteletteljes kilépés a padból, nyílt, egyenes tekintet, érthető, udvarias válaszadás, stb.). A képzéssel összefüggésben szintén erkölcsi mérlegelés alá esett a tanulásban gyakorolt figyelem, alázatosság és buzgóság az egyházi könyörgésekben. A tanulási folyamattal kapcsolatban lényeges pontként merült fel a tankönyvek és tanfelszerelések kéznél tartása, és rendezettsége, amint a tantermek tisztán tartása, az iskolai eszközök, be-

713 Árvay i. m. 3. oldal.

714 Árvay i. m. 4. oldal.

715 Árvay i. m. 4. oldal.

716 Árvay i. m. 4. oldal.

717 „a népiskolát, teendőinek kijelölése végett, nemcsak egyházi hanem nemzeti vonatkozásaiban is figyelembe kell venni.” Árvay i. m. 4. oldal.

rendezések rendeltetészerű használata, megóvása is.

A nemzeti nyelv elsajátításával szerves összefüggésben szerepel a hazaszeretet előmozdító nemzeti irodalom, a haza földrajzának, államrajzának, történelmének ismerete, és a világ irányába való kitekintés is. Utóbbi mértéke, azonban csak annyira „mint egy szerény állású közember korlátozott látköre engedi.”⁷¹⁸ A tananyagban valójában ennél lényegesen többről volt szó. A nemzeti lojalitást elősegítő tárgyak mellett szükséges a természetrajz, és társadalomtan, valamint a gyakorlati élethez szükséges ismeretek és készségek (gondolkodás, beszéd, írás, rajzolás, számolás) megalapozása. A társadalomtan keretében a gyermeknek tudtára kell adnia, hogy „tagja egy nagy egésznek, melynek sorsához elválhatatlanul kötött az övé.”⁷¹⁹ A természettudományos tantárgyakkal összefüggésben pedig „a közelébe eső természeti tárgyakat ne úgy tekintse mint az állatok, hanem figyelemmel, érdeklődéssel és értelemmel vizsgálja.”⁷²⁰ Az alapokat egészíti ki az értelem művelésére alkalmas, és a mindennapi élethez nélkülözhetetlen alapismeretek és készségek, elsősorban a gondolkodás, a beszéd, az írás, a rajzolás, és a számolás tárgyai.

A kettős küldetéssel összhangban a tanrendszert (1.) a vallástan, (2.) a magyar nyelv, (3.) a beszéd, (4.) az írás, (5.) az olvasás, (6.) a földrajz, (7.) a történelem, (8.) a természetrajz és természettan, (9.) a számtan és mértan, (10.) az ének, (11.) a rajz, (12.) a testnevelés, (13.) a háztartástan és gazdálkodástan tantárgyai alkották. A tantárgyak tananyagtartalmának megállapításához a tervezet a tanítási időt a népiskola választmány ajánlásának megfelelően hat évben, a gyermekek hat és tizenkét éves kora között állapította meg. A hatéves tanfolyam, két osztályos alsó, közép és felső tagozatot foglalt magában. A megszabott tanidő eltért Gönczy Pál négy osztályos tantervétől, részben a Svájc egyes kantonjaiban igen népszerű rövid képzésű idővel dolgozó népiskoláktól, és megegyezett Bajorország képzési rendszerével is. A kerületi népiskolai választmány és Árvay József egyértelműen törekedett felzárkózni a nyugat-európai gyakorlathoz, amint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1856. évi rendeletében megfogalmazott felső népiskolákhoz is.⁷²¹ A tanítási hetet harminc órában rögzítette, ebből a vallástudományra összesen öt óra (Szent történetekre két óra; katekizmusra két óra; zsoltárokról, dicséretre, egyháztörténetre egy óra); az énektanításra három óra, az anyanyelvre tíz óra; a számtanra három óra, a mértanra két óra; a reáltudományokra öt óra, a rajzra két óra jutott. A testnevelést a második és harmadik tanóra közötti tíz perces szünetben gyakorolták a tanulók, a kertészetet pedig a nyári félévben szerda és szombat délutánonként sajátították el az előírásnak megfelelően. A tanfolyami évek meghatározása az ötvenes és a hatvanas évek második felében is vitákat eredményezett, ezért nem lehet mellékes számunka a döntés indoklása. Árvay József tantervétől eltérően Gönczy Pál a négy évfolyamos tanidőt a svájci kantonok gyakorlatából adaptálta, figyelembe véve, hogy Svájc területén a négy éves képzést követően az alsóbb néposztályok egy része könnyen tud átlépni a polgári, reál, vagy gimnáziumi osztályokba. Ezt a rendszert kívánta hazánkban is megvalósítani. Hazánkban azonban a középfokú protestáns tanintézetek való továbbtanulás nem vált tömegessé, különösen nem a vidéki területek alsóbb néposztályainak körében. Árvay József a tananyagtartalom mellett részben ezért hosszabbította meg a népiskolai képzést, jól érzékelve, hogy az alacsonyabb társadalmi osztályok számára másfajta tanintézmény nem áll rendelkezésre, továbbtanulni többnyire nem tudnak, vagy nem szándékoznak, alapműveltségük, családi hátterük ugyanakkor indokolja a tudásuk, és valláserkölcsei életvitelük huzamosabb fejlesztését. Más tekintetben pedig az ismétlő osztályok nem képesek pótolni a napi rendszerességű ötödik és hatodik osztályokat. Hozzá tesszük, a hat évet követően a tiszáninneri tantervben tovább-

718 Árvay i. m. 4. oldal.

719 Árvay i. m. 4. oldal.

720 Árvay i. m. 4. oldal.

721 Ezt támasztja alá a Sárospataki Füzetek szerkesztőjének később írott sorai is: A hat év szabályszerűleg és közönségesen van megállapítva minden első rangú népnevelő államban s egyházban Európaszerte; s van okunk hinni, hogy nem alap nélkül. Így tanítják ezt hazai tudósaink is egyezően, így tervezi a magas kormány a magyar katolikus népiskolákra.” In: Erdély János megjegyzése a Református Egyetemes Népiskolai Választmány 1858. szeptember utolsó napjain tartott értekezletével, és a „Népiskolai szervezettel” összefüggésben. SF. II. évfolyam 5. sz. Sárospatak, 1858. október 9., 510. oldal.

ra is szerepeltek az ismétlő iskolák (tehát a hosszabb képzési idő nem azokat váltotta ki). Árvay József a hat évfolyam jogosultságát négy pillérrel támasztotta alá. Az első pont szerint nagyon fiatal gyermekekről van szó; a második pont alapján a gyermekek alacsony néposztályokból származnak, alapműveltségük a szülők lehetőségei révén és szociokulturális helyzetük miatt hiányos („nagy részt műveletlen szülék gyermekei, kik a szellemi fejlődésnek vajmi csekély mértékét viszik magukkal iskolába”⁷²²), a harmadik pont értelmében a népiskolai tanterv nagyszámú tantárgyat és kiterjedt tananyagot tartalmaz; végül a negyedik pont szerint az oktatásnak nemcsak az elméleti oktatásra, de a tanítványok gyakoroltatására is igen nagy hangsúlyt kell fektetnie. A három pillér (2-4.) pedagógiai érvényessége a közvélemény szerint is elfogadhatónak bizonyult. Árvay József racionális szempontokból közelítette meg a kérdést, és ezt a szemléletmódot veszi át Eötvös József is később, de mégsem tudta kellőképpen részletezni, a közvéleménnyel, illetve az egyházkerületekkel megértetni a hat év fontosságát a tézisek részletes magyarázatának hiányában. A hosszú képzés elvetését azonban az egyházközségek gazdasági erőtlensége, és a tanítók hiánya is indokolta. A hat évfolyam fenntartásához természetesen nagyobb épületre, több tanítóra, nagyobb taneszköz, és tanfelszerelés állományra volt szükség, a felekezetek pedig gyakran a minimális, négy évfolyamhoz mért igényeket sem tudták finanszírozni. A népiskolák többsége egy tanítós volt. Amennyiben Árvay József tantervét mind a négy egyházkerület elfogadja, s egyben az egyházközséget kötelezi a tanterv teljesítésére, valószínűleg jelentős nehézségek, akadályok és az azokból származó végeláthatatlan viták vették volna kezdetüket a megvalósítás területén éppen a tanítóhiány és a gazdasági lehetőségek miatt.

Az általános alapelvek, a tantárgyak rögzítése, a tanuló megszabása, érvényességének alátámasztását követően a szabályzat tíz pontban írta elő a tanításmódszertan irányelveit, amelyeket tervezetnek megfelelően a tanítótestület „minden egyes tagja köteles figyelembe venni, mint a melyek reá nézve egyenesen kötelező erővel bírnak, hivatalos eljárása azok szempontjából ítéltetvén meg.”⁷²³ A tanításmódszertan alapelvei a népiskola identitásához járultak hozzá, elkülönítve azokat a gimnáziumban alkalmazott módszerektől. A népiskola tanításmódszertan sajátosságát az alábbi pontok szerint jellemezhetjük:

1. Oktatás terjedelme. Általános szempont a mérsékelt lexikális ismeretanyag átadása, a szükséges kompetenciák fejlesztése, a közölt és megtanított ismeretek értelmezése, az értelem fejlesztése, a lexikálisan a megtanult ismeretek maradandósága. A tanterv a mennyiségileg kevesebb, de értelmezett és rögzült ismeretek fontosságát hangsúlyozta, szemben a széleskörű, de feldolgozatlan ismeretanyaggal.
2. Népiskolai tantárgyak keresztyén jellege. A tanterv a népiskola középpontjába a keresztyén valláserkölcsi alapot állította, amellyel „a többi tantárgyknak lehető legszorosabb viszonyba kell jönniük.”⁷²⁴ A tanterv szerint a tantárgyak előadását és tananyagát a református valláserkölcsi értékrendnek és hitigazságoknak kell áthatniuk. A koncepció alapjaiban különbözik a későbbi neutrális községi népiskoláktól, amelyekben a hittant két órában az adott felekezet lelkésze adta elő. (Megjegyezzük a tanterv ezen koncepciója többek-között illeszkedett Haynald Lajos későbbi felszólalásához.⁷²⁵)

722 Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneni ref. egyházkerületben. I. rész. SF. II. évf. 1. sz. Sárospatak, 1858. május 15., 6. oldal.

723 Árvay i. m. 6. oldal.

724 Árvay i. m. 6. oldal.

725 Ezzel kapcsolatban a katolikus főrendek egy részének állásfoglalása is megegyezett: Haynald Lajos 1868. december 1-jei főrendi házi felszólalásával: „... az iskolának célja az ember rendeltetésének vég céljával: nem csak az ember külső társadalmi életére, nem csak értelme kifejtésére, hanem egész beléletére vonatkozik. Átöleli a gyermek értelmi, érzelmi és akarat-világát; Istennel, vég rendeltetésével és kötelességeivel megismerteti őt, és ezeknek minden viszonyok közti teljesítésére oktatja, vezeti, képesíti. Ez az iskola feladata, melynek, az én meggyőződésem szerint, azon módon, mely a törvényjavaslatban a közös iskolákra nézve határozattá emeltetni szándékolatik, meg nem felelhet. Csak azon iskola fogja ilyenét feladatát kellőleg megoldani, mely szüntelen, belső és szoros összeköttetésben lévén az egyházzal, ettől nyeri nevelői küldetését, ennek szellemében és segédelmével teljesíti azt; azon iskola, melynek működése öszhangzó, egyöntetű, egyszellemű; melyben a tanítás

3. Értelmezéskészítés, gyakorlatiaság, alkalmazhatóság. A tanterv szerint a népiskola az elvont oktatás helyett gyakorlatias, értelmezhető és felfogható oktatást kell nyújtania. Az ismeretek fogalmi értelmezését váltsa fel „a népnevelés biztos és szilárd alapjaként [...] az egyszerű, de mély, szívet, lelket és életet megható vallásosság”⁷²⁶ A tanterv szerint a népiskolának a hitet, a reményt, a szeretetet kell a gyermekben élővé tennie, annak érdekében, hogy a gyermek számára „az iskola s s az iskola által az egyház bensőleg szertett szellemi hazája legyen.”⁷²⁷ Az oktatásnak emellett a lelkiismeretre is hatnia kell, hiszen annak hatására formálódik meg a „polgári és házi erény, a felsőbbek iránti tisztelet, a polgártársak iránti hűség”⁷²⁸ érzete.
4. Tananyag fokozatos bővítése, eszközök. Az alsóbb osztályokban az ismeretanyag átadása helyett a közvetlenségnek, a szemléltetésnek, az értelmezésnek és a magyarázatnak kell uralkodó eszközöknek lenniük a tanulók munkájának, foglalkoztatásának és gyakoroltatása mellett.⁷²⁹
5. Tanítókkal szembeni munkaköri elvárások. A tanterv a tanítóktól megkövetelte a gyors és biztos felfogást, a tiszta gondolkodást, a gondolatok feldolgozását, elsajátítását, valamint az egyszerű, természetes és hibátlan beszédet. Majd kitért a tanítási folyamat formai elemeire. A tanító órai feladatai közé sorolta a tananyag megmagyarázását, értelmezését és fejtegetését, a feleletek felhasználását a gyermekek tudásának fejlesztéséért, a fellépő nehézségek megszüntetését, a hibás értelmezések kijavítását, a gyermekek gyakoroltatását. Ezzel kapcsolatos legfőbb célnak az ismeretek feldolgozásával értelmezésével a tudás kialakítása, az ismeretek élővé tétele szerepelt.
6. A tanító munkaköri feladata az osztályok tevékenységeire, és időbeosztására vonatkozó előírások maradéktalan betartása.
7. Vezérkönyvek alkalmazása. A tanterv utasítja a tanítókat vezérkönyvek tökéletes és maradéktalan ismeretére, annak érdekében, hogy „készültségére nézve felette álljon annak.”⁷³⁰ A tanítóktól elvárta a vezérkönyvek tanórai értelmezését, a tananyag értelemfejlesztő oktatását, a feldolgozott tudásanyagok, ismeretek begyakoroltatását.
8. Iskola és otthon közötti kapcsolat. A tanterv szerint a tantárgyakat az iskolába kell előadni, kifejtetni, értelmezni betanítani, begyakoroltatni; ezzel szemben az otthoni feladatok elvégzésének célja az önmunkásság kialakítása, ezért nélkülözhetetlen, azonban tartalmát tekintve csak az iskolában elhangzottak önálló és rövid ideig tartó ismétlése.
9. Felzárkóztató tanítás diákok bevonásával. A tanterv a diákok eredményes haladásáért, a kölcsönös segítségnyújtás érvényesülésével az iskola családi jellegének formálásáért előírta, hogy a tanító a tehetségesebb tanulók közül vezértanítványokat alkalmazhat a gyengébb képességű gyermekek ismétlő tanítására.
10. Tanterv általános érvénye. A tanterv rögzíti, hogy „a népiskolai oktatás jellemére, irányára, és lényegére vonatkozó ezen alapelvek általánosan kötelező erővel bírnak, akár több osztály álljon egy tanító vezetése alatt, akár minden osztálynak külön tanítója legyen.”⁷³¹

A fentiek mellett a tanterv korszerűségét a reáltantárgyak adták. A tanterv egyrészt részletgazdagon, megközelítési pontok részletes kifejtésével és mintaértékű tantárgyelemek feltüntetésével (különösen a földrajz, és a természetrajz esetén) több oldal terjedelemben fejtette ki az egyes reáltantárgyak célját, szemléletét, tananyagát, és részint (hol utalás, hol elmélyülten) tanításmódszertanát, másrészt

nem gátolja a nevelést; melyben a profán tantárgyakban való oktatás nem zavarja meg a vallás-erkölcsi oktatást, ezzel karöltve jár, ezt támogatja s általa viszont támogatatik.” In. Az 1865-dik évi december 10-dikére hirdetett országgyűlés főrendi házának naplója. Hiteles kiadás. (Fenyvessy Adolf, Könyi Manó közreműködésével szerkesztette Greguss Ágost.) Athenaeum. Pest, 1869., 537. oldal.

726 Árvay i. m. 6. oldal.

727 Árvay i. m. 6. oldal.

728 Árvay i. m. 6. oldal.

729 A tanító „Főszabályul tartsa maga előtt, hogy az iskolában egy gyermek se legyen munka és foglalkodás nélkül, mi az általa előadottak begyakorlásában áll.” Árvay i. m. 7. oldal.

730 Árvay i. m. 7. oldal.

731 Árvay i. m. 8. oldal.

pedig felismerte, hogy azokat miként lehet a református hitigazságokkal és keresztyén valláserkölcsei értékrenddel összeegyeztetni. A tanterv ezzel nem tett kevesebbet, mint részletes magyarázatokkal feloldotta a természettudományok és a hittudomány közötti konfliktust. A tanterv szerint a népiskolai oktatásnak éppen a valláserkölcsei képzés „alapelvénél fogva szükséges kiegészítő részét teszi a reáltudományok: a földrajz, történelem, természetrajz és természettan.”⁷³² A tanterv a reáltantárgyakra azok gyakorlati alkalmazhatósága mellett úgy tekintett, mint a belső misszió fontos tényezőire, a vallásosság emelésének eszközeire. A tantárgyak általános és részletes tananyagával Isten alkotását, és értékét kívánta szemléltetni. Kiemeljük, hogy az igen korszerű tézis alapját a tudomány és a vallás harmonizálása, pontosabban Istennek a tudományok segítségével való megismerése adta. A tiszáninneri szabályzat értelmében a gyermekek éppen a reáltantárgyakon, tehát a földrajzi és természeti jelenségeken, a biológián és a történelmi eseményeken keresztül érthetik meg Istent, és annak munkásságát. Emellett a tanterv fontosnak találta a tantárgyak ismeretanyagának gyakorlati hasznosítását és alkalmazását, de valláserkölcsei értelemben a központi tényező Isten hangsúlyozásában ragadható meg, a tantárgyakat az Isten megismerésének szolgálatába állítva. Az egyházi cél azonban a legkisebb mértékben sem zárta ki a gyermekek látókörének nagymértékű szélesítését, tudásanyaguk gazdagítását. A tanterv indoklása szerint a földfejlődés (földrajz), a kiemelkedő föld- és világtörténelmi események (történelem), az élő és élettelen testek (természetrajz), az azokat vezérlő és körülvevő erők és törvények (természettan-fizika) „józan vizsgálása a mindenható, bölcs és szeretetteljes alkotó ismeretére vezérel, imádására buzdít.”⁷³³ Az alapelvet az egyes tantárgyak általános leírásának esetében vázlatpontokban, majd a tananyagban fejtette ki röviden. Lényegesnek tartjuk megérteni, hogy a tanterv hogyan tudta a reáltantárgyakat a valláserkölcsei képzés eszközévé tenni, illetve Isten megértésével összekapcsolni, ezért áttekintjük a tantárgyak általános leírásának főbb pontjait, illetve megvizsgáljuk a részletesebb, elsősorban megközelítési pontokat tartalmazó, de tartalmi elemeket is több helyen szerepeltető tananyagot is.⁷³⁴⁷³⁵

A földrajz tantárgy általános megközelítésében a tanterv három pontot fogalmazott meg. Azokat megelőzően a valláserkölcsei nevelés fontosságát felmutatva rögzítette, hogy a földrajzot már csak azért sem lehet nélkülözni a népiskolából „mert a nélkül a vallástanításhoz szükségkép tartozó bibliai történeteket a tanítvány tisztán fel nem foghatja.”⁷³⁶ Az első pont értelmében a föld fejlődésében, az élő természetet, és élettelen anyagok változatosságában és gazdagságában a gyermeknek „Isten hatalmát, bölcsességét és jóságát”⁷³⁷ kell felfedezniük és megtanulniuk. A második pont a tanításmódszertan és tananyagvázlat kijelölés tekintetében úgy fogalmazott, hogy a tanulókat rá kell

732 Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben. III. rész. SF. II. évf. 3. sz. Sárospatak, 1858. július 31., 212. oldal.

733 Árvay i. m. 212. oldal.

734 Szerkezeti felépítését tekintve elsőként a reáltudományok szükségességét egy bekezdésben indokolta meg (212. o.), majd az első egységben („A reáltudományok előadása általánosan.” (212–215. o.)) tért ki generális megközelítésben a földrajzra (212–213. o.), a történelemre (213–214. o.), együttesen a természetrajzra és a természettanra (214–215. o.), a második egységben („A tárgy részletes kijelölése.” 215–225. o.) részletezte a tananyag és tanításmódszertan elemeit a földrajz (215–217. o.), a történelem (217–218. o.), a természetrajz (218–223. o.), és a természettan (223–225. o.) esetében. A harmadik egységben („Népiskolai tantárgyak idő szerinti beosztással.” 235–255. o. (a reáltantárgyakra vonatkozó rész: 252–253. o.)) a reáltudományok tantárgyainak tananyagvázlatát hat osztályra bontotta le, az egyes osztályok esetében néhány bekezdésben foglalta össze röviden a tárgyalandó elemeket.

735 Megjegyezzük, hogy a második egységben a földrajz és a természetrajz részletes kifejtésénél több esetben a tananyag és a tanításmódszertan tekintetében is integrált megközelítésben egyszerre tárgyalta. Ennek okát elsősorban az a nézet adta, amely szerint „A reáltudományok előadásának alapja és központja a földrajz.” Az integráció jelenlétét támasztja alá az is, hogy az órarend nem külön földrajz, természetrajz, természettan, és történelem tárgyakat tartalmazott, hanem összefoglalóan „reáltárgyakat” tüntetett fel, amint az osztályokra bontott tananyagelemet kijelölő harmadik egység címe is „Reáltudományok” volt, és itt sem szerepeltek a tantárgyak külön-külön. Kutatásainkban az első két egységet vizsgáltuk, az egyes tantárgyak esetében elsőként az általános, másodikként a részletes leírást analizáltuk.

736 Árvay i. m. 212. oldal.

737 Árvay i. m. 212. oldal.

vezetni arra, hogy a föld az embernek Istentől rendelt élettere, lakóhelye, „melyet kiebb terjeszkedés által lassankint el kell foglalnia, megnépesítnie.”⁷³⁸ A tananyag felosztása során a bekezdés két szegmenst különböztetett meg. Egyrészt a gyermekek térkép alapján megismerik az ember terjeszkedését, a föld birtokba vételének geográfiai folyamatát, másrészt pedig tudniuk kell ennek eszközeit is. Ezen a ponton nézetünk szerint Gönczy Páltól és Baló Bénéjamtól eltérően konkrét és valóban modern, újszerű pontokat fogalmazott meg. A tananyagban a birtokbavétel eszközei közé, illetve a feldolgozandó tananyagelemek közé sorolta a „hajózást, a kereskedést, a földművelést, a bányászatot, halászatot.”⁷³⁹ Fontosnak tartotta, hogy ezeken keresztül a gyermekek megértsék az ellentétek dinamizáló és fejlesztő hatását, rálassanak arra, hogy a természet korlátozza az ember terjeszkedését, másrészt az ember megpróbál uralkodni a természeten, legyőzve az akadályokat. A harmadik pont a földrajzot összekapcsolta keresztyénség külmisziójával, a keresztyénség terjeszkedésével: „szükséges ismerni, mily kiterjedést vett a föld különböző részein a ker. vallás, továbbá azon egyes helyeket, melyekre annak világa a setétben járó népek között elhatott.”⁷⁴⁰ Ezzel összhangban a tanterv bár nem vállalkozott részletes, vagy túlságosan elmélyült etnográfiai képzésre, mégis lényegesnek tartotta, hogy a gyermekek ismerkedjenek meg a nem keresztyén népek vallásával, illetve azzal, hogy a vallásuk miként befolyásolta társadalmi viszonyukat. Kulcsfontosságúnak tartotta, hogy a tanítónak az előadás során minden esetben – pl. összehasonlításokkal – bizonyítania kell a keresztyén vallás fensőbbiségét. A vázlatpontokhoz hasonlóan részletes tananyagot tett közzé a földrajz esetében is, amelyből csak néhány fontosabbnak tartott elemet emelünk ki. Előljáróban megállapítjuk, és a későbbiek értelmezhetőségéért hangsúlyozzuk, hogy a reáltudományok középpontjának a földrajzot tekintette, s ebből származtatta a természetrajzot és a történelmet. A földre egyszerre tekintett a világegyetem részét képző égitestként, szervezett természeti egészként (fejlődésével, állat- és növényvilágával, és ásványaival), az emberek lakhelyeként, mint Isten országának színhelyeként (keresztyén vallás elterjedése, térítő társaságok munkájára). A második pontot összekötötte a természetrajzzal, a harmadik pontot pedig a történelemmel, a harmadik és negyedik pontot részint az etnográfiával. Ilyenfajta magyarázó és megértető megközelítéssel sem Gönczy Pál, sem Baló Bénéjamin tantervében nem találkoztunk, ezt egyedinek tekintjük.

A négy vázlatpont kijelölése eredményezi a reáltantárgyak integrációját, szerves egységét, s együtt tanítását, szerintünk ez magyarázza azt, hogy gyakran átfedéseket tapasztaltunk az egyes tantárgyak esetében. Az integrációt támogatta a négy rövid vázlatponthoz – részleges átfedésekkel tarkított – négy darab számozott bekezdés. Az első ponttal összefüggésben az a) bekezdés az égi testek és különösen Föld bolygó matematikai-földrajzi módszerrel való tanítását írta elő, a b) bekezdés a második ponttal kapcsolatban a Föld bolygó felszínének – „földrészek, tengerek, szigetek, föld- és tengerszorosok, hegyek, folyók”⁷⁴¹ – leírását tartotta célnak, kiegészítve ezt a termőföld minőségének, a növény- és ásványtermékek ismertetésével, de ugyanítt minősítette lényegesnek az éghajlati viszonyok növényzetre gyakorolt hatásának oktatását is. Talán ez tekinthető leginkább a földrajz és a természetrajz kizárólagos elemének. A c) bekezdésben a lakóhely vonatkozásában a földrajzi, etnográfiai, természetrajzi, gazdaságtani, politikai, államtani elemek keveredtek, a tananyagvázlat tartalmazta a különböző népek („vad, pásztor, földműves és műiparos”⁷⁴²) életmódját, elterjedését és sajátosságait, a műipar különböző ágazatait („hajózás, kereskedés, gyárak, kézművek.”⁷⁴³), valamint a nagyobb államok politikai berendezkedésének, államszerkezetének, tudományos intézeteinek bemutatását, végül Magyarország részletes leírását. Szintén a c) bekezdés emelte ki, hogy az államok politikai fejlődése a történelmi fejlődésük eredménye, ezért a kettőt együtt kell tárgyalni. Az előírás szerint Magyarország vonatkozásában ezeket részletesen kell taglalni, a világtörténelemből azonban

738 Árvay i. m. 212–213. oldal.

739 Árvay i. m. 213. oldal.

740 Árvay i. m. 213. oldal.

741 Árvay i. m. 216. oldal.

742 Árvay i. m. 216. oldal.

743 Árvay i. m. 216. oldal.

csak azok a „legnagyserűbb események”⁷⁴⁴, elemek emelendők ki, amelyekkel „vagy bibliai vagy hazai történetek vannak összekötésben.”⁷⁴⁵ A tanterv ezeket a szempontokat kiegészítette egy-egy kimagasló történelmi személyiség életrajzával. A negyedik ponttal összefüggésben az etnográfiai és külmissziós tényezőkre építő d) bekezdés abból indult ki, hogy a Föld lakói „vallás hitöknél fogva különböző egyházi testületeket képeznek.”⁷⁴⁶ Ezért és a keresztyénség terjedésének, a külmisszió vonatkozásában is a tananyagba a keresztyén, a zsidó, az iszlám és a pogány vallást emelte, különösen fontosnak tartotta, hogy a gyermekek megértsék az egyes vallások közötti lényeges különbségeket, eltéréseket, és igen korszerű nézetével azt is, hogy az egyes vallások hogyan szabályozzák „az erkölcsöket, a tudományt, a társadalmi viszonyokat.”⁷⁴⁷ A tananyagegységet kiegészítette a protestáns államok részéről megszervezett külmissziós társulatok általános ismertetése, valamint azoknak „a föld legtávolabb eső részein tett működése, főbb térítő állomások, nevezetesebb térítők életrajza, a térítés nehézségei, a megtérített népek életmódjának, szokásainak, erkölcsének, hajlamainak ismertetése.”⁷⁴⁸ A tantárgyhoz kapcsolt megjegyzésekből annyit emelhetünk ki, hogy Magyarország, az osztrák birodalom és Európa részletesebb földrajzi elemzése mellett a tanterv lényegesnek tartotta a közigazgatás oktatását is a lakóhely szerinti kerület, járás, és vidék tekintetében, kisebb mértékben a többi kerület, valamint igen kis mértékben a birodalom egyes államainak vonatkozásában. Észrevételeink szerint a megjegyzések utolsó sorai disszonánsak, míg ezen a helyen azt olvashatjuk, hogy „Európán kívül a többi földrészek csak a legnagyobb általánosságban adatnak elő, különösen figyelembe vétetvén Ázsiában a Szentföld.”⁷⁴⁹, addig később a természetrajzzal összefüggésben Észak-Amerikával kapcsolatban részletes tananyagot fogalmazott meg.

A történelem tantárgyának általános kijelölésében pontokat nem találtunk, de tartalmilag elkülöníthető bekezdéseket igen. Ezek közül a fontosabbakat kiemeljük. A történelem tanításában első helyen az emberiség művelődéstörténete, a történelmi események keresztyén szellemben és öntudattal való felfogása állt. Lényeges kritériumnak számított, hogy a kiemelkedő történelmi eseményeket úgy kell előadni, mint amelyek „Isten akaratából és végzése szerint”⁷⁵⁰ történtek. A tananyag Magyarország történelme körül sűrűsödött. A világtörténelemből csak az igazán kiemelkedő események tanítását találta célszerűnek, a tanterv példaként említette meg Kolumbusz életét, az ókorból az Izraellel kapcsoltban, érintkezésben álló népek történetét emelte ki.⁷⁵¹ Vizsgálataink szerint a történelemtanítás erkölcs- és jellemfejlesztést, és az állampolgári köteleességek teljesítése, és az állampolgári engedelmisséget is támogatta: a gyermek „tanuljon meghajolni a törvények és a nemzeti intézkedések előtt [...] S mindezt oly modorban, hogy az előadás meghasson a gyermeknél kedélyt, jellemet és akaratot.”⁷⁵² A tanterv szemléletével összhangban megállapította, hogy a népiskolának a történelem tantárgy tanításával nem feladata a pozitív ismeretanyag memorizáltatása: „a népiskola nem fogja a gyermeket pozitív történelmi ismeretekkel elhalmozni...”⁷⁵³, a gyermekekkel, az évszámok és események átadása helyett sokkalta inkább erkölcs- és jellemformáló szerepet kell vállalnia annak érdekében, hogy „a történetből bölcsességet merítsen, továbbá – megtanítani a gyermeket arra – miként szerezzen magának érdemet a haza előtt”⁷⁵⁴, ezzel összhangban lévő további feladata anyagot szolgáltatni az „élő keresztyén nemzeti öntudat ébresztésére”⁷⁵⁵, fogékonyra tenni „a szép, jó és nemes iránt”, buzdítani és lelkesíteni „a közjóért hősiességre és önfeláldozásra.”⁷⁵⁶

744 Árvay i. m. 217. oldal.

745 Árvay i. m. 216. oldal.

746 Árvay i. m. 216. oldal.

747 Árvay i. m. 216. oldal.

748 Árvay i. m. 216. oldal.

749 Árvay i. m. 217. oldal.

750 Árvay i. m. 213. oldal.

751 Árvay i. m. 216–217. oldal.

752 Árvay i. m. 213–214. oldal.

753 Árvay i. m. 214. oldal.

754 Árvay i. m. 214. oldal.

755 Árvay i. m. 214. oldal.

756 Árvay i. m. 214. oldal.

A részletesebb tananyag kijelölésből csak az eszközöket és konkrétumokat emeljük ki. A tanterv szerint a történelemtanításnak a világtörténeti eseményekből azokat kell tárgyalni, amelyek a Bibliával és a hazai történelem hozhatóak összefüggésbe. Az ókorból az Izrael népével érintkezésben álló, Izraelt befolyásoló népcsoportokat (Asszíria, Egyiptom, Fönícia, Babilon, Perzsia, római birodalom). Tanításmódszertan tekintetében idő hiányában nem az események részletes lineáris, következetes, kauzalitás jellegű elsorolását tartotta megfelelőnek, hanem mint írta: az eseményeket egy-egy „korszakot alkotó egyének életrajzában kell [...] előadatnia.”⁷⁵⁷, eszköznek a dokumentum-elemzést, forrásfeldolgozást jelölte ki: „e célból a feldolgozás alapjául kitűnő egyéniségek életrajza vétetik fel, melyben egy század vagy egy korszak eseményei mintegy élő középpontot találnak, s a körül állíttatnak össze kisebb nagyobb csoportokban a mellékesemények.”⁷⁵⁸ Az élettörténetek feldolgozása mellett javasolta a különböző bibliai történetek áttekintését, valamint Ábrahám, Dávid, Salamon életének vizsgálatát. Az elemezendő események közé az értékes és egyben a gyermekek számára érdekes témaköröket sorolta (özönvíz, fogságra hurcoltatás, fogságból történt visszatérés). Megjegyezzük, hogy eltérően a földrajz, a természettan és a természetrajztól, a tantárgy esetében viszonylag kevés konkrétumot azonosítottunk a tananyagban, s az azonosított elemek is csak a régebbi korokra vonatkoztak. A tanterv kötelező résznek mindössze a császárok korában a keresztények üldöztetését, Konstantin és a keresztény vallás felemelkedését, a népvándorlást, és annak kihatását a keresztény tanok terjedésére, a keresztesháborúkat, a nagy fontosságú felfedezések és feltalálások közül Kolumbuszt, a könyvnyomtatást, a lőport emelte ki, majd a harminc éves háború és a francia forradalmat tette a tananyag kötelező részévé. Magyarország történelmével kapcsolatban azonban általánosan fogalmazott⁷⁵⁹, konkrétumokat nem tüntetett fel.

A tanterv azért is tekinthető korszakalkotónak mert a legnagyobb mértékben éppen a természettudományokat tudta összeegyeztetni, harmonizálni a hittudománnyal. A legerőteljesebb kapcsolatot az alapszintű embertant, az állattant, a növénytant, az ásványtant, és földtant magában foglaló, elsősorban szemléltetésen, megfigyelésen alapuló természetrajz esetében figyeltünk meg. Ennek okai a tantárgy jellegében, illetve témaköreiben találhatóak. A tanterv Isten nagyszerűségét, teremtő erejét éppen az állat- és növényvilág tanulmányozásával, illetve annak eredményeivel kívánta igazolni, nézetünk szerint fontosnak találta a természet diverzitását, erejét, nagyszerűségét, működésének kiegyensúlyozottságát, belső törvényét összekötni Istennel. Szintén lényegesnek vélte, hogy a gyermekek felismerjék, hogy az Isten a természet segítségével gondoskodik az emberekről, ezért az élő természet „sajátságos működéseinek”⁷⁶⁰, a „természet titkos gazdálkodásának”⁷⁶¹ megfigyelése, vizsgálata kulcsfontosságú. Példaként rögzítette, hogy a „növényekben lévő táp- és gyógyerőben az égi atya gondoskodást”⁷⁶² kell felismernünk. Ezen felismerés mellett a természet alkalmazhatósága és felhasználhatósága, tehát a gyakorlati szempontok is fontosak voltak. Mindezekből adódóan a tantárgy nem annyira kiegészítő jellegű megközelítésben szerepelt, mint a tiszántúli tervezetben, hanem valójában központi, részben alapelemnek tekinthető. A tanterv szerzője, Árvay József felismerte, hogy a kátézis, a hittan, az éneklés, a bibliaolvasás, és egyéb elméleti megközelítésű vallásos tantárgyak (amelyeket több tíz oldalban részletezett a tantervben) önmagukban nem képesek a vallást élhetővé és érthetővé tenni egészen addig, amíg a gyermekek a teremtett világon keresztül meg nem értik, vagy legalábbis nem tudják elképzelni a Teremtő működését. Hangsúlyozzuk, hogy a tanterv a tantárgy nem tudományos előadását írta elő, a tananyagban éppen annyit tartott fontosnak, amennyit a gyermekek életkoruk alapján könnyen megérthetnek, felfoghatnak, nem állt szándéká-

757 Árvay i. m. 217. oldal.

758 Árvay i. m. 217. oldal.

759 „A haza történetéből részletesebben azon események adatnak elő, melyeknek ismerete a haza jelen állásának felfogására különösen szükséges, és a melyek az összes nemzet vagy legalább egyes osztályok ügyét elébb vitték, vagy visszaesésének okai voltak. A kevésbé fontos események vagy egészen mellőztetnek, vagy lehetőleg összevonva adatnak elő.” Árvay i. m. 218. oldal.

760 Árvay i. m. 214. oldal.

761 Árvay i. m. 214. oldal.

762 Árvay i. m. 214. oldal.

ban túlzott elméleti ismeretanyagokkal sem elhalmozni, sem túlterhelni a gyermekeket, a leckéztetés helyett a természetet éppen a maga egyszerűségében kívánta megismertetni velük. Lényeges tényezőnek számított az élményközpontú pedagógia. Árvay József módszertanában arra épített, hogy a gyermek a természetet, az alkotásokon keresztül Istent csak úgy fogja megérteni, értékelni és megbecsülni, ha tanítási-tanulási folyamat során pozitív élményekben részesül. A meghatározása szerint „a természet józan és kegyeletteljes vizsgálása, mely szemet és szívet egyaránt gyönyörködtet s a tanítvány egész lelkületére jótékonyan hat.”⁷⁶³ Emögött valójában az a pedagógiai koncepció húzódnak meg, amely szerint a túlzott teoretikus képzéssel éppen a tantárgy célja, Istennek a teremtetett természetet keresztüli megismerése hiúsul meg, míg az egyszerűbb tananyag, közérthető, valamint élmény- és tapasztalatközpontú, a felfedezésre, a szemléltetésre, és talán a rácsodálkoztatásra is építő tanításmódszertan éppen ezt teszi lehetővé. Az általános megközelítés szerint a tantárgy nem vállalkozhat az élő természet állat- és növényvilágának, illetve az élettelen természet formációjának, alakzatainak részletes osztályozására, tudományos rendszerezésére. A módszertan helyett a gyermekeket a legegyszerűbb módszerrel úgy kell tanítani az állat- és növényvilág alapszintű megismerésére, hogy azok megértésén keresztül egyértelművé váljon számukra Isten „hatalma, bölcsessége és jóvolt.”⁷⁶⁴ A részletesebb leírás szerint „az állatok, különösen a növények sajtóságos alkotásából, életszerveik működéséből, az emberek javára azokba oltott erőkből”⁷⁶⁵ világossá kell válnia a Teremtő jószándékú hatalmának. A valláserkölcsei képzéssel összhangban álló legfőbb célként fogalmazta meg, hogy „a tanítvány megismerje, mely nagyok és csudálatosak az úrnak munkái, hogy mindeneknek szemei ő reá néznek, s ő az, a ki mindeneket melegít jóvoltából.”⁷⁶⁶ A tantárgy tananyagába gyakorlati szempontból elsősorban „az emberre nézve hasznos vagy ártalmas [...] házi és ragadozó állatok, rovarok, takarmány- és mérges növények, életfajok”⁷⁶⁷ építhetők be.

A természetrajz tananyagának részletes kijelölésekor annak célját a természeti tárgyak iránti figyelem felébresztésében jelölte meg a tanterv. Hangsúlyozta ez nem önmagában, anyagi tekintetben lényeges, a figyelemébresztésének összhangban kell állnia a magasabb valláserkölcsei szempontokkal, mint fogalmazott: „felemelkedni a látható természetből annak láthatatlan alkotójához.”⁷⁶⁸ Állítása szerint ennek hiányában a tantárgy nem felelhet meg feladatának. Fontosnak tartjuk kiemelni, hogy egyértelműen és hangsúlyosan megjelent a napjainkban is aktuális, és egyre inkább aktuálissá váló természet-, állat- és környezetvédelem alapelve. Mint olvashatjuk a környezettani elemeket is tartalmazó tantárgynak vonzalmat kell ébresztenie a természet iránt, „s ez által erkölcsi irányban ellenhatni a szívtelen állatkínzásnak, élőfák durva, erőszakos, vad rombolásának; általában kegyelet az élő, kímélet az élet nélküli természet iránt.”⁷⁶⁹ A tantárgy előadásának tanításmódszertanát a szemléltetésben határozta meg, a nyári évszakban a növények részletgazdag bemutatását, téli évszakban az állatok – elsősorban ábrák segítségével való – ismertetését hagyta meg, de fontosnak találta a növények, az ásványok és a mezőgazdaság szempontjából értékes földnemek oktatását is. A növénytanban kapcsolatban részletesen kijelölte a tanításmódszertan menetét (növények név szerinti ismerete, szemléltetés, megtekintés, ismertetőjegyek felismerése, részletes, elmélyült vizsgálata, virágok lerajzolása, belső felépítésük, életszerveik megismerése, osztályozásuk). Ezzel kapcsolatban kiemeljük a növényrendszertant⁷⁷⁰, illetve azt is, hogy a tanterv nem az összes fellelhető növény (ne „nagyon sok és mindig új növények vétessenek elő s tárgyalassanak futólag”⁷⁷¹) megtanítását, hanem az alaposágot tartotta célnak („célszerűbb kevés, minden részben teljesen kiképzett növénye-

763 Árvay i. m. 214. oldal.

764 Árvay i. m. 214. oldal.

765 Árvay i. m. 214. oldal.

766 Árvay i. m. 214. oldal.

767 Árvay i. m. 214. oldal.

768 Árvay i. m. 218. oldal.

769 Árvay i. m. 218. oldal.

770 „Különösen fontos, hogy a megismert növények összehasonlíttassanak, közös ismertető jeleik szerint összeállítassanak s ez által azok osztályozásának útja megkésztessék.” Árvay i. m. 220. oldal.

771 Árvay i. m. 220. oldal.

ket alaposan és ismételve tárgyalni szóval, és a hol már lehet, írásban, mint sok növényt felületesen megtekinteni.”⁷⁷²) Eszköznek a tanítókat segítő vezérkönyveket, s nem annyira a tanulókat támogató kézikönyveket írta, a tantárgy előadását élőszóval tartotta megfelelőnek.

A nagyrészt a fizika és kémia alapjait tartalmazó természettan annyiban tért el a természetrajztól, hogy az élő és élettelen természetben jelenlévő erőteret, a jelenségeket, és szabályokat gyakorlatias megközelítésben magyarázta meg a gyermekeknek annak érdekében, „hogya...a közelökben eső természeti tüneményeket és erőket értelmesen felfogni, s helyzetök szerint célszerűen felhasználni tudják.”⁷⁷³ A természettan és a hittudomány összeegyeztetése alapelvei szinten megegyezett a természetrajzzal. A célt ebben az esetben is egyértelműen az adta, hogy a gyermekek a természet uralkodó törvényekben „Isten hatalmát és bölcsességét”⁷⁷⁴ ismerjék fel és értsék meg. Emellett szintén fontos volt a gyakorlati megközelítés is, amely szerint az erőket és törvényeket az ember céljainak megfelelően használhassa fel. A tanterv a tantárgy gyakorlatias oktatását lényegesnek tartotta a természeti jelenségekhez társított népi babonák, hiedelmek megszüntetésének szempontjából is.

Amíg a földrajz, a természetrajz és a történelem tantárgyat a tanterv részletesen kifejtette azok céljával és főbb tananyagelemeivel együtt, addig a természettan esetében mindössze általános leírást azonosítottunk. Ez részben azzal magyarázható, hogy Árvay József reálisnak mondható helyzetértékelésében felismerte, hogy a vidéki népiskolák többségének nem állnak rendelkezésre megfelelő „készletek és eszközök”⁷⁷⁵ a fizikai kísérletek bemutatásához. Az alaptézisből is egyértelműen látszik, hogy a tanterv a tantárgyat a szemléltetésre alapozta. A koncepció értelmében a gyermekek a különféle kísérletekkel „bepillantást vehetnek a természet titkos gazdálkodásába, s Isten végtelen hatalma, bölcsessége és jósága felől kézzelfogható adatokkal győződnek meg”⁷⁷⁶, másfelől pedig a tapasztalatok a népi hiedelmeket és babonákat is eloszlatja, egyúttal éppen az alkalmazhatóság, vagy a fizikai összefüggések megértésével hozzá járul a gyakorlati élethez. A tanterv markánsan hangsúlyozta, hogy a tudományos elméletek és az általános tanítás helyett a tanítónak az érdekes és egyszerű szemléltetést és kísérleteket kell előtérbe helyeznie. Szintén lényeges tanítás-módszertani eszköznek számít, hogy a kísérletet elsőként nem a tanítónak, hanem a gyermekeknek kell megfejteniük, a diákok adnak magyarázatot a jelenségről, s annak okairól, a tanító csak ezt követően világíthatja meg az összefüggéseket.⁷⁷⁷ Fontos alapelveként értelmeztük, hogy a „kísérletnek meg kell előznie a szabályt”⁷⁷⁸, tehát az elméletet, a tanulók által használandó olvasókönyvnek pedig szintén gyakorlatiasnak, és nem leckéztetőnek kell lennie. A tantárgyat egyébként a tanterv csak a felső osztályban, heti egy órában írta elő.

A reáltantárgyak együttes oktatására a tanterv öt pontból álló módszertant fogalmazott meg, amelynek központi elemét a szemléltetés adta. A dunamelléki és tiszántúli tantervtől eltérően kulcsfontosságúként értékeljük, hogy a reáltantárgyakat összekapcsolását példán keresztül szemléltette. A földrajz, a természetrajz, a történelem tananyagtartalmának komplexitását, gazdagságát mutatta egy tanítás módszertani példa, amelyet a tiszáninneni tanterv modernitásának bizonyításául elemzünk. A résztananyag földrajzi tekintetben többek között tartalmazta Észak-Amerikát a Sziklás-hegységet, az arkansasi Ozark-hegységet, az Alabama államból induló és Szent-Lőrinc folyó torkolatáig kétezer-ötszáz kilométeren át tartó Alleghany-hegységet, a Mississippi, Missouri, Ohio, Szent-Lőrinc folyókat, a nevezetesebb félszigeteket („Kalifornia, Yukatán, Florida, Újškócia, Labrador”⁷⁷⁹), valamint a kaliforniai, mexikói tengeröblöket, a „Lőrinc-, Hudson-, és Baffinöblöket”⁷⁸⁰. A tanító ezeket

772 Árvay i. m. 220. oldal.

773 Árvay i. m. 215. oldal.

774 Árvay i. m. 215. oldal.

775 Árvay i. m. 224. oldal.

776 Árvay i. m. 224. oldal.

777 „Évgre fel kell hívatnia, hogy adjon számot arról, mit látott, s miben keresné okát a tüneménynek, hogyan tudná azt kimagyarázni? S ne táltassék ki a gyermek elé a tünemény oka, hanem inkább a gyermek segítették annak felfejtésére.” Árvay i. m. 224. oldal.

778 Árvay i. m. 224. oldal.

779 Árvay i. m. 223. oldal.

780 Árvay i. m. 223. oldal.

táblán rajzolja fel, vagy térképen ábrázolja a leírás szerint. A természetrajz tekintetében a tanító rá-
 tér a föld felületének elbeszélésére („Sziklás-hegység, hóval fedett vulkánok s a mérsékelt hullám-
 zatú Alleghani hegyek [...] majd a termékeny mexikói fel- és a keleten elterülő, vízben bővelkedő
 alföld, a homokos, de sok helyen termékeny atlanti partvidék, felül Kanada, roppant területű tavai-
 val.”⁷⁸¹) Ezt követően szintén a természetrajzzal összefüggésben a gyermekek úti leírások és képek
 szemléltetésének segítségével „határozottabb, elevenebb, és vonzóbb”⁷⁸² képet kapnak Észak-Ame-
 rika növény- és állatvilágáról, Közép-Amerika őserdőiről, missouri vidékének termékeny mezősé-
 géről, a vadállatokról, különösen a bivalyokról, medvékről és hódokról. A kereszténység terjedésé-
 nek, és a nem keresztény népcsoportok megismeréséért a diákok tanulnak az őslakó indiánokról
 („vadászataikról, harcaikról, erkölcsükről, durvaságukról, természetességükről.”⁷⁸³), valamint a kü-
 lönböző egyházak missziós társulatairól, s azok eredményeiről. Majd pedig a tananyag vegyesen
 tárgyalta Amerika felfedezését, Kolumbusz és Cortez felfedezéseiről, az első európai gyarmatokat, a
 gyarmatosok és az őslakók közötti harcokat, gazdasági tekintetben a „dohány-, gyapot- és cukor-
 nádtermesztést”⁷⁸⁴, a föld művelhetővé tételét, megművelését, a kaliforniai aranybányákat, a „hajó-
 zást, vasutakat, rabszolgákat, különböző népfajokat, nagy városokat.”⁷⁸⁵ A történelem tekintetében a
 tanító kitér az észak-amerikai szabadságharcra, és George Washington életére.

A reáltantárgyak mellett a tiszántúli és a dunamelléki tantervhez hasonlóan olvashatunk a
 gazdasági tantárgyakról is, amelyek a gyermekeket vállalt feladatuk alapján a „munka, szorgalom,
 tisztaság, rend és pontosság”⁷⁸⁶ erényére tanítják meg. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy Gönczy
 Pállal szemben, részben Baló Bénéjammal megegyezően a népiskolai képzés nem vállalkozott a
 gazdasági, vagy háztartási tárgyak részletes oktatására, a célt az általános felkészítésben, valameny-
 nyi életpálya előkészítésében fogalmazta meg. A gazdálkodástanból a tanterv szerint a népiskola
 egyedül a kertészet oktatására vállalkozhat, tekintettel arra, hogy „a kertészet nemzetgazdasági
 szempontból is általánosan nagy fontossággal bír reánk nézve”⁷⁸⁷. A kertészettan iskolarendszerű
 képzésben a gyermekeknek tömegesen is oktatható, a fiúgyermek a gyümölcsfatermesztésben és
 -nemesítésben, a leánygyermek a virágkertészkedésben, a konyhakertészkedésben, a termőmag-
 gyűjtésben, a vetésben, és lehetőség szerint a selyemtermelésben mindkét nemű gyermekek oktatan-
 dóak.

7.2. Dunamelléki Református Egyházkerület tantervjavaslatá

A Dunamelléki Református Egyházkerület részéről Gönczy Pál dolgozott ki tantervet „Népiskolá-
 ink” címmel. A munka a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap első évfolyamának első félévében foly-
 tatólagos jelleggel, nyolc részben jelent meg. Árvay József helyi tantervétől eltérően Gönczy Pál
 tantervjavaslatá részletes magyarázattal, indoklással, értelmezéssel ellátott kerettantervnek tekinthe-
 tő. A kerettantervi jellegét az is erősítette, hogy az egyes tantárgyakhoz tartozó tananyagvázlatot te-
 kintette a vezér- és olvasókönyvek alapjainak. A kerettanterv szerkezete az alábbi homogén egysé-
 gekből épült fel:

1. Rész: helyzetértékelés, a fejlesztés szükségességének indoklása, a népiskola általános céljai-
 nak és feladatainak meghatározása, gyermeklélektanra alapozott tevésvágy, munkavágy, tu-
 dásvágy összefüggése, a szülők neveléstani oktatása, családlátogatás, tanítók képzése, to-
 vábbképzése, az egyház oktatáspolitikája.⁷⁸⁸
2. Rész: a családi nevelés szerepe, az óvoda feladatai és módszertana, a népiskola évfolyamai-

781 Árvay i. m. 223. oldal.

782 Árvay i. m. 223. oldal.

783 Árvay i. m. 223. oldal.

784 Árvay i. m. 223. oldal.

785 Árvay i. m. 223. oldal.

786 Árvay i. m. 231. oldal.

787 Árvay i. m. 223. oldal.

788 Gönczy Pál: Népiskoláink. PEIL. I. rész. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1., 17–20. oldal.

nak száma, vasárnapi iskolák funkciója, tankötelezettség, munkavágy, munkaszeretet, tudásvágy kialakításának gyakorlati módszertana, munkavágy-tudásvágy összefüggése, munkaiskola, gazdálkodástan (kertészkedés, kézműves foglalkozások), népiskolai tantárgyak, a népiskolai tantárgyak tanításmódszertanának szempontjai.⁷⁸⁹

3. Rész: az új típusú népiskolai tantárgyak szükségességének magyarázata, tananyagot feldolgozó olvasókönyvek, az óravezetést és a tanító munkáját segítő vezérkönyvek, tanítók fizetésének rendezése, a fizetések összegének emelése, a lelkész népiskolaügyi feladatai, a tanító és lelkész közötti munkamegosztás.⁷⁹⁰
4. Rész: a tanítók iskolarendszerű képzésének és a gimnáziumott végzetek tansegédlet összehasonlítása, a tanítóképzők átalakítása, a népiskola korszerűsítésének mértéke, a tanterv érvényesítésének módja, a hittan és ének tantárgyának részletes leírása és osztályokra bontott tananyagának vázlatos meghatározása.⁷⁹¹
5. Rész: a tantárgyak általános leírása és osztályokra bontott tananyagának vázlatos meghatározása: írás és olvasás, természetrajz, természettan, számtan.⁷⁹²
6. Rész: a tantárgyak általános leírása és osztályokra bontott tananyagának vázlatos meghatározása: földrajz, rajz, gazdaságtan, háztartás; tanításmódszertan alapelvei, tanórák átlagos heti óraszám, órarend (négy tanítóval működő népiskola).⁷⁹³
7. Rész: az órarendek (három tanítóval, két tanítóval, egy tanítóval működő népiskola).⁷⁹⁴
8. Rész: a tanítók társadalmi megbecsülése, tekintélyének tisztelete, erkölcsi és anyagi támogatásuk, lelkészek népiskolaügyi feladatai és jogkörei (igazgatás, tanácsadás, felügyelet), reformcsomag, felügyeletrendszer.⁷⁹⁵

A tanterv a népiskola feladatának tekintette a diákok keresztyén valláserkölcsei nevelését és hasznos állampolgárrá képzését. Más tekintetben Szász Károlyhoz, Hunfalvi János hasonlóan a népiskolát a középfokú iskolák input oldalaként értelmezte. A vallásos élet erősödését, az egyházi élet virágzását, a belső misszió támogatását a népiskolától várta. Utóbbival összefüggésben így írt: „minden alkalmat föl kell mind az iskolai tanítónak, mind a lelkésznek arra használni, hogy a nép között hanyatlásnak indult vallásosságot a régi érvényre emeljék.”⁷⁹⁶ A tanterv szerint a „köznép erkölcsi és szellemi állapotát”⁷⁹⁷ a népiskola segítségével kell fejleszteni, mivel szükséges a köznép „oktatására, világosítására és ügyesítésére.”⁷⁹⁸ A népiskola általános feladatához sorolta „a köznép értelmesség, vallásossá és jó erkölcsűvé”⁷⁹⁹ nevelését. Gönczy Pál a felekezeti oktatást hangsúlyozva a református szellemiségű népiskolát tartotta megfelelőnek, mint ezzel kapcsolatban fogalmazott: „az egész iskolai tanításnak vallásos jellemet kell viselni.”⁸⁰⁰ Amíg Árvay József a tiszáninneri tantervben úgy fogalmazott, hogy „az oktatásnak központosíttatnia kell, hogy annak együvé tartozó ágai a képzés közös feladatával helyes viszonyban álljanak [...] a központ a többi tantárgyak között a vallás és erkölcstudomány, mellyel a többi tantárgynak lehető legszorosabb viszonyba kell jönniök. [...] Egy fénylő középpont [...] a többi tantárgyak között, melyek kisebb nagyobb távolságból mindnyájan

789 Gönczy Pál: Népiskoláink. II. rész. PEIL. I. évf. 2. sz. Pest, 1858. január 14., 42–47. oldal.

790 Gönczy Pál: Népiskoláink. III. rész. PEIL. I. Évf. 3. sz. Pest, 1858. január 21., 66–69. oldal.

791 Gönczy Pál: Népiskoláink. IV. rész. PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. január 28., 90–93. oldal.

792 Gönczy Pál: Népiskoláink. V. rész. PEIL. I. évf. 6. sz. Pest, 1858. február 11., 137–141. oldal.

793 Gönczy Pál: Népiskoláink. VI. rész. PEIL. I. évf. 7. sz. Pest, 1858. február 18., 158–165. oldal.

794 Gönczy Pál: Népiskoláink. VII. rész. PEIL. I. évf. 9. sz. Pest, 1858. március 04., 207–213. oldal.

795 Gönczy Pál: Népiskoláink. VIII. rész. PEIL. I. évf. 12. sz. Pest, 1858. március 25., 279–283. oldal.

796 Gönczy Pál: Népiskoláink. PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. január 28., U. o. 93. oldal.

797 Gönczy Pál: Népiskoláink. I. rész. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1., 18. oldal.

798 Gönczy i. m. 18. oldal.

799 Gönczy i. m. 18. oldal.

800 Gönczy Pál: Népiskoláink. IV. rész. PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. január 28., 93. oldal.

801 V. ö. Árvay Józsefnek a népiskolai tantárgyak során megfogalmazott koncepciójával: „Vallásos erkölcsi oktatás és nevelés lévén a népiskola legfőbb feladata, minden abban előadandó tantárgyak között a vallástudomány a legfontosabb.” In: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben. SF. Második folyam. 1. sz. Sárospatak, 1858. május 15., 8. oldal.

felé gravitálnak, s általa világosíttatnak meg.”⁸⁰²; addig Gönczy Pál a dunamelléki tantervben szintén ezt a szempontot hangsúlyozta: a hittant nem „mint külön tantárgyat kell a hetenkint arra rendelt órákban tanítani, hanem minden tantárgyat, a hol alkalom mutatkozik, vallásos színbe kell öltöztetni.”⁸⁰³ A valláserkölcsei nevelést az ember antropológiai jellegéből, szempontjából, életviteléből adódóan is fontosnak találta, úgy gondolta csak a vallásos érzésű, meggyőződésű ember élhet boldogan: „Nem szükséges indokolnom azt sem, hogy a vallásos érzéssel, vallásos meggyőződéssel bíró ember lehet csak nyugodt, lehet egyedül boldog; és felesleges fejtegetnem azt is, hogy minden, mi ügyességünk és tudományunk igazi vallásos meggyőződés nélkül híjábavalóságok híjábavalósága.”⁸⁰⁴

Az általános célok eléréséhez a Rousseau által javasolt gyermeklélektanra alapozott gyermekközpontú és cselekvésközpontú, későbbi terminológia szerint cselekedtető oktatást és nevelést, a gyermekek természetes hajlamainak megértését és figyelembevételét javasolta. A tanterv jellegzetességét, egyedülállóságát a lélektani megközelítés adta. A lélektani megközelítés hatja át a tantárgyak tananyagát és tanításmódszertanát. A koncepció szerint a gyermekeket kezdetben a tudásvágy helyett „a tenni akarás, a tevésvágy”⁸⁰⁵ és a munkavágy jellemzi. Gönczy Pál álláspontja szerint a lexikális ismeretanyag és tudáson alapuló tudásvágy önmagában nem jellemzi a gyermekeket, hanem a tevésvágyból és munkavágyból származnak. A lélektani szempontok tekintetében a tanterv kiemelte, hogy az egyoldalú ismeretközpontú oktatást módszertanilag tevékenységekkel, kísérletekkel, szemléltetésekkel, és vizsgálatokkal kell kiegészíteni. A koncepció súlyát mutatja, hogy a tanterv tartalmi részeit ez felfogás hatotta át, ezért a tantárgyak egy részének, illetve az integrált tantárgyak tartalmazták a fenti szempontokat. A tanterv tartalmi tényezői mellett azonban kihatással voltak a népiskola infrastruktúrájára is. A cselekvésközpontú népiskola feltételezte a megfelelően berendezett és kialakított játék- és munkateret, valamint a konyhakertet és gyümölcsfa- és szőlőálmánnyal rendelkező tankertészetet, amint az istállókat és az állatállományt is.⁸⁰⁶ A didaktikai módszertan tekintetében a cselekvésközpontú szemlélet a gazdaságtan- és háztartás órák mellett valamennyi tantárgy tanításának részévé tette „a foglalkodás és munka”⁸⁰⁷ tényezőjét. Álláspontja szerint a gyermekek intellektusa, lexikális ismeretanyaga és tudása csak abban az esetben fejlődhet, ha a tantárgyak központi részét „a munka és gondolkodás”⁸⁰⁸ jelenti. A koncepció szerint a munkavágyra építő cselekvésközpontú oktatás fogja eredményezni a tudásvágy kibontakozását. A feladatmegosztás tekintetében a tanító, a lelkész, a család és az óvoda feladatának tekintette a folyamat megvalósítását. A lelkészek munkaköri feladatának tekintette a szülők neveléstani felvilágosítását, mai terminológiánk szerinti iskolarendszeren kívüli non formális felnőttoktatását. A tanterv mint fogalmazott: a lelkészeknek „magán- és nyilvános oktatásaikkal kell hatniuk a szülékre, melyek szerint ezek kisdedeik tevékenységeit ideje korán munkássági hajlammá fejlesszék és fejtsék ki.”⁸⁰⁹ A koncepció értelmében a népiskola feltételezi a népiskolát megelőző családi vagy óvodai előkészítést, nevelést, mint az iskolaérettség alaptényezőit. A népiskolát megelőző felkészítés hiányában sem a korszerű tantervek, sem a korszerű didaktikai módszertanok alkalmazása nem válhat eredményessé. A koncepció szerint a népiskola működési színvonalát az infrastrukturális, tartalmi és emberi erőforrás szegmens mellett a szülői ház és az óvoda is szignifikáns mértékben determinálja. Gönczy Pál szerint „ha helyesen szoktatott gyermekek lépnek át a szüleiházból az iskolába: bizonyosak lehetünk benne, hogy iskoláink alapjokban jókká válnak.”⁸¹⁰

A népiskolát megelőző nevelés tekintetében a családi nevelés és az óvodai nevelés célszerű-

802 Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben. SF. Második folyam. 1. sz. Sárospatak, 1858. május 15., 6., 8. oldal.

803 Gönczy Pál: Népiskoláink. IV. rész. PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. január 28., 93. oldal.

804 Gönczy i. m. 93. oldal.

805 Gönczy Pál: Népiskoláink. I. rész. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1., 18. oldal.

806 Ezt Baló Bénéjamin erőteljesen kifogásolta. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. szeptember 4., 368–369. oldal.

807 Gönczy i. m. 20. oldal.

808 Gönczy i. m. 20. oldal.

809 Gönczy i. m. 18. oldal.

810 Gönczy i. m. 19. oldal.

ségének mérlegelése adta a központi kérdést. A tanterv szerint a népiskolát megelőző családi nevelésnek a gyermek hét éves koráig, óvodai nevelés esetén a gyermek négy-öt éves koráig kell tartani. A tanterv mindkét megoldást megfelelőnek tartotta, de a prioritást tekintve a családi nevelést előrébb sorolta az óvodai nevelésnél. Amíg tisztánbent és a tisztántúli tanterv elsősorban a negatív vagy hátrányos szociokulturális hatások miatt, elsősorban prevenciók céljával javasolta az óvodákba járatást, addig ez a szempont Gönczy Pál esetében nem jelent meg. A tantervben ezzel a kérdéssel kapcsolatban nem találunk olyan határozott állásfoglalásokat mint a másik két tantervben. A tanterv mindössze csak annyit rögzített, hogy a gyermeket négy-öt éves korában „kell [...] adni a kisdéd-óvóba, hogy a szülék keresetök- és házi foglalatosságaikban szabadon mozoghassanak.”⁸¹¹ A prevenciók és szociokulturális szempontok csak marginálisan jelentek meg: „jobbak ezek mégis, mint ha a gyermekek felügyelés nélkül az utca porában nőnének föl. [...] a szükség parancsolja, mely törvényt ront.”⁸¹² A tanterv kizárólag végső esetben rendelte el az óvodák megszervezését, mivel a házi nevelést eredményesebbnek találta.⁸¹³ Gönczy Pál idealista megközelítésében nem vette figyelembe a szociokulturális szempontokból alkalmatlan családok eredménytelen és negatív hatásokkal járó nevelési eljárásait. Az alkalmatlan szociokulturális állapotok alatt elsősorban egészségügyi, szellemi, erkölcsi, keresztyén valláserkölcsei értékrend veszélyeztetése értendő. Gönczy Pál idealista, középosztályt feltételező nézetével szemben Baló Benjámin erre alapozta az óvodák létesítését hangsúlyozó koncepcióját: „az oly családi tűzhelyek, hol a gyermekek csak rossz példát látnak, förtelmes rothadt beszédet, istenkáromlást hallanak, részegségben, hazudozásban gyakoroltatnak, az ilyen helyek szükségelik a kisdédóvodát.”⁸¹⁴ A tanterv szerint a házi nevelésnek az óvoda „nem so-
kat ígérő”⁸¹⁵ eszköze, helyettesítője lehet csupán. Ezért az óvodák állítása helyett a szülők nevelés-tani felvilágosítását tartotta fontosnak a tanterv.⁸¹⁶ A végszükség esetén állítandó óvodák feladata-ként Gönczy Pál az oktatás helyett az óvás, a szoktatás, az iskolaérettség kialakítása jelent meg, az eszközök közé elsősorban „az ápolást, a jóra való szoktatást, a szívnyemesítést, a gyermeki tevékeny-ség munkaszeretetté való fejlesztését”⁸¹⁷ sorolta, az egyes tantárgyak tanítását tiltotta.⁸¹⁸

A dunamelléki tanterv a négy osztályos plusz kétszer fél éves népiskolát tartotta megfelelő-nek. A rendszer szerint a négy éves iskolarendszerű képzés a gyermekek hetedik, nyolcadik életévél kezdődik és a tizenegyedik, tizenkettedik életévével ér véget. A később jelentős vitát eredmé-nyező koncepció alapját az adta, hogy Gönczy Pál a családi neveléssel, vagy óvodai előkészítéssel kiegészített öt osztályt elegendőnek tartotta a polgári és egyházi élethez szükséges készségek kiala-

811 Gönczy Pál: Népiskoláink. II. rész. PEIL. I. évf. 2. sz. Pest, 1858. január 14., 42. oldal.

812 Gönczy i. m. 43. oldal.

813 „Én részemről sokkal jobban szeretném, ha a gyermekek legelső éveiket szülői okos vezetés és felügyelet alatt tölthetik, mivel a szülei helyes vezetés alatt lehet tökéletesen kifejtteni a gyermeki szívben a szeretet gyöngéd érzését, szülék, embertársak és vallás iránt csak a szülei gondos vezetés alatt fejlődhetik ki a családi boldog élet, és én az egész élet helyes vagy helytelen folyását a gyermekkorban a szülei befolyás alatt fejlett kedélyállapottól feltételezem.” U. o. 42–43. oldal.

814 Baló Benjámin erőteljesen kifogásolta. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. szeptember 4., 353. oldal.

815 Gönczy i. m. 43. oldal.

816 „Azért mindenképpen felelt a szüléket tanítsuk, utasítsuk, hogy fejlesszék ki gyermekeik szívében a szeretet csírát, míveljék ki a gyermeki kedélyt, a családi boldog életet, és a munkaszeretetet.” Gönczy i. m. 43. oldal.

817 Gönczy i. m. 43. oldal. Lásd még: „Ápolják pedig rend- és tisztaságszeretetet, játék formában öltöztetett foglalatosságokkal, a kitartás gyakorlásával, legfelebb, ha ezekkel még a beszélést s valamely hallott dolgoknak előbeszélését kötik össze, oktassák továbbá a gyermekeket továbbá az éneklés- és dallásban egyszerű s kedélyes versek ésből való felmondásában. [...] Szóval: a kedély nyemesítés legfőbb munkája mellett, szoktassák őket munkásságra, s ébreszessék fel bennök természetes j úton a tudvágyat, és vessék meg a jó erkölcsiség alapját. A j mely kisdédóvó-intézet ezen körön túl lépett, az nem tudja, j mit cselekszik. Az hasonlatos ama kertészhez, ki, csak hogy a téli évszakot meghazudtolhassa, borszeszbe mártott, s erős melegbe zárt magokból csal elő növényi életet, mely pillanatig díszlik, hogy aztán örökre elcsenevészszék, elhervadjon.” Gönczy i. m. 43. oldal.

818 „Csak hogy a kisdédóvók ne felejtkezzenek el arról, hogy ők a kisdédéket csak óvni kötelesek, – ők nem tanító –, hanem csak szoktató-intézetek. – Távol legyen tehát minden kisdédóvó-intézettől a tanítás, például olvasatás, írás, számoltatás, földrajz, történelem stb. tanítása. Jusson eszökbe, hogy ők a szülék helyett a kisdédékeknek csak ápolását, jóra való szoktatását, a szív nyemesítését, a gyermeki tevékenység munkaszeretetté való fejtését, a homályosan mutatkozott tudvágy felébredését vették át.” Gönczy i. m. 43. oldal.

kitásához, a lexikális ismeretanyag elsajátításához és értelmezéséhez, valamint a keresztyén vallás-erkölcsi életvitel megalapozásához és a konfirmációra való felkészítésre. A rövid képzési időt más tekintetben praktikus okok is indokolták, ezek közé sorolható az egy tanító népiskolák túlsúlya, valamint az is, hogy a gyermekek jelentős részének munkaerejére igény mutatkozik a családoknál, kisebb részük pedig reáliskolába, vagy gimnáziumban folytatják tanulmányaikat.⁸¹⁹ A tanterv az elemi négy osztályt nem egészítette ki felső osztályokkal. A négy osztályos képzést egészítette ki a három évfolyamos, a gyermekek 14-15. életévük betöltéséig a vasárnapi iskola. A vasárnapi iskola tanügyi feladata szerint átismételte a négy évfolyam során oktatott népiskolai tananyagot, másrészt pedig kiegészítette a köznép mindennapi munkáját támogató újabb ismeretekkel, a tanulók szintén itt gyakorolták klasszikus népiskolai tantárgyakat, szinten tartották, vagy fejlesztették az alapkészségeket. A vasárnapi iskolát kötelező jelleggel a népiskolai képzést befejező, de tovább nem tanuló diákok látogatták. Megállapítjuk, hogy a képzési forma eltért Árvay József tantervében szereplő, nagyrészt a polgári iskola feladatát ellátó ismétlőiskolától. A kötelező jelleg szigorúságát mutatta a tanterv szankcionálása: „14-15 éves korokig az iskola tagja tartoznak maradni, a hol vasárnaponként 2-3 órán kötelesek megjelenni, mit ha elmulasztanak, szülei és iskolás egyaránt politikai büntetés alá kerüljenek.”⁸²⁰ A szabályból következik, hogy a tanterv a politikai, tehát világi hatóságok fellépését rendelte el a tankötelezettség érvényesítéséhez. A szankcionálás jellegét az állami fellépés lehetővé tétele adja: amíg a finanszírozás vonatkozásában a reformátusok egy része helytelenítette a különböző államsegélyeket, addig Gönczy Pál a tankötelezettség érvényre juttatásához az állami közigazgatási szervek közreműködését kérte.

Az évfolyamok számának meghatározását követően és a tantárgyak kijelölését megelőzően olyan megközelítést azonosítottunk, amely nem jellemezte sem Árvay József, sem Baló Benjámintantervét. A megközelítés a tanterv elején rögzített tanítás-módszertani alapelvekből származott, döntően a cselekvés központúság koncepciójából. A megközelítésben Gönczy Pál a munkavágyat és a tudásvágyat szétválasztotta. A munkavágyhoz sorolta a fizikai jellegű foglalkozásokat, a tudásvágyhoz az elméleti tantárgyakat. Alaptézisének ismétléseként rögzítette, hogy a népiskolának „a gyermeki hajlamok természetes felébresztőjének, táplálójának és továbbfejlesztőjének”⁸²¹ kell lennie. Következésként az órarendben a két területnek időben arányosnak kell lennie. A tanterv szerint az intellektust és a lexikális ismeretanyagot az elméletközpontú tantárgyak mellett a gyakorlati tantárgyak is fejlesztik, bővítik. A cselekvés-központú gyakorlati tantárgyak körébe a tanterv ősszel és télen a szalma- és vesszőkosarak, a szalmakalapok, gyékény- és szalmaszövetek elkészítését, télen, nyáron, ősszel olyan kertészeti munkákat javasolt, mint a zöldségtermesztés, faültetés és fagondozás. Mindkét területen lényegesnek tartotta a versenyek megszervezését. A diákok közös és a csoportokra bontott osztott táblás művelést gyakorolhatnak. A táblára osztott művelés mellett lényeges szerepet kapott a közös tábla is, amelyen valamennyi tanuló együttesen dolgozott, s elsősorban a gyümölcs- és eperfatermesztéssel, és nemesítéssel ismerkedett meg. Fontos tanítás módszertani elemnek tekinthető a motiválás, az eredmények kitüntetéssel történő elismerése, valamint a vetélkedés támogatása, és a munka eredményének bizonyos arányú átengedése⁸²². A gyakorlatközpontú ta-

819 Ezt indokolja a későbbi 1858. szeptember végén elfogadott központi tanterv is: „A helv. hitv. egyházkerületek, közös egyetértés útján, azért állapodtak meg a népiskolák négy- illetve öt éves tanfolyamában, mivel az egy tanítóval bíró népiskolákban, – a milyen legtöbb van, – a sokféle tantárgyakat szinte lehetetlen úgy beosztani, hogy egy tanító, még növendékek segítségével is egyszerre négy-nél több osztállyal csak némi sikerrel is működhessenek, a növendékek erkölcsi növelését helyesen vezethesse és irányozhassa; – e mellett vannak gyülekezetek melyeknek iskoláiból némely növendékek gyakran fensőbb tanintézetekbe (reál iskolák- és gymnasiumokba) kívánnak átlépni.” In: Népiskolai szervezet. Melyet a helv. hitv. négy egyházkerület népiskolai egyetemes választmánya, a négy egyházkerület jóváhagyásával az 1858. évi szept. 28., 29. és 30. napján Debreczenben megállapított. Pápa, 1859., 4–5. oldal.

820 Gönczy i. m. 44. oldal.

821 Gönczy i. m. 44. oldal.

822 Gönczy Pál a motiváció vonatkozásában lényegesnek találta, hogy a termény „egy bizonyos részét mintegy egytizedét a gyermekeknek kell adni” mint fogalmazott: „nekik szintúgy, mint szülőknek is, ez ösztönül szolgáljon a szorgalmas munka élesztegetésére.” Gönczy i. m. 45. oldal. Amíg termények kisebbik részét a

nulással kapcsolatos nézete szerint a gyermekekben gondolatok, kérdések merülnek fel, amelyek megfejtése „hasznos ismeretekre juttatja [...] öngondolkodásra, okoskodásra szoktatja a gyermeket.”⁸²³ Ismereteik gyarapodása mellett ügyesekké és értelmesekké válnak, tudásvágyuk fokozatosan kibontakozik. Az elméleti tantárgyak esetében a tanterv az értelem fejlesztését tartotta célnak. A tanításmódszertan szempontjából az integrált megközelítést hangsúlyozta, lényegesnek tartotta az érzékszervek bevonását, s azzal összhangban a szemléltetést, álláspontja szerint az „értelem csupán tárgyak szemléltetése és vizsgálása által képezhető ki.”⁸²⁴ A gazdaságtan és háztartástan egybevont tantárgy célját „a munkásság felébresztése, e munka megszerettetése és az anyagi életbe ügyesség megszerzése”⁸²⁵ jelentette. A gyakorlatias oktatást Baló Benjáminhoz hasonlóan szerda és szombat délutánokon rendelte el. A szervezést tekintve különbséget tett a két alsó, és a két felső osztály között, az első és második osztályosok „segítő”⁸²⁶, a harmadik és negyedik osztályosok pedig „önálló munkás sereg”⁸²⁷ szerepét töltötték be. A tananyag egyaránt vonatkozott a növénytermesztésre, és állattenyésztésre. Az előbbiekhöz sorolta az eper-, gyümölcsfa-, és szőlőtermesztést, és a gazdaságiilag fontos növények termesztését, az utóbbiakhoz tartozott a marhatenyésztés, -gondozás, a baromfi tenyésztés, és a tejgazdaság, utóbbi kettő oktatásával a tanítóné került megbízásra. A leánygyermeket a tanterv szerint szintén a tanítóné oktatja a konyhakertészetre, és a háztartástanra (főzés, sütés, fonás, szövés, ruhaszabás, és varrás). A tanítóné fizetését a tiszántúli tervezettel ellentétben nem írta elő a tanterv. Az elmélet tantárgyak közé sorolta: az értelem és a tudás fejlesztését segítő gyakorlatokat, a hittant, a rajzot, az írást és olvasást, a számtant, a természettudományt, a földrajzot, a történelmet, és az éneket. A tantárgyak nagy számát a gyermekek értelmének harmonikus fejlesztése miatt, másrészt pedig a gyakorlati életre való felkészítés érdekében tartotta lényegesnek. A népiskola önálló identitásának kialakításához az járult hozzá, hogy a tiszáninneni tantervhez hasonlóan a dunamelléki tanterv sem a tudományok egészét kívánta oktatni a tantárgyak keretében, hanem kizárólag a köznép szükségletei szerinti ismeretanyagot törekedett átadni.⁸²⁸ Az egyes tantárgyak általános leírása, céljainak definiálása mellett Gönczy Pál a tananyagelemeket és a tanításmódszertant vázlatosan lebontotta a négy osztályra.

A reáltantárgyak esetében a tiszáninneni tantervvel azonosan a dunamelléki tanterv is összehangolta a természettudományt és a hittudományt, azonban amíg a tiszáninneni részletesen, több pontban megindokolta és megmagyarázta a két terület összeegyeztethetőséget, addig Gönczy Pál mindössze az alapelveket rögzítette. Az első osztály tekintetében az értelemfejlesztő gyakorlatokkal összefüggésben a tanterv rögzítette, hogy „mihelyt a növények s állatok teremtőjére fordítottuk a gyermek figyelmét, azonnal fölébresztettük szíveikben a vallásos érzést.”⁸²⁹ A tanterv más részén Gönczy Pál így fogalmazott: „Ki ne kívánná, hogy ezen ismeretek alapján ne emelkedjék az Isten-ség igaz ismeretére, és hogy ezen természetes úton ne fejlődjék igazi vallásossá?”⁸³⁰, máshol pedig úgy fogalmazott „a tárgyak készítője minden lépten-nyomon kérdés tárgya levén, mihelyt a füvekre, fákra kerül a sor, azonnal a teremtőre kellett fordítanunk a gyermek figyelmét, s íme a vallásos ér-

gyermekeknek, illetve a családjuknak adta, addig a nagyobb részét eladásra szánta, a bevételt pedig a taneszközök megvételére fordította.

823 „Tanulástól szabad óráikban bármely munkával foglalkozzanak a gyermekek, mihelyt a tanító iránt bizalmasak, munkájuk közben annyiféle gondolat keletkezik lelkökben, annyi kérdéssel ostromolják a tanítót, hogy ez a feltett kérdésekre felelni is alig bír.” Gönczy i. m. 45. oldal.

824 Gönczy i. m. 45. oldal.

825 Gönczy Pál: Népiskoláink. VI. rész. PEIL. I. évf. 7. sz. Pest, 1858. február 18., 160. oldal.

826 Gönczy i. m. 160. oldal.

827 Gönczy i. m. 160. oldal.

828 Ezt támasztja alá a következő állítása: „Nagyon tévedne tehát azon olvasóm, ki a tantárgyak címeiből indulván ki, azokban a tudományok egész terjedelmét látná, és a tantárgyakat mind rendszeresített ismereteket képzelné bévitetni a népiskolákba.” Gönczy Pál: Népiskoláink. III. rész. PEIL. I. Évf. 3. sz. Pest, 1858. január 21., 66. oldal. Vesd össze: Arvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneni ref. egyházkerületben. SF. Második folyam. 1. sz. Sárospatak, 1858. május 15. 3–4. oldal.

829 Gönczy Pál: Népiskoláink. IV. rész. PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. január 28., 93. oldal.

830 Gönczy i. m. 93. oldal.

zelmet ébresztettük fel. Ez a vallás eleme.”⁸³¹ Megint máshol ezt írta: „Milyen szépen lehet a vallásos érzést a föld és természetrajz, a természettan, história tanítása alkalmával minden órán fölébreszteni, ébren tartani és megszilárdítani, azt alig szükséges fejtegetni.”⁸³² Megjegyezzük a dunamelléki tanterv is éppen a természettudományi és reáltantárgyak segítségével, azokon keresztül kívánta a gyermekeket Isten alkotásával megismertetni, de részletes magyarázatot nem közölt.

Az ásványtant, földtant, növény- és állattant magában foglaló természetrajz általános leírásakor a tantárgy szükségességét a természettannal megegyezően az olvasáshoz és számtanhoz hasonlította, s elsősorban a tantárgyak gyakorlati hasznával, a mindennapi életben való alkalmazásával, valamint „az anyagi és szellemi élet”⁸³³ közötti kapcsolattal indokolta meg. A tanterv szerint a tanítók a reáltantárgyakat kezdetben, az első két osztályban olvasókönyvek segítségével, az olvasás óra alkalmával tanítotják. A harmadik osztálytól azonban kísérletekre és szemléltetésre építette. A tanterv értelmében a diákok a természetrajzot és természettant negyedik osztályig az olvasás óra keretében és nem önálló tantárgyként tanulták, önálló tantárgyként a tanterv csak a negyedik osztályban oktatta. Az olvasókönyvben olvasott ismereteket a tanítónak szemléltetésen alapuló magyarázatokkal kellett kiegészítenie⁸³⁴ már az alsó osztályokban is. A természettan esetében a „II. osztályban olvasnak a feltűnőbb természeti tüneményekről, miket a tanító mindenkor megmagyaráz.”⁸³⁵ Megjegyezzük azt is, hogy a természetrajz csak a második, de leginkább a harmadik osztályban jelent meg, az első osztályban helyette értelem- és észfejlesztő gyakorlatok szerepeltek (amelyek előkészítő szerepük alapján fontosak voltak a későbbi tárgyvizsgálatok, a megismert tárgyak összehasonlításának és megkülönböztetésének szempontjából). A második osztályban az olvasókönyvekben az egyes tárgyak csak „az ismerő tehetség gyakorlása”⁸³⁶ és az értelemfejlesztés tekintetében jelentek meg. A természetrajz tananyagát csak vázlatosan fogalmazta meg a tanterv, ide sorolta a gyógyszerként, ételként használható, vagy a mezőgazdaság tekintetében lényeggel bíró ásványokat, az élelmezésben, ruházkozásban, és a mindennapokban hasznosítható növényeket és állatokat. Ezt kiegészítette azzal, hogy a tananyag részeként a funkcionalitás tekintetében valóban meghatározó növényeket, állatokat, ásványokat kell beemlíteni. A főszerző szerint a diákoknak kevéssel, de alaposan kell megismerkedniük. A tananyagba szelektáltak ugyanakkor „a természet három országát kell reprezentálnia kicsinyben.”⁸³⁷ Az osztályok szerint kijelölt tananyagvázlatból csak a harmadik és a negyedik osztályt érdemes kiemelni, az első kettő esetében mindössze igen általánosan megfogalmazott tanításmódszertant észleltünk, ezek nézetünk szerint az előkészítő szerepet vállalták fel. A tanterv szerint a harmadik osztályban a természetrajz előtérbe kerül, az olvasókönyvek a növény- állat- és ásványvilágot dolgozzák fel, a tanító pedig az egyes tárgyakat hetente két alkalommal szemlélteti és megvizsgálja a diákokkal, a vizsgálatok eredményeiről pedig olvastatja őket. A negyedik osztály esetében a tanító a természet előadása során rámutat a teremtmények kapcsolatára, a természetláncra („egymástól való függésre”⁸³⁸), a Föld bolygó fejlődésére általánosságban, a termőföld kifejlődésére részleteiben, tehát „életet lehel az egyes tárgyakból álló s lassanként gyűjtögetett ismeretanyagokba.”⁸³⁹ A természettan esetében általános leírást nem azonosítottunk az osztályokra bontott tananyag mellett. A második, harmadik és negyedik osztály tananyagvázlatából

831 Gönczy Pál: Népiskoláink. II. rész. PEIL. I. évf. 2. sz. Pest, 1858. január 14., 46. oldal.

832 Gönczy Pál: Népiskoláink. IV. rész. PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. január 28., 93. oldal.

833 Gönczy Pál: Népiskoláink. V. rész. PEIL. I. évf. 6. sz. Pest, 1858. február 11., 139. oldal.

834 Ennek módszertanát így foglalta össze a természetrajz és természettan esetében: „Ha már azt akarjuk, hogy ilyen tárgyról olvasson a gyermek, – pedig lecketervben kimutatandó órákban olvashat, – mielőtt a felveendő tárgyról olvasnának, a tanító a tárgyat előmutatja, megvizsgálja, vizsgálatásai eredményeit elbeszéli, (sőt ha a tanító ügyes, mint fogalmazási tárgyat, leírás végett fel is adhatja.)”, és csak akkor fog a könyvben előadott természethistóriai vagy természettani cikk olvasatához.” Gönczy Pál: Népiskoláink III. rész. In. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. I. évf. 3. sz. Pest, 1858. január 21., 67. oldal.

835 Gönczy Pál: Népiskoláink. V. rész. PEIL. I. évf. 6. sz. Pest, 1858. február 11., 140. oldal.

836 Gönczy i. m. 139. oldal.

837 Gönczy i. m. 139. oldal.

838 Gönczy i. m. 140. oldal.

839 Gönczy i. m. 140. oldal.

érdemes kiemelni, hogy a második és harmadik osztályos gyermekek többnyire olvasással gazdagították tudásukat, elsősorban a gyakran előforduló természeti jelenségeket ismerték meg, a tanító pedig az értelmezésükért minden esetben megmagyarázta azokat, a negyedik osztályban azonban az olvasókönyvek helyett önálló tantárggyá lépett elő, a tanító vezérkönyv segítségével kísérletekkel szemléltette és magyarázatokkal értette meg a természeti jelenségeket.

A földrajzot Árvay Józsefhez hasonlóan a reáltudományok középpontjának tekintette, mint megállapította „E nélkül nem lehet senkinek helyes fogalma a hazáról, a földről, a világról; e nélkül a természetrajz és a história vakon tanított tárgyak. – Ebbe mint egy raktárba összefolynak mind azok, a miket a tantárgyak körül hallott a gyermek, a földleírás tehát fontos tantárgy.”⁸⁴⁰ A természetrajz és természettan felületes és általános leírása helyett Gönczy Pál a földrajz definiálása során viszonylag részletes, osztályokra bontott tananyagot állított össze, amellyel részben megközelítette, egyes részleteiben pedig felülmúlta Árvay József tervezetének hasonló témakörét. Az első osztályba sorolta a helyismeretet, a topográfiát (amely különösen vonatkozott a házra, udvarra, lakóhelyre, világtájakra, városokra, falvakra, a közigazgatás részét képző megyére, kerületre, és az országra). Szintén első osztályban került sor térképek segítségével a síkságok, hegységek, vizek oktatására, azok természetrajzi elemeivel (emberek, állatok, növények, ásványok) együtt. A tanterv szerint a földrajznak különös feladata Magyarország határainak, hegyeinek, síkságainak, tavainak, folyóinak, és közigazgatási egységeinek, lakosságának, gazdasági termékeinek részletes bemutatása. A haza leírását követte Európa, Ázsia, Afrika, Amerika és Polinézia általános ismertetése, ezt követően pedig a tengerek és óceánok szemléltetése. Az előírás szerint a tanítónak földgömb segítségével kellett bizonyítani a gyermekek előtt a föld gömbalakját. A második osztályosok Magyarországról részletesebben tanulnak, egyúttal áttekintik „az ausztriai birodalom tartományait, nevezetességeit.”⁸⁴¹, valamint figyelemmel kísérik Európa országait és természeti állapotát. A tantervnek megfelelően emellett vizsgálják a Föld-bolygót, különösen annak alakját és légkörét, „fogalmat szereznek a tengerről, szigetekről. Figyelmeznek a látkörre, a napra, holdra és a csillagos égre.”⁸⁴² A harmadik osztályban kap szerepet a fizikai-földrajz, és a matematikai földrajz, de szintén itt tekintik át részletesen Magyarországot, az osztrák birodalmat és Európát, majd pedig térkép segítségével általánosságban az Európán kívüli kontinenseket. A negyedik osztályosok a korábbiak ismétlése mellett a matematikai földrajzban mélyedtek el, kiváltképpen a naprendszer és a hold tekintetében. Emellett látókörüket „a föld nevezetesebb termékeivel, lakosaival, azoknak fajaival, nemzetiségeivel és vallásaival”⁸⁴³ szélesítették.

A történelem tanításának általános leírása során Gönczy Pál rögzítette, hogy a hazai történelmet és a világtörténelemmel összefüggésben kell tanítani, indoklása szerint „a mi históriánk a többi népek megemlézése nélkül alig érthető.”⁸⁴⁴ A felosztás alapján az első és második osztályosok a történelmet nem önálló tantárgyként, hanem a hittan és vallástörténet részeként, földrajzi eszközök segítségével tanulták. A hangsúly ezen a helyen a bibliai történeteken, ezzel kapcsolatban pedig az ókori népek tanulmányozásán van, a diákok megismerkednek azok hazájával, szokásaival, életmódjával, az oktatásban döntő szerepet játszik a térkép. A harmadik osztályosoknak a tanító a történelmet a vallástantól elválasztva oktatja elsősorban az olvasás óra részeként, olvasókönyvek segítségével. A tananyagban a hazai történelemben jelentős szerepet betöltött személyiségek élete szerepelt, ezeket az olvasás mellett a gyermekek kívülről megtanulják. A negyedik osztályosok szintén olvasókönyv segítségével ismételték a szentírástörténet során korábban megismert népek történetét, és megismerkedtek a nemzeti történelemmel.

A tantárgyak és a tananyag eredményes oktatása mellett Gönczy Pál a szemléltetés, magyarázat, vizsgálat és kísérlet mellett döntőtenyezőnek tekintette az olvasást és az olvasókönyveket. Álláspontja szerint a reáltantárgyakat nem lehet minden osztályban önálló tantárgyként oktatni, ugyan-

840 Gönczy Pál: Népiskoláink. VI. rész. PEIL. I. évf. 7. sz. Pest, 1858. február 18., 158. oldal.

841 Gönczy i. m. 159. oldal.

842 Gönczy i. m. 159. oldal.

843 Gönczy i. m. 159. oldal.

844 Gönczy Pál: Népiskoláink. V. rész. PEIL. I. évf. 6. sz. Pest, 1858. február 11., 140. oldal.

akkor a tematikusan összeállított olvasókönyvek nagyban segíthetik – a magyarázatok, vizsgálatok, kísérletek és szemléltetés mellett – tananyag átadását és megértését. A tanterv központi szerepet és funkciót szánt az olvasókönyveknek, és néhány támpontot adott az elkészítésükhöz. A dunamelléki tanterv az olvasókönyvektől az értelemfejlesztés mellett a lexikális jellegű, memorizáláson alapuló ismeretgyarapítást is elvárta. A tanterv az olvasás gyakorlására egyszerre tekintett készségfejlesztő eszközként és ismeretgyarapító eszközként. Gönczy Pál az olvasás óra idejét és eszközeit arra használta ki, hogy az olvasás során a diákok változatos tartalmakat ismerjenek meg. Az olvasókönyveket így értékelte: „az olvasókönyv a népiskolában a tantárgyak központja, mely körül tanító és tanítvány és maga a tanítás forog.”⁸⁴⁵ Ennek tényét nem szabad alábecsülnünk, hiszen az alapelv egyértelműen determinálta az egy év múlva felállított központi református népiskolai választmány részéről rendszeres időközönként kiírt vezér- és ahhoz kapcsolódó olvasókönyv pályázatokat, vagy legalábbis nagymértékben hozzájárult azokhoz. Gönczy Pál szerint az olvasás nem lehet öncélú, az olvasás képességének mechanikus fejlesztésével, az ABC tanulásával összhangban, vagy amellet megfelelő olvasókönyvek segítségével lehetőséget kell biztosítani a műveltség gyarapítására a reáltantárgyak vonatkozásában is. Felhívta a figyelmet, „mihelyt a gyermek az olvasás mechanizmusán, vagy az ABC tanulásán túl van, azonnal olyan olvasókönyvet kell kezébe adnunk, mely vallásos, erkölcsi elbeszéléseket és szent históriákat (képekkel) foglaljon magába, hogy ezáltal a vallás iránti szeretetet élesztgessük, és a gyermekeket a jó erkölcsiségre szoktassuk.”⁸⁴⁶ A korábbiakhoz képest előrelépésként értékelhető, hogy az olvasás során a valláserkölcsi és szentírási olvasmányok „szív-nemesítő versek, válogatott zsoltárok, dicséretes és könyörgések”⁸⁴⁷ mellett a tanterv lényegesnek találta a természetrajz, a természettan, és a nemzeti történelem egyes területeinek olvasókönyvvel való feldolgozását, mint a tantervben olvasható: „ugyanazon olvasókönyvbe, melyben a vallásos elbeszélések vannak, be lehet foglalni természetrajzra vonatkozó históriákat és természettani tanítmányokat is, szinte képekkel. Ha már azt akarjuk, hogy ilyen tárgyakról olvasson a gyermek, – pedig a lecketervben kimutatandó órákban olvashat.”⁸⁴⁸ Az olvasókönyvek helyes használatáért az alapvetően a szemléltetés eszközére építő vázlatos módszertani eljárásokat fogalmazott meg, amelyek egyik fontos összetevője, hogy a tanító értelmezi az egyes altémaköröket, majd a tanuló elolvassa az azokhoz kötődő elbeszéléseket, és megtanulja azokat. Az olvasókönyvek felhasználása mellett kitért azok szerkesztésére, elkészítésére is. Alapelveként rámutatott, hogy azokat nem a népiskola egésze számára, hanem az egyes osztályoknak külön-külön kell elkészíteni, az egyes osztályok fejlettségéhez és felfogásához, értelméhez mérten. Egyúttal megállapította azt is, hogy az olvasókönyvek elkészítésére kizárólag tapasztalt tanítók és nevelők vállalkozhatnak. Álláspontja szerint külön olvasókönyvet kell létrehozni a vallás, a természetrajz, a természettan, a történelem, az emlékezet fejlesztő, valamint a szívét nemesítő verseknek és könyörgéseknek. Kiemeljük, hogy a számtan és mértanhoz olvasókönyvet, mai terminológiánk szerint feladatgyűjteményt nem rendelt, azok megtanítását a tanító órai munkájába utalta, a földrajz oktatásának eszközének pedig a térképeket javasolta. A magyar nyelvtant, a gazdálkodást és háztartást olyan gyakorlati tantárgyaknak mondta, amelyek „a gyermeknek könyvből meg sem taníthatók.”⁸⁴⁹ ezért azokhoz sem társított olvasókönyveket. Az eredményes és színvonalas elsősorban szemléltető jellegű tanítás érdekében a tanítók részére tanításmódszertannal ellátott vezérkönyveket ajánlott, leginkább az ész- és értelemfejlesztés gyakorlására, a számtan, a földrajz, a magyar nyelvtan tanításához, valamint a gazdálkodást és háztartást vezetésehez. Az olvasás gyakorlását összekötötte a látszólag a lexikális tudást fejlesztő és nem annyira az értelmet, a gondolkodást támogató memorizálással is⁸⁵⁰: a diákok „könyveiket be-

845 Gönczy Pál: Népiskolánk III. rész. PEIL. I. évf. 3. sz. Pest, 1858. január 21., 67. oldal.

846 Gönczy i. m. 66. oldal.

847 Gönczy i. m. 67. oldal.

848 Gönczy i. m. 67. oldal.

849 Gönczy i. m. 68. oldal.

850 „Valahányszor tehát a gyermek egy ilyen elbeszélést vagy szent históriát elolvas, mindannyiszor be kell vele tétetni a könyvét és olvasmánya tartalmát, az olvasottakra visszagondoltatás által elmondadni. Ugyanezt ismételtetni többekkel mindaddig, míg mindnyájan annyira fel nem fogták és sajátjokká nem tették, hogy annak

téve, beszéljék is el, és beszéljék mindaddig, míg csak szabatosan előadni nem tudják.”⁸⁵¹ A módszertan tekintetében a tanterv szerint a természetrajz és természettan esetében az olvasókönyvek használatát megelőzően a tanító az adott tárgyat bemutatja, ismerteti, szemlélteti, „megvizsgálta”, a vizsgálatok eredményeit pedig nem elmondja, hanem „elbeszélte” a gyermekekkel, kiegészítésként pedig fogalmazást írat velük a tárgyról, vagy a kísérletről.⁸⁵² A természetrajzi és természettani olvasmányok olvastatását csak ezt követően kezdi meg. A memorizálásra is csak ezen szakaszban kerülhet sor. A memorizálás jellege szerint a gyermekeknek nem szóról-szóra, hanem „utángondoltatás”⁸⁵³ szintjén kellett elmondani az olvasottakat. A pedagógiai célt az jelentette, hogy a gyermekek váljanak alkalmassá a vizsgált tárgyat részben a tapasztalat, részben az olvasókönyvből szerzett ismeretek, részben a reflexiók segítségével szabatosan előadni. Gönczy Pál kiemelkedő szakmai teljesítményét gyakorlatilag a tankönyvprogram alapjainak kidolgozása, szükségességének kihangsúlyozása adja.

Az olvasókönyvek mellett elsősorban az értelem fejlesztéssel, a számtannal, a földrajzzal, a magyar nyelvtannal, a gazdálkodás- és háztartástannal kapcsolatban felhívta a figyelmet a tanmódszerez vezérkönyvek szerepére is. Mint írja: „a tanítók számára tanmódszerez vezérkönyveket kell készíteni, vagy a most meglévőket kezökbe adni [...] ezen könyvekben szorosán ki kell mutatni az utakat, melyik tantárgy tanításában, micsoda utat kövessen a tanító, hogy szemléltetés és gondolkodtatás útján megtaníthassa a [...] tárgyakat.”⁸⁵⁴ A vezérkönyveknek a tanterv szerint két változata volt, az egyik szorosán a tantárgyak előadására korlátozódott, a másik azonban a gyermekek olvasókönyvének használatát írta elő. Ennek későbbi jelentőségének az tekinthető, hogy a központi református népiskolai választmány mindkét vezérkönyvtípusra pályázatokat írt ki.⁸⁵⁵ Az olvasó- és vezérkönyvek felismerésének jelentőségét, tehát az a későbbi központi tankönyvprogram adja, amelynek célja a református népiskolák szabványosított és centralizált tankönyvhasználatának biztosítása. A tanterv szándékának tekinthető, hogy helyi szinten korlátozni kívánta a tankönyvválasztás szabadságát. A tankönyvprogram eredményeinek megvalósulásáig Gönczy Pál kijelölte az átmeneti használatra javasolt tankönyveket.

A tananyag és tanításmódszertan fejlesztéséhez az olvasókönyvek és vezérkönyvek elkészítése mellett a tanterv kiemelkedő figyelmet fordított a tanítók képzésére. A tanítóképzők létesítésével kapcsolatban Trshtyenzky Gyula későbbi publikációjával⁸⁵⁶ részben azonosan rámutatott a református egyház tanügyi passzivitására, megjegyyezve: „mi a tenni nem akarást palástolgatjuk, és mondjuk ki: hogy mi összedugott kézzel várjuk egyházunk és iskolánk lassú halálát.”⁸⁵⁷ A tanügyi aktivitás egyik területének a tanítók képzését tekintette. A képzés vonatkozásában a vitát a gimnáziumot végzettek tansegédrendszere és a tanítók iskolarendszerű képzése közötti érdekellentét adta. Amíg a tiszáninneri kerület, különösen a népiskolai választmány álláspontja a sárospataki tanítóképző megszervezése volt, addig Gönczy Pál a tansegédrendszerrel összefüggésben tanítósegédek

elfelejtésétől több félni nem lehet. – Ugyanezen cikket máskor ismét elő kell venni, s újra elolvastatván, többször elbeszélteni. Nemde gyakoroltuk az olvasást és vele együtt az értelmet? Nemde szaporítottuk ismereteiket?” Gönczy i. m. 67. oldal.

851 Gönczy i. m. 67. oldal.

852 Gönczy i. m. 67. oldal.

853 Gönczy i. m. 67. oldal.

854 Gönczy i. m. 68. oldal.

855 A második változattal kapcsolatban lásd az időrendileg az első pályázati felhívásokat: „Készíttessék továbbá ezen ABC-és könyvhöz a tanítók számára vezérkönyv, melyben mutattassanak fel röviden a különféle olvasás-tanítási módszerek, kiváltképpen kifejtve és kiemelve az írva-olvasatás tanmódszere, összekötve az Írástanításában célszerűnek bizonyult ütemmódszerrel; vezérelje továbbá ezen 'könyv a tanítót', vagy: „Készíttessék az „Ó és új szövetségi szent történetek”-re olvasókönyv, – gyermekek számára, Ezen olvasókönyvhöz írjon pályázó egy tanmódszerez vezérkönyvet, mely magyarázatokat és utasításokat foglaljon magában arra nézve, hogy miként járjon el a tanító a szent történetek tanítása és olvastatásában.” Gönczy Pál: Pályázat. PEIL. I. évf. 40. sz. Pest, 1858. október 9., 1010. oldal.

856 Trshtyenzky Gyula: Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői. I. rész. PEIL. IX. évf. 38. sz. Pest, 1866. szeptember 23., 1195. oldal.

857 Gönczy Pál: Népiskoláink. IV. rész. PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. január 28., 90. oldal.

oktatását tartotta megfelelőnek. Gönczy Pál szerint a tanítóképzők döntően elméleti képzést nyújtanak, ezzel szemben a tanító felügyelete alatt tevékenykedő tehetséges diákok a gyakorlatot ismerik meg. Nézete szerint a tanítóképzők csak akkor válnak alkalmassá a gyakorlati képzésre, ha mindazon tanfelszereléssel, és helyszínnel rendelkeznek („munkatér, kert, kézi mesterségek s mezei gazdasággal való foglalkodtatás.”⁸⁵⁸), amellyel a tantervben szereplő népiskolák. Más tekintetben a tanítóképzők környezetük és alapjellegüknek megfelelően mesterségesek, és csak igen nehezen alakíthatóak át természetes képző helyszínné, átalakítás hiányában ugyanakkor nem képesek a népiskolákban lévő körülményeket leképezni. A tanítóképzők a természetességet csak akkor érhetik el „ha ez elméleti oktatás mellett, gyakorlati iskolatartás, t. i. gyermektanítás volna bele állítva – s a mennél kevesebbre szorított elméleti oktatást gyakorlati tanítással (a gyermek taníttatásával) cserélnők föl.”⁸⁵⁹ Gönczy Pál a tansegédrendszert gyakorlati szempontok miatt tartotta eredményesebbnek az elméletközpontú tanítóképzőknél, mint fogalmazott: „ha egykor a praeparandiák bővében lennénk is, még akkor is előnyösebbnek tartanám, az iskola földjén, a gyakorlat mezején nevelkedett tanítókat, mint a praeparandistákat.”⁸⁶⁰ Gönczy Pál szerint a százötven-kétszáz gyermekkel bíró, nyolcvan-száz pengőforintból működő egyházközségeknek a rendes tanító mellett hivatástudattal rendelkező, a tanítói pályára szellemileg elkészült egy vagy két ifjat kell fogadniuk, s állandó tansegéddé előléptetniük. Álláspontja szerint „míg ezek a gyermekek tanításában az iskolai tanítók kezére dolgoznak, segítségükre szolgálnak, 2-3 év alatt okos vezetés és a gyakorlat mellett kiképezik magokat tanítónak [...] az így képzett ifjú tanítók sokkal talpra esettebbek lesznek, mint akármilyen praeparandiából”⁸⁶¹ kikerült tanítók.

Amíg a tansegédrendszer hosszú távon nem igazolta Gönczy Pált, addig a tanrendszer összeállítása, valamint a fejlesztési koncepció számos értékes alapelvet tartalmazott. Gönczy Pál, mint a hazai népiskolaügyi állapotok ismerője nem az adottságokhoz, a rendelkező erőforrásokhoz és a tanítók felkészültségéhez igazította fejlesztési koncepcióját. Nézetünk szerint ez azért lényeges mert a tanterv elkészítése előtt két út állt. Az egyik esetében a tanterv figyelembe veszi a fennálló körülményeket és minimális elvárásokat fogalmaz meg, ezzel leereszkedve a népiskolák színvonalára, a fejlesztéseket a fejlődés lehetséges mértékével összhangban fokozatosan, közép- és hosszútávon valószínűsíti meg. A másik változat esetében a hazai fennálló viszonyoknál fejlettebb, nyugat-európai országok által már kidolgozott eredményeket veszi figyelembe és azok teljesítését várja el kötelezőn a népiskolától. Az egyik változat a meglévő állapotokhoz ereszkedik le, a másik változat a meglévő állapotokat törekszik gyorsított tempóban, rövid időtávon továbbfejleszteni. Annak ellenére, hogy Gönczy Pál ismerte a népiskolákat jellemző finanszírozási, infrastrukturális és személyi adottságokat a fejlesztési tervet úgy állította össze, mintha a hazai református népiskolák átestek volna a nyugat-európai fejlődési pályán. Ezzel a megközelítéssel az elért külföldi eredményeket igyekezett adaptálni, esetleg továbbfejleszteni, semmint a hazai viszonyokhoz alkalmazkodni, ezzel kapcsolatban mint fogalmazott: „Ha javítunk, kezdjük a dolgot ott, a hova mások mintegy száz év alatt jutottak.”⁸⁶² A koncepcióval összhangban a tanítóktól elvárta az alkalmazkodást és a tantervhez való fel-emelkedést, mint írta: „Igyekezzenek aztán a tanítók felemelkedni s alkalmazkodni a tervhez, s e terv nyomán lassankint bár, de biztosan alakítsák át mostani népiskoláinkat, hogy azok a mívelt európai iskolákkal egy sorban állhassanak.”⁸⁶³ A modernizáció célja szerinte, hogy a népiskolában „nevelt nép gyermekeit mind külső ügyességre, mind értelmi fejlettségre vezérelvén, tisztába hozzuk ... azzal, miként kell nekik saját jóllétük megszervezésével e hon jövő nagyságát is szemök előtt tartani és megállapítani.”⁸⁶⁴

A népiskola feladataival és az oktatásszervezéssel összefüggésben összehasonlítható a duna-

858 Gönczy i. m. 91. oldal.

859 Gönczy i. m. 92. oldal.

860 Gönczy i. m. 91. oldal.

861 Gönczy i. m. 90–91. oldal.

862 Gönczy i. m. 91. oldal.

863 Gönczy i. m. 92. oldal.

864 Gönczy i. m. 92. oldal.

melléki és az 1861. évi evangélikus központi tanterv. Amíg a Nószág János-féle tanterv a népiskola feladatát összeegyeztette az osztályok és a tanítók számával, s eltérő célokkal rendelkező népiskolátípusokat hozott létre, addig Gönczy Pál esetében nem volt egyértelmű konszenzus. A tanterv egyik részében úgy fogalmazott, hogy „Az, hogy valamely népiskolában négy vagy egy tanító van, azon sükségen, hogy népünk gyermekeit kellőleg kell kiképeznünk, semmit sem változtat. Mindenik községnek egyenlő célja, egyenlő feladata van. [...] a 4 tanítóval bíró iskolák növendékeinek éppen annyira van sükségük, mint az egy tanítóval bíró népiskolák növendékeinek.”⁸⁶⁵ A dunamelléki tanterv ezért a különbséget nem a feladatokban, hanem az idő felosztásának vonatkozásában tett, ezért a tananyag mennyiségét látszólag azonosnak vette valamennyi típus esetében. A tanterv másik részében ugyanakkor elismerte, hogy az osztályok és a tanítók száma befolyásolja az átadható tananyag mennyiségét. A negyedik részben a kompromisszumokra utal, mint olvasható: a tananyagot a sükséges vezér- és olvasókönyvekkel a három-négy tanítóval működő tanintézetek „könnyen” teljesítik, „míg az egy tanítóval bíró iskolákban csak megszorítással”⁸⁶⁶. Majd nem sokkal később azt írja a tervezet, „az egy tanítóval bíró iskolák számára is kell tantervet készítenünk, mely szerint egy tanító a fenn elmondott tantárgyakat egyszerre 4 osztálynak, ha okkal móddal is, de mégis taníthatja.”⁸⁶⁷ A tanítók tehermentesítéséért, részben az esetleges emancipációs törekvések korlátozásáért a német államok példája alapján⁸⁶⁸ – a belső misszióval is összefüggésben – felkérte a lelkészeket a népiskolák vezetésében való részvételre, a gyermekek tanítására, különösen a vallástan esetében heti három-négy órában. Gönczy Pál lényegesnek tartotta, hogy a hittan tanítása mellett más tárgyak tanításában is a lelkész segítse a tanítót. A tanítók túlterhelésére való hivatkozással a tanterv a népiskolákat megnyitotta a lelkészek számára, különös tekintettel a vallásos tárgyak oktatása terén.⁸⁶⁹ A törekvés a kétségtelenül jelenlévő szakmai vonatkozások mellett erőteljesen összefüggött a tanítók emancipációs törekvéseinek ellensúlyozásával, az egyház és iskola szerves kapcsolatának stabilizálásával. A felekezeti népiskolák érdekében kockázatot rejtett a tanítók túlzott szerephez juttatása, amely hosszú távon a népiskola és az egyház szerves kapcsolatának lazulását eredményezheti. A folyamatot a tanfelügyelet sem ellensúlyozhatta úgy, mint a lelkészek népiskolai jelenléte. A tanterv a lelkészek irányítási, igazgatási és felügyeleti jogait és feladatait az utolsó oldalakon megerősítette.

A végrehajtással összefüggésben Gönczy Pál abból indult ki, hogy a tanterv és a tankönyv-program keretében elkészülő vezér- és olvasókönyvek önmagukban nem eredményezik a népiskolák színvonalának emelkedését. A tanterv érvényesítése feltételezi a tanítók fizetésének emelését, amint a népiskolaügyben érdekelt tanítók, lelkészek és világiak együttműködését is. Az anyagiak biztosítására valamennyi protestánst felszólított: „Mindnyájunk része ez ügyben az iskolák és tanítók mostani rossz anyagi állapota rendbehozása, legalább tűrhető állapotba való helyeztetése.”⁸⁷⁰ A tanítókkal összefüggésben rámutatott a társadalmi tekintélyük és megbecsültségük szerepére. A népiskola ügyét a Krisztusi szeretet példájára alapozta. A népiskolák működési színvonalát összekapcsolta a hatékony tanfelügyelettel. A tanfelügyelettel kapcsolatos feladatokat a lelkész munkakörébe helyezte, egyúttal rámutatott, hogy a tanítóknak a lelkészeket elöljárójuknak kell tekinteniük. Az általános szempontokat követően hat pontból álló reformcsomagot vázolt fel. Az önfinanszírozással kapcsolatban kiemelte az önkéntes adakozás szerepét, a tartalmi ügyekkel összefüggésben sürgette a tantervhez illeszkedő színvonalas tankönyvek elkészítését, a tanítók munkáját segítő részletes utasítások összeállítását, valamint kitért a tankötelezettség betartatásának szerepére. A hatodik pontban a

865 Gönczy i. m. 92. oldal.

866 Gönczy Pál: Népiskoláink III. rész. PEIL. I. évf. 3. sz. Pest, 1858. január 21., 68. oldal.

867 Gönczy i. m. 68. oldal.

868 „Ezen állapot nálunk annyival inkább feltűnő, mert bármerre megyünk a mívelt Európában, kivált a szomszéd Németország utolsó faluiban is azt látjuk, hogy a lelképásztorok az iskola vezetését, abban kiváltképpen a vallás tanítását legfőbb és legtisztességesebb tisztöknek tartják. Meg is van ennek Németországban a kellő sikere; mert ott honos a vallásosság és a vallásnak, valamint a vallásszolgáinak legfőbb tekintélye van.” Gönczy Pál: Népiskoláink III. rész. PEIL. I. évf. 3. sz. Pest, 1858. január 21., 69. oldal.

869 Ennek részletezését lásd Gönczy i. m. 69. oldal.

870 Gönczy Pál: Népiskoláink. VIII. rész. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. március 25., 280. oldal.

tanügyigazgatás rendszerét rögzítette vázlatosan.⁸⁷¹ Az öt szintből álló tanügyigazgatást az egyházközségi egyesület, a járási népiskolai választmány, az egyházmegyei népiskolai választmány, az egyházkerületi népiskolai választmány, és a négy egyházkerület választmányát tömörítő tanügyi főküldöttség alkotta. A helyi népiskolai egyesületek, mint „értékező bizottmányok”⁸⁷² és iskolaszékek az egyházközség népiskoláit felügyelték, a tagságot a tanító(k), a lelkész(ek), és az egyházközség értelmesebb világi férfiúi alkották. Feladatuk szerint hetente egy alkalommal üléseznek. Az ülések alkalmával elsősorban a tanterv helyi érvényesülésével kapcsolatos ügyeket tárgyalják meg, különös mértékben kitérnek a tanítók szakmai haladására az egyes tantárgyakat illetően, az eredményeikre, teljesítményére, sikereire és akadályaira, csakúgy mint az iskolatartás rendjére, a gyermekekkel való bánásmódra, az iskolai tanfegyelemre, és a tanításmódszertanra. A helyi egyesület további lényeges feladata a szakmai akadályok és nehézségek megoldása. A tagság feladata értelmezni a tanügyi rendelkezleteket, utasításokat, a vezérkönyveket, ezzel is segítve a tanítót munkaköri feladatainak ellátásában. A tanító a testülettel szemben mellérendelt, egyenjogú helyzetben van, szerepét tekintve aktív. Az egyesület a tanácskozás mellett ellátta a népiskolák felügyeletét, feladatköre szerint havonta egy alkalommal ellenőrizte a népiskolát. Az ellenőrzés során megvizsgálta az értekezleten megtárgyalt ügyek érvényesülését, a tapasztalatokat jegyzőkönyvbe rögzítette. A második szinten a járási népiskolai választmányok állnak. A járási népiskolai választmányokat a járásban található, egymással határos helyi egyesületek alkotják. A járási választmányok két, három havonként üléseznek eltérő helyszínen. Az ügykörük megegyezik a helyi egyesületek tevékenységkörével. Az értekezletek során felolvassák a korábbi jegyzőkönyveket, majd felkeresik az adott egyházközség népiskoláját. A harmadik szinten lévő egyházmegyei népiskolai választmány egyházi és világi férfiakkól áll. Tevékenysége szerint évente legalább négyszer ülésezik. Az értekezleten a helyi és a járási választmányok jegyzőkönyveiről tanácskoznak, valamint az alsóbb szintek képviselőiből informálódnak a népiskolák állapotáról. A felmerült akadályok és nehézségek megszüntetéséért megoldásokat keresnek, a megoldásokat határozatokban rögzítik. A jegyzőkönyvet a negyedik szinten lévő egyházkerületi népiskolai választmánynak továbbítják. A tapasztalatokról az egyházkerületi választmány jelentésben számol be az intézkedési és rendelkezési joggal rendelkező egyházkerületi választmánynak. Az ötödik szinten a református központi népiskolai választmány helyezkedik el, mint a rendszer irányítási és igazgatási jogával rendelkező testület.

7.3. Baló Benjámintantervjavaslat

A Tiszántúli Református Egyházkerületben Baló Benjámint készített tantervet, amelyet a Sárospataki Füzetek közölt le. Baló Benjámint munkája Gönczy Pál és Árvay József tantervének kritikájaként készült, műfaját tekintve értekezés formájába ágyazott tantárgy- és tananyagvázlattal ellátott kerettantervként jellemezhető.⁸⁷³ Létrejöttének körülményei nem ismerhetők meg a folyóiratokból. Feltehetően a Tiszántúli Református Egyházkerület kerületi népiskolai választmányának megbízásából készült el. Megjegyezzük Baló Benjámint munkája tekinthető a másik két tantervre vonatkozó kritikaként. A kritika azonban csak néhány pontot jellemez, az értekezés inkább a két másik tanterv közötti alternatívának tekinthető. Baló Benjámint a tanterv érvényesülésének feltételét – , mint írta „középponti napját”⁸⁷⁴ – a tanító munkakörében határozta meg, szerinte „minél jobb lesz a tanító, annál népesebbé leend az iskola, és annál kevesebb teendője lesz a felügyelő és az igazgató választmányoknak.”⁸⁷⁵ Ezért „minden erőt, áldozatot, lelkesedést arra kell fordítani, hogy a tanítók a szónak teljes értelmében jók legyenek, és hogy a tanítói állás a jó tanítókhöz méltóvá s előttük becességé

871 Gönczy i. m. 281–282. oldal.

872 Gönczy i. m. 282. oldal.

873 Baló Benjámint: Népiskolai tantervjavaslat. I. rész. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. szeptember 4., 345–376. oldal.

Baló Benjámint: Népiskolai tantervjavaslat. I. rész. SF. II. évf. X. sz. Sárospatak, 1859. május 20., 956–975. oldal.

874 Baló Benjámint: Népiskolai tantervjavaslat. II. rész. SF. II. évf. 10. sz. Sárospatak, 1859. május 20., 975. oldal.

875 Baló i. m. 975. oldal.

legyen.”⁸⁷⁶ Gönczy Pál fenti nézeteivel megegyezően a tantervet nem tartotta elegendőnek a népiskola működési színvonalának emeléséhez, ennek feltétele az iskolarendszerben szerzett végzettséggel rendelkező, megfizetett, biztos egzisztenciális helyzetben lévő motivált, és részben független tanító. A biztos egzisztenciális helyzet feltételezi a kölcsönös biztosítási egyesületek megszervezését. Baló Benjámin szerint az alapfeltételek hiányában bármely tanterv meghiúsul. Konceptiójában a tanító lényegesebb faktor, mint a tanterv, mint írta a tanító „jó tanterv lenne önmagában is.”⁸⁷⁷ Az alaptényezők közül kiemelt figyelmet tanúsított a fizetéseknek és az egzisztenciális helyzetnek. Szerinte „az élelemgond lehervasztja bennök – ha volna is – az elme virágait, és kénytelenek hivatásukkal ellenkező kenyérkereseti módok után látni.”⁸⁷⁸ A megállapítás ellenére szerinte a hivatástudat elensúlyozhatja az egzisztenciális helyzetet („nemes harcot küzd és győzelmet arat a hivatásától áthalt szellem.”⁸⁷⁹) A függetlenség tényezőjét szintén a népiskolát befolyásoló alaptényezőnek tekintette. Általános utalásként csak annyit jegyzett meg, hogy a tanítók „teljes függésben vannak még olyanoktól is, kik gyakran még a közönséges illem és becsület szabályaitól sem akarnak függeni.”⁸⁸⁰ A „pirulásig csekély tanítói fizetés”⁸⁸¹ rendezésére két megoldási javaslatot fogalmazott meg. Azoknak a lelkészt és tanítót foglalkoztató egyházközségeknek, amelyek sem a lelkésznek, sem a tanítónak nem képesek biztosítani az ön- és családfenntartáshoz szükséges fizetéseket javasolta, hogy csak tanítót foglalkoztassanak, valamint az egyházközség lehetőség szerint váljon a legfeljebb két órányi távolságra lévő módosabb egyházközség részévé, egyesüljön azzal, „tétessék annak filiájává.”⁸⁸² Ebben az esetben a filia csak tanítót fog foglalkoztatni, a lelkészt pedig az anyaegyházközség biztosítja. Abban az esetben, ha a két egyházközség két óránál nagyobb távolságra fekszik egymástól, úgy a szegényebb egyházközség a lelkész és a tanító munkaköri feladatait is ellátó egyházhivatalnokot tart. Az egzisztenciális helyzet konszolidálására vonatkozó másik javaslat szerint meg kell szervezni a tanítók családtagjait segítő özvegy- és árva gyámintézetet. A gyakorlati élethelyzetre reflektáló tervezet abból indult ki, hogy a tanítók alacsony mértékű fizetéseik miatt nem tudnak betegségük, öregkoruk és haláluk esetére akkora összeget megtakarítani, amelyből ők, vagy családtagjaik fenntarthatnák magukat. A tanítók ezért vállalták a tanítást ellehetetlenítő kiegészítő foglalkozásokat. A tanterv, mint írta: „a dolgok jelen állásában a tanítók némileg a természeti jog terén állanak, ha családukat vagy maguk biztosítása miatt a kötelességüket elhanyagolják.”⁸⁸³ A segélyintézetek megszervezése esetén azonban „a tanító biztosítva tudja családját halála esetére, úgy egyfelől fölötte nagyra becsülné hivatalát, és ahhoz kedvet kap, mi nélkül merőben lehetetlen sikeres tanítás; másfelől teljes joggal követelheti tőle hogy kirekesztőleg hivatásának éljen.”⁸⁸⁴ A segélyintézetek megszervezését az egyházkerület és nem az anyagilag erőtlenebb egyházmegye feladatává tette. Az intézetek segítségével a „tanítók fölmentenének azon gondtól, hogy kötelességök hátrahagyásával is világi szorgalmatosságba merülvén, a tanítóságot – mint jelenleg történik – csak mellékes foglalkozásnak tekintsék.”⁸⁸⁵ A képzés tényezőjére vonatkozóan első tekintetre Árvay Józseftől eltérően és Gönczy Pállal megegyezően a tansegédrendszer jellegű tansegédlet mellett foglalt állást, részlete-

876 Baló i. m. 975. oldal.

877 Baló Benjámin: Népiskolai tantervjavaslat. I. rész. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. szeptember 4., 346. oldal.

878 Baló i. m. 346. oldal.

879 „Pestalozzi, az iskolatanítók ama nagy mestere, ki szegénysége miatt papírt nem vehetvén, régi könyvek széleire írta remek növelési munkáját.” Baló i. m. 347. oldal. Vess össze Simon Sámuel nézeteivel: „Hiszen Pestalozzi, ez a minden rektorok ideálja, koldus módra élt maga is, mint vallja, hogy koldusokat tanítson emberhez illőleg élni. És mégsem tört meg fáradságtól; tevékenysége, hanem reggeltől estig gyermekei körében forgolódott, példátlan türelemmel s jószívúséggel bíbelődve azokkal. Vagy a lángelméjű Mendelssohn, kinek sokszor nem volt annyi értéke, miből csak egyszer is jóllakhatott volna; és midőn mások bőségben lakomáztak, ő a szegény elövette csontkeménységű kis darab kenyerét, és – boldog volt, hogy tanulhatott.” Simon Sámuel: Szép és nem szép adalékok az elemi tanítók ünnepi és hétköznapi életéből. PEIL. I. évf. 25. sz. Pest, 1858. június 24., 628. oldal.

880 Baló i. m. 347. oldal.

881 Baló i. m. 347. oldal.

882 Baló i. m. 347. oldal.

883 Baló i. m. 348. oldal.

884 Baló i. m. 348. oldal.

885 Baló i. m. 348. oldal.

sebb vizsgálatok szerint azonban a kettőt szintetizálta. A Gönczy-féle tantervvel azonosan megállapította, hogy elmélet-orientált tanítóképzőt végzett tanítók a gyakorlatban járatanabbak és tapasztalatlanabbak a tanító felügyelete alatt dolgozó tanítványoknál. Álláspontja szerint a tanítóképzőt végzetek kizárólag elméleti tudásuk gyakorlati elemekkel való kiegészítésével válhatnak alkalmas tanítókká. A két megoldás összehasonlítása mellett Baló Benjámin számára döntő faktornak az bizonyult, hogy a „leendő tanítók ... teljesen kiképezve lépjenek a tanítóságba, azaz hogy hivatásukat minden ágaiban értsék, szeressék s azon némi ihlettel csüngjenek.”⁸⁸⁶ Ennek teljesüléséért Gönczy Pálhoz hasonlóan azt hangsúlyozta, hogy a tanítóképzőket a népiskola mintájára kell felszerelni, annak érdekében, hogy valóban gyakorló helyszínné váljon. Gönczy Páltól eltérően a két tényezőt, a tanítóképzőt és a tanító felügyelete alatt végzett tanítási gyakorlatot összekapcsolta és egymásra építette, mint írta a tanítóképzőt végzetek „tanítók mellett bizonyos ideig segédkeztek, s ez idő alatt kétségtelenül tanúsították, hogy ők minden tekintetben jól ki vannak képezve.”⁸⁸⁷

A tanterv a népiskola céljának az egyházi érdekek tekintetében az „öntudatos vallásos értelmiség”⁸⁸⁸ kialakítását, a világi érdekek tekintetében a polgári élet és foglalkozások elvárásainak megfelelő állampolgárok képzését tartotta. A más tanterveket is jellemző általános célok ebben a tantervben is megjelentek: „A köznépet értelmessé, vallásossá és jó erkölcsűvé nevelni.”⁸⁸⁹ Főként Gönczy Pál elképzelését annyiban módosította, hogy az egyházas társadalmi szellem érdekében a népiskolának integrált jelleggel a köznép és a felsőbb osztályok gyermekeit egyaránt nevelnie kell.⁸⁹⁰ Álláspontja szerint a népiskolában a társadalom valamennyi osztályához tartozó gyermeknek együttesen kell tanulnia. Felvetése mögött az az elképzelés állt, amely szerint a magasabb társadalmi osztályok részéről gyakran alkalmazott házi oktatás és magántanintézetek nem alakítják ki a megfelelő református egyházi öntudatot és egyházi szellemiséget. A társadalmi osztályok tekintetében integrált református népiskolák feladatuk szerint a gyermekeket úgy nevelik, hogy ők a „reform. szent vallásunkhoz és annak intézeteihez buzgó szerelemmel ragaszkodjanak, azt öntudatosan ismerjék, annak elveiben keressék és találják a lelki nyugalmat, és vigasztalást az élet legnehezebb óráiban.”⁸⁹¹ A népiskola feladata ebben a tekintetben a konfirmációra való felkészítés. A gyermekeknek a népiskola elvégzését követően aktív egyháztaggokká kell válniuk, részt kell venniük az istentiszteleteken, ahol a gyülekezettel közösen éneklük a templomi énekeket, jártasnak kell lenniük a szentírásban, a bibliai történetekben, ismerniük kell Jézus életét és tanításait, tudniuk kell az általános egyháztörténetet, a reformáció történetét, és különösen a magyarországi reformáció eseményeinek részleteit. A népiskola lényeges feladata ezekkel összhangban a református öntudat és önérték kialakítása. A tanterv szerint a népiskolai oktatás nem feladata kizárólag, vagy túlzott mértékű lexikális ismeretanyag memorizáltatása, ugyanis ez nem eredményezi a népiskola legfontosabb céljának, a keresztyén valláserkölcsei életvitel és a református vallásos érzület kialakítását. Az egyházi célok mellett a népiskola világi céljait a polgári élethez szükséges alapkészségek kialakítása, az iratfogalmazás megtanítása⁸⁹², a haza, az Osztrák Birodalom és Európa általános ismerete, a naprendszer és az égi jelenségek ismerete, a babonák leküzdése, a hazai és a mindennapi életben jelentőséggel bíró ásványok, növények, állatok ismerete. A tanterv részben a babonaság felszámolásáért meghatározónak tartotta a fizikai és kémiai kísérleteket, a természeti törvények oktatását. A természettudomány mellett célnak számított a történelmi ismeretek oktatása a világtörténelem és hazánk történelmének vonatkozásában. A népiskolának mindezek mellett fel kell ébresztenie a könyvolvasás

886 Baló i. m. 349. oldal lábjegyzete.

887 Baló i. m. 349–350. oldal lábjegyzete.

888 Baló i. m. 351. oldal.

889 Baló i. m. 350. oldal.

890 „hogy az urak gyermekei is egyházközségi iskoláinkban keressék és találják föl az egyházas szellemet, mely az urak gyermekeit is anyaszentegyházunkhoz fűzze állandóan.” Baló i. m. 350. oldal.

891 Baló i. m. 351. oldal.

892 Ezzel kapcsolatban így írt: „Önként értendő, hogy az ekképpen nemesebb irányban indult nép, anyanyelvét nem csak nyelvtanilag írja, hanem fogalmazni is tudjon úgy, hogy ne szoruljon másra, ha egy levelet, nyugtát, számlát s több effélet kellend kiadnia.” Baló i. m. 352. oldal.

szeretetét, „az ismeret szaporításának nemes vágyát, hogy az iskolából kinővén, azután is kedves foglalkozásuk legyen a szívképző és tanúságos könyvek.”⁸⁹³ A könyvolvasás szeretetének és az ismeretszerzés folyamatossá tételének szándéka mögött a polgári értékekre építkező polgárfelfogás állt.⁸⁹⁴ Az egyházi és világi jellegű célok teljesüléséért a tanterv tartalmazta az osztályok megszervezésének szempontjait, a tantárgyakat, a tantárgyak tananyagvázlatának meghatározását és osztályok szerinti lebontását, a heti órarendet, a tankönyvek elkészítésének szempontjait, a nevelésmódszertan alapelveit és a felügyeletrendszerét.

A tanterv a református népiskolák osztályainak számát hatban határozta meg, emellett az iskolaérettségért és a több tekintetben (többek-között egészségügyileg, mentálisan, erkölcsileg) veszélyes szociokulturális háttér ellensúlyozására kötelezően elrendelte az óvodák megszervezését. A hat osztály a tiszáninneri tantervtől eltérően négy népiskolai osztályból állt. A nulladik, felkészítő osztály az óvodát nem végzett gyermekek iskolaérettségét kívánta megalapozni, feladatát tekintve, az ötödik év pedig amellest, hogy átismételte az azt megelőző négy osztály tananyagát, a gyermekeket a konfirmációra készítette fel. Ezért a képzés tartalmi része továbbra is négy osztályra korlátozódott. A tanterv az óvodával kapcsolatban csak részben fogadta el a dunamelléki tanterv azon álláspontját, amely az óvodákat kizárólag kiegészítő, vagy végső szükség esetén állítandó intézetnek tekintette. Baló Benjámin református lelkészként gyakorlati társadalomismerete alapján kialakított helyzetértékelése szerint a családok többsége szociokulturális állapotuk miatt alkalmatlanok gyermekeik nevelésére. Álláspontja szerint „az oly családi tűzhelyek, hol a gyermekek csak rossz példát látnak, förtelmes rothadt beszédet, istenkáromlást hallanak, részegségben, hazudozásban gyakoroltatnak, az ilyen helyek szükségelik a kisdédóvodát.”⁸⁹⁵ Más tekintetben az óvoda nem okoz kárt a kedvező családi körülmények között nevelkedő gyermekekben, ugyanakkor a veszélyeztetett gyermekek részére legalább az óvoda ideje alatt biztonságot nyújt. Az óvoda szükségességét a szociokulturális háttér mellett az óvoda szükségességét a mezőgazdasági társadalom munkaszervezésének sajátosságával, illetve az abból származó kiskorúak veszélyeztetésével is indokolta. Az agrárjellegű munkaszervezés negatív következményének tekintette, hogy a családok egy része kényszerű okokból „magokra hagyják 2-3 éves gyermekeiket, sőt néha a csecsemőt is, s ezek mellé vigyázóul a nagyobb iskolaképes gyermekeket.”⁸⁹⁶ Ebben az olvasatban az óvodák olyan prevenciós intézetként jelennek meg, amelyekkel „élnünk kell, hogy ezer meg ezer gyermeket megóvjunk és megnyerjünk anyaszentegyházunk jövődjének.”⁸⁹⁷ Helytelenítette Gönczy Pál azon koncepcióját, amely szerint az óvoda „csak jó akarattal telt, de nem sokat ígérő surrogátum.”⁸⁹⁸ Más tekintetben a munkaszervezés és az óvodák hiányával magyarázata azt, hogy a szülők a nem iskoláskorú és nem iskolaérett gyermekeket kizárólag azért járatják népiskolába, „hogy otthon ne látatlankodjanak.”⁸⁹⁹ Köztes megoldásként az óvodával nem rendelkező egyházközségek esetében az iskolaérettséget segítő nevelést a népiskola nulladik osztályába helyezte. A nulladik osztály az 5-7 éves gyermekek számára volt elérhető.

A tanterv a népiskola céljainak teljesüléséért tartalmazta a hat osztályra bontott tananyag vázlatát.⁹⁰⁰ A célok közötti prioritás sorrendet mutatja a tantárgyak csoportosítása. A tanterv a tantárgyakat elsőrangú, másodrangú, harmadrangú és negyedrangú csoportba sorolta. Bár a tanterv szerint „A tantárgyaknak rangok szerinti osztályozása nem azt teszi, hogy a kisebb rangúakat költség vagy időnyerés tekintetében mellőzni lehetne, hanem csak azt hogy ugyanazonegy szakaszba nem soroz-

893 Baló i. m. 352. oldal.

894 „Népünk ne csupán csak kenyérrel és kenyérért éljen, hanem ismerjen magasabb és nemesebb célt is, ne csak dolgozni tudjon mint a barom vagy rabszolga, hanem keressen és találjon szellemi élvezeteket is.” Baló i. m. 352. oldal.

895 Baló i. m. 353. oldal.

896 Baló i. m. 353. oldal.

897 Baló i. m. 353. oldal.

898 Baló i. m. 353. oldal.

899 Baló i. m. 354. oldal.

900 Baló i. m. 354–360. oldal.

hatóak valamennyien.”⁹⁰¹, tehát nem érték-, hanem minőségsorrendet jelentett, mégis utalt a tantárgyak fontosságára.

1. Elsőrangú tantárgyak csoportja: vallástan, vallástan részei (ének, bibliai történetek, erkölcs-tan, hittan, Jézus Krisztus élete), egyháztörténet (különösen a reformáció, a magyar protes-táns egyházak története)
2. Másodrangú tantárgyak csoportja: alapkészségek kialakításával kapcsolatban: olvasás, írás, helyesírás, írásbeli és fejbeli számolás, szépírás, magyar nyelvtani fogalmazások, a polgári élet elvárásaival összefüggésben lévő észbeli gondolkodáshoz tartozó feladatok („levelek, nyugták, számlák”⁹⁰² elkészítése), valamint az írásbeli és fejbeli számolás.
3. A harmadrangúak tantárgyak csoportjába: általános történelem, Magyarország és Erdély történelme, a természettan („a naprendszer és csillagászat népszerű ismertetése. Égi tüne-mények, természetösmertetés, különös tekintettel a léleknek Istenséghez emelésére és a ba-bonák, tévelyek kiirtására, emberismeret, egészségszabályok.”⁹⁰³)
4. A negyedik rangú tantárgyak csoportja: természetrajz („természetleírás”⁹⁰⁴), utazási képek, népfajok és szokásaik ismertetése, földrajz, a természet alapelemeinek népszerű képek se-gítségével való bemutatása.

A népiskola egyházi céljaival összefüggésben a tanterv kiemelten kezelte az ének tantárgyát. Baló Benjámint a keresztyén valláserkölcsei neveléshez, a népiskola református jellegéhez és szel-leméhez nem elegendő a dunamelléki tantervben szereplő vasárnaponként tartandó két énekóra. Álláspontja szerint „az ének leghatósab, mondhatnám egyetlen emelője, nemesítője a vallásos érzület-nek, a káté és egyéb eszközök az ének hatályához képest csak árnyékok.”⁹⁰⁵ A vasárnapot azért is helytelenítette, mert szerinte ezt a napot nem célszerű oktatási nappá tenni, kiváltképp nem a kotta és ének tanítására áldozni. A tanterv szerint a népiskola valamennyi osztályában egységesen heti négy órában, elsősorban a délután alkalmával kell az éneket tanítani. A négy szakórán kívül, az is-kolai napnak reggelente és délutánonként egyházi énekkel és imával kell kezdődnie, illetve zárulnia. A tananyagból a dunamelléki tantervtől eltérően a rajz tanítása kimaradt, a tiszáninnenitől eltérően pedig a testnevelés maradt ki. A jelentősebb eltérés azonban a cselekvés és munkaközpontú duna-melléki tantervet jellemző gazdaságtan és háztartás tantárgyainak, különösen azonban az állatte-nyésztés kritikájában mutatkozott meg. Baló Benjámint tanterve a kertészkedéssel összefüggésben lévő tevékenységeket, különösen a selyemtermesztéshez kapcsolódó tevékenységeket csak választha-tó jelleggel tartotta célszerűnek, mint írta „Hanem ezen selyemtan ne legyen kötelező tantárgy, csak azok oktattassanak erre, főleg leányok, kiknek erre kedvök és hajlamok leend, mert se nem szüksé-ges, se nem lehetséges, hogy minden ember selyemtenyésztő legyen.”⁹⁰⁶, ugyanakkor a dunamelléki tantervet kiegészítette a gyümölcsfa- és a szőlőnemesítés rendszeres tanításával. A háztartástannal kapcsolatban napi rendszerességgel elrendelte a leányok oktatását ruhaszabásra, varrásra, harisnya-kötésre, a feladatot az ezért fizetésben részesülő tanítóné munkakörébe helyezte. A Gönczy Pál-féle tanterv egyik központi elemének tekinthető széleskörű mezőgazdasági képzést, ugyanakkor teljes mértékben elutasította. Álláspontja szerint ennek a legtöbb iskolában nincsenek meg a szükséges infrastrukturális feltételei, másrészt pedig az órarendbe is nehezen illeszthetőek be. Konceptiója szerint a baromfi- és marhatenyésztést, a tejgazdaságot a gyermekek „sokkal jobban megtanulják a szülői háznál.”⁹⁰⁷ Emellett számolt az esetleges visszaélésekkel is: „csaknem minden helyütt az is-

901 Baló i. m. 362. oldal.

902 Baló i. m. 362. oldal.

903 Baló i. m. 362. oldal.

904 Baló i. m. 362. oldal.

905 Mint folytatta „Az ének által érdesíthetjük a gyermeket egész életre a templomhoz, mert tudván és szeretvén énekelni, csak azért is templomszeretővé leszen, hogy tettelesen is részt vegyen az istentiszteleten.” Baló i. m. 362. oldal.

906 Baló i. m. 368. oldal.

907 Baló i. m. 369. oldal.

kolai tanulás idején dolgoztatnának a fiúkat és leányokat.”⁹⁰⁸, valamint a szülői ellenállással is.

Az órarendek a tantárgyak csoportosításának megfelelően alakultak, ugyanakkor az órarendekben azonosítottunk néhány alapkészséget meghaladó tantárgyat, illetve vázlatpontot, ilyenek számított az egészségügyi szabályok (részeként: alkoholprevenció, különösen a pálinkafogyasztás egészségügyi kockázatai), emberismeret; természetrajz (állatképek, növények, ásványok); földrajz (sziklák, hegyek, naprendszer, Európa általános földrajza, Magyarország és Erdély részletes földrajzi leírása, úti képek); természettan (babonák eloszlása, kísérletek); történelem (Magyarország történelme, Árpád-ház története); játékalapú testnevelés; kertészeti foglalkozások. Az alábbiakban kiemelünk néhány tananyagvázlatot.

- Természetrajz: Az első osztályosok a természetrajz során megismerik a hétköznapiak során látott állatokat, azoknak természetét, életmódját, táplálkozását, élettartamát, később pedig az egzotikus állatokkal ismerkedhetnek meg képekben („tigris, oroszlán, elefánt”⁹⁰⁹). A másodikok a természetrajz során a növényekkel, ásványokkal és az első osztályban meg nem mutatott állatokkal (szemléltető képek segítségével) bővítik tudásukat, a tanterv szerint a tanítónak törekednie kell, hogy a képek mellett lehetőség szerint a természetben is megmutassa azokat. Negyedik osztályban az emberismeret került előtérbe, különösen az egyes népfajok sajátosságai, szokásai.
- A természettannal összefüggésben a tanterv legnagyobb célnak a „babonák, tévelygések”⁹¹⁰ megszüntetését írta, az oktatás eszközeként szintén olvasókönyveket és felolvasásokat ajánlott. A természettan kísérletekkel, és azok értelmezését segítő szakkönyvekkel egészül ki, a naprendszer részletesen, de nem tudományosan kerül ismertetésre, az állattant, növénytant, és ásványtant az egyes elemek alkalmazásának tükrében oktatja a tanító, ennek során kitüntetett figyelmet helyez a mérges növényekre. Szintén a negyedik osztályban tanulnak „a népszerű földmérésről”⁹¹¹ egyrészt „táblán figurákkal”⁹¹², másrészt gyakorlati megközelítésben „öllel, lánccal a mezőn.”⁹¹³
- A földrajz során a tanítónak az általános érdeklődést kell felébresztenie, ezért felhívja „a hegyek, sziklák, folyók, tengerek, szigetek, többféle országok”⁹¹⁴ létezésére a figyelmet. Fontos kritérium, hogy név szerint az egyes tárgyak nem nevezendők, csak fogalmi szempontból vizsgálандóak. A földrajz keretén belül topográfiai ismeretekkel, a föld felszínének és belső szerkezetének általános leírásával, a naprendszer általános magyarázatával ismerkedtek meg, ezeket egészítette ki Európa általános földrajza (a nevezetes városokkal, folyókkal, hegyekkel). Az eszközök és tanításmódszertan tekintetében a szemléltetést helyezve előtérbe a tanterv „mind csak szóval és rajzban mappából (térképről), a világot sem könyv nélkül magolva.”⁹¹⁵ A harmadik osztályosok a földrajz esetében a térképekről és nem könyvekből ismerték meg a világ országainak és Európának elhelyezkedését általánosságban, Magyarországot és Erdélyt valamivel részletesebben a legfőbb célt a tanterv alapján az alapszintű tájékozódás jelentette, pontosan hogy „a gyermekek ez évben annyira legyenek a földrajzban, hogy a mappákról minden földrajzi kérdésre felelni tudjanak, és nyomrul nyomra kimutassák a mappán e vagy ama távol országba, városba mely úton, városokon keresztül mehetnek.”⁹¹⁶ Negyedik osztályban a diákoknak térkép alapján fel kell ismerniük és el kell mondaniuk az öt világrészt, részletesen Európát, leginkább részletesen pedig Magyarországot és Erdélyt. Emellett elkészítendő olvasókönyvekből útleírások segítségével ismerik meg az

908 Baló i. m. 369. oldal.

909 Baló i. m. 355. oldal.

910 Baló i. m. 358. oldal.

911 Baló i. m. 359. oldal.

912 Baló i. m. 359. oldal.

913 Baló i. m. 359. oldal.

914 Baló i. m. 355. oldal.

915 Baló i. m. 356. oldal.

916 Baló i. m. 357. oldal.

egyres országokat, a könyvek képeivel, illusztrációival az állatokat, városokat, természeti formációkat.

- A történelem keretében a diákoknak a tanító az általános világ történelemből és a hazai történelemből elbeszéléseket mondott el. Elsőként a harmadik osztályban jelent meg a történelem tantárgy önálló tanulása (amely részben felváltotta a történelmi elbeszélések hallgatását). Ennek során a gyermekek a hazai történelmet vázlatosan és általános tájékozódás tekintetében tanulták, valamint megismerkedtek a világtörténelem nevezetesebb „vonásaival, mozzanataival, eseményeivel.”⁹¹⁷ A tanterv a hangsúlyt azonban kiváltképp Magyarország történetére, s azon belül az Árpádok korára helyezte, oktatási eszközként az olvasókönyvet, és tanítói felolvasásokat jelölt meg. A negyedik osztályosok történelemből Magyarország és Erdély történetét nemcsak olvassák, de az olvasás mellett betű szerint memorizálják, a szomszéd népek történetéből pedig annyit tanulnak „mennyi a mi nemzetünkkel viszonyban létöknél fogva múlhatatlanul és önként előjön.”⁹¹⁸, ezen kívül megismerkednek nemzeti és nép dalokkal („ártatlan népdalok”⁹¹⁹),
- Az egészséggtannal kapcsolatban a tanterv versek megtanítását írta elő, valamint az általános egészségre, és különösen a pálinkafogyasztás kockázataira vonatkozó példákat helyezte előtérbe.

A heti órarendet több ponton kiegészítette a tanterv. Az a) – h) bekezdésből csak néhány lényegesebbet emelünk ki.

- A c) bekezdés: a kertészettel, fanemesítéssel, selyemtenyésztéssel összefüggésben megállapította, hogy annak gyakorlását az órarend helyett a természet, az évszak, és az időjárás határozza meg. A tevékenységre általánosságban évente másfél hónap áll rendelkezésre, ekkor pedig a megadottnál több időt kell a tevékenységekre fordítani.
- A b) bekezdés rögzítette, hogy a házimunkát, különösen a varrást, ruhaszabást a leánygyermek hétköznaponként egy órában tanulják a tanító feleségétől.
- Az f) bekezdés felhívja a figyelmet arra, hogy az órarend kizárólag a tantárgyak következős rendjét, tehát sorrendjét határozta meg, s ennek betartását várta el a tanítótól. A tényleges időpont (pl. reggel 8-9-ig) kijelölésére Árvay Józseftől és Gönczy Páltól eltérően, tehát nem vállalkozott, ezt a következőkkel indokolta: „Nem írtam be a rovatokban megnevezett órákat, mert soha arra nem fogunk mehetni, hogy az így kitézett órák úgy megtartassanak mindenütt és mindennap, a hogy kiírják. ... Ne csináljunk tehát oly szabályt, melynek pontos megtartásához nincs biztos kilátásunk.”⁹²⁰
- A g) bekezdés rámutatott arra a tényre, hogy a tanterv Árvay József és Gönczy Pál szabályzatától eltérően nem vállalkozott a tanítók számának megfelelő órarendvariánsok elkészítésére, vitatható érvelése szerint „ugyanazt és azon időben kell elvégezni az 1 tanítójú iskolában is mint a hol 4 a tanító.”⁹²¹ Az órarend az egy tanítóval működő népiskolák szükségleteinek megfelelően került összeállításra. A g) bekezdés értelmében a tanterv további jellegzetességét a részlegesen koedukatív megközelítés adja. A leánygyermek részére Baló Benjamin nem írt külön tantervet, az órarend is mindkét nemre vonatkozott. Ezt azzal indokolta, hogy „semmi sincs a fenn részletesen megírt(am) tantárgyakban, a mit leányoknak éppen úgy nem volna szükséges tanulni mint a fiúknak.”⁹²² Kissé bizonytalan megállapításával a földrajzt, a természettant, a törtszámokat, és a hármasszabályt a leánygyermek részére mellőzendő tantárgyakként értékelte. A tanterv a nemenként szegregált oktatást tartotta a leginkább megfelelőnek, mint írta „minden módon elérni igyekezzük, hogy a leányoknak a

917 Baló i. m. 358. oldal.

918 Baló i. m. 359. oldal.

919 Baló i. m. 359. oldal.

920 Baló i. m. 374. oldal.

921 Baló i. m. 375. oldal.

922 Baló i. m. 375. oldal.

fiúktól elkülönözött iskolájok legyen mindenütt.”⁹²³

- A h) bekezdés elismeri, hogy a gyermekek nevelése emeli a lelkész tekintélyét, részben az osztályokra bontott tananyagnak megfelelően elfogadja a lelkész oktatás célú alkalmazását különösen a hittan tekintetében, ugyanakkor azon túlmenően – más teendőit figyelembe véve – nem tartotta szükségesnek aktív jelenlétét. A tanterv szerint a lelkész bár mélyebben ismeri a hittant a tanítónál, azonban mivel a népiskola legfőbb feladata éppen „a vallásos nevelés”⁹²⁴ a tanítónak is tökéletes ismerettel kell rendelkeznie a vallásos tantárgyak oktatásában. A bekezdés szerint a népiskola a megfelelő felkészültségű tanítóval megőrizheti felekezeti jellegét. Más tekintetben mivel az „egész népiskolai pályának legnagyobb részét a vallás tárgyai foglalván el”⁹²⁵, ezért ha azokat a lelkész tanítaná, azaz a „lelkész tanítván mindent, a mi vallásra tartozik”⁹²⁶) a tanítónak jelentős mértékben csökkenne az óraterhelése. A tananyagból és a tantervből következik, hogy a harmadik és negyedik rendű témakörökbe sorolható tantárgyak száma nem indokolja egy tanító főállású foglalkoztatását. A bekezdés szerinti feladatmegosztás ezért: a lelkész kizárólag a konfirmálandók osztályát oktatja heti három órában, a konfirmációt megelőző hat hétben pedig napi egy órában, az előkészítő osztályt nem számítva a többi osztály esetében azonban a tanítónak kell tanítania a vallásos tantárgyakat („természetesen a lelkész felügyelete és befolyásával.”⁹²⁷)

A heti órarendből hiányzott mind az óvoda pótlásának számító, előkészítő funkciót betöltő nulladik osztály, mind pedig a konfirmálandók osztályának órarendje. Ennek magyarázatát részben az osztályokra bontott tananyag⁹²⁸, részben az órarendet követő kiegészítés a) és b) bekezdése adta meg. A tanterv alapelveként megállapította „e két osztálynak ... szabad lábon kell állani az iskolában.”⁹²⁹ Az előkészítő osztály esetében a két részletből tudjuk, hogy az 5-7 évesek előkészítését vállaló évfolyamot kizárólag azok az egyházközségek szervezték meg, ahol óvoda nem működött. Másrészt a szabályzat határozottan kimondta, hogy a legfiatalabb gyermekek esetében a legfőbb cél a gyermekek élénk vágyának felébresztése az olvasás és írás tanulására, s „általában nagy kedvet kelteni az iskolába járásra.”⁹³⁰ A tanterv szerint az előkészítő osztályba járó nem iskolaérett gyermekeket nem lehet iskolai tanítással terhelni, mert az hozzájárulhat a későbbi tanulási kedv csökkenéséhez. Az előkészítő osztályban a tanterv szerint „nem kell tanítani, hanem értelmes beszélésben kell gyakorolni, tisztaság és rendtartásra szoktatni; tapasztalásaik elbeszélésében, vidámító, szívnemesítő kicsiny szavalatok, aranymondások, ártatlan gyermekversjátékok ... a gyermeki értelemhez alkalmazott talányok elmondásában gyakorolni, és legtöbbször a gimnasztikának korukhoz illő játékaival mulatni.”⁹³¹ A tanterv szerint az előkészítő osztályban a gyermekekkel nem a tanító, hanem a vele függőviszonyban lévő felvigyázó, vagy a felsőbb osztályokban, különösen a konfirmálandók osztályában kimagasló tanulmányi eredményt nyújtó tanuló foglalkozott, ennek során „gyermekverseket, talányokat, aranymondásokat”⁹³² olvastak fel nekik. Az ilyen tanulók játékvezetőként, és -felügyelőként is foglalkoztak az előkészítővel. Az ötödik osztály, tizenkettedik életévüket betöltött végzős tanulóinak legfőbb feladatát a konfirmációra való felkészülés jelentette. Részletes órarend nem határozta meg feladataikat. A tanterv feladatként csak annyit írt elő, hogy feladatuk szerint átisméltik a negyedik osztály hittannal kapcsolatos tananyagát, valamint a református káté szakaszait memorizálják. Az énekekben, az imákban és a bibliai történetekben a negyedik osztályosokkal együtt tanulnak, emellett a már megtanult „magyar nyelvtani fogalmazásokat, leírásokat, szépírást ... ismételve

923 Baló i. m. 375. oldal.

924 Baló i. m. 376. oldal.

925 Baló i. m. 376. oldal.

926 Baló i. m. 376. oldal.

927 Baló i. m. 376. oldal.

928 Baló i. m. 354–355. oldal; 360. oldal.

929 Baló i. m. 372. oldal.

930 Baló i. m. 355. oldal.

931 Baló i. m. 355. oldal.

932 Baló i. m. 372. oldal.

gyakorolják.”⁹³³ Erre a célra fenntartott órákon a lelkész⁹³⁴ „tanítja, oktatja, készíti ez osztályt a konfirmációra.”⁹³⁵ Mindezek mellett az ötödik osztályosok alkotják az előkönyörgőket és előéneklőket. A tanító elfoglaltsága esetén az iskola vezetését is vállalják.

A dunamelléki és a tiszáninneni tantervtől eltérően elrendelte az iskolaépületek felépítését valamennyi egyházközség esetében. A tanterv szerint amíg az épületek külső formája az anyagi helyzet függvényében eltérő lehet, addig valamennyi épületnek az egyházközség központjában kell feküdnie, világosnak, száraznak és padokkal felszereltnek kell lennie, egyúttal tágas, homokkal felszórt udvarral kell rendelkeznie, „a fölszerelésben, a taneszközökben, egyformán teljesnek kell lennie.”⁹³⁶ Mint igen szigorúan fogalmazott: „A mely község ennyit sem tud vagy nem akar megtenni, az nem érdemli a keresztyén egyházközség nevet.”⁹³⁷ A tiszta és száraz tanterem alaptartozékai közé sorolta az olvasóablákat, az állatképeket, a földképeket, a fekete nagy táblákat, gyakorlatilag azonban teljesen egyetértett a tiszáninneni szabályzatban foglaltaktól. Árvay Józseftől csak annyiban tért el, hogy kihangsúlyozta az elmozdítható asztalok és padok szükségességét, elsősorban a tanterem tisztán tartása érdekében. Azok elhelyezését pedig úgy tartotta megfelelőnek, hogy a tanító bármikor a gyermek mellé állhasson. A berendezések közé sorolta a tanteremben, vagy a tanító szobájában felállítandó zárt szekrényt, amelyben a pedagógiai munkákon kívül a „népiskolai könyvtár”⁹³⁸ és dokumentumok kaptak helyett. Utóbbi csoportjába sorolta a tanterv a jegyzőkönyveket, úgymint az iskolai anyakönyvet, az iskolai naplót, a tanítói naplót. A dokumentumok sem Árvay József sem Gönczy Pál munkájában nem szerepeltek. Az iskolai anyakönyv tartalmazta évről évre (tehát történeti megközelítésben is) a beiratkozott és végzett (kilépett) tanulókat életkoruk szerint, valamint a hivatalba lépett és az abból kilépett tanítókat. Az iskolanaplóba az iskola fontosabb eseményei könyvelendők, úgymint „az iskolaügyelők látogatásai, azok eredményei; a félévenkénti iskolai vizsgálatok; az iskola számára tett ajándékozások; az iskolának jobb és balsorsa.”⁹³⁹ A tanítói naplóba a tanító a tanítással és fegyelemmel kapcsolatos tevékenységeit tünteti fel az iskolalátogatás- és mulasztás adminisztrációja mellett, de szintén ezen dokumentumba rögzíti az iskola szükségleteiről szóló indítványokat, kívánásokat. A naplót rendszeresen bemutatja a tanfelügyelőnek.

A tanterv a dunamelléki tantervhez hasonlóan lényeges hangsúlyt helyezett a vezérkönyvek használatára. Megkülönböztette egymástól (1.) az általános vezérkönyvet, (2.) a vallást, (3.) a magyar nyelvtan, (4.) a szám- és mértan, (5.) a földrajz, (6.) a természetrajz, (7.) a természettan, (8.) a testgyakorlás vezérkönyvét. Önálló tételként tüntette fel az elkészítősök tankönyvét. Az egyes tantárgyak vezérkönyvének irányelveit mindössze egy-egy mondatban, kissé általánosan fogalmazta meg, de feltételezhetően valamennyi esetben elvárta a tanításmódszertan világos és részletes leírását a vezérkönyvekben. Az általános tanítóvezérkönyv esetében azonban hosszabban fejtette ki nézeteit, s ez támpontot adhat a többire nézve is. A tanterv szerint a megfelelően összeállított tanítóvezérkönyv részletes és világos utasítást ad az iskolai vezetésről általánosan, feltünteti „miként mozogjon a tanító nyomról nyomra, a tanterv realizálásában, a napirend vezetésében, reggeltől estig, az egész éven át, miként járjon el az iskolai fegyelemben, hogy tartsa élénk foglalkozásban a különböző tanosztályokat, hogy egy gyermek se legyen elhanyagolva; hogyan kedveltesse meg a gyermekekkel az iskolát, hogyan viselje magát az iskolán kívüli társalgásban.”⁹⁴⁰ A vezérkönyvekkel kapcsolatban meghagyta, hogy azok „előállítására bármilyen nehéz és költséges is, de mellőzhetetlen, mert azok nélkül az iskolaügy jobbra nem fordulhat.”⁹⁴¹ A tanterv az egyes tantárgyakhoz tartozó vezérkönyv-

933 Baló i. m. 360. oldal.

934 A tervezetnek megfelelően a lelkész legalább heti három órát jelölt ki erre a célra, a konfirmáció napja előtt pedig „42 napon keresztül minden nap egy órán a lelkésztől tanulják a vallást, és különösen a konfirmációhoz készítettnek.” Baló i. m. 372. oldal.

935 Baló i. m. 360. oldal.

936 Baló Benjamin: Népiskolai tantervjavaslat. II. rész. SF. II. évf. 10. sz. Sárospatak, 1859. május 20., 957. oldal.

937 Baló i. m. 957. oldal.

938 Baló i. m. 958. oldal.

939 Baló i. m. 958. oldal.

940 Baló i. m. 958. oldal.

941 Baló i. m. 959. oldal.

vek elkészítésének elrendelését követően osztályokra és tantárgyakra bontva röviden részletezte a gyermekek kezébe adandó tankönyveket és tanfelszerelést⁹⁴². A nyolcadik fejezetben a népiskolai tankönyvek előállítására némi fontosabb dolgot megjegyzett. Ezek közül kiemeljük, hogy a tankönyvek elkészítését pályázati rendszerben képzelte el, felhívta a figyelmét a magas pályadíjak motivációs szerepére. A pályázókat azonban előláróban tájékoztatta arról is – némileg Gönczy Pállal azonosan –, hogy a népiskolai könyvek összeállítása „Nehezebb sokkal ... a tudósok kezébe szánt könyvek készítésénél.”⁹⁴³, mint fogalmazott: a gyermekkönyvnek „rövidnek, tartalomdúsnak, világosnak és a legmagasb eszméket népszerűsítőnek kell lenni! Milyen egymást kirekesztő tulajdonok ezek! Pedig egyesülniök kell a gyermekkönyvekben, mert különben a könyv semmit sem ér. Ez teszi szerfölött nehézé és hosszadalmassá e munkát.”⁹⁴⁴ A feladat megoldását igen hosszasan részletezte⁹⁴⁵, különösen a gyermekeknek szánt olvasókönyveket és tankönyveket.

A tanterv a keretrendszer tekintetében elsőként a félévek időbeosztását határozta meg. Ennek megtétele kimaradt a dunamelléki és a tiszáninneni tantervből is. A tanterv a félév kezdetét az egyházi év kezdetének napjában, advent első vasárnapjában határozta meg: „Ekkor vezessék a szülék gyermekeiket a lelkészhez, ki azokat az iskolatanítónak az iskolai anyakönyvbe írás végett ajánlja, átadja.”⁹⁴⁶ Az előírás szerint az iskolába lépésnek „meghatározandó rövid és egyszerű ünnepélyességgel történjék.”⁹⁴⁷ Hétközi szünnapnak két délutánt rendelt el. Az évközi szüneteket az előírt időszakok: a karácsony, a húsvét, és a pünkösd hete jelentette. Az évközi szünetek nem jelentettek iskolaszünetet, mivel a diákok ezekben az időszakokban is látogatták az iskolákat, csak rövidebb időt töltöttek el. Ezekben az időszakokban az órarend és a tananyag úgy módosult, hogy a diákok „csak bibliai történetek olvasásában, éneklés és könyörgésben foglalkoznak.”⁹⁴⁸ A tanterv szerint az egyházi ünnepekhez kapcsolódó szünetek a legalkalmasabbak a vallásos érzület emelésére: „az ilyen szünetek egész életükben fönmaradó hatálylyal fognak lenni.”⁹⁴⁹ Teljes szünet a két félév között volt. A tanterv teljes szünetet elsősorban a mezőgazdasági munkák (szüret, betakarítás, kukoricatörés), valamint a téli időszakra való felkészülés miatt rendelt el. A két hónapos szünet a hétfő és szombat közötti órák szüneteltetését eredményezte, vasárnaponként ismétlés céljából látogatni kellett az iskolát. A tanterv a fenti szünetek mellett hangsúlyozta a nyári iskoláztatás szükségességét, elfogadhatatlannak tartva, hogy a szülők május és október közötti mezőgazdasági időszakban a munkaerőnek tekintett gyermeküket nem járatják iskolába, mint írta: „ha csak télben járnak föl a gyermekek, s nyár folytán teljesen elfeledik a télben tanultakat.”⁹⁵⁰), illetve, hogy a tanítók és lelkészek is mezőgazdasági munkával foglalkoznak a népiskola vezetése helyett. A félévek időbeosztásával kapcsolatban öt pontból álló ütemtervet állított össze:

1. Bejelentkezés, beiratkozás időszaka advent első vasárnapjának hete
2. Az iskolai év és a szorgalmi időszak kezdete az advent első vasárnapját követő első hétfő, az iskolai évet a lelkész és a presbitérium jelenlétében rövid ünnepélyvel kell megnyitni, amelyen a szülők is részt vehetnek
3. Részleges szünetnek a karácsonyi, húsvéti és pünkösd penitenciális hetek tekintendők
4. Teljes szünetnek az október és november hónapok tekintendők
5. A nyilvános iskolai vizsgák a templomban április és szeptember utolsó vasárnapjain.

A tanterv előírta a tanítási nap kezdetének és lezárásának időpontját, illetve ezen belül a délelőtti és délutáni szakaszok kezdetét és végét. Téli időszakban a délelőtti tanítást reggel hét óra és tizenegy óra között, a délutáni tanítást kettő és négy óra között írta elő. Nyáron a délelőtti tanítást reggel hat

942 Baló i. m. 959–962. oldal.

943 Baló i. m. 962. oldal.

944 Baló i. m. 962. oldal.

945 Baló i. m. 962–966. oldal.

946 Baló Bénéjamin: Népiskolai tantervjavaslat. I. rész. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. szeptember 4., 363. oldal.

947 Baló i. m. 363. oldal.

948 Baló i. m. 363. oldal.

949 Baló i. m. 363. oldal.

950 Baló i. m. 363. oldal.

óra és délelőtt tíz óra, a délutáni tanítást három és öt óra között határozta meg. A főbb időpontok és időszakok megadása mellett kifejtette a vasárnap, illetve a szerda és szombat délutáni szünetek megszervezését, utóbbiakat egyben játékidőnek tekintette. A játéktól csak a magatartásukban elmarasztalt gyermekeket tiltotta el nevelő célzattal („az iskolai fegyelemnek egyetlen sikeres és üdvös módját nyújtják ezen délutánok, mert ezen órák örömeitől el kell tiltani azokat, és az iskolateremben felvigyázat alatt és dolognál [...] tartani az olyan gyermekeket, kik akármely hibáért, hanyagságért fenytést érdemelnek.”⁹⁵¹ A tanító jelenlétében zajló játékok körébe sorolta a gimnasztikát, úgy gondolta a játékos testgyakorlatok hozzájárulnak a gyermekek fizikai és mentális állapotuk javulásához. A játék- és tornaeszközök (pallók, hinták, létrák, kötélhágcsók) elkészítését.

A tanterv érvényesülésének egyik alapfeltételének a tanügyigazgatás és a felügyeletrendszer megszervezését tekintette. A felügyeletet ellátóktól elvárta a „tevékenységet, tárgyavatottságot, ügyszeretetet.”⁹⁵² A tanügyigazgatás rendszerének alapjaként a dunamelléki tantervben és a tiszáninneni tanügy-igazgatási szabályzatban foglaltakat tekintette, mint írta „Ezen javaslatnak lényegét elfogadandónak vallom.”⁹⁵³ Az Antalfi János és Gönczy Pál munkájára alapozott⁹⁵⁴ tanügyigazgatás alsó szintjének a helyi iskolai bizottmány helyezkedett el. Az iskolaszék tagságát a lelkész, a tanító, valamint „az iskolaügyet szíven viselő egy vagy két intelligens egyháztág”⁹⁵⁵ adta. Az iskolaszék az előirtak szerint tizenöt naponként tart értekezletet, havonta egy alkalommal felkeresi a népiskolát, felméri annak állapotát, tapasztalatairól és határozatairól jegyzőkönyvet vezet, az akadályokat törekszik elhárítani, a lehetőségein túlmutatókat magasabb szintre terjeszti fel. A tanügy-igazgatási rendszer második szintjén helyezkedik el az egyházmegyei körlátogató (járási) bizottmány. A járási bizottmány felügyelete hat-nyolc egyházközségre terjed ki. A bizottmány tagságát tekintve alapesetben egy lelkészből, egy tanítóból és egy világitól áll. A tagok megválasztása az egyházmegyei közgyűlés jogkörébe tartozik. A járási bizottmányok feladatuk szerint három havonként keresik fel a hatáskörükbe tartozó népiskolákat, ellenőrzik azok „szellemi és anyagi állapotát, bajait, tanítók naplóit, iskolai jegyzőkönyveket, és azokról, akár elintézhetik véglegesen akár nem, jegyzőkönyvet visznek, a következő 3. sz. a. választmányhoz.”⁹⁵⁶ A tanügy-igazgatási rendszer harmadik szintjén a hét tagból álló egyházmegyei iskolai választmány helyezkedett el. Tevékenysége szerint évente háromszor tart értekezletet az egyházmegye eltérő helyszínein. Az egyházmegyei választmány nem végez közvetlenül nem ellenőrzi a tanintézeteket. Az értekezleteken a járási felügyelők jelentéseit vizsgálja, amelyek segítségével „valamennyi egyházmegyei iskolák állapotáról”⁹⁵⁷ tájékozódik, lehetősége szerint a felmerült akadályokkal kapcsolatban intézkedik, a lehetőségén kívül állókat pedig felterjeszti a tanügy-igazgatási rendszer negyedik szintjére. Az egyházmegyei bizottmány jogállását tekintve az egyházmegye hivatalos szervezete, az egyházmegyei közgyűlés „ettől veszen ... tudósítást az iskolák felől, és ez által hajtja végre intézkedéseit, határozatait.”⁹⁵⁸ Negyedik szinten az egyházkerületi népiskolai főválasztmány helyezkedik el, amely az egyházkerületi közgyűlés hivatalos szervezetének tekinthető. Tagsága kilenc-tizenegy főből áll. Tagjai között lelkészek, tanárok, világiak szerepelnek, valamint rendes tagként az egyházkerület tanítóképző intézet igazgatója található. Feladatai szerint a népiskolaüggyel kapcsolatban indítványokat, javaslatokat és a kerület népiskoláira, a kerületi népiskolaügy történetére és haladására vonatkozó jelentéseket terjeszt be az egyházkerületi közgyűlés részére, folyamatos kapcsolatban áll az egyházkerületi tanítóképző intézettel, annak igazgatójával „egyetértésben, kiválogatja és ajánlja a tanítójelölteket.”⁹⁵⁹ Az egyházkerületi közgyű-

951 Baló i. m. 366. oldal.

952 Baló Bénéjamin: Népiskolai tantervjavaslat. II. rész. SF. II. évf. 10. sz. Sárospatak, 1859. május 20., 972. oldal.

953 Baló i. m. 972. oldal.

954 „szedjük föl t. G. úr javaslatának minden elemeit, és az utóbbi tervezetből azt, mi egyszerűsége által ajánlkozik, és így a kettőből állítsuk össze a népiskolaügyi testületet.” Baló Bénéjamin: Népiskolai tantervjavaslat. II. rész. SF. II. évf. 10. sz. Sárospatak, 1859. május 20., Baló i. m. 973. oldal.

955 Baló i. m. 973. oldal.

956 Baló i. m. 974. oldal.

957 Baló i. m. 974. oldal.

958 Baló i. m. 974. oldal.

959 Baló i. m. 974. oldal.

lés a beérkező információk alapján „intézkedik főigazgatói és rendelkezési jogánál s kötelességénél fogva az egyetemes egyházkerületi népiskolaügyben.”⁹⁶⁰, eljárása során tiszteletben tartja az uralkodó legmagasabb főfelügyeleti jogát.

7.4. A református egyházkerületek 1858. évi egyetemes (központi) tanterve

7.4.1. Elfogadásának folyamata

A központi református népiskolai tanterv keletkezéstörténetének egyes részletei megismerhetőek a Dunáninnyi Református Egyházkerület szuperintendensének, egyben a központi református népiskolai választmány elnökének, Török Pál visszaemlékezéséből. A visszaemlékezés szerint a központi református népiskolaügyi választmány 1858. május 27-ével kezdődő alakuló- és munkaértekezletén a küldöttek elfogadták a kerületi népiskolai választmányok egyesülésére vonatkozó javaslatot és összeállították a központi református tantervet. A hét napos értekezlet házi gazdája a dunamelléki kerület volt, a résztvevők között pedig megtalálható a dunamelléki, a tiszáninnyi és a tiszántúli református kerületi népiskolai választmány, valamint a dunántúli kerület küldöttei.⁹⁶¹ Az egyesüléssel kapcsolatban megfogalmazott javaslatot és a központi tantervet megerősítésért az értekezlet elküldte a négy egyházkerület részére. Az értekezlet egyháztörténeti jelentőségét az adja, hogy a négy református egyházkerület hosszú évtizedeket követően ezen alkalommal ült le az 1850-es években elsőként egyeztetni egymással, ezért az értekezlet a zsinati előkészület részének is tekinthető. Ezzel összefüggésben érdemes figyelembe venni a tiszáninnyi kerület közgyűlésén elhangzottakat: „közgyűlésünk min ezelőtt, úgy most is azon nézetben vala, hogy míg mi magyarhoni protestánsok egyház és iskola ügyében közös akarattal, összetartó erővel nem működünk, addig a netalán küszöbön álló új szervezésben egy lépést sem fogunk előre tenni.”⁹⁶² A zsinat előkészítéséhez szükség volt legalább egy zsinati ügyvel kapcsolatos közegyetértségre, vagy legalábbis összhang kialakítására a kerületek között. Ezt az első ügyet az egyházpolitikai dimenziókkal is bíró népiskolaügy jelentette. A népiskola és az egyházpolitika tekintetében is kulcsfontosságú kérdést az adta, hogy az egyházkerületek miként fogadják a népiskolaügyi egyesülésre vonatkozó javaslatokat. A folyóiratokból és értekezleti jegyzőkönyvek szerint az egyes egyházkerületek a kérdésre a következő válaszokat adták.

A Dunamelléki Református Egyházkerület 1858. szeptember 6-ai pesti közgyűlésén felolvastatott a „f. év május utolsó s június első napjaiban Pesten a 4 ref. e. ker. küldöttei által tartott népiskolai értekezlet egyesülése iránti javaslata, mint az értekezlet naplója is.”⁹⁶³ A közgyűlés a javaslat szerint szervezendő egyetemes népiskolai választmányt, és a javaslat elveit jóváhagyta. A központi tanterv vonatkozásában a közgyűlés annyi megjegyzést tett, hogy az egyházkerület érdekében „a tantervet illető munkának, – a testvér kerületek isk. választmányjaival egyetértve – tovább folytatására a kebléből nevezett küldöttségnek szabad tért enged, és az e szerint készített tervzetnek még ez évben életbeléptetésére bízza.”⁹⁶⁴ A Tiszántúli Református Egyházkerület 1858. augusztus 11–16. között Debrecenben tartott közgyűlése „A népiskolai tan és fegyelmi rendszer kidolgozásában működött (pesti) központi bizottmány munkálatát”⁹⁶⁵ az egyházkerületi népiskolai választmánynak kiadta, majd kevés módosítással a közgyűlés határozatában elfogadta. Az egyetemes népiskolai választmánnyal kapcsolatban kiemeljük az egyházkerületnek 1858. október elsejétől tartott közgyűlését, amely során a közérdekű tárgyak között „főhelyet foglalt továbbá a népiskolai

960 Baló i. m. 974. oldal.

961 Föt. Török Pál szup. és bizottmányi volt elnök úr előadása a tanügyi bizottmány keletkezése és eddigi működéséről tartott beszéde. In. A Helv. Hitv. Egyetemes Tanügyi Bizottmány. PEIL. VI. évf. 49. sz. Pest, 1863. december 6. 1569–1576. oldal.

962 Egyházkerületi közgyűlés. SF. Második folyam, májusi szám (1. szám). Sárospatak, 1858. május 15. 92. oldal.

963 – β –: Pest. A dunamelléki helv. hitv. egyházkerület gyűlése. II. rész. PEIL. I. évf. 37. sz. Pest, 1858. szeptember 18. 941. oldal.

964 – β – i. m. 946. oldal.

965 A tiszántúli ref. egyházkerület gyűlése. PEIL. I. évf. 34. sz., Pest, 1858. augusztus 28. 864. oldal.

egyetemes választmány munkálatáról tett jelentés”⁹⁶⁶ Az értekezlet pozitívan értékelte, „hogy a négy kerület egyesülése az elemi iskolák rendezésében csakugyan megtörtént.”⁹⁶⁷ A Dunántúli Református Egyházkerület 1858-ban nem tartott közgyűlést, ezért csak 1859-ban és 1860-ban tárgyalta meg az ügyeket. Az 1859. június 27–30. között Révkomáromban rendezett értekezletén a jegyzőkönyv 27. pontja szerint a közgyűlés konstatálta, hogy „A magyarországi evang. reformált négy egyházkerület népiskolai választmánya, a népiskolai és népnevelési ügy újonnalakítását tárgyzó dolgozatát dunántúli egyházkerületnek is”⁹⁶⁸ megküldte. A közgyűlés egyúttal elrendelte, hogy a tantervnek „kellő átnézés végett a kebelbeli nagytiszteletű egyházmegyékkel”⁹⁶⁹ való közlését annak érdekében, hogy minél több oldalról legyen megvizsgálva „e nagy jelentőségű tárgy”⁹⁷⁰. Az 1860. május 10–12. között Csépen tartott értekezlet jegyzőkönyvének 22. pontja az egyházmegyék kormánytanácsait felkérte „az egyetemes népiskolai választmány által készített népiskolai tantervnek haladéktalan életbeléptetésére.”⁹⁷¹ Amíg a dunamelléki, a tiszántúli és a dunántúli kerület lényeges kritika nélkül elfogadta a központi tantervet, addig az Árvay-féle korszerű, hat osztályos helyi tantervvel rendelkező tiszáninneri kerület jelentős kifogást fogalmazott meg. Az 1858. szeptember 21–23. között Tállyán tartott közgyűlés résztvevői csalódottságuknak adtak hangot. Helytelenítették, hogy a központi népiskolai választmány nem az Árvay-féle, hanem a szerintük pedagógiaileg és didaktikailag is korszerűtlen és helytelen Gönczy-féle négy osztályos tananyaggal ellátott helyi tantervet fogadta el. A központi tantervet kizárólag a tervezett egyházalkotmány, illetve a zsinat miatt hagyta jóvá a szakmai szempontok helyett. Mint a jegyzőkönyvben olvasható: „legszívesebben fog kezdet a többi testvér kerületekkel a népnevelési ügy egyformaságára nézve, üdvözlí különösen az annyira kívánatos egységet.”⁹⁷² Szakmai vonatkozásban a következő állásponton helyezkedett el: „a pesti egyetemes értekezlet által megállapított négy éves tanfolyamért a magáét vagy a hat évest is, kész feláldozni, csak hogy az egység melyet a népnevelés ügyében létesíteni s fenntartani óhajt”, meglegyen ... egy neveléstani, maga által jónak ismert elvet is feláldoz az egységért.”⁹⁷³ Hangsúlyozta a lemondással a népnevelésügy körüli évtizedes egyházkerületi reformprogramot az egység létrejöttéért kész „megakasztani vagy más irányba tereltetni is megengedi oly irányért, a mely nem talál igazolást sem életben sem tudományban.”⁹⁷⁴ Eddigi teljesítményüket úgy jellemezte, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület a népnevelés területén többet tett 1848-1858 között, mint a többi három református egyházkerület összesen, ezt egyébként tankönyvirodalmának felvirágzásával indokolta meg. A nézetünk szerint reális sérelmekkel az egyházkerület nem a lemondás visszavonását, és a központi választmány részéről javasolt szabályzat elutasítást szorgalmazta, hanem a munkával megszerzett erkölcsi győzelem és fensőbbiség elismerését, mint a jegyzőkönyv fogalmazott: „az igazság és méltányosság nevében ... ezt más egyházkerületek, különösen ezek képviselő férfiai, elismerjék, bevallják.”⁹⁷⁵ A lényeges gondolatokat azzal egészítette ki, hogy az egyházkerületek közötti unióra nem a tiszáninneri kerületnek van szüksége, hanem a másik háromnak. A meghatározó jelentőségű kompromisszum eredményeként a központi tanterv elfogadást nyert. A sérelem később is visszatér. A kerületi népiskolai választmány egyik meghatározó tagja, Erdély János a következőképpen foglalta össze kritikáját: „A népiskolaügyi egyetemes értekezlet naplójának fentebbi pontjára észrevételt nem tenni lehetetlen. Feltűnő mindjárt a mi ez egyetlen pontból is kitetszik, hogy az értekezletnek

966 H...i.: A tiszántúli hely. hitv. egyházkerület közgyűlése okt. 1-ső s több napjaiban. II. rész. PEIL. I. évf. 43. sz. Pest, 1858. október 30., 1096. oldal.

967 U. o. 1096. oldal.

968 A Dunántúli Református Egyházkerület 1859. évi nyári közgyűlése. (Jegyezte Széki Béla egyházkerületi értekezleti főjegyző.) Pápa. 1860., 4. oldal.

969 U. o. 4. oldal.

970 U. o. 4. oldal.

971 U. o. 5. oldal.

972 Valaki Pál: Egyházkerületi gyűlés Tállyán. In. Sárospataki Füzetek II. folyam. V. sz. Sárospatak, 1858. október 8., 516. oldal.

973 U. o. 516. oldal.

974 U. o. 516. oldal.

975 U. o. 516–517. oldal.

módjába esett választani a 6 és 4 éves tanfolyam közül és ez utóbbit fogadta el. A hat év szabályszerűleg van megállapítva minden első rangú népnevelő államban s egyházban Európaszerte; s van okunk hinni, hogy nem alap nélkül. Így tanítják ezt hazai tudósaink is egyezőleg, így tervezi a magas kormány a magyar katolikus népiskolákra. E részben a magyarországi ref. egyetemes értekezlet, miért, miért nem, eltér az európai gyakorlattól és a felekezeti népiskolai ügyét kivételes állapotba teszi; vagyis a kivételt, a mi csak megengedhető volna szabállyá emeli, mint a minnek csupán úgy és nem másképp lehet és kell lenni.”⁹⁷⁶ A tiszáninneri ellenállásnak köszönhetően a végül elfogadott tanterv kilátásba helyezte a hat osztályos népiskolák megszervezését ott, ahol ezt az anyagi lehetőségek lehetővé teszik. A folyamat egyházpolitikai utóhatásának tekintetében megemlíthető, hogy a tiszáninneri kerület véleményét tükröző 1859. májusi szerkesztői nyilatkozat elismerte, hogy az egyházkerület a négy osztályos dunamelléki tanterv ellen foglalt állást több alkalommal, ugyanakkor az egységesség tényét örömmel üdvözölték: „szívesen látjuk, hogy a négy egyházkerület tudott már egyszer oda emelkedni, hogy az egységnek ennyi jelét is adhatja.”⁹⁷⁷ A régebbi sérelmekkel és csalódásokkal összhangban mindenesetre a tantervet továbbra sem tekintették a „népiskolai szervezet teljes tökéletességének.”⁹⁷⁸ Úgy gondoljuk a szeptemberi egyházkerületi jóváhagyást tehát az egyházalkotmány előfeltételének tekinthető egység, vagy a közös platform létrehozásának szándéka határozta meg. A központi tantervet a szerkesztőség még 1859 tavaszán is olyan szervezetnek tekintette „melynél többről a négy egyházkerület jelenleg gondoskodni nem tartja szükségesnek.”⁹⁷⁹

7.4.2. Tanterv

Az egyházkerületek 1858 nyarán és szeptemberében megerősítették és kisebb módosításokkal látták el a központi református tantervet. A központi tanterv a református egyházra jellemző autonómia keretében alulról felfelé építkező jelleggel, döntően a népiskolai választmányok, mint szakmai testületek érdemi közreműködésével készült el. Az egyetemes népiskolai választmány a módosítások szerint 1858. szeptember végén változtatta meg a tantervet, és fogadta el, s a tanterv ettől kezdve lépett életbe. A hivatalos elnevezését tekintve „Népiskolai szervezet” a fentiekben elemzett dunamelléki tanterv alapján készült el, hivatalos szerzője Gönczy Pál. Szerkezete és tartalma szerint jellegét tekintve kerettanterv. Önmagán túlmutató jelentősége Kelemen Elemér szerint „a református népiskolák 1858-as szervezeti szabályzata [...] sok tekintetben előképe és szakmai megalapozása lett az 1868-as népiskolai törvénynek és az 1869-es népiskolai tantervnek.”⁹⁸⁰ A kerettanterv a tantárgyak tananyagvázzalátával és vázlatos tanítás-módszertani útmutatása mellett nem tartalmazza szignifikáns mértékben Gönczy Pál-féle cselekvésközpontú, munkáltató népiskola eszméjét. A tanterv nem jelent meg egyik folyóiratban sem. A tanterv felépítését tekintve a következő fejezetekből állt:

1. A népiskola feladata és célja;
2. A népiskolai idő tartama;
3. A népiskolai tantárgyak (tartalma és terjedelme);
4. Leckerend s a tantárgyak órák szerinti beosztása;
5. Tankönyvek és taneszközök.

A fejezetek kisebb egységekre tagolódtak. A dokumentum felépítése nagyrészt megegyezett Árvay József tantervével néhány lényegi különbséggel. A tiszáninneri tantervtől eltérően a tantárgyak tananyagtartalmát és tanításmódszertanát a kerettanterv követelményeinek megfelelően vázlatosan, vonalvezetésszerűen, mintegy a kereteket megadva fejtette ki, valamint hiányoztak belőle az erkölcsi

976 Erdélyi János: Sárospataki Füzetek II. folyam. V. sz. Sárospatak, 1858. október 8., 510–511. oldal.

Elérhető: <https://books.google.hu/books?id=od4ZAAAAYAAJ&hl=hu&pg=PA510#v=onepage&q&f=false> (2018. május 7.)

977 (Szerző nélkül.) Népiskolai szervezet. SF. II. folyam. X. sz. (májusi sz.). Sárospatak, 1859. május 20., 997. oldal.

978 U. o. 997. oldal.

979 U. o. 997. oldal.

980 Kelemen Elemér: Tantervpolitika, tantervkészítés a 19-20. században. Educatio III. évf. 3. sz. 1994., 391. oldal. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00009/pdf/785.pdf> (2018. május 9.)

nevelésre, a tanfegyelemre vonatkozó szegmensek. Utóbbi szegmenseket az 1859 őszi elfogadott népiskolai rendtartás pótolta. Más tekintetben szintén a kerettanterv követelményeinek megfelelően tartalmazta a vezér- és olvasókönyvek összeállításának szempontjait. A tanterv célja részben a tantárgyak tananyagvázlata szerint elkészítendő tankönyvek, illetve tankönyvkészítők orientálása volt. Ennek realitását a központi református népiskolai választmány tankönyvprogramjával kapcsolatban kiadott pályázatok igazolják, illetve a beérkező pályázatok elbírálásának szempontjai mutatják. A kerettanterv jellege az eredeti egyesülés céljaival, különösen az egyházkerületi autonómiával függ össze, ugyanakkor megállapítható, hogy a tananyagvázlat és a tanításmódszertan hiánya a vezérkönyvek és olvasókönyvek hiányában jelentős mértékben gátolta a tanterv azonnali végrehajtását. A kerettanterv jellege mögött elsősorban tehát az áll, hogy a kerületek és a kerületi választmányok csak a minimális tartalomszabványosításban tudtak megállapodni. Mint erről a fentiekben írtunk a tiszáninneri kerület és annak népiskolai választmánya határozottan ragaszkodott a tananyag, a tanításmódszertan és a tankönyvek összeállításának szabadságához. Az ilyen jellegű törekvéseket a nagyobb egyházpolitikai célok (zsinat, egyházalkotmány) érdekében a központi választmánynak figyelembe kellett vennie. Érdemi vitát ezért a tananyagtartalom, a tanításmódszertan szabadságának és minimum standardjának összeegyeztetése jelentette. Kérdés volt, hogy az egyetemes választmány a tartalmi szabványosítással mennyire kösse meg a népiskolaügy szabad fejlődésének útját. A kerületi viták tükrében nyilvánvalóvá vált, hogy a helyi tanterv létrehozásával a szabványosított részletes tananyagtartalom, módszertan és könyvek bár a tanítókat munkájukban jelentősen segítik, a kerületek tanügyi-szellemi autonómiáját jelentősen csökkentik, egyúttal a szabad verseny gátjává válhatnak. Ezekből adódóan a kerettanterv csak a kötelező alapokat, a minimum sztenderdek határozta meg, a valós tartalmat a helyi tanterveket helyettesítő vezérkönyvek, részben olvasókönyvek hatáskörébe helyezte. A kerettanterv egyik értékének a rögzített alapokkal összhangban álló továbbfejlődés lehetőségének biztosítása jelentette.

A református szellemiségű központi kerettanterv egyszerre tekinthető értékelvűnek és haszonelvűnek. A fentiekben megismert tantervekhez hasonlóan egyszerre vette figyelembe az egyház, az állam, a társadalom és a gazdasági elvárásait. A kerettanterv a népiskola céljának a református hitelveknek megfelelő keresztyén valláserkölcsei értékrenden és nemzeti alapon álló értelmes polgárok kinevelését tartotta. Az általános cél mellett felmerült az Isten országának földi megalapítása, a jó erkölcsiség és vallásosság, az értelem fejlesztése, az önmunkásságra, a munkaszeretetre, a polgári kötelesség teljesítésére való felkészítés, és a hazaszeretet. A kerettanterv a célok elérésének eszközeit az alapkészségek kialakításában és megfelelő tananyagban látta. A kerettanterv figyelembe vette a népiskola identitását, ezért a tananyagot és a tanításmódszertant elkülönítette a gimnáziumi osztályokétól. Kiemelte, hogy a népiskolának nem lehet célja a tantárgyak tudományos előadása, a tananyag tudományos rendszerezése. Ehelyett a népiskola feladata az egész személyiség nevelése, s ennek keretében különös feladata a szív nemesítése, az értelem fejlesztése, a mindennapi élet követelményeivel összhangban a tudományok „népszerűsítése és terjesztése”⁹⁸¹. Az alapelvet erősíti meg, hogy a kerettanterv a természettudományos tantárgyak esetében nem a tudományok egész rendszerét kívánta oktatni, hanem a mindennapi életben hasznos természeti elemek vonatkozásaival kívánta megismertetni a gyermekeket. Az alapelv egyértelműen különválasztotta a népiskolát a polgári, de főként a gimnáziumi osztályoktól. Az alapelvvvel tovább erősítette a református alapfokú nevelés-oktatás-képzés sajátos identitását, pontosan definiálva a képzési szint célrendszerét, és korlátait. Megemlítjük, hogy a tiszáninneri helyi tanterv ezt jóval részletesebben és szabatosabban tette meg. A kerettanterv más részén elhelyezett célok szerint a népiskola feladata „a gyermekeket gondolkodása felébresztése és az értelem kifejtése által ... az ismeret-szerzésre”⁹⁸² vezérelni, valamint lelki tehetségeinek összhangzatos fejlesztésével a gyermeket képessé tenni az iskolán kívüli, önálló továbbképzésre (önképzésre). Kiemeljük, hogy a népiskolai oktatás korszerűségét elsősorban az

981 Gönczy Pál: Népiskolai szervezet, a református négy egyházkerületi iskolák választmánya megbízásából. Pápa, 1859., 3. oldal.

982 Gönczy i. m. 28. oldal.

adta, hogy a szükséges ismeretanyagok elsajátítása mellett, elsősorban a gyermekek gondolkodásának, értelmének fejlesztését, az önálló problémamegoldást, az életben való boldogulást, az önfejlődés alapjainak lefektetését, azaz az életre nevelést, végső soron az életképesség elérését fogalmazta meg célként.

A célok teljesüléséért a kerettanterv előírta az általános tankötelezettséget, a beiratkozás napját a tavaszi hónapok idejében határozta meg: „a melegebb idő beálltával, a helybeli iskolai felügyelettség által meghatározandó naptól fogva, 14 nap alatt, minden szüle köteles iskoláztatásra alkalmas, hét éves gyermekét, iskolába feladni.”⁹⁸³ A kerettanterv a tanulmányi idő egészét négy plusz egy osztályban határozta meg, az éves tanidőt pedig tíz hónapban. A két félév között legfeljebb két hónapos szünetet engedélyezett, figyelembe véve a mezőgazdaság foglalkozású lakosság munkaszervezését. A népiskolai oktatás tartalmi része négy osztályban valósult meg. A négy osztályt megelőző tavasszal kezdődő félév Baló Benjámintantervéhez hasonlóan az iskolaérettséget megalapozó, előkészítésnek tekinthető, amely az eltérő szociokulturális háttérű gyermekek kiegyensúlyozását tartotta céljának. Az előkészítő félév tananyagát, az alkalmazott tanításmódszertant a kerettanterv nem szabványosította, annak kialakítását a helyi iskolaszék feladatkörébe utalta. Az iskolaszékeknek ezzel kapcsolatban a helyi körülményeket kell figyelembe venniük. A kerettanterv szabálya szerint a szülőknek a hetedik életévet betöltött gyermekeiket kell tavasszal iskolába íratniuk. A negyedik osztályt követő félév során a diákok a helyi lelkész vezetésével a konfirmációra készülnek. A konfirmációs osztály főbb tananyagát a református hittan és hitelvek, a Heidelbergi Káté, a szimbolikus könyvek képezték, emellett a diákok a korábbi osztályokban tanultakat ismételték, a tanulmányukban élenjárók pedig a tanítónak nyújtottak segítséget, s ennek keretében a kisebb gyermekekkel foglalkoztak. Ennek a feladatnak különösen az egy tanítóval működő népiskolában volt elvitathatatlan jelentősége és értéke. A kerettanterv tehát a négy osztályos plusz kétszer egy féléves népiskolát tekintette minden egyházközségben kötelezően megszervezendő szabvány népiskolatípusnak. A tiszáninneni kerület és népiskolai választmány fentiekben ismertetett kritikáját és az általuk javasolt hat osztályos népiskolatípust a tanterv gyakorlati szempontok szerinti helytelenítette. Álláspontja szerint a református népiskolarendszert az egy tanítóval működő osztatlan népiskolák jellemzik, ezért a hat osztályos tanterv tananyagát egy tanító még tanulók bevonásával, tansegédrendszer alkalmazásával sem tudja eredményesen tanítani, a valláserkölcsi nevelés pedig egészében ellehetetlenül. Az állásfoglalás másik része a továbbtanulás miatt helytelenítette a hat osztály megszervezését, mint a tantervben olvasható: „vannak gyülekezetek, melyeknek iskoláiból némely növendékek gyakran fensőbb tanintézetekben (reál iskolák- és gymnasiumokba) kívánnak átlépni.”⁹⁸⁴ A tanterv helytelenítette a hat osztállyal járó tanulmányi idő elhúzódását, mint írta: „Az ilyen szándékkal bíró növendékeknek négy év alatt legfeljebb 11 éves korokig be kell végeznie nép(elemi)iskolát, mivel másként fensőbb tanpályájuk bevégzése felette hosszú időre nyúlnék.”⁹⁸⁵ A jelentős vitaalapot ezért részben az adta, hogy a négy vagy a hat osztály legyen a szabványtípus, a másik vitaalap pedig a helyi tantervekkel (pl. tiszáninneni kerület helyi tanterve szerint) működő öt és hat osztályos népiskolák jövője. Amíg az elsővel kapcsolatban a szabvány a négy osztályos lett, az opcionális a hat osztályos, addig a második vitalappal kapcsolatban a kerettanterv három pontból álló megállapítást tett. Az első pont a helyi tantervek szerint működő öt és hat osztályos népiskolák igazgatóit, illetve iskolaszékeit kötelezte, hogy a kerettantervbe „foglalt utasításokat s tantárgyakat”⁹⁸⁶ saját körülményeinek megfelelően alkalmazzák. A június elején szereplő tantervben nem szereplő második pont – amely a tiszáninneni kerület lobbi tevékenységének köszönhetően került be a kerettantervbe – szerint a református kerületeknek törekedniük kell arra, hogy valamennyi egyházközség, de különösen azok, amelyek rendelkeznek a tanítók és segédtanítók foglalkoztatásához szükséges pénzügyi erőforrással, szervezzék meg a hat osztályos népiskolákat. Az átszervezéssel párhuzamosan a kerettanterv

983 Gönczy i. m. 4. oldal.

984 Gönczy i. m. 5. oldal.

985 Gönczy i. m. 5. oldal.

986 Gönczy i. m. 5. oldal.

előírta a hat osztályos helyi tantervek elkészítését. Az engedmény mögött egyértelműen a tiszánin-neni kerület már létező helyi tanterve helyezkedett el. A továbbtanulás figyelembevételével a tankö-telezettséget a hat osztályos népiskolák esetében is csak a négy osztály elvégzéséig írta elő. A ne-gyedik osztályt követően továbbtanulást nem választó gyermekek részére az egyházközséget ismét-lő és kiegészítő funkcióval rendelkező vasárnapi iskola felállítására kötelezte.

A kerettanterv tantárgyai az alábbi témakörökhöz kapcsolódtak:

1. Beszéd- és értelemgyakorlatok
2. Vallástan
 - 2.1. Ó- és újszövetségi történetek
 - 2.2. Keresztyén hit- és erkölcsstan
 - 2.3. Keresztény egyháztörténet (különös tekintettel a magyarországi reformáció történetére),
 - 2.4. Heidelbergi káté, egyházi törvények, a református vallás ismerete
 - 2.5. Könyörgések, zsoltárok, dicséretes, világi versek, éneklés.
3. Írás és olvasás
 - 3.1. Magyar nyelvtan
 - 3.2. Földrajz
 - 3.3. Történelem
 - 3.4. Természetráajz
 - 3.5. Természettan
4. Számtan
5. Szépírás
6. Mezei gazdaság alapvonalai (kertészkedés)
7. Női háziipar

A tantárgyak közül más tantervtől eltérően hiányzott a testnevelés, ennek alapját az adta, hogy a ke-rettanterv az önálló testnevelés helyett a mezőgazdaság munkák és a kertészkedés keretében végzett mozgást elegendőnek és célszerűbbnek tartotta a tanórai testnevelésnél, mint fogalmazott: „Ezen gyakorlatok már magokban testgyakorlatok lévén mesterséges test gyakorlatokat csak az olyan is-kolákban látunk behozandónak, hol arra különös pénz és tanító-erő van, egyébiránt mindég előnyö-sebb a testet olyanféle foglalatosságokkal gyakorolni, melyekben az életben úgy is gyakoroltatnia kell; – ilyen pedig a többek között a kertészkedés.”⁹⁸⁷ A kerettanterv tantárgyak tananyagtartalmát nemek szerint differenciálta. A leánygyermek számára – női szerepek akkori társadalmi és gazda-sági értelmezéséből adódóan – előtérbe helyezte a gazdálkodást, a háztartást, és a női munká-kat előnybe részesítette „a fiúkat inkább illető”⁹⁸⁸ szépírás, földrajz, természetráajz tantárgyakkal szemben. Az alaptantárgyak esetében ilyen jellegű különbségtétel nem állta fent: „mind a ... meny-nyiségét, mind terjedelmét illetőleg a leányiskolákban ugyanazokat és ugyan olyan móddal kell ta-nítani, mint az egy tanítóval bíró fiúiskolákban el van rendezve.”⁹⁸⁹ A kerettanterv jellegének megfe-lelően a tantárgyakhoz kizárólag tananyagvázlatot adott közre, a tananyagvázlathoz pedig átmeneti-leg alkalmazható vezér- és olvasókönyveket rendelt. A vázlatok tartalmi kifejtését nem a helyi tan-tervek feladatának tekintette, hanem a központi református tankönyvprogram eredményeitől várta. Az állítást igazolta a központi református népiskolai választmány tankönyvpályázattal kapcsolatos tevékenysége. Ennek jelentőségét az adja, hogy a kötelezően elrendelt tankönyvek fogják szabvá-nyosítani a népiskolai oktatás tartalmát, nem pedig az intézményszinten jelentkező differenciált tan-tervek. Az alábbiakban kizárólag a népiskolai oktatás újszerűségének számító földrajz, történelem, természettan és természetráajz tantárgy főbb vázlatpontjait tekintjük át.

A tantárgyak az olvasás óra részét alkotják, a tananyag koncentrikusan és fokozatosan bővült az osztályok emelkedésével párhuzamosan. A földrajz tantárgy tanításához a kerettanterv a sárospa-taki vezérkönyvet jelölte ki átmeneti használatra. A taneszközök közé a térképet, és az osztályok

987 Gönczy i. m. 20. oldal.

988 Gönczy i. m. 20. oldal.

989 Gönczy i. m. 20. oldal.

szerint bontott olvasókönyveket sorolta. A tantárgy alapvető feladatának a földrajzi tájékozottság kialakítása és a lexikális ismeretek átadása tekinthető. A vázlatpontok szerint a második osztály tananyagát Magyarország, az Osztrák-Birodalom és az európai országok kartográfiai ismerete, különösen a természeti formációk (folyók, hegyek, nagyobb tavak, síkságok) képezte. A harmadik osztályban ez kiegészült az európai országok fővárosaival, valamint Magyarország részletesebb (közigazgatási, etnográfiai, vallási, ipari és természeti vonatkozású) megismerésével. A negyedik osztályban az ismeretek Európa etnográfiai, vallási, ipari és természeti vonatkozásaival, valamint általánosságban más kontinensek leírásával, és a matematikai földrajz alapjaival egészültek ki. A történelem tantárgy keretében az első osztályban az Ó- és Újszövetség történeteit ismerték meg a diákok. A második osztályban ezek mellett a tanító kitért a zsidó néppel szoros viszonyban élő szomszéd népek és a keresztény vallás genezisére befolyással lévő népek történetére, valamint meghatározó történelmi személyek életrajzára. A harmadik és negyedik osztály feladata Magyarország alapvető történetének, a kiemelkedő személyiségek, és Magyarországot körülvevő népek történetének oktatása. A negyedik osztály ezek mellett kiegészült az egyetemes világtörténettel, amely során „az emberi mivőlődésre nagy befolyással bíró népek és események főbb vonalai”⁹⁹⁰ szerepelt tananyagként. A kerettanterv vezérkönyvként Rajcsányi János „Magyarok története”, és a „Hármas kistükör” legutolsó kiadását, a gyermekek olvasókönyvéül pedig a sárospataki „Magyarok történetét” ajánlotta. A természetrajz tantárgy során alapvető szempont volt a tudományos rendszerezés helyett, hogy a gyermekek a környezetükre vonatkozó hasznos ismereteket tanuljanak, a kerettanterv megfogalmazása szerint: a „gyermek legközelebbi környezetébe eső, s a közönséges élet mindennapi viszonyait érdeklő hasznos és káros természeti tárgyak felkeresését és azok kitűnő tulajdonai megismertetését”.⁹⁹¹ A tananyag nem tartalmazta a természet valamennyi elemét, hanem csak azokat, amelyekkel mindennap találkozhatnak („mindennapi élet viszonyaira tartozó s az élet szükségéit fedező, melyeknek ismerete a gyermekkor után is hasznára válik a tanulónak.”⁹⁹²) A tananyaghoz kapcsolt módszertan egyszerre irányult a lexikális ismeret növelésére, az ismeretek megértésére és a kombinatív gondolkodás képességének fejlesztésére, mint a kerettantervben olvasható: „A mindennapi élet viszonyaira tartozó s az élet szükségéit fedező természeti tárgyakat egyedül csak azért válasszuk, hogy midőn csak ismergettetése által a kombináló eszet képezzük.”⁹⁹³ A tantárgy egyik konkrét módszertani eszközének a szemléltetés tekinthető. Ennek elsődleges változata a természetbeni, a második a rajzbeli szemléltetés. Természetrajz tananyaga három területből áll: állatvilág, növényvilág, ásványvilág.

- Állatvilág elemei: házi állatok, hazánkban honos hasznos és kártékony vadállatok, a Szentírásban előforduló állatok
- Növényvilág: gazdaságilag, veszélyességük, egészségügyi hasznuk miatt jelentősebb hazai növények („köznép által orvosi szernek használt legnevezetesebb”⁹⁹⁴), külföldön honos élelmiszeripar növények
- Ásványvilág: a gazdasági és mindennapi életben fontosabb elemek, köztük: ásványsók, földnemek, ércek, éghetőek, a kedvezőbb helyzetben lévő népiskolák esetében pedig az ékszerként felhasználható drágakövek.

A tantárgy tanításmódszertanának folyamata szerint a tanító elsőként az elemekkel ismerteti meg a tanulókat, utána olvastat azokról, ezt követően pedig elbeszéli a gyermekekkel a hallottakat és olvasottakat, végül pedig fogalmazási feladatokat állít össze. Amíg a természetrajz négy osztályos tantárgy volt, addig a természettant a gyermekek csak a negyedik osztályban tanulták. A kerettanterv a tantárggyal kapcsolatban a tananyag helyett csak a tanításmódszertan alapjait írta elő. Alapesszközöknek túlnyomórészt a megismerést és a tapasztalatszerzést javasolta, s különösen a kísérle-

990 Gönczy i. m. 16. oldal.

991 Gönczy i. m. 16. oldal.

992 Gönczy i. m. 16. oldal.

993 Gönczy i. m. 16. oldal.

994 Gönczy i. m. 16. oldal.

tek és a természeti jelenségek szerepét hangsúlyozta, egyúttal kiemelte, hogy a „tapasztalatokból kell a gyermekekkel kitaláltatni a természeti törvényeket.”⁹⁹⁵ A tananyaggal összefüggésben csak néhány fontosabb kritériumot fogalmazott meg (a nép között uralkodó babonák eloszlata, tetszhalottak felismerése, megfagyott emberek ellátása). A tananyag és tanításmódszertan részletes meghatározására nem vállalkozott, helyett Crüger, és Tarczy Lajos „Népszerű természettan” vezérkönyvét, a gyermekeknek olvasókönyvül pedig a Sárospatakon megjelent természettant ajánlotta.

A kerettanterv a tantárgyakat különböző órarendekbe illesztette be aszerint, hogy a népiskola egy, két, három, vagy négy tanítóval működik. Az órarendek a helyi tanterv kötelező jellegű, normatív formai elemének tekinthetőek, ettől a népiskolák nem térhettek el. Az órarendek kiegészültek az alapelvek és a lecketerv résszel. Az alapelvek rész az órarendek mögötti szempontokat tartalmazta. Ezek szerint a lényegesebb tantárgyakra kell a legnagyobb heti óraszámot fordítani, a gyermekeket a tanítás alatt fejlettségük és képzettségükhöz mérten hasznosan kell foglalkoztatni, az oktatásban tiltottnak számított a szegregáció, az oktatás tartalmának minden gyermekre egyaránt ki kell terjednie, végül a gyermekek túlterhelése elkerülendő. A lecketerv része az órarendek indoklásának tekinthető, e szerint „a felveendő tárgyak név-terjedelem és tartalom szerinti meghatározása”⁹⁹⁶ önmagában elégtelen, szükséges az időrendi felosztása, a kerettanterv megfogalmazása szerint: „ha az idő a melyben kitűzött tantárgyakra a gyermek megtanítandó, szabatosan meghatározva és kimérve nincsen; ha a tantárgyak nem kellő arányban vannak egymás mellett elrendezve s tanítva; miként lehet azt várni a tanítótól, hogy a tantárgyakat egymásmellett és fokozatosan tanítsa meg; miként lehet azt követelni, hogy a tantárgyak, a ... kifejtett elvek szerint, a gyermek lelki tehetségeire úgy hassanak, hogy azok egymással összehangzásban fejlődven, combináló észszé képződjenek?”⁹⁹⁷ A magyarázatoknak a tantárgyak eredményes oktatásának tekintetében lesz döntő jelentősége. Az egész szabályzat végrehajtása, végső soron a népiskolai oktatás színvonalának emelkedése attól függött, hogy a tanítók a tantárgyakat a szabályzatban, a későbbi részletesebb utasításokban, és vezérkönyvekben kifejtett tananyagtartalom és tanításmódszertan alapján, valamint a megadott órarend (időbeosztás) szerint tanítják-e? Más oldalról ennek tényét a tanítókkal is el kellett fogadtatni, de leginkább meg kell értetni. Világosan kell látnunk, hogy ez különös nehézséget jelentett azoknak az iskolarendszerű képzésben nem részesült, és az oktatásban járatlan tanítóknak, akik ragaszkodtak autonómiájukhoz. Az órarendek és a tanítók beosztásának részről kizárólag az egy tanítóval működő népiskolák esetében találtunk néhány fontos módszertani eltérést (olvasókönyvek, osztályok összevonása, tantárgyak átszervezése, átcsoportosítása, gyermekek bevonása a tanításba).⁹⁹⁸

A kerettanterv tananyagának vázlatpontjait a vezérkönyvek és olvasókönyvek pótolták a későbbiekben. Mint a kerettanterv fogalmazott: a „tanterv tökéletes kivitelére a jó tan- és kézikönyvek és a tanítás foganatosítására legalább az egyszerű taneszközök mellőzhetetlenül szükségesek.”⁹⁹⁹ A kerettanterv külön fejezetben írta le a későbbi központi tankönyvprogramhoz kapcsolódó pályázatok tartalmi szempontjait. A tankönyveket a gyermekeknek szánt olvasókönyvekre (kézikönyvekre) és a tanítókat segítő vezérkönyvekre osztotta. Mindkettővel összefüggésben alapelveként rögzítette, hogy az iskolakönyveknek tartalmazniuk kell mindazon elemeket, amelyek egyfelől „a nép erkölcsi élete és vallásos érzelme felébresztése, vallásossága megszilárdítására múlhatatlanul szükségesek”¹⁰⁰⁰; másrészt olyan elemeket is, amelyek a nép értelmének fejlesztésére, anyagi jólétének előmozdítását segítő ismereteket tartalmazzák. A tankönyvekkel szembeni általános követelmény szerint az ismeretek nem haladhatják meg a köznép szükségleteit, támogatniuk kell a nép keresztyén valláserkölcsei érzületét és utóbbival összhangban formálniuk kell jellemüket, magatartásukat. A gyermekeknek írt olvasókönyvek szövegének egyszerűnek, világosnak „a nép s kiváltképen a

995 Gönczy i. m. 16. oldal.

996 Gönczy i. m. 21. oldal.

997 Gönczy i. m. 21. oldal.

998 Gönczy i. m. 21–22. oldal.

999 Gönczy i. m. 28. oldal.

1000 Gönczy i. m. 28. oldal.

gyermek felfogásához¹⁰⁰¹ mérten könnyen érthetőnek és népszerűnek kell lennie. A „gyermek kezébe való kézikönyvekkel¹⁰⁰² összefüggésben a tananyag alapelveinek kivonatossabb megisméltélésével a kerettanterv megadta az egyes osztályonként készítendő kézikönyvek és olvasókönyvek összeállításának szempontjait. A megadott szempontoknak azáltal lesz jelentőségük, hogy később a központi református népiskolai választmány azok alapján ír ki tankönyvpályázatokat. Az órátartást segítő, a tanmenetet és a tananyagot meghatározó vezérkönyvekhez szintén támpontokat rendelt. A világi és vallásos olvasókönyvek a kerettanterv szerint nem lehetnek eredményesek önmagukban, ezért a tanítónak rendelkeznie kell tananyagosa és tanmódszeres vezérkönyvekkel. Az elkészítésükkel összefüggésben a következő szempontok jelentek meg. Az egyik csoportba sorolható iránymutatások szerint a vezérkönyvnek tartalmaznia kell a tantárgyak előadására és tanítására vonatkozó módszertant, valamint ki kell térnie arra, hogy miként kell a tantárgyak tananyagát a gyermekekkel „megértetni és megkedveltetni¹⁰⁰³”, miként kell a gyermekek figyelmét lekötöni és az iskolai fegyelmet fenntartani. A másik csoportba sorolható alapelvek a tananyagtartalomra vonatkoztak. A kerettanterv alapelveként rögzítette, hogy az iskolarendszerű képzést nem végzett, vagy korszerűtlen tudással rendelkező tanítóknak „módja és alkalma nincsen a tantárgyból többet tanulni, mint a mennyit a gyermek kézikönyvéből tanulhat, az elébe szabott tantárgy bővebb megérthetése érdekében szükséges ismereteket vezérkönyvében fellelhesse, tanítását az innen merített s szélesbített ismeretekkel alaposabbá tehesse.”¹⁰⁰⁴ A kerettanterv vezérkönyvek készítését írta elő a hittannal összefüggő tantárgyakkal, az írva-olvasással, a szám- és mértannal, a szépírással és rajzzal, és az énekléssel kapcsolatban, valamint „az olvasókönyv minden része használatára¹⁰⁰⁵”. A kerettanterv előírása beépültek a központi református tankönyvpályázatokba. A pályázatok díjazása a következők szerint történt. A gyermekek számára készítendő legjobb pályamunka nyomtatott ívenként tizenkettő, a második legjobb hat aranyban részesült. A tanítók számára készítendő legjobb vezérkönyv ívenként nyolc, a második legjobb ívenként négy aranyat nyer. A vezér- és olvasókönyvek elkészültéig a kerettanterv az egyes tantárgyakkal kapcsolatban feltüntette az átmenetileg használandó könyveket (ezt megelőzően Gönczy Pál eredeti tantervéhez is mellékelte egy tankönyvlistát¹⁰⁰⁶).

A kerettanterv a tankönyvek mellett a tanfelszerelésre is kitért. Ezek körébe sorolta a földrajz tekintetében az ókori világ, Palesztina és a szomszédos népek földrajzi elhelyezkedését ábrázoló falitérképeket, Európa és Magyarország falitérképét, lehetőség szerint egy földgömböt. A történelem tanításhoz, mint írta a népiskoláknak be kell szerezniük a nevezetesebb hazai történelmi egyéniségek falra kitéhető, beüvegezett képeit, s elhelyezni a tantermekben. A természettan tanításhoz a természetben meg nem mutatható állatok és fűszernövények képeit kell kifüggeszteni. A természettanra és a természetrajzra vonatkozóan részletekbe nem bocsátkozott, ehelyett a kérdést megoldását a vezérkönyvekre bízta, mint írta: „A többi természetrajzi tárgyat a vezérkönyv utasításai nyomán szerezze be minden egyház¹⁰⁰⁷, illetve „A természettan tanításához szükséges egyszerű készülékek elkészítésére, vagy megszerzésére módjára adjon utasítást az ezen tantárgyra vonatkozó vezérkönyv.”¹⁰⁰⁸ További tanfelszerelésként állapította meg a szépírási példányokat, valamint a rajzmintákat (mindennapi eszközök és épületek). Megállapítjuk, hogy a tanfelszerelések köre jóval limitáltabb volt mint Árvay József tantervében szereplő eszközállomány.

1001 Gönczy i. m. 29. oldal.

1002 Gönczy i. m. 29–32. oldal.

1003 Gönczy i. m. 33. oldal. A vezérkönyvekkel kapcsolatban lásd 33–35. oldal.

1004 Gönczy i. m. 34. oldal.

1005 Gönczy i. m. 34–35. oldal.

1006

1007 Gönczy i. m. 36. oldal.

1008 Gönczy i. m. 36. oldal.

7.5. Az evangélikus egyházkerületek 1861. évi egyetemes tanterve

7.5.1. Előkészületek

Az evangélikus népiskolai tantervek elkészítésének folyamata kevésbé dokumentált a vizsgált folyóiratokban. Szakirodalmi kutatásokból és nyomtatott forrásokból tudjuk, hogy az evangélikus népiscolaügyet a kutatási időszakunkban az 1861. évi szilabusz jellegű Nószág-féle, majd nem sokkal később ennek módosítása a nagyobb részletességű 1863. évi Nószág-Pálfy-féle központi egyetemes tanterv szabályozta. Disszertációmban a Protestáns Egyházi és Iskola Lapban közölt 1861. évi Nószág-féle tantervet elemezzük. A központi tanterv elkészülte összekapcsolódott Nószág János pályafutásával és a nyíregyházi evangélikus tanítóképzővel. Az intézet igazgatói posztjára Nószág Jánost kérte fel az egyházkerület 1858-ban, azonban a kinevezés feltételül szabta meg, hogy a város népiskoláinak átalakítására készítsen egy átfogó, minden kérdésre kiterjedő tervezetet.¹⁰⁰⁹ Nószág János „eredményesen teljesítette a feltételt, és csak azután választották meg igazgatónak.”¹⁰¹⁰ A tanterv ekkor még csak helyi érvénnyel bírt. Egyetemes hatállyal a három évvel későbbi 1861. évi egyetemes evangélikus konvent ruházta fel. Szelényi Ödön szerint az 1861. évi egyetemes evangélikus konvent „bizottságot küldött ki a népnevelési tanügy tárgyában, mely a Nószág János nyíregyházi képezdei igazgató által beterjesztett rövid tervezetet elfogadásra ajánlott.”¹⁰¹¹ A nyomtatott források vizsgálata megerősítette Szelényi Ödön állásfoglalását. Az egyetemes evangélikus konventen a népiskolákkal összefüggésben a 8. közgyűlési pont értelmében az evangélikus egyházkerületek a Nószág-féle tanrendszer tárgyában észrevételeiket benyújtották, azok megvizsgálására és a végleges szabályzat elkészítésére pedig bizotmány nevezetett ki.¹⁰¹² A tagok között szerepelt Mádai Károly szuperintendens, Hunfalvy Pál elnök, Podmaniczky László, Szenitványi Károly, Sréter Horác, Vandrák András, Breznik János, Fuchs Albert, Nószág János, Lichner Pál, Fűrész Ferencz, Tavasy Lajos, Fábri Pál, Hajts Lajos, Sóhalmy Sámuel, Kirchknopf Mátyás esperes, Szedénits György, Hunfalvy János, Doleschal Sándor, Pálfy József, Hoznek Nathán.¹⁰¹³ A felsoroltak közül Nószág János mellett Tavasy Lajos, Pálfy József, Hunfalvy János kulcsszerepet töltött be a protestáns népiscolaügy alakításában. A 22. pont szerint egy nappal később, augusztus 29-én a népnevelési tanügy tárgyában a kiküldött szakbizottság felolvasta véleményét „amely szerint ez a nyíregyházi tanító képezdei igazgató Nószág János úr által ezen egyetemes gyűlésnek benyújtott „tervezet a magyarhoni ág. hitv. ev. népiskolák szervezetére”¹⁰¹⁴ az elérendő célnak minden tekintetben megfelelőnek tartván az elfogadásra ajánlja.”¹⁰¹⁵ A tervezetet az egyházkerületekkel észrevételezés céljából közli: „minden kerületnek annyi példányában, a hány esperesség van, megküldetni s ezen példá-

1009 „Hittek és bíztak abban, hogy a szeminárium működésével kedvezően segíti a város népiskoláinak tartalmi változását. Az intézet igazgató tanárától elvárták, hogy ismerője, és tanácsaival előmozdítója legyen a népoktatásnak. Nószág János igazgatói megválasztásának feltételül szabták 1858-ban, hogy a város népiskoláinak átalakítására készítsen egy átfogó, minden kérdésre kiterjedő tervezetet. Nószág eredményesen teljesítette a feltételt, és csak azután választották meg igazgatónak.” A folyamatról bővebben lásd Orosz Gábor: A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. In. Gyarmathy Zsigmond (szerk.): Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. Nyíregyháza 2006., 50. oldal. MEK gyűjteményben elérhető: <http://mek.oszk.hu/04100/04162/04162.pdf> (2018. május 9.)

1010 Orosz i. m. 50. oldal.

1011 Szelényi Ödön: A magyar ev. iskolák története a reformációtól napjainkig különös tekintettel a középiskolákra. A reformáció négyszázados jubileumára. Grafikai Műintézet. Wigand K. F. Pozsony, 1917., 100. oldal. Megjegyezzük a népiskolai tanszervezés mellett ezen a konferencián került sor a gimnáziumi tanterv előkészítésére is (23. pont. 11-14.) részletes leckerend leközlésével (13.), és ahhoz kapcsolódó hosszas tartalmi magyarázat feltüntetésével: A magyarhoni ágostai hitvallású Evangélikusok négy egyházkerülete 1861-dik augusztus 28-dik s következő napjain Pesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésnek Jegyzőkönyve. (Jegyezte: Edvi Illés Ádám m. k. a fentisztelt gyűlés világi jegyzője.). Trattner-Károly István. Pest, 1861., 11–14. oldal.

1012 U. o. 7. oldal.

1013 U. o. 7. oldal.

1014 U. o. 11. oldal.

1015 U. o. 11. oldal.

nyok költsége a fentebbi pont szerint az egyetemes pénztárba betendő 672 Ft. 88,5 krajcárból fedeztetni határozatott.¹⁰¹⁶ Az ügymenetet tekintve lényeges részlet, hogy amíg a tantervet általános-ságban elfogadásra ajánlotta, addig a végső jóváhagyását az egyházmegyék, egyházkerületek véleményének figyelembe vételével 1862. évi evangélikus egyetemes konventnek tartotta fent.

A tanterv megvizsgálásával és Szelényi Ödön kritikájának figyelembevételével hangsúlyozzuk, hogy az eredeti dokumentum vázlatos volt. Jellemben teljes mértékben eltért Gönczy Pál, és mindinkább Árvay József szabályzatától, amelyek részletesebb tananyagtartalommal rendelkeztek. A helyzetet tovább nehezítette, hogy az „igen vázlatos tervezetre nem érkeztek be minden kerület részéről az észrevételek.”¹⁰¹⁷ Mindezekért az 1862. évi evangélikus egyetemes konvent újabb választmány megszervezéséről döntött, amely „a Nószág -féle tervezetre beküldendő észrevételek tekintetbe vételével egy teljes tanterv készítésére volt hivatva.”¹⁰¹⁸ Az 1862. évi közgyűlés 14. pontja az előző évi értekezlet 22. pontjára válaszolva megállapította, hogy a népiskolák szervezetét illető tervezetre nem adatván be minden kerület részéről az észrevételek.”¹⁰¹⁹ A helyzet konszolidálására ugyanezen pont értelmében Geduly Lajos szuperintendens elnöklete alatt „Tomka János mosonyi esperes, Pálffy József sopronyi tanár, Ulber Mátlyás sopronyi, Ebner Károly gálosi, Nemessányi János I. sz. miklósi tanító, Hauszer Ernő pozsonyvárosi esperes felügyelő és Jeszenszky József, pozsonyi iskolai választmány elnökökből egy új szakválasztmány alakult meg. A 14. pont a bizottság feladatává tette, hogy a választmány elnökéhez 1863. július 1-jéig Pozsonyba beérkező észrevételek figyelembevételével „egy tökéletes népiskolai tantervet készítsen s azt a jövő egyetemes gyűlésre beadja.”¹⁰²⁰ Az 1862. évi közgyűlés támpontokként a protestáns autonómia alapjainak oktatása végett annyit adott meg, hogy a „magyarhoni egyháztörténelem előadásánál a prot. egyház jogait biztosító békekötések és alaptörvények tüzetes magyarázatára a népiskolában kiváló gond fordítassék.”¹⁰²¹ ¹⁰²² A választmány a rászabott feladatnak megfelelően az 1863. évi közgyűlésre elkészítette a részletes tantervet, amelyet az egyetemes értekezlet kisebb módosítások mellett jóváhagyott, s elrendelte annak alkalmazását. Az 1863. évi egyetemes konvent jegyzőkönyvének 10. pontja (amely az előző évi konferencia 14. pontjával függött össze) megállapította annak tényét, hogy a népiskolai tanterv készítésével megbízott választmány az általa kidolgozott tantervet a közgyűlésnek bemutatta, amely azt teljes terjedelmében felolvasta és megbírálta. Végül „Némi csekély módosításokkal elfogadott s helyben hagyatott, s az egyházkerületeknek, a népiskolába leendő behozatal végett, megküldetni határozatott.”¹⁰²³ A tanterv érvényesülésének, illetve alkalmazásának felügyeletével a közgyűlés az egyházkerületeket bízta meg. A konvent emellett elrendelte német és szláv nyelvre való lefordítását, és részletesen meghatározta a nyomtatásra és közreadásra vonatkozó eljárásrendet. A népiskolai oktatás tekintetében igen fontos, hogy a tizenegyedik pont a már meglévő evangélikus soproni és nyíregyházi tanítóképző mellé két újabb képző felállításáról döntött. Az előkészületi munkálatokkal a népiskolai szabizottságot bízta meg.

1016 U. o. 11. oldal.

1017 Szelényi i. m. 102. oldal.

1018 Szelényi i. m. 102. oldal.

1019 A magyarhoni ágostai hitvallású Evangélikusok négy egyházkerülete 1862-dik évi September 2-dik 3-dik s 4-dik napjain Pesten méltóságos báró Prónay Gábor egyetemes egyházi és iskolai főfelügyelő és főtisztelendő Dr. Székács József bányai egyházkerületi szuperintendens urak iker elnöklete alatt tartatott egyetemes egyházi közgyűlésnek Jegyzőkönyve. (Jegyezte: Edvi Illés Ádám, m. k. egyet. gyűlési világi és Torkos Károly, m. k. egyet. gyűlési egyházi jegyző.) Trattner-Károly István. Pest, 1862., 10. oldal.

1020 U. o. 10. oldal.

1021 U. o. 10. oldal.

1022 A középfokú oktatással kapcsolatban megjegyezzük, hogy a 15. pont tanúsága szerint a gimnáziumi tantervet a tanintézetek elfogadták és alkalmazzák, egyúttal annyival egészítették ki, hogy „időről időre célszerűnek mutatkozó módosítások bejelentése elvárta.” U. o. 10. oldal.

1023 A magyarhoni ágostai hitvallású Evangélikusok négy egyházkerülete 1863-dik évi sept. 23. 24. 25. s 26-dik napjain sz. k. Pest városában méltóságos tót prónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai főfelügyelő és főtisztelendő Haubner Máté úr, dunántúli egyh. ker. szuperintendens ikerelnöklete alatt tartatott egyetemes egyházi közgyűlésének Jegyzőkönyve. Hornyánszky és Hummel könyvnyomdája. Pest, 1863., 6–7. oldal.

7.5.2. Tanterv

Az 1861. évi központi evangélikus tanterv¹⁰²⁴ hat fejezetből és huszonnyolc pontból állt. Az általános szempontokat tartalmazó első fejezet a népiskolák feladataként jelölte meg „a gyermeket vallásosságában emberré nevelni, szellemi s testi képességét összehangzatosan fejleszteni, s azt arra képessé tenni, hogy a gyakorlati életben tehetségéhez képest méltó helyet foglaljon el.”¹⁰²⁵ A 10. pont ezt azzal egészítette ki, hogy valamennyi népiskola közös célja a tanulókat úgy kiképezni, és a szükséges ismeretekkel úgy ellátni, hogy alkalmassá váljanak az életbe kilépve munkába állni, vagy továbbtanulni, s „bármely alsó gymnasialis, reál vagy polgári iskolába felakadás nélkül” belépni.¹⁰²⁶ A polgári modernizáció tekintetében célnak tartotta a keresztyén valláserkölcsei értékrenden álló, önálló gondolkodásra képes, gondolataikat szóban és írásban kifejezni tudó, reálműveltséggel is rendelkező állampolgárok képzését.

A célok eléréséért a tanterv a tantárgyak közé a hittant (bibliatörténet, káté, egyházi énekek, az evangélikus egyház és a reformáció története), a szemléltető és beszédbeli gyakorlatokat, a nyelvtanítást (írás, olvasás, írásbeli gyakorlatokat) sorolta. Az alaptantárgyak mellett a humán tárgyak közé a történelmet, a reáltudományokhoz pedig a számtant, a téralaktant (geometria, mértan), a földrajzot, a természetrajzot, a természettant sorolta. A négy református tantervtől eltérően a népiskolákhoz a tanítók és osztályok számának megfelelően típuspecifikus célokat rendelt. Az első típust az osztatlan, azaz a négy egybekapcsolt osztályú, egy tanítóval működő népiskola, a második típust a négy osztályú két tanítóval működő népiskola, a harmadik típust a négy osztályú három tanítóval működő népiskola, a negyedik típust a négy osztályú, négy tanítóval működő népiskola jelentette. A református tanterveknél korszerűbb megközelítésben mind a négy iskolatípust összekötetésbe helyezte a polgári iskolával és a felső népiskolával. Az elérendő célok a típusok alapján a következők voltak:

1. Osztatlan, négy osztályos, egy tanítós népiskola célja a gyermekek vallásos nevelése, egyházas öntudatuk kialakítása, az írás, olvasás, számolás készségének kialakítása, a reáltudományokhoz sorolható tantárgyak legalapvetőbb szintű oktatása.
2. Négy osztályos, két tanítós népiskola alsó tagozat célja az alapkészségek fejlesztése mellett „a gyermek képző nevelésének alapját megvetni”¹⁰²⁷, a gyermeket megismertetni a bibliai történetekkel, a gyermekek értelmének fejlesztése a szemléltetésen („nézlettanban”¹⁰²⁸) alapuló oktatásmódszertanok használatával. A felső tagozat célja a reáltudományokhoz kapcsolódó tantárgyak tanítása az egy osztályos népiskolánál nagyobb mértékben és terjedelemben.
3. A négyosztályú, három tanítót alkalmazó népiskola alsó tagozata a vallásos érzelmeket ébreszti, a középső tagozat a diákokat megtanítja „helyesen írni, logice olvasni, hiba nélkül egész számokkal és a közönséges életben előforduló törtekkel számolni.”¹⁰²⁹ A felső tagozat feladata a vallástan, a nyelvtan és a reáltantárgyak tanítása.
4. A négyosztályos, négy tanítós népiskola tartalmilag gyakorlatilag megegyezik az előző változattal, azzal a különbséggel, hogy a felső tagozat harmadik és negyedik elemi osztályra válik ketté, amelynek eredményeként „valamennyi tantárgyban sokkal nagyobb eredményre vihetheti tanítását mint a három tanítóval ellátott elemi iskola.”¹⁰³⁰
5. A polgári iskola a fenti változatoktól a műveltséganyag mértékével tért el: az elsődleges cél „itt már a nagyobb műveltség, mely a rendezett falusi elemi iskolákban csak részben érhető

1024 Melléklet a „Protestáns és iskolai lap” 34-ik számához. Tervezet a Magyarhoni ágostai hitv. Evangélikus népiskolák szervezetére. PEIL. IV. évf. 34. sz. Pest, 1861. augusztus 25., 1100–1110. oldal.

1025 U. o. 1100. oldal.

1026 U. o. 1001. oldal.

1027 U. o. 1001. oldal.

1028 U. o. 1001. oldal.

1029 U. o. 1001. oldal.

1030 U. o. 1001. oldal.

el.”¹⁰³¹

A népiskolák pedagógiai feladata a tanterv első fejezete szerint az értelemfejlesztés és a valláserkölcsei nevelés. Utóbbival kapcsolatos tényezők körébe a vallás- és erényszeretet, a közszellem- és hazaszeretet, az engedelmességet, a fegyelmet és a szorgalmat sorolta a tanterv. A pedagógiai eszközök körében a szeretet, a bizalom, a felügyelet, a hasznos foglalkozások, a jutalom és a büntetés szerepelt. A második fejezet 12 pontja a keretrendszert határozta meg. A keretrendszer központi részét a tanulók felvételének, tanulmányi előrehaladásának és a vizsgák szabályai tették ki. A felvétellel kapcsolatban a 2-5. pont előírta, hogy a tanulók minden év augusztus utolsó hetében az illetékes tanítónál, vagy az igazgatónál beiratkoznak, ezzel rendes tanulóvá lépnek elő, a felsőbb osztályba továbblépni szándékozó magántanulók csak felvételi vizsga teljesítésével tehetik ezt meg, a hat évnél fiatalabb gyermekek az alsó osztályba nem vehetőek fel. A tanterv szerint „Az úgynevezett „üléshezi szoktatás” nem tűrendő, mert a hat évesnél fiatalabb gyermek kisedővodába való.”¹⁰³² Felsőbb osztályba csak a szükséges ismeretekkel rendelkező diákok léphetnek, a gyengébbeknek osztályismétlést írt elő. A továbblépésről a tanév utolsó hetében, általában június 24-e előtt tanfelügyelők jelenlétében tartandó fő, vagy záróvizsgák döntenek, a téli vizsgák elmaradnak. Az év közbeni teljesítmény méréséről a tanfelügyelők gondoskodnak, akik „a tanulóknak haladásáról az év folytában ... a tanítási óráknak gyakorlati meglátogatása által győződnek meg.”¹⁰³³ Az osztályozás szabályaira vonatkozóan a 9-11. pont meghagyta, hogy a tanulók valamennyi tantárgyból, valamint az erkölcs-szorgalomból „szigorúan osztályzandók”¹⁰³⁴, a négy kategóriába sorolt osztályzat lehet kitűnő, jeles, első és másodosztályú. A magatartás, a szorgalom és a képességek értékelését a szabályzat helytelenítette a szubjektivitás elkerüléséért. Végül az adminisztrációval összefüggésben a 12. pont elrendelte a jegyzőkönyvvezetést, a későbbi osztálynaplók használatát, amelybe a hiányzók neve, a nap lényegesebb eseményei rögzítendőek. Az általános célok, a nevelési és formai szerkezet meghatározását követően a tanterv tartalmazta a négy tanítóval működő négy osztályos népiskolák tananyagvázlatát, az egyes tantárgyak vázlatpontjait az osztályoknak megfelelően határozta meg. Megállapítjuk, hogy az egyes tantárgyaknál konkrét, feldolgozandó tananyagelemeket adott meg, ezzel egyes osztályok és tárgyak esetében valamivel részletesebben járt el az egyetemes református „Népiskolai szervezet”-nél. A kerettananyag megadását követően közreadta a népiskolák heti mintatantervét. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lapból megismerhető a négy osztályos négy tanítót foglalkoztató népiskola, a négy osztályos három tanítót alkalmazó népiskola, a négy osztályos két tanítóval működő népiskola, a négy osztályos egy tanítóval működő népiskola, az öt osztályos három tanítót alkalmazó népiskola, valamint a hat osztályos „teljesen szervezett”, hat tanítóval működő protestáns polgári iskola órarendje.

8. Tanügy-igazgatási rendszer

8.1. A Tiszáninneri Református Egyházkerület tanügy-igazgatási rendszere

A tiszáninneri református kerület a helyi tanterv mellett elfogadta a kerületi népiskolákra vonatkozó tanügy-igazgatási rendszert. A tanügy-igazgatási rendszert Antalfi János gimnázium tanár készítette el a kerületi népiskolai választmány által rögzített alapok figyelembevételével. A népiskolai választmány az alábbi négy szintes vázlatot tekintette a későbbi rendszer fundamentumának.

1. Egyházközségi iskolai választmány (iskolaszék): tagsága szerint áll a lelkészből, a tanítóból, a presbitérium részéről megválasztott két, vagy három „értelmes és egyházas”¹⁰³⁵ lakosból. Lényeges kitétel, hogy a tanító rendes tanácskozó tagként valamennyi megbeszélésen részt vehet, kivéve azokat, amelyek a személyére vonatkoznak. Feladatai:

1031 U. o. 1001. oldal.

1032 U. o. 1002. oldal.

1033 U. o. 1003. oldal.

1034 U. o. 1003. oldal.

1035 Szerző nélkül: Népiskolaügy. SF. I. évfolyam. Második félév. I. szám. Sárospatak, 1857. november 4., 677. oldal.

- felügyel az infrastruktúrára: az iskola épületeire, a tantermek megfelelő berendezésére, a taneszközökre, szükség esetén beszerzi azokat;
 - törvényes eszközökkel érvényesíti a tankötelezettséget „a rendes és szorgalmas iskoláztatást”¹⁰³⁶;
 - életbe lépteti az iskolára és nevelésre irányuló egyházi rendeleteket;
 - szabályszerűen (időben és összegben pontosan) behajtja a tanítók fizetését;
 - az iskola anyagi és szellemi állapotáról a presbitériumnak meghatározott időközönként jelentésben beszámol;
 - az eljárásokról jegyzőkönyvet vezet.
2. Egyházmegyei körlátogatók (járási tanfelügyelő): a járási tanfelügyelőket az egyházmegye nevezi ki a lelkészek és a világiak közül azon feltétel megtartásával, hogy nyolc-tíz egyházra (tehát egy környi, vagy járásnyi területre) egy lelkész és egy világi jusson. Az alapelv szerint a körlátogatók kizárólag lelkészekből és világiakból nevezhetőek ki, melléjük pedig kimagasló teljesítményű iskolatanítók is megválaszthatóak. Munkaköri leírásukban található feladataik az alábbiak:
- a félévek végén közvizsgát tartanak;
 - a tanítók jegyzőkönyveit részletesen megvizsgálják;
 - az intézményről körültekintő jelentés állítanak össze;
 - bekérik az iskolai kimutatásokat, nyilvántartásokat, azokat félévente elküldik az egyházmegyének;
 - irányítják és tanácsokkal látják el a helyi egyházak előljáróit.
- A munkaköri tevékenységeik szerint az adatgyűjtési, megfigyelési tevékenységük mellett a közvizsgákon való részvétellel, és az egyházi tisztségviselők irányításával aktív szerepet is betöltenek. Az egyházmegyei hatóságnak félévente megküldendő jelentések szerepe sem elhanyagolható. A választmány a fontosságukat érzékeltetve felhívta a figyelmet, hogy „az évenként kimenendő egyházlátogatás ezek nyomán vizsgálatot tart; az egyházközségi választmány és a körlátogatók eljárását ellenőrzi; az egyházmegyei iskolai választmány munkálatának anyagát szolgál.”¹⁰³⁷
3. Egyházmegyei iskolai választmány tagjait az egyházmegyei közgyűlés választja, tanácstagjainak száma legkevesebb öt, legtöbb hét, jellege alapján vegyes felépítésű, világiakból, lelkészekből, és egy vagy két fő népiskola-tanítóból áll. Feladatai szerint
- az egyházközségi népiskolai választmánnyal (iskolaszékkel) közli a felsőbb iskolai jogszabályokat;
 - utasítja, irányítja az egyházmegyei körlátogatókat;
 - gondoskodik az iskolai rendszabályok végrehajtásáról, figyelemmel kíséri azok érvényesülését;
 - hivatalos úton információt szerez az iskolák szellemi és anyagi állapotáról;
 - jelentést állít össze az egyházmegye iskolaügyének tárgyában;
 - a formanyomtatványok és táblázatok alapján ezeket elküldi az egyházmegye, és a kerületi iskolai választmány részére;
 - indítványokat és javaslatokat fogalmaz meg az egyházmegyei közgyűlésnek, és a központi iskolai hatóságnak;
 - megszervezi és felállítja a mintaiskolákat, működésüket segíti;
 - figyelemmel kíséri a tanítói értekezleteket, szem előtt tartja, hogy „azok a központi iskolai választmány által kitűzendő körben mozogjanak”¹⁰³⁸;
 - gondoskodik arról, hogy a félévente megrendezett közvizsgákon a szomszéd egyházköz-

1036 U. o. 677. oldal.

1037 U. o. 678. oldal.

1038 U. o. 678. oldal.

ségek tanítói is részt vegyenek.

4. Egyházkerületi népiskolai választmány tizenegy fős tagságát az egyházkerületi közgyűlés választotta meg, rendes tagját pedig a Sárospataki Tanítóképző igazgató tanára adta. Feladatai szerint:
- eljárt a népnevelés- és iskolaügyhöz kapcsolódó valamennyi feladatban;
 - elkészíti az iskolai tanrendszert;
 - a tanrendszerben foglalt elvekkel, és az osztályokkal összhangban megvizsgálja a népiskolai tankönyveket és olvasókönyveket, az elfogadottakat forgalomba hozza, egyúttal kötelezi az egyházkerületi népiskolákat a kijelölt könyvek használatára;
 - iskolai törvényeket készít;
 - meghatározza a tanítói egyletek feladatkörét;
 - indítványokat és javaslatokat nyújt be az egyházkerületi közgyűlésnek;
 - az egyházmegyei iskolai választmányok részéről érkező adatokból a kerület iskolaügyéről „koronként pontos és részletes tudósítást szerkeszt”¹⁰³⁹;
 - rendszeres kapcsolatban áll a tanítóképzővel.

Az alapok figyelembevételével elkészült Antalfi-féle tanügy-igazgatási rendszer¹⁰⁴⁰ négy szintből épült fel. Ezek a következők voltak: egyházközségi felügyelet (1-9.§.), egyházmegyei körlátogatói felügyelet (10-13.§.), egyházmegyei népiskolai választmány (14-19.§.), egyházkerületi népiskolai választmányból (20-23.§.). A négy szint kiegészült a néptanítói értekezlettel (24.§.).

Az egyházközségi felügyelettel összefüggésben (1. §.) az önálló népiskolával rendelkező egyházközség megszervezi a népiskolai választmányt (amely tulajdonképpen iskolaszéknek tekinthető). A szervezet tagja a lelkész, az egyházközség gondnoka, továbbá a gyülekezet egy, legfeljebb két egyházas érzelmű, értelmes tagja. A rendes tagok között foglal helyett a tanító is, azonban személyét érintő tanácskozások alkalmával nem vehet részt az ülésen.¹⁰⁴¹ (2.§.) A népiskolai választmány munkáját segítik a presbitérium részéről, a téli vizsga utáni első vasárnapon, szavazat útján két évre megválasztott népiskola-felügyelők. (3.§.) A felügyeleti szabályzat nem feledkezik meg a tanintézet gazdasági szükségleteinek fedezéséről, amelynek érdekében az iskolaszéket iskolapénztár felállítására kötelezi. A pénztár kezelőjét a presbitérium választja meg a gyülekezet tagjai közül négy évre. A pénztárnok a gazdálkodásról évente beszámol a népiskolai választmánynak és a presbitériumnak. Az iskolaalap bevétele több forrásból származik, ezek közé sorolható a tanulók legelső iskolanapjuk alkalmából fizetendő hat pengő krajcár, a tandíj, a szülőktől a tankötelezettség mulasztásáért – büntetésként – befizetendő napi egy pengő krajcár (mint „járuló és a kezdő által hónaponként, a tanító jegyzése szerint pontosan beszédendő büntetéspénz”¹⁰⁴²), továbbá a völegények a házasságkötés alkalmával a papi stóla mellett hat pengő krajcárt fizetnek a lelkésznek, végül a nyilvános vizsgák alatt kített perselyekből származó adományok, illetve más ajándékok. A befolyt jövedelmek kezelésével kapcsolatban a 3. §. előírja az évenkénti tőkésítést. Az éves kamatot a szegény gyermekek tandíjának fizetésére, a szükséges tankönyvek, és taneszközök megvételére fordítja.

Az 5. §. az iskolafelügyelők jogait és kötelességeit rögzítette. Hatáskörük szerint az egyházközségi iskolaszék (választmány) a tanfelügyelők segítségével érvényesíti a tanügyre vonatkozó felsőbb egyházi rendeleteket, a tankötelezettség teljesüléséért az iskolaköteles gyermekek számát és

1039 U. o. 678. oldal.

1040 Antalfi János: A Tiszáninneri Helv. Hitv. Egyházkerület népiskoláinak kormányzata. (Elfogadtatott az április 20. s következő napján 1858. Miskolcon tartott egyházkerületi közgyűlésben). SF. Második évfolyam. VI. szám. Sárospatak, 1858. november 30., 601–606. oldal.

1041 Hivataluk súlyát mutatja az eskütétel szövege. A 4. §. szerint a választmány tagjai hivataluk elfoglalásának alkalmával a presbitérium előtt fogadástételt mondanak el, amelynek megfelelően a felsőbb egyházi törvényekből származó köteleességek és jogok lelkiismeretes teljesítésével összhangban legjobb tudásuk szerint támogatják a népiskolák anyagi és szellemi fejlődését, a gyermekek iskoláztatását, ezzel előmozdítják a „vallásosság, erkölcsiség, tudomány, mesterség, okos kenyérkeresetmód(ot) egyházunkban, hazánkban.” Antalfi i. m. 601–602. oldal.

1042 Antalfi i. m. 601. oldal.

nevét minden tanfélév első hetében jegyzőkönyvbe veszi, a tanítók bérének finanszírozásáért az egyházközségi gondnok a tandíjat a helyi szokásoknak megfelelően begyűjti, a taníttatás szabályát megszegő szülőktől a tandíj összege mellett évente tizenkét krajcár büntetéspénzt is beszed, amelyet a tanpénztár alapjára fordít. (6.§.) A tanfelügyelő a választmány rendes (január, március, június, október hónap első vasárnapján) megtartott üléseiről jegyzőkönyvet vezet, amelyet („mint az iskola anyagi és szellemi állását híven rajzoló hivatalos jelentést”¹⁰⁴³) a presbitériumnak félévente megküld, és az egyházmegyei körlátogatóknak személyesen megmutatja.¹⁰⁴⁴ A 7. §. szerint az iskolaszék valamennyi tagjának feladata önállóan, vagy együttesen a tanintézeteket évenként négyszer „meghatározott rendben”¹⁰⁴⁵ minél gyakrabban vizitálni. A vizitáció során: (1.) a tanítót a tanításban nem zavarhatják, (2.) a tanítóra a tanítványok jelenlétében megjegyzéseket nem tehetnek, (3.) a tanítás alatt a tanító szobájába meghívást nem fogadhatnak el, ehelyett vagy a tanteremben helyet foglalnak, és a tanítást megfigyelik, vagy az infrastruktúrát, különösen az iskolaépületet, a tantermet és berendezéseit, az épület tisztaságát, a fűtést, a taneszközöket vizsgálják. A javítandó tárgyakat jegyzőkönyvbe veszik; a szerzett tapasztalatokat az iskolaszék ülésein előterjesztik.

Amíg az iskolaszék világi tagjai elsősorban az infrastruktúrával kapcsolatban járnak el, és a tanítás ellenőrzése csak általánosságban esik hatókörükbe, addig az iskolaszék egyházi jogállású tagja, a lelkész az iskola szellemi és infrastrukturális állapotát együttesen vizsgálja. Felügyelete során ellenőrzi a képzés nevelési és oktatási részterületének menetét. A világi felügyelők a tanító erkölcsi magaviseletéről, az anyagi dolgokról, a taneszközökről, az épületről, a tanító fizetésének és a büntetéspénzek szabályszerű beszedéséről győződnek meg. A tapasztalatakról részletes jegyzőkönyvben számolnak be. Az iskolaszék munkájában a tanító is részt vesz. A 8. §. alapján napokra bontott személyügyi nyilvántartást vezet, amelyből minden hónapban kiírja az elmarasztalható szülők nevét, és az elmulasztott napok számát. A felügyeleti tervet érvényes mentségnek a betegséget, és a „házi szomorúság, vagy öröm ünneplését”¹⁰⁴⁶ tekinti, ezek fennállását nyolc napon belül a szülőknél a tanítók felé hivatalosan kell jelenteniük. A tanítói jegyzőkönyvek a tanköteles gyermekek nyilvántartása mellett a tanfelügyelők iskolalátogatásának napját és óráját is tartalmazzák.¹⁰⁴⁷ A 9. §. szerint a választmány ülésén meghatározza a félévi vizsga napját, amelynek jóváhagyása a körlátogatót illeti meg. A tanév lezárultával az iskolaszék az egyházmegyei körlátogatók részére a „tanító és a tanítványok szorgalmáról, a taneszközökről, iskolaépületekről”¹⁰⁴⁸ jelentést terjeszt fel, amelyben a megfigyelések és az állapotok rögzítésén túlmenően, szerepelteti az észrevételeket és javaslatokat.

A helyi ellenőrző, részben igazgatási szerepet ellátó egyházközségi választmány fölött az egyházmegyei közgyűlés részéről tetszőleges eljárásrend szerint, hat évre megválasztott körlátogatók járási szinten látták el a népiskolák felügyeletét. A körlátogatókat nem a valamelyest szakmai összetételű lelkészből, világiakból, néptanítókból álló egyházmegyei népiskolai választmány, hanem a szakmailag indifferensebb, általános összetételű egyházmegyei közgyűlés nevezi ki (valószínűleg a választmány javaslatára). A körlátogatók az egyházmegyei népiskolai választmány utasításait hajtják végre, és ennek a testületnek is számolnak be tapasztalataikról. A járási tanfelügyelők a népiskolák és iskolaszékek vizitációja mellett az évente két alkalommal megtartott járási tanítói értekezlet rendes tagságát is betöltötték. A 10. §. előírásának megfelelően az egyházmegyéek mérsékelt kiterjedésű járásokat foglalnak magában, a járások általánosságban mintegy hat-tíz egyházközség-

1043 Antalfi i. m. 602. oldal.

1044 A körlátogatók egyben jogosultak a jegyzőkönyvek lényegesebb kivonatát a lelkész által elkészíttetni, és magukkal vinni.

1045 Antalfi i. m. 602. oldal.

1046 Antalfi i. m. 603. oldal.

1047 A vizitáció bejegyzését az egyházmegyei körlátogatók ellenőrzik, amennyiben az eredmények szerint a lelkész havonta egyszer sem, más felügyelők (külön-külön) két hónap alatt nem keresték fel a tanintézetet, úgy a körlátogatók jegyzőkönyvvezetés mellett a munkájukban hanyagokat figyelmeztetik azok mulasztásaira és feladataik teljesítésére. A figyelmeztetés elégtelensége esetén javíthatatlanokat egyházmegyei közgyűlés elé terjeszthetik megintésre.

1048 Antalfi i. m. 603. oldal.

ből állnak. A tankerületi funkcióval is felruházott járási választmány élén a lelkész, az egyházmegye közgyűlése által megválasztott körlátogató, és opcionálisban egy kimagasló teljesítményű tanító szerepelt. A körlátogató általános feladata az egyházmegyei népiskolai választmány utasításait, rendelkezéseit teljesíteni és végrehajtani, az ifjúság „vallásos, erkölcsi, s tudományos”¹⁰⁴⁹ képzésének felügyeletét ellátni; a helyes és célszerű nevelés és oktatás akadályait megszüntetni, a népiskolák fejlesztését elősegíteni. Az általános elvárások meghatározásán túlmenően a 11. §. és a 12. §. rögzítette a pontos tevékenységeket. A szakaszoknak megfelelően a járási tanfelügyelő évente két alkalommal személyesen keresi fel a tanintézeteket, amelynek során ellenőrzi a tankötelezettség érvényesülését („a gyermekek szorgalmas iskoláztatását”¹⁰⁵⁰), a tanítók munkáját, kötelességük teljesítését az előírt tantervek alkalmazását, az iskola rendjét, az infrastrukturális feltételeket, valamint a tanítók anyagi helyzetét. A személyes tapasztalatszerzés mellett látogatásuk során az iskolaszéket összehívja, szóban, majd írásban beszámoltatja a féléves munkáiról, a tapasztalatokról, és javaslatokról, a jelentést saját észrevételeivel kiegészíti. A látottakat, hallottakat és az írásbeli beszámolót a körfelügyelő összegzi, s valamennyi tanintézetről „részletes és kimerítő tudósítást, javaslatot szerkeszt(enek), melyet félévenként az iskolai táblázatokkal együtt az egyházmegyei népiskolai választmány elnökének bead(nak).”¹⁰⁵¹ Az iskolai táblázatok szerepe közel sem tekinthető jelentéktelennek, ezek a dokumentumok tartalmazták a tanítók jellemzését, a taneszközök számbavételét, a tanulók fejlődésének értékelését, az iskolalátogatást és a vizsgák eredményeit, valamint az iskolaépület állapotának jellemzését.

A járási tanfelügyelőket kinevező egyházmegyei népiskolai választmány megszervezését a „C.” fejezet rendelte el. A 14. §. az egyházmegyei közgyűlést bízta meg a népiskolai választmány tagjainak megválasztásával. Az eljárásrendnek megfelelően a megyei közgyűlés lelkészekből, világiakból és néptanítókból öt-hét tagot választ meg hat évre, a választmány minden esetben vegyes összetételű. Kiemeljük, hogy a 15. §. értelmében az elnök és jegyző kinevezése nem az egyházmegyei közgyűlést illette meg, hanem a népiskolai választmány jogkörébe tartozott („saját kebléből tetszése, belátása szerint választ három évre elnököt és jegyzőt.”¹⁰⁵²) A hatáskör tekintetében a megyei népiskolai választmány a megyék népiskolái fölött – a körlátogatók felügyeleti tevékenységének utasításán kívül – nem rendelkezett önálló irányításra, és tartalommeghatározásra vonatkozó jogkörrel, szerepe az igazgatásra, a felsőbb egyházi jogszabályok végrehajtására irányult. A munkarend vonatkozásában az egyházkerületi népiskolai választmánnyal áll alárendelt kapcsolatban a 16. §.-nak megfelelően. A szakasz alapján az egyházmegyei népiskolai választmány az alsóbb testületekkel szembeni tájékoztatási, utasítási, és felügyeleti jogköröket gyakorol. Az első pontnak megfelelően az egyházközségi iskolaszékekkel közli az egyházkerületi népiskolai választmány tanügyi határozatait, rendelkezéseit, törvényeit; a második pont értelmében a járási tanfelügyelőket hivatalos tevékenységeiben utasíthatja, végül a harmadik pont alapján a tanszabályzatok végrehajtását ellenőrzi. A megyei népiskolai választmány tagjai, félévente egyszer személyesen kizárólag a járáásokban létesített egy vagy két mintaiskolát „példányiskolát”¹⁰⁵³ látogatják meg. A vizitációk mellett évente két alkalommal, az egyházmegyei közgyűlést megelőző napokban ülésezik. (18. §.) A tanügyi gyűléseken a járási körlátogatók részéről beküldött jelentések és részletes táblázatok alapján beszámolót állít össze a „népiskolák szellemi és anyagi állásáról”¹⁰⁵⁴, amelyhez mellékeli „javaslatait, észrevételeit, és indítványait”¹⁰⁵⁵, mindkét hivatalos dokumentumot betérjeszti az egyházmegyei közgyűlés és az egyházkerületi népiskolai választmány részére. A mintaiskolák vizitálása, az évente két alkalommal megtartott gyűlések, és a beszámolók elkészítése mellett a 19. §.-nak megfelelően a megyei népiskolai választmányi tagok az évente egy alkalommal megrendezendő tanítói értekezlet ren-

1049 Antalfi i. m. 603. oldal.

1050 Antalfi i. m. 603. oldal.

1051 Antalfi i. m. 604. oldal.

1052 Antalfi i. m. 604. oldal.

1053 Antalfi i. m. 604. oldal.

1054 Antalfi i. m. 604. oldal.

1055 Antalfi i. m. 605. oldal.

des tagjai is.

Az autonóm irányítási jogkörrel rendelkező legfőbb testületet az egyházkerületi népiskolai választmány jelentette, amelynek súlyát jól mutatja, hogy a 20. §. értelmében „a tiszáninneri helvét hitvallású evangélikus egyházkerület összes népiskolái felett örökdik.”¹⁰⁵⁶ A kerületi népiskolai választmány, összesen tizenhét fős tagságát (hat világi, hat egyházi, öt tanító) (köztük a sárospataki tanítóképző igazgatójával)) az egyházkerületi képviselői közgyűlés szavazással nyolc évre nevezi ki. A népiskolai választmány a tizenhét rendes tag mellett két néptanítót szavazati joggal meghívhat az ülésekre. Az egyházmegyei népiskolai választmány autonómiájával azonosan az elnököket és jegyzőket a választmány a tagok közül, titkos szavazat útján, négy évre választanak. Az egyházkerületi népiskolai választmány tanügyben mutatott súlyát nem annyira az egyházkerület összes népiskoláinak felügyelete adta, hanem a népiskolarendszer irányítására vonatkozó teljhatalmú jogok. A 21. §. a választmányt megbízza a népnevelés és tanítás ügyének vezetésével, főfeladatai közé sorolva (1.) a népiskolai tanrendszer elkészítését, elbírálását, majd az egyházkerületi közgyűlés részére jóváhagyásra történő beterjesztését; (2.) a tanrendszerben foglalt alapelvek, a tanrend és az évfolyamok szerint pályázati úton beérkezett tankönyvek és szöveggyűjtemények értékelését, a pályadíjak megállapítását és kiosztását; (3.) a nyertes és elfogadott könyvek forgalmazásának megszervezését, és az egyházkerületi népiskolák számára kötelező alkalmazásának elrendelését; (4.) az iskolai törvények összeállítását (amelyeket megvitatás után beterjeszti az egyházkerületi közgyűlésnek). A meghatározott legfőbb feladatok mellett a 22. §.-nak megfelelően a kerületi népiskolai választmány az egyházmegyei és járási tanítói értekezletek „működési körét, tárgyát és módját általánosságban kijelöli.”¹⁰⁵⁷ Az értekezletek mellett figyelemmel kíséri a tanítóképző tanulóinak „szellemi és erkölcsi előhaladását”¹⁰⁵⁸, a vizsgákon pedig küldöttségei által részt vesz. A 23. §. szerint az irányítás és felügyelet mellett tájékoztatási feladatokat is ellát, ennek keretében többek között az egyházmegyei iskolai választmányok beszámoló alapján a kerület népnevelés- és oktatásügyéről évente részletes jelentést készít, amelyet saját elképzeléseivel együtt beterjeszti az egyházkerületi közgyűlés részére.

8.2. A református egyházkerületek népiskolai választmányának rendtartása

A Református Egyetemes Népiskolai Választmány 1859. novemberi értekezletén fogadta el a népiskolai rendtartást.¹⁰⁵⁹ A népiskolai rendtartás az alapfokú tanügyigazgatás alapidokumentumának, szabálykönyvének tekinthető, egyúttal az egy évvel korábban elfogadott központi református tanterv végrehajtási rendeleteként értelmezhető. A tanügy-igazgatási dokumentum meghatározta a népiskola feladatait, tisztázta az egyházközség és az iskola közötti viszonyt (ezen belül kitért a tankötelezettségre, az egyházközség és a tanító viszonyára, az adminisztrációra, és a számvitelre), definiálta a tanügyigazgatás szintjeinek jogköreit és kötelességeit, részletezte a tankötelezettség érvényesítésének szabályait, a fegyelmezés, a jutalmazás, büntetés módját, végül rögzítette a tanító munkaköri leírását. A népiskola célját a református tantervekhez hasonlóan az egyház, az állam és a család szolgálataként határozta meg, a népiskola feladata „a gyermeket szellemileg tevékeny, a polgári életben hasznos, jó erkölcsű, vallásos érzelmű s gondolkodású emberré nevelni.”¹⁰⁶⁰ A népiskola egyházi

1056 Antalffy i. m. 605. oldal.

1057 Antalffy i. m. 605. oldal.

1058 Antalffy i. m. 605. oldal.

1059 Szerző és leközlő megnevezése nélkül: Népiskolai rendtartás, különös tekintettel a népiskolai törvényekre. SF. IV. évf. márciusi szám. Sárospatak, 1858. március 28., 271–278. oldal.

1060 Népiskolai rendtartás, 271. oldal. A részleges egyezőséget bizonyítja a „Népiskolai szervezet” sorai („A népiskola feladata és célja az erkölcsöket keresztyén szellemben nevelni nemesíteni, a vallásosságot, és ezekkel szoros kapcsolatban az értelmiséget terjeszteni s így Isten országát már itt e földön megállapítani. Ezek szerint alapelvül állítatik fel, hogy a helv. Hit. Népiskolák növendékei a jó erkölcsőség és vallásosságban neveltessenek, értelmök fejtegetése mellett önmunkásságra, munkaszeretetre vezéreltessenek, polgári kötelességeik teljesítésére és honszeretetre buzdítottassanak.” Szerző nélkül: Népiskolai szervezet melyet a helv. Hitv. Négy egyházkerület Népiskolai Egyetemes Választmánya a négy egyházkerület jóváhagyásával az 1858 évi szept. 28, 29, és 30 napján Debreczenben megállapított. Pápa, 1859., 1. oldal.

vonatkozásban a gyermekeket, mint az egyház tagjait Isten ismeretében és félelmében, „emberi méltóságuk érzete mellett valódi keresztyén alázatosságban, benső felebaráti szeretetben, buzgó egyháziasságban, szóval igaz keresztyénségben”¹⁰⁶¹ tanítja a református egyház hitelveinek megfelelően. Az állam tekintetében, mint polgárokat „a hazaszeretetre, a törvényes felelősség iránti engedelmességre, a közjó iránti részvételre, lelkesedésre”¹⁰⁶² neveli. A családdal kapcsolatban a gyermekeket „a szülők, azok helyettesei a tanítók iránti tiszteletre, hálára engedelmességre, általában a házi erényekre”¹⁰⁶³ vezeti. A feladat teljesítésének feltétele a központi református tanterv maradéktalan végrehajtása, az érvényesülését támogató keretrendszer betartása, és a hiányzó népiskolák létesítése.

A keretrendszer tekintetében elsőként az egyházközség és az iskola viszonyát határozta meg a szabályzat. A népoktatás biztosításáért az egyházközséget kötelezte a népiskola megszervezésére, alkalmas helyszín biztosítására, a tanintézet felépítésére, vagy a meglévő átalakítására, fejlesztésére, majd a tanintézet felszerelésére, az iskolakert kiépítésére, a népiskolai könyvtár felállítására, a tanító lakhelyének felépítésére, annak karbantartására, a tanító fizetésének beszedésére, és mértékének rendszeres emelésére, szükség esetén segédtanító alkalmazására. Megjegyezzük ez a szakasz hiányzott a tiszáninneri kerület népiskolai választmányának tervéből, mind pedig a kerületi tanügy-igazgatási szabályzatból is.

Más anyagokból és tantervekből – leszámítva Árvay József munkáját – szintén hiányzott a tankötelezettség megállapítása, Gönczy Pál és Baló Benjámin tantervében csak az iskolás kor került megállapításra, annak betartatását nem definiálták. Az iskolalátogatásra vonatkozó általános szabály a szülőket kötelezte gyermekeik öt, illetve hat éven keresztül iskoláztatására. A differencia az iskolaképes és az iskolaköteles életkor különválasztásából adódott. Az előbbi a gyermekek hetedik, az utóbbi a gyermekek nyolcadik életévével vette kezdetét. A választmány figyelembe vette az óvodák hiányát, illetve azt, hogy a szülők munkájuk végett nem tudnak gondoskodni gyermekeik felügyeletéről, ezért engedélyezte a hét éves gyermekek iskoláztatását. A tankötelezettség betartatását az egész gyülekezet, különösen pedig a helyi népiskolai választmány, valamint a tanügy vezetőinek feladatává tette. Egyúttal megszabta a betartatás eljárásrendjét.

Eszköznek első fokozaton a buzdítást, felhívást, megintést mondta, amelyeket az iskolafelügyelőknek, a lelkészeknek, az iskola jótévedőinek és a tanítóknak kell gyakorolniuk. Ennek hatástalansága, eredménytelensége esetén az esperesi hivatalnak az állami közigazgatási szervekhez kell fordulnia, és a polgári karhatalom feladata lesz érvényesíteni a tankötelezettséget. Az adminisztrációs oldalt tekintve a tanítók kötelességük szerint a mulasztásokról jegyzőkönyvet vezetnek, amelyben feltüntetik a hiányzókat nevét, és kiegészítik észrevételeikkel. A nyilvántartást a lelkésznek minden héten, a helybeli iskolai felügyelőségnek minden hónap végén benyújtják. Igazolt mulasztásként kizárólag a gyermek betegsége, a beteg szülők gondozása, családi nehézségek, természeti vis maior helyzetek fogadhatóak el. Minden más okot a helybeli felügyelőknek kell megvizsgálniuk, s szakmai belátásuk szerint elfogadni, vagy elutasítani. Az alapelv szerint azonban minden hiányzást igazolni kell.

A szabályzat az iskoláztatással összefüggésben kitért a tandíjra és annak fizetésének módjára, mint írta a tandíjat a szülők minden iskolaköteles gyermek után félévenként előre fizetik meg, függetlenül attól, hogy a gyermek jár, vagy nem jár iskolába. A tandíj megfizetése alól egyedül a szegény gyermekek mentesülnek, az ő tandíjukról az egyházközség gondoskodik. Ezekkel összefüggésben alapelvként megállapította, hogy az új tanítványok felvételére évente egyszer, az iskolai év kezdetén nyílik lehetőség. A tantervekből és a kormányzatra vonatkozó anyagokból szintén hiányzott az egyházközség és a tanító viszonyának tisztázása, ennek pótlásaként a választmány szigorúan megtiltotta a szülőknek, a gyámoknak a tanítók zaklatását. A tanító hivatali eljárása ellen a szülők jogszerűen „csak az egyházközségi felügyelőség, vagy ha a vádak súlyosabbak, az egyházme-

1061 Népiskolai rendtartás, 271. oldal.

1062 Népiskolai rendtartás, 271. oldal.

1063 Népiskolai rendtartás, 271. oldal.

gye előtt léphetnek fel panaszaikkal, hol a felek kihallgattatnak s a sérelmek megorvosoltatnak.”¹⁰⁶⁴

Az adminisztrációt sem az Árvay József-féle, sem a Gönczy Pál-féle népiskolai szervezet nem írta elő, egyedül Baló Bénéjamin vállalkozott erre tantervében. A hiány pótlásáért feltehetően az utóbbi alapján a rendtartás tartalmazta a jegyzőkönyvekre és táblás jegyzetekre, tehát táblázatokra vonatkozó szabályokat is. Ezeken belül négyféle táblázatot különböztetett meg egymástól, úgymint (1.) az iskolai anyakönyvet, amely egyfelől állt az anyagi és a személyi részből, az anyagi részben kapott helyett az iskolára vonatkozó történeti adatok, különösen az alapítványok, adományozások, a jötevők (patronusok, mecénások), a felügyelők nevei, a tanító fizetési szerződése, és a fontosabb események, (2.) a tanintézet ingó és ingatlan javait, könyveit, taneszközeit tartalmazó leltárat, (3.) a gyermekek hiányzásait, valamint (4.) a vizsgák részleteit nyilvántartó táblázatot. Végül ebben a fejezetben kapott helyett az iskolai pénztár működtetésének részletes leírása. A pénztárat mind a tiszáninneri népiskolai választmány alapvetései, mind a Tiszáninneri Református Egyházkerület népiskolai kormányzata tartalmazta, ugyanakkor annak működéskörének részletes kijelölésére egyik sem vállalkozott.

Az egyetemes választmány az egyházközséget népiskolai pénztár megszervezésére is kötelezte, szabályként állapította meg, hogy annak vagyonából finanszírozható (1.) az iskolában használatos taneszközök (ide sorolta a földgömböket, a térképeket, a táblákat, a tanító önképzését segítő szakkönyveket és vezérkönyveket, valamint a népiskolai tankönyvtárt) beszerzése, és (2.) a szegény gyermek tanulásához szükséges taneszközök megvételét (különösen könyvek, készletek (ABC, olvasókönyv, biblia, palatáblák, íráshoz tartozó készletek.) A második csoportba soroltak az iskolatulajdonát képzik. A pénztár bevételi forrását adják (1.) a konfirmálás és közvizsga alkalmával nyújtott adakozás, (2.) a hiányzásokért, iskolamulasztásokért fizetett büntetések, (3.) az egyházi pénztárból folyósítandó segély, (4.) ajándékok, támogatások, alapítványozások, felajánlások, (5.) az iskolába először belépő gyermek után fizetendő 10 új krajcár. A pénztár kezelő szerve az egyházközségi népiskolai választmány, a számadásokat évente az egyházmegyének kell felterjeszteni a szabály értelmében.

A tanügy-igazgatási szabályzat helyi szinten a népiskolák működésének tartalmát a tanítók munkakörének meghatározásával befolyásolta. A munkaköri leírás több szegmensből épült fel. A tanítótól elvárta a feddhetetlen erkölcsöt, a valláserkölcsei életvitelt, a tantárgyak alapos és kimerítő ismeretét. Egyúttal rögzítette, hogy a tanító köteles teljes mértékben hivatalának élni, életét a tanításnak szentelni. A lelkésszel és a felügyelő szervekkel való együttműködés vonatkozásában előírta, hogy a tanító a felügyelettel megbízott hivatalokkal és személyekkel szemben feltétlen tisztelettel viseltessen, a lelkésznek nyújtson segítséget istentiszteletek alkalmával, tehát egyházi feladatok elvégzésére is kötelezhető. A tanító magánéletével („külviséletben, kedvtölésében, magán foglalkozásában”¹⁰⁶⁵) kapcsolatban a szabályzat előírta, hogy kerülnie kell mindazt, ami a hivatal súlyával, fontosságával és teljesítésével össze nem egyeztethető. Az általános követelmények meghatározását követően a szabályzat végül tizennégy pontban konkrétan meghatározta a tanító különös kötelelességeit is. A különös kötelelességek tartalmazták a munkaköri leírásban szereplő tevékenységek taxitativ felsorolását. A tevékenységek elsősorban a tanteremben való szabályokat foglalták magukban. A népiskola céljával kapcsolatos feladatot a 3. pont fogalmazta meg. A szakasz előírta, hogy a tanító „a növendékeket engedelmességre, egyenes testtartásra, illedelemes magaviseletre, tisztaságra, figyelemre, önmunkásságra szoktassa, bennök kegyes keresztyéni érzelmeket ébreszt és ápol.”¹⁰⁶⁶ A tanító végrehajtói szerepét és autonómiájának korlátozottságát mutatja, hogy a 10. pont szerint az egyházközséget „félnapra még szünidő alatt sem hagyhatja el a lelkész tudta és jóváhagyása nélkül”¹⁰⁶⁷, a 11. pont szerint általában „kötelessége az egyházi hatóság által kiadott rendeleteknek feltétlenül engedelmeskedni”¹⁰⁶⁸, a 13. pont szerint csak a „törvényes egyházi eljáróság által kije-

1064 Népiskolai rendtartás, 272. oldal.

1065 Népiskolai rendtartás, 277. oldal.

1066 Népiskolai rendtartás, 278. oldal.

1067 Népiskolai rendtartás, 278. oldal.

1068 Népiskolai rendtartás, 278. oldal.

lölt kézikönyvet¹⁰⁶⁹ használhatja, a 12. pont szerint a rendeletektől eltérő kérelmekkel, javaslatokkal, előterjesztésekkel a helyi iskolafelügyeletet keresheti meg, a döntések kifogásolása esetén az egyházmegyéhez folyamodhat jogorvoslatért. Amíg a szabályzat a tanítót kötelezte az egyházi feladatok ellátására, addig határozottan tiltotta a világi másodfoglalkozásokat.

A tanintézet a szabályzat szerint helybeli népiskolai választmány, az iskolaszék „folytonos és közvetlen felügyelete alatt áll.”¹⁰⁷⁰ A testület általános feladatait teljesítve, a felsőbb egyházi hatóságok utasításainak megfelelően az iskola ügyeit vezeti, azok külső és belső részeit rendezi. Konkrét, operatív feladatai szerint felügyeleti jogánál fogva a tanintézetre vonatkozó törvények, rendeletek, szabályzatok végrehajtását elősegíti, annak módját ellenőrzi, figyelemmel kíséri az „iskolai ügyek körül működő személyek eljárását”¹⁰⁷¹ (ezzel kapcsolatban a közvizsgákon a tagok részt vesznek, valamint rendszeresen, gyakori időközönként meglátogatják az iskolát), betartatja a tankötelezettséget, egyúttal adminisztrációs tevékenységet is végez, minden tanév kezdetén összeírja a tanköteles gyermekeket, és ennek jegyzékét átadja a tanítónak, kezeli az iskolai pénztárat, gondoskodik a vagyongyarapításról, további forrásokat keres ennek érdekében, elősegíti a tanítást, nevelést és fegyelmezést, elhárítja az azok előtt álló akadályokat, eredménytelenség esetén az egyházmegyének tesz jelentést, védelmezi a tanító tekintélyét, gondoskodik „fizetése pontos kiszolgáltatásáról s időnkénti javításáról”¹⁰⁷², karbantartja az iskola vagyont, épületeit, tantermeit, a taneszközöket, fejleszti azokat, szabályszerűen a presbitériumnak félévente beszámol a népiskola szellemi és anyagi állapotáról, szükség esetén bármikor. Az operatív feladatok további részletezése során a szabályzat konkrétumokat is megfogalmazott a szerepkörök tükrében. Az előírás szerint a helyi választmány szakértő tagjai a belső életére, működésére felügyelnek, különösen vizsgálják a tanterv érvényesülését, alkalmazását, a tanításmódszertant és a tananyagot, az órarendet, a tanfegyelem gyakorlását. A vizsgálat mellett a tanítót támogatják a fentiek fejlesztésében, segítenek a célszerű könyvek és taneszközök beszerzésében. A választmány nem szakértő tagjai a tanintézetek külső, infrastrukturális vonatkozásaival foglalkoznak, ennek során elősegítik az épületek karbantartását, a tantermek tisztaságát, rendezettségét, a felszerelések (székek, táblák) tisztán tartását, és a tankötelezettség teljesülését. A választmány értekezleteiről jegyzőkönyvet vezet, kizárólag az elnök jelenlétében elfogadott határozatok érvényesek. Fontos megemlítenünk, hogy a népiskolai tanintézetekre vonatkozó, lelkész által gyakorolandó különös felügyelet „az intézkedés által nincs megszüntetve.”¹⁰⁷³

A szabályzat értelmében második fokon a körlátogató állt, aki általános feladata alapján a népiskolákra vonatkozó rendeletek végrehajtását ellenőrizte. Hatásköre egyaránt kiterjedt a népiskolára, a tanítóra és a helyi felügyelőségre. Legfőbb feladata szerint biztosította a tanügyi rendeletek betartatását a tanítóval és a helyi felügyelőséggel. Operatív feladatai az egyházmegye népiskolai választmányának részéről kiadott formanyomtatványban foglalt témakörök és témakörelemek gyakorlati ellenőrzésére vonatkozott. Az iskola tartalmi ügyeiben a körlátogató egyrészt felügyelte a tanítót „a tanítás tartalmát, menetét, módját, továbbá fegyelmi eljárását illetőleg”¹⁰⁷⁴, másrészt tevőlegesen is részt vett a folyamatokban: a tanításmódszertanra, a tananyagra, az órarend elkészítésére, a tanterv érvényesítésére, és az önképzésre vonatkozó utasításokat is megfogalmazott. Megállapítjuk, hogy a körlátogatónak jogkörében így nemcsak a felügyelet, hanem a felsőbb rendeletekkel összhangban lévő utasítás, irányítás és igazgatás is szerepelt („a körlátogató a tanító felett nem csak felügyeletet gyakorol ... hanem egyszersmind utasítással látja őt el mindezekben.”¹⁰⁷⁵) Az egyházmegyei népiskolai választmány részéről kibocsátott formanyomtatvány alapján – a tájékoztatás és információ áramoltatás érdekében – táblázatokban és jegyzőkönyvpontokban az „iskola egész állásá-

1069 Népiskolai rendtartás, 278. oldal.

1070 Népiskolai rendtartás, 273. oldal.

1071 Népiskolai rendtartás, 273. oldal.

1072 Népiskolai rendtartás, 273. oldal.

1073 Népiskolai rendtartás, 274. oldal.

1074 Népiskolai rendtartás, 274. oldal.

1075 Népiskolai rendtartás, 274. oldal.

ról, külsejéről, belsejéről részletes és kimerítő tudósítást¹⁰⁷⁶ kellett szerkesztenie. A jelentést az esperesi hivatal útján juttatta el az egyházmegyei népiskolai választmánynak. Az előírások szerint a jelentés hét témakörből állt, amelyek a következők voltak (1.) infrastruktúra, (2.) tanulók személyügyi nyilvántartása, (3.) tanítás tartalma, (4.) tanfegyelem, (5.) tanító, (6.) helybeli felügyelőség, (7.) javítások.¹⁰⁷⁷

Az egyházmegyei népiskolai választmány a körlátogató felett állt, egyúttal az egyházkerületi népiskolai választmány, és az egyházkerület alatt, illetve az esperesség felügyeletében helyezkedett el. Meghatározott feladatai szerint közzéteszi az egyházkerület tanügyi határozatait és rendeleteit, a körlátogatókat hivatalos eljárásában (többek között a vizsgákon való részvételben, a tanítói értekezletek megszervezésében, és a mintaiskolák felállításában) utasítással látja el. Tevékenységéről az esperesi hivatal útján rendszeres időközönként tájékoztatja az egyházkerületi népiskolai választmányt. Az eszközök tekintetében a szabályzat kitért a tankötelezettség betartására (amelyet korábban írtunk), a fegyelmezésre, a jutalmazásra, és a büntetésekre. Az alábbiakban csak az első kettőt tekintjük át a teljesség igénye nélkül. A fegyelmezés esetében a választmány célként a rend fenntartását, az engedelmességhez és a pontossághoz szoktatást, valamint „az erkölcsök szeplőtlen megőrzését”¹⁰⁷⁸ határozta meg. Ehhez hozzá tette, hogy a célok megvalósításának a „büntetés nem első, hanem utolsó eszköze”¹⁰⁷⁹, ugyanakkor azt is meghagyta, hogy „a tanítót terhel minden kihágás, melyet éber figyelem és pontos eljárás által megelőzhető volna.”¹⁰⁸⁰ A jutalmak körébe sorolta az erkölcsi jutalmazást, amely többek között jelentette a méltányló elismerést, a helyes szókat, az osztálytársak közötti előléptetést, a „felügyelettel vagy a gyengébbek vezetésével”¹⁰⁸¹ való megbízást. A szabályzat végül a tanítóra vonatkozó elvárásokkal zárult.

9. Fejlesztési tervek

9.1. A fejlesztési tervek előzményei

A fentiekben megismert református központi népiskolai szervezet és tanügyigazgatás, valamint az evangélikus központi tanterv mellett, részben azok hatására egyháziak és világiak egyaránt készítettek több elemből álló úgynevezett komplex fejlesztési tervet. A tervek létrejöttének háttérében részben a központi dokumentumok kezdeti hiánya, részben érvényesülésük akadályai helyezkedtek el. Utóbbival összhangban egy lényeges eseményt emelünk ki. A református egyetemes tanügyi választmány 1862. évi miskolci értekezletén határozatilag elrendelte, hogy az egyházkerületek az 1863. évi közgyűlésre küldje el „a népiskolai ügy állására vonatkozó jelentéseiket.”¹⁰⁸² A jegyző-

1076 A körlátogató jelentést tesz (1.) az infrastruktúrával összefüggésben az iskola külsejéről, épületeiről, tantermeiről, felszereltségéről, a tanterem el- és berendezéséről, karbantartottságól, és a taneszközökről; (2.) a tanulói személyügyi nyilvántartással kapcsolatban a diákok számáról (iskolakötelesek, helybeliek, egyházközségen kívüliek), a létszámnak két év alatti növekedéséről, vagy fogyásáról, annak okairól, a más tanintézetbe, vagy abból való áthelyezés jóváhagyásáról, a szegény iskolások sorsáról; (3.) a tanítás tartalmának vonatkozásában az előírt tananyag, tanterv, tanításmódszertan alkalmazásáról, és a tanítványok önmunkásságának gyakoroltatásáról; (4.) a tanfegyelem tekintetében az eszközök használatáról, az esetleges visszaélésekről, a gyermekek magatartásáról („illedelem, rend, pontosság, erkölcsi magaviselet.”); (5.) a tanítóval kapcsolatban a névről, korról, felkészültségről, szorgalomról, hivatali eljárásáról, erkölcsi magaviseletéről, a tanítói értekezletek vezetéséről, (6.) a helybeli felügyelőséggel (népiskolai választmánnyal) összefüggésben a tagok neveiről, személyi változásokról, a tankötelezettség betartásával kapcsolatos eljárásáról, lényegesebb határozatokról, a tanító fizetésének kiszolgáltatásáról, a tanintézet anyagi bevételeiről, az újabb adományokról, és a leltárról. A (7.) jelentését az előírásnak megfelelően a javaslatokkal zárja. Részletesebben Népiskolai rendtartás, 274. oldal.

1077 Népiskolai rendtartás, 274. oldal.

1078 Népiskolai rendtartás, 275. oldal.

1079 Népiskolai rendtartás, 275. oldal.

1080 Népiskolai rendtartás, 275. oldal.

1081 Népiskolai rendtartás, 275. oldal.

1082 Árvay József: A népiskolai ügy állása a tiszáninneni ref. egyházkerületben. PEIL. VI. évf. 27. sz. Pest, 1863.

könyv szerint a népiskolai oktatás minőségének biztosításáért az egyetemes választmány meghatározónak tartotta a központi dokumentumok érvényesülésének ellenőrzését, egyúttal a felmerülő akadályok megszüntetését, a szükséges módosítások, javítások megtételét. A határozatnak megfelelően az egyházkerületek 1863-ra elkészítették helyzetértékelő jelentéseiket. A jelentések közül a Lap a tiszáninneri¹⁰⁸³ és dunamelléki¹⁰⁸⁴ kerületét közölte le.

A tiszáninneri beszámoló szerint a kerületben megalakultak az egyházmegyei népiskolai választmányok, hivatalukba léptek a járás népiskoláira felügyelő körlátogatók, a presbitérium kinevezte a helyi szinten illetékes egyházközségi felügyelőket. Az ügymenet tekintetében a kerületi választmány időben a kerületi közgyűlések előtt tartja meg értekezletét. Az értekezlet során az egyházmegyéktől beküldött jelentéseket átvizsgálja, a népiskolaügy állapotáról a közgyűlést értesíti, az egyházmegyei népiskolai választmányok rendszeres időközönként üléseznek. A szabályzat tartalmi részének megvalósításával összefüggésben egyházmegyénként legkevesebb három, legtöbb tíz mintaiskolát jelöltek ki. A minta népiskolák a „Népiskolai szervezetben” foglalt tantervek szerint működnek, a tanításmódszertant (különösen az írás és olvasás tanítását, kisebb mértékben a számtan tanítását) a legtöbb helyen korszerűsítették.¹⁰⁸⁵ A tanításmódszertan fejlesztésével összhangban az egyházkerület gondoskodott a tanítók iskolarendszerű továbbképzéséről, ennek érdekében évenként szervezte meg a több hetes tanítóképzői tanfolyamot.¹⁰⁸⁶ A pozitív eredmények mellett több akadályról is tájékoztatott a jelentés. Nehézséget okozott, hogy a „Népiskolai szervezetben” foglalt tantárgyakhoz nem álltak rendelkezésre a szak-, vezér-, tan-, és olvasókönyvek, szöveggyűjtemények, a tanfelszerelések, különösen a térképek és a természetrajzi ábrák hiányoztak, a szülők sok esetben elhanyagolták gyermekeik rendszeres iskoláztatását, a tanítók fizetésének beszolgáltatása rendszeretlen, a közvizsgák időpontja nem volt megfelelő.

A tiszáninneri kerület összegző jelentésétől eltérően a dunamelléki kerület beszámolóját egyházmegyékre bontotta. Az eredmények tekintetében a Solti Egyházmegyében – igaz csak mérsékelt számban, de – találhatóak jó felszerelt, iskolakönyvtárral ellátott, a „Népiskolai szervezet” szerint működő népiskolák. A Tolnai Egyházmegyében a szervezetet a legtöbb népiskola legalább részben alkalmazza, a tanítók szorgalmuk, rátermettségük és eredményeik alapján dicséretben részesültek, az egyházmegye elrendelte a tanítói értekezletek megszervezését, a körlelkészeket utasította a hiányzó tanfelszerelések beszerzésére, megbízta őket a formailag egységes iskolajelentések elkészítésével, amelyhez az egyházmegye formatablázatokat és -úrlapokat biztosított, a téli tanfélév kiterjesztéséért a közvizsgákat május közepére tette, a jegyzőséggel összekapcsolt tanítói hivatal megszűnt, a fiú- és leánygyermek tanítása szegregáltan történik, az olvasás, írás, számolás, hittan és ének minden iskolában szerepel a tantervekben, több helyen előadják a földrajz, történelem, természettan, természetrajz, magyar nyelvtan, gazdaságtan és női tanok tantárgyát is, a beszéd- és értelemgyakorlat vezérkönyvét a tanítók használják, a tanításmódszertan fejlődést mutat. A vértessaljai egyházmegyében a tanügy előrehaladt az akadályok ellenére is, a szervezet a körülmények adta lehetőségeknek megfelelően életbe van léptetve, a tanítók igyekeznek a kor követelményeinek megfelelni, az írva-olvasás tanítás a legtöbb helyen elterjedt. A pesti egyházmegyében a népiskolák többsége a szervezet szerint tanít, több tanítót szorgalmukért az egyházmegyei gyűlés jegyzőkönyvében dicséretben részesített. Az egyházmegye határozatilag elrendelte, hogy az egyházkerület vegye anyagi pártfogásába a szegényebb gyülekezeteket, a körlelkészeket utasította a tanítói értekezletek ösz-

július 5., 836. oldal.

1083 Árvay i. m. 836–844. oldal.

1084 A Dunamelléki Ref. Egyházkerület Tanügyi Bizottmányának az egyes egyházmegyékben tapasztalt népiskolai viszonyokról a legközelebb Pesten tartott közgyűlés elé benyújtott jelentése. PEIL. VI. évf. 24. sz., 1863. június 14., 743–747. oldal.

1085 Árvay i. m. 837. oldal.

1086 Az iskolarendszerű továbbképzés eredményeit röviden így jellemzi Árvay József: „1862. év szeptember és november havában az e. megyéből összesen 44 iskolatanító vett részt, kik a korszerű tanítási módszerre nézve sok részben megváltozott nézetekkel s hasznos gyakorlati ismeretekkel tértek vissza, terjesztendőek azokat tisztáraik közt is a maguk hivatalkörében. Árvay i. m. 837. oldal.

szehívására, döntött a körfelügyelő mellé póttag kinevezéséről. Jelentős fejleménynek számít, hogy a körlelkészeket 1863-tól meghívják az egyházmegyei tanügyi bizottság tanácskozásaiba, a formailag egységes felépítésű körlelkészi jelentések érdekében formanyomtatványok készülnek, az egységes tantervek („hogy a tantárgyak lehető egyforma terjedelemben adassanak elő”¹⁰⁸⁷) összeállításáért az esperesség választmányt nevezett ki, a tankötelezettség érvényesítésével pedig a presbitériumot és a lelkészt bízta meg. A Felső-Baranyai Egyházmegyében a tanítás színvonala egyértelműen fejlődött, „a tanítókat nemes verseny és ügybuzgalom”¹⁰⁸⁸ jellemezte, az egyházmegyei közgyűlés jegyzőkönyvében több iskolát dicséretben részesített. A Kecskeméti Egyházmegyében jellemző a nemek szerint szegregált tanítás, a legtöbb helyen a tanintézetek célszerűen berendezettek, az iskolák taneszközökkel ellátottak, ahol térképek hiányoznak a tanítók saját maguk készítik el azokat, a szervezetet a legtöbb iskola teljes egészében alkalmazza, mások legalább részben, a tanítók többsége munkájuk alapján kitüntetésre méltó, a tanügy előmozdítása érdekében az egyházmegye tanügyi bizottságot szervezett, a ceglédi, kecskeméti és nagykovácsi tanítók pedig tanítói egyletet szerveztek, és értekezleteket tartanak.

A jelentés gátlótényezőként („több rendbeli fogyatkozásként”¹⁰⁸⁹) említette meg a solti egyházmegye esetében a szervezet életbeléptetésének több esetben való elmaradását, a fiú- és leánygyermek koedukációját (még azokon a helyeken is, ahol a gyülekezet tagjainak módjukban állna nagyobb pénzzadománnyal hozzájárulni a szegregált tanítás megvalósításához), a taneszközök, tanfelszerelések, berendezések hiányát, a tanintézetek férőhely kapacitásának túlterhelését, az egy tanítóra jutó gyermekek szélsőségesen magas létszámát, és a hiányzások magas számát. A tolnai egyházmegye tekintetében a tankertésznek az iskolától való távolságát (egyúttal az ügyben való pereskedést az egyház és a község, illetve a tanító és a lelkész között), a vasárnapi iskola szervezetlenségét (csak azokon a helyeken működött „hol azért a tanítót vagy a község vagy az uradalom kész fizetni.”¹⁰⁹⁰), az iskolai könyvtár, valamint a tan- és segédkönyvek hiányát, az iskolák magas tanulói létszámát (egy tanítóra gyakran százhatvan-százkilencven diák is jutott). A vértessaljai egyházmegye beszámolója szerint a szülők vonakodnak a tankönyvek megvételétől, a nyári iskoláztatás a kezdeményezések ellenére általánosan nem lépett életbe. Az alsó-baranyai egyházmegye tájékoztatója arról, hogy a szervezet alkalmazását kevés népiskola kísérelte meg, a legtöbb iskolában nem tanítják a természettant, a történelmet, a gazdaságtant, a magyar nyelvet, a fogalmazást, a rajzot, és a női tantárgyakat, a hiányzások száma jelentős (a tanítók és szülők hibájából egyaránt), a nemek szerint szegregált tanítás nem terjedt el (még Mohácson sem), tanszerekben, különösen térképekben és földgömbökben hiány mutatkozik. A pesti egyházmegye beszámolója szerint is hiányoznak a térképek és földgömbök, a tankötelezettség csak korlátozottan érvényesül. A Külső Somogyi Egyházmegyében a szervezetnek megfelelően egyetlen népiskola sem működik, a tanszerek elégtelenek, az iskolaépület infrastruktúrája rossz állapotú, „8 iskolában a tanítás igen gyarló”¹⁰⁹¹, az állapotokat érzékelteti, hogy határozat született az iskolában való „pipázás és föltett süveggel tanítás”¹⁰⁹² tilalmáról.

9.2. A tartalomelemzés szöveges eredményei

Kutatásaink szerint az evangélikus és református szakemberek a protestáns egyház fennmaradása és a polgári modernizáció elősegítéséért is lényegesnek tartották a népiskola fejlesztését. A népiskola szerintük a tudástőke, a műveltség, a valláserkölcsei értékrend szerinti életvitel kialakításával, és a protestáns öntudat erősítésével egyértelműen befolyásolja az egyház jövőjét. A népiskola ezek mellett elősegíti a polgári átalakulást, hozzájárul a társadalmi stabilitáshoz, az egymással szemben álló

1087 A dunamelléki... i. m. 745. oldal.

1088 A dunamelléki... i. m. 745. oldal.

1089 A dunamelléki... i. m. 743. oldal.

1090 A dunamelléki... i. m. 744. oldal.

1091 A dunamelléki... i. m. 745. oldal.

1092 A dunamelléki... i. m. 745. oldal.

osztályok közötti békéhez¹⁰⁹³, a gazdaság teljesítményéhez, és a belbiztonsághoz. Fejlesztési tervvel előkészíteni és befolyásolni kívánták az egyházmegyék és egyházkerületek határozatait. A teljes iskolarendszer felől közelítve többen úgy vélték, hogy az egyházi típusú közép- és felsőoktatás csak annyiban válhat eredményessé, amennyiben a népiskolák biztosítják a megfelelő alapot, ennek fényében nagymértékben egyetértettek Hunfalvi János állásfoglalásával: „hiába rendeztük a felsőbb és főiskolákat, ha a nevelés alapját – az elemi vagy népiskolát elhanyagoljuk, mert ha az alap el van hibázva, veszélyben van az egész épület.”¹⁰⁹⁴ Az elemi oktatás színvonalának emelésére vonatkozó tanulmányok a népiskola szerepének értelmezése és az ebből származtatott célrendszer megfogalmazása során rámutattak a hiányosságokra is. Sokan egy véleményen voltak Mokry Samu álláspontjával, amely szerint amíg nagy áldozatokkal emeltettek felsőbb tudományos iskolák, addig a nép legalsó osztályának nevelése elhanyagoltatott.¹⁰⁹⁵ A szerzők felismerték, hogy az 1857-től jelentkező református, később evangélikus centralizációs-modernizációs törekvések, csak annyiban válhatnak eredményessé, amennyiben gondot fordítanak azok keresztülvitelére, illetve azok továbbfejlesztésére. Előljáróban megállapítható, hogy mind a református egyházkerületi helyzetértékelő jelentések, mind a tanítói értekezletek, mind az önálló fejlesztési tervek pontosan észlelték az 1858-as református és a 1861-es, 1863-as evangélikus szabályzat útjában álló formai és tartalmi akadályokat. Az akadályok megszüntetésére javaslatokat fogalmaztak meg az egyetemes és egyházmegyei népiskolai választmányok, az esperességek, és az egyházkerületek részére. A gátlótényezők egy része formai, más részük tartalmi elemek voltak. Leszögezzük, hogy az összetett javaslatok a szabályzatok keresztülvitelét nehezítő tényezők lebontása mellett hozzájárultak a tantervek és tanügyigazgatás továbbfejlesztéséhez azáltal, hogy az azokban foglaltakat több esetben továbbgondolták, a realitáshoz igazították, a szabályzatokban foglaltakat a gyakorlati tapasztalatoknak megfelelően próbálták módosítani, illeszteni a mindennapi élet követelményeihez.

A Lap a komplex fejlesztési tervek sorát Horváth Sámuel evangélikus lelkész négy részes dolgozatával¹⁰⁹⁶ nyitotta meg. A tanulmány az egyház és az iskola együttes fejlesztését szem előtt tartva a népiskola modernizálása mellett részleteiben (változatos terjedelemben) tárgyalta és értékelte a gyermekek családi nevelését, az egyházhivatalnokok megválasztását, a tanidőt, a tanszervezetet, a tanításmódszertant, a tantárgyakat (bibliai történetek), a templomi igehirdetéseket, a konzisztoriális és presbiteri egyházkormányzatot, a magán tanintézeteket, az egyházi iskolák nyilvánosságának állami elismerését, az egyház tanügyi autonómiáját, a protestáns közép- és felsőoktatást, a felsőbb egyházi felügyeletrendszer, az egyházi tanokkal összeegyeztethetetlen racionalizmus térnyerésének megelőzését, a tanítók emancipációs törekvéseit, a hitbuzgó lelkészeket, valamint a tanítói értekezleteket. Az alapfokú oktatás viszonylatában a munka önmagán túlmutató jelentőségét elsősorban az adta, hogy az evangélikus felekezetek 1859-ben még nem rendelkeztek a négy egyházkerület részéről elfogadott népiskolai szervezettel, ezért állásfoglalásaival felvetette a későbbi 1861. és 1863. évi egységes evangélikus tanterv szükségességét.

1093 „A mívelt osztály és a köznép közölt roppant úr tátong, úgy, hogy a kettő már csaknem egészen külön eszmevilágban él: az utóbbi nem képes felfogni az előbbiét és így gyanakszik reá, az előbbi nem képes leereszkedni az utóbbihoz s ezért lenézi azt. Az elmaradott köznép ellenszenvet, irigységet, gyűlöletet táplál a felette álló értelmesekektől; a mívelt osztály pedig vajmi gyakran igazolja ezt, felhasználván önérdekből szellemi fölényét az értelmetlen tömeg félrevezetésére, elnyomására, kizsákmányolására. [...] a tátongó úr okozta bajokat orvosolni, a távolságokat egymáshoz közelebb hozni másként nem lehet, mint az alsó néposztály nevelésének emelése, a népiskolák szaporítása és célszerűbb szervezése által.” In. K. J.: Mokry Samu: Tervezet a b.-csabai ev. egyház nevelésügyének emelésére. című munkájáról. PEIL. VII. évf. 14. sz. Pest, 1864. április 3., 430. oldal.

1094 Hunfalvi János álláspontját közli, és azzal ért egyet Sinahegyi. In. Sinahegyi: Egy szó a népiskolai reform érdekében. PEIL. III. évf. 49. sz. Pest, 1860. december 10., 1601. oldal.

1095 „dicsérete s buzgalom fejtett ki a magosabb tanintézetek felvirágoztatása körül, de az elemi népiskolákkal kevesen és keveset törődtek. Csaknem magukra hagyatva vánszorogtak ezek nagy nehezen az előre iramodó idősb testvér után, de a távolság köztük mindig nagyobb lett, míg most csaknem megmérhetlen. A tudomány szédítő magosan leng, de széles talajját vastag tudatlanság, állati durvaság, százados előítéletek és középkori babona képezik.” K. J. i. m. 430. oldal.

1096 Horváth Sámuel: Hogyan kelljen egyházunkat a hanyatlástól s a végelpusztulástól megóvnunk? (PEIL. 1859. II. évf. 8. sz. 02. 19., 197–201. oldal.; 13. sz. 03. 26. 349–353. oldal.; 28. sz. 733–739. oldal.; 29. sz. 761–764. oldal.)

A népiskolai fejlesztésekkel kapcsolatban kiemelte a tanfegyelmet, a tanidő csökkentését, a tanrend, a tananyag és a tanításmódszertan egységesítését, centralizációját és a tanítói értekezletek szerepét. A túlságosan hosszú tanidővel kapcsolatban jelezte a tanítók túlterhelését, amelynek hatására nem jutott idő az önképzésre. Tapasztalatai alapján a tanítók éppen ezért „a száraz és lélekölő eljárás mellett géppé, mindennapivá, zsoldossá aljasultak.”¹⁰⁹⁷ Szintén helytelenítette a tanítók munkaköri leírásában szereplő korlátozást, amely szerint az előjárójuk, a helyi lelkész engedélye nélkül nem hagyhatták el a munkahelyüknek számító települést.¹⁰⁹⁸ A tanidő csökkentésével összhangban a gyermekek felől közelítve meg a kérdést megállapította, hogy a napi tanórák magas száma részben különböző betegségeket idézhet elő, részben pedig motiválatlanná teszi a tanulókat. Sokan szerinte egész életükre visszafordíthatatlanul elvesztik kedvüket a tanulástól. Emellett hangsúlyozta azt is, hogy a haladónak vélt tanításmódszertan elsajátításának feltétele az önképzés. Az önképzés egyes formái pedig feltételezik, hogy „a tanító más műveltebb körökben is nézzen olykor szét, s ne ásítózék mindig rideg elvonultságában.”¹⁰⁹⁹ A fentiekkel összhangban kiemelte a tanítókat megillető rövidebb tanidőt, és hosszabb szünidőt. A tartalmi ügyekkel kapcsolatban kiemelte a párhuzamos tanrendek és tantervek differenciáltságából, heterogenitásából származó problémákat, hangsúlyozva az egységesítés, centralizáció szerepét. Konceptiójának megfelelően korlátozta a tanítók és iskolák, tehát az alsó (helyi szint) szabadságát, autonómiáját.¹¹⁰⁰ Megállapította, hogy az eltérő tanrendek és tantervek megnehezítik a tanítók egységes iskolarendszerű képzését és az önképzés keretében végzett felkészülését is.¹¹⁰¹ Tartalmi vonatkozásban rávilágított, hogy az irracionálisan, logikátlanul összeállított tantervek hátráltatják a gyermekek értelmi fejlődését. Ennek okát abban látta, hogy az összefüggéstelen elemeket a „gyöngye lélek feldolgozni és megemészteni”¹¹⁰² képtelen. Mindezeknek és a tanításmódszertan alacsony színvonalának tulajdonította a tanítás eredménytelenségét. Mint írta: „mennyi erőlködés és tudás, s mégis mily kevés haszon belőle ... a gyermekekből lesz üres fő, pusztá szó, hajthatatlan akarató tuskó, vagy épen közönyös ember.”¹¹⁰³ A módszertannal kapcsolatban Dömény Józseffel¹¹⁰⁴ és Kenessey Alberttel¹¹⁰⁵ azonosan helytelenítette a memorizálást, a lexikális tudás szerepének túlhangsúlyozását. Tapasztalatai alapján kifogásolta, hogy amíg a tanulók a kátét és az énekeket könnyen és „gyorsan ledarálták”¹¹⁰⁶, addig a tanultakból keveset értettek. A belső misszióval, a vallásos szellemmel és az egyházi öntudattal kapcsolatban kifogásolta, hogy a diákok a nemesebb vágyakat ébresztő, elmét pallérozó, szívet nemesítő, az akaratnak biztos irányt és szilárdságot adó, evangéliumi jellemet fejlesztő és képző bibliai történetekben járatlanok. Átfogó megoldásként az egységes, kötött, helyi szinten módosíthatatlan tantervet és tanításmódszer-

1097 Horváth i. m. 200. oldal.

1098 Napjaink munkajogi terminológiája szerint ebben az esetben arról volt szó, hogy a tanító, mint beosztott munkaköri leírása alapján a közvetlen munkahelyi felettesének hozzájárulása nélkül a munkahely elvesztésének terhe nélkül nem hagyhatja el a munkaszerződésben rögzített munkahelyi telephelyét. Az akkori értelmezés szerint Horváth a következőkben summázta a helyzetet: „ki mindig ugyanazon egyet látva és hallva, s különben sehová nem mehetve, mert tán mint korhelyt azonnal kitennék hivatalából.” Horváth i. m. 200. oldal. Öt évvel később, 1864-ben szintén erre a problémára hívta fel a figyelmet a tanítók mérsékelt emancipációját sürgető Géresi Ferenc: „ezen kánon-pont, a népnevelés szt. ügyének ezen rozsdarágott vasbilincse kezeinken és lábainkon megreparáltatott, kifényesített azon újabbkori nézetnek határozatra lett emelése által, hogy „a tanító még szünnapokban sem hagyhatja el lakhelyét csak egy fél napra sem a lelkésznel tett előleges jelentés vagy talán annak „engedelme” nélkül.” In. Géresi Ferenc: A népnevelés útjában álló legnagyobb gátkövek felmutatása, felfeszegetése; és az azok elhárításában hasznavehető némely jó tanácsok. II. rész. PEIL. VII. évf. 31. sz. Pest, 1864. július 31., 992–993. oldal.

1099 Horváth i. m. 200. oldal.

1100 Horváth i. m. 200. oldal.

1101 „mert a helyes kiképzés csakis helyes tanrend mellett sikerülhet, a midőn a tanító minden idejét, szorgalmát és ügyességét a már kitűzött és megállapított tárgyakra okszerűen szánhatja” Horváth i. m. 200. oldal.

1102 Horváth i. m. 200. oldal.

1103 Horváth i. m. 200. oldal.

1104 Dömény József: Népiskolaügyben tett jelentés. PEIL. III. évf. 37. sz. Pest, 1860. 37. sz., 1192–1195. oldal.

1105 Kenessey Albert: Felelet a debreceni közlöny ez évi következő kérdéseire. I. rész. PEIL. IV. évf. 43. sz. Pest, 1861. október 27., 1395–1401. o.; II. rész. PEIL. IV. évf. 44. sz. 1861. november 3., Pest, 1424–1430. oldal.

1106 Horváth i. m. 200. oldal.

tant javasolta. A tanítói értekezletek vonatkozásában elismerte azok célszerűségét, különösen a tanítási-nevelési ügyet megkönnyítő eszmecserét vélte értékesnek. Az egyházi és iskolai autonómia felől megközelítve a kérdést azonban figyelmeztetett az állam az államban veszélyére, az értekezleteket az egyházmegyei püspök felügyelete alá helyezte, az ott elfogadott javaslatok végrehajtását az esperes jóváhagyásától tetette függővé, az espereseket ezért kötelezte az értekezletek munkálatainak követésére, jegyzőkönyvek rendszeres időközönként való bekérésére. A tanítói egyesületeket és értekezleteket a népiskolaügy fejlesztésének tekintetében értékesnek tartotta a kölcsönös eszmecsere szempontból¹¹⁰⁷, ugyanakkor figyelmeztetett az emancipációs törekvésekben rejlő veszélyekre: „A cél dicső, de hogy egyszermind áldásdús is lehessen, vigyázzanak az esperes urak, hogy ezen értekezleteknek munkálata időről-időre be is mutattassék az esperességnek, és csak az ott nyerendő jóváhagyás után nyerhessen az értekezleti dolgozat érvényességet, különben, ha ez elmulasztatik, status in statu fog keletkezni belőle, minnek a jelei helylyel-helylyel máris mutatkoznak, mit azonban a helyesen értelmezett autonómia szerint túrni sehogy sem lehet. Ismétlem tehát: az értekezletek bölcs vezetés mellett igenis tartassanak meg, de valamig csak az esperesség határozatot nem hoz felőlük, mindaddig függesztessenek fel határozataik s intézkedéseik, különben mint mondám, lesz status in statu, mi nem nekünk való, s épen azért erkölcsileg, jogszerűleg nem is túrhető.”¹¹⁰⁸

A tanügy modernizálását más oldalról közelítette meg tanulmányában¹¹⁰⁹ Molnár Sámuel evangélikus lelkész. Az inkább vázlatpontokat rögzítő, mintsem az egyes komponenseket tartalmilag kifejtő munkának az iskolaügy az egyik részét adta, a másik része az egyház általános helyzetének értékelésére, az egyházkormányzat szervezésére, a presbiteri rendszerre, és a finanszírozási kérdésekre (takarékmagtárak) vonatkozott. Molnár Sámuel hosszútávú célját az egyházi hitélet megerősítése, a vallás erkölcsi szellemiség fejlesztése, és az egyház anyagi felvirágoztatása adta. Az egymással összefüggő témák középpontjában ugyanakkor kétségtelenül a népiskola szerepelt. Horváth Sámuel fenti koncepciójával, Szekeres Mihály¹¹¹⁰ és Kelemen Gábor nézetével¹¹¹¹ megegyezően Molnár Sámuel is úgy gondolta, hogy az egyház megújításának, egyben a belső misszió (és az abból várható önfinanszírozás) kulcsa a népiskola. Kimondta, hogy az iskolák „azon szellemképző intézetek, melyek a templomnak szóértő tagokat, sz. Dávid ismert buzgóságával ékeskedő hívő lelkeket formálnak melyekből a bölcsesség lelke, a tudomány s értelmi felvilágosultság, hitélet, s elevenség kiáradnak, – melyek a vallásos érzelmet nemesítik, – a szív földjében eleve megfogamzott tövisét, kórót, kiirtják, az erkölcsi élet becsét megismerni tanítják.”¹¹¹² Tekintettel arra, hogy a népiskola működésének színvonala egyértelműen befolyásolja az egyház fennállását, és jövőjét Molnár Sámuel rámutatott az iskolarendszer fejlesztendő területeire. Megközelítésében elsősorban a formai tényezőkre, a keretrendszerre helyezte hangsúlyt. Sürgette a hatékony felügyelet megszervezését, a körlelkésziségek és a tankerületek felállítását, a tan- és leckerendek összeállítását, évszakonkénti, tanfélévenkénti beosztását, a tanító működési körének, munkaköri feladatainak rögzítését, a tankötelezettség szigorú érvényesítését, a szegény gyermekek tanulmányainak támogatását, és az olvasóegyletek¹¹¹³ létesítését. Rövid utalást tett a tanítók iskolarendszerű képzésének hiányára. Kifogásolta, hogy a képzés hiányában a tanítók nem tanulnak a tanrendszerről és pedagógiai kérdésekről. Molnár Sámuelhez hasonlóan Szentmártoni Dániel református tanító a keretrendszer fejlesztését tekintette a népiskolai fejlesztés egyik feltételének tanulmányában.¹¹¹⁴ Amíg mások a népiskola eredménytelenségét a tanítók képzetlenségéből, képességeinek hiányából, az alacsony színvonalú tan-

1107 Horváth Sámuel: Hogyan kelljen egyházunkat a hanyatlástól s a végelpusztulástól megóvnunk? PEIL. II. évf. 29. sz. Pest, 1859. július 19., 764. oldal.

1108 Horváth i. m.

1109 Molnár Sámuel: Építsünk a régi alapon. PEIL. III. évf. 34. sz. Pest, 1860. augusztus 26., 1080–1084. oldal.

1110 Szekeres Mihály: Szózat a prot. néptanítókhöz! PEIL. I. évf. 41. sz. Pest, 1858. október 16., 1039–1042. oldal.

1111 Kelemen Gábor: Baráti szíves kérés a népiskolák tanítóihoz a vallásos erkölcsös képzés ügyében. PEIL. II. évf. 3. sz. Pest, 1859. január 15., 79–82. oldal.

1112 Molnár i. m. 1081. oldal.

1113 Molnár Sámuel az olvasóegyletek létesítéséről viszonylag részletesen írt: Molnár i. m. 1081. oldal.

1114 Szentmártoni Dániel: Szerény észrevételek a népiskolák ügyében. PEIL. III. évf. 41. sz. Pest, 1860. november 14., 1331–133. oldal.

könyvekből, és az alacsony fizetésekből vezették le, addig ő az iskolalátogatás elhanyagolásával, a diákok hiányásaival és a gyenge felügyeletrendszerrel kötötte össze. Megállapította, hogy azokon a helyeken ahol megtörténtek az előkészületek, a tervezések, a megfelelő tankönyvek beszerzése, a tanítói fizetések emelése, azonban azok mégsem hozták meg a remélt eredményt, ott egyértelműen a „fensőbbek hiányos felügyelete s kárhozatos részvétlensége okozza a sületlenséget.”¹¹¹⁵ A tanítványok felkészületlenségét, a magas fizetésű tanítók közönyét, és lehangoltságát a „rendetlen és elhanyagolt iskolázatásból”¹¹¹⁶ származtatta. Az alapvető kérdés abban fogalmazható meg, hogy a tanítókötelezettség betartatása a tanító munkaköri feladata, vagy pedig a tanfelügyeletet ellátó személyek kötelessége. Mesterházy L. koncepciójához¹¹¹⁷ hasonlóan Szentmártoni Dániel nem a tanítók munkaköri feladatának tekintette az eljárást. Álláspontja szerint a tanítók jogkörük korlátozottsága és a tekintélyük elégtelensége alapján nem képesek megakadályozni, hogy a gyermekek a tanulás helyett a mezei és házi munkákat, a jószágok őrzését válasszák, mint a szüleik szerint hasznos és életfentartó feladatokat. A tanítók jogaik és tekintélyük alapján nem képesek a szülőknek megparancsolni a gyermekek rendszeres iskoláztatását. A mulasztásban közreműködő szülők szankcionálása, megfeddése és büntetése pedig szóba sem jöhetett. A probléma tehát abban összegezhető, hogy a tanítók az ügyben nem járhattak el polgári (állami) vagy egyházi tanügyi igazgatási hatóságként. Szentmártoni szerint a tanítókötelezettség betartatása jogaiknál és tekintélyüknél fogva a lelkészek, a presbitérium és a község feladata. A feladat keretében a gyülekezet előjárósága az iskolakezdés (beiratkozás) napját a szószékből kihirdeti, ezt követően pedig rendszeresen ellenőrzi a gyermekek iskolalába járását, különösen figyelemmel kíséri, hogy az idősebb gyermekek a tavaszi mezőgazdasági munkák megkezdésekor nem maradnak-e ki az iskolából, a hanyag szülőket pedig felszólítja kötelességük teljesítésére. A lelkész feladatává tette továbbá a népiskolák heti vizitációját. A vizitáció során a lelkész kérdések formájában győződik meg a diákok rendszeres iskolalátogatásáról, az eredményeket pedig észrevételeivel együtt rögzíti. Ezzel szemben a község előjáróinak feladatává a havi ellenőrzést tekintette. Szentmártoni Dánielhez, és Podmaniczky Arminhoz¹¹¹⁸ hasonlóan a népiskola eredménytelenségének okait Sinahegyi álnevű szerző (valószínűsíthetően Fábrián Mihály református lelkész) tanulmányában¹¹¹⁹ a felügyeletrendszer erőtlenségével, és tőlük eltérően a tanítók továbbképzésének hiányával indokolta. Álláspontja szerint többek-között ez a két faktor az 1858-ban elfogadott református Népiskolai szervezet érvényesülésének alapfeltétele. Szentmártoni Dánieltől eltérően nemcsak a tanító jogkörét és tekintélyét tartotta alkalmatlannak a szervezet érvényesítéséhez, de a lelkészek tekintélyét is kétségbe vonata a megvalósítással kapcsolatban. Álláspontja szerint a Népiskolai szervezet végrehajtásával megbízott helyi tanfelügyelő (lelkész) a nép előtt nem rendelkezett tekintéllyel és eréllyel, több esetben pedig „az áldott jó békesség fennmaradásáért”¹¹²⁰ elnézte a tanügyi hiányosságait. Az elfogadott tanrendszer keresztülvitelért az egyházmegyékben két tagú bizottságok felállítását sürgette. A bizottságok feladatai között jelölte meg a felhívást. A felhívás során az egyházközségi népgyűlések alkalmával „felvilágosítólag, buzdítólag, egyházi törvényeink iránti engedelmességre intőleg komolyan felhívnák egyházunk tagjait az iskolaszervezet elfogadására s az

1115 „meglássák az igen tisztelt felügyelők, hogy ha az iskolai felügyeletnek ezen kényesebb oldalától visszarettennek, ha egész éven át a pontos iskolázatásra nem ügyelnek: sem a legszorgalmasabb tanítók buzgalma, sem a legjobb kézikönyvek, sem a legillendőbb fizetések is a nevelés és oktatás terén csudákat nem teremthetnek.” Szentmártoni i. m. 1333. oldal.

1116 „ez olyan erős köszirt, melyen még a legügyesebb tanító vasakarata is megtörik; – olyan víz alatt lappangó zátony, melyen a nevelés és oktatás legjobban készült és felszerelt hajója is csak kínosan halad, vagy épen fennakad; – sőt olyan veszélyes örvény, mely minden szép terveket, jutalomtételeket, s minden tanítói buzgó hajlamot elnyel. Lehetne-e rendetlen iskolázatás mellett a „népiskolai szervezet” bármelyik cikkének is eleget tenni s megfelelni?” Szentmártoni, i. m. 1333. oldal.

1117 Mesterházy L.: Szerény vélemény a tanítás érdekében. PEIL. IX. évf. 52. sz. Pest, 1866. december 30., 1650–1651. oldal.

1118 Podmaniczky Armin: Aszódi levél a népnevelés érdekében. PEIL. VI. évf. 22. sz. Pest, 1863. május 31., 689–692. oldal.

1119 Sinahegyi: Egy szó a népiskolai reform érdekében. PEIL. III. évf. 49. sz., Pest, 12. 10., 1601–1603. oldal.

1120 Sinahegyi i. m. 1602. oldal.

azzal járó szükséges iskolai eszközök megszerzésére.¹¹²¹ A bizottmányon kívül egyházmegyénként két kerületi tanfelügyelő kinevezését javasolta a körzeti (járási) iskolafelügyelő mellett. A kerületi felügyelők legfontosabb feladataihoz sorolta a tankötelezettség betartatását, az évente két alkalommal tartandó iskolalátogatást, ennek során az állapotfelmérést, az észlelt fogyatkozások kipótlását, a bajok orvoslását, a körzeti felügyelők tevékenységének ellenőrzését. A felügyeletrendszer módosítása mellett lényegesnek találta a népiskolai tanítók szak- és továbbképzését az új iskolaszervezet realizálásának tekintetében („hogya a régebbi korból kikerült tanítók képzetlensége s ügyetlensége se álljon akadályozóul”¹¹²²). Ennek érdekében az egyházkerületek tanítóképzőinek tanárait kérte fel az egyházmegyei népiskolai tanítók továbbképzésére, és népiskolai mintatanításokra (az idősebb, szak-képzetlen tanítókat „ismertetné meg, vezetné be az általok ismeretlen tanmódszerbe; részint az iskolákat meglátogatván practice tenne kísérletet.”¹¹²³)

A felügyeletrendszerrel összefüggésben Szentmártoni Dániellel és Sinahegyivel azonos nézeteket vallott Podmaniczky Armin. Tanulmányában¹¹²⁴ a népiskolák működési színvonalát gyengének értékelte, mint fogalmazott: „népiskoláink nem mindenütt kielégítők, – vagy igazabban mondván, sok helyen egyáltalában ki nem elégítők.”¹¹²⁵ A probléma alapját elsősorban nem, vagy csak részben a helyi társadalom népiskolaüggyel szembeni közömbösségével, az alkalmatlan infrastruktúrával, a tanítók alacsony fizetésével, vagy a tanítóképzők hiányával magyarázta, ezen tényezők helyett sokkalta inkább a „kellő és erélyes felügyelet”¹¹²⁶ elmaradásában azonosította. Értekezésében kifogásolta, hogy az esperesek a körlelkészek megválasztásakor általában a legfiatalabb (és egyben tapasztalatlan és köztekintélyt és köztámogatottságot nem élvező) lelkészeket választják meg, akik a járás népiskoláinak felügyeletével járó többletmunkát a megtiszteltetés, helyett gyakran teherként értékelik. Szerinte a körlelkészi hivattal nem a legfiatalabbat, hanem a legtapasztaltabb és legnagyobb tekintélynek örvendő lelkészt kell megbízni.¹¹²⁷ A járási tanfelügyelő és a tanító viszonylatában helytelenítette, hogy a körlelkész különböző okokból adódóan (konfliktuskerülés¹¹²⁸, inkompetencia, tapasztalatlanság, hanyagság) nem érvényesíti hivatalából származó tekintélyét, a tanítót nem figyelmezteti, ha kell nem utasítja hivatali (munkaköri) teendőinek ellátására, ezáltal nem érvényesíti a népiskolára vonatkozó előírásokat. Podmaniczky Armin elfogadhatatlannak tartotta, hogy az esperesek egy része „rosszul alkalmazott irgalomból, – azért hogy a tanító kenyere megmaradjon”¹¹²⁹ nem távolítja el hivatalából az alkalmatlan tanítót. Pedagógiai tekintetben kiemeli, hogy a szakmaiság követelményével összeegyeztethetetlen irgalom hatására az alkalmatlan tanító „egész nemzedéket tönkre tesz.”¹¹³⁰ Inkompetencia esetén Podmaniczky szerint a tanítót el kell távolítani hivatalából, és szakmailag kompetensebbel pótolni. Tanítóválasztáskor pedig a legfelkészültebbet kell hivatalba léptetni. A tanítóválasztásokkal összefüggésben indítványozta, hogy az esperes szigorúan ellenőrizze a kiválasztás folyamatát. Javaslatára szerint az esperesnek az eljárásba be kell vonnia a körlelkészt és az esperesi gyűlést, vagy a célra kinevezett speciális választmányt, annak érdekében, hogy a valóban legalkalmasabb tanító foglalja el hivatalát. A járás népiskoláira felügyelő körlelkész mellett kitért a helyi felügyeletet ellátó községi lelkészre is. A helyi lelkész és a tanító munkaköri viszonyának értelmezésekor rögzítette, hogy az előbbi „természetes és törvényes

1121 Sinahegyi i. m. 1603. oldal.

1122 Sinahegyi i. m. 1603. oldal.

1123 Sinahegyi i. m. 1603. oldal.

1124 Podmaniczky i. m. 689-692. oldal.

1125 Podmaniczky i. m. 689. oldal.

1126 Podmaniczky i. m. 690. oldal.

1127 Olvasatában „A tapasztaltabb, érdemesebb, tekintélyesebb körlelkésznek intése, dorgálása, rendre utasítása egy részt hatásosabb lesz a hanyagabb tanítókra, más részt e felőli jelentése könnyebben kieszközli az esperességnél is a javíthatlanok irányában alkalmazandó szigorúbb rendszabályokat.” Podmaniczky i. m. 690. oldal.

1128 V. ö. Sinahegyivel: „az áldott jó békeesség fennmaradásáért” Sinahegyi: Egy szó a népiskolai reform érdekében. PEIL. III. évf. 49. sz. Pest, 1860. december 10., 1602. oldal.

1129 Podmaniczky i. m. 690. oldal.

1130 Podmaniczky i. m. 690. oldal.

felügyelője az iskolának és tanítónak, s kell, hogy az legyen.”¹¹³¹ ezért hivatali feladatai alapján kell eljárnia a tanítóval szemben. Feladatai teljesítése – az irányítás, figyelmeztetés, ellenőrzés, utasítás gyakorlása – során nem lehet mérlegelési szempont a kényelem vagy a munkakörön kívüli személyes kapcsolat. Utóbbi esetben „az egyház szent ügye ellen vétkeznek, s többet ártanak a népnevelés ügyének, mint sokan tán gondolnák.”¹¹³² Podmaniczky Armin a tanfelügyelők munkaköri tevékenységeként jelölte meg a tanácsadást, a segítségnyújtást, az útmutatást, a bátorítást, a buzdítást, amint az intést, figyelmeztetést és az utasítást is.¹¹³³ A helyi tanfelügyeletet ellátó lelkész további feladatai közé sorolta a taneszközök beszerzését, a tankötelezettség betartatását, és az adminisztrációt. Mindezek mellett helytelenítette a tanítói-lelkészi, valamint a tanítói-jegyzői kettős hivatalt, amely ellehetetleníti a népiskolai oktatást. Az espereseknek javasolta, hogy megszüntetésüket kezdeményezzék a világi hatóságnál is.

Dömény József református lelkész, kinevezett iskolafelügyelő jelentésében¹¹³⁴ formai és tartalmi jellegű észrevételeket tett. A jelentést az 1859. június 27–29. között Tengődön megrendezett egyházmegyei közgyűlés határozatának megbízásából készítette el a felsőnyéki, nagyszokolai, ürögi, tengődi és jutai református népiskolákban szerzett tapasztalatok alapján. A belső misszióval és a polgári modernizációval összefüggésben lévő alapkoncepciója szerint a népiskola feladata a diákok értelmi, gondolkodásbeli képességének fejlesztése és erkölcsének helyes irányba terelése, nem az emlékezőtehetség egyoldalú, kizárólagos művelése.¹¹³⁵ Nézete szerint az erkölcsi érzéket a példaadással, nem pedig az erkölcsi parancsolatok memorizálásával lehet fejleszteni. Az értelmi képességek kialakításának feltétele pedig a gondolkodást segítő gyakorlatok alkalmazása. Az erkölcsi neveléssel kapcsolatban helytelennek találta az indokolatlan és érdemtelen kedvezést éppúgy, mint a túlzott szigort. További problémaként jelölte meg a jutalom és a büntetés megalapozatlanságát: a „jutalom és a büntetés kiosztása nem érdem szerint történvén korán hozzá szokik a gyermek a jót nem magáért tenni, hanem jutalomért, a rosszat nem magáért kerülni, hanem a büntetéstől való félelemből.”¹¹³⁶ A tanfelügyelet során alapkoncepciójával összhangban a gyermekek értelmi képességének fejlődését, és erkölcsösségét vizsgálta. Tapasztalatai szerint ezek a célok nem teljesültek. Megoldásként a népnevelési rendszer keretrendszerének módosítását javasolta. Az elsősorban formai módosítások során olyan témákat érintett, mint a tanítói és a lelkészi hivatal kapcsolata, a tanítói egyesületek, a tantárgyak tananyagának és tanítás-módszertanának átgondolása, és az iskolai könyvtárak. A tanítói hivatal és munkakör tekintetében az egyház és az iskola egységének megerősítéséért hangsúlyozta a tanító alárendeltségének természetességét, a lelkéssel szembeni feltétlen tiszteletét és lojalitást, valamint az együttműködést. Lényegesnek tartotta, hogy a lelkész személyével és hivatalával szembeni tiszteletnek a tanító részéről őszintének és szívből jövőnek kell lennie, nem mutathatja a színleltetés, formalitás, külsőségesség vagy kierőszakoltság látszatát sem az egyházközség előtt. A tanító hivatali magatartásával kapcsolatban rögzítette a szubordinációt, kimondva „viselje azonban magát úgy, hogy a pap ne legyen kénytelen vele hivatalának elsőbbségét éreztetni.”¹¹³⁷ A tanítónak emellett meghagyta, hogy hivatalának fontosságának és munkaköri, lelkiismereti kötelességének megfelelően mindenkor maradéktalanul teljesítse feladatait. Az önképzés tekintetében a tanítói érte-

1131 Podmaniczky i. m. 691. oldal.

1132 Podmaniczky i. m. 692. oldal.

1133 „Írja össze, illetőleg vonja ki az anyakönyvből az iskolakötelesek névsorát, s járjon utána, hogy ezek fel is küldessenek az iskolába, – s fáradságának sikere bizonyos.” Podmaniczky i. m. 691. oldal.

1134 Dömény József: Népiskolai ügyben tett jelentés. PEIL. III. évf. 37. sz. Pest, 1860. szeptember 16., 1192–1195. oldal.

1135 „Nem fejlík a népiskolai növendék értelme, mert hiszen minden értelem nélkül tanítanak népiskoláinkban. Az a legjobb, és legelső gyermek, ki legjobban tudja leckéjét, ki minden fennakadás nélkül mondja el a tanító által feltett kérdésre a feleletet. Szóval a gyermeknek csak emlékező tehetsége nyer erősödést a mostani tanítás által. Pedig népiskoláinknak nem feladata csak az emlékező tehetség fejlesztése, erősítése. „Népiskoláinkban azonban, honnét csak értelmes polgárokat vár a haza, és buzgó tagokat óhajt az egyház, semmi értelme sincs az emlékező tehetség túlnyomó fejlesztésének, nevelésének” Dömény, i. m. 1192. oldal.

1136 Dömény, i. m. 1192. oldal.

1137 Dömény, i. m. 1193. oldal.

kezetek szerepét elsősorban a tanítók közötti szükséges pedagógiai tartalmú eszmecsereben fogalmazta meg. Megszervezésüket körfelügyelőségenként, tehát járasonként találta megfelelőnek, üléseseit a körfelügyelő felszólításához, vagy az egyesület tagjainak közkívánatahoz kötötte, beszámolójában alapesetben három havonta egyszer rendelte el. Tervezetének megfelelően a körfelügyelőségi tantói egyesület mellett évente egyszer tartana közgyűlést az egyházmegyei tanítói értekezlet, amelynek összehívása az esperest illeti meg. Az olvasás tanításával és az olvasókönyvekkel kapcsolatban megjegyezte, hogy az olvasás óra célja nem a mechanikus olvasás készségének¹¹³⁸ fejlesztése, hanem az értelmező olvasás képességének és az ismeretszerzésnek a kialakítása: „az általa elolvasott tárgynak felfogása által ismeretében gyarapodjék a gyermek elméje.”¹¹³⁹ A zsoltárok helyett olyan olvasókönyveket kell összeállítani, amelyek érdekes elbeszélésekből, hasznos tartalmukkal igazodnak a gyermek felfogásához, életkori sajátosságához. Tekintettel arra, hogy a tanulók a szülők anyagi helyzetéből adódóan nem juthatnak olvasókönyvekhez, megoldásként Dömény József az iskolai könyvtárak felállítását javasolta. A könyvtár a tanítók és tanulók által eredményesen használható könyveket foglalja magában.¹¹⁴⁰ A tanításmódszertannal összefüggésben Kenessey Alberttel megegyezően a mechanikus tudásátadás, memorizálás és gépiesség helyett az értelmezést, megértést, gondolkodást, felfogást helyezte előtérbe, ennek szerepét hosszasan magyarázta. Nézete szerint a gyermek elméjének az általa elolvasott tárgynak felfogásával kell gyarapodnia. A népiskola tanügyi színvonalának negyedik tartópillérét a szülők és a gyülekezet hozzájárulásából, és magánadkozásokból megszervezett és fenntartott iskolakönyvtárakban¹¹⁴¹ látta.

Kenessey Albert két részes, tartalmilag összetett dolgozatában¹¹⁴² komplex megoldást javasolt a népiskolaügy fejlesztésére. A tanítás tartalmi ügyeinek vonatkozásában Kenessey hangsúlyozta a tanításmódszertan megújítását, elsősorban a lexikális tudás háttérbesorolását és az értelem és gondolkodás fejlesztésének előtérbe helyezését emelve ki. A dolgozat látszólag Debrecenhez és vidékéhez kötődik, mégis több pontjának érvényessége túlnyúlik a közigazgatási határokon. Az előző dolgozatoktól eltérően Kenessey Albert kiemelte, hogy a népiskola feladata a belső misszió szolgálata mellett közszolgáltatás ellátása. Olvastában a népiskola nemcsak az egyháznak nevel, hanem az állam, a társadalom, a gazdaság és a közügyek tekintetében közfeladatot is ellát. Tézisében Eötvös József korábbi és későbbi koncepciójával azonosan, a polgári modernizáció oldaláról értelmezte a népiskola feladatait, kitérve annak alkotmányos országban betöltött szerepére, társadalmi és gazdasági feladataira céljaira. Koncepciója szerint a polgári életvitellel kapcsolatban helyes irányt mutató, alapvetően polgári és valláserkölcsei értékrendre felkészítő népiskolának oktatnia kell az alkotmányos országban szükséges tantárgyakat és tananyagot, a diákokkal meg kell szeretetnük „a szabadságérzetet, a törvények tisztelését, a vallásos kegyeletet, az emberi szeretetet, türelmességet, a léleknek a test vagy a szellemnek az anyag fölötti felsőbbiségét, végre az élet magán- s közcélját [...] és a lélekben meggyőződéssé szilárdítani.”¹¹⁴³ A népiskola általános feladatának definiálása mellett a fenti koncepcióktól eltérően a tankötelezettség érvényesülését a hatékony tanfelügyelet mellett a népiskola működéstartalmától is várta. Álláspontja szerint a szülők a pillanatnyi gazdasági hasznról lemondva kizárólag abban az esetben fogják iskoláztatni gyermekeiket, ha a diákok a tanult tudással kompenzálják a tanulás időszakában kiesett bevételeket. A kieső munkából származó jövede-

1138 „Most iskoláinkban mechanikus szolgálattá aljasult az olvasás. Olvastatnak azért, hogy tudjon olvasni a gyermek. Kezébe adják a gyermeknek sz. Dávid zsoltárjait, és abból olvastatnak vele... A gyermek elfújja sebesen, végig fut gyorsan a sorokon, de azt, hogy mit olvasott – nem tudja; nem is tudhatja, és a ki népiskolákban a szent Dávid zsoltárjaiból akar értelmesen olvastatni, az rostával mer vizet.” Dömény, i. m. 1193. oldal.

1139 Dömény, i. m. 1193. oldal.

1140 A működésük és megszervezésük alapelveit lásd Dömény, i. m. 1194. oldal.

1141 „E könyvtár magában foglalná mind azon könyveket, melyek az iskolában sikerrel használhatók, akár a tanítók, akár a gyermekek által. E könyvtár hozatna a gyermekek számára szükséges tankönyveket és kiosztaná nekik használat végett; a mely gyermek valamely tankönyvet kitanul, az azt ismét tartoznék visszaadni a könyvtárnak, melynek a könyvek sajátjai lennének.” Dömény, i. m. 1194. oldal.

1142 Kenessey Albert: Felelet a debreceni közlöny ez évi következő kérdéseire. I. rész. PEIL. IV. évf. 43. sz. Pest, 1861. október. 27., 1395–1401. oldal.; II. rész. PEIL. IV. évf. 44. sz. 1861. november 3., Pest, 1424–1430. oldal.

1143 Kenessey II. rész. 1425. oldal.

lemvesztéseket a népiskolának a polgári modernizáció tekintetében gazdaságilag értékes, piacképes tudással kell ellensúlyoznia. Helytelenítette, hogy a népiskola az ismeretanyag memorizálását, a lexikális tudásanyag elsajátítását tartja kizárólagos feladatának. Ezek helyett szerinte lényegesebb az ismeretanyag megértése, kritikai megítélése, a „szabad észjárás”¹¹⁴⁴ kialakítása. Gazdasági tekintetben helytelenítette, hogy a gazdaságilag értékesebbnek vélt praktikus készségek, képességek fejlesztése és ismertetése helyett az elvont elméleti ismeretek oktatását tekinti a népiskola céljának. Ebben a tekintetben további problémának tekintette, hogy a tanítók az elméleti ismereteket nem helyezik a gyakorlat kontextusába. Álláspontja szerint az iskolának az élet (munkaerőpiac) nem pedig a padok számára kell nevelni a diákokat. Kiemelte, hogy a népiskolának a legszorosabb összeköttetésben kell állniuk az élettel. Értelmezése szerint a szülőktől csak abban az esetben várható el a gyermekek rendszeres iskoláztatása, ha a kieső idő okozta veszteséget a népiskolában elsajátított piacképes tudás kárpótolja, ellensúlyozza.¹¹⁴⁵ Mindezekből adódóan Kenessey Albert alapelveként megkövetelte a tanítóktól, hogy „a neveléstudomány jelen állásához méltólag s nemzeti életünk igényei szerint tanítsanak és neveljenek.”¹¹⁴⁶

A népiskola fejlesztéséhez több, egymást szinergikusan erősítő elemet magában foglaló reformcsomagot javasolt. Más koncepcióhoz hasonlóan a népiskola alaptantárgyait (írás, olvasás, számolás, hittan, éneklés) számtannal, természettudománnyal¹¹⁴⁷, természetrajzzal, földrajzzal, mű- és alaktannal, gazdaságtannal, és alkotmánytannal egészítette ki. Emellett részletesen kitért a tanításmódszertan alapelveire. A fogalmazása szerinti abszolutisztikus modornak tartott „gyarló memoralizálás”, az emlékezőtehetség egyoldalú erősítése helyett az ítélőtehetség, a felfogóképesség, a szabad gondolkodás és az értelem fejlesztését javasolta határozottan.¹¹⁴⁸ Kifogásolta, hogy több esetben a növendékek egész könyveket szóról szóra tudnak, mégis azok tartalmáról „csak egy tiszta eszmével se bírnak.”¹¹⁴⁹, illetve azt is, hogy az értékelés alapját a lexikális tudás, nem pedig az arra vonatkozó kritika gondolkodás képzi, így a jó és rossz tanuló között az emlékezőképesség és nem az értelmezési képesség dönt.¹¹⁵⁰ Az értelemfejlesztő tanításmódszertannal kapcsolatban közreadta a történelem- és a vallás tanterv oktatásának alapelveit.

A tantervek bővítése és a tanításmódszertan módosítása mellett a tanítók fizetése és az infrastruktúra korszerűsítése, karbantartása tekinthető lényeges faktornak a népiskola fejlesztésének tekintetében. Koncepciója szerint a fizetések rendezésétől várható a tanítók tekintélyének, társadalmi megbecsültségének emelkedése. Koncepciójában erőteljesen kiállt a tanítói hivatal mellett. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a tanítókat többen a „nemzet napszámosainak – robotosainak”¹¹⁵¹ tartják.

1144 Kenessey i. m. 1425. oldal.

1145 „Népiskoláink valóban kevés kárpótlást nyújtottak a népnek azon materialis veszteségért, melyet az, gyermekeinek az iskolában majdnem hasztalanul töltött s nehéz élelemkeresetét illetőleg drága ideje elharácsolása által szenvedett” Kenessey i. m. 1424. oldal.

1146 Kenessey i. m. 1424. oldal.

1147 „Tanítsuk minél nagyobb gonddal a természettudományokat, a melyekkel való foglalkozás gondolkodóvá lenni készíti az elmét, mely fölébresztve, okfok után fog kutatni s az ész természetes törvényeit józanon és szabadon követni, és alkalmazni az ismereteket mindenütt és mindenben az életre.” Kenessey I. rész. 1399. oldal.

1148 „Kimutat ugyanis a tanító a szenthistoriai vagy országtörténelmi könyvből néhány sort, pontot vagy fejezetet a szerint, a mint tanítványainak gyengébb vagy erősb emlékező tehetségére számít s meghagyja, hogy azt délutánra, vagy más napra könyv nélkül tanulja meg. Ki a lecke fölmondásakor a föladvottat hiba nélkül szóról szóra elmondja, az a jó tanuló, a többi rossz, – minek többnyire az a következtése, hogy a nem annyira emlékező, mint ítélő tehetséggel áldottabb gyermek – holott minden esetre ez utóbbiak a tanítói figyelmet érdemlőbbek. [...] Hagyjunk föl lehetőleg a memorizálattal, mely úgyis az ismeretek conservatiojánál egyéb jó szolgálatot nem tesz: – mert mit használ tőkékkel bírnunk, melyek nem kamatoznak s melyeket nehezen értékelhetünk s nem forgathatunk? Mit érnek emlékezetünk tábláján a különböző ismeretek tarka jegyzékei, ha azokat ítélőtehetségünk hiányában javunkra nem használhatjuk?” Kenessey i. m., 1398–1399. oldal.

1149 Kenessey i. m. 1398. oldal.

1150 Vesd össze Dömény József megállapításával: „Az a legjobb, és legelső gyermek, ki legjobban tudja leckéjét, ki minden fennakadás nélkül mondja el a tanító által feltett kérdésre a feleletet.” Dömény 1860. szeptember 16., PEIL 1192. oldal.

1151 Kenessey i. m. 1400. oldal.

Álláspontja szerint a tanítók a „hon jövődő polgárainak, a nemzet reményeinek”¹¹⁵² nevelői. Tevékenységük jelentőségéből elutasította az összege alapján kegyelemkenyérként, alamizsnaként jellemezhető fizetéseket. A fizetések alacsony összege nemcsak méltatlan, de a tanítókat egzisztenciális helyzetük alapján kiegészítő foglalkozások elvégzésére is kényszeríti. A Szentírásra hivatkozva megállapította, hogy „a munkás méltó az ő bérére.”¹¹⁵³ A döntéshozóknak javasolta: „Fizessük tehát illendően néptanítóinkat, védjük meg életgondjaiktól”¹¹⁵⁴. Részbeni megoldásként a néptanítók ösztöndíjprogramját javasolta, amelyen azok a népiskola általános feladatát kiválóan teljesítő tanítók vehetnek részt, akiknek diákjai között leginkább elterjedt a memorizáltatást felváltó szabad és kritikai gondolkodás, akik iskolájukban a legkevesebb fenyíték mellett képesek rendet tartani, a tanulók magaviselete szabad és illendő, akiknél a gyermekek legszebben írnak és énekelnek. Szintén a tanítókkal összefüggésben nehezményezte a tanítók társadalmi megbecsültségének hiányát. Különösen a lenézést, megvetést, tiszteletlenséget, megbecsületlenséget, és bizalomtalanságot helytelenítette. Egyúttal hangsúlyozta a tanítók megbecsültségének jelentőségét. A fejlettebb tanításmódszertan elterjedésének akadályaként jelölte meg, hogy a lakosság egy része nevetségessé tette a haladóbb nézeteket való tanítók innovatív kezdeményezéseit, újítási szándékait, a tanítókat ezzel elbátortalanították kezdeményezésüktől. Az infrastruktúrával kapcsolatban a szemléltető, összehasonlító és gyakorlati tanítás akadályának vélte a taneszközök, iskolai felszerelések, térképek, természetrajzi ábrák és képek, mértani testek, tornaszerek, tankertek hiányát. A népiskolák színvonalának emelését végül a lelkészek bevonásával működő néptanítói egyletek megszervezésétől és az azokhoz tartozó tankönyvtárak felállításától várta.¹¹⁵⁵ Az alapfokú oktatás átszervezése mellett felismerte azt is, hogy a volt diákokról is gondoskodni kell. Javasolta, hogy a tanítók, a tanárok és lelkészek, valamint az iskolarendszerű képzésen kívül álló szakemberek („minden rendű és rangú hivatottak”¹¹⁵⁶) szervezzenek meg előre kihirdetett időpontban és helyszíneken különböző korosztályok számára nyilvános ismeretterjesztő előadásokat elsősorban erkölcsstan, természetrajz, mű- és vegytan, és történelem témakörében. Az események során az előadók felolvasások, vagy előadások formájában tárják „tudományos, hasznos ismereteiket a közönség elé.”¹¹⁵⁷

A népiskolák eredményességét a tanítók fizetésének rendezésével, a tanítók köztiszteletének biztosításával, a tanintézetek infrastruktúrájának fejlesztésével, a tankönyvek elkészítésével, és az utóbbi elősegítő könyvpályázatokkal és pályadíjakkal kapcsolta össze Smidt István népiskolai tanító értekezésében.¹¹⁵⁸ A népoktatást Kenessey Alberthez hasonlóan közszolgáltatásként értelmezte, ezért finanszírozásának – egy részét – az állam feladatának jelölte meg. Filozófiáját Széchenyi István „Magyarország nem volt, hanem lesz!”¹¹⁵⁹ elgondolására építette. A polgári modernizáció alapján a népnevelést tekintette.¹¹⁶⁰ Hangsúlyozta, hogy a polgárosodásnak a népoktatás fejlesztése éppen úgy feltétele, mint a reformkor nagyobb teljesítményei közé sorolható közlekedés- és iparfejlesztés, a tudomány, irodalom és művészet pártolása, és a közösségszervező terek kialakítása (színházak, kaszinók, kávéházak, társalgó egyletek, és lóversenyek). Álláspontja szerint a reformkorszak gondolkodói azt „a legnagyobbat és legszentebbet feledték ki a számításból”, amely az „ország vi-

1152 Kenessey i. m. 1400. oldal.

1153 Kenessey II. rész. 1424. oldal.

1154 Kenessey i. m. 1424. oldal.

1155 A tanítói egyletek, értekezletek általános értékeléséről így ír: „Ez által lelkész és tanító közelebb jönnek egymáshoz és a tanítás ügye tekintélyesbtenik. Ezen eljárás a népet azon kellő meggyőződésre vezérelné, hogy a tanítás nem valami közönyös foglalkozás, – hanem hogy a tanítás díszére válik mind annak, ki ahhoz ért, és látva a nép, hogy az avatottak fáradhatatlanul buzgólkodnak iskolája érdekében: dicsőségnak fogná tartani, hogy annak gyarapításához ő is tehetsége szerint járuljon.” Kenessey i. m. 1426. oldal.

1156 Kenessey i. m. 1426. oldal.

1157 Kenessey i. m. 1426. oldal.

1158 Smidt István: Halljunk ismét valamit a népnevelésről is. PEIL. IV. évf. 44. sz. Pest, 1861. november 3., 1430–1433. oldal.

1159 Smidt i. m. 1430. oldal.

1160 Mint fogalmazott: „mindennek alapja: a népnevelés.” Smidt i. m. 1433. oldal.

rágzásának, jólétének, és nagyságának” leginkább fontos alapja és feltétele, ez pedig a népoktatást.¹¹⁶¹ Az állam feladataként ezzel kapcsolatos feladatának a népoktatás tartalmi korszerűsítését fogalmazta meg. Ezalatt az állami tankönyvpályázatok kiírását és finanszírozást, valamint közhasznú népiskolai alapítványok megszervezését értette. A fentiekhez hasonlóan párhuzamot vont a művészeti és lósporttal kapcsolatos pályázatok megléte és a tankönyvpályázatok hiánya között.¹¹⁶² Kenessey Albert fenti gondolataival és az államsegély pártolóival¹¹⁶³ azonosan a népiskolák színvonalának emelkedését összekapcsolta a tanítók köztiszteletével, utóbbit pedig a fizetések összegének emelésével, mint fogalmazott: „az életben a jövedelemmel és vagyonnal arányban nagyobb vagy kisebb az emberek tisztelete és tekintélye is, mire a népnevelőnek oly nagy szüksége van. [...] És hogy minő e tekintély most, mely lealázó egy szegény néptanító állása minden tiszteletreméltósága mellett még mai nap is, ezt nem szükség bőven mutogatnom.”¹¹⁶⁴ Helyzetértékelése szerint a néptanítóra csak „anyagi szükség, háládatlanság és lenézés vár.”¹¹⁶⁵ A tanítói hivatal tekintélyét és köztiszteletének biztosítását az állami és protestáns szervektől várta, felszólítva azokat, hogy a tanítóknak biztosítsanak egzisztenciális nehézségektől mentes „az ügy fontosságához képest tekintélyes és tiszteletes állást.”¹¹⁶⁶ Az infrastruktúrafejlesztésekkel kapcsolatban javasolta az egészségügyi, esztétikai, és oktatási szempontoknak megfelelő tanintézetek létesítését, vagy az alkalmatlanok átalakítását. Hangsúlyozta, hogy a tantermeknek tágasnak, száraznak, világosnak, és dekoratívnak kell lenniük, emellett gondoskodni kell a tantermek berendezéséről, és tanszerekkel való felszereléséről. A tananyag és tanításmódszertannal kapcsolatban sürgette az állami hatóságok részéről kiírandó tankönyvpályázatokat, és az azokat lebonyolító közhasznú alapítványok, megyei népnevelési egyesületek megszervezését.

A népiskola fejlesztését ettől eltérően a népiskolai osztályok számának bővítésétől, felső népiskolai és polgári iskolai osztályok megszervezésétől a tanítóképzők kapacitásainak feltöltésétől, a tanítók szilárd jogi állásától, a tanítók fizetésének emelésétől, és a tanintézetek állami finanszírozásától várta „B.” álnevű szerző két részes tanulmányában.¹¹⁶⁷ Alapkonceptiója megegyezett Eötvös József nézetével, a népoktatást a polgárosodás, és a racionális joggyakorláshoz szükséges tudás alapfeltételének tekintette. Ennek háttérében álló felfogása szerint a „nép oly alap, mely a társadalmi épületet tartja.”¹¹⁶⁸ A népiskola eredményességének feltételét az iskolarendszerű képzést végzett tanítóktól várta. A megfelelő létszám biztosításához hat vagy nyolc osztályos népiskolára épített tanítóképzők megszervezését javasolta. Álláspontja szerint a négy osztályos népiskola és a nyolc osztályos gimnázium elvégzését követően a kilépők nem fognak beiratkozni a tanítóképzőkbe, mint fogalmazott: „a praeparandiához nem a gymnasiumon, hanem a felsőbb népiskolákon keresztül van a legtermészetesebb út. [...] A vidéki felsőbb népiskolák elköltöző növendékei a t. képezdeknek született tagjai, ezek sehová csak ide mehetnének.”¹¹⁶⁹ Nézete szerint a gimnáziumok a tudományok alapjait oktatják, ezért csak kevesen vállalkoznak a továbbtanulásra, másrészt a gimnázium diákjainak csak kis része folytatja tanulmányait a tanítóképzőkben: „azok az iskolai hit szerint megdicsőül-

1161 Smidt i. m. 1430. oldal.

1162 A lóidomításra – hogy mentül több szép és gyors ló legyen az országban – roppant és számos jutalmakat tűznek ki mai nap már az ország majd minden megyéjében, az úgynevezett lóversenyeknél ... a mi igen szép – ámbár mai nap, midőn vasutunk és gőzhajóink vannak, a gyors ló tán nem is a leghalaszthatatlanabb szükség, még ha nem tudna is a lóra termett alföldi csikós elég gyors lovat nevelni lóverseny nélkül is, – igen, a ló idomításra mindenütt nagy gond van, és jutalom kitűzve ... de az emberidomításnak = a népnevelésnek – hol van a jutalma?? ... Hol van az, a ki pályadíjt tűzött volna ki valaha azok számára, a kik a népnevelésben kitűnnek? holott a lónevelésben kitűnő mezei gazdáknak van 10, 20 sőt több aranyos pályadíjuk!!” Smidt i. m. 1430. oldal.

1163 Lásd a finanszírozás fejezetében.

1164 Smidt i. m. 1432. oldal.

1165 Smidt i. m. 1432. oldal.

1166 Smidt i. m. 1432–1433. oldal.

1167 B.: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében. I. rész. PEIL. V. évf. 8. sz. 1861. február 23. Pest, 234–240. o.; PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1861. március 2., 270–274. oldal.

1168 „B.”: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében II. rész. PEIL. V. évf. 8. sz. Pest, 1862. március 2., 270. oldal.

1169 „B.” i. m. 270–271. oldal.

vén, a praeparandiánál boldogabb helyekre költöznek.¹¹⁷⁰ Számításai szerint a debreceni református tanítóképzőben „20-24 tanuló csengleng, qued hoc.”¹¹⁷¹ A népiskola ötödik, hatodik, hetedik és nyolcadik osztályának megszervezését tehát egyrészt a tanítóképző megalapozása, másrészt szélesebb tudás biztosítása érdekében vélte lényegesnek. Az osztályok felállítását elsősorban városokban tartotta kivitelezhetőnek, mint írta „városainkban az elemi osztályok felett nem reál vagy más speciális tanintézet, hanem felsőbb-, ha tetszik polgári iskolát kellene állítani.”¹¹⁷² A nyugat-európai gyakorlatokat követő koncepció szerint a polgári, vagy felső népiskolaként is értelmezhető oktatási szint az elemi felülemelkedve népszerű, szilárd és mély képzést nyújt.¹¹⁷³ A rendszertant tekintve „B.” modelljét a négy évfolyamos elemi népiskola, a négy évfolyamos felső népiskola, vagy polgári iskola¹¹⁷⁴, és a három évfolyamos tanítóképző alkotta. A tanítóképzőket vidékre, a nép közé, elsősorban az Alföld népes városaiba telepítené, hogy azok „hivatásuk szerint a népnövelés megannyi derék műhelyei, népművelő munkákkal, eszmékkel megrakva”¹¹⁷⁵ legyenek. A népiskola fejlesztését a tanítóképzőkkel összhangban a neveléstudomány („növeléstan, mint tudomány”¹¹⁷⁶) felkarolásában látta. Álláspontja szerint az akadémiák bölcsészeti fakultásán kell nyilvános pedagógiai tanfolyamokat szervezni. A feladatmegosztást tekintve a tanítóképzők a tanító-növendékeket oktatják, az eredményeket és módszereket nyújtják. A bölcsészeti szakon megszervezett neveléstan pedig ennek tudományos háttérét biztosítja. A tanítók iskolarendszerű képzése mellett lényegesnek tartotta a tanfelügyeletet ellátó személyek képzését is, koncepciója szerint „a felügyelőknek is, kik az iskola sorsára lényegesen befolyanak, alapos pedagógiai képzettséggel kellene birniok.”¹¹⁷⁷ Ezzel kapcsolatban „B.” Poroszország tanügyi helyzetét vette alapul Key feljegyzései alapján. Key szerint a porosz tanítók javaslata szerint a járási tanfelügyelőket a tanítók és nem a lelkészek közül kell választani. Helytelenítik, hogy a pedagógiai tudományokban járatos, pedagógiai tanulmányokat végzett, és a tanítói hivatalt évek óta folytató tanítókat „oly emberek bírálatának, vizsgáinak vettessenek alá, kik sohasem tanultak növeléstant s kiknek semmi tapasztalatuk az iskola vezetésében.”¹¹⁷⁸ Álláspontjuk szerint a felügyelői hivatalt kizárólag tanítók tölthetik be. Poroszország részbeni megoldásként elrendelte, hogy kizárólag azok a lelkészek szentelhetők fel, akik bizonyítvánnyal tudják igazolni, hogy valamelyik tanítóképzőben legalább hat héten keresztül tanultak, és neveléstanból eredményes vizsgát tett. A tanítók Poroszország ezen lépésével sem voltak megalégedve, mint fogalmaztak: „mi több éveket töltünk komoly tanulmányozásban, hogy a paedag. ismereteket megszerezhessük s mégis oly emberek vizsgálnak, bírálnak bennünket, tesznek rólunk jelentéseket, kik e tudományt csak hat hétig tanulták! Hihető-e, hogy ily emberek képesek legyenek bennünket oktatni, hogy vezessük iskoláinkat?”¹¹⁷⁹ Összességében helytelenítette, hogy a tanítóképzőt nem végzett lelkészek képzetlenségük, inkompetenciájuk ellenére felügyelhetik a tanítók szakmai munkáját. A helyzet rendezéséért javasolta a lelkészek iskolarendszerű képzését, vagy helyükre képzett tanítók állítását. A helyzet megoldását nem a tanítók emancipációs törekvéseivel, hanem gyakorlati szempontokkal, elsősorban a népiskola színvonalának emelésével kötötte össze, tehát számára a kérdés szakmai vonatkozása vált fontossá. Az anyagi oldal tekintetében nyíltan rögzítette, hogy a református tanterv megvalósításának alapfeltétele az államsegély: „a népiskolai költségek folyamának egyik forrása az államhatalom hegyeiből buzog [...] lehetnek és vannak kedvező helyzetek, midőn az egyház az állam forrásaiból meríthet, kell is, hogy merítsen, mert nem félhet, hogy szomjat és életet oltó vészes italt iszik.”¹¹⁸⁰ Egyúttal rámutatott arra, hogy az autonómiapártiak által javasolt belső misszió, és ön-

1170 „B.” i. m. 270. oldal.

1171 „B.” i. m. 271. oldal.

1172 „B.” PEIL 1862. február 23., 237. oldal.

1173 „B.” PEIL 1862.március 2., 270. oldal

1174 A tantárgyak és főbb elemeit lásd: „B.” PEIL 1862. február 23., 238–240. oldal.

1175 „B.” PEIL 1862.március 2., 271. oldal.

1176 „B.” PEIL 1862.március 2., 271. oldal.

1177 „B.” i. m. 272. oldal.

1178 „B.” i. m. 272. oldal.

1179 „B.” i. m. 272. oldal.

1180 „B.” i. m. 273. oldal.

adóztatás, illetve az egyházi házipénztár nem alkalmas a népiskola rendszerszintű finanszírozására: „egy teljes, a legkisebb falú szélső gúnyhóijáig elható növelési rendszer létesítsünk [...] az önkéntes adakozások változó és bizonytalan alapjára aligha lehet szilárdul fektetni.”¹¹⁸¹ A népiskolák állami finanszírozását az egyházi élet és a protestáns öntudat hanyatlásából következő jövedelemkiesések mellett a népoktatás szerepével, fontosságával, és az azzal szemben támasztott fokozódó követelményekkel, elvárásokkal is magyarázta. Megállapította, hogy az eredményes népoktatási rendszer megszervezéséhez a „jó akarat és magasztos elvek”¹¹⁸² mellett nélkülözhetetlen a „tekintélyes anyagi erő, rendelkezési képesség.”¹¹⁸³ Ennek anyagi forrása nem az egyesek, hanem „az egész néptömörült egyetemben fekszik, ez pedig az állam.”¹¹⁸⁴

Mokry Sámuel a békéscsabai Andrassy Gyula Gimnázium és Kollégium vezetője, később igazgatója és tanára, evangélikus hitszónok hasonlóan összetett tanulmányában¹¹⁸⁵ a népoktatás értelmezésére, a statisztikai helyzetfeltárára, a gyakorlati problémákra és azok megoldására helyezte a hangsúlyt. A népiskola feladatának általános értékelése, a közoktatás társadalmi és gazdasági jelentőségének kifejtése, a népiskolákra vonatkozó általános fejlesztések az első részben, a konkrét problémák és azok megoldásai a második részben kerültek megállapításra. A harmadik rész a magasabb iskolákra irányult, a felsőbb leányiskola és a négy osztályú alsó-reálgymnázium tervezetét foglalta magában. Értekezése annak ellenére, hogy Békéscsaba tanintézetekre vonatkozott, mégsem tekinthető helyi érdekűnek, következtetései, javaslatai a közigazgatási határokon átnyúlnak, és általánosíthatóak. Eötvös Józseffel, és a fentiekben megismert „B.”-féle nézetekkel tartalmában megegyezően és hosszasan értékelte a népiskolai közoktatás szerepét¹¹⁸⁶, rámutatott arra, hogy a nevelés csak a népiskolák gyökeres újraszervezésével, magyar elemi- és felsőbb leányiskola létesítésével, és négy osztályos alsó-reálgymnázium emelésével felelhet meg a korszak igényeinek. Munkájában a népiskolai közoktatás alacsony színvonaláért felelős okokat a statisztikából következtetve olyan tényezőkben mutatta ki, mint a tankötelezettség gyenge érvényesülése, a „rendetlen iskoláztatás”¹¹⁸⁷, a tanítók egyházi feladatai (pl. temetések), a zsúfolt iskolák és tanosztályok, valamint a tanrendszer, és tanításmódszertan egységének hiánya. Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a népiskolák és tanítók alacsony száma miatt egy iskolára átlagosan kétszázharmincöt diák jut¹¹⁸⁸ (számuk százhetvenöt és háromszázharmincöt között változik), a tanítási év mindössze október elsejétől május közepéig, hét és fél hónapon keresztül tart, azonban sokan később iratkoznak be, és sokat mulasztanak, a tanító az időszakokra eső hétszázhatvan temetés miatt átlagosan hetven napot hiányzik az oktatásból, a nyári időszakban négy és fél hónapban csak délelőtt működik sokszor rendszertelenül az iskola. A helyzet fényében megállapította, hogy ilyen körülmények között „a legderekabb tanító sem mutathat fel eredményeket, mely őt magát, egyházát és a nevelés szent igényét csak megközelítőleg kielégítené.”¹¹⁸⁹

Az akadályok, és azok következményeinek felmutatásával párhuzamosan komplex javaslat-tervet fogalmazott meg. A helyzet megoldását több tényező együttes alkalmazásától várta. A tankötelezettség tekintetében javasolta az iskolaköteles gyermekek katalógus szerinti nyilvántartását, a

1181 „B.” i. m. 273. oldal.

1182 „B.” i. m. 273. oldal.

1183 „B.” i. m. 273. oldal.

1184 „B.” i. m. 273. oldal.

1185 A Lapban leközölt tervezet tulajdonképpen nem tanulmány, hanem könyvrecenzió, amelyet K. J. készített az alábbi munka alapján: Tervezet a b.-csabai ev. egyház nevelésügyének emelésére. Írta Mokry Samu, alreálgymn. tanár. 8-adrét, 30 lap. Ára 30 kr. o. é. A tiszt a jövedelem a b.-csabai alreálgymnasium javára fog fordíttatni. Gyulán, 1864. Dobay János könyvnyomdája. I. rész. PEIL. VII. évf. 14. sz. Pest, 1864. április 3., 429–431. oldal; II. rész. 15. sz. 463–468. oldal; III. rész. PEIL. 16. sz. 499–503. oldal.)

1186 K. J. I. rész. 430–431. oldal.

1187 K. J. II. rész. 464. oldal.

1188 Mint megjegyzi: „ennyi tanulót egy ember, ha mindjárt Pestalozzi volna is az, vallásos protestánsná, értelmes honpolgárrá még azon esetben sem képezhetne ki, ha e tanulók mind egy nem-kor- és osztálybeliek volnának.” K. J. i. m. 464. oldal.

1189 K. J. i. m. 464. oldal.

hat és tizenkét életév közötti iskolalátogatás kötelezővé tételét, gyermekeik iskolaláztatást bármilyen tekintetben elmulasztó (késedelmes beíratás, ok nélküli mulasztás) szülők megbüntetését. A tanidővel kapcsolatban javasolta a nyári és téli félévek bevezetését, a tanórák pontos meghatározását, kijelölését és szigorú megtartását. A tanító munkaköri feladataival és a létszámmal kapcsolatban javasolta az egyházi feladatokat ellátó kántor alkalmazását, magasabb létszám esetén új népiskolák felállítását, vagy a tanítók számának emelését (segédtanítói rendszer behozatalával), a tanító és segédtanító munkamegosztását, az egy tanítóra jutó diákok számának maximalizálását (egy tanító esetén: száz fő, egy tanító és egy segédtanító esetén: száznegyven fő). Tartalmi vonatkozásban tanácsolta a tantervek egységesítését („valamennyi népiskolában összhangzatos követése”¹¹⁹⁰). Az évfolyamok bővítésével kapcsolatban hangsúlyozta a polgári iskolák megszervezését („melyekben a valósi tanoknak bővebb tárgyalásán kívül a gyakorlati élet minden napjainkban elkerülhetetlenül szükséges tudományának elemei előadatnának.”¹¹⁹¹) Végül az irányítás tekintetében indítványozta a népiskolákat vezető általános igazgató kinevezését, a hatékony felügyeletrendszer megszervezését, és havi tanítói értekezletek tartását. Egyes pontokat vázlatosan, másokat részletesebben fejtett ki. A fentiekben megismert koncepciók alapján Mokry Sámuel célját is a népiskolának a polgári modernizációba való bekapcsolása adta. Álláspontja szerint a népiskola feladata az írás, olvasás, számolás, iratok fogalmazása mellett a szövegértés kialakítása, az értelem fejlesztése. Praktikus vonatkozásban elvárta, hogy a népiskolát végzett állampolgárok legyenek képesek könyveket, újságokat elolvasni, az azokban foglaltakat értelmezni, megérteni. Emellett legyenek képesek értelmezni az egyház, a város, a megye és az ország ügyeit is.

A differenciált tantervekkel összefüggésben helytelenítette a népiskolák közötti különbségeket, helyzetértékelése szerint „minden iskola a kitűzött tanterv korlátain belül és kívül, gyakran lényeges eltéréssel, a maga útján járt s a belső kezelést is egymástól eltérőleg intézte.”¹¹⁹² A tanítói értekezletek legfontosabb feladatát a tanítók hivatalos összejövetelében, nevelésügyi nézeteik megvitatásában, tapasztalataik közlésében, javítási, fejlesztési indítványok megfogalmazásában, összeállításában, a hiányok feletti panasztételben látta. Lényegesnek tartotta, hogy az értekezletek alkalmával a tanítók „egymás tudományán és buzgalmán épüljenek.”¹¹⁹³ A felügyelet korszerűsítésével kapcsolatban javasolta, hogy az összes városi, illetve az összes kerületi népiskola élére az egyházmegye nevezzen ki iskolaigazgatót, aki munkaköri feladatainak megfelelően ellenőrzi az egyház által megállapított tantervek pontos érvényesülését, az egyes tanintézetek hiányosságait (amelyek megoldását az illetékes testületeknél kezdeményezi), havonta egyszer tanítói értekezletet szervez, az eljárásáról jelentésben tájékoztatja az egyházi előljáróit. Hangsúlyozzuk Mokry Samu nem a hagyományos felügyelőnek számító körlelkészek, és helyi lelkészek helyett, hanem azok mellett szorgalmazta a népiskolák igazgatóságának megszervezését.

Mokry Samuhoz hasonlóan szintén a gyakorlati szempontokat tárgyalta Mesterházy L. javaslatában.¹¹⁹⁴ A népiskolai oktatás legnagyobb akadályaként a fizetés rendszertelenségét, a diákok hiányzásait, a tanítók meghívásának módját, az ösztönzésük hiányát, az előléptetésük bizonytalanságát jelölte meg. A tanítók fizetésének beszolgáltatásának bizonytalanságával kapcsolatban kifogásolta, hogy a kijelölt fizetésnapok helyett a szülők az aratás kezdetétől Szent György napjáig (április 24-ig) terjedő időszakban kiszámíthatatlanul (több részletben) fizetik ki a tandíjat, ezzel akadályozva az oktatást. Mint fogalmazott: mikor a tanító „legjobb tanításban van, kénytelen félbenhagynia a magyarázatot, tanítást, hogy a pár krajcárnyi lélekpénzt, vagy fél nyolcad búzát, ... avagy fát, kukoricát stb. átvegye a fizetőtől.”¹¹⁹⁵ A probléma megoldásáért javasolta, hogy az egyházmegyei közgyűlés határozatban írjon elő egy olyan napot, amelyen minden szülő befizeti a tandíjat. A tanköte-

1190 K. J. i. m. 467. oldal.

1191 K. J. i. m. 466. oldal.

1192 K. J. i. m. 467. oldal.

1193 K. J. i. m. 467. oldal.

1194 Mesterházy L.: Szerény vélemény a tanítás érdekében. PEIL. IX. évf. 52. sz. Pest, 1866. december 30., 1650–1651. oldal

1195 Mesterházy i. m. 1650. oldal.

lezettség teljesüléséért, amely a fentiekben megismert koncepciókkal azonosan feltétele az oktatás eredményességének¹¹⁹⁶ szintén az egyházmegyei közgyűlésnek javasolta, hogy határozatilag kényszerítse a szülőket gyermekeik iskoláztatására. Az adminisztráció tekintetében a népiskola feladatai közé sorolta az adminisztráció ellátását, különösen a tanköteles gyermekek nyilvántartását, és a katalógus vezetését, a tanítók munkaköri tevékenységei között tüntette fel a hiányzások precíz könyvelését minden tanítási napon. A pontos adminisztráció egyik célját a hiányzások megszüntetése mellett a hiányzások felelőseinek azonosítása szerepelt. Ennek háttérében az állt, hogy a fentiekben megismert koncepciókhoz hasonlóan helytelenítette, hogy a járás népiskoláit felügyelő körlelkész az esetek többségében a tanítót vonta felelősségre a diákok hiányzásaiért, mint fogalmazott: „És ha jön a visita, ki az ok a hanyag iskoláért?! a szegény tanító!!!”¹¹⁹⁷) A nyilvántartások vezetésével tehát azt igyekezett objektíven bizonyítani, hogy a mulasztásokért a tanítót, vagy szülőt terheli a felelősség. A bizonytalan tanítói meghívással (lelkész hívja a tanítót, más helyen a szolgálati idő a döntő, megint más helyen nép hívja meg a tanítót, de szokásban volt az atyafiság szerepe is) szemben a kinevezésekre és előléptetésekre meghatározott, törvényes egységes szabály, mai terminológiánk szerint karrierút kidolgozását javasolta az egyházmegyei közgyűlésnek.

Az evangélikus Tresztyenszky Gyula a tanítóképzőkben, a neveléstudomány főiskolai oktatásában, a neveléstudomány elméleti és módszertani szakirodalmának elkészítésében, a hatékony felügyeletrendszerben, a tanítói értekezletekben, valamint az élethosszig tartó önképzésben jelölte meg a fejlesztés alappilléreit. Nézeteit elsőként a Soproni Alsó Evangélikus Egyházmegye 1866. június 8-ai beledi értekezletén olvasta fel, s onnan küldték be a Lap szerkesztőjének, aki értékénél fogva leköszölte azt.¹¹⁹⁸ Alaptézise szerint a tanítóktól megkövetelte az iskolarendszerű képzésben való részvételét.¹¹⁹⁹ A képzés elősegítéséért egyházközségenként egy tanítóképző megszervezését javasolta, mint írta a tanítóképző „égető szükség, az egyház létezésének egyik feltétele.”¹²⁰⁰ A képzők mellett, azok tudományos megalapozásáért javasolta a neveléstudomány oktatását és kutatását a főiskolákon, valamint a hazai neveléstudományi szakirodalom elkészítését. A népiskola eredménytelenségéért, alacsony színvonaláért, és ezzel összefüggésben a közműveltség szintjének csökkenéséért az egyházközségek és egyházmegyéket tette felelőssé. A fentiekkel összhangban helytelenítette, hogy „semmi súlyt nem fektetettek a leendő néptanítóink kiképzésére. ... Tanítóink képezdék hiánya miatt biztos alapvetés nélkül foglalták el állásaikat. Szilárd alap nélkül építeni nehéz – lehetetlen.”¹²⁰¹ Az újonnan létesítendő tanítóképzők mellett javasolta az eddigi képzők infrastruktúrájának fejlesztését, a taneszközök és berendezések gyarapítását, a tanítóképző intézeti tanárok számának növelését, fizetésük összegének emelését, és motiválásukat. A népiskolák színvonalának emelkedését egyértelműen a községenként megfelelően megszervezett, biztos anyagi alapokkal működő, modern neveléstudományi elveknek megfelelően, illetve hatékony és eredményes tanításmódszertannal oktató tanítóképzőktől várta. Más tekintetben álláspontja szerint az iskolarendszerű képzést nyelvtudás hiányában az önképzés, a „magán szorgalom, önmunkálkodás”¹²⁰² nem ellensúlyozhatja. Ennek oka, hogy szinte kizárólag külföldi neveléstudományi munkák állnak rendelkezésre, hazaiak hiányában. Mint megállapította: „Pusztán volt hazánk nevelésügyi irodalmának mezeje.”¹²⁰³

A felügyeletrendszerrel kapcsolatban a fentiekben megismert „B.” nézetével összhangban kitért a tanfelügyeletre, valamint a lelkész és a tanító munkakapcsolatára. Hiányként jelölte meg az

1196 „Hogy lehetne oly iskolában kedve tanítani a tanítónak hol 10 -15 gyermek hiányzik naponként 40 közül?” Mesterházy i. m. 1650. oldal.

1197 Mesterházy i. m. 1650. oldal.

1198 Tresztyenszky Gyula: Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői I. rész. PEIL. IX. évf. 38. sz. Pest, 1866. szeptember 23., 1194–1196. oldal.; II. rész. PEIL. IX. évf. 39. sz. 1866. szeptember 30., 1229–1231. oldal.

1199 „Ha bármely téren a siker, kedvező eredmény szakképzettségtől feltételeztetik, hol érvényesül ez igazság inkább, mint a nevelészet terén.” Tresztyenszky Gyula: Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői. I. rész. PEIL. IX. évf. 38. sz. Pest, 1866. szeptember 23., 1195. oldal.

1200 Tresztyenszky i. m. 1196. oldal.

1201 Tresztyenszky i. m. 1195. oldal.

1202 Tresztyenszky i. m. 1195. oldal.

1203 Tresztyenszky i. m. 1195. oldal.

iskolaszékeket, amelyből következően „a lelkész volt az egyedüli felügyelő népiskoláink felett.”¹²⁰⁴ Az iskolaszék feladata a tanítás célszerűségének elősegítése, az akadályok elhárítása lenne. Az iskolaszék felállítását indokolja szerinte az is, hogy a felügyeletet ellátó lelkészek egy része járatlan pedagógiai kérdésekben, ebből adódóan a tanítás tartalmi részleteiben nem képesek segíteni a tanítót, alkalmatlanok „az irányt kijelölni, vagy ha arról letérne meggyőző érvekkel arra visszavezetni.”¹²⁰⁵ A tanfelügyelet eredménytelenségének a másik oka a tanító és lelkész együttműködésének természetete. A lelkész és a tanító közötti irányításon, alárendeltségen és végrehajtáson alapuló függőviszony keretében a lelkész a tanítóban gyakran nem a munkatársát látta „kivel vállvetve együtt működni tartozék, de aláhelyezettjét látta.”¹²⁰⁶ A helyzetből következően a lelkész tanácsait a tanító „nem az ügy iránti részvétnek, de papi önkény nyilatkozatának tartva – képzelve, a lelkésztől adott útmutatást nem igen alkalmazta.”¹²⁰⁷ A magasabb szintű esperesi tanfelügyelet sem volt alkalmas a népiskolák színvonalának emelésére. A probléma ebben az esetben az esperesek hivatali feladatainak sokaságából, gyakran idős korukból, és a velük szemben támasztott félelemből következett. Utóbbival kapcsolatban így fogalmazott Tresztyenszky Gyula: „a vizsgáló esperesben tanító úgy mint gyermekek inkább egy szigorú, előre rettegett inquisitort láttak – vártak, mint a nevelésügynek tanítónak gyermekeknek kebelbarátját, ki jó tanácsot hozott s áldást hagyott.”¹²⁰⁸ A felügyeletrendszer hatékonyságának növelésének tekintetében üdvözölte az egyházmegyei iskolavizsgáló bizottságokat. A bizottság – általa azonosított – tevékenysége során „váratlan időben meglepik az iskolákat, figyelemmel kísérik nemcsak az iskolában a tudományok tanítását, az ott alkalmazott módszert – elveket, sikert; de figyelmezik a tanító egyéni jellemét, erkölcsös magaviseletét, mely nélkül a legügyesebb tanító is hasztalan sisifusi munkát teend.”¹²⁰⁹ A bizottság eredményessége részben abban rejlik, hogy a szabályok megengedik a világi tagok közreműködését, befolyását is. A világi tagok az egyházmegyei gyűléseken, és a tanítói értekezleteken részt vehetnek, azokon pedagógiai értekezéseket olvasnak fel, valamint a fejlesztésekre vonatkozó jutalmakat osztanak és pályadíjakat tűznek ki. Tresztyenszky ugyanakkor helytelenítette, hogy a tanítók nem vehetnek részt az egyházmegyei bizottságokban, ugyanakkor szerinte a tanítók jogos követelése felvételük engedélyezése. Álláspontja szerint szakmailag indokolt és méltányos lenne, ha „iskolaügyben nevelés eszméi felett történik az ítélelhozás, eszmecsere, velünk együtt történjen az.”¹²¹⁰ A tanügyigazgatás tekintetében több okból következően lényegesnek tartotta az evangélikus egyházkerületek, valamint az evangélikus egyetemes közgyűlés tanügy-irányítási és az egyházmegyei bizottságok bevonásával az ellenőrzési tevékenységét. Különösen fontosnak vélte a népiskolaügy rendezésével, a tanítók munkaköri feladatainak meghatározásával, valamint a tankönyvek készítésével kapcsolatos munkálatokat. A lényeges tevékenységek mellett néhány is akadályra figyelmeztetett. Az akadályok elsősorban a közvetett felügyelettel és az információáramlás területén mutatkoznak. A probléma szerinte az információáramlás alacsony szintjéből következik. Részben az autonómia értelmezéséből adódó információ-visszatartás miatt az egyházkerület „semmit, vagy igen keveset tud népiskoláiról.”¹²¹¹ Ennek hátterében az álló, hogy az egyházmegye, vagy az egyházmegyei népiskolai bizottság nem küldi tovább a népiskolákra vonatkozó jelentéseket. Megoldásként javasolja, hogy az egyházmegye az adott évben lefolytatott vizsgálatok alapján „a nevelési mozgalmakról rövid de kimerítő vázlatot terjesztene be a kerületi gyűlés elé, hogy így a kerület belásson iskolai életébe, s mint legfőbb egyházi hatóság, kezében tartaná a felügyeleti vezetés szálait.”¹²¹² Az irányítással kapcsolatban helytelenítette azokat a

1204 Tresztyenszky Gyula: Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői. II. rész. PEIL. IX. évf. 39. sz. Pest, 1866. szeptember 30., 1229. oldal.

1205 Tresztyenszky i. m. 1229. oldal.

1206 Tresztyenszky i. m. 1229. oldal.

1207 Tresztyenszky i. m. 1229. oldal.

1208 Tresztyenszky i. m. 1229–1230. oldal.

1209 Tresztyenszky i. m. 1230. oldal.

1210 Tresztyenszky i. m. 1230. oldal.

1211 Tresztyenszky i. m. 1230. oldal.

1212 Tresztyenszky i. m. 1230. oldal.

nézeteket, amelyek a tanügyet az egyházmegye belső ügyeként értelmezték, mint fogalmazott: „az iskola ügyét nagyon is közös ügynek tartom, közkincsünk, melyről tudomással bírni nemcsak szükséges, de kötelesség is.”¹²¹³ A hatékony irányítás- és felügyeletrendszer mellett álláspontja szerint a tanítóértekezletek tekinthetők a népiskola fejlesztés egyik tartópillérének: a tanítóértekezletek az „iskoláinknak új életet adnak [...] a tanítóegylet iskoláink magasb fokra emeléséhez fő tényezői.”¹²¹⁴ Az egyesület szerinte lehetővé teszi, hogy „egyesített erővel összeadott jelentékeny pénzzel rendelkezhetvén”¹²¹⁵ a tagok közösen megvásárolhatják azokat a szakkönyveket, „a koronkint megjelenő növeléseti irodalom újabb termékeit”¹²¹⁶, amelyeket az egyesek önerőből nem képesek. Ezzel kapcsolatban javasolta az egyesületi szakkönyvtárak megszervezését. Az egyesület másik eszközének a nevelés eredmény mérlegébe jelentős súllyal bíró „öndolgozatokat”, értekezéseket, beszámolókat tekintette.

A fentiekől eltérően Péterfy Sándor tanulmánya¹²¹⁷ egyszerre tekinthető komplex fejlesztési tervnek, tanterv- és törvényjavaslatnak. Értekezésében kiemelt mértékben tárgyalta a nevelés kérdését, a népiskolai oktatás szereplőit, a tanítókat, az oktatás és a nevelés jellegét és tartalmát, a tanításmódszertan pedagógiai alapelveit, az évfolyamok számát, a tagozatokat és osztályokat, a leckerendet, a tantárgyakat, a tananyagot, tanításmódszertant, a tankötelezettséget. Valódi újszerűsége a tananyag és tanításmódszertan mellett abban állt, hogy rámutatott az oktatva-nevelés lehetőségére, emellett a tananyagot vallás erkölcsi alapokra állította, az évfolyamok számát hétre növelte, megkövetelte a tanítók iskolarendszerű végzettségét, a tanítókkal szemben alkalmassági kritériumokat fogalmazott meg, s elrendelte a hét és tizennégy életév közötti fiú- és leánygyermek szigorú tankötelezettségét, amelynek betartásával a polgári hatóságot bízta meg. Az egyes tényezőket kifejtve a következő megállapításokat tehetjük. A neveléssel kapcsolatban elismerte a szülők jogait, de ezt kiegészítette azzal, hogy szakmai alkalmatlanságuk miatt jogukat és kötelességeiket át kell ruházniuk az egyházak és az állam felügyeletével, irányításával és minőségbiztosításával működő népiskolákra, illetve szakképzett, iskolarendszerű végzettségű tanítókra: „minősített férfiakra, vagy intézetekre.”¹²¹⁸ A család nevelési jogosultságát csak a tanköteles kor előtt ismerte el. Ezt követően a gyermek „nép és elemi iskolában nyeri ... az ápoló nevelés után az oktatva nevelést.”¹²¹⁹ A népiskolák működési színvonalának biztosításáért a leendő tanítókkal szemben összetett követelményrendszert fogalmazott meg. A követelményrendszer egyik része a szakmai felkészültségre, másik része az egyéni kompetenciákra vonatkozott. Az egyéni kompetenciákhoz sorolta a testi egészséget, a lelki erőt, a nyugalmat, a határozott, tiszta, ismétlésmentes beszédet, a figyelmet, rendszeretetet és az igazságosságot, a vallásos érzelmet, a krisztusi szeretetet –, amelynek hiányában a „keresztényi nevelés gyümölcset [...] soha sem teremheti [...] s bármily nagy tudományú a nevelésre nem alkalmas.”¹²²⁰ –, a markáns gyakorlatias fellépést, a fizikai megjelenést, és a tekintélyes külsőt, halló-, látó-, beszéd-szervei legyenek egészségesek, felfogó és innovációs képessége pedig gyors. Utóbbival kapcsolatban ugyanakkor figyelmeztetett az egyoldalúság veszélyére: „de ha a tekintély csak külsőségeken alapszik az álarc alatti ürességet a gyermeki ösztön csakhamar felfedezi és nevetségessé tenni el

1213 Tresztyenszky i. m. 1230. oldal.

1214 Tresztyenszky i. m. 1230. oldal.

1215 Tresztyenszky i. m. 1230. oldal.

1216 Erről részletesen értekezett. Tresztyenszky i. m. 1231. oldal.

1217 Péterfy Sándor: Esmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében.

I. rész. PEIL. IX. évf. 39. sz. Pest, 1866. szeptember 30., 1231–1237. oldal;

II. rész. PEIL. IX. évf. 40. sz. Pest, 1866. október 7., 1261–1266. oldal;

III. rész. PEIL. IX. évf. 41. sz., Pest, 1866. október 14., 1297–1302. oldal;

IV. rész. PEIL. IX. évf. 43. sz., Pest, 1866. október 28., 1356–1360. oldal;

V. rész. PEIL. IX. évf. 44. sz., Pest, 1866. november 4., 1397–1399. oldal

1218 Péterfy Sándor: Esmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. I. rész. PEIL. IX. évf. 32. sz. Pest, 1866. szeptember 30., 1232. oldal.

1219 Péterfy i. m. 1233. oldal.

1220 Péterfy i. m. 1235. oldal.

nem mulasztja.¹²²¹ A tanítótól az oktatás tekintetében megkövetelte, hogy ne csak az előadandó ismereteket tudja, de legyen rálátása azoknak természetére és történetére, legyen képes megfigyelni a gyermekek gondolkodásmódját, és ahhoz illeszteni az ismereteket, A tanerő vonatkozásában a tanításmódszertan szerepének kiemelése mellett hangsúlyozta az egyéniség szerepét.¹²²² Az általános tanítási és oktatási képesség mellett kiemelte a hivatástudás szerepét. A követelményrendszernek megfelelően a tanítóképzők feladatává tette a tanítóképző növendékeinek értékelését, pályaaalkalmassági vizsgálatukat, tanulmányi előmenetelük figyelemmel kísérését: „oly egyéneket kikben e pályára hivatottság nincs, sőt tulajdonaik és természetük e pálya igényeivel ki nem egyeztethetők, más pálya választására utalják.”¹²²³ Az 1850-es második felében elkészített református tantervekkel és az 1861. évi evangélikus tantervvel azonosan a népiskola feladatának tekintette a nevelést és az oktatást, álláspontja szerint a népiskola „az állam, az egyház e világ és a mennyország közös intézete”¹²²⁴, ezért a tantárgyaknak az egyház- és államéletből kell származniuk. A népiskola további feladata szerint a gyermekeket keresztyén valláserkölcsi alapon előkészíti a polgári életre való részvételeire a legfontosabb ismeretek átadásával és a lényeges készségek kifejlesztésével. Emellett további szempont volt az erényesség és vallásosság, az értékítélet, a jó és rossz közötti különbségtétel, a kívánságok és testiségek felett uralom képességének és az állampolgári kötelesség kialakítása. A népiskola nevelési feladata a jóra vezetés és jóra szoktatás¹²²⁵, ezzel kapcsolatban előírta, hogy a tanórákat minden esetben „kurta, egyszerű”¹²²⁶ imával kell megnyitni és lezárni, hogy a gyermekek megértsék „az emberi tehetetlenségünknek mennyire szüksége van egy fensőbb a legfensőbb lénybeli bizadolomra.”¹²²⁷

Az oktatással, illetve a tanításmódszertannal összefüggésben a fejlesztési terv az oktatásnak kettős feladatot adott: az emlékezet és az értelem párhuzamos fejlesztését. A lexikális tudás feltételének az ismeretek értelmezését tekintette, ezért hangsúlyozta a szemléltetés és a gondolkodtatás szerepét. A tanításmódszertan tekintetében ketté választotta az előadás és a kérdezés eszközt, mindkettőhöz részletes leírást adott. Az előadás eszközeihez sorolta az elbeszélést, a leírást, a magyarázatot, a kifejtést, a bizonyítást, és az alkalmazást. A tantárgyakat ismeret- és készségfejlesztő funkciójuk alapján különböztette meg. Az ismeretközpontú tantárgyakhoz sorolta a hittant, a nyelvtant, a számtant, a földrajzot, a történelmet, és a természetismeretet. A készségfejlesztő tantárgyak körébe sorolta az írást, az olvasást, az éneket, a rajzolást, valamint a testgyakorlatot. A tantárgyakat hét osztályra rendezte el a fejlesztési terv, a tankötelesség a hét és tizennégy év közötti gyermekekre terjedt ki. Tekintettel az iskolaéretlenségre¹²²⁸ a hét évnél fiatalabb gyermekeket óvodába utalta. Kizárólag azok hiányában engedélyezte a hat éves gyermekek népiskolába lépését, azonban feltételként még így is kikötötte: „különös figyelemmel kell a tanítónak azon lenni, hogy a gyenge gyermeket, valahogy túl ne terhelje és meg ne erőltesse. [...] ott hol ez nincs (óvoda), csak a nézet és beszédbeni oktatásban részesüljenek.”¹²²⁹ A hét osztályos népiskolákat négy tagozatra osztotta. Az első tagozatba az első osztályosok, a második tagozatba a második és harmadik osztályosok, a harmadik

1221 Péterfy i. m. 1234. oldal.

1222 „Hogy az egyéni képességet számba venni szükségképpen kell, azt bizonyítja már azon egyszerű tapasztalás, hogy, ha a tanító a képezdei tankönyvnek csak egyszerű utánnomata, vagy a hallott oktatási rendszernek csak kiadása, akkor bizonyosan csak rossz tanító.” Péterfy i. m. 1233. oldal.

1223 Péterfy i. m. 1234. oldal.

1224 Péterfy i. m. 1235. oldal.

1225 Ennek módszertanát lásd. Péterfy i. m. 1236. oldal.

1226 „Az iskola előtti ima ilyen forma legyen. Jó Isten kegyes mennyei atyánk! köszönjük, hogy ez elmúlt éjjel minden veszélytől megtalmozdáltál légy ma is oltalmazónk Amen. Iskola utáni ima ilyen tartalmú lehet. Hálákat adunk tenéked jó Istenünk, hogy az elmúlt órában erőt adtál a munkálkodásra, erősíts bennünk ezután is a Jézus nevében kérünk Amen. Ily alkalmoszerű imáknak több erejük és értelmük van mint a meg nem értett Miatyánknak. Ha egyszer már megmagyaráztattot az Úri ima, akkor néha-néha lehet használni...” Péterfy i. m. 1237. oldal.

1227 Péterfy i. m. 1235. oldal.

1228 Péterfy Sándor: Eszmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. II. rész. PEIL. IX. évf. 32. sz. Pest, 1866. szeptember 30., 1264–1265. oldal.

1229 Péterfy i. m. 1265. oldal.

tagozatba a negyedik és ötödik osztályosok, a negyedik tagozatba a hatodik és hetedik osztályos jártak. Az egyes osztályokban tanítandó tananyagot a hetedik fejezetben közölte a terv.¹²³⁰ A gyakorlati kivitelezést elősegítendően rövid leckerendet, a tantárgyak időbeosztását is tartalmazott a fejlesztési terv.¹²³¹ A tankötelezettség érvényesítés feltételének az állam közigazgatási szerveinek közreműködésével megvalósuló iskolakényszert tekintette a következő indoklással: „annyiban amennyiben az iskola és az oktatás ügy az államot is érdekli, minthogy tőle nyerte az egyház oktatásügyi jogát, minthogy a gyermekek nem csak az egyház, hanem az állam tagjai még pedig kiskorú tagjai, kiknek az állam törvényes gyámjuk az esetben, ha a szülők a tartozó kötelességüket nem teljesítik, nem helyeslem az egyház ezen türelmetességét.”¹²³² Az iskolába járás megakadályozását a „szükséges élet és fejlődési szükséglet” megtagadásaként értelmezte.¹²³³ Az egyházi autonómiával kapcsolatban elismerte, hogy a tankötelezettség állami érvényesítése az egyház belügyeibe való avatkozásnak minősíthető, mégis indoklása szerint a keresztyén türelem elégtelen a népoktatás általános kiterjesztéséhez, mint ezzel kapcsolatban fogalmazott: „Egy üdvös intézményét ismerem a Bach rendszernek ez az, hogy a rendes iskoláztatást követelék és az iskolakényszert is alkalmazta.”¹²³⁴ Az iskolakényszert elvét egyébként az állam érdekelttségével is alátámasztotta.¹²³⁵

9.3. A tartalomelemzés kvantitatív, statisztikai eredményei

Fejezet	Menü	Almenü	Megnevezés	Link (2018. 05. 17.)
Fejlesztési tervek	Tartalomelemzés	Primer források	Statisztikában felhasznált források	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/primer_forrasok_statistika.html
		Projekt II. Komplex fejlesztési tervek	P. I. Kategória-katalógus	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/f_kat.html
			P. I. Kategória-adatbázis	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek.html
			P. I. Komponens analízis (stat.)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_analízis.html
			P. I. Komponens analízis (pivot)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_pivot.html
			P. I. Kategóriaterhelés	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_kategoria_terheles.html
			P. I. Statisztikai kimutatás	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_stat.html
			P. I. Excel all-in-one (Online)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_all_in_excel.html
			P. I. Excel all-in-one (Offline)	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_PhD_adatbazis.xlsx

7. táblázat. Lendvai Tamás: A fejlesztési tervekkel kapcsolatos cikkek tartalomelemzésének kvantitatív, statisztikai eredményei

A tartalomelemzés kvantitatív, statisztikai eredményeit tekintve megállapítható, hogy a cikkek kategóriatartalma alapján a fejlesztési tervek nyolc témakörbe sorolhatóak. A legtöbb kategóriát a tanítók, a keretrendszer, és a tartalmi ügyek főosztálya adta. Ezeknél jóval kevesebb kategóriát tartal-

1230 Péterfy Sándor: Eszmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. III. és IV. rész. PEIL. IX. évf. 41. sz. Pest, 1866. november 14., 1299–1302. oldal., illetve PEIL. IX. évf. 43. sz. Pest, 1866. október 28., 1356–1360. oldal.

1231 Péterfy Sándor: Eszmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. V. rész. PEIL. IX. évf. 44. sz. Pest, 1866. november 4., 1397–1399. oldal.

1232 Péterfy Sándor: Eszmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. II. rész. PEIL. IX. évf. 32. sz. Pest, 1866. szeptember 30., 1265. oldal.

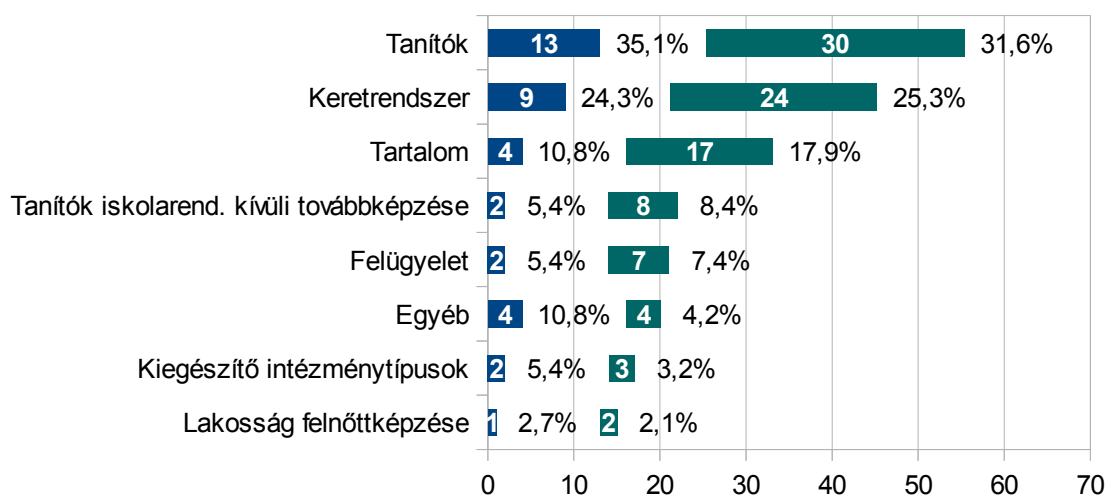
1233 Péterfy i. m. 1265. oldal.

1234 Péterfy i. m. 1265. oldal.

1235 Péterfy i. m. 1265. oldal.

mazott a tanítók iskolarendszeren kívüli továbbképzése, a felügyelet, a kiegészítő intézménytípusok, illetve a közösség felnőtt tagjainak továbbképzése (1. diagram). A statisztikai eredményekből megállapítható, hogy a tanítók, a keretrendszer és a tartalom főosztályában lévő kategóriák jelentek meg a legtöbb cikkben. A cikkek központi kérdését a Tanítók főosztályában a tanítók szakképzése, a tanítóképző, a tanítók fizetése, és mérsékeltén a tanítók emancipációs törekvései adták. Jól látható, hogy amíg a következő fejezetben tárgyalandó, kizárólag tanítókkal foglalkozó cikkek jelentős hangsúlyt helyeztek a függetlenedésre, az emancipációra, a lelkész és a tanító közötti együttműködésre, a tanító munkaköri feladataira, addig a komplex fejlesztési tervek elsősorban a tanítók iskolarendszerű képzésén keresztül tartották lehetségesnek a népiskolák oktatási színvonalának fejlesztését. A keretrendszer főosztályának tekintetében a legtöbb cikk a tankötelezettséggel, annak adminisztrációjával, valamint a népiskola küldetésének, céljainak és feladatainak értelmezésével foglalkozott. Az értelmezés tekintetében a hagyományos, egyházi funkciók a legtöbb cikkben mellékesen

A főosztályokban lévő kategóriák száma, aránya az összes kategóriák számához mérten, a főosztályban lévő kategóriák megjelenési száma (mennyi cikkben jelentek meg) és aránya

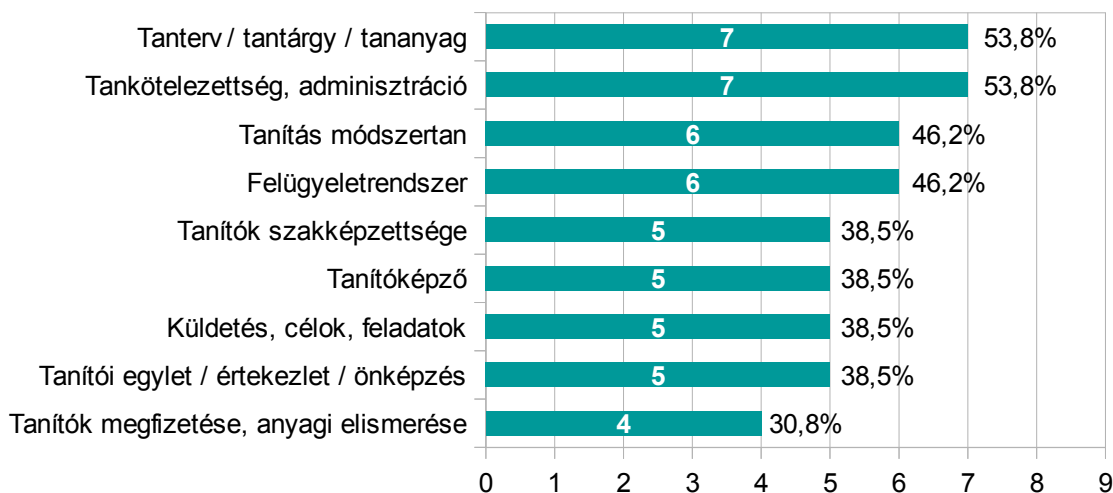

1. diagram. Lendvai Tamás: A komplex fejlesztési tervek csoportjába tartozó cikkek kategória-terhelése I. jelentek, a hangsúly elsősorban a népiskolának a polgári modernizációban játszott szerepére került.

A komplex fejlesztési tervek a népiskolára a belső misszió, az egyház belső megújulásának eszköze mellett mindinkább eötvösi értelemben tekintettek (ezzel nem mellőzve a protestáns egyházi és nemzeti öntudat szempontjait). A fejlesztési tervek azáltal, hogy a népiskolát a polgári modernizáció és a polgári – keresztyén valláserkölcsei nevelés tekintetében közelítették meg, nagymértékben hozzájárultak ahhoz, hogy a népoktatást az államtól átvállalt közszolgáltatásként, vagy közfeladatként értelmezzék. Megállapítható, hogy amíg az egyház működési költségeinek általános finanszírozását az állami befolyás miatt az 1791-es alapon lévők egységesen elutasították, addig éppen a fenti indoklással az állam által támogatandó feladatok közé helyezték a népoktatás rendszeres és normatív állami támogatását. Ezzel kapcsolatban Tolcsvai Nagy Gedeon így fogalmazott: „az iskolák szükségéi fedezése végett a birtok- avagy jövedelem-aránylagos kivetést és évenkénti adózást vélném mind igazságosnak, mind egyedül célravezetőnek. Igazságosnak azért, mert iskolák azon kívül, hogy az egyháznak veteményes kertjeiképen, ennek is nélkülözhetlen tápláló gyökeréül szolgálnak, és így közvetve a lélek üdvének is nevezetes tényezői, – az ember szellemi és anyagi jobblétének, e földi életben elérhető megelégedésének és boldogságának egyedüli nélkülözhetlen tényezői. Ha már most igazságos és méltányos az, hogy élete, becsülete és vagyona biztosítására minden állam polgára, jövedelme arányában évenként adózzon : mennyivel igazságosabb és méltányosabb az, hogy az iskolákra, – mely a valláserkölcstan útján a felebb érintetteknek is nem kevesebb bizto-

sításául szolgál, mint a polgári hatóság csendőrei és fenyítő törvényei; – de ezen felül lelki jelen és jövő üdvünknek, közvetve az egyház útján, – szellemi és anyagi kifejlődésünk- és felvirágzásunkból eredő elveinknek, s elérhető földi boldogságunknak egyedüli és közvetlen tényezője, – szinte birtok- vagy jövedelem-aránylag minden protestáns állampolgár, minden kivétel nélkül adózzon, sőt a hátrákkoldók polgári hatalom segélyével kényszeríttessenek ebbeli tartozásuk pontos lerovására.¹²³⁶

A legtöbb cikkben megjelenő kategóriák abszolút számban (=mennyi cikkben jelentek meg), és arányban (=az összes cikk százalékában)

2. diagram. Lendvai Tamás: A komplex fejlesztési tervek csoportjába tartozó cikkek kategória-terhelése II.

B. álnevű szerző ezt a következőkkel egészítette ki: „Azt hiszem, hogy sem a buzgó adakozások, sem a nemes célú tervek, domestica, általunk kivetett adók, mind nem elegendők, hogy egy teljes, a legkisebb falu szélső gunyhójáig elható növelési rendszert létesítsünk. Egy ily nagyszerű, életfontosságú, költséges ügyet, mint a növelésügy, az önkéntes adakozások változó és bizonytalan alapjára aligha lehet szilárdul fektetni; s szeget üt fejünkbe, ha körültekintünk és látjuk, hogy Európa minden növelőes államaiban *) a népiskolai költségek folyamának egyik forrása az államhatalom hegyeiből buzog s ugyanazon hatalom a népiskolaügy intézésében tetemesen befoly. Ennek okát én nem csupán az egyházi élet, öntudat hanyatlásában, Hanem a tanításügy mai emelkedésében, azon egyszerű de nyomós tényben is keresem, hogy egy kiterjedt, áldásos hatású népnövelés fentartására nem csak jó akarat és magasztos elvek, hanem ezek után tekintélyes anyagi erő, rendelkezési képesség is kívántatik ; mindez pedig nem a szakadozott egyesekben, hanem az egészszé tömörült egyetemben fekszik, ez pedig az állam. Épen nem akarok itt a magunk könnyebbségére okoskodni, az egyetem fogalmát most reánk nem alkalmazhatom. Csak annyit jegyzek meg, lehetnek és vannak kedvező helyzetek, midőn az egyház az állam forrásaiból meríthet, kell is, hogy merítsen, mert nem félhet, hogy szomjat és életet oltó vészes italt iszik. És e helyzet mind általánosabb lesz, ha az államok hova tovább keresztyénesevén, nem mint ellentétes, csak mint külön munkaterű, de egycélú intézmények állanak egymás mellett.”¹²³⁷ A népiskola új típusú funkcióival, a polgári modernizációban való részvétele miatt felértékelődött a tanítók iskolarendszerű és azon kívüli képzése mellett a tanítók fizetésének rendezése is. A fejlesztési tervek mintegy fele ettől vára a népiskolák színvonalának emelkedését más tényezők mellett. Az eredményesség fejlesztésének tartalmi részével kapcsolatban elsősorban a tanításmódszertan módosítását, valamint a tantárgyak, tananyag, tanterv fejlesztését szorgalmazták. A tananyag esetében elsősorban az értelemfejlesztésre, a gondolkodás képessé-

1236 Tolcsvai Nagy Gedeon: Függetlenség az egyház anyagi szükségének fedezéséről írt cikkemhez, és még valami. PEIL. I. évf. 23. sz., 575. oldal.

1237 „B.”: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében II. rész. PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1862. március 2., 273–274. oldal.

gének kialakítására, a lexikális tudás háttérbe sorolására és a szemléltetésre helyezték a hangsúlyt. A feszültség és viták forrás elsősorban a korábbi lexikális tudásra építkező pietista jellegű keresztyén valláserkölcsei nevelés, és a későbbi filantróp és racionális vonásokkal áthatott elképzelések között jelentkezett. Megállapítható, hogy a tantervek esetében lényeges tényezőt jelentett az egységesítés. Az egységesítés szempontja nagymértékben összefüggésben állt a tanítók iskolarendszerű képzésével, mivel a fejlesztési tervek egy részének koncepciója szerint csak az egységes központi tantervek, tananyagok és módszertanok esetében lehet egységes a tanítók iskolarendszerű képzése is. Az iskolarendszerű képzéssel párhuzamosan, és nem ahelyett a fejlesztési tervek meghatározónak vélték a tanítók egyfajta önképzésének lehetőséget adó tanítói egyesületek megszervezését és a lelkészek által felügyelt értekezletek rendszeres tartását is. A fejlesztési tervek másik része ugyanakkor a felügyeletrendszer hatékonyabbá tételét, különösen a tankötelezettség behajtását emelte ki lényeges tényezőként. Ennek okát elsősorban az adta, hogy a nagyszámú hiányzások és kimaradások miatt a népiskola nem képes teljesíteni feladatát. A felügyelet hatékonyabbá tételét elsősorban belső erőfeszítésekkel kívánták megoldani, és egyelőre nem az állam közbenjárásával.

10. A tanítóikkal kapcsolatos cikkek tartalomelemzésének eredményei

10.1. A tartalomelemzés szöveges eredményei

A tanítók iskolarendszerű képzését a Lapban elsőként Herceg Ferenc tárgyalta.¹²³⁸ A protestáns népiskolák fejlesztését nem centralizált, hanem decentralizált tanítóképzők megszervezésétől, valamint a tanítói fizetések összegének emelésétől várta. Herceg amíg nem vállalkozott a finanszírozási nehézségek megoldásának tisztázására (a jövedelmek növelését inkább csak alapelveként mondta ki, mintsem részleteiben kidolgozta), addig a képzéssel összefüggésben elviekben jelentős, tartalmi tekintetben pedig vázlatos javaslatot közölt. A népiskolák gyenge színvonalát az alacsony fizetések, és a korszerű tankönyvek hiánya mellett a tanítók „nevelési képességben”¹²³⁹ és a „félszeg tanításában”¹²⁴⁰ azonosította, mint fogalmazott: a „tanítók ... nincsenek úgy nevelve, hogy nevelők lehessenek.”¹²⁴¹ További akadályként értelmezte, hogy a tanítók egyénileg és helyi szinten összeállított tantervszert alakítottak ki, és egyéni tantervek szerint haladtak. A fizetésekkel kapcsolatban hangsúlyozta, hogy a magasabb fizetés nem eredményezi a népiskola színvonalának automatikus növekedését, mivel ebből nem következik a tanítók felkészültségének javulása. Álláspontja szerint az elsődleges feltétel tehát nem a fizetések emelése, hanem a képzés. Koncepciója szerint az egyházkerületek kötelessége a tanítókat „nevelni, oktatni, tanítani, a jobb tanítási s nevelési rendszerrel megismertetni.”¹²⁴² Javaslatára szerint az egyházkerületek feladata a helyi igények szerint, több-kevesebb „apró tanítóképezdéket”¹²⁴³ létesíteni. A képzést és továbbképzést biztosító intézmények tartalmi működése alapjaiban tért el a kerületi centralizált tanítóképzőktől (soproni, nyíregyházi, debreceni, sárospataki). A különbség elsősorban abban mutatkozott meg, hogy amíg mások szakmailag felkészült tanárképző intézeti tanárok alkalmazásával tartották megfelelőnek a tanítójelöltek oktatását, addig Herceg ezt a feladatot kizárólagosan a főiskolát végzett lelkészek hivatali tevékenységei közé utalta. Terveiben tíz-tizenkét egyházközség, azaz egy járás tanítóit kötelezi a decentralizált tanítóképzőkben hetente, vagy két hetente egy alkalommal való megjelenésre. Az oktatói feladatokat „a nevelés szent ügyét azon környezetben szíven hordozó nevelési s tanítási tehetségéről és buzgalmáról

1238 Herceg: Néhány szó a prot. iskolatanítók ügyében, s még egyebek is Erdélyből. PEIL. I. évf. 16. sz., Pest, 1858. április 22., 404–406. oldal.

1239 Herceg i. m. 405. oldal.

1240 Herceg i. m. 405. oldal.

1241 Herceg i. m. 405. oldal.

1242 Herceg i. m. 405. oldal.

1243 Herceg i. m. 405. oldal.

ismert, s előjáróságilag kijelölt pap¹²⁴⁴ feladataként jelölte meg. A lelkésztől elvárta, hogy a tanítókat megismerteti a korszerű tanítás- és nevelésmódszertannal, leckét ad a „bánás és tanítás módjáról”¹²⁴⁵, minden eszközt felhasznál a tanítók képzésére, felkészítésére, az egységes tanrendszer érvényesítésére és egységes tankönyvek használatára.

Hercegtől eltérően az iskolarendszeren kívüli önképzés fontosságára az időrendet tekintve elsőként Simon Sámuel református lelkész mutatott rá tanulmányában.¹²⁴⁶ Az értekezés felépítését tekintve beilleszkedett a fejlesztési tervek sorába, hiszen az egyszerre foglalkozott az önképzéssel, a fizetésekkel, a tanfelügyelettel, az emancipációs és függetlenedési törekvésekkel. Ugyanakkor tekintettel arra, hogy mindezeket a vonatkozásokat a tanítók szempontjából értelmezte, célszerűnek tartjuk ebben a fejezetben elemezni. Álláspontja szerint a „világ és kortársak tiszteletét és bizalmát”¹²⁴⁷ a tanító kizárólag tudásával, műveltségével érdemelheti ki. A tudás növelésének egyik feltétele szerinte az önművelés: „Tanítani ... csak az tud okosan és célszerűen, ki maga is tanult, kellőleg művelt és magát folytonosan tökéletesíti. [...] senki nem képezhet és nem taníthat mást okoszerűen és hasznosan, ha maga megelőzőleg nem eléggé képezett, ha maga tudomány nélküli.”¹²⁴⁸ Az önképzéssel szerzett többlettudás olyan példaértékű faktornak tekinthető, amely a diákokban felkelti a tudásvágyat, ösztönzi őket a tanulásra, és kiváltja a közösség tanító iránti tiszteletét. A tanítótól elvárta ezért, hogy élete egésze során „minden viszonyát és helyzetét, melyben él és mozog”¹²⁴⁹ saját képzésére és tökéletesítésére fordítsa. A tanítói fizetések összegének emelését nem tekintette lényeges tényezőnek. A szélsőségesen kedvezőtlen egzisztenciális helyzetű Pestalozzi és Mendelssohn eredményeiből vezette le az „a milyen a fizetés, olyan a szolgálat”¹²⁵⁰ koncepció érvénytelenségét. Az alacsony fizetéssel rendelkező, de az önképzésben, és munkaköri feladataiban kitartó, szorgalmas, igyekvő, és valláserkölcsi életvitelű tanító álláspontja szerint idővel részesülni fog a magasabb eklézsiában.¹²⁵¹ Az anyagi helyzetenél lényegesebb faktoroknak tartotta a munkakedvet, az akaratot, a türelmet és a kitartást. Irinyi József lelkészekre vonatkoztatott nézet („tudományos, akarat-erőben edzett, apostoli buzgósága., vértanui lelkesedésű, valódi élő hittel bíró”¹²⁵²) érvényességét kiterjesztette a tanítókra. A béres és a valódi tanító közötti különbséget a képzettségben, a hozzáállásban, összességében a hivatástudatban mutatta ki, a különbséget a műveltségben és folytonos haladásban, illetve azok hiányában azonosította. Az oktatás színvonalát a fejlesztési tervekhez és a tanítói értekezletekhez hasonlóan az önképzés mértékével és minőségével kötötte össze. Az espereseknek határozottan javasolta, hogy egyházmegyéjükben „legnagyobb gondot és figyelmet fordítsanak”¹²⁵³ a tanítók folyamatos önképzésére. Az önképzés részének tekintette a korszerű szakkönyvek beszerzését, olvasását, és a használatra kijelölt népiskolai tankönyvek tanulmányozását. A tanfelügyelettel összefüggésben az espereseknek nyomatékosan meghagyta azt is, hogy rendszeres időközönként személyesen keressék fel a népiskolai tanintézeteket, vizsgálják meg külső és belső állapotát, győződjenek meg a tanítók szellemi fejlődéséről, kérdezzék ki a tanítókat és tanítványokat egyaránt, s a tanításmódszertan tekintetében különösen figyeljenek arra, hogy a tanítók kérdéseiket

1244 Herceg i. m. 405. oldal.

1245 Herceg i. m. 405. oldal.

1246 Simon Sámuel: Szép és nem szép adalékok az elemi tanítók ünnepi és hétköznapi életökből.” PEIL. I. évf. 25. sz. Pest, 1858. június 24., 627–632. oldal.

1247 Simon i. m. 629. oldal.

1248 Simon i. m. 627. oldal.

1249 Simon i. m. 627. oldal.

1250 Simon i. m. 628. oldal.

1251 Igazolásként a következő gyakorlati példát hozta fel Simon: „Ezen esetre csak itt Gömörben is több példát tudnék elősorolni, hogy a kicsiny egyházakban csekély fizetésen lévő – de igyekező és jó hírben álló tanítók alig egypár év elfolytával elsőbbrangú egyházainkban nyertek kedvező alkalmaztatást; míg ellenben egy hanyag, képzettség nélküli, vagy éppen nem a legjobb erkölcsű egyén, majd minden évben változni kénytelen, vagy pedig egész életen keresztül kínozza egyházát s iskoláját, s e viszont ötet.” Simon i. m. 628. oldal. Lásd még: Simon Sámuel: Népiskolák és tanítók. PEIL. III. évf. 4. sz. Pest, 1860. január 27., 118. oldal. Vesd össze: Irinyi József: Az egyház anyagi szükségéinek fedezéséről. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1., 8. oldal.

1252 Irinyi i. m. 8. oldal.

1253 Simon i. m. 628. oldal.

könyv nélkül tegyék a diákoknak.

A tanítók folyamatos, de iskolarendszeren kívüli önképzését Simon Sámuel a későbbiekben is sürgette. Ez irányú szándékát mutatja a „Népiskolák és tanítók” című tanulmánya.¹²⁵⁴ Ezen értekezésében a népiskolát az ifjúság nevelésének bölcsőjeként, az emberiség veteményeskertjeként, a nemzet és haza virágoskertjeként értelmezte, amelyből a „tudatlanság dudváját írtjuk s az erkölcstelenség hunyorját benne tenyészni nem engedjük.”¹²⁵⁵ Álláspontja szerint „népiskoláink kellőleg képzett, szakavatott tanítók nélkül is létezhetnek, de csak tengődhetnek, mint betegekkel telt kórházak, melyekbe hálni jár az élet.”¹²⁵⁶ Elfogadhatatlannak tartotta, hogy a tanítók egy része alig rendelkezik elemi ismeretekkel, a tudományokban járatlan, erkölcsi jelleme pedig gyakran összeegyeztethetetlen a keresztyén értékekkel. A népiskolaügy legnagyobb „gonoszának ... a rossz tanítót”¹²⁵⁷ tartotta. Értekezésében hangsúlyozta a tanító felkészültségének és jártasságának szerepét, módszertanilag a könyv nélküli feleltetés fontosságát. Az 1858. évi téziseit megerősítve a tanítótól elvárta az önképzést, a szorgalmat, igyekezetet és haladást, amelyeknek „legelső s legboldogítóbb lelki tulajdonainak”¹²⁵⁸ kell lenniük. A fizetések összegével összefüggésben a tanító társadalmi lenézését, néhol megvetését az egzisztenciális helyzet helyett a szellemi és erkölcsi szegénységből, tudatlanságból és erkölcstelenségből eredeztette.¹²⁵⁹ Lényeges látnunk, hogy Simon Sámuel az önképzés alapjára építette a népiskola modernizációját, a népiskola társadalmi állásának megerősítését, a társadalom előtt vonzóbbá tételét. Javaslatá szerint elsőként az egyháznak, illetve az iskolának kell felmutatni az oktatással kapcsolatos szakértelmet, hitelességet, és szakavatottságot a társadalom előtt; kizárólag ebben az esetben számíthat a társadalom támogatására, méltányolásra. Véleménye szerint, ha a közöség, a patrónusok, a mecénások észlelik „az iskola szellemi előhaladását, a növendékek fokenkénti tökélyesbülését s a tanítói önképzés által szerzett tudományos műveltséget”¹²⁶⁰ nem maradhat el az anyagi és erkölcsi jutalom, az iskolaügy pedig markánsabb pártfogásra számíthat.¹²⁶¹ Konceptiója szerint a református központi tanterv érvényesítéséhez, a reformok megvalósításához nélkülözhetetlen a társadalmi támogatottság. A támogatottság elnyeréséhez a szülőknek pontosan érzékelniük kell a gyermekek tanulmányi előhaladását, és meg kell bízniuk a tanítók képzettségében, a tanítóban „egy ... kellőleg képzett és tanításra alkalmas egyént”¹²⁶² kell látniuk.

A tanítói hivatalt a belső misszióval összefüggésben értelmezte Szekeres Mihály református néptanító.¹²⁶³ Értekezésében a felnőtt közösség egyházi öntudatát erősítő, vallásosságát mélyítő misszió eszköztárát egészítette ki a gyermekek vallásos nevelésével. Kelemen Gábor és Simon József¹²⁶⁴ nézeteivel egészében megegyező konceptiója szerint a népnevelést az egyház felvirágoztatásának és a hitközöny leküzdésére alkalmas eszközeinek tekintette. Álláspontja szerint a népiskola

1254 Simon Sámuel: Népiskolák és tanítók. PEIL. III. évf. 4. sz. Pest, 1860. január 27., 114–119. oldal.

1255 Simon i. m. 116. oldal.

1256 Simon i. m. 114. oldal.

1257 Simon i. m. 115. oldal.

1258 Simon i. m. 117. oldal.

1259 Állásfoglalását a következőkkel magyarázta meg: „Nem hiszek én oly egyházi értetlen közöséget, mely egy valóban kiképzett s jó erkölcsű tanítótól az illő tiszteletet és méltánylatot megtagadná; és a ki egyszer egyháza hívei tiszteletét s ezzel együtt a közbizodalmat kiérdemelte, az a legszükségesebb kellékekben sohasem lát hiányt és fogyatkozást.” Simon i. m. 117. oldal.

1260 Simon i. m. 118. oldal.

1261 Ellenkező esetben a következőt tapasztalta: „míg itt a nép, főleg az érdeklettebb szülék gyermekeiknek semmi előmenetelüket s értelmi fejlődésüket a múlt években nem látták és nem tapasztalták: hallani sem akartak semmiféle iskolai reformról s taneszközök beszerzéséről; sőt legerősebb sürgetéseinkre is bosszúsán feleltek: „minék az? jobb volna, ha a gyermek is otthon ülne, mi haszna jár iskolába? mikkor ott nem tanul semmit; maholnap azt is elfelejti, a mit eddig tudott.” Simon i. m. 118. oldal.

1262 Simon i. m. 119. oldal.

1263 Szekeres Mihály: Szózat a protestáns néptanítókhöz! PEIL. I. évf. 41. sz. Pest, 1858. október 16., 1039–1042. o.

1264 „Be kell vinnünk egyháziasságot az iskolákba, különösen a népiskolákba, hol az fájdalom! Csaknem egészen ismeretlen. Voltak mindig, vannak ma is népiskolatanítóink, kik szép hivatásukat fölfogva tudnak és szeretnek is tanítani, s kiknek iskolájokban lenni szellemi élvezet; de egyháziasságot itt is hiában keresnénk.” In. Simon József: Egyháziasság. SF. II. évf. júniusi szám. Sárospatak, 1858. június 22., 112. oldal.

alkalmas eszköz a hitközöny leküzdésére.¹²⁶⁵ Kelemen Gáborral¹²⁶⁶ és Nagy Sándorral¹²⁶⁷ azonosan úgy gondolta, hogy az egyház megmentését, a hit felébresztését a nép- és vasárnapi iskola segíti elő. A vallásos buzgalom emelésére kizárólag a gyermekek nevelésével van lehetőség, mint írta: „a csemete korában ferde növést vett fát többé egyenessé nem teheted: éppen így az apákat hiába korbácsolod. ... Itt csak a Mózesi rendszer használ.”¹²⁶⁸ Az általános felszólításon¹²⁶⁹ túlmenően három pontból álló nevelés és tanítás módszertani vázlatot adott közre, amelyben rögzítette, hogy a belső misszió egyik eszközének tekinthető népiskola pilléreinek a tanító mintaértékű életvitele, az értelmes tanítás, és az éneklés számít. A belső misszió elősegítése érdekében a tanító munkakörével kapcsolatban meghatározta a közvetítendő értékeket. A legfőbb alapértéknek a türelmet, a hitet és szeretet¹²⁷⁰ tekintette. Az érték közvetítés háttérében Simon Sámuel gondolataival¹²⁷¹ megegyezően az a felfogás állt, hogy a tömeg mindenkor példakövető. A tézisekből adódóan lényegesnek tartotta, hogy a tanító hivatali feladatainak meghatározása mellett a munkaköri leírás részeként definiálni kell az elérhető munkahelyen és magánéletében egyaránt normatív (kötelező) jelleggel követendő magatartásformákat is. Ebben az esetben a szervezeti kultúrából, a protestáns értékrendből származó követelmények rögzítéséről volt szó. A kissé plasztikusan megfogalmazott követelmények szerint a tanító életének makulátlannak kell lennie, irigység életét nem homályosíthatja, annak erkölcsiségben kell fénylenie, belső meggyőződéséből adódóan életének a naphoz hasonlóan tisztának kell lennie, az ösztönök és vágyak leküzdésével a szépnek, jónak barátjává, erkölcsi művelt emberré kell válnia. Tiszta életével alternatívát kell nyújtania „az anyagi s a dőre divatérzelmekben büszkélkedő kornak, amely mindinkább megveti az erkölcsiséget, s amelyben maholnap fehér holló lesz a becsületesség.”¹²⁷² Szívéletét emelje nemes önértetre, ezzel törjön keresztül „a divateszmék rabláncain, s isteni szabadsága öntudatán haladjon benső sugallása után.”¹²⁷³ Érintkezéseiben, beszédeiben, tetteiben, valamennyi megnyilvánulásában cselekedjen fénylően és erkölcsösen. Az Úrnak tett szó néptanítóknak előírása szerint a „nemesség és erkölcsiség kristálytisztá érzelmének”¹²⁷⁴ kell szétáradnia, más oldalról tartózkodniuk kell a kárhozatos jelzővel illetett italfogyasztástól („Bacchus-imádástól”¹²⁷⁵), a káromkodástól, a haragtól, gyűlölködéstől, irigységtől, a torokon és esküvő-

1265 „Templomaink sok helyen a szó legvalódibb értelemben üresek, hideg falaknak szól az ige. Elfordult e nép, és nem ismeri többé az Urat...Szól a harang...de kevesen hallják, – int az Úr szolgálója, de hangja falra hányt borsó, vagy zengő érc és pengő cimbalom.” Szekeres i. m. 1040. oldal.

1266 Vesd össze: Kelemen Gábor gondolataival: „Régi régi időben a meglett emberekben kellett a missio lelkét felköltetni, azután ezek felköltötték ugyanazt gyermekeikben; ma megfordítva áll a dolog, a gyermekeken kell kezdeni, s ezért vannak az iskolák, különösen a népiskolák s a milyen az iskola, olyan lesz az abból alakuló egyház.” In. Kelemen Gábor: Baráti szíves kérés a népiskolák tanítóihoz a vallásos erkölcs képzése ügyében. PEIL. II. évf. 3. sz. Pest, 1859. január 15., 80. oldal.

1267 Vesd össze: „Annyit azonban merek állítani, hogy ha a kis népet nem jól, nem helyesen nevelitek és tanítjátok : hiába prédikáltok a nagy népek.” In. Nagy Sándor: Válasz O. y. „Lehet-e az iskolatanítóknak egyenlő fizetésük a papokkal” című cikkére. II. rész. PEIL. IX. évf. 34. sz. Pest, 1866. augusztus 26. 1082. oldal.

1268 Szekeres i. m. 1040. oldal.

1269 Az igen impulzív felhívás a következőképpen hangzott: „Föl azért néptanítók! Szeretett testvéreim az Úrban! Övedzük fel magunkat a türelem, hit és szeretet fegyverével, legyünk ércoszloppá, erős bástyává, és míveljük az Úr szőlejét úgy, hogy sáfárságunk elteltével tiszta kebellet állhassunk meg az Úr ítélő széke előtt! ... Nehéz ugyan a ránk váró munka, de szép, – hisz gyönyörűsége az Úr igája. Sok követ dobálnak ugyan ránk, – de mégis nem jobb e engedelmeskedni Istennek, hogy sem az embernek? ... Föl munkára és küzdésre!! Oldjuk meg a kérdést, mit egész világ föltett, – a kérdést, melynek szerencsés megoldásától függ vallásos életünk, melyet kér az egyház, vár az emberiség, követel az Istenség... Nem vagyunk ugyan egyforma talentomosok, de az özvegy fillére kedvesebb volt, mint a gazdag aranya... Kiki annyit tegyen, mennyit tehet, tenni kötelessége...” Szekeres i. m. 1040. oldal.

1270 Szekeres i. m. 1040. oldal.

1271 „Mint a napi életben látjuk, hogy egyik embernek élő vallásos érzelme felkölti másban is a vallásos érzést és gondolkozást.” Simon Sámuel: Szép és nem szép adalékok az elemi tanítók ünnepi és hétköznapi életükből.” PEIL. I. évf. 25. sz. Pest, 1858. június 24., 627. oldal.

1272 Szekeres i. m. 1040. oldal.

1273 Szekeres i. m. 1040. oldal.

1274 Szekeres i. m. 1041. oldal.

1275 Szekeres i. m. 1041. oldal.

kön való mulatozástól, és a káros indulatoktól. Szekeres Mihály koncepciója alapján a tanítónak az erények gyakorlása mellett belső meggyőződéséből fakadó vallásosságban mintaképként kell fénylenie, énekeltetés, imádkoztatás segítségével, szóval és tettel is kimutatni vallásosságát. A második alapelvvel, a tanításmódszertannal kapcsolatban az értelemfejlesztő tanításmódszertant javasolta, helytelenítve az emlékezőképesség kizárólagos fejlesztését, a lexikális tudás szerepének túlhangsúlyozását.¹²⁷⁶ Véleménye szerint a gyermekeknek tudnia és értenie is kell egyszerre. A tanítónak értelmesen, közérthetően, és világosan meg kell magyaráznia a tananyagot.¹²⁷⁷ A vallásos buzgóság fokozására a mintaértékű életmód, a nevelés és tanítás módszertani eljárások mellett a vallásos érzelmek mellett kulcsfontosságúnak találta az éneklést, lényegre törően megmagyarázta annak szerepét, majd támpontokat adott oktatásához.¹²⁷⁸

Szintén a tanítók értékrendjével és a belső misszióval foglalkozott Kelemen Gábor cikkében.¹²⁷⁹ A vallásos közömbösség leküzdésére alkalmasnak tartott belső misszióval a tanítókat bízta meg.¹²⁸⁰ Koncepciójában kiemelte a sokak által használt: a népiskolai az egyház virágos kertje terminológia jelentőségét, ezzel egy véleményen volt többek-között Balogh Endrével, és Futó Daniellel.¹²⁸¹ Velük azonosan megállapította az iskola és egyház szinergikus kapcsolatát. Kérdésként fogalmazta meg: „mikép kellene az ellangyult keblekben felmelegíteni azt, a mi itt a misszió alatt értetik?”¹²⁸² Az alkalmas eszközt a népiskolában azonosította. Tételmondatként rögzítette: „a milyen az iskola, olyan lesz az abból alakuló egyház.”¹²⁸³ A tanítók hivatali feladatai közé sorolta, hogy neveljenek az egyháznak buzgó híveket, a társadalomnak és az államnak pedig derék polgárokat. A munkakör részének tekintette a példaértékű hivatali és magánéleti keresztyén életvitelt, magatartást. Fellépésével legalább annyit tett a tanítók keresztyéni valláserkölcsei életvitelért, a vallásos buzgóság felelevenítéséért, a valláserkölcsei szempontokat hangsúlyozó belső misszióért, mint az egyházi típusú népiskolai közoktatás megszilárdításáért. A valláserkölcsei nevelés sürgetésével nagymértékben hozzájárult a tanügyi autonómia megerősítéséhez, különösen azáltal, hogy az egyház jövőjét a népiskola szellemiségével kapcsolta össze, Balogh Endrével azonosan¹²⁸⁴ kimondta, hogy felekezeti iskola nélkül egyház nem állhat fent. Mindehhez hozzá tette Árvay Józseffel azonosan¹²⁸⁵, hogy „a

1276 „Sok iskolánkban, fájdalom! általános rossz szokás az, hogy a gyermek magol, betűt tanul, a feladott kérdést forgószélként elpergeti, de ő azért abból a jól tudottból csak egy árva szócskát sem ért ám. Igaz, hogy ez a külső mechanizmus könnyebb, előnyösebb, s avatatlanok előtt babért is ad; mert az egyszerű szülőnek elég, ha exámenkor gyermeke jól olvas, a kátét, dicséretet jól elpörgeti, van lárma, s kell-e ennél több? Ott nem, de kell máshol. . . Azért jégen állnak azok, kik ezután is e téren óhajtnak haladni, mert hisszük, hogy a kor lelkétől áthatott felügyelőség meg tudja őket piritni akkor is, mikor már a győzelembabért fejökön képzelik.” Szekeres i. m. 1041. oldal.

1277 A részletes módszertani leírást lásd. Szekeres i. m. 1041. oldal.

1278 Szekeres i. m. 1042. oldal.

1279 Kelemen Gábor: Baráti szíves kérés a népiskolák tanítóihoz a vallásos erkölcsi képzés ügyében. PEIL. II. évf. 3. szám. Pest, 1859. január 15., 79–82. o.

1280 „a gyermekeken kell kezdeni, s ezért vannak az iskolák, különösen a népiskolák s a milyen az iskola, olyan lesz az abból alakuló egyház.” In. Kelemen Gábor: Baráti szíves kérés a népiskolák tanítóihoz a vallásos erkölcsi képzés ügyében. PEIL. II. évf. 3. szám. Pest, 1859. január 15. 80. oldal. Vesd össze: Szekeres i. m. 1040. oldal.

1281 „A társadalom létele, s fennmaradásának egyik életföltétele a józan vallásos érzület, s tiszta erkölcsiség. . . A nevelés és oktatás ügyének elhanyagolása . . . tár kaput, nyit utat a rohanó árnak, melynek közepette egyedül állanak, mint védnemtők, az egyházak kormányára hivatott férfiak, kezeiket kiterjesztve, s ajkaik zengését hallatva a zúgó örvény fölött, és a szózat ajkaikon nem más, mint Isten beszédének szózata. A honnan a társadalom létele s fennmaradásának másik nagy fontosságú tényezőjét, a népnevelést. . .” In. Batta József, s. k. egyházmegyei főjegyző: Gyűlési tudósítás Abaújából. PEIL. X. évf. 16. sz. Pest, 1867. április 21., 503. oldal.

1282 Kelemen Gábor: Baráti szíves kérés a népiskolák tanítóihoz a vallásos erkölcsi képzés ügyében. PEIL. II. évf. 3. szám. Pest, 1859. január 15., 80. oldal.

1283 Kelemen i. m. 80. oldal.

1284 Balogh Endre így fogalmazott: „Egyház és iskola egymás nélkül fen ne m állhat, érezték ezt a nagy reformátorok is, azért mindenképpen az iskolák emelésér és virágzásár a fordították legfőbb gondjokat; mert a protestantisniusnak életgyökere az iskola, a nélkül hasonló volna az egyház azon fához, melynek életgyökerei elvágattak, s magát csak kevés ideig képes fentartani” In. Balogh Endre gyoroki református lelkész: Egyház és iskola. PEIL. V. évf. 43. sz. Pest, 1862. október 26., 1367–1370. oldal.

1285 Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneni ref. egyházkerületben. SF. II. évf. 1. sz., Sárospatak, 1858. május

vallásos erkölcs képzése főcélja a népiskolának.¹²⁸⁶ Az egyházi népiskola szükségességét támogatta a belső misszióval kapcsolatos azon nézete is, amely szerint „a vallás és erény magvát korán kell elhinteni az emberi fő és kebelben, míg a gyöngye gyermeki szív fogékony a befogadásra.”¹²⁸⁷ Az autonómia rögzítésén túlmenően a tanítók számára a valláserkölcsei oktatásra nézve vázlatot dolgozott ki, amelynek központi elemét a tanításmódszertan, különösen a példa általi nevelés adta. Ennek kapcsán olyan szempontokat tárgyalt, mint a tanítás és intés, a példa és a szoktatás; a szavak és tettek szerepe. A példaadással kapcsolatban hangsúlyozta a tanítók mintaértékű életvitelét. A tanítótól megkövetelte, hogy legyen őszinte, istenfélelemmel áthatott, lakozzék benne Isten iránti szeretet és tisztelet, tanúsítson alázatosságot az Úrral szemben, Istentől származó hivatását „csendes türelemmel és szelíd komolysággal”¹²⁸⁸ teljesítse, tetteiben mutassa ki, hogy „ő mindent az Úr Isten jóságától bizalommal vár”¹²⁸⁹, az Úr nevét mindenkor illendőséggel, tisztelettel és félelemmel említse, az egyház valamennyi kegyes szertartásait méltányolja és tisztelje. Mint megállapította a példaadás hatására a gyermek „hasonlónak küzdi fel magát ... egész valója a mintaképhez simul, idomul és szilárdul.”¹²⁹⁰ Véleménye szerint a példát a szoktatás teszi maradandóvá, ennek módszertanát, tartalmi elemeit (imádkozásra tanítás, istentiszteleten való részvétel, a természet értékeinek, mint Isten megnyilvánulásának tanítása, az embertársak és az élőlények iránti részvét kialakítása, a rend, tisztaság, józanság, mértékletesség, pontosság, hűség, igazság, és polgári erények igenlésének erősítése) hosszasan tárgyalta. Kelemen Gábor másokhoz hasonlóan a tanítókat közel lelkészként kezelte, a tanító hivatalt egyházi és nem polgári hivatalnak tekintette.

Szintén a belső misszió eszközei közé sorolta a tanítók keresztyén valláserkölcsei alapon álló hivatali és magánéleti viselkedésnormáit Fejes István. Tanulmányában¹²⁹¹ a népiskolát Eötvös Józseffel azonosan a polgári modernizáció egyik tényezőjeként és más protestáns szerzőkhöz hasonlóan¹²⁹² az egyház részeként is értelmezte. A népiskola kettős feladatának megvalósítóját a tanítóban azonosította, mint fogalmazott: minden „szépnek és jónak csírája a néptanító ápoló kezére van bízva, s valamennyi nemes tulajdonságok és képességek kifejlesztése, melyek az embert emberré teszik.”¹²⁹³ A tanító olyan „mint a gondos kertész, kinek szorgos ápolása mellett annyira nemesül a gyümölcs, miszerint alig ismerhetőek fel a nemesített mellett a még eredeti vadságában levőt.”¹²⁹⁴ A fenti szerzők részéről megfogalmazott hivatali követelményrendszert kiegészítette a tanító társadalmi érintkezésének szabályaival. Szekeres Mihály és Kelemen Gábor fentiekben ismertetett koncepciójával egyenértékűen a tanítókat mindezekért a „szép, jó és nemes ... erkölcsiség papjának”¹²⁹⁵ tekintette, a jellemvonások szempontjából elvárta a barátságosságot, a nyájasságot, és az alázatosságot, ugyanakkor a társadalmi függőviszonyok kiépülésének elkerüléséért helytelenítette a hízelgést, a kegyvadászatot, és a szolgálalkúséget. A tanítókat figyelmeztette, hogy senkit nem nézhetnek le, senkitől sem tarthatnak igényt tiszteletre, ugyanakkor mindenkinek meg kell adniuk a méltányos tiszteletet, megkövetelte tőlük, hogy a példaadó életmód jegyében mindenki iránt emberileg tartoznak érezni, meghajolnak a nagyság előtt, gyakorolva az erényt, érdemek előtt leveszik fővegüket, mindezt úgy, hogy a tanítványok előtt megjegyzik a „fény és hiúság nem méltók e tisztelgésre.”¹²⁹⁶ A

15., 6. oldal.

1286 Kelemen Gábor: Baráti szíves kérés a népiskolák tanítóihoz a vallásos erkölcsi képzés ügyében. PEIL. II. évf. 3. szám. Pest, 1859. január 15., 80. oldal.

1287 Kelemen i. m. 80. oldal.

1288 Kelemen i. m. 81. oldal.

1289 Kelemen i. m. 81. oldal.

1290 Kelemen i. m. 81. oldal.

1291 Fejes István: Tanító és nép közötti viszony. PEIL. II. évf. 22. sz. Pest, 1859. május 31., 591–593. oldal.

1292 Többek-között Szekeres Mihállyal (PEIL. I. évf. 41. sz. 1039–1042. oldal), Kelemen Gáborral (1859. II. évf. 3. sz. 79–82. o.), és Futó Dániellel (PEIL. X. évf. 16. sz., 500–504. o.), valamint Balogh Endrével (PEIL. V. évf. 43. sz. 1367–1370. o.)

1293 Fejes i. m. 592. oldal.

1294 Fejes i. m. 592. oldal.

1295 Fejes i. m. 592. oldal.

1296 Fejes i. m. 593. oldal.

közösségi rendezvényeken való részvétel tekintetében Simon Sámuelhez hasonlóan¹²⁹⁷ rögzítette, hogy „különbéle társaságokba csak szűk korlátok közt lehet elegyedniük”¹²⁹⁸, kerülniük kell a farizeusok gyülekezetét, és mindazokat a helyeket, amelyek jellemüket szennyfoltokkal árnyalhatnak. Célorientált fellépése esetén, szigorú valláserkölcsei feltételek maradéktalan megtartásával azonban nem tilalmazta a társasági összejöveteleken való megjelenést, mint fogalmazott: „ezeket megvetni vagy kikerülni nem kell tehát a tanítóknak”¹²⁹⁹). A célorientáltság feltételének tekintette, hogy a tanító a közösségi eseményeken keresztyén eszméket terjeszt, vagy támogatást szerez könyvtárak megszervezésére és más jótékony, karitatív célokra. Ebben az esetben a részvétel hozzájárulhat a tanító népszerűségéhez. Fejes Istvánnal megegyezően Simon Sámuel is a munkaköri feladatok ellátásán kívüli társadalmi érintkezés szabályait taglalta a rimaszombati tanítói értekezlet alkalmával.¹³⁰⁰ Előadásában terminológiája szerinti „komázgatás” szokását kifogásolta. Helytelennek, egyúttal elfogadhatatlannak tartotta, hogy a tanítók társadalmi elismertségüket nem tudásuk és műveltségük fejlesztésével, hanem hivatalukhoz méltatlan módokon érik el. Mint fogalmazott: „e nélkülözhetlen kellékét a tanítói nemes tulajdonoknak nem „ivással, nem komassággal” stb. kell megszerezni. Bizony pedig fájdalom, sok tanító még mai napig is, mihelyt valamely egyházba belép, legelső teendője, hogy a „falu komája” legyen. Torokban és keresztelőkben, hol a tanítónak nincsen is helye, igyekszik mindjárt nem nemes népszerűségre vergődni. [...] „Pirulva hallottam ily multságokban éjfélleg táncolni a tanítót, meg a papot.”¹³⁰¹ Simon Sámuel megengedi, hogy a lelkész és a tanító is lehet benső ember, tehát a hivatali követelmények csak érintőlegesen korlátozhatják magánéletét, mégis hangsúlyozza, hogy hivataluk értékrendjével összeegyeztethetetlen viselkedésformák méltánytalanok az egyházi értékekhez.

Amíg a fenti tanulmányok elsősorban az önképzéssel, a belső misszióval, és az abból következő értékrenddel, a tanító keresztyén valláserkölcsei életvitelével foglalkoztak, addig az alábbi szerzők elsősorban a tanítók emancipációs törekvéseit és autonómiáját értelmezték. A Lapban elsőként Horváth Sámuel közelítette meg a témakört.¹³⁰² Az alapállást rögzítve az emancipációs törekvést a korban szokásos „függetlenségi viszketeg”¹³⁰³ terminológiával jellemezte.¹³⁰⁴ Tervében helytelenítette a tanítók autonómiáját. A háttérben az állt, hogy a tanítók egy része hivataluk polgári elismerését javasolta, egyúttal önkormányzati jogának tartotta a tanintézetek irányításának szabadságát, egyúttal az egyházi hatóságok kizárását követelte a népiskolák vezetéséből, és felügyeletéből.¹³⁰⁵ Horváth Sámuel – ebben az esetben – a tanítók irányítási jogaként értelmezhető emancipációt az egyház és iskola szétválasztása miatt helytelenítette. Ezzel összhangban elfogadhatatlannak tartotta, a tanítói hivatal világiasodását, a tanítók köztisztviselői jogviszonyát. Álláspontja szerint a tanítói hivatalnak továbbra is egyházi hivatalnak kell maradnia. Nézete szerint a tanító hivatástudatát hangsúlyozta: a

1297 „Pirulva hallottam ily multságokban éjfélleg táncolni a tanítót, meg a papot” Simon Sámuel: Tanítói tanácskozmány (Rimaszombati szakaszbeli tanítótság értekezlete Jánoson). PEIL. III. évf. 33. sz. Pest, 1860. augusztus 19., 1046. oldal.

1298 Fejes i. m. 592. oldal.

1299 Fejes i. m. 593. oldal.

1300 Simon Sámuel: Tanítói tanácskozmány (Rimaszombati szakaszbeli tanítótság értekezlete Jánoson). PEIL. III. évf. 33. sz. Pest, 1860. augusztus 19., 1045–1048. oldal.

1301 Simon i. m. 1046. oldal.

1302 Horváth Sámuel: Hogyan kelljen egyházunkat a hanyatlástól s végelpusztulástól megóvnunk? IV. rész. PEIL. II. évf. 2. sz. Pest, 1859. július 19., 761–764. oldal.

1303 Horváth i. m. 762. oldal.

1304 Simon Sámuellel (PEIL. I. évf. 25. sz., 627–632. oldal.), Varga Jánossal (PEIL. II. évf. 50. sz., 1310–1313. oldal.) Farkas Dezsővel (PEIL. V. évf. 9. sz., 275–279. o.), „O.y”-vel (PEIL. XI. évf. 30. sz., 943–947. o.) megegyezően határozottan elutasította. Másokkal, többek között Nagy Sándorral (PEIL. 1866. 46–47. sz., 1455–1461. oldal, 1488–1492. oldal, 33–35. sz., 1046–1049. oldal, 1080–1083. oldal, 1110–1113. oldal.), és „Több névtelen szerzővel” (PEIL. V. évf. 6. sz. 171–175. o.) megegyezően elfogadta.

1305 Simon Sámuel a következőképpen értékelte a helyzetet: „egy ifjanc tanító legközelebb, határozottan ellene állt itt a községi iskolai választmány eljárásának s midőn az, hivatalosan akarná az iskolát meglátogatni, a felügyelet iránt türelmetlen tanító be nem ereszté a választmányt iskolájába.” Simon Sámuel. PEIL. II. évf. 15. sz. Pest, 1859. április 9., 414. oldal.

tanítónak meg kell elégednie „szerény hivatalából”¹³⁰⁶, egyéni ügyességéből és szorgalmából folyó tisztelettel, a polgári állam elismerésére nem tarthat igényt.¹³⁰⁷ Indoklása szerint az autonómiajogok a tanítókat a Szentírás, és az egyház, mint tanító hivatal történeti jogai alapján sem illetik meg: „Míg ev. egyház s abban ev. tanító van, axióma az, hogy addig annak a presbyterium felügyelete alatt kell állni, melynek az élén az ős keresztyén egyház mintája szerint az illető lelkipásztor áll.”¹³⁰⁸ A fejlesztési tervek keretében is tárgyalt tanítói értekezleteket szintén a függetlenedési törekvések szempontjából közelítette meg. Az egyesületekben az egyház autonómiájával összeegyeztethetetlen állam az államban törekvéseket azonosított. Amellett, hogy az egyesületek tanügyi céljait elismerte, az esperesek figyelmét felhívta a tanítók emancipációs törekvéseiben rejlő veszélyekre. Az egyház-megyei püspök feladatává tette az egyesületi értekezletek folyamatos ellenőrzését, az ott született határozatok jóváhagyásának, vagy elvetésének mérlegelését. Ennek oka az volt, hogy a többletjogok megszerzésének lehetőségét egyértelműen az értekezleteken elfogadott határozatokban vélte.

Az emancipáció témakörét komplexebben közelítette meg Varga János református népiskolai tanító. Mérlegelő tanulmányában¹³⁰⁹ megerősítette a tanítói hivatal alárendeltségét, deklarálva, hogy a beosztott pozícióban és végrehajtói szerepkörben lévő tanítónak továbbra is függenie kell az irányítási, igazgatási és ellenőrzési feladatokat ellátó munkahelyi elöljárójától, a lelkészekről, illetve közvetve a munkáltatói jogok gyakorlójától, az egyházi hatóságoktól. Mint fogalmazott: „a lelkész egyszersmind felügyelője s főnöke is az iskolatanítónak.”¹³¹⁰ A beosztotti pozíció jellegét mutatják a végrehajtási feladatkörök és az elöljárókkal szembeni magatartásformák. Varga János lényegesnek tartotta, hogy a tanítók az egyházi és világi méltóságokhoz bizalmasan ragaszkodjanak „tápláljuk szívünkben a tartozó tisztelet mellett a szeretet érzését”¹³¹¹, teljesítsék pontosan munkaköri feladataikat, a fensőbb rendeleteknek maradéktalanul engedelmeskedjenek, a tanügyi határozatokat szabályszerűen érvényesítsék, hajtsák végre, a köznép előtt mutassák a lelkész és tanító együttműködését, ezzel növelve a közösség egyház iránti lojalitását. Dömény József tanfelügyelővel megegyezően¹³¹² rögzítette, hogy a tanítónak munkáját szerényen, illedelmesen és szorgalmasan kell teljesítenie. A tanítók kizárólag ebben az esetben részesülhetnek köztiszteletben. A munkakultúra tekintetében a tanítók nem fogadhatják gyanúval, és nem tekinthetik autonómiájukat korlátozó önkénynek a reform-javaslatokat, és nem tagadhatják meg azok végrehajtását. A lelkész és tanító közötti alárendeltség viszony fenntartása mellett azonban szigorú szakmai alkalmassági feltételek teljesülése esetén kilátásba helyezte, vagy legalábbis felvetette a tanítók képviselői jogát a tanügyi bizottságokban, a hatályos egyházi rend megsértése nélkül. Gondolatként Varga Jánosnál is felmerült, hogy a tanítók ne csak, mint kormányzottak, „hanem tényezőleg is, mint kormányzók vagy tanácsosok személyes befolyással bírjanak az egyházvidéki hatóságoknál.”¹³¹³ A jogkörök megszerzésének konkrét feltételének tekintette a tanítók iskolarendszerű képzését, a műveltség szintjét, és a keresztyén valláserkölcsei életvitelt. Emellett további elvárásként fogalmazta meg a hivatali teljesítmény, eredményeket, buzgóságot, a szorgalmat, a kitartást, a türelmet, a célszerű eszmecserét, az önképzést, és a tudományokban való jártasságot. Javaslatának megfelelően a lelkészi kart meg kell győzni arról, „hogy nem vagyunk méltatlanok, a kor és s körülmények igényeihez mérten, a fenálló rend sértése nélkül, személyesen részt venni a nevelési ügy kormányzatában.”¹³¹⁴ A feltételrendszer háttérében az egy-

1306 Horváth Sámuel: Hogyan kelljen egyházunkat a hanyatlástól s végelpusztulástól megóvnunk? IV. rész. PEIL. II. évf. 2. sz. Pest, 1859. július 19., 762. oldal.

1307 „Igyekezz, a mint csak tőled legjobban telik, viseld magadat, a mint azt teheted, s akkor találsz magadban dicséretre, másoknál hálás elismerésre s szíves tiszteletre, ha mindjárt nem is fogod azt kérni.” Horváth i. m. 763. oldal.

1308 Horváth i. m. 763. oldal.

1309 Varga János: Tájékoztás az iskolatanítók emancipációjá felett. PEIL. II. évf. 50. sz. Pest, 1859. december 13., 1310–1313. oldal.

1310 Varga i. m. 1310. oldal.

1311 Varga i. m. 1312. oldal.

1312 Dömény József: Népiskolai ügyben tett jelentés. PEIL. III. évf. 37. sz. Pest, 1860. szeptember 16., 1192–1195. oldal.

1313 Varga i. m. 1312. oldal.

1314 Varga i. m. 1312. oldal.

ház és iskola egysége mellett az szerepelt, hogy a fogalmazása szerint képzetlen, műveletlen, tudatlan, és a lelkésznél a fenti tényezők miatt alsóbb szintű¹³¹⁵ tanítók nem alkalmasak a tanügyi jogok megfelelő gyakorlására a tanügyi bizottságokban. Részben ezért is rögzítette: „a tanító függésben van ... a lelkésztől, és kell lennie.”¹³¹⁶ Szerinte elfogadhatatlan, korszerűtlen és a protestáns elvekkel összeegyeztethetetlen eszme a népiskolai tanítók és a lelkészi kar kapcsolatának megszüntetése, és az önkormányzati jogokkal rendelkező önálló és független tanítói testület létrehozása. Az emancipációs elképzeléseket „beteg agyvelő ábrándjának” tekintette.¹³¹⁷ Összességében tarthatatlannak ítélte meg a tanítók és lelkészi kar összeköttetésének megszüntetésére irányuló törekvéseket, a tanítók önálló testületének felállítását, veszélyeket látva a tanítók önkormányzati jogában. Ebből adódóan mint írta: „függeni kell hát a tanítónak is a lelkésztől, igen is függeni.”¹³¹⁸

A hivatali alárendeltséget, tehát az előjárói-beosztotti viszonyt azonban az erőnek, a szeretetnek és a racionalitásnak, s nem a félelemnek kell áthatnia. A lelkésznek a tanítóval „kíméletesnek, nyájásnak, az illem s kötelesség korlátai közt elnézőnek, tanulóársának és barátjának”¹³¹⁹ kell lennie, a lelkész „irgalmatlan önkényét”¹³²⁰ ugyanakkor maradéktalanul elítélte, bár nem tartotta általános gyakorlatnak, inkább egyedi esetként, egyéni hibaként értékelte. A munkakapcsolatnak a bizalomra, szeretetre és barátságra kell épülnie a hivatalos függésnek folyamatos jelenléte mellett. A tanítóknak fogalmazása szerint nem mint rossz szolgálként kényszerítve, hanem önként teljesítve kell betölteniük hivatásukat.¹³²¹ Az alárendeltség mellett azonban kiemelte, hogy a tanítók és lelkészek együttműködése egyúttal kifejezi az iskola és az egyház egységét is. Szerinte a lelkész és tanító minden megnyilvánulásával a köznép keresztyén valláserkölcsei életvitelét és egyházi öntudatát befolyásolja, ezért nem vezéreltethetnek egymástól ellentétes eszméktől.¹³²² A két munkakör feladatmegosztásait tekintve szerinte a lelkészek plántálnak, a tanítók a sarjadást segítik elő, az utóbbi azonban kizárólag testületi és egyéni felügyelet mellett valósulhat meg. A célok teljesüléséért a lelkészt és a tanítót az Isten és az ember iránt való szeretetnek kell összekapcsolnia, működésüket az Isten iránti vallásos félelemnek, és „a munkás felebaráti szeretetnek”¹³²³ kell áthatnia.

A tanítónak az emancipáció megvalósítására a belső misszió területén adott lehetőséget a korábban megismert koncepciókkal összhangban. A belső misszióval kapcsolatban elsősorban a hivatali működés és a társadalmi érintkezés során egyaránt tanúsított keresztyén valláserkölcsei magatartásformák szerepét hangsúlyozta: a tanító „valódi vallásos érzelmű, s azt tanúsítja mind hivatalos működésének serény lelkiismeretes folytatása közben, mind mindenkire való maga alkalmazásában, akkor ő már emancipált vagy is szabados, mert az igazság teszi azt szabadossá ki azt megismeri.”¹³²⁴ A fentiekben megismert önképzést tárgyaló cikkekhez hasonlóan Varga János a „csekély tudományocskával”¹³²⁵ bíró tanítóktól elvárta a folyamatos és magas színvonalú önképzést, öntökéletesítést, kimondatlanul is a tanítói értekezletek megszervezését, az azokon való aktív, érdemi, tartalmi részvételt, az egész életen át tartó tanulást („pedig ha a jó pap holtig tanul, ráfér az az iskolataní-

1315 „A lelkészi kar általánosan köteleztetvén végig futni a hivatásához megkívántató tudományos pályát, s ünnepélyesen lépve hivatalába, nemcsak a tudományosságának, hanem a miveltségnek is magasabb fokával birkát, bír is nagyobb részben, és így érdemes arra, hogy az iskolatanító tisztelettel viseltessék iránta.” Varga i. m. 1311. oldal.

1316 Varga i. m. 1310. oldal.

1317 Varga i. m. 1311. oldal.

1318 Varga i. m. 1311. oldal.

1319 Varga i. m. 1311. oldal.

1320 Varga i. m. 1311. oldal.

1321 Varga i. m. 1311. oldal.

1322 A munkamegosztást a következőképpen jellemezte: „A lelkész a megletteket, az embernek Isten s egymás iránt való kötelességeire oktatja, s igyekszik tanításával meggyőzni a jövőndő élet bizonyos voltáról, és annak elnyeretésére az erény tiszta útját ajánlja; az iskolatanító pedig józan felfoghatására a lelkész által hirdetendőknek, a még csak növekedő gyermekeket készíti elő.” Varga i. m. 1310. oldal.

1323 Varga i. m. 1310. oldal.

1324 Varga i. m. 1310. oldal.

1325 Varga i. m. 1312. oldal.

tóra is¹³²⁶⁾, valamint a keresztyén szellemiségű tanítást és nevelést.¹³²⁷

Horecky Gedeon szátki evangélikus lelkész tanulmányában¹³²⁸ Varga Jánoshoz hasonlóan az alárendeltség megerősítésével, és a tanító és a lelkész közötti együttműködéssel foglalkozott. Értekezésében a felekezeti iskolákat egyszerre tekintette a polgári modernizáció és ez egyházi belső misszió eszközének. Álláspontja szerint a lelkész és a tanító képzi a társadalom szellemi művelődésének alapfeltételét. A munkakapcsolatot az evangéliumból vezette le. A Szentírást értelmezve a tanítót és lelkészt egyenrangú félnek, partnernek, az egyház egyenértékű hivatalnokainak tekintette. Az egyenrangúság azonban nem vonta maga után a tanítók alárendeltségének megszüntetését. Törekvése ezért nem a lelkészek irányítási, igazgatási, ellenőrzési jogkörének megszüntetésére, illetve a tanítók autonómiájának ezzel arányos bővítésére, hanem Varga János fenti gondolataival megegyezően a beosztotti viszony normalizálására, az együttműködés kultúrájának javítására irányult. Az alárendeltség keretében a tanítóktól, mint végrehajtói pozícióban lévőkötől továbbra is elvárta, hogy minden esetben fogadják el a lelkészek, mint előljárók bölcs tanácsait, velük szemben legyenek feltétlenül lojálisak, hajtsák végre utasításait, és működjenek együtt velük, közösen építve fel „a szellemi kincsek tárházát.”¹³²⁹ A végrehajtó feladatok ellátása mellett hivatali feladatnak tekintette a mintaértékű magatartást is. A későbbi, emancipáció mellett érvelőkkel szemben tehát a tanítót továbbra is a lelkész irányítása alatt álló beosztottként értelmezte, mégis a munkaviszony vonatkozásában egyenrangú munkatársi minőségben értelmezte a lelkészt és a tanítót. Az egyház és a népiskola társadalmi támogatottságának feltételét a lelkészek túlkapásait és a tanítók ellenszegülését felváltó harmonikus együttműködésben határozta meg. Álláspontja szerint mindkét szereplőnek egy irányba kell tartania, hiszen ez fejezi ki az egyház és iskola egységét. A közösség nem érzékelheti a szembeszegülést, ellenkező esetben az alacsony támogatottságú népiskolaügy véglegesen zátonyra fog futni, a lelkész és tanító hiteltelenné válik az egyházközség előtt. Alaptéziseként rögzítette, hogy a lelkészek és a tanítók Isten olyan közmunkásai, akik igyekezetükkel és tevékenységükkel az egyéneket a haladó kor igényeinek megfelelően vezetik, szellemi jólétüket előmozdítják, erkölcsi jóra ébresztik, végeredményben pedig „az egyház, az álladalom, az emberiség, s a mennyország leendő polgáraivá szentelik.”¹³³⁰ A kettős cél eléréséért hangsúlyozta a normalizált, partneri együttműködést, amelynek keretében lényegesnek vélte az olyan kulcsértékeket, mint az „egymás iránti dicséretes rokonszenvel”¹³³¹, egymás támogatását, „a kölcsönös bizalom szülte jó egyetértést.”¹³³² Megállapította, hogy csakis „az ily szívélyes viszony”¹³³³ eredményezheti a nevelés terén a kor igényeinek megfelelő haladást. Az egyház, a nevelés, az állam, a közjó és az emberiség sorsa a tanítók és lelkészek kezébe van letéve, illetve az együtt dolgozásában rejlik, ezért a jó viszonyban folytatott együtt munkálkodásuk kulcsfontosságú. A jó nexussal összefüggésben a lelkészeknek előírta, hogy legfőbb célja legyen a nehéz pályán való sikeres munkálkodásnak új lendületet adni, ezért tanítóját, mint értékes ügyfelét, beosztottját motiválja, becsülje, tisztelje, „nyájas atyai indulatjának jóságával vidámitja”¹³³⁴, egyúttal tartózkodjon a méltatlan zaklatásoktól és illetlen bántalmaktól. Konceptiója szerint a lelkészi túlkapások a népiskola társadalmi tekintélyét veszélyeztetik. Az előljárók visszaélései, zaklatásai szerinte aláássák a tanítói hivatal tekintélyét a nép előtt, amely az iskoláztatás hasznát sok esetben nem érti.

Az emancipációs törekvéseket az egyház és iskola szerves egységének fenntartása felől kö-

1326 Varga i. m. 1312. oldal.

1327 Utóbbi vonatkozásában kimondta, hogy az alapot úgy kell megvetniük, „hogy az utána következőben biztosan lehessen reá tovább építkezni.” Varga i. m. 1312. oldal.

1328 Horecky Gedeon: „Azon jó viszonyról, melyben a lelkésznek a tanítóhoz, és ennek viszont amahoz kell állnia.” PEIL. VII. évfolyam. 19. szám. 1864. május 8., 589–591. oldal.

1329 Horecky i. m. 590. oldal.

1330 Horecky i. m. 589. oldal.

1331 Horecky i. m. 589. oldal.

1332 Horecky i. m. 589. oldal.

1333 Horecky i. m. 589. oldal.

1334 Horecky i. m. 590. oldal.

zelítette meg több névtelen népiskolai tanító („Többen” aláírással). A tanulmányban¹³³⁵ másokhoz hasonlóan¹³³⁶ a Dunántúli Református Egyházkerület 1860. június 12-ei közgyűlésén kimondott autonómiaértelmezésből vezette le a tanítók jogkörének bővítését. A cikk szerzői elfogadták és alapelveként kezelték a közgyűlés tézisét: „A templom és az iskola az egyházban elválaszthatatlanul állnak, s az iskola ügye csak ezen szempontból tárgyalható.”¹³³⁷ Az egyházkerület állásfoglalását saját gondolataikkal is megerősítették: „Az iskola mindenkor az egyháznak alapköve volt, az iskola az egyház növendék háza.”¹³³⁸ Balogh Endrével és Hoffer Endrével egyenértékűen megállapították, hogy az iskolának a templomtól való elszakítása az egyház megszűnését okozná hosszú távon. Az egyház és iskola egységének elvi megerősítése mellett azonban hangsúlyozták a tanítók és lelkészek jogköreinek rendezésének szükségességét.¹³³⁹ Kiinduló pontjuk volt, hogy a tanügy csak annyiban lehet eredményes, ha annak vezetésébe a tanító is beleszólhat, a helyi, esperességi közgyűléseken reprezentálhatja magát (illetve a tanítói kart), állításuk szerint ehhez evangéliumi szellemben rendezni szükséges a lelkész és tanító jogkörét. Az egyház iskolai autonómiájára építve, a tanügy színvonalának emeléséért hét plusz két pontos javaslatot fogalmaztak meg. Az egyetemes gyűlés és zsinat elé terjesztendő petícióban kérték a tanítónak a lelkésszel megegyező hivatali állását, a presbitériumban és az egyházi gyűléseken tagként való részvételét (aktív képviseleti jogát, szavazati jogát), az esperességi gyűléseken való képviseleti, tanácskozási jogát, az iskola- s tanítók ügyeiben való szavazati jogát, az iskolát és tanítót érintő esperességi körlevelekről történő tájékoztatását, az esperességi konzisztóriumokban, választmányokban, az iskolákkal és tanítókkal összefüggésben lévő ügyekben választott, vagy kinevezett tagként való részvételét. A népiskolák működési minőségének biztosításért másokhoz hasonlóan¹³⁴⁰ a tanítói hivatal elnyerését iskolarendszerű képzettséghez és felvételi vizsgálathoz kötötték. Az iskolarendszerű képzéssel kapcsolatban, a tanítóképző intézményekbe terveik szerint a nyolc, de legalább hat gimnáziumi osztályt elvégzett hallgatókat tartották érdemesnek a belépésre.

Több névtelen szerző („Többen”) dolgozatukban¹³⁴¹ gyakorlati okokra hivatkozva határozottan ellenezték, hogy a segédlelkészek papi hivatásuk mellett tanítói hivatalt is ellátnak. Az értekezéssel bár közvetlenül nem a tanítók emancipációjáért küzdöttek, közvetve mégis hangsúlyozták a lelkészi és tanítói hivatal önállóságát, és a tanítás, mint önálló szakma függetlenségét. Kiindulási pontjuk szerint az egyház és az iskola fejlődésének akadályát abban vélték, hogy „a segédlelkészek egyszerűen iskolatanítóul is alkalmaztatnak.”¹³⁴² Értékelésük szerint a lelkészi – tanítói kettős hivatal „vallásunk szellemi működését s az értelmiség fejlődését akadályozó szokás.”¹³⁴³ Terjedelmes magyarázatukban összeegyeztethetetlennek vélték a lelkészi hivatás és a tanítói hivatal együttes ellátását. Nézetük szerint a kettős hivatallal járó többletmunka a lelkész tekintélyt aláássa, ezért a segédlelkész sem iskolatanítóként, sem lelkészként nem működhet megfelelően. Tanulmányukban gyakorlatilag az önálló lelkészi hivatalt szorgalmazták, és praktikus vonatkozásokkal hosszasan indokolták az elkülönítés szükségességét.¹³⁴⁴

1335 Többen: Hallgassuk meg egymást. PEIL. III. évf. 39. sz. Pest, 1860. szeptember 30. 1264–1266. oldal.

1336 Ballagi Mór (PEIL. I. évf. 1. sz., 3–7. oldal, 5. sz. 105–110. oldal.) és Balogh Endre (PEIL. V. évf. 43. sz., 1367–1370. oldal) önkormányzati koncepciójához felzárkózó, és Hoffer Endre dolgozatával (PEIL. IX. évf. 28. sz., 873–877. oldal, 29. sz., 909–914. oldal.) tartalmában, irányvonalában megegyező munka.

1337 Többen i. m. 1265. oldal.

1338 Többen i. m. 1265. oldal.

1339 Ha pedig az iskolának és a templomnak vezetői a pap és tanító, az egyházban viszonyos joggal ellátott rendezésből kimaradnak, akkor az egyház élni ugyan, de gyümölcsöt azon arányban, mint vallásunk szelleme megkívánná, hozni nem fog; ha ezen egyházunk két főoszlopa evangéliumi szellemben egymáshoz rendezve nem lesz.” Többen i. m. 1265. o.

1340 Horváth Sámuel (PEIL. II. évf. 29. sz. 761–764. oldal), Sínahegyi (PEIL. III. évf. 49. sz. 1601–1603. oldal), „B.” (PEIL. V. évf. 9. sz. 270–274. oldal), Tresztyenszky Gyula (PEIL. IX. évf. 38. sz. 1194–1196. oldal. 39. sz. 1229–1231. oldal), Péterfy Sándor (PEIL. IX. évf. 39. sz. 1231–1237. oldal)

1341 Többen: Egy ló két nyereg. PEIL. V. évfolyam. 6. szám. Pest. 1862. február 9. 171–175. oldal.

1342 Többen i. m. 171. oldal.

1343 Többen i. m. 171. oldal.

1344 A részletes magyarázatot lásd Többen i. m. 171–173. oldal.

Értekezésük nem volt hatástalan, nem sokkal később (egy hónap elteltével) az egyházi autonómia egyik legnagyobb pártolója, egyben az önálló, független tanítói szakma egyik legerőteljesebb ellenzője, Farkas Dezső tanító-segédlelkész „a tanító-kápláni testületre ráfogott hamis vádakként, s igaztalan incriminációként”¹³⁴⁵ értelmezett munkára markáns hangvételi¹³⁴⁶, a névtelen szerzőket több helyen egyenesen becsmérlő tanulmányával válaszolt.¹³⁴⁷ A Simon Sámuel, Horváth Sámuel, Varga János, Dömény József irányvonalába¹³⁴⁸ illeszkedő tanulmánya kizárólag a Szentírásra és történelmi példákra épült, – feltehetőleg nem véletlenül – érintetlenül hagyta a felhozott gyakorlati akadályokat, azokra csak jelentéktelen mértékben, visszafogottan felelt. A kettős hivatal érvényességének igazolásáért kiemelte, hogy Jézus Krisztus a tanítványait az isteni tudomány terjesztésére küldte szét, felszólítva őket tanítsanak minden népet, ezzel megszabta a lelkész „teendőit, kötelességeit s munkaterét.”¹³⁴⁹ A tanító-kápláni hivatal a protestáns egyház életelvében gyökerező, a protestáns lelképásztor fogalmából kifolyó állásként értékelte. Tulajdonképpen a biblia szavaival cáfolta a gyakorlati szempontokat hangsúlyozó érvelést, a legkisebb mértékben sem vette figyelembe a praktikus okokat. Farkas Dezső „O..y”-hez hasonlóan¹³⁵⁰ a népiskolára az egyházi célok eszközeként tekintett, nem pedig a polgári modernizáció egyik tényezőjeként. Nem vette figyelembe, hogy a tanítás világi célokat is szolgálhat, ehhez pedig elégtelen lehet a teológiai főiskola elvégzése, illetve hogy a tanítói hivatal gyakorlása teljes embert igényel. A felvetésekkel összefüggésben mindössze annyit jegyzett meg, hogy a tanító-kápláni kettős hivatal korántsem „oly emberi erőt túlhaladó s elviselhetetlen terhű hivatal, melyet egy munkaképes s hivatott egyén be nem tölthetne. ... a ki lelkészi pályára hivatásból lépett, az bokros elfoglaltatásai mellett is mindenkor tud elég időt nyerni arra, hogy magát kellőleg kiképezze, s több oldalú ismereteket gyűjtsön.”¹³⁵¹ Olvasatában a tanítás-nevelés folyamata teljes mértékben keresztyén valláserkölcsi alapon állt, hitigazságokból következett, s az egyházat támogatta. Valójában munkáját annak bizonyítására építette, hogy a tanító-kápláni kettős hivatal a protestáns egyház életelveiben gyökerezik. Írásában valótlannak tartotta, hogy az iskolatanítói állás a vele járó többletmunkával alááshatja a lelkész tekintélyét, véleménye szerint az „egyházunk életelve a tudomány, s nem a liturgicumok, a pap főmunkatere a tanítás, s nem a ceremóniák.”¹³⁵² A Szentírásból pedig levezette, hogy a lelkész elsődleges feladata, teendője és munkaterülete a néptanítás.¹³⁵³ A névtelen szerzőket inkompetensnek találta, kijelentve, hogy a protestáns egyházzal, a lelkészi és tanítói hivatalról értelmes fogalmakkal nem rendelkeznek. Varga Jánoséval azonos állásfoglalásában a lelkészi és tanítói hivatalok elválaszthatatlan ikertestvérekként szerepeltek („egyik plántál, másik öntöz ... az egyik alapvető, – a másik letett alapra tovább építő.”¹³⁵⁴). Farkas Dezsőnél – valószínűleg a tanítók emancipációjának ellenzése miatt – nem me-

1345 Farkas Dezső: Észrevételek az „Egy ló, két nyereg” című cikkekre. PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1862. március 2., 276. oldal.

1346 Farkas Dezső az eredeti értekezést valóban hevesen kritizálta: „oly kalászokat böngésztek s szándékoztak bevinni az egyház csűrjébe, melyekre minden jó protestáns ember a nemes haragra gyulladt léleknek hangja fogja mondani: vessétek az égő kemencébe, hogy ne keveredjen a tiszta mag közé. [...] azok még oly kezdetleges fokán állnak a képzettségnek, miszerint nemcsak hogy nem képesek az egyház terén üdvös reformokat javasolni, de még az egyháznak legközönségesebb s az egyszerű földműves által is ismert tanai és fogalmai is látkörüktől messze távol esnek. [...] Boldog Isten! ha azok a „többen.” ily parányi tőkével rendelkeznek: ugyan mi juthat abból fejenként egyre?!” Farkas i. m. 278. o.

1347 Farkas Dezső: Észrevételek az „Egy ló, két nyereg” című cikkekre. PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1862. március 2., 275–278. oldal.

1348 Simon Sámuel (PEIL. I. évf. 25. sz. 627–632. oldal, III. évf. 4. sz. 114–119. oldal.), Horváth Sámuel (PEIL. II. évf. 29. sz. 761–764. oldal.), Varga János (PEIL. II. évf. 50. sz. 1310–1313. oldal.), Dömény József (PEIL. III. évf. 37. sz. 1192–1195. oldal)

1349 Farkas i. m. 276. oldal.

1350 O..y (PEIL. IX. évf. 30. sz., 943–947. oldal)

1351 Farkas i. m. 277. oldal.

1352 Farkas i. m. 276. oldal.

1353 „egyházunknak a szentiratból merített alapelvei, nemcsak hogy megengedik, de sőt követelik, hogy a lelkész úgy, mint a segédlelkész szükségkép foglalkozzék a tanítással.” Farkas i. m. 276. oldal.

1354 „Valódi tanító ép oly elismerést s tiszteletet érdemel, mint valódi lelkész, hisz sok részben a tanító sikeres

rült fel, hogy az akkor három éve elfogadott Gönczy Pál népiskola szabályzata, csakúgy mint Árvay József tantervének megvalósítása a tantárgyak eltérő volta, és nagy száma miatt teljes embert kívánhatnak, szükségképpen a tanítói hivatás elkülönülhet a lelkészi hivatástól.

Az egyház és az iskola egységének hangsúlyozása¹³⁵⁵ mellett a tanítók rendszeren belüli, mérsékelt emancipációjának lehetőségéről készített értekezést¹³⁵⁶ Pálffy József lelkész, a soproni evangélikus tanítóképző intézet igazgatója. Az értekezésben a tanítókat helyzetük alapján „alárendelt szolgálai állásban”¹³⁵⁷ lévő szellemi „proletariusokként”¹³⁵⁸ értelmezte. Az értekezést a Békési Evangélikus Egyházmegye közgyűlési értekezletén felmerült határozat, és az azzal kapcsolatban Horváth Sámuel által írt cikk hívta életre, mint választ. A határozat szerint a körlelkészi hivatal feladatai között szereplő népiskolai felügyelet, mint hivatal abban az esetben sem bízható tanítóra, vagy tanárra, ha „a lelkészek között nem találkoznék, ki ezen hivatalt akarná.”¹³⁵⁹ A határozat szerint a tanító csak abban az esetben nevezhető ki járási tanfelügyelővé, ha előbb elvégzi a teológiai főiskolát, majd lelkésszé szentelik fel. Horváth Sámuel evangélikus lelkész az 1791. évi XXVI. törvényből, az evangélikus zsinat kánonkönyvéből, és a jogszokásból kiindulva bizonyította be a határozat érvényességét. A forrásokkal az egyház és iskola egységét veszélyeztető tanítói többletjogok elnyerését helytelenítette. Álláspontja szerint a többletjogok biztosítása a „szakadás magvát vetnék el az egyházban”¹³⁶⁰, ezért tartotta az egyház tanügyi autonómiájára veszélyesnek az önkormányzati (irányítási, ellenőrzési, képviseleti) jogokkal rendelkező tantestület létrehozását. Pálffy József teológiai ellenérvelése során kifejtette, hogy a Szentírásból nem lehet egyértelműen kimutatni, hogy a tanintézetek jogszerű felügyelői a lelkészek. A hosszás teológiai magyarázat helyett számunkra lényegesebb az 1791. évi törvény értelmezése. Álláspontja szerint az 5. szakasz az egyházaknak engedélyezi, hogy helyi, felső és legfelsőbb tanfelügyelőket nevezzenek ki tanintézeteik működésének ellenőrzésére, ugyanakkor a törvény nem tér ki arra, hogy a tanfelügyelői hivatalba lelkész vagy tanító léptethető. A helyzetet az 1791. évi zsinat sem tisztázta, és a szimbolikus könyvek sem. A források részletes vizsgálatának¹³⁶¹ konklúziójaként megállapította, hogy az evangélikus lelkész, „mint ilyen, nem felügyelője sem az egyháznak sem az iskolának, hanem szolgálja a Kr. evangéliomának.”¹³⁶² Álláspontja szerint az egyházközséget irányító helyi testületet a gyülekezet közvetlenül maga tartja fent, ezért nem kötelessége, hogy annak irányítójává a lelkészt nevezze ki.¹³⁶³ Konceptiója szerint az egyházmegye népiskoláinak felügyeletét nem az egyházmegyei püspök, nem az egyházmegye testülete, hanem az egyházmegye kollektíven gyakorolja. Ezért tanfelügyelővé a tanügyben leginkább járatos személyt nevezi ki, független attól, hogy az illető lelkész-e, vagy sem. Álláspontja szerint a lelkész az isteni ige hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására a gyülekezet részéről megválasztott egyházhivatalnok, és nem tanfelügyelő. Pálffy József Horváth Mihálynak azon véleményével sem értett, egyet, hogy a tanítók és tanárok felügyelővé kinevezését, azok szuperintendensi felszentelésétől tette függővé. Kétségbe vonta, hogyha a tanító „eddig nem volt képes arra, hogy az iskolákat kormányozhassa, a felszentelés képessé fogja őt tenni; továbbá ta-

működésétől függ a lelkészeknek áldásdús munkája [...] Az a ki plántál, és az aki öntöz, egyek; mindegyik pedig elveszi az ő jutalmát fáradsága szerint.” Farkas i. m. 276. o.

1355 „nem csupán a gyakorlati élet, vagy más szóval a szokás, hanem protestáns egyházunk élet e kívánja azt, hogy az iskola az egyházzal kapcsolatban maradjon, s azért az ellen, a ki el akarná a kettőt egymástól szakítani legyen az tanító vagy akárki én első mondanám ki az anathemat, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy az a protestantismus életét akarná ketté metszeni.” Pálffy József: Lehetnek-e tanárok vagy tanítók iskolafelügyelők? II. rész. PEIL. VIII. évfolyam. 2. szám. Pest. 1865. január 8., 53. oldal.

1356 Pálffy József: Lehetnek-e tanárok vagy tanítók iskolafelügyelők? I. rész. PEIL. VIII. évf. 1. sz. Pest, 1865. január 1. 5–8. oldal.; II. rész. PEIL. VIII. évfolyam. 2. szám. Pest. 1865. január 8., 51–55. oldal.

1357 Pálffy II. rész. 54. oldal.

1358 Pálffy i. m. 54. oldal.

1359 Pálffy I. rész. 5. oldal.

1360 Pálffy II. rész. 52–53. oldal.

1361 A részletes vizsgálatot lásd Pálffy I. rész. 6–8. oldal.

1362 Pálffy i. m. 8. oldal.

1363 Pálffy i. m. 8. oldal.

nítványai előtt nagyobb tekintéllyel fog bírni.”¹³⁶⁴ Emellett abban sem hitt, hogy a felszentelés által az egyház jobban megbízna a tanítóban, vagy a hivatalos lelkészi esküje meggátolná az elvilágosodástól, az egyháztól való függetlenedéstől, végső során az egyház és az iskola egységének fellazításától.

A fenti szempontok mellett nagymértékben egyetértett Nagy Sándor¹³⁶⁵ és „B.” fejlesztési tervének iskolarendszerű képzésével kapcsolatos állásfoglalásával¹³⁶⁶, amelyekkel azonosan rögzítette, hogy a lelkész csak a tanítóképzőben folytatott tanulmányok elvégzésének igazolásával nevezhető ki tanfelügyelővé. Álláspontja szerint ennek oka, hogy a lelkészt a teológiai főiskolán a lelkészi hivatal elvégzésére készítik fel, a képzésükben a tanításmódszertan részletei kisebb mértékben jelennek meg mint az egyházkerületi tanítóképzők tananyagában. Ebből adódóan hangsúlyozta, hogy a lelkészek felszentelése lelkészi pályára való alkalmasságot, és nem tanítói pályának való megfelelést ismeri el. Mint fogalmazott: „lehet valaki igen jó lelkipásztor, a nélkül hogy egyúttal iskolatanítónak is beválnék.”¹³⁶⁷ Álláspontja szerint „a tanítói osztálynak okvetetlen több képességgel kell bírni az iskolai felügyelősegre, mint a lelkészi osztálynak.”¹³⁶⁸ A képzésnél maradván bírálta a lelkészek azon felvetését, amely a tanítót képzetlensége miatt nem tartja alkalmasnak a tanfelügyelet betöltésére. Bár a megállapítás szakmai érvényességét elismerte, a mögötte álló helyzetet: az iskolarendszerű képzés szervezetlenségét a Tresztyenszky Gyulához hasonlóan az egyházkerületek közömbösségének tulajdonította. Álláspontja szerint amíg az egyházkerületek az 1849-1860 közötti autonómiaharci időszakában a lelkészek képzésére fordította anyagi erejét, addig a tanítóképzők megszervezését kényszerűen, vagy tudatosan elhanyagolta. A tanítóképzők elvégzését bár kulcsfeltételnek tekintette a tanfelügyelő jogok elnyeréséhez, mégis az önképzésben élenjáró, eredményeket felmutató tanítókat érdemesnek tartotta a felügyeleti pozíciók betöltésére. Állásfoglalása szerint meg kell becsülni azokat, akik példa- és mintaértékűen „saját szorgalmuk által jeles tanítókká képezték ki magukat.”¹³⁶⁹ Helytelenítette, hogy az esperességek csak azért nem neveznek ki a felkészültségük alapján érdemes tanítókat tanfelügyelővé, mivel az státuszát tekintve nem lelkész.

A tanítók jogkörének bővítését az egyház és iskola egységének biztosításáért is lényegesnek tartotta. Észlelte a tanítók egy részének fokozott tanügyi aktivitását, amelyet jól mutatott a tanítói egyesületek megszervezése, a tanítói értekezletek fokozódó szerepe, a könyvtárak és olvasóegyesületek felállítása is. A tanítók tanügyi törekvéseiket szakmai fejlődésük mellett elismertségük növeléséért is folytatták. A tanítók egy részének öntudatra ébredése jelezte, hogy felismerték hivatásuk szerepét, de egyúttal azt mutatta, hogy elégedetlenek voltak „azon alárendelt szolgáló állással, melyben ez ideig sínlódtak.”¹³⁷⁰ Pálffy szerint, amennyiben törekvéseik nem vívják ki az egyházi hatóságok méltányolását („ha mégis mindenütt hátrátétetnek”¹³⁷¹), úgy várható lesz a szélsőséges függetlenedési törekvések térnyerése, az egyház és iskola szerves egységének lazulása. A válságos helyzet elkerüléséért az egyháznak biztosítani kell a tanítók képviselői és szavazati jogát, engedélyezni kell számukra a presbitériumi, egyházmegyei, és egyházkerületi közgyűléseken való részvétel jogot. A teljesítményük alapján kiemelkedőket pedig díjazásban, elismerésben kell részesíteni. A tanfelügyelet tekintetében a koncepció úgy módosult volna, hogy az egyházmegyei közgyűlés a járási tanfelügyeletet tanítókkal, vagy tanárokkal tölti be. Pálffy József ugyanakkor az egyház és iskola szerves egységét továbbra is szigorúan fenntartotta, a tanítók és tanárok mérsékelt emancipációját csak keretek között, rendszeren belül engedélyezte. Mint fogalmazott: a „protestáns egyházunk élete kívánja azt, hogy az iskola az egyházzal kapcsolatban maradjon, s azért az ellen, aki el akarná a

1364 Pálffy II. rész. 51. oldal.

1365 Nagy Sándor tanulmányai: PEIL IX. évf. 33. 1046–1049. oldal., IX. évf. 34. sz. 1080–1083. oldal., IX. évf. 35. sz. 1110–1113. oldal.

1366 „B.” tanulmányai PEIL. V. évf. 8. sz. 234–240. oldal., V. évf. 9. sz., 270–274. oldal.

1367 Pálffy i. m. 52. oldal.

1368 Pálffy i. m. 54. oldal.

1369 Pálffy i. m. 54. oldal.

1370 Pálffy i. m. 54. oldal.

1371 Pálffy i. m. 55. oldal.

kettőt egymástól szakítani legyen az tanító vagy akárki én első mondanám ki az anathematát, mert úgy vagyok meggyőződve, hogy az a protestantismus életét akarná ketté metszeni.”¹³⁷² Az egyházi iskolák veszélyét döntően azonban nem a tanítók jogkörének és autonómiájának bővítéséből eredeztette, hanem a jogokból kizárt tanító egyházellenességébe csapó elégedetlenségéből vezette le.

Nagy Sándor gimnáziumi tanár értekezésében¹³⁷³ kiállt a lelkészi-tanítói kettős hivatal jogszerűsége mellett, de a tanítói munkakör ellátását feltételekhez kötötte. Alapfeltételként jelölte meg a lelkész iskolarendszerű képzését és a tanítási gyakorlatát.¹³⁷⁴ Ezek meglétének igazolásával feladta szerint az egyházi szolgálatok mellett elláthatja a népiskola vezetésével, igazgatásával és ellenőrzésével kapcsolatos tevékenységeket. Álláspontja szerint a neveléstanban és tanításmódszertanban való elméleti felkészültség és gyakorlati jártasság nélkül az olyan lényeges feladatkörök végzése, mint a tanintézetek ellenőrzése, vagy a közvizsgákon való részvétel nem engedhető meg a lelkésznek, s nem szerepelhet munkaköri feladatai között. A tiszántúli református kerület határozatát pártolva a kápláni vizsgát több éves tangyakorlat igazolásától tette függővé, mint fogalmazott: „senki kápláni vizsgát le nem tehet, míg 2 vagy 3 évig nem tanítoskodott.”¹³⁷⁵ Álláspontja szerint a tanító a lelkésznél nagyobb tanítási gyakorlattal rendelkezik, ezért a lelkészek által végzett tanfelügyelet helytelen: a lelkész a nehézségeket és akadályokat csak akkor ismerheti fel, ha maga is volt tanító. A tanítók mérsékelt és hosszú távon elképzelt emancipációjával kapcsolatban emellett szorgalmazta a fizetések összegének emelését, mértéknek közelítését a lelkészek fizetéséhez, és szintén javasolta a tanítók iskolarendszerű képzését. Az emancipáció feltételét tehát a képzettséghez és a műveltség szintjének emeléséhez kötötte. A feltételek teljesülése esetén a fenti koncepciókkal összhangban javasolta a lelkészekkel betöltött tanfelügyelet rendszerének megszüntetését, a tanítói hivatal önállóságát, és a lelkész ellenőrzése alóli mentesülést, mint fogalmazott: „Egyenlő fizetés, egyenlő képzettség, egyenlő műveltség! -ez legyen a jelszó. [...] Óh! ha ez így volna. Ha ez valaha létesülne!”¹³⁷⁶ A jövőkép teljesülését azonban szigorú feltételekhez kötötte: tervei szerint csak az a tanítójelölt töltheti be a tanítói hivatalt, aki a gimnáziumi érettségi vizsga letételét követően három vagy négy éven keresztül tanítóképző intézetben tanult, ahol „lelkiismeretesen készülhet és készítetik”¹³⁷⁷, majd a képesítővizsgát követően egy évig segédtanítóként dolgozik egy tanító vezetésével. Nagy Sándor az emancipáció szerepét a tanítói értekezletek alkalmával is hangsúlyozta. Az előadás céljából készített egyik ilyen értekezésében¹³⁷⁸ a tanítókat szavai szerint az egyház mostoha gyermekeinek tekintette, akik „az uraik kegyelméből, a legfőbb úr felügyelete”¹³⁷⁹ alatt tengődnek, mint rabszolgák: „rabszolgák vagyunk. Az első tanító épen úgy mint az utolsó függ.”¹³⁸⁰ A függőviszony, és a lelkészek által gyakorolt tanfelügyelet helytelensége mellett javasolta a tanítók képviseleti jogának biztosítását, a helyi presbitériumokban való részvételének engedélyezését, valamint a lelkész és a tanító közötti együttműködés minőségének javítását. Az alárendeltséggel kapcsolatban megállapította, hogy a tanítók az egyházmegye esperesének csak mostoha gyermekei, szemben a lelkészekkel. Az alárendeltséggel kapcsolatban rámutatott, hogy a tanítók különböző vonatkozásban egyszerre függenek a tanítványoktól, a tanítványok szüleitől, a közösségtől, a lelkésztől, a presbitériumtól (anélkül, hogy annak tagjai lennének), és az esperestől. Valamennyi szereplőt és esetet részletesen gyakorlati példák alapján közérthetően tárgyalt. A függőviszony rendszerének teljes lebontása helyett a működését kívánta konszolidálni, az egyenrangú felek közötti együttműködést elősegíteni.

1372 Pálffy i. m. 53. oldal.

1373 Nagy Sándor s. k. gimnáziumi tanár: Észrevételek Király Pál „Néhány szó a ref. segédlelkészek érdekében” című cikkére. PEIL. IX. évf. 16. sz. Pest, 1866. április 22., 497–501. oldal.

1374 „A lelkészekre nézve földolog szerintem is a tökélyesbülés. Szerezze meg tehát az ehhez megkívántató eszközöket az academica promotión. Nem csupán könyvek kellene ahhoz.” Nagy i. m. 501. oldal.

1375 Nagy i. m. 501. oldal.

1376 Nagy i. m. 498. oldal.

1377 Nagy i. m. 498. oldal.

1378 Nagy Sándor: Elmékedés tanítói értekezlet alkalmával. I. rész. PEIL. IX. évf. 46. sz. Pest, 1866. november 11., 1456. oldal., II. rész. PEIL. IX. évf. 47. sz., 1866. november 18., 1488–1492. oldal.

1379 Nagy I. rész. 1456. oldal.

1380 Nagy i. m. 1456. oldal.

Az alárendeltséget átmenetileg elfogadta a lelkész, mint közvetlen előljáró és a presbitérium tekintetében is. A lelkész vonatkozásában, mint írta: „A pap tanítók feletti korlátlan hatalma, s felügyeleti joga törvényeken alapszik. – Benne van az a legrégebb és legújabb cónonokban éppen úgy, mint benne fog lenni az ezután hozandó zsinati határozatokban is. Ez ellen tehát szólani nem szabad.”¹³⁸¹ A presbitériumtól való függést pedig „kötelessége minden tanítónak elismerni”¹³⁸², mivel a presbitérium és az egyház az egyedüli törvényes kormányzója. Véleménye szerint azonban, ha a lelkész a testület elnöke, úgy a tanító is legyen legalább a „legutolsó született tagja.”¹³⁸³ A tanfelügyelet ellátásával kapcsolatban az espereseknek javasolta az iskolalátogatás alkalmas időben való lefolytatására.¹³⁸⁴

Nagy Sándornál határozottabban javasolta a tanítók jogkörének bővítését, elsősorban a különböző szintű közgyűléseken való részvételi jog megadásával Hoffer Endre református lelkész. Tanulmányában¹³⁸⁵ a közvetlen és közvetett képviseleti jogok mellett határozottan kiállt a tanítói hivatal autonómiájáért, a tanító és lelkész egyenjogúságáért. Az emancipáció mellett ugyanakkor hangsúlyozta az egyházi és iskola egységét is. A két fél közötti egyenjogúságot, a tanító alárendeltségének, illetve a lelkészek irányítási, utasítási és ellenőrzési jogának helytelenségét nagy terjedelmű egyháztörténeti fejtegetésében taglalta. Másokhoz hasonlóan¹³⁸⁶ alapvetőnek tartotta az egyház és iskola kompakt egységét. Az egység feltételét azonban nem a tanítók autonómiájának korlátozásában, hanem a tanítók önkormányzati jogainak bővítésében azonosította. A történelmi hagyományokból is következő mellérendelt hivatalok, az egyenrangú viszony az egyház és iskola egységét támogatja szerinte. Mindezekért lényegesnek tartotta a tanítók és lelkészek közötti különbségek megszüntetését, a tanítók képviseleti jogait, és a népiskolák képviseletét. Az emancipáció ugyanakkor nem vonta magával a lelkészek hivatalának, köztiszteletének, szerepének erodálását. A népiskola jelentőségével kapcsolatban megállapította, hogy a protestáns egyházakat az iskola emelte fel, a „prot. vallás a tudomány által folytonosan felvilágosított keresztyénség [...] az egyház címere nem csupán a templom, hanem mellette az iskola is, mindkettőnek hason-jogosultsággal kell bírnia.”¹³⁸⁷ A tanítók képviseleti jogának megtagadását az egyház élete elleni merényletként értelmezte, ugyanis az autonómia korlátozása a tanítókat „az egyházból kifelé gravitálásra készíti.”¹³⁸⁸

Nagy Sándor értekezésére válaszolt O...y. anagrammájú szerző tanulmányában.¹³⁸⁹ A tanítók autonómia jogait korlátozó szerzőkhöz hasonlóan helytelenítette, hogy a tanító szakmai értelemben, feladatköre szerint, vagy felkészültsége alapján egyenrangú lehet a lelkészekkel. Az egyenlőtlen-ségből következően elfogadhatatlannak tartotta a fizetések összegének azonosságát is. Álláspontjának realitása abban található meg, hogy a hiányzó tanítóképző intézetek hiányában a tanítók képzetlenek voltak, képzetlenségüket pedig az önképzés egyes formáival sem tudtak érdemben javítani. Érvelésében azonban nem vette figyelembe, hogy Nagy Sándor a tanítók jogainak bővítését és fizetésének emelését kizárólag hosszú időtávban, szigorú feltételek teljesülése esetén tartotta kivitelezhetőnek.¹³⁹⁰ A fentiekben mint írtuk, a feltételek között gimnáziumi értettségi, három évfolyamos tanító-

1381 Nagy i. m. 1457. oldal.

1382 Nagy II. rész. 1488. oldal.

1383 Nagy i. m. 1488. oldal.

1384 „Közvizsgák előtt kevés idővel vagy a már megtörtént közvizsgák után kevés idővel soha sem lehet a visitatio alkalmas időben történt.” Nagy i. m. 1488. oldal.

1385 Lásd. Hoffer Endre: A tanügy képviselése a Magyar Ref. Egyházban. I. rész. PEIL. IX. évf. 28. sz. Pest, 1866. július 15., 873–877. oldal.

1386 Pl. Balogh Endréhez (PEIL. V. évf. 43. sz., 1367–1370. o.) és Pálffy Józsefhez (PEIL. VIII. évf. 1. sz. 5–8. o., 2. sz. 51–55. o.) hasonlóan.

1387 Hoffer i. m. 913. oldal.

1388 Hoffer i. m. 913. oldal.

1389 O...y.: Lehet-e tanítóknak egyenlő fizetésük a papokkal. PEIL. IX. évf. 30. sz. Pest, 1866. július 29., 945. oldal. 943–947. o.

1390 Nagy Sándor mint a későbbiekben írta: „Én a jövőre vonatkozólag és feltételeken beszéltem, és nem azt állítottam, hogy jelenlegi tanítóink fizetessenek úgy mint jelenleg a papok.” In. Nagy Sándor: „Válasz O...y. „Lehet-e az iskolatanítóknak egyenlő fizetésük a papokkal” című cikkére. I. rész. PEIL. IX. évf. 33. sz. Pest, 1866. augusztus 19., 1047. oldal. Továbbá: „Ha éntőlem kérnék jelenlegi tanítóink (nem kivétel nélkül) annyi fizetést mint a

képző intézet elvégzése, tanulmányi és alkalmassági záróvizsga letétele, egy évnnyi tansegédlet szerepelt. Nagy Sándor a két hivatal jogi és anyagi azonosságának feltételét a képzettség és a műveltség azonossága esetén ismerte el. O...y. a népiskolai tanítókat képzettségük, műveltségük, illetve azok hiánya, hiányossága mellett munkaköri feladatuk miatt tartotta alacsonyabb rendűnek a lelkészeknél. Összehasonlításában szavai szerint a két hivatal viszonyát a megyei esküdtek – szolgabírók, alispánok, káplár, őrmester – tábornokok, ezredesek ellentétével jellemezte.¹³⁹¹ Az emancipációs törekvések tekintetében helytelenítette, hogy a tanítók egy része 1848-ban a fizetések rendezése és az autonómiájuk bővítése érdekében petíciójukkal a felettes egyházi hatóságokat mellőzve fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz. Határozott állásfoglalásában rögzítette: azt, hogy a tanítók, hogy „a papokkal valaha egyenlő fizetés húzzanak, azt sem a prot. nép – melynek ők ... nem is tanítói, sem az állam minden törvényei nem tehetik.”¹³⁹² Konceptiójával az egyház határait meghaladva az állam oktatáspolitikáját is törekedett befolyásolni. A fizetések mértéke közötti különbséget a képzettség tekintetében az indokolja, hogy amíg a tanító legfeljebb csak a gimnáziumot végezte el, addig a lelkész évtizedeken keresztül készült pályájára „a komoly tudományok magas színvonalára”¹³⁹³ emelkedett. A tanítók iskolarendszerű, tanítóképzőkben megvalósuló képzését nem tartotta meghatározónak, ugyanis szerinte a tanító pályáján mindössze „az ábácé, írás, olvasás, egy kis szenthistoria, vagy földleírás s a történelem tanítására”¹³⁹⁴ vállalkozik. A munkakör feladatainak korlátoltsága miatt szerinte felesleges az akadémiai pálya elvégzése, s nem is kívántatik „annyi képzettség és előkészület, mint kívántatik a papi pályára.”¹³⁹⁵ Következtetésként kérdésként tette fel: „ha egyenlő képzettség és egyenlő műveltség nem kívántatik, egyenlő fizetést sem kívánhatnak igazságosan?”¹³⁹⁶ Az egyenlőtlenségét az alacsonyabb képzettség, és a szűkebb tevékenységek mellett a célcsoporttal is értelmezte. Világosan kimondta, hogy a tanító a lelkéssel szemben egyedül gyermektanító, „tehát nem néptanító, annyival kevésbé népnevelő. ... a pap a néptanító és népnevelő; még pedig egész egyházának, az összes gyülekezetnek, a gyermekeket is ideértve.”¹³⁹⁷ Ezzel összhangban az egyenlőtlenséget a lelkészi többletmunkával és nagyobb felelősségével is magyarázta. Ezen a ponton megerősítette a tanítói hivatal alárendeltségét, a függőviszonyok fenntartását. Nézete alapján a lelkész az ígértetés mellett közvetlen felügyelője a helyi iskolának, „vezére, tanácsa és irányadója a tanítónak”¹³⁹⁸ ezzel pedig az egész nép tanítója és nevelője. A fenti szempontokon túlmenően a tanítók el nem ismeréséért – maga szerkesztő által is rosszal, helytelenített – finanszírozási gondolatmenetet taglalt. Másoktól eltérően kimondta, hogy a falusi tanítónak a lelkésznél jóval alacsonyabb mértékűek az anyagi szükségletei. A vitatható állásfoglalást a diákok tanidő alatti és azon kívüli foglalkoztatásával egészítette ki, ennek gyakorlatát a református népiskolai rendtartás egyébként tiltotta. Álláspontja szerint a tanítók fizetetlen cselédségét öt-tíz koszt és fizetés nélküli gyermek teljesíti: „A falusi tanítónak ugyanis nemszükség drága pénzen szolgálót tartania, mivel a nagyobb leánykák kisépregetnek, tüzet raknak, felmosogatnak, vizet hoznak, a kertben gyomlálgatnak. [...] Ha a tanítónéknak kis babája van, nem szükséges pesztonkát fogadnia, mivel 2, 3 leány ringatja, ha alszik és ugyan annyi játszik vele, ha fölébred. Lúdpásztornak sem kell fizetnie, mivel az

papoké: én tagadnám azt meg leghamarább.” In. Nagy Sándor: Válasz O...y „Lehet-e az iskolatanítóknak egyenlő fizetésük a papokkal” című cikkére. II. rész. PEIL. IX. évf. 34. sz. Pest, 1866. augusztus 26., 1080. oldal.

1391 Erre válaszként Nagy Sándor a következőt fogalmazta meg: „... ha a pap tábornok: úgy tudjon mindent, mi a tanítás és nevelés vezetésére tartozik, s ő szerezzze meg először az őt, mint vezért, megillető tudományhoz a szükséges eszközöket s ismereteket, aztán adja át azokat káplár uramnak, és tegye kötelességévé, hogy tanuljon annyit, a mennyivel káplár lehet, különben degradáltatik.” Nagy Sándor: Válasz O...y. „Lehet-e tanítóknak...” cikkére. I. rész. PEIL. IX. évf. 33. sz. Pest, 1866. augusztus 19., 1046–1049. oldal. II. rész. PEIL. IX. évf. 34. sz. 1866. augusztus 26. Pest, 1049. o.

1392 O...y.: i. m. 945. oldal.

1393 O...y.: i. m. 944. oldal.

1394 O...y.: i. m. 945. oldal.

1395 O...y.: i. m. 945. oldal.

1396 O...y.: i. m. 944. oldal.

1397 O...y.: i. m. 944. oldal.

1398 O...y.: i. m. 945. oldal.

apróbb leánykák egész tavaszon át, örömet előrizgetik a libákat leckézés helyett. Marhabánóra sincs szüksége a tanítónak, mivel ha egypár tehéncéje van, az iskolás gyermek télen-nyáron meg-
 étetik, megitatják és az ólat a marha után, mindennap kitisztogatják. Ha tavasszal kertjét akarja ásat-
 ni vagy kapáltatni a tanító, nem kell napszámost fogadnia, mivel 10, 15 fiú, ugyanannyi kapával
 vagy ásóval neki esik a kertnek, és csak leckézni ne kellessék, nagy örömmel fölkapálja azt.”¹³⁹⁹
 O...y szerint a diákok foglalkoztatásának gyakorlata „így volt mindig és leend ezután is, kivált falu-
 helyeken.”¹⁴⁰⁰ A tanítók egyenjogúságát, autonómiájukat bővítő emancipációs törekvéseit O...y „me-
 sés képzelettel írt eldórádóként”¹⁴⁰¹ jellemezte, Nagy Sándor jövőképét¹⁴⁰² képzelgésnek tartotta. Az
 egyház és iskola egységének legnagyobb ellenségét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz
 forduló tanítóknak azonosította, ’48-as kurucoknak minősítve őket.¹⁴⁰³ Azokat az emancipáció párt-
 ján lévőket, akik helytelenítették a lelkészek által végzett tanfelügyeletet így jellemezte: „Atyám!
 Bocsáss meg nékie, mert nem tudja mit szól, mit kíván és mit cselekszik.”¹⁴⁰⁴ Gondolatmenetében
 határozottan elutasította a tanítók és lelkészek fizetésének kiegyensúlyozását, mivel „annak sem
 ’48-ban, sem jelenleg legkisebb okát, alapját és igazságosságát”¹⁴⁰⁵ nem lehet bizonyítani szerinte.
 Az azonos bérezések elvét nemcsak az emancipáció határozott helytelenítésével, a tanítók szakmai
 alsóbbrendűségével indokolta, hanem ezek mellett jelentős szempont volt lelkészek jóval hosszabb
 képzési ideje, a tanítók felkészültségének, képzettségének és munkájának erőteljes ledegradálása,
 sőt egyenesen lenézése is.

Nagy Sándor O...y-nek szánt három részes választanulmányában¹⁴⁰⁶ határozottan, több szem-
 pontot részleteiben és különböző megvilágításban tárgyalva egyértelműen kiállt a népiskolai tanítók
 és lelkészek fizetésének azonossága, és a két hivatal egyenjogúsága mellett. Értekezésében egyúttal
 a népiskola fejlesztés akadályának tekintette a hosszú távon a tanítók alárendeltségét, ezzel kapcsola-
 tban rögzítette, hogy a tanítóknak az egyházi hivatalok helyett kizárólag az alkotmánytól és az ál-
 lami jogszabályoktól kell függeniük. A fizetések összegével kapcsolatban korábbi nézetét ismételte
 meg: „ha a tanító olyan készülségű s műveltségű mint a pap: akkor megérdemel annyi fizetést mint
 a pap.”¹⁴⁰⁷ Másokhoz hasonlóan a népiskolák eredménytelenségét az alkalmatlan lelkészek által
 végzett tanfelügyeletben határozta meg. A tanfelügyelet problémája a lelkészek felkészületlenségé-
 ből származott, álláspontja szerint a lelkészek nem ismerik a legújabb tankönyveket, korszerűtlen
 tanításmódszertant betartására utasítják a tanítókat, a lelkészek többsége „nem bír a tantárgyak és
 tanmódok kellő ismeretével.... Sok pap el van maradva a nevelés és tanítás nagy tudományában.”¹⁴⁰⁸
 Konceptiójából következően a lelkészeket, mint tanfelügyelőket csak átmenetileg és csak addig is-
 merte el, amíg a tanítók iskolarendszerű képzése nem éri el a kellő szintet. Emellett hangsúlyozta,
 hogy a tanfelügyelet feladatainak ellátásához „múlhatatlanul szükséges a papoknak rectoroskodni,

1399 O...y.: i. m. 946. oldal.

1400 O...y.: i. m. 946. oldal.

1401 O...y.: i. m. 943. oldal.

1402 Nagy Sándor gondolatait idézi O...y. „Én erősen hiszem, hogy jöni fog, jöni, kell egy kornak, melyben tanító és
 pap, testvértanítók, egy rangú s egy fizetésű tanítók lesznek; midőn mindkettő csupán Istennek önlelkiismeretének
 s tanítványainak lesz felelős tetteiről. Lesz idő, úgymond, mikor a lelkész nem lesz tudósabb s tiszteletesebb a
 tanítónál.” O...y.: i. m. 943. oldal.

1403 O...y. Elfogadhatatlannak vélte, hogy Nagy Sándor köreiben 1848-ban többen a Vallás- és Közoktatásügyi
 Minisztériumtól követelték, hogy „a papi igazgatással eddig kapcsolatban volt önkény alól szabadíttassunk fel.”,
 illetve „kérjük és kívánjuk egyedül a törvényektől függést, törvényeken kívül pedig a teljes függetlenséget és
 szabadságot, – következőleg minden eddig jogtalanul ránk erőszakolt, de nyakunkról lerázni nem bírt nyomások
 megszüntetését.” O...y.: i. m. 947. oldal.

1404 O...y.: i. m. 946. oldal.

1405 O...y.: i. m. 943. oldal.

1406 Nagy Sándor: Válasz O...y. „Lehet-e tanítóknak...” cikkére. I. rész. PEIL. IX. évf. 33. sz. Pest, 1866. augusztus
 19., 1046–1049. oldal. II. rész. PEIL. IX. évf. 34. sz. 1866. augusztus 26. Pest, 1080–1083. oldal; III. rész. PEIL.
 IX. évf. 35. sz. Pest, 1866. szeptember 2., 1110–1113. oldal.

1407 Nagy II. rész. 1081. oldal.

1408 Nagy i. m. 1048. oldal.

azaz a tanítás és nevelés nagy tudományát gyakorlatilag is elsajátítani.”¹⁴⁰⁹ Rövid távon a lelkészek igazgatói tevékenységét elismerte, mint fogalmazott: a „lelkipásztor kétségen kívül közvetlen felügyelője a helybeli iskolának”¹⁴¹⁰, azonban, ha igazgatói és tanfelügyeleti tevékenységét akarja folytatni, úgy „okvetlen többet kell tudnia a nevelés és tanítás nagy tudományából, és pedig mind elméletileg, mind gyakorlatilag, mint a mennyit az iskolatanító tud.”¹⁴¹¹ Máshol pedig ezt írja: „a lelkipásztor ne vonakodjék a tanításkodástól, ne vonakodjék gyakorlati úton is sajátjává tenni a tanítás és nevelés nagy tudományát, de sőt minden alkalmat megragadjon arra nézve, hogy a szó legszorosabb értelmében az egész népnek, tehát a kis népnek is tanítója legyen.”¹⁴¹² A feltételrendszer kialakítása azt bizonyítja, hogy Nagy Sándor a lelkészek népiskolaügyi tevékenységét kizárólag az iskolarendszerű képzés teljesítésével és a tanítási gyakorlat megszerzésével ismeri el. Ezek hiányában, mint fogalmazott: „ne üljön a vezéri székekben, mert jaj azon vaknak, kit világtalan vezet! meg vagy on írva: mindketten verembe esnek.”¹⁴¹³ A feltételek teljesítését a lelkészek mellett a tanítóktól is megkövetelte, mivel az egyházkerületek népiskolaügyi passzivitása miatt a tanítók sem rendelkeznek a szükséges tudással feladataik ellátásához. A helyzetből adódóan, a fentiekkel összefüggésben a lelkészeknek a tanítás és nevelés területén mindent tudnia és ismernie kell, neki kell elsőként elsajátítania a tudományokat, megszereznie az eszközöket és ismereteket, majd átadnia azokat a tanítónak, sőt kötelezni azok használatára. Világosan kell látnunk, hogy az emancipációt, a jogi és anyagi egyenlőséget csak a szellemi egyenrangúság mellett, a tanítóképzők megszervezésével, a tanítók iskolarendszerű képzésével, és a tanítók szorgalmával tartotta megvalósíthatónak. Az emancipációs kérdések mellett a tanító feladatává tette a mások által is hangsúlyozott belső missziót, mint fogalmazott: a lelkész csak annyiban lehet eredményes a felnőttek nevelésében, amennyiben „a kis népet”¹⁴¹⁴ az iskolatanítók jól és helyesen tanítják, ellenkező esetben a papok „hiába prédikálnak a nagy népnek.”¹⁴¹⁵ Az emancipáció kérdéséhez visszatérve ismét megjelent a jövőkép, és jövőbeliség kérdése: „Ha éntőlem kérnének jelenlegi tanítóink (nem kivétel nélkül) annyi fizetést mint a papoké: én tagadnám azt meg leghamarább”¹⁴¹⁶ A fizetések összegének kiegyensúlyozása Nagy Sándor szerint magával vonja az iskolarendszerű képzés felértékelődését. Álláspontja szerint csak a fizetések összegének emelésével várható el az egyenlő felkészülés.¹⁴¹⁷ Ebből következően a népiskolaügyi fejlesztéséhez a lelkészekhez hasonlóan megfizetett „képzett és művelt tanítók kellene.”¹⁴¹⁸ A tanítók képzetlenségét nem a tanítók, hanem az egyházkerületek passzivitásának tekintette Pálffy József álláspontjával azonosan.¹⁴¹⁹ nem hanyagságukban jelölte meg, hanem a laza egyházi jogszabályok-

1409 Nagy i. m. 1046. oldal.

1410 Nagy II. rész. 1082. oldal.

1411 Nagy I. rész. 1047. oldal.

1412 Nagy II. rész. 1082. oldal.

1413 Lásd még: „Ha tehát a papok, maguk nem akarnának képzett és művelt iskolatanítók lenni a mit nem vád és kifakadásképpen, hanem csak K. P. úr ismert cikkére vonatkozólag mondok, azaz, ha a papok még rectorok is vonakodnának lenni, s általában a tanítás nyűgét leakarnák nyakukról rázni: ne legyenek iskolafelügyelők.” Nagy i. m. 1082. oldal.

1414 Nagy i. m. 1082. oldal.

1415 Nagy i. m. 1082. oldal.

1416 Nagy III. rész., 1080. oldal.

1417 „adatok nekünk annyi fizetést mint a papoké, s mi addig fogunk iskolába járni mint a papok, úgy képezzük magunkat mint a papok. Vagy megfordítva: állítsatok oly tanintézetet, hol a tanítókat oly műveltekké s tudósokká képezik mint a papok, mi kitaró szorgalommal járunk abba, tűrünk, éhezünk, szenvedünk s nem állunk hivatalba míg éltünk délpontjára nem jutunk, csak aztán...csak aztán annyi fizetésünk legyen mint a papoké” In. Nagy II. rész. 1080. o.

1418 Nagy Sándor I. rész. 1047. oldal.

1419 „Nyújtsatok módot és alkalmat a tanítónak, hogy magát úgy képezhesse, mint a pap, kívánjatok tőle, hogy oly tudós legyen mint a pap, azaz ne engedjétek meg, hogy 17—18 éves korában hivatalba lépjen, hanem tegye le az érettségi vizsgát, járjon 3—4 évig oly tanintézetbe, hol magát kiképezheti stb.” Nagy i. m. 1047. o. vedd össze Pálffy József gondolataival: „Mit tett ez ideig magyarhoni prot, egyházunk az iskolatanítók kellő kiképzésére nézve ...lelkészeire a legszomorúbb időkben volt mindig gondja; ezek számára idehaza is voltak mindenkor képezdái, olyanok, a minők, – a külföldön pedig gazdag alapítványai, – de tanítók számára hol létezett csak egy képezde, hol csak egy fillérnyi alapítvány?” Pálffy József: Lehetnek-e tanárok vagy tanítók iskolafelügyelők?

ban.

10.2. A tartalomelemzés kvantitatív, statisztikai eredményei

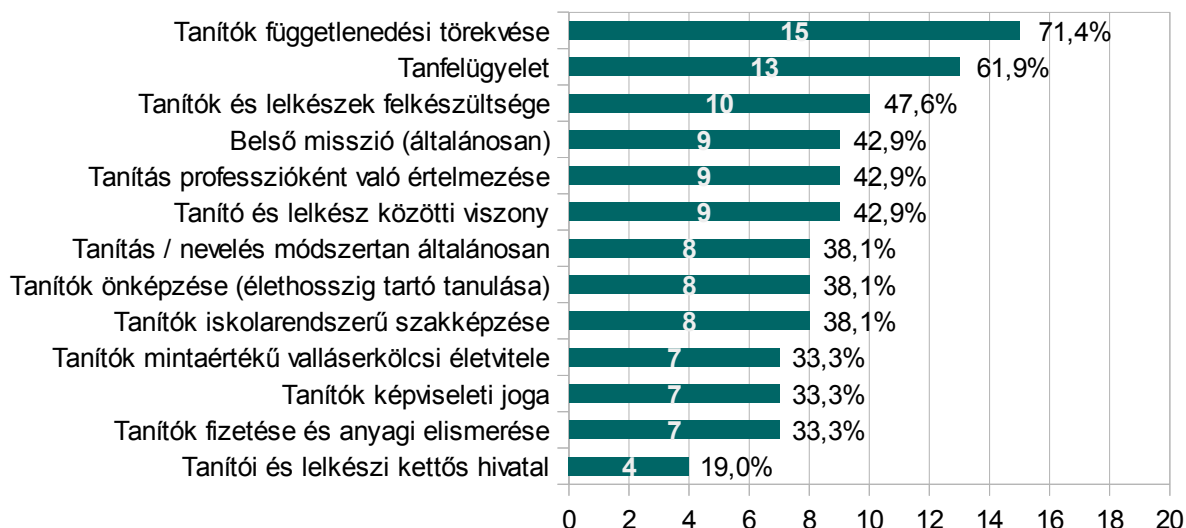
Fejezet	Menü	Almenü	Név	Link (2018. 05. 17.)	
Tanítók	Tartalomelemzés	Primer források	Statisztikában felhasznált források	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/primer_forrasok_statisztika.html	
		Projekt II. Tanítók	P. II. Kategória-katalógus		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/t_kat.html
			P. II. Kategória-adatbázis		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_rep.html
			P. II. Komponens analízis (stat.)		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_analizis.html
			P. II. Komponens analízis (pivot)		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/fejlesztési_tervek_pivot.html
			P. II. Kategóriaterhelés		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_kategoriaterheles.html
			P. II. Statisztikai kimutatás		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_stat.html
			P. II. Excel all-in-one (Online)		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_all_in_excel.html
			P. II. Excel all-in-one (Offline)		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitok_phd_adatbazis.xlsx

8. táblázat. Lendvai Tamás: A tanítókkal kapcsolatos cikkek tartalomelemzésének kvantitatív, statisztikai eredményei

Tartalomelemzés módszertanával huszonegy tanulmányt vizsgáltunk meg. A vizsgálat során a tanulmányok homogén szövegrészeit huszonnégy kategóriába soroltuk be. A huszonnégy kategóriát öt főosztályba csoportosítottuk. Az alábbiakban kizárólag a legnagyobb számban és arányban tárgyalt kategóriákat kívánjuk ismertetni. A statisztikai adatok figyelembevételével következtetésként megállapítjuk, hogy a tartalmuk alapján elsődlegesen a tanítókra vonatkozó tanulmányok legnagyobb mértékben és arányban a tanítók függetlenedési törekvéseinek lehetőségét vizsgálták, gyakran igen szélsőséges, és markánsan eltérő megközelítésben, amelynek alapját elsősorban a fejlettebb Poroszországban lejátszódó emancipációs törekvések térnyerése és a tanítók állami felkarolása adta, illetve a hazai tanítók önképzéséből, szakképzéséből adódó szakmásokból származó nagyobb öntudat képezte. A szakmailag egyre felkészültebb tanítók számára a német államalakulatok állapotaihoz hasonlóan terhéssé vált a szerintük a tanügyben járatlan, gyakorlatlan, az oktatásra vonatkozó iskolarendszerben szerzett szakképzettséggel nem rendelkező, többnyire az elavult módszerekhez szokott, és azt a tanítóktól számon kérő lelkészek felügyeleti tevékenysége. Szintén konfliktusra adott okot az utasítások, követelmények megfogalmazásának stílusa, módja, amint a szakfelügyelet lefolytatásának eljárásrendje is. Különösen a lelkészek részéről jelentkező gyakori visszaélések éleztek ki a konfliktusokat. A lelkészek ezzel szemben gyakran igen erőteljes, kendőzetlen megfogalmazással utasították el a függetlenség bármely módját, hangsúlyozva az egyház és iskola elválaszthatatlan egységét, a tanítók beosztotti státuszának megváltoztathatatlanágát. Álláspontjukat a Szentírás, a szimbolikus könyvek, a kánonjog és az évszázados gyakorlat mellett a tanítók szakképzetlenségével is indokolták, állítva, hogy míg a lelkészek hosszas éveket töltöttek el a teológiai fakultásokon, addig a tanítók legfeljebb a gimnázium utolsó osztályait végezték el, ezért a lelkészek szakmai vezetése nélkülözhetetlen. Többben azonban éppen a mérsékelt függetlenségben vélték az egyház és iskola egység fennmaradásának zálogát, felismerve, hogy ellenkező esetben csak idő kérdése lesz, hogy a szakképzett, vagy az önképzésben élenjáró tanítók mikor fognak az 1848-as eseményekhez hasonlóan külső segítséget kérve, szövetséget létesítve az állammal. Az emancipációs törekvések támogatásának, vagy elvetésének magas számú jelenlétét mutatja, hogy a legtöbbet tárgyalt elemek

sorában több, közvetlenül, vagy közvetve, mindenesetre egyértelműen a függetlenségére irányuló (azt helyeslő, vagy elvető) elemet találunk („Tanítók függetlenedési törekvése”; „Tanító és lelkész közötti viszony”; „Tanítók képviseleti joga”; „Tanítói és lelkészi kettős hivatal”). Az emancipáció egyik lényeges elemét adta a tanítók szakképviseleti joga, amelynek élvezete – elméletileg – feljo-

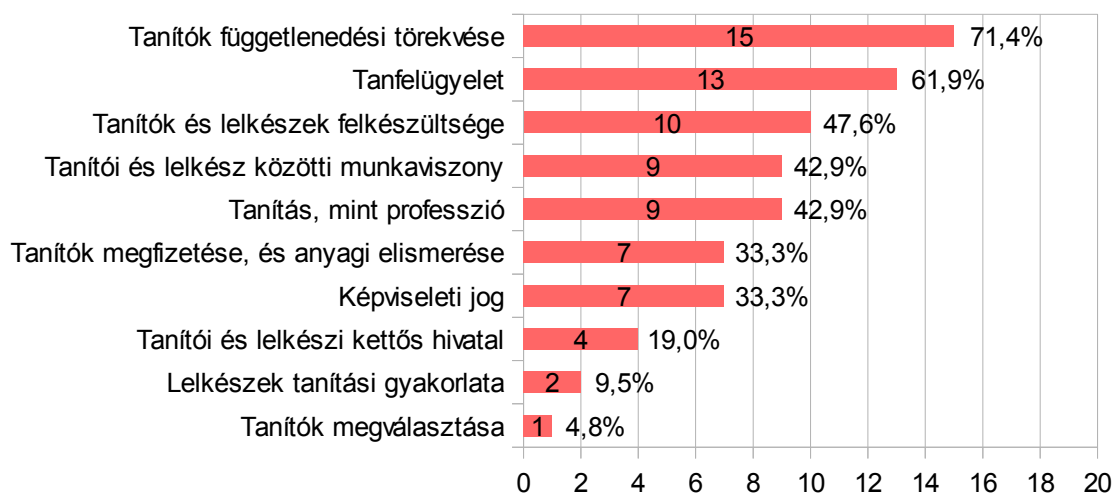
A legtöbb cikkben megjelenő kategóriák abszolút számban (=mennyi cikkben jelentek meg), és arányban (=az összes cikk százalékában)

3. diagram. Lendvai Tamás: A tanítókkal foglalkozó cikkek kategóriáinak terheltsége.

gosíthatta őket a presbitériumi, egyházmegyei, egyházkerületi közgyűlések egészén (vagy azok tanügyet érintő ülésein) való személyes, vagy képviselet útján történő részvételre. Az emancipáció sú-

A legtöbb cikkben megjelenő kategóriák abszolút számban (=mennyi cikkben jelentek meg), és arányban (=az összes cikk százalékában) a Tanítók főosztályának vonatkozásában

4. diagram. Lendvai Tamás. A tanítókkal foglalkozó cikkek kategóriáinak terhelése a Tanítók főosztályának tekintetében.

lyát mutatják a csoporton belüli magas értékek. Az emancipációs törekvések elutasítása, az egyház és iskola egységének megerősítése, az egyház tanügy felett gyakorolt autonómiájának megőrzéséhez járult hozzá az alapvetően gyermekpasztorációra épülő belső missziót tárgyaló elemek, mint a

„Belső misszió (általánosan), és a „Tanítók mintaértékű valláserkölcsei életvitele”. Az elemek egyértelműen a lelkészek által a tanítók felett gyakorolt felügyelet szükségességét hangsúlyozták, rámutatva, hogy a tanítók elsődlegesen az egyháznak tesznek szolgálatot, és nem önálló elképzeléseiknek megfelelően, hanem az egyház részéről kidolgozott tantervek szerint tanítanak. A függetlenség elutasítását, vagy jogosságának alátámasztását, egyúttal a népiskolák minőségbiztosítását több elem is felvállalta, amelyek együttesen a tanítók (és lelkészek) iskolarendszerű szakképzettségére irányultak, az elemek közé sorolható a „Tanítók és lelkészek (tanügyi) felkészültsége”, a „Tanítás, professzióként való értelmezése”, a „Tanítók iskolarendszerű szakképzése”, a „Tanítók (iskolarendszeren kívüli) önképzése”, valamint a „Tanítás és nevelés módszertanának” általános megközelítése. A tanítók szakképzésének és önképzésének, a tanítás szakmásozásának erőteljes szorgalmazását, a téma kifejtését többen az emancipáció, az egyházi függelmi viszonyok lebontása miatt vállalták terjedelmes tanulmányaikban, rámutatva, hogy megfelelő szakképzettséggel a tanítók alkalmassá válnak az önállóságra, az iskolalátogatáson való részvételre, és a tanfelügyelői hivatal elnyerésére, más oldalról a szakképzetlen, a fejlődéssel lépést nem tartó, korszerűtlen tanítási – nevelési módszerekben gondolkodó lelkészek alkalmatlanok lesznek a tanítási folyamatok ellenőrzésére. Az emancipációt ellenzők ezzel szemben tanulmányaikban a tanítók önállóságra éppen azok szakképzetlenségével mutattak rá. A szerzők gyakran a végletekig, több esetben a nyílt becsmérélig eljutva kiélezték a tanítók és lelkészek közötti konfliktust, olyan kérdéseket tárgyalva alapjaiban, mint a tanítói és lelkészi kettős hivatal, a tanítók és lelkészek fizetésének egyenlősége, vagy éppen azt, hogy a tanítók lehetnek-e tanfelügyelők. Másokkal ellentétben kisebb számban és arányban jelentkezett a tanítók fizetésének tárgyalása, amely pedig a minőségbiztosítás és a motiváció alaptényezőjét jelentette.

11. Tanítói értekezletekkel kapcsolatos cikkek tartalomelemzésének eredményei

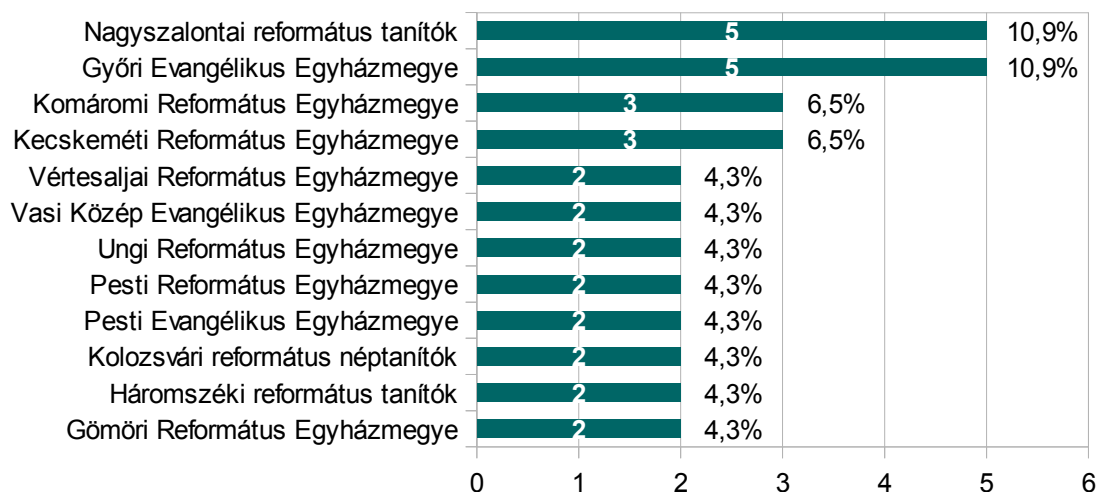
11.1. Tanítói szervezetek megjelenése a Lapban

A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1858-1867 között negyvenhat tanítói egyesülettel, vagy értekezlettel összefüggésben lévő beszámolót közölt le. A tanítói egyesületek tevékenységének közlése a működési eredmények – mai terminológiánk szerint – disszeminációjának, terjesztésének tekinthető. Ennek különösen azért volt jelentősége, mert az osztrák Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium indikatív megközelítésével csak javasolta, de nem kötelezte a protestáns egyházakat az egyesületek megszervezésére, ezért mintát sem adott ehhez. A Lap lényegesnek tartotta, hogy az alapszabályzatokat és a tényleges munkát kimutató jegyzőkönyvi kivonatokat minden egyházmegye megismerhesse, és önálló egyesületeket hozhasson létre. A beszámolók ezért elsősorban az alakuló közgyűléseken elfogadott szervezeti szabályzatokat, alapító okiratokat, valamint az értekezleti munka jegyzőkönyvének kivonatát tartalmazták. A dokumentumok jelenlegi értékét az adja, hogy azokból megismerhetővé válik, hogy melyik értekezleten milyen témákból tartottat előadást, a közgyűlés milyen határozatot fogadott el, milyen témakörök jelentek meg az értekezleten. Terjedelmi okokból a Lapból nem ismerhető meg az értekezleten elhangzott előadás tartalma, mivel a Lap nem közölte le az egyes előadások egészét, ugyanakkor a kutatóknak tájékozási ponttal szolgál a későbbi levéltári kutatások megalapozásához. A későbbi kutatómunka megkönnyítéséért tartalomelemzést végeztünk, amelynek eredményeként hatvannégy elemből álló kategória-katalógust állítottunk össze. Ezeket digitális és analóg formában is közreadjuk. Az alábbiakban három technikai kérdésre keressük a választ a Lapban megjelent beszámolókkal összefüggésben: 1. A tanítói értekezletek mikor tartották első ülésüket? 2. A beszámolók helyszínük szerint milyen területi lefedettséget mutatnak? 3. A Lap hányszor közölt le azonos tanítói egyesület értekezleti beszámolóit?

A dátumok figyelembe vételével megállapíthatjuk, hogy nyolc tanítói szerveződés alakult meg a Lap beszámolóit szerint 1858 előtt, és tizenkettő azt követően. A tendenciát részben a tiszáninneni református kerület tanügy-igazgatási szabályzata, részben az egyetemes református népis-

kolai választmány 1862. évi határozata magyarázza. Az első dokumentum a tiszáninnei református kerület, a második pedig mind a négy református kerület kötelességének tekintette az egyesületek

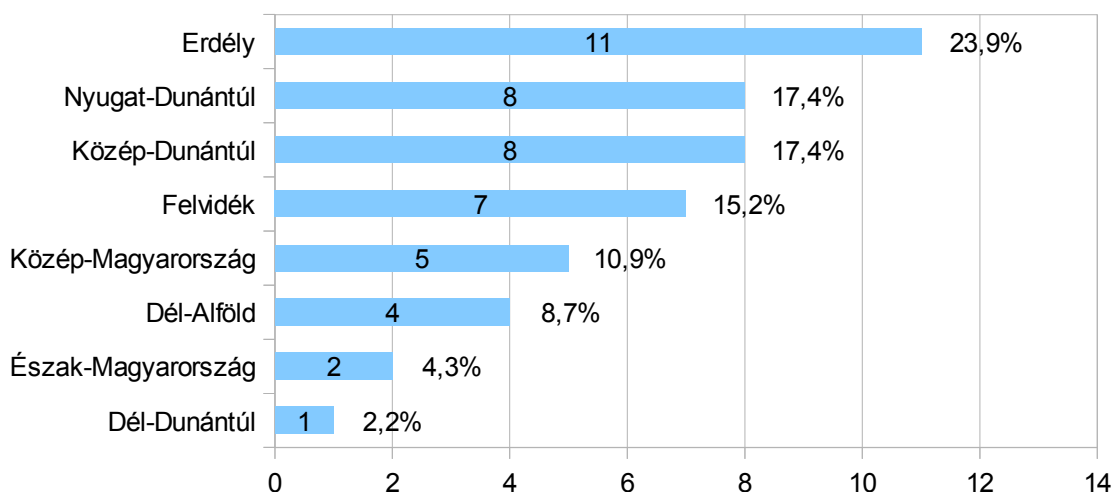
A legalább két alkalommal leközölt tanítói értekezletek beszámolóit (egyházmegyei vetületben) számban és az összes beszámoló (46) arányban

5. diagram. Lendvai Tamás: A tanítói értekezletekről szóló beszámolók területi megoszlása I.

megszervezését és a tanítói értekezletek rendszeres időközönkénti megtartását. Megállapítható, hogy a két dokumentum aktivizálta, dinamizálta a spontán szerveződéseket. Azonban megállapítható az is, hogy a két dokumentumot megelőző években is igény mutatkozott az informális vagy formális tanítói szervezetek felállítására. A Lap 1859-ben a nagy érdeklődésre hivatkozva közölte a

Az értekezleti beszámolók területi lefedettsége országrészek, régiók szerint számban és arányban (összes beszámoló: 46)

6. diagram. Lendvai Tamás: A tanítói értekezletekről szóló beszámolók területi megoszlása II.

Gömöri Református Egyházmegye Tanító Egyesület működéstörténetét és alapszabályzatát.¹⁴²⁰

1420 „Közelebbi napokban több egyházvidékről érkeztek hozzánk felszólítások, s távol tájakon lakó iskolatanítók azon bizalmas kéréssel fordultak hozzánk: közölnök velök nézeteinket, tapasztalatainkat, fenálló alapszabályainkat a népiskolatanítói értekezletek szervezése tárgyában. – Örömmel vesszük kezünkbe a tollat a testvéries bizalom

Ezért arra a következtetésre jutottunk, hogy több egyházmegye, vagy annak kisebb igazgatási területe a központi rendeletektől függetlenül megkezdte a tanítói egyesületek szervezését. Az elfogadott alapító okirattal és alapszabályzattal nem rendelkező tanítói szervezetek informális értekezleteket tartottak, az egyházmegye előtt nem voltak határozatképesek, ugyanakkor a népiskolaügy fejlesztését lényegesnek tartva szorgalmazták a népiskolai tanítók rendszeres időközönkénti tanácskozását. Ezzel szemben az intézményesült, az egyházmegye részéről elfogadott alapszabályzattal, többnyire egyesületi formában működő szervezetek pontosan előírták a célokat, rögzítették a tagság feladatait és az eszközöket, a tagokat jogerősen kötelezték a rendszeres megjelenésre és a tartalmi munka elvégzésére. Az értekezleten elfogadott jegyzőkönyvbe vett és hitelesített határozatait az intézményesült egyesületek elküldhették az egyházmegyei közgyűlésnek és az egyházmegye népiskolai választmányának is. A két testületnek pedig napirendi pontjai között tárgyalnia kellett a határozatokat. A tagok részvételét erkölcsi, becsületbeli kötelességnek tekintették, a távol maradókat pénzbüntetéssel szankcionálták. Az intézményesültség magasabb foka többnyire együtt járt kiegészítő egyesületek, vagy szervezetek létrehozásával. Mindenekelőtt ilyenek számított a szakkönyvtárak fenntartására vállalkozó olvasóegyesületek, a tagok és hozzátartozói számára létesített biztosítási alapon működő segélyegyletek, valamint a kulturális célokat szolgáló énekkarok, dalárdák megszervezése, továbbá ide sorolható az egyesületi szaksajtó létrehozására vállalkozó munkacsoportok is. A tanítói szervezetek alakulásának, vagy első értekezletének dátuma a Lap szerint a következők voltak:

Pesti Református Egyházmegye.....	1842
Gömöri Református Egyházmegye Csetnek-völgyi Iskolakerület.....	1843
Békési Evangélikus Egyházmegye Csanádi Járás.....	1856
Nagyszalontai Református Egyházvidék.....	1857
Pesti Evangélikus Egyházmegye Cinkotai Iskolajárás.....	1857
Nagyszalontai Református Egyházvidék.....	1857
Somlóvidéki evangélikus tanítók.....	1857
Görgényvidéki Református Egyházmegye.....	1859
Nógrádi Evangélikus Esperesség cserháti tanítói.....	1859
Vértesaljai Református Egyházmegye.....	1859
Vasi Közép Evangélikus Egyházmegye magyar tanítói.....	1860
Kecskeméti Református Egyházmegye ceglédi, kecskeméti, nagykőrösi tanítói.....	1862
Kolozsvári református tanítók.....	1862
Tolnai-Somogyi-Baranyai Evangélikus Egyházmegye Tab Kerületi Körlelkészség.....	1862
Ungi Református Egyházmegye.....	1863
Komáromi Református Egyházmegye csallóközi tanítói.....	1863
Felső-borsodi református tanítók.....	1864
Veszprémi Evangélikus Egyházmegye Bakony-Alsó Vidéki Körlelkészség tanítói.....	1864
Veszprémi Református Egyházmegye.....	1865

A Lap legnagyobb mértékben a Győri Evangélikus Egyházmegyéből a nagyszalontai református egyházvidékről (Σ : 5db; Σ : 10,9%), közepes mértékben (Σ : 3db; Σ : 6,5%) a Kecskeméti Református Egyházmegyéből, a Komáromi Református Egyházmegyéből, alacsony mértékben ($1 \leq \Sigma$: 2db; Σ 4,3%) a Gömöri Református Egyházmegyéből, a háromszéki református tanítóktól, a kolozsvári református tanítóktól, a Pesti Evangélikus Egyházmegyéből, a Pesti Református Egyházmegyéből, az Ungi Református Egyházmegyéből, és a Vasi Közép Evangélikus Egyházmegyéből és, a Vértesaljai Református Egyházmegyéből közölt le beszámolókat. A Lap mindössze egyszer (1db; Σ 2,2%) számolt be a Békési Evangélikus Egyházmegye, a felső-borsodi tanítók, a Gömöri Evangélikus Egyházmegye, a Görgényvidéki Református Egyházmegye, a Nógrádi Evangélikus Egyházmegye, az

hangján írt felszólításokra az egyházi és iskolai lapokban válaszolni.” S. és T.: A gömöri ref. népiskola tanítói értekezlet célja. I. rész. PEIL. II. évf. 19. sz. Pest, 1859. május 10., 519. oldal.

Orbai Református Egyházmegye, a Pilisi Evangélikus Iskolakerület, rimaszombati szakaszbeli református tanítók, Somlóvidéki Evangélikus Néptanítók Egyesületének, a Sopron Alsó Evangélikus Egyházmegye, az egyesült Tolnai-Somogyi-Baranyai Egyházmegye, a vágmelléki református tanítók, a Veszprémi Evangélikus Egyházmegye, és a Veszprémi Református Egyházmegye értekezletéről. A vallásfelekezeti megoszlás szerint megállapítjuk, hogy a Lap tizennyolc evangélikus (39,1%) és huszonnyolc református (60,9%) értekezletről tudósított, ezzel egyértelműen a református oldal tevékenységét ismertette nagyobb mértékben. A statisztikai megoszlást a számú ábra mutatja.

A harmadik kérdésre válaszolva, a beszámolók területi lefedettségét tekintve megállapítjuk, hogy Dél-Alföldet, és a Délvidéket leszámítva az ország valamennyi régiójából, valamint Felvidékről és Erdélyből is érkeztek jelentések, igaz eltérő mértékben és arányban. A leközlések legnagyobb mértékben Erdély, a Nyugat- és a Közép-Dunántúl területéről származott, közepes mértékben a Felvidék és Közép-Magyarország területéről jelentek meg tudósítások, alacsony mértékben a Dél-Alföldről és Észak-Magyarországról közölt a Lap beszámolót, marginális mértékben pedig a Dél-Dunántúlról (8. táblázat).

Fejezet	Menü	Almenü	Megnevezés	Link (2018. 05. 19)
Tanítói értekezletek	Tartalom-elemzés	Tanítói értekezletek	Idősoros térkép	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_map.html
			Területi megoszlás térkép	goo.gl/MtxfPF

9. táblázat. Lendvai Tamás: Tanítói értekezletek térbeli elhelyezkedése az értekezlet ideje szerint

11.2. Tanítói egyesületek létrejöttének külső körülményei és belső okai

Az evangélikus és református egyház tanítói az 1842-1867 közötti időszakban számos esetben létesítettek informális szervezeteket, és formális, az egyházmegyei közgyűlések előtt határozatképes egyesületeket. A tanítói egyesületek történetét részleteiben feldolgozta Peres Sándor¹⁴²¹, ezért a diszertációmban kizárólag a Lapban megjelent cikkekben foglaltak alapján keressük a választ a tanítói egyesületek megszervezésére. A létesítés okai megismerhetőek az alapító okiratokból, és a külföldi programnyilatkozatokból. Az okokat körülvevő körülmények viszont a népiskolaügy általános fejlődéséből következnek. A körülményeket tekintve az alábbi következtetések állapíthatóak meg. Az első, külső befolyásoló tényezőnek a református és evangélikus tantervek tekinthetőek. Az 1858. évi központi református népiskolai szervezet, valamint az 1861. és 1863. évi evangélikus tanterv jelentős impulzusként értékelhető. A tanítói egyesületek bár részt kívántak venni ezek összeállításában, mégis számukra a végrehajtószerep jutott. Ennek során a tanítói informális és formális szervezetek jelentős mértékben hozzájárultak a központi tantervek értelmezéséhez és megvalósításához, illetve utóbbival kapcsolatban a tapasztalatok gyűjtéséhez, megbeszéléséhez. A második tényezőt a bécsi kormány oktatáspolitikája adta. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium az 1850-es évek közepén javasolta a tanítói egyesületek megszervezését, mint a népiskolaügy modernizációjának egyik eszközét. Az autonómiaharci időszakában az egyházi és tanügyi önkormányzathoz maximálisan ragaszkodó protestánsok preventív és proaktív szemléletmóddal támogatták a tanítók különböző szervezeteinek létrejöttét, mielőtt azokat állami nyomásra központi szabályok szerint kellett volna megszervezniük. A harmadik külső tényezőnek tekinthető, hogy a római katolikus egyház az 1850-es években, részben az állami határozattal összefüggésben jelentős számú tanítói egyesületet állított fel.¹⁴²² A három külső tényezőből adódóan a protestáns felekezeteknél is fokozódott az ér-

1421 Peres Sándor: A magyarországi tanító-egyesületek története. Kiadta a magyarországi tanítók országos bizottsága. Budapest, 1896. Lásd még: Kelemen Elemér: Pedagógusszervezetek és -mozgalmak Magyarországon a 19. században. In. Iskolakultúra 14. évf. 6-7. sz. 2004., 146–155. oldal (különösen: 146–148. oldal). Elérhető: http://real.mtak.hu/60382/1/EPA00011_iskolakultura_2004_06_07_146-155.pdf (2018. 05. 19.)

1422 Ennek tényét mutatják a Tanodai Lap első évfolyamának számai.

deklódás a tanítói egyesületek megszervezésével kapcsolatban.¹⁴²³

A negyedik külső tényezőnek ezzel összhangban a helyi és járási tanfelügyeletet ellátó lelkészek, és más tanügyi szakemberek által javasolt szervezett formájú önképzés tekinthető.¹⁴²⁴ Horváth Sámuel fejlesztési tervében¹⁴²⁵ a tanítói értekezletekben hasznos eszmecserékkel a tanítás- és nevelésügy előmozdításának lehetőségét látta. Dömény József a tanítói értekezletek előnyének „a tanítók között szükséges eszmeváltást”¹⁴²⁶, a nevelésügy feletti gondolatcserét mondta. Kenessey Albert szerint a „szakmaik fölötti kölcsönös eszmecserére”¹⁴²⁷ összehívott egyesületek „áldásos eredményeket idézhetnek elő.”¹⁴²⁸ Tresztyenszky Gyula szerint „a tanítói értekezletek azok, melyek iskoláinknak új életet adnak, közegei szerencsés siker elérhetőnek. ... A tanítóegylet iskoláink magasb fokra emeléséhez fő tényező.”¹⁴²⁹ Nyomatékosan kiemelte, hogy az egyesületek a jövőben „erős hatállyal folynak be népnevelésünk felvirágzásába.”¹⁴³⁰ Hasznosságát egyfelől Kenessey Alberthez hasonlóan a szakkönyvtár kiépítésében, a közös anyagi tehervállalásból az legújabb neveléstudományi könyvek beszerzésében, a „szakkönyvek olvasásában, tanulmányozásában”¹⁴³¹ látta, másfelől az egyesület értekezletein felolvasott „öndolgozatok”-ban¹⁴³², értekezéseikben, amelyek „jelentékeny súllyal hatnak a nevelési eredmény mérlegébe.”¹⁴³³ Azokkal kapcsolatban úgy fogalmazott: „a legavatottabb szakképzettség, a legmélyebb tanulmány, ha ismeretlen marad, elrejtett kincs, mi kamatozás nélkül hever.”¹⁴³⁴ Mindezekkel összefüggésben rámutatott az élethosszig tartó tanulás és önképzés fontosságára is, mint fogalmazott: „nem az iskola képzzi az embert s határoz az ember szellemi értéke felett. Az iskola alapot ad, melyre a későbbi önmunkásság épít.”¹⁴³⁵ Az önképzés informális, valamint határozatlanul történő elrendelése mögött a tanítók iskolarendszerű képzésének hiánya, vagy hiányossága, illetve az iskolarendszerű továbbképzés esetlegessége szerepelt. Az evangélikus soproni, nyíregyházi, a református sárospataki és debreceni, nagykőrösi tanítóképző bár működött, mégsem volt elérhető területi szempontokból valamennyi tanítójelölt számára. A másik problémát a már munkában álló, de képzetlen tanítókra vonatkozó formális továbbképzés megszervezésének nehézsége adta. Amíg a tiszáninneri református kerület tanítóképzője, részben Árvay Józsefnek köszönhetően évente többhetes kötelező jellegű továbbképzést írt elő a tanítóknak, addig ez a gyakorlat más református és evangélikus kerületben nem terjedt el. Az iskolarendszerű képzés és továbbkép-

1423 A helyzet mutatja, hogy az egyesület szervezésében úttörőnek számító Gömői Református Egyházmegye a Lappal leközlöztette történetét. A történeti áttekintésben kitért működésének főbb eredményeire, közreadta alapszabályzatát és programját, mint fogalmaztak: „alkalmat veszünk magunknak – ígéretünkhöz híven – a gömői tanítói értekezletek programját s alapszabályait – mint azt a jegyzőkönyvben találtuk – ide iktatni. Ha netán azok mostanában alakulandó, s a magas kormány által is ajánlott tanítói konferenciák szervezése tárgyában némi tájékoztatást nyújtandak, fáradságunk javadalmazva lesz.” S. és T.: A gömői ref. népiskola tanítói értekezlet célja.) I. rész. PEIL. II. évf. 19. sz. Pest, 1859. május 10., 523. oldal.

1424 Csak néhány szerzőt említve: Horváth Sámuel (PEIL. II. évf. 29. sz. 761–764. oldal), Varga János (PEIL. II. évf. 50. sz. 1310–1313. oldal), Dömény József (PEIL. III. évf. 37. sz. 1192–1195. oldal), Kenessey Albert (PEIL. IV. évf. 43. sz. 1395–1401. oldal., 44. sz. 1424–1430. oldal), Mokry Samu (PEIL. VII. évf. 15. sz. 463–464. oldal), Tresztyenszky Gyula (PEIL. IX. évf. 38. sz. 1194–1196. oldal., 39. sz. 1229–1231. oldal), Simon Sámuel (PEIL. I. évf. 25. sz. 627–632. oldal., III. évf. 4. sz. 114–119. oldal; 33. sz. 1045–1048. oldal), Szárdi Endre (PEIL. I. évf. 27. sz. 683–685. oldal), Farkas Dezső (PEIL. V. évf. 9. sz. 275–279. oldal), Pálfy József (PEIL. VIII. évf. 1. sz. 5–8. oldal., 2. sz. 51–55. oldal).

1425 Hogyan kelljen egyházunkat a hanyatlástól és végelpusztulástól megóvnunk? IV. rész. PEIL. II. évf. 29. sz. 761–764. oldal.

1426 Dömény József: Népiskolaügyben tett jelentés. PEIL. III. évf. 37. sz. Pest, 1860. szeptember 16., 1193. oldal.

1427 Kenessey Albert: Felelet a Debreceni Közlöny ez évi következő kérdésére: Mik a népnevelés hiányai, különösen Debrecenben és vidékén. II. rész. PEIL. IV. évf. 44. sz. Pest, 1861. november 3., 1426. oldal.

1428 Kenessey i. m. 1426. oldal.

1429 Tresztyenszky Gyula: Népiskoláink felvirágzásának szellemi tényezői. II. rész. PEIL. IX. évf. 39. sz., 1230. oldal.

1430 Tresztyenszky i. m. 1231. oldal.

1431 Tresztyenszky i. m. 1231. oldal.

1432 Tresztyenszky i. m. 1231. oldal.

1433 Tresztyenszky i. m. 1231. oldal.

1434 Tresztyenszky i. m. 1231. oldal.

1435 Tresztyenszky i. m. 1231. oldal.

zés általános megszervezéséig a tanítói egyesületek feladatává tették az önképzés biztosítását. A beszámolóok vizsgálatakor érezhetően megjelent, hogy többen, mint a kolozsvári református tanítók arra a következtetésre jutottak, hogy bár az iskolarendszerű tanítóképzés az eredményes népiskola alapfeltétele, önmagában mégsem elegendő, a formális tanulással nemzárható le végérvényesen a tanulási folyamat. Fontosnak tartották azt kiegészíteni az iskolarendszeren kívüli élethosszig tartó önképzéssel. Ezt elsősorban olyan szakmai közösségekben kívánták megvalósítani, amely lehetővé teszi a társas és egymástól való tanulást. Az önképzés ezen formáját nem a tanítóképzők leértékelésével indokolták, hanem azzal, hogy az önfejlesztés kiegészíti a tanítóképzőkben tanult elméleteket gyakorlati szempontokkal. Az önképzés jelentősége tehát, hogy gyakorlati tapasztalatok alapján a tagok beszámolókkal, tapasztalatátadással és eszmecserékkel, lehetséges megoldási tervek előadásával, felolvasásával fejlesztették tudásukat közösen.

A külső körülmények mellett a belső okok is indokolták a tanítói szervezetek létrejöttét. A belső okokhoz sorolható, hogy a központi református és evangélikus tantervek megvalósítása több esetben nehézségekbe ütközött. Ennek egyik oka a tanítók iskolarendszerű képzésének hiányából adódott. Ennek hiányát bár a tanítói értekezletek nem szüntették meg, mégis az egyes területekkel kapcsolatos eszmecserékkel elősegítették a tantervek helyi szintű érvényesülését. Azokra a nehézségekre keresték a választ, amelyek a tantervek elmélete és a valóság adta lehetőségek között állt fent. Az érvényesítés vonatkozásában elsősorban a keretrendszer értelmezésére, és a tartalmi kérdésekre helyezték a hangsúlyt. A szorosán vett pedagógiai ügyek mellett a tanítók különböző szervezetei nem mellőzték az emancipáció témakörét. Gyakran tárgyalták az alárendeltség és függőviszonyok megszüntetését, az együttműködés tartalmának normalizálását, a tanítókból és lelkészekből álló népiskolaügyi választmányokat, a tanítók megjelenési, képviselői és szavazati jogát különféle testületekben. A belső okok közé sorolható a fentiek mellett az önképzést lehetővé tevő olvasóegyesületek, és szakkönyvtárak létrehozása, az egyesületi szaksajtó elindítása, valamint a rendszerből teljes egészében hiányzó segélyintézetek megszervezése, utóbbihoz elsősorban a biztosítási alapon működő nyugdíjintézetek, betegsegélyező intézetek, valamint a tanítók özvegyeiről és árváiról gondoskodó pénztárak sorolhatóak. Ezen tényezőkkel kapcsolatban a következők állapíthatók meg. Többen úgy vélték, hogy az önképzés csak abban az esetben válhat sikeressé, ha a közösség a tagok közös anyagi hozzájárulásából gondoskodik a pedagógiai szakkönyvtár megszervezéséről, olvasói egyletek felállításáról, amely az egyesület tagjainak feltételek betartása, könyvtárhasználati szabályzat elfogadása mellett lehetővé teszi a kölcsönzést, egyúttal figyelemmel kíséri a szélesen értelmezett neveléstudományi irodalom alakulását, jelzi a megjelent fontosabb könyveket, gondoskodik a leginkább fontos, vagy nívós könyvek beszerzéséről. A tanítói értekezletek jelentős mértékben foglalkoztak a tankönyvek, főként a vezér- és olvasókönyvek bírálatával, ismertetésével, kritikájával. Ennek hátterében elsősorban az állt, hogy a kerettantervek és a helyi tantervek végrehajtásához, korszerű tanításmódszertan alkalmazásához is – iskolarendszerű tanítóképzés részbeni hiánya miatt – általános és tanmódszeres vezérkönyvek, illetve olvasókönyvekre volt szükség. Ennek realitását a központi református tanterv is mutatja: „A tanterv tökéletes kivitelére a jó tan- és kézikönyvek és a tanítás foganatosítására legalább ... A tan- és kézikönyvek részint a gyermekek, részint a tanítók vezetésére szolgálnak. [...] A vezérkönyv a kézi könyvben röviden előadhatott tantárgyat szélesebbre tárgyítsa ki, hogy az olyan tanító, kinek módja és alkalmatlan nincsen a tantárgyból többet tanulni, mint a mennyit a gyermek kézikönyvből tanulhat, az elébe szabott tantárgy bővebb megérthetésére nagyon szükséges ismereteket vezérkönyvben fellelhesse, tanítását az innen merített s szélesbitett ismeretekkel alaposabbá tehesse.”¹⁴³⁶ Az olvasói egyletek és szakkönyvtár felállításával mellett több tanítói egyesület lényegesnek tartotta az egyházmegyei népiskolaügyi-tanügyi szaksajtó megszervezését, amely tulajdonképpen az évente egy vagy két alkalommal megtartott értekezleteket egészítette ki gyakori (heti, vagy havi) időközönként kiadott írott sajtótermékekkel. A tanítói egyesületek a se-

1436 Népiskolai szervezet. Melyet a helv. hitv. négy egyházkerület népiskolai egyetemes választmánya, a négy egyházkerület jóváhagyásával az 1858. évi szept. 28., 29. és 30. napján Debreczenben megállapított. Pápa, 1859., 28., 34. oldal.

gélyszervezetek megszervezését azért vállalták fel, mert az egyházkerületi és központi tantervek és szabályzatok erről nem gondoskodtak. Tekintettel arra, hogy az egyházi hatóságok a tanítók gyakran válságos egzisztenciális helyzetén fizetésemeléssel nem segítettek általánosságban, ezért a tanítói egyesületek gyakran biztosítási alapon működő önszervező egyesületeket hoztak létre önszervezéssel. Befizetésekkel lehetőségük arányában gondoskodni kívántak azokról a kedvezőtlen esetekről, amelyeket az egyházak a legkisebb mértékben sem támogattak helyi, vagy központi forrásból. Ezek közé tartozik a már említett nyugdíjintézetek, az özvegyeket és árvákat ellátó gyámintézetek. Ezek hiányában a tanítók idős korukban, betegség esetén kiszolgáltatottá váltak.¹⁴³⁷ Ezért szinte valamennyi tanítói kör és egyesület domináns hangsúlyt helyezett az intézmények és alapok megszervezésére, gyakran a tanügyi értekezletet a gyámintézeti közgyűlés követte. A tanítói szerveződések ezzel párhuzamosan hozzájárultak a tanítók egységesedéséhez, az emancipált, vagy legalábbis arra törekvő tanítói testület kialakításához. Ennek hátterében az állt, hogy a távolságok miatt egymástól elszigetelt tanítók csak költségesen és nehézkesen tudtak a problémákról egymással eszmét cserélni, a mindennapi nehézségeket egyedül az igazgatói, irányítói, és ellenőrzési tevékenységű helyi és járási lelkésszel tudták megbeszélni. A tanítói egyesület ezzel szemben lehetőséget adott a tanítói testület kialakulásához, mivel a társelnöki szerepben lévő esperesen kívüli tagok többnyire azonos jogokat élvező tanítók voltak. A belső okok között található végül a tanügy irányításának szándéka. A legtöbb egyházkerület és egyházmegye nem tette lehetővé az egyes tanítóknak a helyi, egyházmegyei, és -kerületi közgyűléseken való közvetlen, illetve közvetett részvétel lehetőségét, sem pedig a népiskola választmányok értekezletein való megjelenést. Ebből adódóan az egyes tanító legfeljebb a tanfelügyelővel folytatott egyeztetés során javasolhatott módosításokat, reformokat. Az egyházmegye részéről engedélyezett, határozatképes tanítói egyesületek – szemben az alapszabályzattal nem rendelkező véletlenszerű informális értekezletekkel – ugyanakkor értekezleteik alkalmával jegyzőkönyveket és határozatokat készíthettek, amelyeket közvetlenül az egyházmegyének, közvetve az egyházkerületnek nyújthattak be. Ebből adódóan a tanítók helyi szintű (járási, megyei) testülete legalább a kezdeményezés jogával rendelkezhetett. A kezdeményezés és a határozathozatal hivatalos, az egyházmegye által elfogadott eljárás részét alkotta, ebből adódóan az egyházmegye közgyűlésén napi rendi pontként elméletileg ki kellett térnie a tanítói egyesület határozataira, mint hivatalos iratokra. Ezzel összefüggésben megállapítjuk, hogy a tanítói egyesületek voltak azok a szervezetek, amelyekben a tanítók képesek voltak autonómiájukat gyakorolni. Tekintettel arra, hogy más egyházi szervezetben gyakran még a népiskolaügyi kérdésekben sem szólalhattak fel, s nem szavazhattak, addig a tanítói egyesületekben az egyes témakörök tartalmi megvitatását követően határozatban fordulhattak felsőbb egyházi testületekhez. Ebből adódóan amíg az alárendelt és végrehajtói szerepben lévő tanítókat személyenként és egyénekenként az egyház nem ismerte el, addig az elfogadott alapszabályzattal és okirattal rendelkező tanítói testületek közvetetten hatást gyakorolhattak az egyházmegyei és kerületi tanügyre.

11.3. Küldetésnyilatkozatok, programok

A külső körülmények és belső okok mellett érdemes megvizsgálni a tanítói szervezetek céljait, programjait. Kutatásunkban a Lapban közölt alapszabályzatokat, értekezleti jegyzőkönyveket és egyéb dokumentumokat vizsgáltuk meg. Az 1842-ben alapított Gömöri Evangélikus Egyházmegye tanítói egyesülete fennállása alatt tizenötödik alkalommal tartotta meg 1858. június 24-én Cinkotán értekezletét. Hoznek Náthán nagyszlabosi lelkész, csetnekvölgyi dékán az értekezlet elnökeként megnyitó beszédében kitért az egyesület céljaira. Általános célként a tanítók szellemi képzését, a nevelésügy propagálását, az „egyetértés, egymás iránti bizalom s szeretet által a szellemi képesség” fejlesztését, a nevelés és tanítás előmozdítását határozta meg. Ezek mellett a tanítóktól elvárta, hogy

1437 „e szellemi cél mellett anyagi célul kitűzetik a tanítók anyagi helyzetének javítása, s úgy elnyomorodásuk esetén, mint halál esetén hátramaradó özvegyök s árváik jövőjének némi biztosítása.” Veszprémi Református Egyházmegye tanítóinak értekezlete. PEIL. VIII. évf. 5. sz. Pest, 1865. október 29., 141. oldal.

a haladás útján járva „egymást szívesen oktatva, s egymásnak tanáccsal szolgálva, karöltve egyesült erővel működjenek s haladjanak a nehéz, terhes, de szép és hasznos pályán.”¹⁴³⁸ Az értekezleten Kicsiny László ochtina tanító, társelnök konkrétabb céljai között szerepelt a tanítók szellemi haladásának biztosítása, tudásuk folyamatos korszerűsítése, ismereteik „saját tapasztalás mellett hasznos nevelési könyvek olvasása általi”¹⁴³⁹ gazdagítása, az ehhez szükséges pedagógiai szakkönyvtár létesítése, a tanítás és nevelés területén „szerzett tapasztalatok egymással közlése s kölcsönös eszmecsere.”¹⁴⁴⁰ Az 1843-ban alapított Gömői Református Egyházmegye tanítóinak értekezlete 1858. augusztus 26-án Lénárdfalván rendezett értekezletén alapelveként rögzítette, hogy a tanítóknak „önképzésre, eszmecserére van szükség a jelen válságos korban; hol a kor általános kívánalma a „népnövelés.”¹⁴⁴¹

Egy évvel később Ballagi Mór, a Lap szerkesztője a tanítói egyesületek területén tapasztalt aktivitásra való tekintettel leköszölte a Gömői Református Egyházmegye tanítói egyletének alapszabályzatát, és rövid történetét. Utóbbiból tudjuk, hogy már 1843. szeptember 24-én Bátkában összegyűlt tanítók egyesületet létesített, s „mint egyesület szereztek könyveket, hordattak hírlapokat, értekeztek, vitatkoztak, pályáztak, eszmecseréket tartottak egyrésztől, másrésztől pedig anyagi sorsuk lehető javítása felett is aggódtak.”¹⁴⁴² A tanítók irányt adtak annak a kornak, amelyben éltek „munkálkodtak, előítéletekkel szembeszálltak, küzdöttek.”¹⁴⁴³ Az egyesületi munka súlyát és más később alakult egyesületre gyakorolt befolyásának súlyát széleskörű tevékenysége adta. A beszámoló szerint már 1852-ben bizalmas kéréssel fordultak az egyházmegyéhez a tanköteles gyermekek iskoláztatásának ügyében, 1853-ban korszerű tankönyvek készítését sürgették, 1854-ben tankertek létesítését propagálták, 1856-ban népiskolák szervezésére, valamint a kor kívánalmainak megfelelő tantervek készítésére hívták fel az egyházmegye figyelmét, ezzel párhuzamosan pedig a „tanítói értekezleten pályadíjt nyert tantervet az egyházmegyei gyűlés bírálata alá”¹⁴⁴⁴ bocsátották, az anyagiak tekintetében Pelsőcön takarékmagtárát létesítettek, amely nagymértékben támogatta az azzal összeköttetésben lévő tanítói segélyintézeteket. A Gömői Református Egyházmegye tanítói értekezletének tartalmi tevékenységét az alapszabályzat bevezetője szerint „a nevelés s ezzel rokontárgyakban készített dolgozatok felolvasása”, a gyakorlati téren szerzett hatékony tanításmódszertan egymással való közlése, „a kölcsönös tapasztalatok előadása s eszmecsere útján a lehető legtökéletesebb nevelésmód”¹⁴⁴⁵ meghatározása képezte. Az egyesület a politikai eszmecseréktől elhatárolódott. A Sárospataki Füzetekben leköszölt 1858-ban módosított alapszabályzat értelmében a néptanítói értekezlet célja: „a tanítókat kötelességeik hű és pontos teljesítésére felvillanyozni, az összes népnevelés segédeszközeinek tökéletesítéséről tanácskozni, kívánalmakat és indítványokat terjeszteni az illető hatósághoz.”¹⁴⁴⁶

A Nagyszalontai Egyházvidék tanítói testülete 1858. szeptember 15-ei (második) tanítói értekezletén Balog Péter helyettes szuperintendens, az egyházvidék esperese, elnöki megnyitó beszédében a tanítói értekezlet fő céljának és feladatának a nevelés és tanügy „javítását, könnyítését, virágzóvá s gyümölcsözővé tételét” mondta, a célkitűzéseket összhangba helyezte a kor haladásával és a magas kormány „bölcességével és jóakaratával.”¹⁴⁴⁷ Anyagiak tekintetében a tanítói gyáminté-

1438 P. U.: Tanítói tanácskozmány a felső vidéken. PEIL. I. évf. 27. sz. Pest, 1858. július 10., 685. oldal.

1439 P. U. i. m. 685. oldal.

1440 P. U. i. m. 685. oldal.

1441 Rimaparti: Tanítói tanácskozmány. (Gömői Református Egyházmegye tanítóinak értekezlete). PEIL. I. évf. 39. sz. Pest, 1858. október 2. 980. oldal.

1442 S. és T.: A gömői ref. népiskola tanítói értekezlet célja. I. rész. PEIL. II. évf. 19. sz. Pest, 1859. május 10., 520. oldal.

1443 S. és T. i. m. 520. oldal.

1444 S. és T. i. m. 521. oldal.

1445 S. és T. i. m. 540. oldal.

1446 Antalfi János: A Tiszáninneni Helv. Hitv. Egyházkerület népiskoláinak kormányzata. (Elfogadott ápril 20. s következő napjain 1858. Miskolcon tartott egyházkerületi közgyűlésben.) SF. Második folyam. VI. szám. Sárospatak, 1858. november 30. 606. oldal.

1447 Antalfi i. m. 1018. oldal.

zet megszervezését sürgette. Konkrét feladatként említette meg az „élő szóval vagy szabad beszédű”¹⁴⁴⁸ értekezleti előadásokat szemben az írva, vagy szó szerint (fel)olvasva tartott értekezésekkel. Lényegesnek tartotta továbbá a vitakultúra fejlesztését, és az egymástól tanulást. Ugyanakkor helytelenítette a személyeskedésbe átszűrő bírálatokat. A nagyszalontai református egyházvidék egy évvel későbbi, 1859. szeptember 21-ei Nagyzeréden tartott konferenciájáról szóló beszámolóban Belényesi a tanácskozásokkal összefüggésben úgy nyilatkozott, hogy „A tanítói osztály képzésének, s nagy mérvű hivatala szerencsés megoldásának nevezetes rugójául s emeltyűjéül bizton tekinthetők a tanítói értekezletek.”¹⁴⁴⁹ Értékelésében a tanítói osztály iskolarendszeren kívüli képzésének leghatékonyabb eszközeként tekintett az értekezletekre, jelentős hasznuként említette meg, hogy az egymástól gyakran távol lakó tanítóknak lehetőség nyílik tapasztalásból merített észrevételeiket megosztani egymással, valamint eszmecserék segítségével megvitatni és elfogadni a leginkább eredményesnek bizonyuló tanításmódszertant, ezáltal egyengetni azt az utat „melyen a tanító a tanításban s nevelésben sikerrel haladhat”.¹⁴⁵⁰

A Nógrádi Evangélikus Esperesség cserhátvidéki tanítói 1859. évi tanácskozásukon megalapodtak az évente kétszer (májusban és szeptemberben) ülésező tanítói értekezletek megszervezésében, amelynek legfőbb feladatai közé helyezték a Nógrádi Evangélikus Egyházmegye 1859-ben elkészített és elfogadott tanrendszerének minden részletében való keresztülvitelét, pályázatok kiírását a tantárgyak tananyagának összeállítására, a beérkező pályázatok elbírálását, a tantervek érvényesítésének támogatását, az értekezlet részéről kiválasztott népnevelési kérdésekről dolgozatok készítését, a tantárgyakra vonatkozó „s nemes versenyre buzdító”¹⁴⁵¹ nézetek írásbeli közlését és szóbeli előadását, az emlékezőképesség túlterhelésének¹⁴⁵² megszüntetését, a szemléltető tanításmódszertan egyes tantárgyakra való legeredményesebb alkalmazásának elősegítését.

Az Orbai Református Egyházmegye tanítóinak 1861. november 20-ai pávai értekezletén az elnök nyitóelőadásában a nevelés és a tanuló tanítás alapelveinek rögzítését követően a tanítói értekezlet feladatait határozta meg. A feladatok közé sorolta az eszmecserét, az olvasmányok értelmezésének és a munkatapasztalatok megosztását, az azokról folytatandó eszmecserét, a próbatanítást, az értekezések felolvasásával egymás felvilágosítását, „az evangéliumban kijelölt alapokon a népnevelés ügy előmozdítását”, abba a „tudomány és tapasztalás által igazolt”¹⁴⁵³ elemek integrálását. A tanítói egyesület célja szerint mindezekkel elősegíti „a gyermekeket jó keresztyéné, munkás családtaggá, hasznos polgárrá, hon és törvényes alkotmányért élni halni kész honfiakká”¹⁴⁵⁴ nevelni. A kolozsvári református néptanítók 1862 júniusában küldték el kezdeményezésüket Bodola Sándor erdélyi református püspöknek. Levelükben hangsúlyozták, hogy „a népnevelés, a népiskola sorsa senkitől és semmitől nem függ annyira, mint éppen mitőlünk néptanítóktól”.¹⁴⁵⁵ Kiemelték, hogy a fiatal generáció tudásának, képességeinek és keresztyén valláserkölcsei életének feltétele a néptanító személyisége, képessége és munkája. Hiábavalónak értékelték az egyházi előjáróság támogatását, fáradozásait, a tudomány és tapasztalás leghelyesebb nevelési elveit, legeredményesebb tanmódokat abban az esetben, ha a tanítók nem alkalmazzák a tudomány állása szerinti nevelés- és tanításmódszertant, a tudományos vívmányokat, illetve ha elzárkóznak az ismeretekben és folyamatokban való rendszeres önképzéstől. Álláspontjuk szerint az iskolarendszerű tanítóképzés bár meghatározza az eredményes tanítást, önmagában mégsem elegendő.¹⁴⁵⁶ Az iskolarendszerű képzés, mint alap mellett

1448 Antalfi i. m. 1020. oldal.

1449 Belényesi: (Cím nélkül) (A nagyszalontai református egyházvidék tanítóinak 1859. szeptember 21-ei értekezlete). PEIL. III. évf. 17. sz. Pest, 1860. április 27. 543. oldal.

1450 Belényesi i. m. 543. oldal.

1451 Cserhát: Sziráki decanatusból. PEIL. V. évf. 50. sz. Pest, 1862. december 14., 1595. oldal.

1452 Cserhát i. m. 1595. oldal.

1453 Cserhát i. m. 1582. oldal.

1454 Cserhát i. m. 1582. oldal.

1455 A népnevelés érdekében. (A kolozsvári ev. reform. néptanítók a következő figyelemre méltó felhívást intéztek pályatársaikhoz.) PEIL. V. évf. 29. sz. Pest, 1862. július 20., 929. oldal.

1456 „komoly megfontolás után lehetetlenség be nem látnunk, hogy az az ismeret s tapasztalás, melyet tanintézeteinkből s egyetlen, nem rég keletkezett képezdekből magunkkal hoztunk, koránsem elég” U. o. 929. o.

kulcstényezőként tekintettek az élethosszig tartó tanulásra.¹⁴⁵⁷ Az élethosszig tartó tanulással összefüggésben lévő önképzés szerintük az elszigeteltség helyett kizárólag a tanítók kölcsönös együttműködésével, egymás támogatásával, szövetkezéssel, tanácsadással, példamutatással lehet eredményes. A tervezett egyesület leglényegesebb feladatának az eszmecserét tartották. Az eszmecserét különösen a népiskola meghatározó ügyeiben rendelték el. A főbb témakörök közé a következőket sorolták: az iskola szakszerű vezetése, a tanítás általános és részletes módszertana, különböző tanításmódszertanok ismertetése, szak- és tankönyvek bírálata, az egyes tantárgyak tanítása, a fegyelem és a rend fenntartása, az iskola és a szülők közötti viszony, egyes tantárgyak mintaelőadásai. A Gömői Református Egyházmegye tanítói egyesületéhez hasonlóan az erdélyi tanítók is elhatárolódtak a politikai aktivitástól, mint fogalmaztak „csakis a tanügy terére kívánunk szorítkozni, gondosan óvakodva minden az iskola körén kívül eső tárgyba való beavatkozástól.”¹⁴⁵⁸

Mint látjuk a református tanítói értekezletek önkéntes megszervezése már az 1858-as években elindult, ugyanakkor a szervezkedés fellendítését a Tiszáninnen Református Egyházkerület „Népiskolai kormányzatának” elfogadásához hasonlóan, de annál nagyobb területi lefedettségben előmozdította a Magyar Református Egyetemes Tanügyi Bizottmány 1862. évi miskolci közgyűlésének határozata. Az 1858-as „Népiskolai kormányzatról” merítő dokumentum elrendelte a tanítói értekezletek rendszeres összehívását, egyúttal előírta azok tevékenységeit. A határozat harmadik szakasza a mintaiskolák létesítésével, valamint a tanügyi igazgatás második szintjének tekinthető járások (iskolakörzetek) kialakításával összefüggésben elrendelte a körzetenként szervezendő járási tanítói értekezletek felállítását. Az értekezletek általános céljának tekintette „a tanítói belátás és ügyesség lehető emelését kölcsönös érintkezést és eszmecserét”¹⁴⁵⁹, a mintaiskolák tanóráin való részvételt, a tanórák értékelését, önálló dolgozatok készítését és előadását, valamint olvasói egyesületek létrehozását. A határozat kötelező jelleggel írta elő az értekezletek körzetében lévő valamennyi tanító és segédtanító kötelező megjelenését az évente legalább egy alkalommal megtartandó értekezleten, egyúttal a rendes tagok közé sorolta az illetékes körlátogatót (járási tanfelügyelőt), és a helyi lelkészt, ezzel gondoskodva a tanítók emancipációs, függetlenedési törekvéseinek megakadályozásáról, egyúttal az egyházi felügyelet zavartalanságáról, szilárd jogalapjáról. Az értekezlet konkrét tárgyai közé emelte a mintaiskolák tanóráinak, tanítási-tanulási folyamatainak megbeszélését, alapos megbírást, az eszmecserét, a taneszközök használatára vonatkozó előadásokat, a tantárgyak tanítás módszertanának megvitatását, iskolai tankönyvek, neveléstudományi munkák ismertetését, bírálatait, értekezések készítését az iskola fontosabb tárgyairól, történéseiről, folyamatairól. A tájékoztatás, információáramlás és a rendszerbe kapcsolás érdekében az értekezletek tevékenységeit az előírásnak megfelelően jegyzőkönyvben vezeti, amelyet a hitelesítés után a megyei népiskolai választmánynak küld meg. A határozat végül rögzítette, hogy minden egyes értekezleti körnek évente legalább egy alkalommal, egy napnál nem hosszabb időtartamban kell megtartani ülését.

A Kecskeméti Református Egyházmegye ceglédi, kecskeméti és nagykőrösi tanítói az 1862. augusztus 28-ai alakuló ülésen fogadták el az egyesület alapszabályzatát. A szabályzat az általános célokkal összefüggésben rögzítette, hogy a népiskola színvonalának fejlesztéséhez az elszigetelt önképzésnél eredményesebb „a kölcsönös szövetkezés.”¹⁴⁶⁰ Az egyesület feladata a nép értelmesítése, erkölcsi javítása, a nemzeti és az egyházi élet fejlesztése.¹⁴⁶¹ A szabályzat az eszközök közé sorolta a népiskolaüggyel és a tanintézetekkel kapcsolatos eseményekről, folyamatokról szóló írásbeli és szóbeli eszmecserét. A kiemelt témakörökhöz sorolta a népiskola vezetését, a fegyelmezést, a rendtartást, az iskolának és tanítónak a hatóságokhoz, a szülőkhöz és a közösséghez való viszonyát, a szak-

1457 „Bizony a jó tanítónak is, mint a jó papnak, holtig kell tanulnia, hogy nehéz, de magasztos hivatásának kellőleg megfelelhessen.” U. o. 930. oldal.

1458 U. o. 930. oldal.

1459 A Magyar Ref. Egyetemes Tanügyi Bizottmány Miskolczon tartott gyűlése. PEIL. V. évf. 51. sz. Pest, 1862. december 21. 1632., oldal.

1460 Szerző nélkül: A ceglédi, kecskeméti és nagykőrösi néptanítók 1862. évi aug. 28. tartott értekezlete. PEIL. V. évf. 46. sz. Pest, 1862. november 16., 1475. oldal.

1461 U. o. 1475. oldal.

és tankönyveket; feladatként határozta meg ezen tárgyakból előadások tartását. A pedagógiai ügyek mellett előírta az olvasói egyesület megszervezését, és a biztosítási segélyintézetek felállítását. A tevékenységkör határainak kijelölésekor a szabályzat rögzítette: a „tanítói értekezletek [...] csupán a népiskola, a tanítók hivatásköréhez tartozó, s ezzel szorosan egybefüggő tárgyakat”¹⁴⁶² vizsgálhatnak, más kérdést nem érinthetnek. A tanítói értekezlet területi hatályát kiterjesztette a Kecskeméti Református Egyházmegyére, s az ülésekre valamennyi megyei népiskolai tanítót meghívott. Az értekezletek számát évente kettőben határozta meg, a részvételt a városi néptanítók „becsületbeli kötelességévé”¹⁴⁶³ tette, a falusi tanítóknak pedig nyomatékosan ajánlotta. Az ügymenetet tekintve az értekezlet elfogadott és hitelesített jegyzőkönyvét a Kecskeméti Református Egyházmegye eszperesének kell elküldeni. Az emancipációs törekvéseket ez esetben is fékezte, hogy az alakuló értekezlet első elnökként Miskolczi Istvánt, a Kecskeméti Református Egyházmegye főesperesét választotta meg. Ezen a helyzeten nem változtatott, hogy első alelnöknek Nagy László, a nagykőrösi tanítóképző igazgatóját nevezték ki, második alelnökként pedig Böszörményi Mihályt a Kecskeméti Református Főiskola negyedik osztályának tanárát.

A Somlóvidéki Evangélikus Tanító Egyesület több éves előkészületet követően 1862-ben fogadta el négy fejezetből és tizenöt paragrafusból felépülő alapszabályzatát. Az alapszabályzat általános célként fogalmazta meg, hogy „a tanítóknak a nevelésre szükséges módok és eszközök időnkinti helyes ismeretébe jutni, s a nevelés körüli tapasztalataikat előterjeszteni.”¹⁴⁶⁴ A második általános célként az ifjúság korszerű nevelését és oktatását, mint a társadalom felvirágoztatásának feltételét rögzítette. Az operatív feladatok, mint eszközök közé a felsőbb egyházi hatóság részéről kidolgozott és elrendelt tanterv, iskolaszabályzat, valamint tanításmódszertan alkalmazását, az eredményes népiskolarendszer megszervezését, az énektannak a soproni tanítóképző korálkönyve szerinti átdolgozását sorolta. A tagok további feladatává tette az egyesület részéről meghatározott, vagy a tagok által önként vállalt témák kidolgozását és felolvasását. A Komáromi Református Egyházmegye csalóközi tanítói egyesülete 1864. október 18-án Csicsón tartotta meg második értekezletét. Az értekezleten feladatként emelték ki, hogy az egyesület elnökei és tagjai rendszeresen keressék fel a népiskolákat, figyeljék meg a tanórákat, szerezzenek tapasztalatot a tanügyi folyamatokról, az iskola haladásáról, győződjenek meg a tanító által alkalmazott tanításmódszertan hasznos – vagy célszerűtlen voltáról. Emellett az értekezlet adjon lehetőséget a „találkozásaik, tapasztalataik, s nevelési tanítási, eszméiknek elmélet, mint gyakorlati úton leendő kicserélésre.”¹⁴⁶⁵ Az Ungi Református Egyházmegye tanítói egyesülete 1864. december 28-ai értekezletén célként került megfogalmazásra, hogy a tanítókat „értekezések felolvasása, megbírálása által a tanítás ügye iránt még több figyelemre, utánjárásra és érdekeltségre ébresszék.”¹⁴⁶⁶ A Veszprémi Református Egyházmegye tanítóinak 1865. január 10-ei megnyitó értekezletére írt levelében Csonka Ferenc alsóőrsi református lelkész, elnök az egyesület feladatának tekintette az önfejlesztést, és az új nemzedékek tökéletesítését, a „vallásos nevelés és tudományos műveltség”¹⁴⁶⁷ megalapozását, a tanítás és nevelés felkarolását, a hátramaradottság leküzdését, a korszerűsítést és modernizációt. Ezzel összhangban az alapszabályzat a tanítói értekezlet általános céljaként a tanítók önképzését és önfejlesztést, ezáltal pedig az új nemzedék tökéletesítését, a „szellemélet emelését”¹⁴⁶⁸ hangsúlyozta, a tanítók egzisztenciális helyzetének biztosításáért, javításáért segélyintézetek felállítását javasolta. A dokumentum a célok eléréshez rendelt operatív feladatokhoz sorolta a szakfolyóiratok és könyvek megrendelését, a tanítók önmunkásságát ak-

1462 U. o. 1475. oldal.

1463 U. o. 1476. oldal.

1464 Szilvágyi Károly: A Somlyó Vidéki Ágostai Hitvallású Evang. Néptanítói Tanácskozmány alapszabályai. PEIL. V. évf. 40. sz. Pest, 1862. október 5. 1281. oldal.

1465 Pethes Endre: Csallóközi Tanítói-Egylet Értekezlete Csicsón Octob. 18-án. (Komáromi Református Egyházmegye) PEIL. VII. évf. 45. sz. Pest, 1864. november 6. 1448. oldal.

1466 Sárkány Imre: Tanítói értekezlet Béesen (Ungi Református Egyházmegye). PEIL. VIII. évf. 8. sz. Pest, 1864. február 19. 235. oldal.

1467 Nincs szerző: Veszprém, január 11. (Veszprémi Református Egyházmegye tanítói értekezlete (1865. január 10-11.)) PEIL. VIII. évf. 5. sz. Pest, 1865. január 29., 140. oldal.

1468 U. o. 141–142. oldal.

tivizáló értekezleti feladatok kidolgozását, értekezések felolvasását, mintaiskolák megszervezését, a tagok részéről benyújtott értekezésekben és tanulmányokban foglaltaknak jelenlétükben való bemutatását, alkalmazását (a mintaiskolában lefolytatott vizsgák során (az eljárás eredményességét igazolóan), közhasznú bizonyítását, az eredményes eljárások és módszerek elterjesztését, az anyagi célok eléréshez pedig pénzalap felállítását. A január 10-ei elnöki megnyitó beszédben Csonka Ferenc az egylet életre hívását a régi, elavult és korszerűtlen („már-már összeomláshoz közelítő”¹⁴⁶⁹) iskolai rendszerrel magyarázta.¹⁴⁷⁰ Az alapszabályhoz kapcsolódó és korábbi levelével összhangban lévő patetikus hangvételű buzdításában az egylet általános célkitűzésének nyilvánította a nevelés és tanítás ügyének – fogalmazása szerint – hő szerelemmel felkarolását, s „ezek mezején komoly megfontolással, erős akarattal, s feláldozó készséggel működés és előhaladás az öntökélyesülés és az új nemzedék tökéletesítésének magasztos célja felé.”¹⁴⁷¹

11.4. A tanítók emancipációjával kapcsolatos álláspontok a tanítói értekezleteken

A tanítók mérsékelt, azaz keretek közötti (és nem kereteken kívüli) emancipációját legerőteljesebben a tanügyi fejlesztésekben élenjáró Gömöri Református Egyházmegye karolta fel. Az egyházmegye törvényeinek megfelelően a népiskolai tanítók részt vehettek az egyházmegyei közgyűlésen, felszólalhattak és vitakozhattak a tanügy kérdéseiben, valamint a fegyelmi bizottság tagjai lehettek, a presbitériumi üléseken pedig elláthatták a jegyzői feladatokat. A gömöri eljárás a protestáns egyesületek részére példaértékű volt. Az emancipációs törekvésekkel összefüggésben megállapítható, hogy a megismert indítványok egy része az 1840-1848 közötti szélsőséges függetlenedést szorgalmazó elképzelésektől¹⁴⁷² eltérően nem az egyház és az iskola szétválasztását, vagy a lelkész és tanító közötti irányítói-felügyeleti – beosztotti-végrehajtói viszony lebontását szorgalmazta, hanem ezen szempontok helyett a közvetlen és közvetett részvételi és képviseleti jogok megszerzését tűzte ki célul. Konceptiójuk középpontjában a semmit rólunk nélkülünk elv helyezkedett el. A tanítói egyesületek határozataikkal a tanítók képviseleti és szavazati jogait kívánták biztosítani.

Az Evangélikus Pesti Egyházmegye cinkotai járásának tanítói 1858. szeptember 6-án Maglódon, Dobronyovszky Károly körlelkész vezetésével tartottak tanítói értekezletet. D-y K. beszámolója szerint az értekezlet több oldalról közelítette meg a tanítók emancipációs törekvéseit. Az értekezlet megnyitása során a körlelkész nyitó előadásában alapvetően helytelenítette a függetlenségi törekvéseket. Mint elhangzott részéről: a tanítók „a rend illedelem és a törvényszabta útról el ne térjenek, nehogy ők is mint mások, a legújabb időkben felmerült függetlenségi viszketegséggel vádoltassanak: a mi, ily viszonyok s körülmények közt, mint a milyenek közt jelenleg a protestáns egyház van, nemcsak célt tévesztett eszme, nemcsak legszerencsétlenebb gondolat, ilyesmivel törni eszt; de valóban hálátlanság, elismeretlenség, a jelen korszellem elleni vétség, sőt lehet mondani visszaélés volna a közvélemény irányában, mely épen a néptanítók állását mindinkább előmozdítani törekszik.”¹⁴⁷³ A függetlenségi törekvések helytelenítése ugyanakkor nem vonta magával a mérsékelt emancipáció tiltását. Az értekezlet a bevezető előadásban foglaltaktól eltérően jegyzőkönyvében és határozatában rögzítette, hogy az iskolákat és tanítókat illető ügyekben lelkészekből és tanítókból álló vegyes választmányokat kell szervezni, a körlelkészi jelentéseket közölni kell a tanítókkal, az esperességi gyűlésen pedig szavazati jog illeti a tanítókat. A Nagyszalontai Egyházvidék 1859. szeptember 21-én tartott értekezletén¹⁴⁷⁴ Körözsy János tanító az értekezlet támogatásával ja-

1469 U. o. 143. oldal.

1470 „Ezeknek érzete és tudása szüli ez egyletet...” U. o. 143. oldal.

1471 U. o. 142–143. oldal.

1472 Lásd Tavasi korábban felsorolt írásait, különösen a Néptanító emléklapok egyes köteteit. A tanítói kongresszusok bibliográfiája megtalálható Kelemen Elemér munkájában. Kelemen Elemér: A magyar nevelésügyi kongresszusok története. In. VII. Nevelésügyi Kongresszus, 76. oldal. Elérhető: regi.ofi.hu/200802-76-85 (2018. március 28.)

1473 D-y K.: Tanítói tanácskozmány Maglódon. PEIL. I. évf. 40. sz. 1858. október 9. Pest, 1010. oldal.

1474 Belényesi: (Cím nélkül) (A nagyszalontai református egyházvidék tanítóinak 1859. szeptember 21-ei értekezlete). PEIL. III. évf. 17. sz. Pest, 1860. április 27. 542–545. oldal.

vasolta a tanítók felvételét az egyházi tanácskozásokba, indítványát az értekezlet jegyzőkönyvébe vette. A rimaszombati szakaszbeli tanítók egyesülete 1860. július 2-án tartott értekezletén az emancipációt a képviseleti jog felől közelítették meg. Az egyházmegyei közgyűlés részére küldendő határozatai közé az értekezlet jegyzőkönyvében felvette, hogy a tanítók szellemi fejlődésükért és tekintélyükért válhassanak a helyi presbitérium rendes tagjaivá, képviseltessenek az egyházmegyei közgyűlésen, és a zsinaton is, valamint a tanítókkal kapcsolatos fegyelmi bizottságokban is részt vehessen egy tanító.¹⁴⁷⁵ A Veszprémi Evangélikus Egyházmegye Bakony Alsó Vidéki Körlelkészség tanítói egyesületének értekezletén indítványai között a képviseleti joggal is foglalkozott. Indítványa szerint a tanítói egyesületet az egyházmegyei gyűlésen ne csak annak elnöke képviselje, aki rendszerint lelkész, hanem egy tanító is. Továbbá a tanfelügyeletet végző lelkész mellett egy tanító is vegyen részt az intézetvizsgálatokon, annak érdekében, hogy a „tanítóknak alkalmuk legyen egymásnak tanmodorával kölcsönösen megismerkedhetni.”¹⁴⁷⁶ A Vasi Közép Evangélikus Egyházmegye magyar tanítóinak értekezletéről készült beszámoló szerint az „egyházmegyei engedély folytán az iskolavizsgáló lelkészt egy tanító kísérheti, fölszólítja az együletet, miszerint köréből e célra két tanítót nevezzen ki, – ez évre a körlelkész mellé...”¹⁴⁷⁷

11.5. A tartalomelemzés kvantitatív, statisztikai eredményei

Fejezet	Menü	Almenü	Megnevezés	Link (2018. 05. 19)	
Tanítói értekezlet	Tartalomelemzés	Primer források	Statisztikában felhasznált források	http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/primer_forrasok_statistika.html	
		Tanítói értekezlet	P. III. Kategória-katalógus		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_kategoria_katalogusa.html
			P. III. Kategória-adatbázis		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_rep.html
			P. III. Komponens analízis (pivot)		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_pivot.html
			P. III. Kategóriaterhelés		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_kategoria_terheles.html
			P. III. Statisztikai kimutatás		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/egyesuletek.html
			P. II. Excel all-in-one (Online)		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_all_in_excel.html
			P. III. Excel all-in-one (Offline)		http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/tanitoi_ertekezletek_phd_adatbazis.xlsx

10. táblázat. Lendvai Tamás: A tanítói értekezletek beszámolóival kapcsolatos tartalomelemzés kvantitatív, statisztikai eredményeinek elérhetősége.

Tartalomelemzés módszerével 46 cikket dolgoztunk fel. Az eljárás eredményeként az egyes szövegrészeket (mondatokat, bekezdéseket, egységeket) hatvanhat különálló kategóriába soroltuk. A strukturálás érdekében csoportosítást végeztünk, ennek során kategória-katalógust készítettünk. A hatvanöt kategóriát tíz főosztályba, és több alosztályba illesztettük. A statisztikai eredményekről több informatikai kimutatást készítettünk, lekérdezhetővé tettük, hogy melyik kategória melyik beszámoló

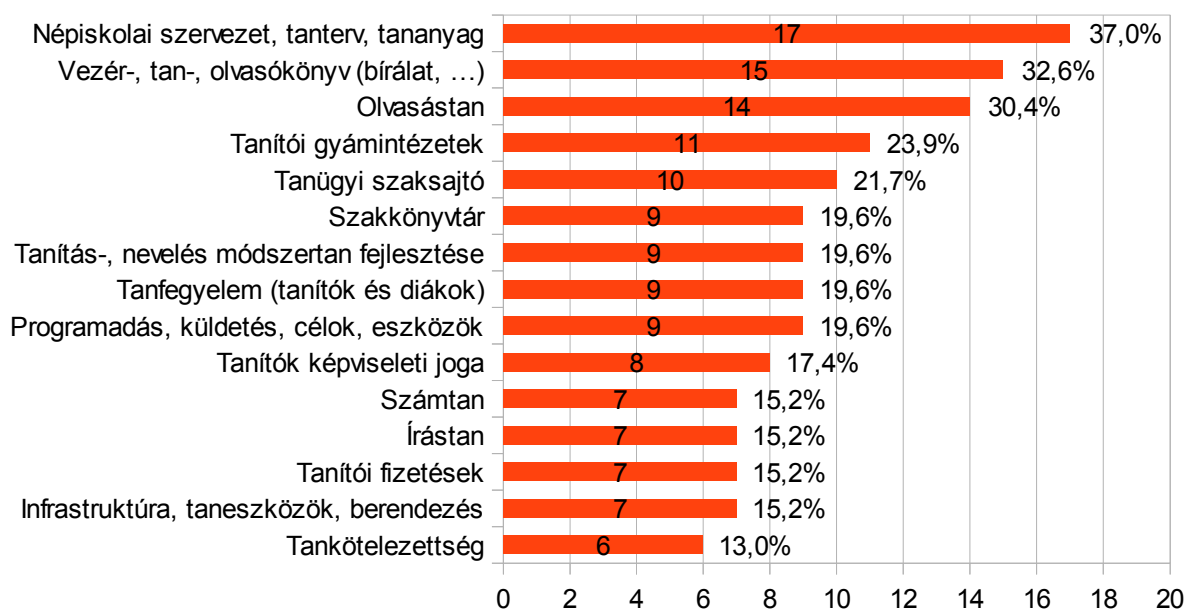
1475 Simon Sámuel: Tanítói tanácskozmány (rimaszombati szakaszbeli tanítószeg értekezlete). PEIL. III. évf. 33. sz. Pest, 1860. augusztus 19., 1047. oldal.

1476 Mühl János: A Veszprém Ev. Egyházmegyei Bakony Alsó Vidéki Körlelkészetnek Tanító Egylete. PEIL. VIII. évf. 25. sz. Pest, 1865. június 18., 798. oldal.

1477 A Vasi Közép Ágost. Evang. Egyházmegye magyarajkú tanítóinak egylete. PEIL. VIII. évf. 38. sz. Pest, 1865. szeptember 17., 1226. oldal.

lóban található, illetve bemutattuk a beszámolóok felépítését, portfólióját (10. táblázat). Ezen a helyen a statisztikai eredmények közül kizárólag azokat a kategóriákat emeljük ki, amelyek legalább hat darab beszámolóban megjelentek. Legnagyobb mértékben (14-17) a népiskolai szervezet, tanterv, tananyag; vezér-, tan-, olvasókönyv; és az olvasás tanítása emelkedett ki; közepes mértékben (8-11) a tanítók és hozzátartozóinak segélyintézete; a tanügyi szaksajtó; a szakkönyvtár; a tanítás- és nevelésmódszertan fejlesztése; a tanfegyelem; a programadás, küldetés, célok, eszközök; és a tanítók képviseleti joga jellemezte a beszámolókat; alacsony mértékben (6-7) a számtan; az írástan; a tanítók fizetései; az infrastruktúra, taneszközök, berendezés; tankötelezettség jelent meg a beszámolóban. A kapott eredményekből – és részben a programadó nyilatkozatokból is – megállapítható,

A legtöbb cikkben megjelenő kategóriák abszolút számban (=mennyi cikkben jelentek meg), és arányban (=az összes cikk százalékában)

7. diagram. Lendvai Tamás: A tanítói értekezletekkel kapcsolatos beszámolóban lévő kategóriák terhelése.

hogy a tanítói értekezletek a népiskola keretrendszerének megerősítésére, pedagógiai tartalmának fejlesztésére, az ehhez szükséges tankönyvek beszerzésére, valamint a rendszerből egészében hiányzó biztosítási alapokon működő segélyintézetekre helyezték a hangsúlyt. A népiskolaügy általános tartalmi fejlesztéseivel összefüggésben kiemelkedett a népiskolai szervezet, tanterv, tananyag; a tanítás- és nevelésmódszertan fejlesztése, a vezér-tan-, olvasókönyvek ismertetése, bírálata, valamint a szakkönyvtár. A kategóriák magas számából arra következtethetünk, hogy az egyesületek lényeges szerepet szántak a központilag előírt református és evangélikus tantervek érvényesítésének. Az érvényesítésüket az elmélet és a helyi lehetőségek közötti távolságból származó problémák megbeszélése, és a helyi akadályok elhárítása körüli eszmecsere támogatta. Alapvető probléma volt, hogy míg a központi tanterveket megelőzően a református és evangélikus tanítók viszonylag önállóan határozhatták meg a helyi tantervet, addig a központi szabályzatok jelentősen csökkentették a tanítók autonómiáját és megszüntették az eddigi gyakorlatot. Az értekezleteken jelentős súly került a központi tantervekre való áttérés módjára, a helyi órarendek kialakítására, és a tantárgyak tanmenetének kidolgozására. Ennek szükségességét az indokolta, hogy az 1858. évi református központi tanterv, illetve az 1861. és részben az 1863. évi evangélikus központi tanterv alaptantervek, részben kerettantervek voltak. Ez annyit tett, hogy a tiszáninneri tantervtől eltérően a dokumentumok kizárólag a tantárgyak felépítését, főbb szempontjait, céljait határozták meg vázlatszerűen, részletes tan-

anyagot nem közöltek. A részletes tananyagot az akkor rendelkezésre álló, és a később kidolgozandó vezér- és más jellegű tankönyvekben kívánta közreadni. Problémát jelentett viszont az, hogy több előírt tankönyv korszerűtlen volt, és egyes tantárgyak tankönyvei nem készültek el. Amíg a református központi tanterv minden tantárgyhoz megadta az átmenetileg javasolt könyvek listáját, illetve az egyetemes választmány folyamatosan készítette könyveit, addig ilyen jellegű aktivitást az evangélikus felekezet esetében nem tapasztaltunk. A folyamatból adódóan a tantervekhez illeszkedő helyi tananyagot a tanítóknak kellett kidolgozni részben a tankönyvek alapján, s ebben nagy segítséget jelentett a közös eszmecsere lehetősége. A tantervek érvényesítésével összefüggésben a könyvbírálat, az olvasóegyesületek, és a szakkönyvtárak is jelentős tényezőkként jelentek meg az értekezleteken. A tanítók egy része a népiskolai modernizációt a tantervek mellett – a részlegesen elérhető tanítóképzőkön kívül – a tankönyvekben látta. Bár a református szabályzatok normatív módon kötelezték a tanítókat a kijelölt tankönyvek használatára, mégis az értekezletek kiemelt mértékben foglalkoztak az előírt és az újonnan megjelent könyvekkel, elsősorban tartalmi megközelítésben. Itt elsősorban a várható előnyöket és hátrányokat taglalták recenziójuk, kritikájuk előadásában, valamint kitértek a már használtba vont tankönyvekkel kapcsolatos tapasztalataikat. A fenti sorok alapján ennek jelentősége kiemelkedő. A könyvek tárgyalása azért is képzett jelentős értéket, mert a hiányzó tanítóképzők miatt a vezérkönyvek tartalmazták a szükséges útmutatásokat, módszertani és didaktikai tanmenetet. Tekintettel arra, hogy a tanítók jelentős részének nem volt anyagi lehetősége a könyvek megvásárlására szükséges faktornak számított a szakkönyvtárakat fenntartó, tagdíjjal működő olvasóegyesületek megszervezése. Amíg a tanítás- és nevelésmódszertan általános fejlesztése viszonylag hangsúlyos kérdés volt, addig az egyes tantárgyakra és módszerekre kevesebb figyelem esett. A tantárgyak közül amíg az olvasástan, az írástan, a magyar nyelvtan, az énektan nagyobb figyelmet kapott, addig a népiskola korábbi funkcióit kiegészítő földrajz, történelem, természettan, állattan, egészségtan kevesebb értekezleten került tárgyalásra. Ebből megállapítható, hogy a népiskolai fejlesztések elsősorban az alapkompenciák (írás, olvasás, számolás) módszertani újragondolására irányultak, semmint a valóban újat nyújtó tartalmi modernizációra. A módszertani kérdések tekintetében azonban többféleképpen is megjelent az értelemfejlesztés és szemléltetés eszközeiről szóló előadások, előbbi elsősorban a beszéd- és értelemgyakorlat, az értelmes beszéltető tanmódszertan, és az értelemfejlesztés kategóriájában jelentkezett. Az egyesületek eredményeinek terjesztésével, disszeminációjával kapcsolatban szignifikáns érdeklődés mutatkozott az egyesületi sajtó megszervezésére. A sajtó ebben a tekintetben a tanító értekezleteken elhangzott előadások, illetve az értekezletnek benyújtott értekezések közlésére vállalkozott. Megfigyelhető, hogy általában nem egy, hanem több egyesület szándékozott egy sajtóterméket fenntartani. A tanítók képviselői jogának biztosítási elsősorban a rendszeren belüli, mérsékelt emancipációval állt összefüggésben. A gömői reformátusok gyakorlatát több tanítói egyesület is kérte határozatában, itt elsősorban az egyházi testületekben, a tanfelügyeletben, és a tanintézetek ellenőrzésében való közvetlen és közvetett részvétel iránti igény, valamint a felszólalás és szavazás jogának elnyerése szerepelt. A háttérben az állt, hogy a lelkesi felszenteléssel nem rendelkező tanítók is részt kívántak venni a tanügyi irányításában, működéstartalmának meghatározásában. A keretrendszerrel összefüggésben elsősorban a tankötelezettség, a tanfegyelem és az infrastrukturális fejlesztések álltak. A hiányzások magas számát az egyesületek összekapcsolták a tanítói munka eredménytelenségével, ezért különböző adminisztratív és hatósági megoldást kerestek a helyzet megoldására. A tanfegyelem tekintetében egyszerre tárgyalták a tanító munkahelyi és magánéleti keresztyén valláserkölcsei példamutató életvitelét és a diákok hasonló értékrendjének kialakítását, illetve a vétkesek szankcionálását. Az infrastrukturális fejlesztések hangsúlyozása a központi tantervek érvényesítésével állt összefüggésben. A tartalmi kérdések mellett jelentős hangsúly került a rendszerből hiányzó segélyintézetek megszervezésére. A segélyintézetek biztosítási alapon befizetésekkel működtek, és elsősorban a tanítókat segélyezték betegségük, és öregségük esetén, illetve haláluk esetén a hátramaradt hozzátartozóikat, özvegyeiket, gyermekeiket támogatták.

12. Finanszírozás

Az autonómiaharca utolsó három évében az egyház működési költségének előteremtése, a népiskolai fejlesztések megkezdése és a tanítók anyagi helyzetének rendezése fokozott mértékben indokolta a hatékony finanszírozási rendszer kidolgozását. Az ötvenes évek második felére a realitásokban gondolkodó szakemberek számára egyértelművé vált a párbérrre alapozott finanszírozási rendszer¹⁴⁷⁸ elégtelensége. A helyzet konszolidálására eltérő megoldások születtek. A Lapban és Füzetekben megjelent tanulmányok a rövid és hosszú távú szempontok figyelembe vételével egyaránt kívántak segíteni a mindennapos finanszírozási problémákon (elsősorban a lelkészek és tanítók egzisztenciális helyzetén), valamint törekedtek a gyakran módszertani kidolgozásokkal is alátámasztott teoretikus elképzeléseiket az egyházkerületi közgyűléseken és a tervezett zsinaton érvényre juttatni, ezáltal komplex, általános és egyetemesen elfogadott rendszerbe kovácsolni azokat. Ebből adódóan megállapítható, hogy a pillanatnyi igények kielégítése mellett az egyházmegyei, -kerületi közgyűlések és a tervezett zsinat határozatainak befolyásolása is meghatározó célnak számított. A közvetlen célok közé sorolható ezekkel összhangban az 1856. évi egyházalkotmány-terv, és az 1859. évi pápens értékelése a finanszírozási lehetőségek tükrében. Ebből a szempontból kérdésként merült fel, hogy a kívülről javasolt, majd kötelezően elrendelt egyházalkotmányt el lehet, vagy el kell fogadni az anyagi problémák konszolidálásáért? A finanszírozási kérdés mentén jelentkező kettős küldetés, a rövid és hosszú távú szempontok figyelembe vétele során a Sárospataki Füzetekben és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban annak ellenére, hogy valamennyi szerző az egyház függetlenségét, autonómiáját hangsúlyozta, mégis az általuk kidolgozott koncepciók egymáshoz nem közelítő polarizált csoportok létrejöttét eredményezték. A tanulmányok elméleti szinten arra keresték a választ, hogy a presbiteri jellegű kormányforma kirekesztheti-e az államkormány befolyását? Ebből következett, hogy fenntarthatóak-e a magyar protestáns egyházak iskoláival, alkalmazottaival az önkéntes egyházi adókból és az adakozásból? A konfliktusokban mint írtuk a normatív állami dotációkat és támogatást kilátásba helyező 1856. évi Entwurf és az 1859. szeptemberi császári pápens elvetésének, vagy elfogadásának szándéka is megjelent. A kérdés ebben a tekintetben a független egyház és az államegyház modellje közötti választás szükségét is magával vonta. A markánsan eltérő táborok vitájának egyik fontos kérdését az 1848. évi XX. törvény 3. pontja adta. Amíg a polgári átalakulás kezdetén éppen a Tiszántúli Református Egyházkerület, majd a másik három református és négy evangélikus szuperintendencia egyértelműen az egyházak és iskolák anyagi szükségleteinek fedezését állami költségvetésbe utalta, addig tíz évvel később, a megváltozott politikai viszonyok között, az államegyházi modelltől tartva a legtöbben azt elutasították (főként a Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban).

A vita háttérében valójában három meghatározó kérdés szerepelt. A legfontosabbat az jelentette, hogy az egyház képes -e különböző eszközökkel önerejéből, közvetlenül a protestáns hívekre, a protestáns társadalomra támaszkodva általános anyagi szükségleteit fedezve megújulni, vagy ehhez jóval több, a felekezetek kapuin kilépve, állami, vagy külföldi – pl. a Gusztáv-Adolf-egylet – segítséget is fel kell használni? Másfelől hasonló horderejű felvetésnek számított az is, hogy az ügyben kulcsszereplőnek tekintett lelkészek és tanítók anyagi egzisztenciális jóléte a feltétele, vagy a következménye az egyház felvirágzásának, ebből adódóan mennyire fontos, és sürgős akár külső eszközökkel is javítani a helyzetükön? Harmad felől kérdés volt az is, hogy az egyházak képesek-e a modern kor társadalmi, gazdasági, és szellemi igényeinek megfelelni pl. iskolarendszerükkel abban az esetben, ha a szegények, ha a lelkészeknek, és a tanítóknak hivataluk ellátása, önmaguk képzése mellett, vagy részben helyett kiegészítő munkákat kell vállalniuk, s ennek pénzügyi orvoslását milyen feltételek mellett lehet bízni a belső, vagy külső erőforrásokra?

A protestáns egyházak és iskolák pénzügyi forrásait vizsgáló szerzők az egyházrendezési ügy kulcskérdésben egyedül a tarthatatlan helyzet megállapításában vélekedtek többé-kevésbé azonosan. Ballagi Mórhoz, Simon Józsefhez, Baksai Dánielhez, Jakabfalvy Andrásához hasonlóan, vala-

1478 Ezzel kapcsolatban lásd Timon Ákos: A párbér Magyarországon. I-III. Kötet. Pallas Rt. Budapest, 1885-1886.

mennyi szakember tisztában volt vele, s ennek mint látni fogjuk írásaikban is hangot adtak, hogy „egyházunk és iskolánk jelen, arcpírulás nélkül nem szemlélhető állapotja tovább nem tartható”¹⁴⁷⁹, azonban a helyzet megoldásáért felmerült döntő kérdésekben jelentős eltérések, egymástól határozottan, és szélsőségesen elzárkózó álláspontok alakultak ki. A finanszírozás biztosításának belső, külső, illetve vegyes módozata jelentős ellentéteket váltott ki az önkormányzatiság és az egyház felvirágzásának tekintetében, az eltérések mentén erőteljes irányadó csoportosulások jöttek létre. Az önálló szellemi és anyagi alapokon felépülő teljes körű autonómiával rendelkező egyház védelmezői a belső, önerőből történő szellemi és anyagi megújulást pártolták. A lehetséges eszközök közé az önkéntes adakozást, a szervezettebb és közgazdasági számításokon alapuló, módszertanilag kidolgozottabb önkéntes jövedelem- és birtokarányos, vagy osztályalapú egyházi adót, valamint az egyházi közpénztárt sorolták. A csoport tagjai az önfinanszírozás ügyét összekapcsolták a belső misszió kérdésével, más tekintetben viszont a jövedelem forrásait a világi elnökség elfogadását javasoló protestáns nagybirtokos nemességben látták. Az egyház megújítását külső tényezők bevonásával, akár kívülről javasolt, majd elrendelt egyházalkotmány elfogadását is megengedő másik csoport ezzel szemben a polgári hatóságok által kötelezően behajtható birtok- és jövedelemarányos egyházi adót, valamint az 1848. évi XX. törvényben foglalt államsegélyeket tartotta megfelelőnek. A csoport tagjai kiemelték az idővel és körülményekkel való kompromisszum fontosságát. Emellett az uralkodó jogának és kötelességének tekintették az állammal szemben lojális és az államnak hasznos alattvalókat nevelő egyház anyagi segélyezését. Jelentős ellentétek alakultak ki annak mentén is, hogy az anyagiak előteremtése valójában mennyire fontos, mennyire sürgős és az ügy érdekében milyen mértékű áldozat hozható: kockára tehető-e az egyház autonómiája? Az eltérő nézőpontú szerzők eltérő eszközökkel tulajdonképpen egységesen az egyház megerősítését kívánták elősegíteni, és valamennyi megoldási javaslatot ennek tükrében értelmeztek. A finanszírozási kérdésekkel foglalkozó tanulmányok az első három évfolyamban voltak felülreprezentáltak a Lapban és a Füzetekben, és egészen 1863-ig, ha jóval mérsékeltebb számban is, de napirenden maradtak. A Füzetek döntően az állami intervenció egyes formáit, különösen a pénzben mért kötelező jellegű egyházi adót támogató szerzők tanulmányait közölte le a Lappal szemben. A finanszírozási ügy felülreprezentáltságát nagymértékben felértékelte egyrészt a korábbi zsinati kánonpontok, másrészt az 1856. évi egyházalkotmány-tervezet, valamint az 1859. évi császári pátens. Mindkét szabályzat kilátásba helyezte az államsegélyek folyósítását és az egyházi adó polgári hatóság általi kötelező behajtását. A későbbi időszakban további problémát okozott a később álhírnek minősített értesülés, amely szerint a németországi székhelyű evangélikus Gusztáv-Adolf egyesület csak a pátens szerint megszervezett egyházmegyét támogatja. Ennek hatására a függetlenségi szerzők újabb tanulmányokat készítettek, amelyben részletesen kitértek a módszertani részletekre. Az egyházi kánonok, az alkotmányok, és a Gusztáv-Adolf egyesület mellett további tényezőként azonosítottuk a tervezett pesti protestáns teológiai főiskola létrehozásának szándékát. A finanszírozás tekintetében nehézséget jelentett, hogy a főiskolához szükséges pénz forrásának több elképzelés az egyházi közpénztárt tekintette. Mások szerint viszont az egyházkerületenként felállítandó közpénztár nem egy, hanem több célra jön létre. Ballagi Mór nyitottságának köszönhetően a Lap különösen kezdetben tág teret engedett a két tábor közötti jelentős vitáknak. A főszerkesztő nyitottsága lehetővé tette az ellentétes álláspontok ütköztetését, diskurzusok kialakulását. A nyitottságot különösen az értékeli fel, hogy bár a főszerkesztő az önfinanszírozás alapján állt, lehetőséget adott ettől eltérő nézetek közlésének.

12.1. Függetlenségi csoport

Történeti előzményként megemlíthető, hogy a függetlenségi csoport a francia liberális katolikusok álláspontját hangsúlyozva, a szabad egyház a szabad államban koncepcióját vallotta magáénak. Európában az elv egyik meghatározó képviselőjének az állam és az egyház szétválasztását hangsúlyozó Lamennais számított. Szkárosi Niké kutatásai szerint a liberális katolikusok vezetője szerint az

1479 B. M.: Országos egyházi domestica. PEIL. Első évfolyam. 5. szám. Pest, 1858. február 4., 110. oldal.

egyház államtól való szellemi függetlenségének biztosítója az anyagi függetlenség, az „egyháznak nem szabad elfogadni az „állami fizetést”, mert a hatalomtól kapott „bérnek” óriási ára van: a hatalmi érdekek feltétlen kiszolgálása.”¹⁴⁸⁰ Felicité Robert de Lamennais az „állam és egyház szétválasztása mellett akképpen érvelt, hogy ha az állam fizeti a papságot, akkor annak logikus módon az állam érdekeiben kell eljárnia vallási és egyházi ügyekben is.”¹⁴⁸¹ Nézete szerint „az egyház függetlensége zálogának a szegénység vállalását tartja. Az állam és az egyház szétválasztásával kapcsolatban úgy érvel, hogy az egyháznak inkább vállalnia kell a szegénységet, mintsem hogy az állami fizetés miatt saját elveinek feladására kényszerüljön. Többször hangoztatott gondolata szerint: akit fizetnek, attól függ, aki fizeti, így az egyház szabadságának és függetlenségének előfeltétele az állami fizetés eltörlése.”¹⁴⁸² Katus László kutatásai szerint Lamennais ezek mellett úgy fogalmazott: „A papság állami fizetéséről való lemondás kétségtelenül szegénnyé teszi majd az egyházat, de az egyház szabadsága és szegénysége szorosán összefügg, mert csak a szegény egyház lehet szolidáris az egész emberiséggel, s kerülhet közel az egyszerű és elnyomott emberekhez.”¹⁴⁸³ Révész Imre kutatásai szerint a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap első korszakában Könyves Tóth Mihály, az európai műveltségű s ekkor radikális politikai és szociális gondolkozású debreceni lelkész, később a szabadságharc tábori papja a PEIL 1847. évfolyamában „Evangeliumi Szabadság”¹⁴⁸⁴ címen cikket írt, amelyben óvja a protestáns egyházat az állami javadalmaszra való áhítozástól, a „szabad egyház szabad államban” gondolatért lelkesedik s példaképpen a skót reformátusok közt pár évvel ezelőtt végbement nagy egyházszakadást állítja oda, amely azáltal jött létre, hogy az egyháztagok és egyházközségek jókora része az állammal eddig fennállott minden anyagi kapcsolatot megszüntette s „szabad egyházat” alapított, amely tetterőben és a hívek önkéntes adományaiból származó anyagi erőben csakhamar messze felülmúlta az állami kapcsolatban maradt részt.”¹⁴⁸⁵ Az 1858-1867 közötti függetlenségi csoport értékrendjével kapcsolatban idézzük hosszasan Könyves Tóth Mihály koncepcióját: „miszerint a skót egyháznak, melly az álladalomtól nyer fizetést és tartást, egy része elszakadt a' status egyháztól, s szabadegyházat alkotott, inkább lemondva az álladalmi segélypénzről, mint tovább is veszélyezze az egyház önállóságát, önhatóságát, szabadságát, - alárendelje érdekeit a' világi fejedelemség érdekeinek, 's a' státuskormányának, - melly által fizettetett's melly ennél fogva nemcsak fizetni, hanem jogot is kívánt gyakorolni, - befolyást engedjen a' természetöknél fogva merőben egyházi ügyekbe, vagy engedje papjait a' statuskormány által kineveztetni. Legújabbban pedig a waadti papság, melly a' status-pénztárból fizetteték, a kormánytanácstól olly rendelet végrehajtására kényszerítettvén, mellyet az egyház körében lelki – ösmeretesen nem teljesíthetett, kénytelen vala hivatalát felmondani 's ekkép fizetését elveszteni. íme, tisztársaim! a status által fizetett egyházak lemondanak a status-fizetésről: vájjon mi igyekezzünk-e megnyerni és kivíni, hogy az álladalom által fizetessünk? „Avagy nem tudjátok-e, hogy a' kinek adjátok magatokat szolgálk, annak vagytok szolgálái?” (Róm. 6 : 16) „Senki pedig nem szolgálhat két urnák, mert ha az egyikhez ragaszkodik a' másikat megutálja. Nem szolgálhattok Istennek és a világi gazdagságnak.” (Máté 6:24) Avagy le akarjátok-e magatokat foglaltatni a' státus által 's elvonatni az egyháztól, kiéi eddig rálátok? A' ki fizet, az a gazda 's úr; kiki annak szolgálja, a' kitől tartatik 's fizettetik. - Alig van pedig itt módja az egyeztetésnek, de igen is van helye az aggodalom 's ovakodásnak. Mert hiszen a' világi státus érdekei, a' kormányok terveik 's hasznaik nem mindenkor egyeznek meg az egyház lelki érdekeivel 's kellő irányával; nem még akkor is, ha a fejedelem ugyanazon hitvalláson van alattvalóival: mennyivel inkább nem, akkor 's ott, hol többféle egyházak vannak, 's a' fejedelem maga egyházának

1480 Szkárosi Niké: A liberális katolicizmus kiemelkedő gondolkodói Franciaországban és Itáliában. In. Studia Caroliensia. 2007. 3. sz., 120. oldal.

1481 Szkárosi i. m. 125. oldal.

1482 Szkárosi i. m. 129. oldal.

1483 Katus László: Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán. In. Sarnyai Csaba Máté (szerk.) Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848-1918. Budapest, 2001., 6. ooldal. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/04600/04672/04672.rtf> (2018. május 9.)

1484 Könyves Tóth Mihály: Evangeliumi szabadság. PEIL. VI. évf. 28. sz. Pest, 1847. július 11., 657–661. oldal.

1485 Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957., 52. oldal.

igenis hű tagja? [...] Én tehát inkább azt javalnám, elvem az : mindegyik egyház tartsa fen önmagát, a' státus pedig egyiket se! - Azonban hogy a' prot. egyházi szolgák mostani fizetése szaporítottassék, ennek alkalmas módjai's eszközeiről gondoskodni szükségesnek látom; különben papjaink az idővel megszorított szükségüket nem fedezhetik, a' művelődés és tökéletesedés eszközeit meg nem szerezhetik 's félő, csak azok adandják magukat papi szolgálatra, kik, tehetségüket tekintve, jutalmazóbb hivatalt nem igényelhetnek, de a' mű helyektől és ekeszarvától is idegenkednek.”¹⁴⁸⁶

Néhány vázlatos történelmi előzményt követően visszatérünk a kutatási időszakhoz. Az autonómiaharci időszakában az egyház önfinanszírozását javasoló csoport vezető teoretikusainak kezdetben Irinyi József, Ballagi Mór és Tolcsvai Nagy Gedeon tekinthető. Az egyház autonómiájának és önállóságának vonatkozásában függetlenségiként értékelhető csoport az 1830-as, 1840-es évek francia liberális katolikusaihoz¹⁴⁸⁷, illetve azok magyarországi követőihez Eötvös Józsefhez, Deák Ferenchez hasonlóan egyetértett a „szabad egyház a szabad államban” koncepcióval. A téziséből adódóan helytelenítette az államegyházi jellegű 1848. évi XX. törvénycikk finanszírozással kapcsolatos szakaszát. Álláspontja szerint az első és harmadik paragrafus egymással ellentétben állnak, együttes végrehajtásuk az autonómiát veszélyezteti. Koncepciójukban a centralizált francia és porosz államegyházi modell helyett az egyházak szabadságát biztosító, önfinanszírozáson alapuló észak-amerikai modellt tekintették megfelelőnek, ugyanis az egyházak autonómiája összeegyeztethetetlen az egyházi kiadások állami finanszírozásával. A csoport tagjainak véleménye összhangban áll Eötvös József nézeteivel: „Erősen meg vagyok győződve, hogy a vallásnak az állam általi minden támogatása, mely a vallás elveinek tiszteletén túl terjed, csak gyöngítheti azon befolyást, melyet a vallás az emberek kedélyére gyakorol.”¹⁴⁸⁸ A csoport tagjai az autonómiaharci során az egyházak életképességét kívánták bizonyítani a bécsi kormány, a hazai társadalom, és más keresztyén felekezetek előtt. Az életképesség alatt egyaránt értették az önálló hitéleti, szellemi és gazdasági helytállást. Az egyházak anyagi szükségleteit belső erőforrásokra kívánták alapozni a „kívülről jövő zsold”¹⁴⁸⁹ helyett. A külső forrásokban az egyházak és az egyházi iskolák autonómiájának sérülését, önrendelkezésének korlátozását látták, mint Irinyi József fogalmazott: „aki pénzt ad, az előbb-utóbb befolyást, hatalmat fog ezért magának szerezni, bárminő jogfenntartási záradékokat csatolnak is az elfogadáshoz.”¹⁴⁹⁰ A koncepcióból következően gyanakvással és elutasítással fogadtak minden külső (állami, külföldi alapítványi) támogatást. Nézetüket pontosan foglalta össze Tisza Kálmán, mint írta: „a bárhonnai jövő külsegedelem, olyan az egyházra nézve, mint egyes emberre nézve a kölcsönpénz, midőn megnyeri, jól esik az, de azon túl mindörökké annak kamatoz, aki adta, s elvégre koldussá teszi azt, a kinek adatott.”¹⁴⁹¹ Az önfinanszírozás alap gondolatát elsőként Ballagi Mór szerkesztő rögzítette az egyház autonómiáját értelmező tanulmányában: „múlhatatlanul szükséges különösen a magyar protestáns egyházban, hol az állam az egyházzolgák és tanítók fenntartásához, ál-

1486 Könyves Tóth Mihály: *Evangyéliomi szabadság*. PEIL. VI. évf. 28. sz. Pest, 1847. július 11., 660–661. oldal.

1487 Lásd. Katus László: *Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán*. In: Sarnyai Csaba Máté (szerk.) *Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848-1918*. Budapest, 2001. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/04600/04672/04672.rtf> (2018. május 9.)

Lásd még: Szkárosi Niké: *A liberális katolicizmus kiemelkedő gondolkodói Franciaországban és Itáliában*. In: *Studia Caroliensia*. 2007. 3. sz. 117–141. oldal.

Elérhető: http://www.kre.hu/portal/doc/studia/Cikkek/2007.3.szam/Szkarosi_Nike.pdf (2018. május 9.)

1488 „Erősen meg vagyok győződve, hogy a vallásnak az állam általi minden támogatása, mely a vallás elveinek tiszteletén túl terjed, csak gyöngítheti azon befolyást, melyet a vallás az emberek kedélyére gyakorol.” Eötvös József: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra*. II. rész. Magyar Helikon. Budapest, 1981. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/06600/06619/html/02.htm> (2018. március 28.)

1489 Irinyi József: *Az egyház anyagi szükségének fedezéséről*. in. PEIL I. évfolyam 1. szám 1858. január 1. Pest, 9. oldal.

1490 Irinyi i. m. 9. oldal.

1491 Tisza Kálmán: *Az elnökség és a fizetés a magyar prot. egyházban*. in. PEIL I. évfolyam 13. szám 1858. április 1., Pest, 301. oldal. Lásd még Irinyi József ezzel kapcsolatos véleményét: „Az egyház mostani, valóban nem igen virágzó sorsán még lehet segíteni; de ha egyszer hamis úton történt az elindulás, téveszmék szerint lőn az irány kitérve, akkor többé semmi sem fog segíteni; az egyház teljes elvilágiasodása, iszapba süllyedése kikerülhetetlen lesz.” Irinyi i. m. 9. oldal.

talában a cultus és közoktatás anyagi szükségeinek fedezéséhez semmivel sem járulván, egyház és iskola anyagi tekintetben is egyedül a hívek buzgóságától, egyház iránti érdekeltségétől függ.¹⁴⁹² A függetlenségi alapállásnak többen élesen hangot adtak, ezek közül talán Ivánka Imre állásfoglalása tekinthető leginkább reprezentatívnak: „Csak az független ki önbecsületéből megél. Csak azon tesztület független, mely önmaga fedezi szükségeit. Csak az ez egyház szabad, mely nem kunyorál másoktól segílyt. ... Nemcsak egyházunk függetlensége, de egyházunk becsülete is igényli, hogy önmagunk fedezzük szükségeinket.”¹⁴⁹³ A csoporthoz tartozó lelkészek, világiak különböző, gyakran több szerepet vállaltak el. Egyesek a finanszírozást elvi síkon közelítették meg, elsősorban az egyház és az állam közötti kapcsolatot, az egyház autonómiáját és a belső missziót értelmezték, gyakorlati kérdésekre csak felszínesen tértek ki. Mások ezeket a szerzőket támogatták elveik megerősítésével, gyakran egyetértésüket fejezték ki, s különösen az egyház autonómiájának szerepét emelték ki.¹⁴⁹⁴ A harmadik frakcióhoz sorolható szerzők az elvi szempontoknak csak kis teret adtak, tanulmányukban az egyházi autonómia megerősítése és a külső segílyek elutasítása mellett kimondottan gazdasági számításokat felhasználó módszertanokat adtak közre. Ezekben elsősorban a birtok- és jövedeleमारányos, valamint foglalkozási osztályalapú adórendszer számításait végezték el.

Az önkormányzati jogok és az önfinanszírozás összekapcsolásából kiindulva, a csoport tagjai annak ellenére, hogy szinte egységesen egyetértettek abban, hogy az időszerű népiskolai és egyházi reformok végrehajtásához, a modern kor elvárásaihoz az egyházak, és az iskolák anyagi alapjainak, a lelkészek, és a tanítók egzisztenciális színvonalának fejlesztése az egyház fennmaradásának alapfeltétele, a költségek előteremtése mégsem kizárólag pénzkérdést jelentett számukra, hanem a pillanatnyi érdekeken túlmenően magas elvekkel, az egyház és az iskola önrendelkezési jogaival, valamint a hitélet élénkítésével összefüggő komplex rendszerben helyezkedett el. Az állami támogatást javasló intervenciókhoz hasonlóan valamennyien tisztában voltak azzal, hogy sokszor a mindennapi önfenntartásért küzdő, ezért a hivatalukkal, a szellemi önfejlesztésükkel törődni gyakorlatilag képtelen, anyagilag, és képzettségben is hátramaradott lelkészekkel és tanítókkal nem valósíthatják meg a fennmaradáshoz és fejlődéshez szükséges reformokat. A koncepciót összetettebbé tette, hogy a súlyos egzisztenciális helyzetben lévő tanítók és lelkészek mellett az egyházmegyei és egyházkerületi püspökök és segédgondnokok, gondnokok és felügyelők magasabb fizetéseket kívántak kiharcolni. Ebben a tekintetben érdemes figyelembe venni a köztes állásponton lévő Eöri Sándor álláspontját: „egyházunk közvéleménye magasabb szempontból tekintvén a dolgot, egy két embernek pillanatnyi kényelméért egyházunk életét, jövőjét nem fogja áruba bocsátani.”¹⁴⁹⁵ Ebből adódóan az egzisztenciális helyet bármennyire is súlyos tényezőnek számított, bármennyire is gátját állta a korszerűsítésnek, a függetlenségiiek nem engedélyezték a mások által hangoztatott szükség törvényt bont elvén az egyház hosszú távú önállóságának, és jövőjének bármilyen fokú feláldozását a pillanatnyi részérdekek előmozdításáért cserében.¹⁴⁹⁶ A teljes körű autonómia megőrzéséért egyértelműen elutasították a befolyásra, hálára és ajándékokra kötelező közvetett, vagy közvetlen államsegélyeket még akkor is, ha éppen a támogatásokkal érvényesíthették volna a központi reformokat. Az állami támogatás helyett a belső misszió segítségével élénkített hitélettel a protestáns nép áldozatkészségében, a protestáns egyházak belső erőforrásaiban látták a független egyház anyagi és szellemi felvirágzásának hosszú távú¹⁴⁹⁷ alapját. Irinyi József a belső misszió alapjára helyezett fi-

1492 Ballagi Mór: Az egyházalkotmányozás alapföltetelei. I. rész. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1., 4. oldal.

1493 Ivánka Imre: Egyházi önmegadóztatás. I. rész. PEIL. III. évf. 40. sz., 1860. október 7., 1292. oldal.

1494 Lásd pl.: „Egy világi nézetei az önkéntes adakozás, persely és államsegélyről,” PEIL. I. évfolyam. 7. szám. Pest, 1858. február 18. 153–154. oldal.; Mocskonyi József: Még néhány szó anyagi jólétünk előmozdítását illetően. PEIL. I. évfolyam. 17. szám. Pest, 1858. április 29. 421–422. oldal.

1495 Eöri Sándor: Egy kis elmélkedés „Helyzetünk” fölött. III. rész. PEIL II. évfolyam. 4. szám. Pest, 1859. január 22., 97. oldal

1496 B. M.: Országos egyházi domestica. PEIL I. évfolyam. 5. szám. Pest, 1858. február 4. 105. oldal.

1497 „Hogy máától holnapig, más uton, gyorsabb lehetne a segíly, az meglehet; de ne feledjük, hogy szerves egész életbeléptetéséről, a jövő rendezet megalapításáról van szó, s hogy annál fogva itt szembeszökőleg a távolabbi a magasabb cél.” Irinyi József: Még néhány szó az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évfolyam. 6. szám. Pest, 1858. február 11., 133. oldal

nanszírozással kapcsolatban megállapította: „Az egyház anyagi szükségei fedezése végett az egyházi tagok zsebébe az egyházi tagok lelkén át vezet a legbiztosabb út.”¹⁴⁹⁸ A függetlenségek egy része az ikerelnökséget támogató nagybirtokos nemességtől várta el az egyház működési költségeinek finanszírozását, a felső korlát nélküli birtokarányos egyházi adó önkéntes megfizetését.

A csoporton belül – annak ellenére, hogy a tagjai az önkormányzatiság alapján állva határozottan elutasították az 1848. évi XX. törvényből és bevett egyházak egyenjogúságából származó államsegélyeket, mégis az eszközök tekintetében vita alakult ki a szervezetlen önkéntes adakozás, az egyházi alapítvány vagy közalap, illetve a birtok- és jövedelemarányos vagy osztály szerinti egyházi adót pártolók között. A szerzők egy része megállapította, hogy az önkéntes adakozások és a szintén az önkéntes forrásokból táplálkozó kerületenként szervezendő házi pénztár csak kiegészítő jelleggel fedezheti az egyház általános szükségait. A rendszerszerű finanszírozás eszközeként kizárólag az önkéntes birtok-, jövedelem arányos egyházi adót ismerték el. Egyesek, mint Eöri Sándor az egyházi adó beszédését végső esetben az állami közigazgatási szervek feladatává tette. Mint fogalmazott: „némi önmegtagadással is [...] egyesüljünk azt érvényesíteni mindenütt, erkölcsi s értelmi befolyásunk egész súlyával, s ha ezeknek éle az értetlenség és rosszakarat csökönységén megtörnék, még az országos törvény engedte erőhatalom felhasználásával is. Mert én nem látom át, miért ne használhatnánk kényszerítési szabályokat a testületi kötelek teljesítésére azon lelkiéretlenek ellenében, kikre nézve leginkább volna szükséges, hogy közérdekű működéseinknek sikere legyen.”¹⁴⁹⁹ Mások, mint például Irinyi József és Ivánka Sámuel helytelenítette az egyházi adó polgári hatóság általi behajtását, utóbbi az egyházi adó befizetését erkölcsi köteletségnek tekintette.¹⁵⁰⁰

Az általános összefoglalást követően áttekintjük a meghatározó szerzők koncepcióit. A Lap munkatársa, Irinyi József elsőként, a követői számára példaértékűen mutatott rá az önkéntes perselyszerű adakozással összefüggésben a belső megújulásból származó szellemi és anyagi előnyökre, mint a teljes körűen autonóm, hitéletében is megerősödött protestáns felekezetek alaptényezőire. Fellépése alapján több későbbi szerző tekintette irány- és mértékadó vezetőnek.¹⁵⁰¹ Álláspontja szerint a protestáns egyházak évszázados alkotmányának és önkormányzatának megőrzése, más tekintetben a hitéleti megújulás összevontan olyan faktornak számít, amely „nem egyedül pénzkérdés, hanem magas elvekkel függ össze, melyek nemcsak az egyházalkotmányt, hanem magát a vallásos-

1498 „Az egyház anyagi szükségei fedezése végett az egyházi tagok zsebébe az egyházi tagok lelkén át vezet a legbiztosabb út.” Irinyi József: Az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL I. évfolyam. 1. szám. 1858. január 1. Pest, 9. oldal

1499 Lásd Eöri Sándor gondolatait: „Az itt emlegetett physicali kényszerítő hatalom és eszköz ... az állam kezében van. Az állam az őt illető jus advocatiae-nél fogva, a hol szükséges, az egyházat törvényei végrehajtásában világi hatalommal is támogatja, – e támogatást egyházunk sem nélkülözheti, a minthogy ahhoz eddigelé is több ízben volt kénytelen folyamodni. ... Minthogy az egyháznak joga van, sőt kötelessége önfentartásáról gondoskodni, s e tekintetből tagjaira, azaz saját magára terhet róni: ennél fogva ha egyszer törvényileg kimondta azt, hogy minden tagjai a felveendő kulcs szerint a gyülekezeti (lelkész, tanító stb. részére) és közegyházi szükségekre évenként ennyit v. amennyit fizessen, bármily visszatetszőt találjanak is ebben némelyek, a fizetni nem akaró, és így az egyházi törvénynek nem engedelmeskedő egyháztagok irányában jogi szempontból mindenkor használhatja a világi hatalom általi támogattatást, a polgári birói végrehajtást.” Eöri Sándor: Hogyan fizessünk? PEIL. I. évf. 24. sz. Pest, 1858. június 17., 602. oldal. Hasonlóképpen és némileg részletesebben foglal állást Filó Lajos: Tekintsük egyházunkat ne csak ideális, hanem reális oldalánál fogva is. III. rész. PEIL. I. évf. 18. sz. Pest, 1858. május 6., 450–451. oldal.

1500 Irinyi József: Az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évf. 1. sz., Pest, 1858. január 1., 7. oldal. Lásd még Ivánka Imre állásfoglalását: „Én az erőhatalom alkalmazását, a világi hatalom közbenjárását, egyházi életünkben a lehető legtrikább esetekre kívánom szorítani, mert véleményem szerint mindég a morális erő kárára van, ha anyagi erő támogatására szorul. Ha a nemfizetőkre az általam tervezett morális kényszer nem hat; a ki nem szegyenli, ha nevét évenként a kerületi, esperességi gyűlésekben, és egyházában is felolvassák, mint olyanét, ki csak heréje az egyháznak, azt én nem tisztelném meg az adó erőszakos behajtásával.” Ivánka Imre: Egyházi önmegadóztatás. PEIL. III. évf. 44. sz. Pest, 1860. november 4., 1429. oldal.

1501 Lásd pl. Nagy János gondolatait: „Azért gazdagabb életbe vágóbb eszmével nem lephette volna meg senki prot. egyházi közönségünket, mint egyházunk jeles tagja Irinyi J. a belső-missio nagyszerű eszméjével, mely mint gazdag tárház magában foglalja mind azt, valami csak egyházunk virágzó életére szükséges.” Nagy János: A belső-missio és a peresely. PEIL. I. évf. 30. sz., Pest, 1858. július 31., 745. oldal.

ságot is érdeklik.”¹⁵⁰² Ezen megközelítés szerint az államsegélyeket javasoló intervencióstól, és néhány függetlenségitől eltérően elfogadta az átmenetileg szegény, de független egyház koncepcióját, és nem tekintette a súlyos anyagi helyzet rendezését azonnali feladatnak. Az államsegélyek azonnali lehívása, vagy igénybevétele helyett egy hosszú távon fenntartható rendszer alapelveit dolgozta ki. Más függetlenségi szerzőtől eltérően a finanszírozás ügyét összekapcsolta a belső misszióval, a hitélet élénkítésével.¹⁵⁰³ Álláspontja szerint az anyagi szükségletek fedezéséhez elsőként a közösségek vallásosságát kell felébreszteni.

Nézetével többen egyetértettek, és a helyi viszonyok figyelembe vételével gyakorlati megoldásokat dolgoztak ki, többen az önfenntartó egyházközségek modelljének megalkotására tett kísérletet.¹⁵⁰⁴ Mint írtuk Irinyi József nem adott közre részletes módszertant, azonban az önkéntes adakozásokat nem szervezetlenül, hanem rendszerként értelmezte. Az adakozások összefogására szerinte az evangélikus Gusztáv-Adolf egyesülethez hasonló alapítvány lenne alkalmas.¹⁵⁰⁵ Véleménye szerint az adakozások az egyházak általános működési költségének fedezésén túlmenően az egyes gyülekezetek anyagi lehetőségét meghaladó kiadásokat is finanszírozza.¹⁵⁰⁶ A koncepció mögött az állt, hogy Irinyi József a francia és porosz állam centralista, államegyházi gyakorlata helyett az önfinanszírozás és öntevékenység alapján álló észak-amerikai modellt helyezte előtérbe. Szerinte a francia állam az állami fizetéseken keresztül teszi a lelkészeket és a tanítókat államszolgákká, s éppen a fizetések miatt várja el tőlük az állammal szembeni szolgálatot és lojalitást. A javasolt észak-amerikai modell megszervezés feltételének tekintette, hogy a szabad egyház kizárólag a hívőktől függjön, ne pedig külső tényezőktől. A szabad egyház megvalósításához elutasította az 1848. évi XX. törvény által előírt államsegélyeket, és az egyházi adó polgári hatóságokkal történő behajtását. Álláspontja szerint „a közpénztárból nyújtott jutalék, egyházi adók, és közhatalmi végrehajtások”¹⁵⁰⁷ helyett az „önkéntes adakozás, a persely azon alap, melyen legvirágzóbb egyházak”¹⁵⁰⁸ hosszú távon létrejöhettek.¹⁵⁰⁹ Az észak-amerikai modellt európai példákkal egészítette ki.¹⁵¹⁰ A szabad egyház megvalósításához álláspontja szerint a „benső missióra, a buzgóság kifejtésére, a hit föllevenítésére” kell fordítani minden igyekezetet.¹⁵¹¹ Amint fogalmazott: „az egyház benső életébe kell elevenséget önteni.”¹⁵¹² Tisza Kálmán későbbi állásfoglalásához hasonlóan¹⁵¹³ szerinte az államsegélyek az egyház

1502 Irinyi József: Még néhány szó az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évfolyam. 6. szám. Pest, 1858. február 11., 129. oldal.

1503 „eleveníttessék meg az egyház benső élete, és ekkor meg lesz szilárdulva, virágozni fog az igazi feladata szerint, bensőképpen, s anyagi szükségei is kétségtelenül gazdagabban lesznek fedezve, mintha kívülről jövő zsoldra alapítanók az egyházat.” Irinyi i. m. 9. oldal.

1504 Nagy János: Belső missio és a persely. PEIL. I. évfolyam. 30. szám. Pest, 1858. július 31. 745–751. oldal., Cékus István: Belső missio áldása. PEIL. I. évfolyam. 22. szám. Pest, 1858. június 3. 553–557. oldal., Mislei Károly: Belső missiora tartozók. PEIL. I. évfolyam. 9. szám. Pest, 1858. március 4. 201–203. oldal.

1505 Irinyi József: Még néhány szó az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évfolyam. 6. szám. Pest, 1858. február 11., 130. oldal.

1506 „különösen a tan- és olvasókönyvek, a tudomány haladásával lépést tartó minőségben, s kellő számmal kiadása, a közintézetek, iskolák, árvaházak segélyezése, az egyház szolgálatában elaggodtak nyugdíjazása, az elszórtan lakókhöz utazó lelkészek küldése.” Irinyi i. m. 132. oldal.

1507 Irinyi József: Az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről in. PEIL I. évfolyam 1. szám. Pest, 1858. január 1. 7. oldal.

1508 Irinyi i. m. 7. oldal.

1509 „Hogy mától holnapig, más uton, gyorsabb lehetne a segély, az meglehet, az meglehet; de ne feledjük, hogy szerves egész életbelépéséről, a jövő rendezett megalapításáról van szó, s hogy annál fogva itt szembeszökőleg a távolabbi a távolabbi a magasabb cél.” Irinyi József: Még néhány szó az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évfolyam. 6. szám. Pest, 1858. február 11., 133. oldal.

1510 Irinyi i. m. 129–130. oldal.

1511 Irinyi József: Az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről in. PEIL I. évfolyam 1. szám. Pest, 1858. január 1., 8. oldal.

1512 Irinyi i. m. 8. oldal.

1513 Ezt erősítette meg Tisza Kálmán is: „megérthetővé tették (utalva Irinyi Józsefre), mennyire káros az egyház beléletére nézve minden kívülről jövő segedelem, mely midőn külső befolyásnak nyit utat, egyúttal a hívekre nézve a restség s tétlenség párnájává válik”. Tisza Kálmán: Az elnökség és a fizetés a magyar prot. egyházban.

autonómiája mellett a hitéletét is veszélyeztetik, s az egyház passzivitását eredményezik: a „kényelem vánkosan feküdvé bizonyosan el fog aludni; az önkormányzatnak, az egyházi ügyek iránti érdekeltségnek legvalódibb alapja, magva meg lesz szüntetve.”¹⁵¹⁴ Az államsegélyek okozta passzivitás helyett elsőként ő fogalmazta meg a Lapban az aktív, tevékenységeivel, különösen a belső misszióval eredményeket elérő egyház iránti igényt. Cékus Istvánéval azonos¹⁵¹⁵ álláspontja szerint az aktivitás tekinthető a pénzügyi bevételek feltételének. Irinyi József egyértelműen az egyháztagnak hitéletétől tette függővé a bevételek összegét. A fenti felvetések mellett lényeges ütközőpont volt a függetlenségi és az intervenciók csoport között a tanító és a lelkész helyzete. Az intervenciók úgy gondolták, hogy a tanítónak és a lelkészeknek a nagyobb fizetések adnak nagyobb tekintélyt, a függetlenségek ezzel szemben a nagyobb felkészültséget, műveltséget és a keresztyén valláserkölcsei életvitelt javasoltak. Az egyházi fejlesztések feltételét tehát mindkét csoport az egyházhivatalnokok tekintélyében azonosította. Irinyi véleménye szerint a „valóban tudományos, akarat-erőben edzett, apostoli buzgóságú, vértanúi lelkesedésű, valódi élő hittel bíró lelkészek”¹⁵¹⁶ képesek hatni a társadalom osztályaira, és alkalmasak benső misszió megvalósítására, másokban élő hitet, buzgóságot előidézni.¹⁵¹⁷

Amíg Irinyi Józsefnél az egyházi hitéletet segítő belső misszió és az egyház autonómiájának szempontja¹⁵¹⁸, egyaránt meghatározó tényező volt a finanszírozási rendszer alapelveinek tekintetében, addig Ballagi Mór elsősorban az egyházi autonómiát és az egyházi pénztárat hangsúlyozta. Ballagi Mór az önkormányzatiság alapelvét már a Lap megindulásakor rögzítette, mint fogalmazott: „Krisztus ma és holnap s mindörökké ... az egyháznak jelszava, s alapja, a melyen áll, s melyről leterünie semmi körülmények között nem szabad. ... s azért méltán követeljük, hogy egyházunk ügyeibe viszont senki se avatkozzék, kinek nem dolga ... Ezt nevezzük mi egyházi autonómiának.”¹⁵¹⁹ A koncepció érvényessége kiterjedt a tanügy és a finanszírozás területére is. Az egyház és iskolák finanszírozásakor bár elismerte az egyházi alkalmazottak egzisztenciális nehézségeit, de annak orvoslását nem az önkormányzatiságot veszélyeztető külső tényezőktől várta, mint írta: „a papok és tanítók fizetése a hivatal fontossága és felelősségével semmi arányba nem tehető, – minimumon áll, – ez tudvalevő tény ... és tovább nem palástolható baja egyházunknak, mely kell, hogy mind azok komoly gondolkodását igénybe vegye, kiket az egyház és iskola java igazán érdekel. Más részről van a magyar protestáns egyház- és iskolának egy kincse, melyet semminemű, még oly nagy baj elhárítása kedvéért, semmi földi előnyért áruba bocsátani nem szabad; meg lévén győződve, hogy amaz őseiről ráháromlott drága örökség nélkül, ha jelenben való létezése nem is, de jövőbeli fenmaradása mindenesetre kérdésbe van téve. Értem az egyház és iskola belrendezésének önállóságát, az egyház önkormányzati jogát. [...] Vannak, kik az egyház és iskola szükségeinek fedezését az államtól várják, s abban a reményben élnek, hogy akkor csupa boldogság lesz az egyházzolgák élete, – nem lesz többé szegény pap, szegény tanító, hanem lesznek csupa urak, kiket az együgyű földművelő tíz

PEIL. I. évf. 13. sz. Pest, 1858. április 1., 301. oldal.

1514 Lásd Irinyi József: Még néhány szó az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évfolyam. 6. szám. Pest, 1858. február 11., 133. oldal.

1515 Lásd Cékus István hasonló véleményét: „hogya egyházainkat a virágzás korára kívánjuk emelni és ezt joggal követeli az egyház, ne a hitetlenség és kényelem párnáján heverjünk, hanem hivatásunknak híven, lelkiismeretesen megfeleljünk s egyházaink szellemi és anyagi jóléte épületéhez éjjel és nappal, csüggedni nem tudó buzgósággal hordjuk a megkívánt követ.” Cékus István: A benső missio áldása. PEIL. I. évfolyam. 22. szám. Pest, 1858. június 3., 557. oldal

1516 Irinyi József: Az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1., 8. oldal.

1517 Irinyi i. m. 8. oldal. Vess össze: Cékus István: Győzzön ami jobb. PEIL. I. évf. 10. sz. Pest, 1858. március 11., 229. oldal 1858 továbbá: Jancsovics István: Miben van jövőnk? PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. január 28. 88. oldal. Lásd még: Cékus István: A benső missio áldása. PEIL. I. évf. 22. sz. Pest, 1858. június 3. 557. oldal.

1518 Lásd az egyházalkotmánnyal kapcsolatban írt tanulmányát: Irinyi József: Még néhány szó az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évfolyam. 6. szám. Pest, 1858. február 11., 129–133. oldal.

1519 B. M.: Az egyházalkotmány alapföltételei. PEIL. Első évfolyam. 1. szám. Pest, 1858. január 1., 3. oldal.

lépésről már süvegelni fog.”¹⁵²⁰ Literáti János javaslatát helytelenítve¹⁵²¹ rögzítette, hogy aki az államsegélyek révén „az ég legszabadabb adományát, a vallást s annak intézetét, az egyházat a statusgépezetbe illeszteni akarja, hogy az állam exigenciái szerint kimért körökben úgy mozogjon, amint a világi érdek kívánja: annak sem a status igazi érdeke, sem a vallás szellemi természetéről tiszta fogalma nincsen.”¹⁵²² Ballagi Mór az államsegélyeket nemcsak az autonómiával tartotta összeegyeztethetetlennek, de alkalmazását gazdasági tekintetben sem tartotta racionálisnak.¹⁵²³ Ballagi Mór szerint az önfinanszírozás kidolgozását az egyházi és iskolai reformok is szükségessé teszik. Simon Józseffel és Baksai Dániellel tartalmában közel azonosan fogalmazta meg, hogy az egyház és a népiskola csak abban az esetben lehet a hitélet és a haladás eszköze, ha a megfelelő működéséhez szükséges anyagiak rendelkezésre állnak. Álláspontja szerint az elkötelezett, de egzisztenciálisan kiszolgáltatott egyházi alkalmazottak pénzügyi helyzetük alapján nem felelnek meg a modernizáció követelményeinek¹⁵²⁴ ugyanakkor „... az egyház java és érdeke követeli, hogy minden szolgálatban munkás tagjai az általa kitűzött magas célok kivételére alkalmas helyzetbe tétessenek.”¹⁵²⁵ Amíg az államsegélyeket az autonómia védelme miatt elutasította, addig az egyház fennmaradásáért és a népvallásos neveléséért, mint az egyház boldogságának zálogáért¹⁵²⁶ elkészítette finanszírozási koncepcióját. Az önkéntesség alapján nem változtatott, de az adakozásokat szervezettebb formákkal, kiemelt mértékben a nyolc egyházkerület kezelésében működő egyházi házi pénztár eszméjével váltotta fel. A belső misszió helyett a protestáns társadalom vagyonosabb részét szólította fel az adakozásra, a házi pénztár feltöltésére. Az egyházi domestica, más nevén házi pénztár, közalap, vagy közalapítvánnyal kapcsolatos lobbitevékenységet nagyrészt Ballagi fejtett ki a Lapban. Révész Imre értékelése szerint az „5 millió forintnyi alaptőkéjű „cassa domestica” (az elnevezés valószínűleg a vármegyei önkormányzatok „házipénztáráról” van másolva) létesítését egyszeri vagy évenkénti adományok útján: ennek évi 5%-os kamatja szolgálna az egyház folyó szükségletei fedezésére, különösképpen is a szegény egyházközségek és lelkészek megsegítésére.”¹⁵²⁷ Az egyházi pénztár eredeti célja szerint többek-között fedezi az egyház általános folyó szükségleteit, a leszakadó tanintézetek felzárkóztatását, a szegény egyházközségek, a közhasznú karitatív intézeteket, a kedvezőtlen egzisztenciális helyzetben lévő alkalmazottakat.¹⁵²⁸ A közalaphoz is nevezett pénztár kezelésével a

1520 „a 200 írt. összes évi jövedelem mellett didergő nagycsaládú lelkésztársunk, vagy még az ily állomás után is epedve néző iskolamester, – de nekünk a mindennapi kenyerünk nincs meg, és mind ezen szép beszédek nyomorunkon nem segítenek...” -B. M.: Országos egyházi domestica. PEIL. I. évfolyam. 5. szám. Pest, 1858. február 4., 107. oldal.

1521 „Vannak, kik az egyház és iskola szükségeinek fedezését az államtól várják, s abban a reményben élnek, hogy akkor csupa boldogság lesz az egyház-szolgák élete, – nem lesz többé szegény pap, szegény tanító, hanem lesznek csupa urak, kiket az együgyű földművelő tíz lépésről már süvegelni fog.” B. M. i. m. 105. oldal.

1522 B. M. i. m. 106. oldal.

1523 B. M. i. m. 106–107. oldal.

1524 „A világ haladt, a paptól és iskolamestertől a társaság mind többet-többet vár; az ügyvitel mindég bonyolodottabb, a hivatal napról-napra terhesebb lesz, – hogy feleljünk meg ezen, egész embert kívánó igényeknek, midőn szükséggel legjobb erőnket a gond emészti meg? S ha az élet testi kényelmeiről szívesen lemondunk; ha a legszigorúbb nélkülözéseket szívesen tűrjük is: szabad-e a szellem kívánalmait elhanyagolnunk? pedig ezek korunkban szinte anyagi eszközök nélkül el nem érhetők. Hát végre még a család! gyermekek ellátása és neveltetése, az özvegyiségre, árvaságra jutható családtagok jövődjéről való gondoskodás!” B. M. i. m. 107. oldal. Vesd össze: Simon József: Még egyszer: „Nincs más választás.” PEIL. I. évfolyam. 45. szám. Pest, 1858, november 13. 1135. oldal és Tisza Kálmán: Az elnökség és a fizetés a magyar prot. egyházban. PEIL. I. évf. 13. sz. Pest, 1858. április 1., 300. oldal.

1525 B. M. i. m. 108. oldal.

1526 „... az egyház és a nép vallásos nevelése, mely nélkül e földön sincs boldogság, édes gyümölcsöket csak az önkénytes buzgóság ápoló karjai közt terem; hogy nem a világi hatalom kényszerének, hanem íjt egyház autonómiájának van azon szellemi hatálya, mely működésének kellő anyagi alapot is képes teremteni...” B. M. i. m. 108. oldal.

1527 Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957., 109. oldal.

1528 A részletes célokért lásd. Ballagi Mór: Tájékoztató az egyházi domestika ügyében. PEIL. I. évfolyam, 47. szám. Pest, 1858, november 27., 1177–1182. oldal.

négy református és a négy evangélikus egyházkerületet tömörítő egyetemes konferenciát¹⁵²⁹ bízta meg tervében. A kezelőbizottság jogköre szerint határozatot hoz a befolyt összegek hovafoordításáról, kezeléséről, arányos felosztásáról. A házi pénztár forrását az önkéntesen befizetendő birtokarányos egyházi adóban határozta meg, az önkéntességet egyúttal erkölcsi kötelességnek tekintette, mint fogalmazott: „a ki akármely társaság élő tagjai akar lenni, szükség, hogy a társaság teendőihez is erejéhez képest járuljon, terheiben részt vegyen.”¹⁵³⁰ A bevételek forráscsoportját kiemelt mértékben a polgári osztályokban és a birtokos nemességben határozta meg. Utóbbival szemben részben a világi elnökségre való törekvés miatt is történelmi példákra hivatkozva¹⁵³¹ fokozott elvárást fogalmazott meg: „itt az alkalom kitüntetni, hogy az egyház önállóságát igaz tiszta lélekből, őszinte szándékkal szeretitek, hogy az egyház önállóságáért áldozni is tudtok. – Ha a zöldsztal mellett tietek az első hely, legyetek első az egyház segélyezésében is, hogy elnémuljon a vád, mintha csak azért buzognátok az autonómia mellett, mert hiúságtoknak hízeleg fényes dictiók által, ha csak ideig-óráig is, fensőbbségetek éreztetni. [...] a keresztyén egyházban pedig, melynek tana szerint a birtok nem egyéb, mint vagyonának Istentől rendelt sáfára, ezen elv oly sarkalatos, hogy a nélkül az egyház külső fennállása nem is képzelhető.”¹⁵³² Az egyházi adó mértéknek meghatározásával kapcsolatban vázlatos módszertant állított össze.¹⁵³³ A részletek közlése helyett csak annyit emelünk ki, hogy a protestáns nagybirtokosokkal szemben a birtokarányos egyházi adó helyett a Széchenyi István -féle holdankénti garasos adó átdolgozott változatát a krajcáros birtokadót várta el erkölcsi kötelességként.¹⁵³⁴ Az egyházi közalap másik célcsoportját a „kisebb – módú”¹⁵³⁵ polgári hivatásokat betöltő, közel százharmincezerre becsült kereskedőnek, kézművesnek, lelkésznek, tanárnak, tisztviselőnek, ügyvédnek, orvosnak ezzel szemben jövedelemarányosan kellene megadóztatniuk magukat.¹⁵³⁶ Megállapíthatjuk, hogy Ballagi Mór a protestáns egyházak független fennmaradásának zálogát erkölcsi teherként egyértelműen az általánosan vett néposztályok ellenében a tehetősebb polgárok, és nagybirtokosok kezébe helyezte.

Az egyházi közalapot a függetlenségi bár nem fogadták el eredeti változatában, a legnagyobb kritikát az intervenciós oldal fogalmazta meg. Simon József például helytelenítette, hogy a közpénztár nem az egyházak és az iskolák általános szükségét fedezi, hanem a patrónusok szándékát figyelembe véve célzott ügyeket támogat. Ilyen ügynek tekintette a pesti protestáns főiskola megszervezését.¹⁵³⁷ Többen helytelenítették, hogy az általános kiadások fedezése, különösen a nehéz helyzetben lévő tanítók és lelkésze jövedelemkiegészítése, és a leszakadó tanintézetek finanszírozása helyett kizárólag az adakozók által kijelölt célokra fordíthatóak a támogatások. Következésként nem rendszerszintű, hanem specifikus finanszírozási modellről volt szó álláspontjuk szerint.¹⁵³⁸

1529 „Ez öszveg képezne aztán országos egyházi domesticát és szolgálna az egyház folyó szükségeinek fedezésére. - kezelési módja, mirefordítása és mi arányban való elosztása akár közvetlen a 8 superintendentiának egyetemes conferentiája, akár közvetve megbízottai által határozatván el.” Lásd B. M.:Országos egyházi domestica. PEIL. I. évfolyam. 5. szám. Pest, 1858. február 4., 109. oldal.

1530 B. M. i. m. 108. oldal. Lásd még Hajnal Ábel: Egyházi domestica s prot. egyetem. PEIL. II. évfolyam. 16. szám. Pest, 1859. április 16., 436. oldal.

1531 Lásd B. M.:Országos egyházi domestica. PEIL. I. évfolyam. 5. szám. Pest, 1858. február 4., 110. oldal.

1532 B. M. i. m. 108. oldal.

1533 A módszertant lásd. B. M. 108–109. oldal.

1534 B. M. i. m. 107. oldal.

1535 B. M. i. m. 107. oldal.

1536 A számításokat lásd B. M. i. m. 109. oldal.

1537 „az önkényt felajánlott krajcáros adót, és ez meglehet, bizonyos egyes célra, például: a pesti prot. egyetem legalább részbeni felállítására elégséges leend. ... De hát a többi kiáltó szükségünkkel mi történjék? Simon József: Még egyszer: „Nincs más választás” PEIL. I. évfolyam. 45. szám. Pest, 1858. november 13., 1134. oldal. Lásd még Simon i. m. 1133–1135. oldal.

1538 „... melyek az ajánlásokból bejövendenek, időközben sem haszonnélkül heverni, hanem fordíthatók ideiglenesen akár a pesti protestáns főiskolára, akár – az ajánlók kívánságaikhoz képest – más üdvös célokra és ki állhat jót érte, mikor leszen eszközölhető egyházkerületileg ezen *'protestáns közpénztárra* a rendes szabályos kivetés.” Dráskóczy Sámuel: Még pár szó a protestáns egyházi közpénztárról. PEIL. II. évfolyam. 16. szám. Pest, 1859. április 16. 434. oldal.

A protestáns főiskola megszervezésére adakozó nagybirtokosok ugyanakkor éppen a főiskolától várták az egyházi anyagi nehézségeinek konszolidálását hosszútávon, mint Tisza Kálmán fogalmazott: „Így fölélesztett szellemi erők egyedül azok: melyek egyházunknak nemcsak szellemi, de anyagi felvirágzását is biztosítják.”¹⁵³⁹ Az összetett kérdés egyik alapját az adta, hogy a nagybirtokosok egy része csak azzal a feltétellel mondott le a dotációk irányításáról, ha az egyházkerületek megszervezik a közpénztár felügyelő bizottságát, annak megalakulásáig továbbra is a protestáns tudomány javára adakoztak. A dotációk irányítását, ügyszó kötését mutatja Telek Sándor álláspontja: „ezen felajánlott összeget a pesti protestáns papnövelde pénztárába kötelezem magam befizetni, annak hovaforrására nézve igénytelen befolyásomat fenntartván.”¹⁵⁴⁰ A nagybirtokosok álláspontját többen átvették, s a Lap az első három évfolyamban külön részt szentelt a támogatók nevének és a felajánlott összegek közlésének.¹⁵⁴¹ A nagybirtokos nemesség közül Tisza Kálmán a protestáns főiskola támogatása mellett megerősítette a függetlenségi csoport koncepcióját. Az önfinanszírozással kapcsolatban kijelentette, hogy az államsegélyek helyett a hívek buzgóságára kell építeni „az egyház jövőjét, csak ez a biztos alap.”¹⁵⁴² A hívek alatt azonban Ballagi Mórtól eltérően nemcsak a nagybirtokos nemességet és polgári osztályokat értette, hanem valamennyi társadalmi osztályt. Finanszírozási rendszerében¹⁵⁴³ az államsegélyek kiváltására alkalmas házipénztárral összekötötte az egyházkerületi alapokat is. Feladatukként jelölte meg: „a kebelébeni szegényebb egyházak segítessenek, minden az összes magyar prot. egyház érdekében teendő költségek fedeztessenek, zsinati stb. kiadások fizetessenek, a tanintézetek gyámolítottassanak, tanárok nyugdíjaztassanak.”¹⁵⁴⁴

Tisza Kálmánnal Teleki Sándor egyetértett a házipénztár kezelőbizottságának megszervezésében, ugyanakkor Tiszát kiegészítve a pénztár feladatai közé sorolta a protestáns főiskola támogatását, a népiskolák, a középiskolák és akadémiák, valamint a szegényebb egyházközségek segítségét. Az elvi kérdéssel összefüggésben Teleki Sándor is az önfinanszírozás koncepcióját hangsúlyozta, amelyet mint írta: „a mostani válságos időben főtörekvésünknek kell tartanunk!”¹⁵⁴⁵ A holdankénti krajcáros adó tervének elfogadása¹⁵⁴⁶ mellett Teleki Sándor a házipénztár megszervezéséért az egyházkerületek feladatává tette az ügy megvitatását, a kerületnek javasolta, hogy „nézetét egy javaslatban hovahamarább terjessze elő, hogy több javaslatokból egy általános egyházi domesticára a főelvek megállapításának, és ez által ez üdvös eszme a várt gyümölcsöt meg is hozza.”¹⁵⁴⁷ A házipénztár megszervezéséig viszont az adományozók jogának tekintették a támogatandó ügy kijelölését. A pénztár forrásainak tekintetében Tisza Kálmánhoz hasonlóan hangsúlyozta, hogy az adakozásban a nagybirtokos nemesség mellett a protestáns társadalom többi osztályának is részt kell vennie: „nehogy biztos alap hiánya miatt, az egyesek lelkesedése kívánt eredmény nélkül szalmatűzként ellobbanjon.”¹⁵⁴⁸ A forrásfelhasználás tekintetében kiemelte, hogy a házipénztár csak abban az esetben lehet népszerű, és csak akkor válthat ki nagyobb mértékű közadakozást, ha a pénztár pontosan rögzíti a finanszírozandó ügyeket. Az egyik ügycsoportot szerinte az egyházi oktatásrendszernek kell jelentenie, s ezen belül egyik ügynek a népiskolát tartotta, mint fogalmazott: „tekintsünk

1539 Tisza Kálmán: Igénytelen nézetek. PEIL. I. évfolyam. 39. szám. Pest, 1858, október 2., 969. oldal.

1540 Visszhang ifj. báró Vay Miklóshoz. PEIL. I. évfolyam. 31. szám. Pest, 1858. augusztus 7., 777. oldal.

1541 Lásd pl. PEIL. 1859. 155. oldal; PEIL. 1859. 276. oldal.; PEIL. 1859, 323. oldal.

1542 Tisza Kálmán: Az elnökség és a fizetés a magyar prot. egyházban. PEIL. I. évfolyam. 13. szám. 301. oldal.

1543 Tisza i. m. 301–303. oldal

1544 Tisza i. m. 301. oldal.

1545 Teleki Sándor: Viszhang ifj. Vay Miklóshoz. PEIL. I. évfolyam. 31. szám. Pest, 1858. augusztus 7., 777. oldal.

1546 „Azonban addig is azon meggyőződésben lévén ... hogy tisztelt barátom felszólalása s példájának viszhangja legyen, szívesen fogok vele kezét, s a krajcáros holdankénti adakozáshoz hozzájárulok, s fekvő birtokom után 150 pforintnyi összeget, még ez évben, t. i. augusztus 1-ső napjától számítva, tíz éven át rendszeren fizetni magamat ezennel kötelezem. Miután pedig az egyházi domestica egyik feladatának vélem az egyes közintézetek felvirágzására közremunkálni mindaddig, míg ezen ügy közös megállapítása meg nem történik, s e részben végintézkedés nem tétetik, ezen felajánlott összeget a pesti protestáns papnövelde pénztárába kötelezem magam befizetni, annak hovaforrására nézve igénytelen befolyásomat fenntartván.” Teleki i. m. 777. oldal.

1547 Teleki i. m. 777. oldal.

1548 Teleki Sándor: Igénytelen nézeteim. PEIL. I. évfolyam. 48. szám. Pest, 1858. december 4. 1209. oldal

mindenekelőtt népiskoláinkra, melyeknek siralmasan tengődő állapotjukat minden lépten tapasztalhatjuk, hol a nyomorú fizetés mellett csoda, ha itt-ott találunk csak nemes hivatását felfogni tudó s szent hivatalának megfelelő egyént; vagy miután csekély fizetésük nem nyújt csak annyit is, hogy mindennapi anyagi – hát a szellemiekre mi jut? – szükségüket fedezhessék: kéntelenek vagyunk elnézni, hogy maguk és családjuk biztosítása végett, a nevelés nagy kárára, hivatalukhoz nem illő keresetmódokhoz nyúljanak; vagy elkeseredésükben egész gyülekezetet botránykozató lépésekre vették emelkedni.¹⁵⁴⁹ A források vonatkozásában a birtokos nemességet és más protestáns társadalmi osztályokat egyaránt felszólította a testvériség nevében az adakozásra: „minden protestáns kivétel nélkül, járuljon ha bár filléréivel is, az áldozat oltárához [...] hiszen számtalanok vannak kiknek kevés vagy éppen semmi földbirtokuk sincsen ... mégis az adakozás alól kivonják magukat.”¹⁵⁵⁰ Álláspontja szerint, ha a földbirtokos a holdja után részt vesz az adakozásban, minden más protestánsnak is az ingó, vagy keresete után szerzett vagyona után „egy közösen megállapított kulcs szerint járuljon az egyházi domestica pénztárhoz.”¹⁵⁵¹ Összefoglalva megállapítható, hogy az adakozás eszméjét csak abban az esetben fogadta el Teleki Sándor, ha a valamennyi protestáns osztály támogatásáról biztosítja a házipénztárat.

A nagybirtokos nemesség egyes képviselőivel ellentétben Tolcsvai Nagy Gedeon az alapelvek rögzítése mellett részletes számításokkal kiegészített költségvetést közölt tanulmányaiban. A függetlenségi csoport értékrendjével összhangban támogatta az önfinanszírozást¹⁵⁵² és helytelenítette az államsegélyt és az egyházi adó állami behajtását.¹⁵⁵³ Irinyi Józseffel megegyezően az önfinanszírozás alapját a hitélet élénkítésétől és az ennek eszközének tekinthető belső missziótól várta, mint írta: „belmissio tehát, buzgóság kifejtése és hit elevenítése az egyedüli út, melyen egyházunk anyagi szükségsein is segíthetünk.”¹⁵⁵⁴ Tekintettel arra, hogy a koncepciótól csak hosszú időtávon várható eredmény, módszertani útmutatásaival a pillanatnyi megoldást kívánta bemutatni.¹⁵⁵⁵ A házipénztárnál differenciáltabb szervezetét az általános, a helyi és a filantróp részek alkották. Amíg az általános szervezet az egyházkormányzat valamennyi kiadását, az akadémiákat, a tanítóképzőket, és a tervezett pesti teológiai főiskolát, valamint a kerületi leánynevelő közintézeteket finanszírozza, addig a helyi szervezet az egyházközség kiadásait, különösen a templomok, az iskolák és az alkalmazottakat támogatja. Ezekkel szemben a filantróp szervezetek az egyházi alkalmazottakat, illetve hozzátartozóikat segítyezik, különösen a hátramaradt özvegyekről és árvákról, valamint az idősekről és szegényekről gondoskodva. A bevételi források tekintetében részletes módszertant dolgozott ki, az egyházi adóként is értelmezhető, vagyoni osztályok szerinti fizetendő összegek beszédésével nem a

1549 Teleki i. m. 1209. oldal

1550 Teleki i. m. 1210. oldal. Lásd még: „Nem elég, hogy csupán némely földbirtokos adja holdja után a megállapított összeget, ki kétségen kívül az ügy iránti szeretetből tette az ajánlatot, hanem kivétel nélkül óhajtanám, ha minden birtokos átlátná ennek célszerűségét, s tenné meg ajánlatát tehetségéhez képest.” Teleki i. m. 1210. oldal. Lásd. ennek indoklását: „az adakozás alól kivonják magokat s mindenben csak a tekintélyesebb állású és családi neveknél fogva különben is sok oldalról igénybe vett s náluknál valóságos szegényebb nagyobb földbirtokosokra utalnak, nem gondolván azt, hogy nekik éppen oly kötelességek vállalt vállhoz vetve a szent célt elősegíteni! Ismerek egyéneket, kik hivatalok vagy egyéb keresetök után, sok földbirtokosnál kényelmesebben, gazdagabban élnek, kíváncsian lesik, hogy egyik vagy másik jó célra a földbirtokos osztály mily áldozatot hoz, de ha felszólítatnak, hogy járuljanak ők is a szent célhoz, mindjárt vagyontalanságukkal, tehetetlenségükkel állanak elő.” Teleki i. m. 1210 – 1211. oldal.

1551 Teleki i. m. 1211. oldal.

1552 „osztom pedig ezen lapok 1-ső és 6-dik számaiban „az egyház anyagi szükségéi fedezése” címe alatt közölt cikkeiben teljesen kimerített, itt ismételné feleslegesnek tartott alapos okokból.” Tolcsvai Nagy Gedeon: Az egyház anyagi szükségéi fedezéséről. PEIL. I. évfolyam. 16. szám. Pest, 1858. április 22., 385. oldal.

1553 „azoknak véleményét, kik azt birtokaránylagos kivetés, és ennek az állam általi beszédése útján kívánnák kieszközölni, – valamint azokat is, kik államsegélyezésre kívánnak támaszkodni, – egyáltalában nem osztom.” Tolcsvai i. m. 385. oldal

1554 Tolcsvai i. m. 385. oldal.

1555 „... a belmissio azon nagyszerű hatást, melyet attól méltán várunk, mától holnapig, elő nem idézheti, némi gyakorlati intézkedések által vélek célt érhetni, melyek egyébiránt, szélesebb értelemben, szintén a belmissiohoz, csak hogy nem éppen a hit felelevenítésének magasabb régióiba tartoznak.” Tolcsvai i. m. 385. oldal.

polgári közigazgatási szerveket bízta meg, hanem befizetésükért a felhívást, „a hívők áldozatkész-
 gének felvillanyozásra.”¹⁵⁵⁶ A függetlenségi csoport más tagjától eltérően Tolcsvai Nagy Gedeon a
 finanszírozási rendszer tervezésekor különbséget tett az egyház általános költségeinek és az egyházi
 fenntartású népiskolák finanszírozása között. Amíg az előbbieket esetében más függetlenségéhez ha-
 sonlóan az autonómia erodálása és a hitélet csökkenése miatt helytelenítette az egyházi adó állami
 behajtását¹⁵⁵⁷, addig az egyházi népiskolák esetében más véleményt fogalmazott meg.¹⁵⁵⁸ A koncepció
 szerint a finanszírozás megosztása ellenére az egyház és az iskola egysége nem csökken, a jog-
 állás változatlan marad: „az egyház és iskolák igazgatása ugyanazon kezek között maradand, mint-
 hogy e két intézet egyen- és célszerű igazgatásában rejlik mindkettőnek lépésről lépésre előhaladá-
 sa és felvirágzása.”¹⁵⁵⁹ A népiskolák esetében ebből adódóan helyesnek vélte az adó végső esetben
 polgári karhatalommal történő behajtását. A kényszerítő eszközök „káros visszahatás félelme nél-
 kül”¹⁵⁶⁰ alkalmazhatóak. A birtok- és jövedeleमारányos iskolaadók kötelező befizetése „mind igaz-
 ságos, mind egyedül célravezető.”¹⁵⁶¹ A finanszírozási koncepcióját a népiskola funkciójára építette.
 Az egyházi népoktatást olyan közszolgáltatásként értelmezte, amelyet egyház az államtól átvállalva
 állami közfeladatokat és részbeni állami célokat valósít meg. Álláspontja – amely tartalmában több
 ponton azonos volt az 1868. évi népoktatási törvény indoklásával, valamint a katolikus főrendek né-
 zetének egyes részeivel – szerint „ha már most igazságos és méltányos az, hogy élete, becsülete és
 vagyona biztosítására minden állam polgára, jövedelme arányában évenként adózzon: mennyivel
 igazságosabb és méltányosabb az, hogy az iskolákra, – mely a valláserkölcstan útján a felebb érin-
 teteknek is nem kevesebb biztosításul szolgál, mint a polgári hatóság csendőrei és fenytő törvé-
 nyei; – de ezen felül lelki jelen és jövő üdvünknek, közvetve az egyház útján, – szellemi és anyagi
 kifejlődésünk- és felvirágzásunkból eredő elveinknek, s elérhető földi boldogságunknak egyedüli és
 közvetlen tényezője, – szinte birtok- vagy jövedeleमारánylag minden protestáns állampolgár, min-
 den kivétel nélkül adózzon, sőt a hátrálkodók polgári hatalom segélyével kényszeríttessenek ebbeli
 tartozásuk pontos lerovására.”¹⁵⁶² A koncepcióban a protestáns egyházak által nyújtott keresztyén
 valláserkölcsei értékrenden alapuló népoktatás a társadalmi stabilitás tényezőjeként jelenik meg. Sú-
 lyát az állami karhatalom súlyához hasonlítja, de azoknál hatékonyabb eszköznek tekinti. Emellett a
 polgári modernizáció tényezőjeként a szellemi és anyagi fejlődés feltételeként értelmezi. Az iskola-
 adót az állami célok mellett az egyházi hitélet és a protestáns öntudat vonatkozásában is lényeges
 faktornak tartja. Véleménye szerint a népiskolák az egyház „nélkülözhetetlen tápláló gyökerei.”¹⁵⁶³
 Az elvek rögzítése mellett Tolcsvai Nagy Gedeon tanulmányának részeként elkészíti a protestáns is-
 kolarendszer finanszírozásának metodikáját is. A terv szerint a protestáns oktatásrendszer csúcán a
 pesti teológiai főiskola helyezkedik el, amelyet a későbbiekben a protestáns országos egyetem rang-
 jára kell emelni, ez alatt és ezzel összekötésben működik egyházkerületenként egy lelkész- és ta-
 nítóképző fakultással rendelkező főiskola, és a kerület protestáns lakosságához mérten egy vagy két
 gimnázium, helyi szinten az egyházközség tart fent a három – hat éves gyermekek számára óvodá-

1556 Ennek pontos részletes kidolgozását lásd. Tolcsvai i. m. 386–388. oldal.

1557 „minden erőszakosan kényszerítő módot, káros visszahatásnak vélek, – mely a hit elevenülése, kegyes érzések
 ébredése helyett, csak közönyösséget nevelhet, sőt tán elhidegülést is szülhet.” Tolcsvai i. m. 574 – 575. oldal.

1558 Tolcsvai Nagy Gedeon: Függetlenség az egyház anyagi szükségéi fedezéséről írt cikkemhez, és még valami. PEIL. I.
 évfolyam. 23. szám. Pest, 1858. június 10., 574. oldal.

1559 Tolcsvai i. m. 574. oldal.

1560 Tolcsvai i. m. 575. oldal.

1561 Tolcsvai i. m. 575. oldal.

1562 Vesd össze Eötvös József indoklásával: „A gyermekek taníttatása nem csupán a szülőknek, – hanem a község
 minden lakosának érdekében áll, és hasznára van. Ha minden becsületes polgárnak érdekében áll, hogy a közrend
 s biztonság fenntartására tisztviselők állíttassanak, és hogy a gonosztevők megbüntettessenek, és e célokra
 szívesen fizet is ; legalább is annyira érdekében áll, hogy azon emberek, a kik között él, értelmesekké,
 szorgalmasakká, és becsületesekké neveltessenek. [...] mert a felhozott okoknál fogva is az államnak ép úgy joga
 van a közoktatásra minden polgárt megadóztatni, mint a honvédelemre és a közbiztonság fenntartására.” Eötvös
 József: A népoktatási törvény motivációi. In: Az 1865/8-diki országgyűlés népoktatási bizottságának munkálatai.
 Légrády Testvérek, Pest, 1869., 259. oldal.

1563 Tolcsvai i. m. 575. oldal.

kat, a hat – tizenkét éves gyermekek részére népiskolákat. Az oktatási rendszert alapítványok tőkéinek kamatából, valamint a családfők részére megállapított birtok- vagy jövedeleमारányos adóval kívánta fedezni.

12.2. Állami intervenció

Az állami intervenció egyes történelmi okaiból érdemes kiemelni Révész Imre, elsősorban reformkorral kapcsolatos értékelését: „Hiszen akkor erre [állami fizetésekre] már nevezetes külföldi példák állott előttük: nemcsak a protestáns többségű államokban szolgáltatta a protestáns lelkészek javadalmak több vagy kevesebb részét az állampénztár (bár voltak olyan protestáns „szabadegyházak” is, amelyek az államtól való függést ebben a formájában nem vállalták s megélték a saját, rendszerint a jobbmódú polgári középrétegekhez tartozó híveinek egyházfenntartó adományaiából) – hanem az óriási katolikus többségű Franciaországban is. I. Napóleon óta az állami költségvetésbe volt felvéve, a katolikuséval együtt, a protestáns lelkészek fizetése (sőt még a zsidóké is): az állászerű létminimumot minden lelkészi állás számára az állam fizette, ezt aztán a helyi gyülekezetek kiegészíthették, ha tudták és akarták [...] s így a magyarországi protestáns lelkészek természetesen gondolhattak arra, hogy a liberális nemzeti átalakulás öneik is megfogja hozni javadalmi helyzetük helyzetük ilyenféle rendezését: hadd lehessenek már egyszer ők is „falu cselédjeiből” állami tisztviselőkké.”¹⁵⁶⁴ Az önfinanszírozás eredményeit Baksai Dániel, Jakabfalvy András, Simon József, és Literáti János kérdőjelezte meg a két folyóiratban. Baksai Dániel, Jakabfalvy András kizárólag a Füzetekben, Simon József a Lapban és a Füzetekben is, Literáti János csak a Lapban jelentette meg cikkeit. Az öt szerző közös vonása, hogy a finanszírozás kérdését összekapcsolták az 1856. évi alkotmányjavaslattal, később pedig az 1859. évi császári pátenssel. Megállapítható tehát, hogy az államsegélyek, illetve az egyházi adó állami behajtásának lehetőségének mérlegelése nem volt közömbös közvetve az egyházak autonómiájának vonatkozásában sem.

A csoport koncepcióját reprezentálja Baksai Dániel szociográfiai leírásokat is tartalmazó tanulmánya. Baksai Dániel koncepcióját az állam aktivitására, az államegyházi modellre építette, mint fogalmazott: „Ő felsége magas kormánya, körültekintő bölcsességben belátván azt hogy oly rend és szabálytalan intézmény, mint a protestáns egyházi igazgatás, rendezett államba be nem illő: maga lett egyházkormányzati ügyeink rendezésében a kezdeményező.”¹⁵⁶⁵ Az egyházalkotmány elfogadását nemcsak a valóban rendezetlen protestáns egyházak egységes szervezetének megállapítása miatt javasolta, hanem az állami finanszírozás miatt is. A törvényjavaslatot különösen azért értékelte, mert a szakaszai alapján nemcsak az egyházi hivatalnokok érvényben lévő fizetésének mértéke nem csökken, „de a birodalmi kincstárból segély is van ígérve a protestáns egyháznak, szent célokra.”¹⁵⁶⁶ Baksai szerint a kilátásba helyezett állami támogatásokra a bevett egyházak jogosultak, egyúttal folyósításuk az állam kötelessége: az államsegély „mindaz, mit bármely egyház az államtól kérhet és várhat.”¹⁵⁶⁷ Koncepciójának hátterében az az összefüggés szerepel, amely szerint az egyház maradandó alapját, virágzó jólétének biztosítékát, a „szegénység siralmas nyomorának, és lealacsonyító rondaságának”¹⁵⁶⁸ ellenszere az államsegély. A függetlenségiak által javasolt önfinanszírozást, különösen az adakozást és az önkéntes befizetéseket az egyház rendszerszintű működtetéséhez éppen a kihülőben lévő vallásos buzgalom és hitélet miatt tartotta elégtelennek, mint írta: „a buzgalomban elhidegedett szívek szűk és panaszos könyörfillérein tengődjenek ezentúl is, minden vég nélkül, vallásos és nevelési intézetei egyházatoknak?”¹⁵⁶⁹, máshol így fogalmazott: „ha szent és drága intézeteinket a végbukástól megmenteni kívánjuk: őszintén be kell vallanunk, hogy pusztán a ke-

1564 Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyhápolitikájából. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957., 52. oldal.

1565 Baksai Dániel: Szózat a magyar protestáns egyház díjazási ügyében. In. Sárospataki Füzetek I. évf. áprilisi-júniusi szám. 1857. április. 1., 200. oldal.

1566 Baksai i. m. 201. oldal.

1567 Baksai i. m. 201. oldal.

1568 Baksai i. m. 201. oldal.

1569 Baksai i. m. 201. oldal.

gyeletek érzelmeire támaszkodva többé fen nem állhatunk.”¹⁵⁷⁰ Az alapelvek rögzítését követően gyakorlati példakkal indokolta állásfoglalását.¹⁵⁷¹ A népiskolák eredménytelenségét összekapcsolta a tanítók és családjaik egzisztenciális helyzetével. Álláspontja szerint éppen az alacsony fizetések kényszerítik a tanítókat a hivatásukat ellehetlenítő kiegészítő munkák folytatására. A megoldás eszközét a kormány ”orvosságában”: az államsegélyekben és a polgári közigazgatási szervek útján behajtandó egyenes, pénzben és nem terményben folyósított egyházi adóban állapította meg. Baksai Dániel egyébként a későbbiekre nézve igen sokat tett azzal, hogy az alamizsnarendszerként értékelt eljárás és az ezzel összefüggésben lévő terményjövedelem¹⁵⁷² helyett a gyülekezeteket, egyházmegyéket, és -kerületeket felszólította a részletes pénzügyi költségvetés elkészítésére (egyházhivatalnokok fizetése, közintézetek, építkezések, stb. szerint), és a költségek birtokarányos kivetésére. A behajtáshoz a kormányhoz fordult: mint írta: „kéressék meg a magas kormány: legyen kegyes az egyházi adóíveket minden év kezdetén átvétetni, a kivetett adóösszegeket behajtani, és évnegyedenként az illető gyülekezetek, egyházmegyék, és kerületek pénztáraiba beszoigáltatni a községi adószedő hivatalok által.”¹⁵⁷³ Baksai Dániel a finanszírozás alapjának a birtokarányos, pénzbeli egyenes adókat és az egyházi közterhek arányosítását tekintette. Központi koncepciója szerint az egyházszervezet, és egyházkormányzat feltétele a hatékony és eredményes gazdálkodás, amelynek alapeszköze a finanszírozási rendszer modernizálása, az egyenes és kötelező jellegű egyházi adó elrendelése. A gyakorlati problémákat, különösen az adóhátralékokat és a kötelező egyházi adóval szembeni lehetséges ellenállásokat hosszasan részletezte. Nézete szerint vagy az önkormányzatiság fog sérülni vélhetően, de kis mértékben a kötelező egyházi adók kivetésével és azok állami behajtásával, vagy a szükséges anyagiak hiányában („táperjőkben végkép megfogyatkozva”¹⁵⁷⁴) a vallásos intézetek működése lehetetlenül el. Az önkéntes adakozást egyébként kizárólag a vallásos buzgósággal áthatott korábbi időkben találta megfelelőnek¹⁵⁷⁵ az egyházak rendszerszintű finanszírozására, az újabb időkben elégtelennek vélte.

Az autonómia csökkenésének veszélyét az intervenciós csoport tagjai nem tekintették meghatározó mértékűnek. Az egyházalkotmány finanszírozással kapcsolatos szakaszainak támogatását – és közvetve ezzel a teljes egyházalkotmány elfogadását – nem tartották kockázatosnak. Simon József mint írta: „mintha az államkormányának néhány százezer forintra volna szüksége, hogy befolyását kormányzatunkba megvásárolja, vagy mi egyháziak pár száz forinttal lekenyerezve szemet hunynánk vagy éppen segédkezet nyújtanánk egyházunk leigázására.”¹⁵⁷⁶ Igen markánsan kijelentette egyúttal azt is, hogy a finanszírozásához és az autonómia sérülése között csak „az egyházbizonyban s történetben járatlan”¹⁵⁷⁷ emberek találnak összefüggést (itt elsősorban a Lapban tömörülő függetlenségi táborára utalt). Egyébként Simon József is Baksai Dániel véleményével értett egyet. Szerinte az uralkodótól nem lehet megtagadni sem a kezdeményezést, sem pedig a segélyezés jogát. Álláspontja szerint az államnak joga és kötelessége „anyagilag is gyámolítani azon egyházat, melynek célja az államnak hű alattvalókat s hasznos tagokat nevelni, s annak erkölcsi célját előmozdítani.”¹⁵⁷⁸ A hű

1570 Baksai i. m. 205. oldal.

1571 Baksai i. m. 201–202. oldal.

1572 „A terményjövedelemet számos tekintetben kifogásolta, ezúton csak a tanítókkal és lelkészekkel kapcsolatban említünk meg néhány szempontot: „És mire lelkésznek, iskolatanítónak, kik órától órára hivatalos teendőkhöz vannak lekötve, oly jövedelemcikk, melyek hogy egész hasznukat bévehessék, kereskedelmi foglalkozásokra kényszeríti őket? – És illő-e a lelkészi iskolatanítói igen tisztos állomásokhoz kofasorba ülni az áruló közé, vásártérekre és piacokra, terményjövedelemeikből pénzhez juthatás végett?” Baksai i. m. 204. oldal.

1573 Baksai i. m. 203. oldal.

1574 Baksai i. m. 203. oldal.

1575 „Istent szerető atyáink, kik vallásos hűségökben, buzgalmokban gondolni sem bírtak arra, hogy a föld oly időt érjen valaha, melyben elhűljön a keblek kegyelete azon szent tárgyak iránt, melyekhez az ő szíveik az érzelmek legszentebbjeivel oly melegen valának forrva: a hívek áldozatkészségéből időről időre kifolyó önkéntes adományokra alapíták a protestáns egyháznak minden intézeteit.” Baksai i. m. 201–202. oldal.

1576 Simon József: Autonómia és centralizáció. SF. III. évf. júliusi szám. Sárospatak, 1859. július 16., 21. oldal.

1577 Simon i. m. 21. oldal.

1578 Simon i. m. 21. oldal.

alattvalók és hasznos polgárok tézise döntően megegyezik Tolcsvai Nagy Gedeon fentiekben ismertett koncepciójával. Jakabfalvy András Simon Józsefhez hasonlóan kétségbe vonta a presbiteri rendszer korlátlan autonómiáját, és megállapította: „történelmileg nem igaz hogy a presbiterianizmus magát önállóan szervező és fenntartó autonóm testület.”¹⁵⁷⁹ Igen hosszasan történelmi megközelítésében, majd szintén részletes aktuálpolitikai fejtegetéseiben az államsegélyekkel szemben az alamizsnaként értékelt adakozást az egyház rendszerszintű működéséhez elégtelennek tartotta. Álláspontja szerint az egyház által ellátott közfeladatok költségeit az államnak „anyagi segélyezéssel”¹⁵⁸⁰ kell finanszíroznia.

A Lapban Simon József és Literáti János hívta fel a figyelmet az államsegélyek szükségességére. Koncepciójuk középpontjában az egyházi alkalmazottak, különösen a lelkészek és a tanítók egzisztenciális helyzetének hangsúlyozása és a finanszírozás rendszerszintű értelmezése állt. Érvelésük az egyházi alkalmazottak anyagi helyzete, az intézetek állapota és az egyház felvirágzása közötti összefüggésen alapult. Nézetük szerint különösen a lelkészi testület vonatkozásában helytelen a bizonytalan eredményekkel járó önfelfinanszírozás, s ezen belül is az Irinyi -féle adakozás. Alapelvüként azonosítható a „ne adakozzunk: hanem adózzunk mindnyájan”¹⁵⁸¹ felvetés és az anyagiakban is gazdag egyház képe. A függetlenségi táborral szemben helytelenítették a szegény, de független egyház terminológiát, mint Literáti János írta: „elnyavalyoghatunk még, mint eddig háromszáz éven keresztül, s az egyház, ha szegény is, független is lehet ... de a távolból ... a korigény válságos órája első ütéseit már hallottuk is.”¹⁵⁸² Megoldási javaslatokban a rövid időtáv szempontját emelték ki, s ezzel összhangban az államsegélyekkel kívánták megmenteni az egyház hitéletének fejlesztésében kulcsszerepet játszó „egyházhivatalnokok szirtek közé csapott, sok törést szenvedett, s már-már elmerülni készülő csajkjáját.”¹⁵⁸³ Az államsegélyeket szorgalmazó Literáti János a belső misszió, a hitélet fejlődése és az adakozási kedv között logikai kapcsolat érvényességét elvetette. Álláspontja szerint a hitéletet nem az önfelfinanszírozás támogatja, hanem az állami intervenciók: „ezekből folyólag már, bátran merem állítani, hogy az államsegélylyel nem ellenkeznek, sőt anyagi jóllétet árasztó öléből fakadnak a belső-missio legüdvözőbb eredményei.”¹⁵⁸⁴ Az intervenciók csoport az önfelfinanszírozás önkéntes jellegét a „nép ingatag és változó kedélye”¹⁵⁸⁵ miatt helytelenítette. Szintén helytelenítették az egyházak költségeinek közvetlen társadalmi finanszírozását, javaslatuk szerint a társadalom csak az állam, mint garanciális faktor közbejövételével finanszírozhatja az egyházak működését.¹⁵⁸⁶ Az intervenciók csoport szerint a bizonytalan és esetleges jellegű, több tényező eredőjeként értelmezhető önkéntes befizetés elégtelen az egyházak rendszerszintű finanszírozására, különösen az egyház és iskola működési feltételét biztosító alkalmazottak rendszeres és méltányos összegű fizetésének előteremtéséhez, valamint az intézetek fenntartási és fejlesztési költségeinek fedezéséhez. Álláspontjuk szerint kizárólag a kötelező jellegű, rögzített kulcsok szerint megállapított pénzügyi birtok- és jövedeleमारányos egyházi adó kivetése és közigazgatási szervek részéről való behajtása, valamint az 1848. évi XX. törvényben rögzített államsegély tekinthető a rendszerszintű finanszírozás eszközének. Ennek ellenére az önfelfinanszírozást elviekben lényegesnek tartották, mint a hitélet fejlődésének feltételét: „tudjuk mi azt nagyon jól, hogy egyházunk önmagunk által hozandó áldozat nélkül fel nem virágozhat”¹⁵⁸⁷, ugyanakkor az adakozások esetlegessége miatt nem tartották

1579 Jakabfalvy András: Voluntarizmus, alamizsnarendszer és még valami. In. Sárospataki Füzetek I. évf. februári szám. Sárospatak, 1858. február 25., 848. oldal.

1580 Jakabfalvy i. m. 852. oldal.

1581 Literáti János: Adózzunk, ne adakozzunk. PEIL. II. évf. 1. sz. Pest, 1859. január 1., 15. oldal.

1582 Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évfolyam. 35. szám. Pest, 1858. szeptember 4. 881. oldal.

1583 Literáti i. m. 881. oldal.

1584 Literáti i. m. 879. oldal.

1585 Literáti János: Önkénytes adakozás, persely, államsegély. PEIL. I. évf. 5. sz. Pest, 1858. február 2., 112–113. oldal.

1586 „az egyházhivatalnokok fizetése, s minden földi keservet keblében rejtő jelen rendszere, egy rendezettebb, boldogítóbb módon az állam ne közvetlen a nép által kezeltessék.” Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évfolyam. 35. szám. Pest, 1858. szeptember 4., 879. oldal.

1587 Literáti i. m. 880. oldal.

azt alkalmasnak.¹⁵⁸⁸ Literáti János kifogásolta a tettekben és áldozatkészségben elmaradt világiak szerepvállalást¹⁵⁸⁹ és a házi pénztár szervezetlenségét. A rendszerszintű finanszírozás eszközeinek esetében különbséget kell tenni a két eszköz között. Amíg az egyházi alkalmazottak állami fizetése, valamint a templom, az iskolák és más egyházi jogállású intézetek működési költségének állami fedezése elméletileg nagyobb befolyásra jogosította az államot (ezért jelentősé mértékben váltotta ki a függetlenségek ellenvetését), addig az egyházi adó közigazgatási szervekkel való behajtása bár a hitéleti aktivitását csökkentti, de az egyház autonómiáját kevésbé veszélyezteti az egyes szerzők szerint. Amíg az intervenció csoport tagjainak egy része (Baksai Dániel, Literáti János) az elméleti alapokat rögzítette és védelmezte a függetlenségek előtt, addig mások a függetlenségek egy részéhez hasonlóan számításokat tartalmazó költségvetéseket készítettek.

Az előzőekben bemutatott alapelvek mögött konkrét indoklások és magyarázatok szerepelnek. Az alábbiakban szerzőnként elemezzük ezeket. Az intervenció csoport vezetőegységének tekinthető Literáti János a fentiekben ismertetett, mindkét eszköz alkalmazását javasolta, elvetve az önfinanszírozás lehetőségét. Literáti János szerint a protestáns egyházak az állam és a társadalom részére végeznek hasznos közszolgáltatásokat és közfeladatokat, amelyek fedezéséhez éppen azok hasznossága miatt igényelhetnek államsegélyeket. Amíg a függetlenségek az egyházi alkalmazottak szerepét elsősorban az egyház belső ügyeinek tükrében értelmezték, addig az intervenciók az egyházat az állam egyik intézményének („főalkatrészének”), a lelkészt pedig a társadalom és a polgári jólét feltételeként határozták meg. Mint Literáti János fogalmazott: „a vallás az állam nagyszerű létegetének főalkatrésze – s a lelkész a társadalomnak, a polgári jólétnek egyik legfőbb tényezője.”¹⁵⁹⁰ A lelkész egyházi feladatainak ellátásával az állami rendet és egyes osztályok érdekeit szolgálja. Literáti János a fejedelem leghűségesebb trónöröként, a fénylő arisztokrácia földi jólétének védelmezőjeként, a nép hitvezéréként, mint a haza szent testének egyik leghatalmasabb ütőereként tekintett a lelkészre.¹⁵⁹¹ Az egyházi és közfeladatok ellátása miatt meghatározó szerepben lévő lelkészeknek ezért „kegyelemkenyeret adni kezébe – vagy családja jelenét s jövőjét a szerencsétlen persely fillér bízni nem lehet, nem szabad. ... egy rendezett lelkészi testület folytonos anyagi életét ... szóval a haza szent testének egyik leghatalmasabb ütő(ét): csak pusztán ártatlan kegyeletre, s a persely nyomorú filléreire bízni akarni, több mint egyszerű megaláztatás!”¹⁵⁹² Literáti János álláspontja szerint az egzisztenciális helyzet fejlesztése nemcsak a közfeladatok ellátása miatt lényeges, hanem az egyház önkormányzati jogainak gyakorlásáért is. A hitélet fejlődéséhez, a belső misszió folytatásához szerinte a képzettség, a műveltség, a képességek mellett szükség van a biztos anyagi állásra¹⁵⁹³, mivel a lelkészek és a tanítók társadalmi tekintélye összefüggésben áll azok egzisztenciális helyzetével.¹⁵⁹⁴ Amíg a függetlenségek az államsegélyekben az egyház évszázados autonómiáját

1588 „Mert szép és megnyugtató az önkéntes adakozás érzete – s boldog a nép, mely fölfogva kora igényeit, egyháza felvirágzása érdekében szent versenyre lép : de megvallom, mikép hazánkban az önkéntes adakozás még nem elég szilárd alap, a teljes célhoz jutásra, s van okom felni tőle, hogy egykor ez úton a szelíd egyházi domestica – meglehet még a bekövetkezendő zsinat előtt is – félelmes egyházi bellicává váland.” Literáti János: Helyzetünk. PEIL. II. évf. 1. sz., 1859. január 1., 14 – 15. oldal.

1589 „Nem vagyunk mi elfogultak, hogy ne látnánk az áldozathozó ragyogó példákat. Látjuk igen is, s a protestánsok milliói közül csekély szám igen is feltűnik.” U. o. 881. oldal. V. ö. Simon József gondolataival: „úgy fejlődik az ügy, mint előre gondoltam, t. i. nem lévén még tisztában magunkkal a legsürgetőbb teendőkre nézve, a nemes buzgóság fillérei csak gyéren gyűlnek, s nagyon szétforgácsoltatnak alig érezhető haszon és siker nélkül.” Simon József: Még egyszer: „Nincs más választás.” PEIL. I. évf. 45. sz. Pest, 1858. november 13., 1133. oldal.

1590 Literáti János: Önkényes adakozás, persely, államsegély. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. február 4., 111. oldal.

1591 „a fénylő aristocratia földi jólétének fedező vértje, a nép hitvezére ... a haza szent testének egyik leghatalmasabb ütőere.” Literáti i. m. 111. oldal.

1592 Literáti i. m. 111. oldal.

1593 „ne vessétek mindenben okul a lelkészt az egyház hiányainál, – ne mondjátok, hogy ma nem nevel az egyház valóban tudományos, akarakterőben edzett, apostoli buzgóságú, vértanú lelkesedésű, valódi élő hittel bíró lelkészeket.” Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évf. 35. sz. Pest, 1858. szeptember 4., 880. oldal.

1594 A függetlenségi csoportra – részben feltételezhetően a szerkesztő válogatásai miatt is – ez a fajta megközelítés, irányvonal valójában nem gyakorolt akkora veszélyt, amelyet gyakorolhatott volna, s amelyet joggal feltételezhetnénk, ugyanis a lelkészek és a tanítók életszínvonalát katasztrofálisnak (és a kissé túlzó általánosítás

veszélyeztető faktorokat láttak, addig Literáti a fizetések alacsony összegében vélte az egyház gyengülésének okát. Literáti a belső megújulás feltételét elsődlegesen nem a lelkészek hitbeli megerősítésben, tudományos képzésükben, képzettségükben, hanem a rendszeres és biztos, külső anyagi forrásokban, a garantált fizetéseken határozta meg. Ebből adódóan az intervenciós csoport első számú faktorának számító egyházi hivatalnokok, lelkészek és tanítók egzisztenciális helyzetének konszolidálása szignifikáns mértékben kapcsolódott a belső megújuláshoz, az egyház megerősítéséhez, és részben a társadalmi szerepvállaláshoz.

Literáti a fenti koncepció alapján alakította ki eszmerendszerét. Az eszmerendszer közép-pontjában az egyházi alkalmazottak, különösen a lelkészek és a tanítók álltak. A célt a munkaköri feladatok megfelelő ellátásához és tekintélyük emeléséhez szükséges anyagi függetlenség biztosítása jelentette. A cél megvalósítása tehát az egyházi alkalmazottak tekintélyének emelését, társadalmi elismertségük fokozását, és hivatali tevékenységeik előírásnak megfelelő elvégzését szolgálta. Literáti szerint csak abban az esetben képesek az egyházi hitéletet elősegíteni, a belső missziót folytatni, az egyházi és iskolai modernizációt, fejlesztéseket megvalósítani, az önkormányzati jogokat működtetni, ha a társadalom tekintélyként tekint rájuk, mérték- és irányadó egyházhivatalnoknak tartva őket. Az egyik legfontosabb tényezőt jelentő belső misszió „a buzgóság kifejtése, hit felelevenítése”¹⁵⁹⁵ akadályait Literáti nem az apostoli buzgóság, a vértanúi lelkesedés, vagy a tudományosság hiányában azonosította (ellentétben a függetlenségekkel), hanem a társadalom előtti alacsony tekintélyükből. Mint fogalmazott: „ered, és elárad azon magasabb pontokon fakadó forrásokból, melyekből többnyire álvallásossággal, s a hit dolgában fattyú felvilágosodással bíró sok uraink merengetnek, kiktől az egyház népe eltanul – s kik az anyagi kedvetlen helyzetűtől lesújtott, s úgy szólván egyedül önkéntes adakozásra s perselyre szorított lelkészen a vallást megvetik, kigúnyolják – az egyház hivatalnokai illetményüket elfogják – azokat gunyoros címekkel illetik stb.”¹⁵⁹⁶ A megállapítás szerint az önkéntes adakozás eredményének bizonytalansága, esetlegessége a protestáns egyházakat képviselő hivatalnokok tekintélyét csökkenti. A probléma megoldását a szintén bizonytalan házi pénztár¹⁵⁹⁷ és az egyházi hatóságok által szedett önkéntes egyházi adó helyett¹⁵⁹⁸ az államsegélyek szerepét emelte ki, a forrást „kétségkívül tehát a magaskormánynál: államsegélyben!!!”¹⁵⁹⁹ határozta meg, mint folytatta: „államsegély kell, hogy az egyház hivatalnokai fedezve, biztosítva legyenek, – hogy az egyház általuk fölvirágozzék.”¹⁶⁰⁰ A kötelező jellegű egyházi adókkal kapcsolatban így írt: „adózzunk! mert előttünk sokkal szentebb – előttünk sokkal nagyobb ez intézmény: mint sem azt csak az önkéntes adakozás hiú, s könnyen változható szeszélyé-

mellett hozzátehetjük reálisan) lefestő csoport erősen alapozott a közvélemény erkölcsi kötelességérzetére, támogatására azonban ez a várt formában a Lap szerint gyakorlatilag elmaradt.

1595 Literáti János: Önkénytes adakozás, persely, államsegély. PEIL. I. évf. 5. sz. Pest, 1858. február 4., 111. oldal.

1596 Lásd még ennek folytatását: „Innen van, hogy a lelkész s tanító legszentebb hivatalteendőit az élhetés gondjainak dobja oda, innen van, hogy sok Áron család verejtékkel szerzett kenyerére hullatja könnyeit – innen van a titkosan terjengő de-moralisatio – a tölt poharak szomjazása, és a többi.” Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évf. 35. sz. Pest, 1858. szeptember 4., 880. oldal. Vesd össze egy ellentétes állásponttal: „Bármilyen szegény, vagy a természettől mostohán alkotott legyen is, bár mennyire hiányozzon magaviseletében a simább, udvariasabb modor: a tiszta erkölcsű, s hivatásának megfelelő egyén, az őt ismerők tiszteletét és becsülését meg fogja nyerni, és megvetheti a roszelelkűek gyanúsítását, a könnyelműek és tudatlanok gúnyolódásait. Nem hiszem, hogy találkoznék e hazában mívelt protestáns úr, ki a hivatásának megfelelő lelkészt lenézne, és ha mégis volnának ily kislelkűek, erénye szigorával, míveltsége túlsúlyával kényszerítse őket a lelkész erkölcsi felsőbbségének elismerésére.” in. Egy világi nézetei az önkéntes adakozás, persely és államsegélyről. PEIL. I. évf. 7. sz. Pest, 1858. február 8., 153 – 154. oldal.

1597 „Urainknál-e. kik már csak azért, hogy vagyonosak', s függetlenek anyagi helyzetben: a lelkészt, mint vagyontalant és függő anyagi helyzetben lévő, lenézik s sokszor szellemi fensősége dacára, megaláznai törekednek?” Literáti János: Önkénytes adakozás, persely, államsegély. PEIL. I. évf. 5. sz. Pest, 1858. február 4., 112. oldal.

1598 „A népnél-e, melylyel a fizetés közvetlen szedése által, a legkedvetlenebb súrlódás fejlik ki. Nem! ezerszer nem!! [...] az egyházhivatalnokok fizetése, s minden földi keservet keblében rejtő jelen rendszere, egy rendezettebb, boldogítóbb módon az állam ne közvetlen a nép által kezeltessek.” Literáti i. m. 112. oldal.

1599 Literáti i. m. 112. oldal.

1600 Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évf. 35. sz. Pest, 1858. szeptember 4., 879. oldal.

re alapítsuk. Adózzunk az egyházért [...] Adózzunk rendszeres adókulcs nyomán.”¹⁶⁰¹ Literáti esetében lényeges szempontként azonosítható, hogy az alsóbb és felsőbb társadalmi osztályok helyett anyagiak tekintetében inkább az államtól függ: „biztos fedezete mellett inkább függök egy mivel magas kormány kegyétől, mint egy községi tanácstól, mint a nép ingatag és változó kedélyétől.”¹⁶⁰²

Literáti Jánosnak az állami segélyekre alapozott finanszírozási rendszerét több függetlenségi szerző a hitélet csökkenése mellett az autonómia korlátozása miatt helytelenítette. A koncepció védelme érdekében Literáti későbbi indoklásaival igyekezett bizonyítani rendszerének veszélytelenségét, az állami intervenció és maximális autonómia fennállásának lehetőségét. Ennek háttérében az állt, hogy a függetlenségi lapban nagyobb eredményekkel tudták hangsúlyozni a szegény, de független egyház és az önfinanszírozás kapcsolatát, mint Literáti az államsegélyeket hasznosító, de gazdag egyház és módos hivatalnokok jövőképét. Az ellenérvek megfogalmazásával, éppen a kétértelműség, és az önellentmondás miatt nem hozta meg a kívánt áttörést, nem nyitotta meg a kétkedő függetlenségi elöltek az államsegélyezés iránti bizalom kapuit. A Lapon belüli eredménytelenségének okát elsősorban az adta, hogy az államsegélyeket összeegyeztethetőnek vélte az egyház maximális autonómiájával.¹⁶⁰³ A függetlenségi csoport folytonos gyanakvását az államsegélyek autonómia-kompatibilitásának túlzott indoklásával fokozta. Ennek során túlhangsúlyozta és pozitív megközelítésbe helyezte – a hallgatólagosan és beletörődötten mások által is kényszerűen elfogadott helyzetet – hogy a meglévő szentesített törvények szerint amúgy is a magas kormány atyai karjai nyugszik az evangéliumi egyházak felett, „s főpásztoraink így is a legfelsőbb rendeletek első orgánumaiként tekinthetők ... államsegély kíséretében is az örökönd felettünk.”¹⁶⁰⁴ Az államegyház modellre tett utalását a lojalitás értelmezésével fokozta: „mi lelkipásztorok, s az egyházkormányon ülő minden világi hivatalnokok, evangy. hittanaink, confessioink szerinti rendíthetlen apostolkodás mellett az állam fejének, s közvetve az államnak esküszünk hűséget, s mely azt feltételezi, hálakötelezettséget?”¹⁶⁰⁵ A függetlenségi csoport éppen ezeket a gondolatokat helytelenítette.

Az intervenció csoport másik kulcsszereplője, Simon József, az állami közigazgatási szervekkel behajtott egyházi adó jogszerűségét a polgári modernizáció követelményeivel¹⁶⁰⁶, az egyházi hivatalok ellátásához elégtelen fizetésekkel, a hitélet csökkenésével és az egyház elvilágiasodásával¹⁶⁰⁷ támasztotta alá. A gazdasági számításokat¹⁶⁰⁸ is tartalmazó tanulmányában a rögzített kulccsal meghatározott jövedelem- és birtokarányos egyházi adó célszerűségével szemben megállapította, hogy a függetlenségi által javasolt önfinanszírozás változatai a „régí alamizsna-rendszer új kiadásai.”¹⁶⁰⁹ Ezek a rendszerszintű finanszírozáshoz elégtelenek, s mint Simon József fogalmazott: „félő, hogy nem akarva is útját állja a gyökeres reformnak, melynek pedig múlhatatlanul be kell kö-

1601 Literáti János: Adózzunk, ne adakozzunk. PEIL. II. évf. 1. sz. Pest, 1859. január 1., 15. oldal.

1602 Literáti János: Önkénytes adakozás, persely, államsegély. PEIL. I. évf. 5. sz. Pest, 1858. február 4., 113–114. oldal.

1603 Ennek lehetőségét később Eötvös is kétségbe vonta: A második pontot (t. i. hogy az oktatás egészen az egyháznak kezébe adassék, s az ország azoknak adjon évi segélyt) több oknál fogva szinte sem célszerűnek, sem kivihetőnek nem tartom. Először, mert az egyháznak az iskolák számára adott államsegélyért a kormányok mindig és méltán bizonyos befolyást is akarnának gyakorolni a tanügyre; s ebből a kormány és az autonóm egyházak között [...] örökös összeütközések származnak mindegyik fél kárára.” In: Zichy Antal – Nyáry Pál (szerk.): Az 1865/8-diki országgyűlés népoktatási bizottságának munkálatai. Légrády Testvérek, Pest. 1869. 254. oldal.

1604 Literáti i. m. 113. oldal.

1605 Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évf. 35. sz. Pest, 1858. szeptember 4., 879. oldal.

1606 Simon József: Még egyszer: „Nincs más választás.” (I. rész). PEIL. I. évfolyam 45. szám. Pest, 1858. november 13., 1133. oldal.

1607 „Innen van, hogy sokan állásuk tekintélyének csorbításával, s hivataluk nem kis hátrányára rusztikálni s spekulálni kénytelenek, hogy elutasíthatlan szükségük fedezését megbírhassák. És ez, nézetem szerint, az elvilágiasodásnak veszélyesebb oldala.” Simon i. m. 1133. oldal.

1608 A számításokat lásd: Simon József: Még egyszer: „Nincs más választás” (II. rész). PEIL. I. évfolyam, 46. szám. Pest, 1858. november 20., 1160 – 1162. oldal.

1609 Simon József: Még egyszer: „Nincs más választás.” (I. rész). PEIL. I. évfolyam 45. szám. Pest, 1858. november 13., 1135. oldal.

vetkezni, ha elsüllyedni nem akarunk.”¹⁶¹⁰ Ezzel összefüggésben közérthetően mutatott rá a vallásos közömbösség veszélyét magában hordozó lelkészek és tanítók kedvezőtlen anyagi helyzetére, mint az egyház fellendülésének, hitbeli megerősödésének egyik legerősebb akadályozó tényezőjére. Ennek háttérében az áll, hogy az egyházak megerősödésének, fejlődésének alapját Simon József a buzgó, tudományos műveltségű, kizárólag hivatásának élő egyházi hivatalnokban azonosította.¹⁶¹¹ Ebből adódóan veszélynek tartotta, hogy az egzisztenciális értelemben társadalmilag „leszakadt”¹⁶¹², alulfizetett, anyagi felzárkózásra képtelen lelkészek és tanítók jelentik akarataikon kívül az egyház és iskola átfogó reformálásának, más tekintetben a polgári modernizáció akadályait. Mint írta: a tanítók és lelkészek egy része „anyagi szükség nyomasztó hatása alatt egy napról más napra teng míg a tudományos műveltség s szellemi haladás után epedő lelke vágyait legjobb akarata mellett is ki nem elégítheti; míg napi gond s gazdálkodás foglalja el szent hivatala nagy kárára ... (ugyanakkor) A mai kor nagyszerű követeléssel lép föl a lelkész és isk. tanító irányában, felállítja a kellő mértéket, s kívánja, hogy azt mindenki megüsse.”¹⁶¹³ Az államsegélyek szükségességét a népiskolaüggyel is indokolta. Álláspontja szerint az 1858 szeptemberében elfogadott központi református tanterv érvényesítésének egyik alapvető feltételei az egyházkerületek részéről kellő számban és minőségben megszervezendő tanítóképzők, valamint az iskolarendszerű képzést végzett népiskolai tanítók fizetésének rendezése.¹⁶¹⁴ Az intézetek és a tanítók finanszírozására nem tartotta alkalmasnak a házi pénztárat.¹⁶¹⁵ A házi pénztár mellett az önkéntes egyházi adót sem tartotta elegendőnek. A behajtás nehézségeit felvidéki és sárospataki példákon keresztül ismertette.¹⁶¹⁶ A házi pénztárat, mint eszközt pedig a befizetések összege és alacsony népszerűsége miatt kifogásolta¹⁶¹⁷, továbbá helytelenítette az alapítvány szervezetlenségét, a célok pontos kijelölésének mellőzését. Ezzel összefüggésben az általános működési költségek finanszírozását lehetetlenítette el, hogy a házi pénztár támogatása megfelelő szakbizottság hiányában kizárólag a tervezett pesti protestáns főiskola létesítésére irányult. Simon József szerint: „a krajcáros adózásmód tehát, nézetem szerint, egyes kijegyzett célra nyújthat némi segélyt, s eszközölhet javulást, de a jelenkor nagyszerű szükségeinek sehogy sem felel meg.”¹⁶¹⁸ A kivitelezés nehézségei mellett mindkét eszközzel kapcsolatban etikai kérdések is fel-

1610 Simon i. m. 1135. oldal.

1611 „Nekünk vallásos buzgóságtól ihletett, tudományos műveltségű, magas hivatásuknak élő egyh. személyekre van szükségünk, hogy az egyház hanyatlásából kiépülve felvirágozzék. De míg lelkészeink s isk. tanítóink nagy része, az anyagi szükség nyomasztó hatása alatt egy napról más napra teng míg a tudományos műveltség s szellemi haladás után epedő lelke vágyait legjobb akarata mellett is ki nem elégítheti; míg napi gond s gazdálkodás foglalja el szent hivatala nagy kárára, addig – ki merem mondani – egyházunk felvirágzása ügyében sok szép cikket írhatunk, s még szebb terveket csinálhatunk, de mind az csak írott malaszt leend.” Simon i. m. 1135. oldal.

1612 „Ma nincs a társadalomnak egy osztálya is, mely költségeivel arányban álló jövedelmet ne vívott volna ki, vagy kivi ni ne törekednék. Csak mi prot. egyháziak maradunk hátra.” Simon i. m. 1133. oldal.

1613 Simon i. m. 1133. oldal és 1135. oldal.

1614 „de 50—100 fritos tanítósággra, a milyen egyházkerületünkben igen sok van, csak az vállalkozik, a kinek ... kiesett a világ feneké. Ellenben legyenek tisztességes jövedelmű tanítóságok, nem fogunk emberek szükében lenni.” Simon i. m. 1135. oldal.

1615 „Ezeken segíteni s nekik gyámolkart nyújtani egyetemes egyházunknak igen is érdekében áll. Hiszen ezért akarunk országos domesticát – hallom mondatni. Nagyon jó! Üdvözlöm az eszmét. De a megindult úton nem tartom kivihetőnek.” Simon i. m. 1134. oldal.

1616 „évenkénti adózást, a nép jelenleg meglevő évi adózáshoz bár kicsiny mennyiségben járulót, hol van a férfiú, a ki garantírozni merné behajtását polgári hatalom befolyása nélkül?” Simon i. m. 1135. oldal.

1617 Az országos domestica ifj. báró Vay Miklós egy pkrajcáros indítványára nyomán indult meg, s okt. végéig mintegy 60 (negyed év alatt vajmi kevés!) egyén által karolatott fel.” Simon i. m. 1134. oldal. Lásd még az amúgy a domestica pártján álló Hajnal Ábelt: „Azonban, mintha a fölviányozott idegek, rugékonyságukat ismét elvesztették, s mintha ama két eszme melletti föllelkesezés, csak a ránk, magyarokra, súlyos vádkint nehezült szalmatűz föllobbanása lett volna: ma már itt-ott találkozzunk, az annyi hévvel fölkarolt eszmék valóistása tekintetéből áldozathozó hívekkel; itt s ott különösen áldozathozatal iránti készség fölül nyilatkozó egyházközségekkel, mindamellett is, hogy in ultima analysi, még is ezekben rejlik a leghatályosb tényező erő, s ezeknek állna leginkább érdeklikben, hogy amaz eszmék, elvégre testté lehetnének.” Hajnal Ábel: Egyházi domestica s prot. pesti egyetem. PEIL. II. évf. 16. sz. Pest, 1859. április 16., 436. oldal.

1618 Simon i. m. 1135. oldal.

merültek. Simon József kifogásolta, hogy bár a protestáns egyházak fennmaradása közügy, mégis a fenntartása önkéntes jellegű, ahhoz egyénileg járulnak a hívek.¹⁶¹⁹ Konceptiójában a protestáns egyházak fennmaradását, működését, és a polgári modernizációval összhangban való fejlesztését olyan ügynek tekintette, amely megvalósítását nem korlátozhatja az egyéni és önkéntes döntés esetlegesége, bizonytalansága. Ezért az ezekhez szükséges anyagiakat az államnak kell behajtania kötelező jelleggel, azok megfizetése nem képezheti az egyén mérlegelési jogát. Etikai értelemben Baksai Dánielhez hasonlóan méltánytalannak tartotta, hogy míg egyesek egyáltalán, vagy csak kevéssel járulnak az egyház szükségleteinek fedezéséhez, addig mások önkéntes alapon esetleg helyettük is megfizetik azt. Mind a praktikus okokat, mind az etikai kérdéseket figyelembe véve egyedül az állami közigazgatási szerveiben látta a fennmaradáshoz és fejlődéshez szükséges anyagiak garanciáját: „kényszerítő törvényt kell ... hoznunk, hogy az összes egyház hívei a krajcáros adót birtokuk, vagy mint a tiszáninneni e. kerület közelebbi gyűlése óhajtja, államadójuk minden forintja után, fizessék; mert nagyobb eredményhez csak így juthatunk, de ez az igazság szava is.”¹⁶²⁰

A házi pénztár tervét több tekintetben helytelenítette és több ponton módosította Hajnal Ábel, aki koncepcióját a Literáti János, Simon József, és Eöri Sándor által is javasolt kötelező jellegű egyházi adóra építette. Tanulmányában¹⁶²¹ szétválasztotta a házi pénztár ügyét a pesti protestáns főiskola megszervezésének támogatásától. Utóbbi célt határozottan felkarolta, mint írta: „legyen tehát ... jelszavunk: pesti prot. egyetem mindenek előtt, s minden áldozattal.”¹⁶²² Egyúttal rámutatott a házi pénztár kiegészítő jellegére, kiemelve, hogy az önmagában elégtelen az egyházak működésének rendszerszintű finanszírozására. Hajnal Ábel a korábban ismertetett Literáti János-féle koncepciókhoz hasonlóan leszögezte, hogy az önkéntes adakozás nem alkalmas stabil pénzügyi alap létrehozására: „a mégis bizonytalan jövedelmű perselyeket én sem ajánlom [...] nem lehet, hogy fővényhez hasonló alapon nyugodjék; nem lehet, hogy a cseppeket bizonytalan arányban fölbuzgó kútfőből táplálkozzék. Szilárd alap, csalhatatlanul biztos évi jövedelem kell.”¹⁶²³ és szintén implicite nagymértékben egyetértett Simon József pénzügyi érveivel is.¹⁶²⁴ Álláspontja szerint a szilárd finanszírozási alap kialakítása nem a házi pénztár átszervezésével, hanem az elavult adórendszer modernizációjával történhet meg: „prot. egyházunk s egyházi ügyeink fölvirágzásának, nem annyira az egyházi domestica mindenekelőtti létesítése, de sokkal inkább, egyes egyházközségeink adózási avult rendszerének változtatása, célszerűsítése az alphája, – induló pontja. [...] ha egyházközségeink az adózás jelen szervezetlen állapota mellett folyvást és örökké megmaradnak; ha a hívek, a helyett, hogy a birtokaránylagos egyházi adózás elvét az egyházközségek fenntartására is alkalmaznák, azon ferde fogalomnál fogva, – mert a birtok templomba nem jár, mert a pap ajkairól a vallás vigaszait a gazdag és szegény egyenlő arányban veszi s veheti, párszám szerint fizetik [...] bizony

1619 „És kérдем: miért viselje csak néhány száz, vagy ezer nemes keblű s vallásos érzésű férfiú a prot. egyház fenntartásának terhét? Hiszen a prot. egyház fennállásának és jólétének ügye édes mindnyájunké!” Simon i. m. 1134. oldal.

1620 Simon i. m. 1134. oldal.

1621 Lásd Hajnal Ábel: Egyházi domestica s prot. pesti egyetem. (I. rész) PEIL. II. évfolyam. 16. szám. Pest, 1859. április 16. 436. oldal.

1622 Lásd még u. o. 437. oldal, illetve: „A protestáns pesti egyetem alapjául azonban, – mely szerintem az egyházi domesticánál előnyösb, sőt minden teendőink közt a legfőbb, s legelsőbb.” Hajnal Ábel: Egyházi domestica s prot. pesti egyetem. II. rész. PEIL. II. évf. 17. sz. Pest, 1859. április 26., 467. oldal. továbbá: „a pesti prot. egyetem nagy horderejű eszméjét, melynek létesítése, az egyh. domesticánál már csak azért is előnyösb, mert míg ez pusztán anyagi, addig az szellemi s egyszersmind anyagi sajnós helyzetünk gyógszerével is ígérkezik.” Hajnal i. m. 467. oldal.

1623 Hajnal i. m. 467. oldal.

1624 „Nekünk az egyház anyagi terén hosszú tétlenség s mulasztás bűnét kell helyrehoznunk. A legközelebbi zsinat több mint félszázaddal tartatván ezelőtt, akkor még nem volt annyira érzett szükség az egyház anyagi sorsa felett rendelkezni, mint napjainkban. Midőn a magyar prot. egyházi személyek díjlapjai (charta) készültek, 10—20 hold föld, ugyanannyi köből életfizetés, s néhány forint a kor akkori egyszerűségénél fogva eléggé tisztességes jövedelem lehetett, s arányban állott a társadalom más osztályai jövedelmével. De ma a pénz zsarnokhatalommá nőtt, s befolyásától senki sem lehet ment.” Simon József: Még egyszer: „Nincs más választás” (I. rész). PEIL. I. évfolyam 45. szám. Pest, 1858. november 13. 1134. oldal.

nem fog képes lenni az egyházi domestica a segedelemért tolongó egyházközségek csak legfőbb szükségleteiket is kielégíteni.¹⁶²⁵ A párbér szerinti fizetés helyett a birtokarányos, rögzített kulcsok szerint kivetett kötelező jellegű egyházi adót tartotta alkalmas eszköznek. Hajnal a függetlenségi csoport reprezentáns tagjaitól eltérően a házi pénztár bevételi forrásának nem a birtok- és jövedelemarányos önmegadóztatást tekintette. Álláspontja szerint a házi pénztár bevételi forrása kizárólag segélyfillérek szerinti adakozás lehet, tekintettel arra, hogy a közalapítvány az általános működési költségek fedezése helyett mindössze segélyezési feladatokat lát el. A koncepció értelmében a közalapítványként működő házi pénztárat külön választotta a kötelező egyház adótól, a tisztázással kapcsolatban így fogalmazott: „segélyfilléreket említünk, mert nem szeretnők, ... ha a gyámolító domestica pénztárába, a kényszerítő adózás fillérei is betolakodnának. A kényszerített adózás ... derogálna az intézet szent és magasztos céljának.”¹⁶²⁶ A házi pénztárat csak abban az esetben tartotta alkalmas finanszírozási eszköznek, ha az általános működési költségek fedezésére az egyházkerületek életbe léptetik az állami közigazgatási szervek által behajtandó egyházi adót. Emellett továbbra is hangsúlyozta, hogy a házi pénztár bevételi forrása nem az egyházi adó, „hanem kizárólag, csak az önkénytes ajánlat s könyöradomány.”¹⁶²⁷ A közalapítvány által finanszírozandó főbb ügyek közé sorolta a protestáns közösség szegénysége miatt kedvezőtlen anyagi helyzetben lévő, önmagukon segíteni képtelen egyházközségeket, a beteg egyházi alkalmazottakat és a szegényeket.

12.3. Vegyes koncepció

A szélsőségesen függetlenségi és intervenciós csoport között, a függetlenségi csoport leágazásaként helyezkedett Eöri Sándor, és a már korábban ismertetett Tolcsvai Nagy Gedeon. Eöri Sándor eszme-frissítő fellépésével és elgondolásával új színeket hozott, új teoretikus megoldási lehetőségeket dolgozott ki, s diplomatikus megközelítésében kívánt átadni a korábban meglehetősen polarizált, az egymástól alapelvek mentén szélsőségesen eltérő, egymástól mereven elzárkózó csoportok, illetve azok követői számára. Újszerű fellépése, vallástörténeti megközelítése egyaránt elhelyezhető intervenciós és függetlenségi platformon, hiszen egyszerre mutatott rá a belső forrásból történő megújulásra, és ennek biztosítékát jelentő egyházi adó állami behajtásának szükségességére. Bár az egyház fennállásának hosszú távú szempontjainak kiemelésével illeszkedett a függetlenségi autonómia koncepciójához, mégis az anyagiak biztosítását az evangéliumi szegénység ellenére oly fontos tényezőnek tartotta, hogy kizárta az egyházi adó önkéntes, mérlegelés alapján történő befizetésének lehetőségét. Álláspontja szerint az erkölcsi szankcionálás helyett végső esetben az állami fellépést is igénybe kell venni. Az egyházi adó állami behajtásának helyeslése mellett azonban helytelenítette a normatív jellegű államsegélyeket. Az államsegéllyel kapcsolatos fejtegetéseiben részletes teoretikus és praktikus vonatkozásokat figyelembe véve úttörőként mutatott rá az állami intervenciónak a protestáns autonómiával még össze egyeztethető és annak határát átlépő módozataira. Valójában ezzel a fogalmi szétválasztással pozicionálta magát mind a függetlenségi, mind Literáti platformja helyett, egy új alternatív, harmadik út felé. Eöri Sándor koncepcióját a „szent lelket és pénzt” alapra építve az egyház erkölcsi érzületének vezérét a szent lélekben, cselekvési ösztönét a pénzben vélte felfedezni.¹⁶²⁸ Az alapelv háttérében Eöri sajátos autonómiaértelmezése található, eszerint: „mi

1625 Hajnal Ábel: Egyházi domestica s prot. egyetem.(I. rész) PEIL. II. évfolyam. 16. szám. Pest, 1859. április 16., 437–438. oldal.

1626 Hajnal Ábel: Egyházi domestica s prot. pesti egyetem. II. rész. PEIL. II. évf. 17. sz. Pest, 1859. április 26., 466. oldal.

1627 Hajnal i. m. 466. oldal.

1628 „Egyházrendezési mozgalmaink zűrzavarának felszínén lebeg az egyház anyagi szükségének kérdése. Az egyház erkölcsi érzületének vezére a szent lélek. Az egyház cselekvési ösztönének eszköze a – nervus rerum gerendarum – a pénz. A két ellentétes erő – ihlet és anyag egyesülésének eredménye az egyház testületi élete. Azért, hogy ne legyen a vallás egyedül idea, hanem legyen életet és boldogságot lehellő organismus, ne engedjük nyomtalanul párologni el a mennyből földre szállt ihletet, hanem kössük le illő táplálékkal, hogy az illő szellem felmelegítvén az anyagnak érzékeny idegzetét, életmunkásságának önmagát sokszorozó delejével ébresszen, vidítson mindent, a mi hatálykörébe került. Szent lelket tehát és pénzt! Eöri Sándor: Hogyan fizessünk? PEIL. I. évfolyam. 24. szám.

egyházilag egy, az atya kegyelméből, a fiú által megváltott és vezetett, s a szent lélek által ihletett sereg – polgárilag pedig egy önkormányzatunknál fogva nagykorúságra jutott, önügyeinkben szabadon rendelkező testület vagyunk; elismerve a törvény s támogatva a világi hatalom által.¹⁶²⁹ A két – némiképpen – ellentétes alappillér egyesüléséből származó eredménynek tartotta az önmagán túlmutató, az állam céljait is szolgáló, tehát világi és társadalmi szintérre is kiható egyház működő- és életképes testületi életének biztosítását. Az autonómiaértelmezés bár több lényeges szempontot tartalmaz, a finanszírozás ügyében a világi hatalom támogatását érdemes kiemelni. Amíg a koncepció a protestáns egyházak lelkiismereti szabadságának és autonómiájának elismerése miatt a függetlenségi csoport eszmerendszerével egyezik meg, addig az állam támogatása részben az intervenció csoport egyes nézeteivel azonos; ugyanakkor az állami támogatás esetében továbbra is kizárja Literáti János „államsegély kell!”¹⁶³⁰ javaslatát. Az állami támogatást kizárólag az egyházi adó behajtásában és végső esetben tartja elfogadhatónak. Az egyházkerületek részéről kidolgozott, megállapított, és a meghatározott célokra fordítandó¹⁶³¹ egyházi adókat elsődlegesen az egyházi testület erkölcsi kötelező erejére bízta, s csak annak elégtelensége esetén, mint utolsó lehetőségként tartja elrendelhetőnek az állami közigazgatási szervek közreműködését. Álláspontja szerint az eljárás nem veszélyezteteti az egyházi autonómiát, feltételezve azt, hogy a világi hatóságok tiszteletben tartják az „önkörünkben törvényszerűleg működő egyházi hatóságoknak végzéseit és ítéleteit.”¹⁶³² Az eljárásnak a hitéletre gyakorolt kedvezőtlen hatása, amelyet egyébként Literáti János is kiemelt, Eöri Sándornál nem jelent meg. Eöri Sándor a finanszírozási koncepciójával képviseli azt a köztes megoldást, mint alternatívát, amely el kívánja kerülni a közvetlen pénzügyi támogatásokkal, fizetésekkel, a normatív finanszírozással járó állami befolyást, ugyanakkor a bizonytalan és esetleges önkéntes adakozás rendszerét a kötelezően, végső esetben – a világi hatalmat összekapcsolva az egyházi testülettel¹⁶³³ – a polgári hatalom útján fizetendő egyházi adókkal kívánja kiváltani. A korábban vizsgált Baksai Dániel tanulmányában foglaltakkal azonosan leszögezte, hogy mivel az egyházban a kényszereszközöket teljesen elkerülni a belső misszió ellenére sem lehet, az államsegély érvényessége kiterjed az egyházi testület által meghatározott adóknak állami behajtására is, mint fogalmazott: „létező törvény és gyakorlat, de összes államérdek alapján is kérnök fel a magas kormányt, miszerint a világi hatóságokat oda utasítani méltóztatnék: hogy azok az érdemben tiszteletben tartván az önkörünkben törvényszerűleg működő egyházi hatóságoknak végzéseit és ítéleteit, azoktól hivatalos fölkérésükre a szükségelt törvényes assistentiát meg ne tagadják, – ily értelemben az államsegélyt legszívesebben fogadnók.”¹⁶³⁴ Megállapítható, hogy a szélsőségesen függetlenségi csoporttól eltérően nem elégszik meg az egyházi testületek által kivetett adók önkéntes befizetésével, hanem Simon Józseffel azonosan az állam jogköreit felhasználva, garantálni kívánja az adók valós befolyását a felekezeti kasszákba. Eöri Sándor miután megindokolta, hogy az egyház részéről miért jogszerű az állam felkérése az egyházi adó behajtásában való közreműködésre, kitért a jogszerűség háttérére is. Álláspontja szerint az állam stabilitása, a társadalmi béke, a törvények tisztelete, az alattvalói lojalitás és engedelmesség záloga az egyház templomi és iskolai tevékenysége, különösen a társadalom vallásos érzületének kialakítása és a nevelés biztosítása „mivelhogy [...] nem lévén világi hatalomnak is állandósága, jövője vallásos érzület nélkül.”¹⁶³⁵ Eöri Sándor másokhoz, többek-között

Pest, 1858. június 17., 600. oldal.

1629 Eöri Sándor: Hogyan fizessünk? PEIL. I. évfolyam. 24. szám. Pest, 1858. június 17., 601. oldal.

1630 Eöri Sándor: Egy kis elmélkedés „Helyzetünk” fölött. PEIL. II. évf. 4. sz. Pest, 1859. január 22., 94–96. oldal.

1631 Eöri Sándor: Hogyan fizessünk? PEIL. I. évfolyam. 24. szám. Pest, 1858. június 17., 602–605. oldal.

1632 Eöri Sándor: Egy kis elmélkedés „Helyzetünk” fölött. PEIL. II. évf. 4. sz. Pest, 1859. január 22., 95. oldal.

1633 „Mivelhogy a dolog természetéhez képest nem lévén világi hatalomnak is állandósága, jövője vallásos érzet nélkül, a törvény, a közállomány érdeke követeli azt, miszerint a világi hatalom segéd kezét nyújtson az egyházi hatóságnak, hogy legyen jól rendezett vallásos nevelés, legyen mindenkinek vallása, s teljesítse mindenki innen folyó kötelességeit. ... A törvény a közvélemény alapján elismerte hatóságunkat, a fégyvert ne vessük el kezünkéből; köszönjük Istennek, hogy ennyivel közelébb engedé jönni hozzánk országát.” Eöri Sándor: Hogyan fizessünk? PEIL. I. évfolyam. 24. szám. Pest, 1858. június 17., 601 – 602. oldal.

1634 Eöri Sándor: Egy kis elmélkedés „Helyzetünk” fölött. PEIL. II. évf. 4. sz. Pest, 1859. január 22., 95. oldal.

1635 Eöri Sándor: Hogyan fizessünk? PEIL. I. évfolyam. 24. szám. Pest, 1858. június 17. 601. oldal.

Révész Imréhez hasonlóan a protestáns egyházak feladatának tekintette a jól rendezett vallásos nevelést, az alattvalók vallásosságának erősítését. Konceptiója szerint az állam belpolitikai stabilitását támogató feladatok közszolgáltatásként és közfeladatokként is értelmezhetőek. A feladat jellegéből adódóan az állam és az egyházak együttműködésére van szükség, tehát a „közállomány érdeke követeli azt, miszerint a világi hatalom segédkezet nyújtson az egyházi hatóságnak.”¹⁶³⁶ A közszolgáltatások zavartalan ellátása feltételezi az egyház fennmaradását lehetővé tevő finanszírozási rendszer megfelelő működését, az egyházat illető jövedelmek biztos alapra helyezését: hiszen „azok lennének egyháztestünkben a fennakadás nélkül folyó vérkeringés rendszere, mely rendeltetve van táplálni fönntartani, tökéletesíteni annak nemesebb célú eszméleti orgánumait ... hogy képessé tegyük őket megfelelni rendeltetésüknek.”¹⁶³⁷ Az állam támogatását Eöri Sándor ugyanakkor nem az 1848. évi XX. törvénycikk szerinti közvetlen és normatív jellegű pénzügyi támogatásokban, hanem az egyházkerület részéről megállapított és kivetett egyházi adó állami behajtásában jelölte meg. A „biztos alapokra fektetni anyagi szükségleteink tárházát, az egyházi jövedelmeket”¹⁶³⁸ koncepció gyakorlatilag ezt foglalta magában. A morális kényszer helyett indítványozta, hogy „az egyházfönntartás rendszeres terheiben kötelező kivetéssel egyiránt részeltessük mind a személyt, s mind a vagyont [...] Mert az egyháznak, mint önmaga ügyeiben szabadon rendelkező testületnek kétségbe vonhatlan joga van a rendszeres terhekhez járulás illő igazságos arányban minden egyes tagjától megkívánni.”¹⁶³⁹), és az állam ez irányú segítségét igénybe venni: „a törvény a közvélemény alapján elismerte hatóságunkat, a fegyvert ne vessük kezünkől.”¹⁶⁴⁰ Gyakorlati megközelítésében ketté választotta az általános és eseti kiadásokat. Az előbbi csoportba a rendszeres fizetéseket, a szükséges épületállományt és a felügyelettel megbízott felsőbb hatóságok költségeit rendelte. Az ezekkel kapcsolatos kiadások fedezésére a gyülekezet közmegegyezéssel jogosult határozatilag elrendelni egy célszerű kivetési elvet vagy kulcsot.¹⁶⁴¹ A második csoportba azok a kiadások tartoztak, amelyek nem állnak összefüggésben sem az egyházi törvényekkel, sem az általános közakarattal, azaz csak a részérdekek számára fontosak (építkezések, javítások, jótékony intézetek, jutalmazások). Kizárólag ezen kiadások fedezésére javasolja Eöri Sándor az önkéntes adakozást. Megállapítható tehát, hogy a birtok- és jövedelem arányos egyházi adók¹⁶⁴² kötelező jelleggel történő fizetése a rendszeres kiadások miatt válik fontossá, ezen tételek azok, „melyek egyházunk általános öntudatában az önfenntartási életműködés szükséges részeként közakaratilag elismertetvén, megszakadás nélküli ellátást igényelnek.”¹⁶⁴³

Amíg a kiharcolt törvények védelmével, azok érvényre juttatásával, valamint az egyházi adóbeszedésekkel kapcsolatban az állami intervenciót jogszerűnek tartja, addig annak másik változatát a közvetlen államsegélyeket és az állami fizetéseket helyteleníti. Eöri Sándor emellett, hogy igen részletes, kissé koncepcionális színezetű vallástörténeti fejtegetéseiben szentírásbeli példákon keresztül utasította el Literáti János „szegénység meggyaláz”¹⁶⁴⁴ alapelvét, egzaktabb teoretikus és praktikus vonatkozásokkal is alátámasztotta az államsegély helytelenségét. Elméleti szempontból a

1636 Eöri i. m. 601. oldal.

1637 Eöri i. m. 601. oldal.

1638 Eöri i. m. 601. oldal.

1639 Eöri i. m. 602. oldal és 604. oldal.

1640 Eöri i. m. 602. oldal.

1641 Eöri i. m. 602. oldal. Lásd még ugyanott: „Mert az egyháznak, mint önmaga ügyeiben szabadon rendelkező testületnek kétségbe vonhatlan joga van a rendszeres terhekhez járulás illő igazságos arányban minden egyes tagjától megkívánni, – és pedig annyival inkább, mert közügyben a buzgókat a hanyagok kímélése tekintetéből túlterhelni igaztalánság, – s mert mindenki szívesebben áldoz, ha kellő testületi rendelkezések által biztosítva van, hogy nem vész kárba áldozatainak ára.” Eöri i. m. 602. oldal.

1642 Eöri i. m. 603. oldal 4-ik, 5-ik bekezdés. Lásd még az adórendszer kidolgozásának részleteit Eöri i. m. 603 – 604. oldal.

1643 „mint például a rendes fizetésekre, a szükséges vagy haszonhajtó épületekre, vagy más, a testületi ellenőrködő felügyelettel megbízott felsőbb hatóság, vagy a gyülekezeti általános közmegegyezés által követelt költségekre.” Eöri i. m. 602. oldal.

1644 Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évf. 35. sz. Pest, 1858. szeptember 4., 878. oldal.

felekezeti önértetet, a protestáns identitást, és a megkérdőjelezhető semlegességű állam befolyását, továbbá a vallásos érzelem csökkenését tartotta veszélyesnek, gyakorlati aspektusból pedig a forrás előteremtésének eszközei jelentettek problémát. Mind az elméleti, mind a gyakorlati szempontok figyelembevételénél Irinyi, és Ballagi Mór korábbi időértelmezése jelenik meg. Eöri Sándor bár súlyos nehézségnek tartotta a függetlenségekhez hasonlóan az egzisztencia kérdését, ugyanakkor az egyház hosszú távú érdekei alapján, mégsem értett egyet a közvetlen állami segélyezést pártolók szükség törvényt bont kompromisszumos elméletével, s részben a szegény, de független egyház mellett döntött, mint fogalmazott: „egyházunk közvéleménye magasabb szempontból tekintvén a dolgot egy két embernek pillanatnyi kényelméért egyházunk életét, jövőjét nem fogja áruba bocsátani [...] tűrni fogja inkább a szegénységet nemesen, sem mint veszélyeztetni Istennek országát gyáván”¹⁶⁴⁵ Konceptiója szerint a protestáns egyház kudarcának nyílt beismerése és az önértet megszüntése lenne, ha felekezetek az autonómiához való ragaszkodás mellett pénzügyi támogatásért folyamodnának az államhoz: annak „kegyelemfalatján tengődni, ezt tiltja nekünk a férfibecsület.”¹⁶⁴⁶ Tekintettel arra, hogy – vallástörténeti értekezése szerint – egykoron a protestáns egyházak „elismerve törvényesen, s felruházva szabad rendelkezési joggal”¹⁶⁴⁷ kiválva a katolikus egyházból önálló és független gazdálkodást folytattak életképtelenségük nyílt beismerése lenne, ha önerejükben nem tudnák fenntartani szervezetüket: „most azonban háromszáz éves gazdálkodás után megjelennek jajveszékelve a világ előtt ... látjuk, hogy hibás alapon indultunk; most látjuk, hogy egyházunkban nincs életerő; most látjuk, hogy gazdálkodásunkkal nem tudunk kijönni, hogy cselédeinket nem bírjuk fizetni; segítsetek mert elveszünk!”¹⁶⁴⁸ A pénzügyi támogatás igénylése ebben a vonatkozásban Eöri Sándor szerint a vereség, az egyház működésképtelenségének elismerése lenne a katolikus színezetű állam előtt, hosszú távon pedig a felekezetek önkormányzatiságának elvesztését vonna magával. Az államsegélyek elutasítása tehát az állam katolikus jellegéből is következett. Eöri Sándor más szerzőktől eltérően rendkívüli mértékű bizalmatlanságot fogalmazott meg az állammal szemben. Leszögezte, hogy „az államhatalom képviselői nagy részben egy, a múltban irányunkban sokszor nem legtestvérebb érzelmeket tanúsított egyháznak ... meggyőződésből is hívei.”¹⁶⁴⁹ Ezért a protestáns felekezetek reálistan nem gondolhatják, „hogy minden segély csak egyházunk iránti önzetlen előszeretetből adatik, s hogy ezért a lelkiekben sehol semminémű áldozat kívántatni nem fog.”¹⁶⁵⁰ Gyakorlati vonatkozásban az államsegélyeket az állami finanszírozási rendszer egyes elemeinek igénybevétele miatt, illetve méltányossági kérdések vonatkozásában is helytelenítette. Álláspontja szerint az újraelosztáson alapuló államsegélyek mögött az állampolgárok adóforintjai szerepelnek forrásként. A protestánsoktól behajtandó adót az ügymenet költségessége és az állami közbenjárás miatt az önkormányzati jogok sérülése miatt is elutasította. Utóbbi vonatkozásában a drágán fizetett állami hivatalnokok eljárásai „felforgatása volna önkormányzatunknak, mert saját szükségűnkönkől saját költségűnkre gondoskodnunk, nekünk áll jogunkban és kötelességűnkben.”¹⁶⁵¹ A nem protestáns vallásúaktól beszédett adókat pedig jogszerűtlennek tartotta: „vagy jönne a segély azoknak zsebéből, kik nem részűnkönkől való, s kiktől követelni nekünk nincs jogunk ... Jogtalanság alapján fogadni el segélyt, azt tiltja igazságérzetűnk.”¹⁶⁵² Az államsegélyek tekintetében Eöri Sándornál megjelent a hitélet gyengülésének veszélye is. Álláspontja szerint az egyház létezésének fel-

1645 Lásd még „Hisszük, hogy egyháziaink azon nagyobb része is, kiknek „keblük szentje, s vallásos meggyőződésük” nem olyan gyermekjátékféle valami, mit tőlük elrabolni lehessen, tűrni fogja inkább a szegénységet nemesen, sem mint veszélyeztetni Istennek országát gyáván; Istenben vetett bizodalommal várni fog inkább az időtől és az ébredező egyházi közszellemtől, s szent tiszte szerint vezetni, támogatni, világosítani fogja ezen közszellemet inkább, sem mint kézzsédugva várni a sült galamb röpülését.” Eöri Sándor: Egy kis elmélkedés „Helyzetünk” fölött. PEIL. II. évf. 4. sz. Pest, 1859. január 22., 97. oldal.

1646 Eöri i. m. 96. oldal.

1647 Eöri i. m. 95. oldal.

1648 Eöri i. m. 96. oldal.

1649 Eöri i. m. 96. oldal.

1650 Eöri i. m. 96. oldal.

1651 Eöri i. m. 96. oldal.

1652 Eöri i. m. 96. oldal.

tételét jelentő szeretet és bizalom sérülne meg abban az esetben, ha „megtudnák a hívek, hogy az, ki eddig testestül lelkesült az övék vala, a pénzérdek csábja másfelé is köteleztetik. Azt mondanák azonnal: „a hol a ti kincsetek, ott vagyon a ti szívetek is;” s azontúl lelkészeikben nem fognák látni Krisztusnak [...] szeretetteit, hanem fognák látni a hatalomnak segédkezőit.”¹⁶⁵³

13. Megállapítások, következtetések

13.1. Állami oktatáspolitikai és protestáns reakciók

Az 1770-1848 közötti időszak oktatásügyének részbeni specifikumának egyrészt a többszörösen párhuzamos rendszerek kiépítése, működtetése és egymásra hatása, másrészt az elfogadott bécsi rendeletek és a nemzeti integrált fejlesztések meghíúsulása tekinthető. Amíg a két Ratio Educationis és az azokhoz kapcsolódó kisebb rendeletek meghatározták a katolikus egyház oktatáspolitikáját, addig a reformátusok, részint az evangélikusok is kerületenként, kollégiumként és partikularendszerként eltérő oktatáspolitikát működtettek. Amíg a bécsi rendeletek a katolikus iskolákban érvényesültek és az ellenállások ellenére részben befolyásolták a protestáns iskolákat is, addig az országgyűlés részéről (a tanügyi szakbizottságok alapján) kidolgozott igen korszerű több szintet, gyakorlatilag a nemzeti oktatásrendszer valamennyi szintjét átfogó rendszertani kezdeményezések (1793. évi közoktatásügyi tervezet (Projection Articulí de Systemate generalium Principiorum Nationalis Educationis), 1830. évi Opinio, 1842. évi Mednyánszky-féle tervezet), illetve a népiskolákra vonatkozó Bezerédj István-féle törvényjavaslat (1844) nem részesült uralkodói szentesítésben. Tehát a rendszerből hiányoztak a hazai felekezetek felett álló, azok tanügyi tevékenységét legalább keretjelleggel szabályozó egységes nemzeti oktatáspolitikai jogszabályok.

A protestáns népiskolaügy értelmezéséhez előjáróban rögzíteni kell, hogy a protestáns oktatáspolitikai a protestáns egyházpolitika szerves, elválaszthatatlan részének tekinthető. Az alapvető súlypontoknak az 1791. évi XXVI. törvénycikk és annak értelmezése, valamint a szentesítés hiányában csak részlegesen érvényülő 1791. évi egyházalkotmányok tekinthetőek. A 19. században az 1881. évi református alkotmányozó zsinatig a négy református egyházkerület részben függetlenül működött egymástól, az 1892. évi evangélikus alkotmányozó zsinatig pedig az evangélikus kerületek is részben függetlenül működtek a rendszeresen ülésező egyetemes konvent tevékenysége ellenére. A másik problémát az adta, hogy több esetben az azonos szervezeti egységbe tartozó egyházmegyék, valamint az egyházmegyék és kerületek között sem volt jogharmónia több lényeges területen. A tanügy tekintetében ilyennek számított a tanítók jogai. Az egyházi értelemben vett interregnum időszakában a hosszas küzdelemmel kiharcolt 1791-es autonómiajogok a kerületekhez kerültek még akkor is, ha időközönként, vagy az evangélikus egyház esetében rendszeresen működött a kerületek feletti konvent. A súlyos problémát az jelentette, hogy az állammal szemben nem egy református és egy evangélikus egyház állt, mint jogi testületek, hanem négy református és négy evangélikus egyházkerület. Ebből adódóan a pátens harcot leszámítva gyakran nem érkeztek egységes válaszok az egységes válaszokat igénylő lényeges kérdésekre. A hiányzó egyházalkotmány időszakában eltérő válaszok jelentkeztek a tanügyi autonómia ügyében is. Amíg a bécsi államegyházi törekvéseket, és a két Ratio-t többnyire egységesen elutasították, addig nyitott kérdés volt az, hogy a nemzeti országgyűlés és felelős minisztériumok mennyire és miben határozhatják meg a protestáns tanügyet. A kérdés realitását az 1791-es törvény 5. bekezdése adta, amely az országgyűléstől tette függővé a protestánsok oktatásrendszerét, előírva a szükséges alkalmazkodást. A tartalmi ügyek (tananyag, módszertan, tankönyvek, tantervek) kerületi szinten dőltek el a reformátusoknál, az evangélikusoknál viszont központi szinten (Schedius-féle tantervek) a kerületek ellenjegyzésével, jóváhagyásával. A protestáns egyházaknak a 18. század második felétől a 19. század utolsó harmadáig tartó időszakban különböző olyan állam- és egyházpolitikai kérdésekre kellett tehát választ adniuk,

1653 Eöri i. m. 96. oldal.

amelyek egzisztenciális létüket az autonómiajogokon keresztül határozták meg. A protestáns felekezetek a mintegy egy évszázad alatt nem fogalmazták meg minden időben és minden térben egységes álláspontot az önkormányzatisággal kapcsolatban. Amíg az 1770-1848 közötti időszakban, és különösen az 1770-1820-as, majd az 1849-1867 közötti években 1791-es alapon egységesen kiálltak a törvényben foglalt jogaik mellett, addig a polgári átalakulás időszakában (1848) és a kiegyezés körüli években (1867-től) az egységes autonómia álláspont és platform felbomlott. Amíg a két Ratio Educationis kiterjesztésével, és ezzel kapcsolatban a helytartósági rendeletekkel szemben egységesen felléptek, illetve az egyházpolitika tekintetében határozottan elutasították az államegyházi törekvéseket, addig 1848 tavaszán éppen a legkonzervatívabb református kerületekben merültek fel államegyházi kezdeményezések. Ezeket összegezte a vallásszabadságról és állami finanszírozásról döntő 1848. évi XX. törvény, illetve az ennél lényegesebben radikális protestáns törvényjavaslat. A törvényjavaslatban a négy református és négy evangélikus kerület kérte a lelkészek és tanítók, tanárok állami fizetését, és állami nyugdíját, a tanintézetek állami finanszírozását, a közös iskolák létesítését. Amellett, hogy francia minta alapján az egyházak költségvetését az állami költségvetés részének tekintették ragaszkodtak autonómiájuk teljességéhez. A jelenség háttérében elsősorban az állt, hogy a protestánsok egy része a nemzeti országgyűlés és felelős független minisztériumok mellett az államegyházi modellt elfogadta. A polgári átalakulás során lejátszódó, de nem megoldott események, kérdések és felvetések áttolódtak a Bach-korszak egyházalkotmányaival kapcsolatos vitáiba, és az 1867 utáni időszakra. Az egy évszázados folyamat végül a liberális protestánsok (Ballagi Mór), és a konzervatív protestánsok (Révész Imre) közötti vitában teljesedett ki, amelynek egyik legfőbb kérdése az volt, hogy az 1868. évi népiskolai törvényt követően a szegényebb református egyházközségek átadhatják népiskolájukat az államnak, vagy azok mellett a végletekig ki kell tartaniuk. A kérdés, amint 1867 után, úgy azt megelőzően 1848-ban is felmerült. 1848-ban egy összetett jelenség alakult ki. A protestánsok egy része megkísérelte az 1791-évi autonómatörvény alapjára állítani az 1848. évi XX. törvényt, tehát az állami finanszírozást összeegyeztetni a szinte korlátlan protestáns önkormányzatisággal. A kísérlet realitásának hiányát a nyári események, az 1848. évi népiskolai törvény, az eötvösi felekezeteken és a partikuláris érdekeken felüli egységes nemzeti oktatáspolitikai, valamint a tanítói-tanári reformmozgalmak jelezték. Az 1850-1867 között, különösen az autonómiaharc időszakában önkormányzati és nemzeti platformon álló protestánsok egy része, különösen a baloldaliak az országgyűlés képviselőházában és a tanügyi kongresszuson is határozottan javasolták az egyház és iskola szétválasztását. Amíg a kerületek tavasszal még lelkesedtek az államegyházi modellért és a nemzeti közös iskolákért az események hatására, a veszélyt észlelve fokozatosan eltávolodtak eredeti koncepciójuktól, annak ellenére is, hogy az augusztus végi tervekben az egyházak éppen a közszolgáltatásainak, közfeladatainak (oktatás, hitéleti gondozás, valláserkölcsi alapon álló polgári értékek kialakítása, társadalmi stabilitás) ellátásához állami támogatást igényeltek. A protestáns felekezetek döntően azzal számoltak, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a korábbi tanügyi eredményeik figyelembe vételével fogja meghatározni a tanterveket. Eötvös álláspontja azonban akkor az volt, hogy a nemzeti oktatáspolitikai kialakítása az államot és nem a felekezeteket illeti, függetlenül azok érdekeitől és teljesítményétől. A protestánsok tehát korábbi igazolt tevékenységükre alapozott lobbitevékenységgel törekedtek formálni az állami oktatáspolitikát, az 1867-es változattól eltérően sikertelenül. 1848 tanulságai más tekintetben a tanítók és tanárok függetlenségi törekvései voltak. Az 1850-1867 közötti vitákban erőteljesen megjelenik a Tavasi-féle Nevelési emléklapok és a tanügyi kongresszus határozatainak szélsőséges elvetése. Alapvető problémát Tavasi rendszeresen egyházellenességbe átcsapó javaslatai, valamint az egyház és iskola szétválasztása, a tanító állami közalkalmazottá nyilvánítása jelentett. A súlyos kérdések megválaszolásában sem egységes protestánsok felismerték, hogy a bécsi államegyházi törekvések mellett a nemzeti országgyűlés, a felelős minisztériumok és saját alkalmazottaik (tanítók, tanárok, lelkészek) egységesen veszélyeztetik autonómiájukat és tartalmi működésüket. A megoldatlan kérdések, különösen a finanszírozással, az állam és egyház közötti kapcsolattal, valamint a tanítók emancipáció jogaival kapcsolatos kérdések áttevődtek az 1857-1867 közötti időszakra.

Az állami centralizációval és ennek részeként jelentkező szabványosítási kísérletekkel szembeni eredményesség okait elsősorban azért érdemes alapvonásaikban tisztázni, mert a későbbi, 1857-1867 közötti időszakot hasonló eljárások fogják jellemezni. A protestáns egyházak egyik jellegzetességét Mária Terézia és V. Ferdinánd uralkodása közötti időszakban az autonómiajogok ki-harcolása és hatékony védelme adta. Ennek keretében a protestáns egyházak nemcsak az állammal szemben álltak ki önkormányzatiságuk megőrzéséért, de a felekezeteken belül az egyes egyházkerületek is maradéktalanul ragaszkodtak önállóságukhoz és az egyházmegyék is kitartottak részleges függetlenségük mellett. A helyzetet összetettebbé teszi, hogy az evangélikus és református egyházkerületek és -megyék nemcsak az állammal és egymással szemben voltak bizalmatlanok, de a tanintézetek tanítóival, és tanáraival szemben is, éppen a reformkorszakot jellemző tevékenységek miatt. A tanerővel szembeni bizalmatlanságot különösen Tavasi Lajos és követőinek reformprogramja váltotta ki. A tanerőt az egyház függetlenségére nézve veszélyes emancipációs szándékkal, valamint az egyház és iskola szétválasztásával vádolták. Nagymértékben tartottak attól, hogy a tanintézetek éppen a tanítók függetlenségi törekvéseivel függetlenednek az egyháztól. Ebből adódóan az önkormányzatiság körüli bizalmatlanság összetett, több szintes és teljes körű volt. Az autonómia delegációjával, dedikálásával kapcsolatos viták háttérében egyrészt az 1791. évi zsinatok határozatainak tartalma állt, másrészt pedig az, hogy az 1791. évi zsinat határozatait az egyházkerületek módosításokkal, külön rendeletek formájában léptették életbe. Az ezekből származó bizonytalanságokból adódóan különösen az egyházkerületek, részben az egyházmegyék határozottan ragaszkodtak az egyházi ügyekre és ennek részét adó tanügyre vonatkozó önkormányzatisághoz. A tanügyi autonómia központi kérdései kevésbé a keretrendszerre és a formai kérdésekre vonatkoztak, mintsem inkább a tananyagra, a tanításmódszertanra és a tankönyvre. Ballagi Mór döntően ezen tényezők miatt sürgette a református egyházkerületek, valamint az evangélikus egyházkerületek közötti és a két felekezet egymás közötti megállapodását, a partikuláris érdekek helyett az egyetemes szemléletmódra való felemelkedést, különösen az autonómiaharci válságos időszakában (1856-1860), ahol az egységes fellépés szerepe messzemenően felértékelődött az egyházak fennmaradása miatt is.¹⁶⁵⁴

A fenti folyamatok háttérében egyértelműen a Kornis Gyula által használt „protestáns individualizmus”¹⁶⁵⁵ jelenségének gyakorlati következményei álltak. Jelenesetben csak a tanügy tekintetében értelmezzük azokat. A folyamat középpontjában a kánonkönyvekben szereplő egyházjog helyezkedett el, amely nemcsak a felekezet egészének, de az egyes alsóbb szinteknek (egyházkerületek, egyházmegyék, tanintézetek) biztosított bizonyos önkormányzati jogokat. A helyzetet tovább fokozta az egymással folytatott versengés, amely gyakran azt eredményezte, hogy kerületek „a maguk iskoláját mindig másnak, különbnek akarták tudni, mint a másokét.”¹⁶⁵⁶ Ebből adódóan egyházkerületenként, gyakran tanintézetekként eltérő tantervek voltak érvényben. Ezen csak részben módosított az egyházkerületek mellett működő, 1858-ban felállított Magyar Református Tanügyi Bizottmány¹⁶⁵⁷, hiszen a fontosabb döntéseit csak mind a négy egyházkerület jóváhagyása mellett érvényesíthette. Az evangélikusok ilyen központi tanulmányi szaktestület felállítására nem vállalkoztak, vagy legalábbis nem szervezték meg (a tanügyi kérdésekben az egyházkerületek egyetemes konventje volt hivatott dönteni). A differenciák egyaránt megfigyelhetők a tantervben, a tanításmódszertanban, és a fegyelmi szabályzatokban mind a népiskolák, mind a közép- mind a főiskolák esetében. Mészáros István szerint az iskolaszervezők abból indultak ki, hogy a népiskolát fenntartó helyi közösség dönt a népiskola minden ügyében, anyagi, oktatási-nevelési kérdésekben egyaránt.¹⁶⁵⁸ Az 1806-ban az evangélikusok egyetemes értekezlete által elfogadott Schedius Lajos-

1654 Ballagi Mór: Szerkesztői felhívás. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1. Címlap.

1655 Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1927., 316. oldal.

1656 Kornis i. m. 316. oldal.

1657 Létrejöttével kapcsolatban lásd Föt. Török Pál szup. és bizottmányi volt elnök úr előadása a tanügyi bizottmány keletkezése és eddigi működéséről tartott beszéde. In. A Helv. Hitv. Egyetemes Tanügyi Bizottmány. PEIL. VI. évf. 49. sz. Pest, 1863. december 6. 1569–1576. oldal.

1658 Mészáros István: Népoktatásunk szervezeti-tartalmi alakulása 1777-1830 között. Tankönyvkiadó. Budapest, 1984.

féle tanterv éppen a helyi ellenállás, részben lehetőségek miatt nem valósulhatott meg. A tanintézetek továbbra is „csak az őket anyagilag közvetlenül fenntartó közület irányítását voltak hajlandóak elfogadni.”¹⁶⁵⁹ A helyi népiskola szereplői, a tanító, a helyi lelkész és a gyülekezet világi előjárói irányadását egyedül a kerületben található a nagyobb kollégium tanrendszere határozta meg a partikula rendszerén keresztül. Ebből adódóan a tartalmi ügyek annak megfelelően alakultak. A tantervet, a tananyagot, és a tanításmódszertant ezért egyrészt a kollégiumból kikerült tanítók felkészültsége, szaktudása, a tanultak alkalmazása előtt álló helyi lehetőségek, valamint a helyi gyülekezet szándéka határozta meg. A három tényezőtől függött, hogy az adott falusi népiskola milyen mértékben közelítette meg a kollégiumok elemi osztályainak tanulmányi színvonalát. A falvak többségében mindezekért „megvalósíthatatlan volt a gazdag, sokrétű tananyag alapos oktatása”¹⁶⁶⁰ ezért megelégedtek annak korlátozottabb változatával.¹⁶⁶¹ A népiskola modernizációját a részletes tanításmódszertannal kapcsolatos útmutatók, segédletek, dokumentumok támogatták.¹⁶⁶²

Az iskolák önkormányzatiságuk gyakorlása során továbbra is „maguk iskoláját mindig másnak, különbnek akarták tudni, mint a másokét [...] szinte a különbözőségben versengtek egymással.”¹⁶⁶³ Az autonómia működtetésén alapuló verseny „a tantervi reformtörekvések folytonos nyugtalansága (miatt) egy-egy iskola időnkénti tanrendszerét csak azért változtatja, hogy a másik fölibe kerekedjék.”¹⁶⁶⁴ A megállapítás relevanciáját és azt, hogy ez nem csak a közép- és főiskolákat jellemezte, mutatja a népiskolaügy 1858. évi egységesítésének folyamata, illetve az annak egyik stációjával kapcsolatban kifejtett egyházkerületi vélemények.¹⁶⁶⁵ A protestáns individualizmus, amely az evangélikusoknál 1806-1861 között négy komplex iskolaszabályzat egységesítő szándékát gátolta meg. A reformátusoknál ugyanez az individualizmus 1858-ig mindössze két valamelyest önálló népiskolai tanterv összeállítását tette lehetővé.¹⁶⁶⁶ A változásokra majd az 1850-es években a bécsi egyház-politikai, tanügyi és vegyes jogszabályok kiadását követően kerül sor, amikor mindkét protestáns egyház preventív jelleggel nagyobb utat ad a tanügyi centralizációnak.

Az állami rendeletek a protestáns individualizmus mellett a protestáns oktatásrendszer természetéből adódóan sem érvényesülhettek. Mészáros István szerint „a népiskolarendszer az 1770-es évekre – több évszázados fejlődés után – felekezetenként elkülönülve, jól funkcionáló szervezettel, pontosan meghatározott tevékenység-hierarchiában szilárd szerkezetű tömbként nem csupán egészében, de még részleteiben is nehezen volt megváltoztatható.”¹⁶⁶⁷ Az állami törekvések érvényesülését leginkább az akadályozta, hogy a falusi és mezővárosi népiskola a tankerületi népiskolai felügyelők működése ellenére „kizárólagosan az egyházi hatóságok számára volt hozzáférhető ... őket megke-

134. oldal.

1659 Mészáros i. m. 132. oldal.

1660 Mészáros i. m. 134. oldal.

1661 Mészáros i. m. 134. oldal.

1662 Mészáros i. m. 134–135. oldal.

1663 Kornis i. m. (1927. I. Kötet) 316. oldal.

1664 Kornis i. m. 316. oldal.

1665 A Tiszáninneni Református Egyházkerület – miután az egyetemes népiskolai választmány Gönczy Pál munkájából készített szabályzatot – sérelmeinek és tanügyi eredményeinek hangot adva így fogalmazott: „a tiszáninneni kerület nemcsak elvről mondott le, hanem szerzett jogról, évek óta gyakorlatról, midőn eddigi reformjai a népnevelés körül mintegy megakasztatni vagy más irányba tereltetni is megengedi oly irányért, a mely nem talál igazolást sem életben, sem tudományban. A tiszáninneni kerület többet tőn a legutóbbi tíz év alatt a népnevelés körül, mint a többi valamennyi egyházkerület. Ezt semmi szerénységi szabály sem hallgattathatja el velünk. Ott vannak kézikönyvei Sepsi-Szentgyörgytől kezdve a dunántúli ref. vidékekig az iskolákban; és minden nap jobban kerestetnek ugyancsak van dolga kiállításukkal. Kimondotta-e a többi egyházkerület, hogy eme könyvek rosszak...Nem! ... A tiszáninneni egyházkerület valóban sokrul mond le; de nem azt kívánjuk, hogy lemondását visszavonja, hanem, az igazság és méltányosság nevében, óhajtjuk, hogy ezt más egyházkerületek, különösen ezek képviselő férfiai, elismerjék, bevallják.” Valaki Pál: Egyházkerületi gyűlés Tályán. SF. II. évf. 5. sz. Sárospatak, 1858. október 9., 516. oldal.

1666 Pethes szerint: „Az ág. evangelikusok jobbára a zay-ugróczi, a helv. hitvallásúak pedig a század elején készített s a negyvenes években a porosz elemi iskolák mintájára átalakított szervezet szerint tanítottak.” Pethes i. m. 237. oldal.

1667 Mészáros i. m. 137. oldal.

rülni semmiféleképpen nem lehetett, közvetlenül az állami hatóságok számára szinte teljesen megközelíthetetlen volt.¹⁶⁶⁸ Az állami kezdeményezésű fejlesztések és modernizációk csak közvetetten, az egyházi hivatalokon keresztül érvényesülhettek, az egyházi közigazgatás különböző szintjeinek mérlegelésével. Az újításokat ezért „az egyházi hivatalrendszer közvetítette és juttatta el az egyes konkrét népiskoláig.”¹⁶⁶⁹ Az állami törekvések végrehajtásának további nehézségét az adta, hogy a népiskolák gyakorlati igazgatója az egyházközség helyi papja, vagy lelkésze volt. Mindebből adódóan alakult ki Mészáros István fogalmi definíciójával élve az a paradoxon, amely értelmében „a felvilágosodás új népoktatási elvei, pedagógiai javaslatai és újításai az egyházi népoktatás-igazgatás szintjein – és szűrőin – át jutottak le a népiskoláig.”¹⁶⁷⁰

13.2. A népiskolaügyi fejlesztések egyházpolitikai kontextusa

A népiskolaügyi fejlesztések jelentős egyházszerkezési, egyházpolitikai, állampolitikai kontextusban helyezkedtek el. A népiskolaügy nem egy légüres térben szerepelt, hanem nagyobb folyamatok, és események részét jelentette. Ennek ténye a folyóiratok részletes vizsgálatából származó eredményekkel igazolható. Az egyházpolitikai kontextus sajtólenyomata különösen az 1857-1861 közötti időszakot jellemezte. Az egyházpolitikai ügyek háttérében az 1791. évi autonómiatörvény, az szentesítetlen 1791. egyházalkotmányok, valamint ennek hatására az eltérő egyházalkotmányok szerint működő kerületek közötti jogharmonia hiánya található. Alapvető probléma volt, hogy az utolsó zsinatra 1791-ben került sor, illetve hogy az ott elfogadott kánonokat az uralkodó nem szentesítette, így „annak törvényei soha életbe nem léptek”¹⁶⁷¹, ezért egyházjogi értelemben nem volt sem egységes evangélikus, sem egységes református egyházszerkezet érvényben. A két protestáns felekezetnek egyértelműen bizonyítania kellett, hogy egyház- és tanügyüket önállóan képesek működtetni és rendezni. 1856-tól a protestáns kerületeknek választ kellett adniuk az 1856. évi bécsi egyházalkotmány-tervezetre, majd az 1859-ben kötelezően elrendelt bécsi egyházalkotmányra. 1856 és 1859 között a kérdést az jelentette, hogy az egyházalkotmány egységes elutasítás mellett a protestáns felekezetek képesek-e önállóan meghatározni és elkészíteni – alkotmányozó zsinatok összehívásával – alkotmányukat. Az alkotmányok elkészültéig pedig legalább egyházkerületi, esetleg átmenetileg ennél egyvel magasabb konventi szinten képesek-e a jogharmonizációra. A folyóiratok az ad-hoc döntések elkerüléséért segíteni kívántak az egyes zsinati ügyek irodalmi előkészítésében, az ügyek társadalmi egyeztetésében, minél nagyobb konszenzus elérésében. A meghatározó témaköröknek az állam és egyház közötti viszony tisztázása, az egyházi autonómia meghatározása, az egyház-alkotmányozás alapelveinek definiálása, a kettős elnökség, az egyházak költségvetésének finanszírozása, a protestáns ébredés, a belső misszió elősegítése, és a népiskolaügy rendezése tekinthető. Az ügyek egy részének háttérében az 1848. évi XX. törvénycikk értelmezése, különösen az egyházi költségvetés állami finanszírozásának kérdése állt. Nem zsinati kérdés volt, de a két felekezet között korábban tervezett unió szempontjából lényeggel bírt a pesti protestáns főiskola megszervezése. A zsinat ügykörébe más témák is tartoztak, de elsőként ezeket kívánták a folyóiratok megvitatni. A zsinat előkészítése mellett lényeges volt az egyházkerületi, részben egyházmegyei közgyűlési értekezletek befolyásolásának szándéka, az egységes jogszabályok elkészítése is. A zsinattartás realitásának az 1859. évi császári pátens vetett véget, amely az egyházakat kötelezte a korábbi 1856. évi alkotmány elfogadására. A Lap ebben az időszakban a bécsi rendeleteket elvéve közvetlenül, gyakrabban a pátens párti német nyelvű sajtó támadva közvetve kritizálta, valamint 1859 decemberéig leköszölte a pátenszt kritizáló és elutasító kerületi és megyei közgyűlések kivonatát és a feliratokat. A pátens visz-

1668 Mészáros i. m. 137. oldal.

1669 Mészáros i. m. 138. oldal.

1670 Mészáros i. m. 138. oldal.

1671 „Még egy igen nagy horderejű tárgy került szőnyegre, t. i. a zsinati előmunkálatok. Évek óta fáradozik egyházunk zsinat megtarthatásán. Az utolsó zsinat 1791-ben tartott, de annak törvényei soha életbe nem léptek, azóta pedig 80 év lefolyván, a zsinat megtartása mindig érezhetőbb szükségé vált.” Mockovcsák J. T.: A bánáti ágost. hitv. evang. esperesség gyűlése. PEIL. XV. évf. 27. sz. Pest, 1872. július 6., 853. oldal.

szavonását, 1860. május 15-ét követően októberig ismét, igaz a korábnál jóval kisebb mértékben az egyház belső rendezése, az egyház és állam közötti viszony került meghatározásra, valamint újra előtérbe került a finanszírozás elveinek rögzítését és módszertanának kidolgozását vállaló cikkek közlése. Az 1861-ben a Lap egyértelműen a lelkesválasztás, és a zsinati-presbiteri egyházszervezet megújításával foglalkozott, a tisztújítással kapcsolatban tizenhét dolgozat készült el. Az 1862-1867 közötti időszakban a Lapot és a Füzeteket is nyugalmi időszak jellemezte, melyekben elsősorban hittudományi kérdésekkel, különösen a liberális protestáns teológiával foglalkoztak. Az 1867. év a Lapban egyértelműen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felé folytatott lobbitevékenységgel telt, különösen a vallásügyi törvényjavaslat értelmezése, az állam és egyház közötti kapcsolat újra gondolása, a tanügy megvitatása, az ultramontán katolikusokkal szembeni kritikák, valamint a finanszírozás és különösen a népnevelési egyesület megítélésével foglalkozó cikkek voltak felülreprezentáltak. A Sárospataki Füzetekben a népiskolaügyi szervezések más publikációs környezetben zajlott. Ennek okát elsősorban az adta, hogy a tiszáninneri kerület folyóirata alapvetően tudományos jellegű volt, s ennek ténye egyértelműen megmutatkozott a küldetésnyilatkozatban is. Annak megfelelően valós egyházszervezései, egyházpolitikai kontextusról csak az első négy évfolyam esetében beszélhetünk, ugyanakkor a leközölt tanulmányok száma igen alacsony volt, mintegy hat tanulmány. A valós aktivitás tulajdonképpen az 1856. évi alkotmánytervezettel, az autonómiával és a finanszírozási ügyekkel kapcsolatban jelentkezett. Az autonómia és a finanszírozási ügyek tárgyalásakor a legtöbb esetben részleges államegyházi megoldások jelentkeztek. Ennek ellenére az oktatásügyi szervezések esetében a folyóirat maximálisan függetlenségi álláspontot képviselt. A Füzetek olyannyira elzárkózott az egyházszervezési és egyházpolitikai kérdésektől, hogy az 1859. szeptember és 1860. májusa között – a vállalt küldetésére hivatkozva – egyáltalán foglalkozott a császári páténsal, és a minisztériumi rendeletekkel.

Az oktatásügyi modernizációt, amely elsősorban a népiskolaügyet, másodsorban a gimnáziumügyet jellemezte, elsősorban a fenti egyházpolitikai témakörök vették körül. A népiskolaügy rendezésének önmagán túlmutató jelentőségét az adta, hogy az evangélikusoknál nagyobb szervezetlenségű református kerületek a kerületi népiskolai választmányok útján elsőként a népiskolaügy fejlesztésében, a központi tantervvel kapcsolatban ültek le egy tárgyalóasztalhoz. A központi református tantervet a leginkább autonóm tiszáninneri kerület nem pedagógiai, azaz nem szakmai tekintetben fogadta el, hanem kizárólag a zsinatra való készülés sikere érdekében. A kerület ezért mondott le az igen előremutató, hat osztályos Árvay-féle tantervről és fogadta el helytelenítése mellett Gönczy Pál tantervét. Megállapítható, hogy a népiskolaügy úgy illeszkedett be más zsinati témakörök közé, hogy éppen ez volt az első olyan témakör, amelyben a református kerületek egységesen megállapodtak.

13.3. Bécsi rendeletek, protestáns ellenállás

Az 1859. szeptember 1-jei császári páténs, a szeptember 2-ai minisztériumi rendelet integrált felépítéséből adódóan elfogadásuk esetén befolyásolták volna tanügy és ezen belül a népiskolaügy alakulását, tartalmát. Annak ellenére, hogy az uralkodói rendeletek a protestáns felekezetek részére engedélyezte a zsinattartást, sőt fel is szólította őket a zsinat összehívására, ez csak látszólagos szabadságként értékelhető, ugyanis a zsinatoknak a jogszabályokban rögzített, előre megállapított elvek szerint, és rendeletekben megállapított szerkezet figyelembevételével kellett volna zajlaniuk. Az 1859. szeptember 1. és 1860. május 15. közötti időszak központi törekvései a protestáns egyházak önálló fennállását kiemelt mértékben veszélyeztették, gyakorlatilag az államegyházi modell megszervezésére szólították fel a protestáns felekezeteket. A tartalmukat tekintve – az autonómia tekintetében – szélsőségesen kedvezőtlen jogszabályok nélkül, mint egységes védekezésre kényszerítő rendeletek nélkül a négy evangélikus és négy református egyházkerület között végső soron kialakult platform nem jött volna létre, és feltehetően az önálló oktatáspolitika kialakítása sem értékelődött volna fel a tapasztalt mértékben. A megegyezés döntően hozzájárult az általános egyházi autonómia,

és azon belül a tanügyi önkormányzatiság gyakorlásához, működtetéséhez, tartalommal való feltöltéséhez, ezért alapszintű ismerete a népiskolaügy elhelyezéséhez esszenciális. A népiskolaügyi fejlesztések tartalmukat tekintve a jogszabályok és az ellenállás ismerete nélkül önmagukban is vizsgálhatóak, azonban az értelmezési keretet az említett időszak indukciós környezete adja. A pátens érvényesítésének megakadályozása több platformon és több eszközzel zajlott, az egyik eszközt a protestáns sajtó jelentette. A sajtótermékek közül a Lap reagált érdemben a pátenssel kapcsolatos oszt-rák sajtócikkekre, illetve közölte le a megyei és kerületi közgyűlések értekezleteinek beszámolóit, valamint a feliratokat. A Lap tehát direkt és indirekt tanulmányokkal, valamint egyházkerületi és egyházmegyei értekezletekről szóló beszámolókkal, egyházkerületi feliratokkal juttatta kifejezésre a protestáns részegyházak közötti egyetértést. Az egyetértés súlyát mutatja, hogy a más ügyekben nem feltétlenül egyetértő kerületek és megyék egységes álláspontra jutottak a pátens elutasításával kapcsolatban. A református tiszáninneni, tiszántúli, dunántúli kerület, az evangélikus tiszai, dunántúli kerület, a református szentesi, heves-nagykunsági, vértessaljai, pesti, alsó- és felső-baranyai, bari és debreceni egyházmegye egységesen utasította el a pátent, és tartalmilag azonos feliratot állított össze. Ezek a feliratok egységesen az linzi és bécsi békeszerződéseket becikkelyező törvényekre, az 1791. évi XXVI. törvénycikkre és a történelmi gyakorlatra hivatkoztak. Egyetértettek abban, hogy a protestáns egyházszerkezetet kizárólag evangélikus, illetve református hitvallású egyházi és világi férfiak közmegegyezésével, tehát zsinat útján határozható meg, hogy az egyházszerkezetnek a vallás elveivel kell megegyeznie, végül hogy amíg az egyházszerkezet a fenti két pont alapján nem készül el a már elfogadott egyházalkotmányt kormányhatósági parancsokkal és királyi rendeletekkel nem másíthatnak meg. Az 1859. őszi értekezletek és a feliratok alapszintű ismerete nélkül nem értelmezhető a tanügyi autonómia gyakorlása, ugyanis ennek hiányában nem ismerjük azt az indukciós környezetet, amely a bécsi tanügyi rendeletek mellett a protestáns felekezeteket belső típusú fejlesztésekre kötelezte. Az egyházi oktatáspolitikai gyakorlati működtetése, tartalomfeltöltése erőteljesen összefüggött az egyházi önállóság kérdésével, gyakorlatilag annak részeként értékelhető. Az értekezletek és feliratok részletes vizsgálatával megismertük az autonóm tanügy védelmének szempontjait. A protestáns részegyházak a 18. század elején elkészült feliratok tartalmával, és feltehetően az 1856. évi Entwurf elutasítására vonatkozó memorandumokkal teljesen azonosan kifogásolták a tanintézetek vezetésének és felügyeletének korlátozását, és ragaszkodtak az 1791. évi XXVI. törvénycikkben foglalt szabadságjogokhoz. Hangsúlyt helyeztek a tanintézetek protestáns szellemiségére, jellemére, az egyház és iskola elválaszthatatlan kapcsolatára, a tantárgyak, a tananyagtartalom, tanításmódszertan, és a tanítási nyelv önálló meghatározására, a tankönyvek és a tanítók szabad megválasztására, és a tanintézetek nyilvánosságára. Az 1858 őszen lejártszódott események (bécsi jogszabályok és protestáns reakciók) teremtik meg a nyolc protestáns egyházkerület közötti második egységes függetlenségi és önkormányzati platformot. Nagyrészt a protestáns egyházak, az egyházkerület, egyházmegyéik ellenállása, valamint az egyházi közvéleményt részben megtestesítő Lap tevékenységének hatására vonja vissza az uralkodó 1860. május 15-én a pátent. A Lap leközléseivel, valamint a szuperintendenciák és esperességek értekezleteikkel és felirataikkal egyértelműen meggátolták a pátens elfogadását, azaz a részegyházak (értsd esperességek, egyházközségek) kiválását, és pátensszerű átszervezését. A defenzív összezárás hiányában, a pátens elfogadásával a protestáns egyház egyértelműen az államegyházi megoldást alkalmazta volna, amellyel végérvényesen lemondott volna az egyház és az iskola önálló szabályozásáról, önálló irányításáról és tartalommeghatározásáról. A sikeres ellenállás, illetve annak eredményeként tekinthető 1860. május 15-ei legfelsőbb kézirat a protestáns egyházakat visszahelyezte 1848 előtt jogaiba, gyakorlatilag 1791. évi XXVI. törvénycikk alapjára. A nyolc egyházkerület olyan sorsdöntő ügyekben tudott megegyezni, amellyel a protestánsok a katolikusokkal szemben évtizedeken keresztül megőrizhették törvényes jogaiknak megfelelő függetlenséget. Ezzel egy új korszak vette kezdetét. A protestáns egyházak immáron szabadabban gyakorolhatták egyházi és tanügyi önkormányzatiságukat, annak ellenére, hogy az alkotmányozó zsinat összehívására a református egyház esetében 1881-ben Debrecenben, az evangélikus egyház esetében 1891-ben Budapesten került sor.

13.4. Tanügyi autonómia

A folyóiratokban megjelent tanulmányok többsége a tanügyi autonómia működtetésére vonatkozott, kisebb részük pedig az autonómia fogalmának tisztázására. Az autonómia fogalmának tisztázása során döntően a felekezeti iskolarendszer mellett foglaltak állást, egyúttal hangsúlyozták a protestáns egyházak vezetési, irányítási, igazgatási és ellenőrzési jogait is. A felekezeti iskolarendszer szerepének elvi magyarázatát az 1856. és az 1859. évi egyházalkotmánnyal szembeni véleményalkotás, valamint az egyház újjászervezésének igénye indokolta. A protestáns felekezeteknek egységes választ kellett adniuk a tanügyi autonómiával kapcsolatban. Az autonómia koncepciók alapját minden esetben az 1791. évi XXVI. törvénycikk jelentette. A protestáns szerzők ebből a jogszabályból vezették le a tanügyi önkormányzattal összefüggésben lévő jogokat. A két protestáns felekezet a jogszabályban foglalt jogok szerint kezdte meg a népiskolaügy átfogó modernizációját. A felekezetek a két folyóirat keretében mindezekért egyszerre tisztázta az autonómia fogalmát, és kezdte meg pro-aktív jelleggel annak gyakorlati működtetését. A protestáns önszerveződés legnagyobb teljesítményét és értékét az adta, hogy a felekezetek nemcsak elvi síkon ragaszkodtak a törvényekben foglalt – önállóságukat biztosító – jogaikhoz, hanem a bécsi törekvésekkel szemben, és még inkább saját belső megújulásukért, és ennek egyik alapfeltételéért, az alkotmányozó zsinat előkészítéséért az önkormányzatiságot használatba vették, gyakorolták és működtették. A tanügyi autonómiát teoretikusan megközelítő cikkek is kiemelték, hogy a tanügyi autonómiajogok működtetésére, nem pedig eszmecserére van szükség az egyházi oktatáspolitikai önállóságának megőrzéséhez. A modernizációt az 1849-1860 között jelentkező bécsi tanügyi rendeletek is indokolták. A kérdést elsősorban az adta, hogy a protestáns felekezetek képesek-e önállóan előkészíteni és megvalósítani a fejlesztéseket, illetve ehhez biztosítani a korszerű pedagógiai tartalmakat, valamint a nélkülözhetetlen finanszírozási rendszert. A folyóiratok az egyes ügyek irodalmi előkészítésére vállalkoztak. Az 1791. évi autonómiatörvényben foglalt jogokat a református és evangélikus egyházkerületek gyakorolták, a jogok közül elsősorban a tartalmi vonatkozásúak értékelték fel, különösen a tananyag, a tankönyvek és a módszertan, valamint a személyekhez, illetve munkakörökhöz kapcsolódó jogok. A református kerületek a tanügyi autonómiát nem közvetlenül, hanem tanácsadó testületek segítségével, úgynevezett egyházkerületi, később egyházmegyei népiskolai választmány útján gyakorolták. A tartalmi ügyeket ezek a testületek készítették elő 1857-től. 1858-tól a kerületi népiskolai választmányok a kerületek jóváhagyásával létrehozták az Egyetemes Református Népiskolai Választmányt. A központi választmány határozatainak érvényesítéséhez az egyházkerületek jóváhagyására volt szükség. A rendszerből adódóan a református kerületek kihasználták a szubszidiaritásból származó lehetőségeket, különösen az alulról felfelé építkezés lehetőségét. Az evangélikus felekezet ezzel szemben az egyetemes értekezleten keresztül határozata meg szintén a kerületek jóváhagyásával a népiskolai tanterveket. Az állami rendeletekkel szemben egységes fellépésre volt szükség a protestáns felekezetektől, ugyanakkor különösen a református egyházak kizárólag a szabványosítás minimumában tudtak megállapodni, amely döntően kerettantervben jelentkezett. A tartalmi ügyek meghatározásának igényét elsősorban a kerületi tanítóképző és a kollégium tartotta fent. A „szabad, önálló szellemi működés”¹⁶⁷² például a sárospataki képzőt és kollégiumot fenntartó tiszáninneri kerület számára lényegesebb volt a tartalmi centralizációnál, mivel az egyházkerületi közgyűlés „a népiskolai ügyet, mint eddig, úgy ezután is önállólag függetlenül akarja kezelni.”¹⁶⁷³ A tanügyi autonómiaharc több esetben a tankönyvpiac és a kötelezően elrendelt tankönyvhasználatban is tetten oltott. Jelentős konfliktust eredményezett, hogy az 1850-es évektől zajló sárospataki tankönyvprogram utolsó éveiben megkezdődött a konkurens Gönczy Pál-féle központi kerettantervvel összhangban lévő központi református tankönyvprogram. Ennek súlyát érzékelteti a tiszáninneri kerület felvetése: „A szellemi előhaladásnak, nemes versenynek egy közös tankönyv nyomtatása által, mint némely jóhiszeműek óhajtának, nagy veszedelmükre, ne igyekezzünk gátat vetni. A megállapított tanrendszer nyomán

1672 Szerző nélkül: Népművelési egyesülés. Sárospataki Füzetek. II. évf. 1. sz. Sárospatak, 1858. május 15., 99. oldal.

1673 U. o. 99. oldal.

készülendő könyvekből mindenik egyházkerület tetszése szerint választhat önmagának tankönyvet, gondoskodhatik ennek nyomtatásáról is. Egyedül szimbolikus könyvünk lehetne egy és ugyanaz, de a többiekben jó lesz nekünk szabadon, protestánsokhoz illőleg fejlődni.”¹⁶⁷⁴ 1858 őszén így fogalmazott szintén a tiszáninneri kerület közgyűlése: „Ott vannak kézikönyvei Sepsi-Szentgyörgytől kezdve a dunántúli ref. vidékekig az iskolákban; és minden nap jobban kerestetnek; a nyomdának ugyancsak van dolga kiállításukkal. Kimondotta-e a többi egyházkerület, hogy eme könyvek rosszak, következésképp használhatatlanok; annál fogva másokról kell gondoskodni? Nem! Sőt az irodalom kedvező bírálatot tisztel meg a vállalatot, mely akkor mikor legszükségesebb volt, lényeges hiányt pótol, mégis csak nagy bajjal vívhatta be magát a nép fiai közé, hol az előítélet módján felőli szerepet játszik mindenha, de kivált új könyvek behozatalánál.”¹⁶⁷⁵ Az autonómiaharca egyik érdemi területei voltak a tankönyvprogramok (sárospataki és központi református) közötti rivalizálások.

A református és evangélikus autonómiaértelmezés fokozatosan törekedett megszüntetni a helyi szintek, tehát a tanítók és a népiskolák autonómiáját egységes tantervek, tanításmódszertan és tankönyvek előírásával. Ebben az értelemben a tanítók inkább a lelkész, mint a munkáltatói jogok gyakorlójának felügyeletében a rendszer végrehajtóiá váltak, mintsem olyan szereplőkké, akiket a tanszabadság megilletne. Az erőteljes centralizációt elsősorban a működési színvonal emelésével, illetve az állam felé mutató egységgel indokolták. A tanítók jogfosztott állapotuk azonban az 1840-1848 közötti szélsőséges reformokra is visszavezethető, a Tavasi Lajos-féle csoportosulás és az egyetemes tanügyi kongresszuson elhangzott felvetések, követelések az egyházi iskolák államosításának, az egyház és iskolák szétválasztásának, és a tanítók államhivatalnokká léptetésének irányába mutattak. Ugyanakkor a kerületek számára a legfontosabb szempontot az egyház és iskola egysége jelentette, amelyet a lelkésznek alárendelt, végrehajtói, alkalmazotti minőségben lévő tanító, illetve a lelkész és tanító egysége mutatott. A helyzetet összetettebbé tette, hogy az egyházmegyék és kerületek kisebb részében a tanítókat bizonyos autonómiajogok illették meg, különösen a presbitériumban, az egyházmegyei és kerületi közgyűlési értekezleten való személyes vagy képviseleti részvétel, felszólalás, esetleg szavazati jog. A tanítók egy része részt kívánt venni a tanfelügyeletben, illetve a rendszer irányításában és igazgatásában is. Ezek az elképzelések azonban többnyire az autonómiahatárhoz ütköztek és nem érvényesülhettek. Ezért a cikkek központi ügyének tekinthető a tanítók függetlenedési törekvése, a tanító és lelkész közötti viszony, a tanítás szakmaként való értelmezése, a tanítók fizetésének rendezése, a tanítók képviseleti joga, a tanítói és lelkészi kettős hivatal. A tanítók autonómiáját nemcsak a kerettantervek korlátozták, hanem a vezér- és olvasókönyv választás szabadságának korlátozása. A tanítók a népiskolai rendszerből döntően hiányzó tanítóképzők miatt általánosságban részben a gimnáziumi tudásukra támaszkodhattak, részben pedig tanmódszeres és tananyagtartalmú vezérkönyvekre, illetve az ezt kiegészítő olvasókönyvekre, mint a központi református tantervben olvasható: „A vezérkönyv a kézi könyvben röviden előadott tantárgyat szélesebbre tágítsa ki, hogy az olyan tanító kinek módja és alkalmatlan nincsen a tantárgyból többet tanulni, mint a mennyit a gyermek kézikönyvéből tanulhat, az elébe szabott tantárgy bővebb megérthetése érdekében szükséges ismereteket vezérkönyvben fellelhesse, tanítását az innen merített s szélesbített ismeretekkel alaposabbá tehesse.”¹⁶⁷⁶ Ebből adódóan a tanító tanszabadságát nemcsak felkészültsége határozta meg, de a kijelölt olvasókönyvek, illetve éppen a tankönyvek kötelező kijelölése, amely a szabványosítás részének tekinthető. A református tanügyi autonómia első ütköző fórumának az Egyetemes Református Népiskolai Választmány első alakuló ülése tekinthető. Az egyházkerületek, és a kerületi népiskolai választmány küldötteinek, képviselőinek feladata volt a kerületi tanügyi autonómia érvényesítésével összhangban a központi tanterv alapján meghatározása. Jelentős vitákra adott okot, hogy az európai színvonalunk tartott hat osztály Árvay-féle tanterv helyett Gönczy Pál

1674 U. o. 99. oldal.

1675 Valaki Pál: Egyházkerületi gyűlés Tályán. Sárospataki Füzetek. II. évf. 5. sz. Sárospatak, 1858. október 9., 516. oldal.

1676 Gönczy Pál: Népiskolai szervezet. Melyet a helv. hitv. négy egyházkerület népiskolai egyetemes választmánya, a négy egyházkerület jóváhagyásával az 1858. évi szept. 28., 29. és 30. napján Debreczenben megállapított. Pápa, 1859.

munkáját javasolták a kerettanterv alapján. A protestáns tanügyi autonómia lényeges tartozékának tekinthető a kerületi közgyűlések döntéseit befolyásoló lobbitevékenységek, amelyeknek egy része a folyóiratokban jutott kifejezésre, elsősorban a fejlesztési tervekben és a tanítókkal foglalkozó cikkek keretében.

A tanügyi autonómiaharcot súlyosbította, és komplexé tette, hogy a népiskola általános működési színvonalának fejlesztéséhez szükségesnek bizonyult a tanítók tudásának, tanügyi jártasságának és szakértelmének növelése. Ennek mindkét eszköze, az iskolarendszerű képzés, valamint a tanítói egyesület bár hatékony volt, különösen azonban lehetőséget adtak a tanítók önállósodására. Azáltal, hogy a tanítói értekezletek alkalmával minden fontosabb kérdést megbeszélhettek, szakmai jártasságuk és önbizalmuk is emelkedett, magukra egyre inkább olyan szakemberként tekintettek, amely saját erőfeszítéseinek hatására, és nem az egyházak támogatása miatt állja meg a helyét. A lelkészek egy része ezért értékelte az egyesületeket államként az államban. Ez azonban a felekezettekkel szembeni függetlenedésnek is kedvezett. Az iskolarendszerű képzés fokozásával Poroszországhoz hasonlóan az egyháztestületek részéről féltő volt, hogy a szakmailag kompetensebbé váló tanítók reális okokból maguknak követelik a tanfelügyeletet. Az emancipációs törekvéseket a református egyház az egyetemes népiskolai rendtartásban is mutatkozó maximális felügyelettel, ellenőrzéssel és kontrollal kívánta megelőzni. A tanító továbbra is egyházi hivatalnok volt, a lelkész pedig előjárója, vezetője, igazgatója, felügyelője és munkatársa volt a tanítónak és a népiskolának. A tanítóra egyszerre felügyelt a helyi népiskolai választmány, a helyi felügyelő, a járási körfelügyelő, az egyházmegyei népiskolai választmány, a kerületi választmány, és az egyetemes népiskolai választmány. Annak ellenére, hogy az elfogadott és 1860-ig érvényben lévő tiszáninneri kormányzat a választmányokban helyet biztosított a tanítóknak és azok képviselőinek, az 1859 őszen elkészített egyetemes rendtartás nem tért ki arra, hogy az egyes választmányokba beválaszthatóak -e a tanítók. A helyzetet súlyosbította, hogy az egyházközségi, az egyházmegyei, és kerületi közgyűléseken tanítók csak elvétve vettek részt. Annak ellenére, hogy a tanító egyházi hivatalnokként dolgozott, gyakran a lelkészt megillető feladatokat is ellátta, mégsem rendelkezett képviseleti joggal az egyházi testületekben. Megállapításaink szerint amíg az egyháznak 1857-1860 között autonómiáját az állammal szemben kellett megvédenie, addig 1860-1867 között a tanítók emancipációs törekvéseit kellett megelőznie. Megjegyezzük a tanítók ebben az időszakban még jelentettek gyakorlati veszélyt az egyházak tanügyi önállóságára, azonban az idő előrehaladtával egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy a közoktatásügyet az állam minisztériumi szinten kezébe fogja venni. Ebben a tekintetben pedig egyáltalán nem volt lényegtelen, hogy az igen liberális elveket képviselő báró Eötvös József egy rendezett, képzett, szakmai önbizalommal rendelkező, erőteljesen függetlenedő, az egyház és iskola szétválasztásban, a tanintézetek lefoglalásában érdekelt tanítói testületekkel találja szembe magát, vagy egy szintén képzett, a tanügyben jártas, de az egyházhhoz feltétlenül lojális tanítói karral. Az egyháznak ezért a képzés színvonalának emeléséért úgy kellett a tanítókat fejlesztenie, hogy azokban ne alakulhasson ki az emancipáció realitásának képe. Megjegyezzük a református egyetemes népiskolai rendtartás, a tanítói egyesületekre vonatkozó központi szabályok, valamint a tanítók képviseleti jogának elvetése ellensúlyozta a tanítók törekvéseit.

A tanügyi autonómia gyakorlati működtetését jelzik az időszakban elkészült tantervek, tanügy-igazgatási dokumentumok, a tanügy-igazgatási rendszer megszervezése, tankönyvpályázatok, egyház- és tanügyi folyóiratok működtetése, a különböző elemből felépülő fejlesztési tervek és a tanítói hivattal foglalkozó cikkek. A tanügyi autonómia elvi tisztázása, meghatározása, valamint eredményes működtetésének hatására Eötvös József a népiskolai törvényt az 1791. évi autonómia-törvény és a protestánsok autonómiaigényekre építette. Az 1868. évi népiskolai törvény a tartalmi ügyekkel kapcsolatban a következőket tartalmazta: „A hitfelekezetek, mindazon községekben, hol híveik laknak, saját erejükből tarthatnak fenn és állíthatnak föl nyilvános népoktatási tanintézeteket, [...] azon intézetekben a tanítókat és tanárokat maguk választhatják, azoknak fizetését maguk határozhatják meg, a tankönyveket maguk szabhatják meg, s a tanítási rendszer és módszer iránt is, te-

kintetbe véve a 45. § rendelkezését, intézkedhetnek a következő feltételek alatt...”¹⁶⁷⁷ Mint a törvény indoklásában írja: „Az egész törvénynek az szolgálván alapelvéül, hogy a tanszabadság már a népis-kolai oktatás terén is lehető legtágabb körben érvényesíttessék; szükséges, hogy ... az egyházaknak ... jogukban álljon iskolákat állítani, és saját intézeteikben a maguk által választott irányban oly szabadon tanítani, hogy ezen maguk által fenntartott iskolák irányában az állam csak is a főfelügye-let jogának gyakorlására szorítkozzék, s azokra semmi egyéb befolyást ne igényeljen.”¹⁶⁷⁸ továbbá: „Először, hogy a felekezeti iskolának törvény általi megszüntetését ne mondjam ki. Másodsor, hogy a felekezeti iskolában való rendelkezés, főleg a tanrendszer kezelését egyedül az illető feleke-zet jogkörében maradjon* [*lábjegyzet: A törvényjavaslatban kijelelt, s a kormány ellenőrzése alá helyezett pontok inkább külsőségekre s ez általán nem az oktatás szellemére vonatkoznak.] semmi befolyást ne gyakorolhassanak az oktatás szellemére és irányára. [...] nézetem szerint a tanítás irá-nyának, s szellemének (a tankönyveknek) meghatározása kizárólagosan az illető felekezeteket ille-ti.”¹⁶⁷⁹

13.5. Népiskolai tantervek

A vizsgált folyóiratokból részlegesen ismerhetőek meg a korszakban elkészült tantervek és azok el-készültének körülményei. A korszakban hat református tanterv és két evangélikus tanterv készült el. A folyóiratok ezek közül a Tiszáninneri Református Egyházkerület, a Dunamelléki Református Egyházkerület és a Tiszántúli Református Egyházkerület tantervét, valamint az 1861. évi központi evangélikus tantervet közölte le azok teljes terjedelmében. A Dunántúli Református Egyházkerület tantervpályázatának két pályadíjas tantervét egyik folyóirat sem közölte egészükben. A folyóiratok szintén nem közölték le a kerületek részéről jóváhagyott 1858. évi központi református tantervet. A tantervek létrejöttének körülményei szintén részlegesen ismerhető meg a két folyóiratból. Teljes fo-lyamatában egyedül a tiszáninneri tanterv összeállításának lényegesebb szakaszait közölte le a Fü-zetek, illetve az 1858. évi református központi tantervjavaslat fogadtatásának részletei ismerhetőek a Füzetekből. A dunamelléki, a dunántúli és a tiszántúli tantervek genezisére, ebben az esetben kü-lönösen a dunamelléki és a tiszántúli református népiskolai választmány megszervezésére és tevé-kenységére vonatkozó információk hiányoznak. A folyóiratokból nem ismerhető meg a központi re-formátus népiskolaügyi választmány azon alakuló és első munkaértekezlete, amelynek során több tanterv közül a dunamelléki változatot fogadták el alapként. A hiányosságok részben levéltári forrá-sokkal, különösen közgyűlési jegyzőkönyvekkel részben pótolhatóak, azonban a központi reformá-tus népiskolai választmány jegyzőkönyveit ezidáig voltak elérhetőek. A hiányosság ellenére a disz-szertációban négy tanterv vázlatos elemzését végeztük el. A folyóiratokból szintén hiányoztak a tan-tervek egészére, vagy egyes részükre vonatkozó reakciók, ennek oka részben az idő rövidsége. Az irodalmi előkészítés hiányával kapcsolatban információk hiányában nem dönthető el egyértelműen, hogy a reakció elmaradása a folyóiratok szerkesztőségének irányelvéből, vagy a kritikák hiányából következett, vagy a rendelkezésre álló idő rövidségéből. Amíg a Sárospataki Füzetek egy cikk erejé-ig felhívta a figyelmet a tantervekkel kapcsolatos publikációk jelentőségére, addig ilyen jellegű fi-gyelemfelhívást a Lapban nem azonosítottunk.

A tantervekben azonosított módszertanok a protestáns oktatásügyi hagyományok tekinté-tében nem teljesen újak, mivel a szemléltetés, az értelemfejlesztés, a vezér- és olvasókönyvek, a meg-értett ismeretek memorizálása, illetve a gyermekek életkorához igazodó tananyagok és módszerta-nok visszavezethetőek Comeniusig, illetve Apáczai Csere Jánosig. A valódi újdonságnak egyrészt az tekinthető, hogy az egyházkerületek a szabványosítás, a centralizáció és a sztenderdizáció kereté-ben valamennyi népiskolának, illetve tanítónak normatívan és kötelezően elrendelte alkalmazásu-

1677 <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei/%3Fkeyword%3D1868> (2018. június 5.)

1678 Eötvös József: Népiskolai törvény motivatioi. In: Az 1865/8-diki országgyűlés népoktatási bizottságának munkálatai. Légrády Testvérek, Pest, 1869., 255. oldal.

1679 Eötvös i. m. 258. oldal.

kat, másrészt a tantervek megmagyarázták a tényezők szerepét, annak érdekében, hogy a tanítók belássák azok értelmét és azonosulni tudjanak azokkal. A református népiskolai választmányok felállítását, a tantervprogramok elkészítését részben a bécsi népiskolai rendeletekből származó modernizációs kényszer, részben nagyobb egyházpolitikai ügyek indokolták. Az egyházpolitikai ügyek közös alapjának a hiányzó egyházalkotmány elkészítésére illetékes zsinat tekinthető. A református egyházkerületek elsőként a népiskolaügyi centralizáció és szabványosítás tekintetében kezdtek meg egyeztetéseket, ezért éppen a népiskolaügy lesz a zsinati ügy első tényezője. Következésként a népiskolaügyi modernizálása tekinthető az egyeztetések megkezdésének platformjának. Ennek súlyát mutatja, hogy egyes kerületek a központi tantervet nem pedagógiai szempontokból, hanem egyházpolitikai célokból fogadták el, mondva le önálló és korszerűbbnek vélt helyi tantervük érvényének általános kiterjesztéséről. A tantervek és tankönyvprogramok igénye egyértelműen a helyi népiskolák és a tanítók autonómiájának, a helyi döntések felszámolására irányult. Mind a reformátusok, mind az evangélikusok helytelenítették, hogy a tantervek és a tananyagtartalmak, illetve a tankönyvek helyi szinten a tanítók, esetleg a lelkészek döntése alapján dőlnek el. Ennek tudták be, hogy a népiskolarendszer tartalmilag és a keretrendszerét tekintve is heterogén, működési színvonala pedig változó. A tanterv, órarend, tananyag, módszertan, tankönyvek, a tanfegyelem, az osztályok számának, a tanidő beosztásának eltérése helyett mindkét felekezet a protestáns elvektől részben eltérő centralizált rendszert tartott megfelelőnek mind az eredményesség, mind a bécsi egyházpolitikával szembeni védekezés miatt. A tanszabadság továbbra is megvolt az autonómiát kerületi szinten értelmező rendszerben, azonban a tanszabadság nem az alsó, helyi szinteket (népiskolák, tanítók) illette meg, hanem a felső, kerületi szinteket. A tanszabadság, a tanügyi autonómia tehát a kerületi szinten érvényesülhetett, hiszen minden kerületnél magasabb szintű döntések érvényesítéséhez a kerület jóváhagyására volt szükség. Egyes kerületek esetében azonban megfigyelhető volt az egyházmegyei szintek ellenjegyzésének szükségessége is. A kerületi, részbeni megyei tanszabadság eredményezte, hogy a népiskolákat, tanítókat és az őket felügyelő lelkészeket is végrehajtó, illetve igazgatói, érvényesítő státuszba helyezték. A tantervi centralizáció ugyanakkor az szubszidiaritás elve szerinti autonómiajogok gyakorlásával valósult meg (elvieken). Az egyházkerületek döntően egyházmegyei, egyházközségi, vagy tanítói egyesületi nyomásra létrehozták az egyházkerületek szakmai tanácsadó és munkaszervezetének számító kerületi népiskolai választmányokat, amelyek az alapok rögzítésével vagy pályázati felhívással, vagy közvetlen megbízással tanügyi szakembereket kértek fel a tantervek elkészítésére. Ebből adódóan nem a központ, hanem a helyi szervek törekedtek az önmagukat is végül korlátozó centralizációra. A centralizáció alatt a sztemderdek meghatározásán alapuló működési tartalom és keretrendszer szabványosítását értjük.

Az így és ebben a szellemben, céllal készült és a fentiekben bemutatott tantervek egy része a kerületi autonómiával összeegyeztethető kerettantervek, más része a helyi tantervek csoportjába sorolható. Mindkét csoportba tartozó tantervek a helvét hitigazságokon és keresztyén valláserkölcsi alapokon álló egyházi irányítású, igazgatású és egyházközségi fenntartású református felekezeti népiskolák szükségességét, az egyház és iskola egységét hangsúlyozták. A tantervek egymással azonosan a több funkciós népiskola identitásának kialakítására törekedtek, elkülönítve azt a tudományos alapokon és rendszertani szemléleten álló gimnáziumi osztályok cél- és eszközrendszerétől. Pedagógiai alapértékeiknek ezzel összefüggésben az intellektuális készségek, az értelemfejlesztés, a lexikális tudás és az erkölcsös jellem egyidejű fejlesztése, tehát a személyiség egészének fejlesztése tekinthető. A tantervek egyszerre fogalmazták meg célként a református egyházas öntudat és a világi tudás, az állam iránti lojalitást és az egyház iránti hűség kialakítását. A világi tudás alatt az alapkészségeken túlmenően az alpműveltség és a mindennapi élethez szükséges elemi szintű természettudományos és történelmi ismereteket is tartalmazták a tantervek. A tantervek döntően az értelemfejlesztés primátusát hangsúlyozták a lexikális tudás eszközének tekinthető ismeretfelhalmozással, a memorizálással szemben. Az ismeretfelhalmozást csak az ismeretek megértésének esetében tartották elfogadhatónak, az értelmezetlen ismereteket célszerűtlennek vélték. Ezzel összefüggésben a korábbi évszázadokban is felmerült eszközöket beemelték a népiskola eszköztárába, különösen a

szemléltetés, az ábrázolás, a kísérletezés szerepét hangsúlyozták, illetve az ezekhez szükséges tanfelszerelést. A tantervek közös jellemzőjét az adta, hogy a hittant nem különálló, izolált tárgyként kezelték, hanem olyan tárgyként, amely középpontba állítva valamennyi más tantárgyat áthat, így a reál- és természettudományos tárgyakat is. Ennek érdemi jelentősége a későbbi darwini modellt, illetve a racionalizmuson alapuló liberális protestáns teológia eszméjének terjedését követően lesz. A tantervek jelentősége utóbbival kapcsolatban az, hogy az alapkészségek oktatását meghaladták a reál- és természettudományhoz tartozó tárgyak kötelező bevezetésével, mindezt úgy, hogy valamennyi református népiskolát elviekben szabványosítottak, tehát ezek a tantárgyakat az ország valamennyi református népiskolájának oktatnia kellett. A természettudományokhoz köthető tantárgyak tanításmódszertanával kapcsolatban megállapítható, hogy a szemléltetés, kísérletezés mellett oktatásukra döntően az olvasás óra keretében, szemléltető és értelmező funkcióval is rendelkező olvasókönyvek segítségével került sor. A négy tanterv közül a legjelentősebb eltérést a Gönczy Pál-féle cselekvés és munkaközpontú, kezdeti gyermeklélektanra alapozott koncepciók jelentették.

A tantervek közötti formai különbséget elsősorban az adta, hogy az adott tanterv jellege szerint keret, vagy helyi tanterv. Amíg a tiszáninneri változat a kerületi választmány célját tekintve azonnal alkalmazható helyi tantervként készült el, taxatív felsorolt és részletezett, leoktatható tananyagmodulokkal és tanmenetekkel (amelyeket a sárospataki Népiskolai könyvtár sorozat tankönyvei támogattak), addig a tiszántúli és a dunamelléki kerettanterv a tantárgyak minimumtananyagát, illetve a leginkább lényegesnek tartott elemeit adta meg vázlatosan. Ennek háttérében az egyház- és oktatáspolitikai, valamint a kerületi autonómia összefüggése állt. Az autonómiához a források szerint legerőteljesebben a tiszáninneri kerület ragaszkodott fenntartva a tananyag, a tanításmódszertan és a tankönyvek kialakításának, megválasztásának és alkalmazásának szabadságát az egyházkerület részére. A többszörös kompromisszumot a nagyobb egyházpólitikai egység miatt kellett kötni. Ennek súlyát a tananyaggal ellátott helyi tanterv mellett az önálló tankönyvprogram is mutatja. A Sárospatak, Debrecen, Nagykovács, Pápa tengelyen elhelyezhető autonómiaértelmezés ezért összeütközésbe került a kerületi és az összesség érdekében is. A kerettantervek ezért a tananyag és módszertan alapjainak rögzítésén kívül a részletes tananyag meghatározását a pályázati rendszerrel dolgozó tankönyvprogramtól várták. Ebből adódóan tulajdonképpen helyi tantervek később sem léteztek, mivel a tantárgyak tartalmát és előadásának módját a vezér- és olvasókönyvek, később ezek mellett a tanítóképzők határozták meg, és nem a helyi népiskola. A leginkább tartalmi ügyeket, különösen a tananyagot, a tanításmódszertant, és a tanmenetet befolyásoló tankönyvek elviekben demokratikusan kerültek összeállításra, mivel a tankönyvpályázaton a feltételek figyelembe vételével bárki elindulhatott. A tankönyveket a négy kerületi választmányt magában foglaló egyetemes népiskolai választmány, illetve a választmány által felkért szakértők bírálták el, ezért az ilyen típusú autonómiamegosztás mellett elfogadhatóbbá váltak a tankönyvek, bár a központi tankönyveket a tiszáninneri kerület a tankönyvprogramja miatt kifogásolta. A helyi érdekek következtében meglévő súrlódást mutatja, hogy a sárospataki kollégium és tanítóképző hatására a tiszáninneri kerület, illetve tanácsadó választmánya önálló tankönyvprogramot vitt végbe és folyamatosan próbálkozott az egyetemes választmány jogkörének csökkentésével, felvetve a kilépés lehetőségét.

A helyi tanterv kategóriájába tartozó Árvay-féle tanterv integrált és komplex felépítésének köszönhetően letisztult formában, indoklásokat, magyarázatokat és bölcselati fejtegetéseket mellőzve azonnal alkalmazható tartalmi szabályzatnak, tartalomszabályozónak tekinthető. Az alkalmazást nagymértékben segítette a tantárgyakhoz rendelt részletes és lépésről lépésre felépített, megmagyarázott, utasításokkal ellátott tananyag. Ennek háttérében részben az állt, hogy a tiszáninneri népiskolai választmány nem alapelvekkel ellátott központi kerettanterv elkészítésében volt érdekelt, hanem a kerületük népiskoláinak azonnali fejlesztésében. Az indoklásokkal nem a szakmai közvéleményt kívánták megnyerni, hanem a tanítókat törekedtek segíteni. A tanterv súlyát mutatja, hogy a népiskolai oktatást rendszerben értelmezte, ugyanis a tantervben röviden, de tartalmi szempontok szerint kitért az óvodákra, az ismétlő iskolákra, a felső leányiskolákra, és külön tantervben a tanítóképzőre is. Az egyes szintek mellett tételesen felsorolta a taneszközöket is. A helyi tanterv értékét az

érvényesíthetőség, az alkalmazhatóság adta, amelyet lehetővé tett a hat osztályra lebontott, hatvan oldalon keresztül részletezett tananyagmodul. Amíg a másik három tanterv a tantárgyak vázlatos leírása mellett a tananyag meghatározását elsősorban a tanmódszeres vezérkönyvektől várta, addig – bár ezt a lehetőséget a sárospataki tankönyvek ismeretében Árvay József is szorgalmazta is, a tiszáninneri tanterv megadta az alkalmazáshoz szükséges alapot. Szintén jelentős különbség, hogy a tiszáninneri tanterv a felekezeti oktatás és a világi tudásanyag tekintetében is egyértelműen meghatározta a népiskola identitását, azt az identitást, amely megkülönbözteti más oktatási szintektől. Ezek során kitért a népiskola vállalásaira, azokra a feladatokra, amelyeket a népiskolának teljesítenie kell, és azokra is, amelyek a népiskola feladatain kívül esnek. A tanterv határozottan felvállalta a tudományos jellegű előadás, a tudományos rendszertan és az elméletek kivételét a népiskolából, az ismeretek redukálását, és a görög-római klasszikusok eltávolítását a tananyagból. Emellett szintén letisztultan fejtette ki a népiskola saját tanításmódszertanának szabályait. A helyi tanterv másik előnyét a népiskola feladatainak pontos meghatározása adta. A tananyagtartalom és a tanításmódszertan terjedelmes kifejtése, valamint a tanításmódszertan alapjainak meghatározása egyértelműen mutatja, hogy a munka legfeljebb csak az egyetemes választmány felé tekinthető javaslatnak. A tiszáninneri kerületben ez vált az érvényben lévő népiskolai szabályzattá. További különbség, hogy Árvay József munkája az európai megoldásokat, a kormány törekvéseit, a tantárgyak nagy számát, a széles és elmélyült tananyagot, valamint a gyermekek családi, szociokulturális háttérét szem előtt tartva, hat osztályos népiskolák megszervezését írta elő kötelező jelleggel, a tantárgyakat, és a tananyagot egyértelműen hat osztályra bontotta le, szemben a másik két javaslattal, és a központi református tantervvel. A hat osztályos népiskolák megszervezésének kötelező elrendelésével a tiszáninneri népiskolai választmány nem vette figyelembe, hogy a legtöbb vidéki, leginkább falusi népiskola az esetek túlnyomó részében csak egy tanítóval rendelkezik, egy tanító pedig nem képes egyszerre, tehát egy időben hat osztályt oktatni.

A második modellhez sorolható Gönczy- és Baló-féle tanterv, valamint a központi református tanterv számos területen eltért a tiszáninneri tantervtől. A kerettantervek azonban nemcsak az Árvay-féle helyi tantervtől tértek el, de specifikumaik szerint egymástól is különböztek több ponton. A legnagyobb jellegzetességet Gönczy Pál cselekvés, munka- és természetközpontú, a gyermekkort elismerő népiskolai modellje adta. A korábbi évszázadok felvetéseire (Rousseau, Comenius, filantrópok, Tessedik, Pestalozzi) épített koncepciója a cselekvés, a munka nevelési szerepét, mint a tudásvágy felébresztésének eszközeit hangsúlyozta, más tekintetben pedig a szülők nevelését. Szemléletmódja a más tantervekben is megtalálható tantárgyszerkezet mellett figyelmet tanúsított az egyéni és csoportmunkát is lehetővé tévő kertészkedésnek, állattenyésztésnek és más háztáji vagy mezőgazdasági munkának. Eszközként ezekkel kapcsolatban a csapat és egyéni vetélkedők szerepét emelte ki. Más tantervektől eltérően a szociokulturális állapotok részbeni következményének tekinthető iskola éretlenséget nem az óvodák általánossá tételével, hanem a szülők neveléstani felvilágosításával kívánta kompenzálni. Koncepciója szerint a nevelés a születéstől befolyásolja a gyermeket, nemcsak az óvodás kortól kezdően. A dunamelléki tanterv amellett, hogy alapelvekben meghatározta a cselekvésközpontú oktatást, közölte annak módszertani vázlatát is, amelynek keretében a szemléltetés mellett az értelem fejlesztése, a gyermekek önálló gondolkodása került előtérbe. A népiskola identitását tekintve a dunamelléki tanterv nem a tudományok alapjait oktató intézménynek, hanem az életre nevelés szintereként határozta meg. Az életre nevelés nem zárta ki az alapvető egyházi és világi ismeretek lexikális ismeretét, mint a polgári élet és a konfirmáció elvárásait, vagy a valláserkölcsi nevelést. A tiszáninneri tervezethez hasonlóan a természettudományos tantárgyakat összeegyeztette a vallással. A dunamelléki tanterv lényeges eltérést mutat az óvodák és a tanítóképzők megítélésével kapcsolatban. A tiszáninneri és a tiszántúli tantervtől eltérően Gönczy Pál nem vette figyelembe a gyermekek egy részének több esetben a református keresztyén valláserkölcs követelményeivel összeegyeztethetetlen szociokulturális helyzetét, ezért a családi neveléssel szemben az óvodákat alkalmatlan pótlékoknak mondta. A tanítók képzésével kapcsolatban a tansegédrendszert, azaz a tanulmányaiban élen járó gimnáziumi diákok tansegédletét tekintette a tanítóvá válás

folyamat alapján az általa mesterségesnek tartott tanítóképzőkkel szemben. Nézete szerint a tanító mellett felnövekvő tehetségesebb – gimnáziumot végzett – diákok nagyobb eredményeket érnek el népiskolában tanítóként, mint a tanítóképzőből kikerült, de elégtelen tanítási gyakorlattal rendelkező társaik. Állásfoglalásával Baló Benjámín is nagyrészt egyetértett, azonban Árvay József, mint a Sárospataki Tanítóképző első igazgatója természetesen nem. A dunamelléki tanterv a tiszántúlihoz hasonlóan négy osztályra osztotta el a tananyagot, pontosabban négy osztályra tervezte meg. Bár a dunamelléki tanterv jellegét tekintve európai színvonalúnak értékelte Gönczy Pál, mégsem vette figyelembe, hogy a nyugat-európai országok egy része hat osztályos népiskolák megszervezését rendelte el a korszakban. A koncepció háttérében a svájci kantonok egy részét jellemző négy osztályos népiskolák és szintén jellemző továbbtanulási lehetőség (anyagi és iskolai) állt. A svájci kantonokban a gimnáziumi képzések mellett rendelkezésre álltak a polgári iskolák, a felső leányiskolák, és a reáliskolák különféle változatai is. Magyarországon ezek általános hiánya miatt a nagyrészt ismétlő, részben kiegészítő funkcióval rendelkező szervezés alatt álló vasárnapi iskolákban tudtak a négy osztályt elvégzett diákok ismételni, illetve folytatni tanulmányaikat. Gönczy Pál dunamelléki tanterve részben még a tiszántúli tantervénél is erőteljesebben, más tekintetben a központi református tantervvel azonosan mutatott rá az olvasás óra, az olvasókönyvek és a vezérkönyvek szerepére. A koncepció szerint az olvasás óra nemcsak a mechanikus olvasási készséget alakítja ki, hanem más tantárgyak oktatására is felhasználható. Az ilyen értelemben több funkciós óra éppen úgy alkalmas a tanterv szerint a valláserkölcsi, hittani tantárgyak tanítására, mint a történelmi, egyháztörténelmi, vagy természettudományos tárgyak oktatására. Ennek feltételét az osztályokra bontott olvasókönyvek megléte jelentette. Ebből adódóan az olvasás óra a készségfejlesztő funkció mellett, ismeret gyarapító és értelmező funkcióval egyaránt rendelkezett. A spektrumot tekintve az olvasás óra a tanterv szerint magában foglalta a vallásos, szív- és erkölcsnemesítő, természettani, természetrajzi, földrajzi és történelmi olvasókönyvek használatát. Az olvasókönyvek elkészítése később a központi református népiskolai választmány feladatává vált. Ezzel összefüggésben a természettudományhoz kapcsolódó tantárgyak oktatása csak az utolsó osztályban különült el az olvasás órától, addig annak keretében helyezkedett el. Tekintettel arra, hogy a kerettantervek részletes tanmódszert nem tartalmaztak, a vezérkönyveknek is jelentős szerep jutott. A tanterv koncepciója szerint a tananyagtartalmat és a módszertant nem a tantervnek, hanem a vezér- részben olvasókönyveknek kell tartalmazniuk. A koncepció eredményeként viszonylag rugalmas és az alapok figyelembevételével nyitott lehetőséget adott az egyes kerületek tankönyvíróinak. A dunamelléki és részben a tiszántúli tanterv is azzal tért el a tiszáninneri változattól, hogy az egyes részeket részletes magyarázattal, indoklással és alátámasztással látta el. Ennek célja a tartalmi elemek elfogadtatása és megértetése volt. A koncepció szerint az autonómiát felértékelő tanügy-igazgatási testületek és maguk a tanítók sem mondanak le könnyen önkormányzati jogaikról.

A második csoportba tartozó munkák közül Baló Benjámín tanterve a tiszáninneri helyi tanterv és a dunamelléki kerettanterv között helyezkedett el. A folyóiratok alapján nem határozható meg, hogy létrejött-e önálló kezdeményezés-e, vagy a tiszántúli kerületi népiskolai választmányának megbízásából készült el. Feladataként a két másik tantervre reflektált, de a reflektálás mellett önálló koncepcióval is rendelkezett. A dunamelléki tantervvel azonosan jelentős figyelmet fordított a tanítóra, kitérve érintőlegesen a függőviszonyok lebontásának és a fizetések rendezésének szerepére. Más tanterveknél hangsúlyosabban emelte ki az olvasás szerepét. Az olvasás szeretetét a későbbi önképzés előfeltételeként értelmezte: „az ismeret szaporításának nemes vágyát, hogy az iskolából kinővén, azután is kedves foglalkozásuk legyen a szívképző és tanúságos könyvek.”¹⁶⁸⁰ A három másik tantervtől eltérően a népiskola elvégzését a köznéphez tartozó gyermekek mellett a felsőbb társadalmi osztályok gyermekeire is kiterjesztette, kiemelve ezzel a népiskola integrációs és demokratikus jellegét. Hasonlóan demokratikus és integratív céllal rendelkezett a tanterv szerint kötelezően megszervezendő óvodáról is, amely egyúttal a szociokulturális hátrányokkal rendelkező gyermekek felzárkóztatásának és az iskolaérettségnek is feltételét jelentette. Szükségességüket különösen

1680 Baló Benjámín: Népiskolai tantervjavaslat. I. rész. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. szeptember 4., 352. oldal.

az egészségügyi, mentális és keresztyén valláserkölcsei veszélyeztetésben lévő gyermekek jelentős számával indokolta meg. Amíg más tantervekben csak implicit volt jelen a tantárgyak prioritásának definiálása, addig a tiszántúli tanterv a népiskola céljainak megfelelően rangsorolta és osztályozta az egyes tantárgyakat. A nagyobb prioritásokat az egyházi érdekeket és értékeket szolgáló hittannal kapcsolatos tárgyak, valamint az alapkészségek fejlesztésére vonatkozó tárgyak kapták, de ezek mellett és ezekkel összefüggésben megjelentek a természettudományhoz kapcsolódó tantárgyak is. Más tantervektől eltérően utóbbi tárgyakban explicit jelentkezett az egészségügyi szempontok is. A testi épség megőrzése mellett kiemelt szerepet kapott az alkoholfogyasztás veszélyeiről, kiemelten a pálinkafogyasztás kockázatairól szóló felvilágosítás, illetve az alkoholprevenció. Amíg a népiskola szükséges tartozékként értékelt olvasókönyveket a tiszántúli és a dunamelléki tanterv is egyaránt részletezett, addig az előbbi részletesebben tért ki a vezérkönyvek szerepére.

A Református Egyetemes Népiskolai Választmány 1858. május utolsó és június első napjain határozott a központi református tanterv alapjául szolgáló tantervről. Az értekezleten a Gönczy- és az Árvay-féle tanterv jelen volt, más tantervekről a jegyzőkönyv hiánya miatt nem tudunk. A központi választmány Gönczy Pált kérte fel, hogy a Lapban közölt és benyújtott tantervéből készítse el a végleges népiskolai kerettantervet. A tiszáninneri választmány és kerület sérelme miatt végül lehetőségként a hat osztályos népiskolát is belefoglalta Gönczy Pál a kerettantervébe. Az engedmény szerint a református népiskolák alapesetben öt osztállyal (4 osztállyal plusz két félévvel) működtek, de lehetőség szerint ettől pozitív irányban eltérhettek. A kompromisszumot a tiszáninneri kerület kevésbé értékelte, hiszen szándékuk szerint a népiskolarendszer színvonalát csak azzal lehet emelni, ha minden településen a legalább két tanítóval működő hat osztályos iskolák lesznek az alaptípusok. A felvetés ellenére a döntést elfogadták. Az 1858. szeptember utolsó napjaiban véglegesített „Népiskolai szervezet” súlypontjait a népiskola küldetésének, céljainak, feladatainak, eszközeinek meghatározása, az általános tankötelezettség elrendelése, a népiskolák négy (illetve öt) osztályának indoklása, a már működő öt és hat osztályos népiskolák engedélyezése, a vasárnapi iskolák megszervezése, a kötelezően és egységesen oktató tantárgyak rögzítése, a tananyag- és tanításmódszertan minimumának megállapítása, az órarendek, az olvasókönyvek és vezérkönyvek összeállításának szempontjai, valamint a tanfelszerelések feltüntetése adta. A „Népiskolai szervezet” nem vállalkozott a népiskola működéstartalmának, különösen tananyagának részletes meghatározására, ehelyett annak későbbi összeállításához adta meg az alapelemeket, alapösszetevőket. A dokumentum keret- vagy alaptantervnek tekinthető. A koncepció mögött már egyértelműen megjelenik az egyetemes népiskolai választmány filozófiája, amely szerint a tananyagot és tanításmódszertant elsősorban tankönyvekkel, különösen olvasó- és még inkább vezérkönyvekkel lehet fejleszteni. A megfontolás mögött elsősorban az egyházkerületek tanügyi autonómiájának lehető legnagyobb mértékű tiszteletben tartása szerepelt.

Szintézisként megállapítható, hogy a négy tanterv alapelveiket tekintve azonosak volt. Egyaránt a népiskola önazonosságának, identitásának definiálására vállalkoztak. A tantervek részben modernizációs kényszer hatására, részben a protestáns tudományértelmezés, illetve filantróp, racionalista hatásokra, valamint az ezekkel elvileg szemben álló pietista hagyományok miatt komplexek és integráltak voltak. Egyszerre hangsúlyozták a népiskolát, mint a belső misszió egyik eszközét, a református keresztyén valláserkölcsei nevelés, az egyházi öntudat és identitás fontosságát, valamint az alapkészségeken túlmutató ismeretanyagok, különösen a természettudományokkal kapcsolatban álló tantárgyak szerepét. A valláserkölcsei nevelés, az alapkészségek oktatása, a természettudományos ismeretanyag kiegészült a filantróp megközelítésű kertészkedéssel, állatgondozással, mezőgazdasági és háztartástani munkákkal. A tantervek, különösen az Árvay-féle és a Gönczy-féle tanterv explicit és több vonatkozásban összeegyeztette a természettudománnyal kapcsolatban álló tárgyakat a református teológián alapuló hittannal, ezért a természettudományok racionális dimenziója mellett azok vallási dimenzióját is tartalmazták. A tantervek a felekezeti népiskolák alapösszetevőjét a hittant nemcsak az órarendben szereplő vallástani tantárgyak során oktatták, hanem azok mellett törekedtek valamennyi tantárgyat a református hitelvekkel átítatni. A népiskola identitásával kap-

csolatban valamennyi tanterv kiemelte, hogy nem a tudományok alapját, és nem a tudományok rendszerét kell tanítani, hanem a tudományokból a mindennapi életben közvetlenül felhasználható tanulságokat kell oktatni. A népiskola ebből adódóan identitását tekintve nem az elvont és elméleti ismeretek oktatására, hanem a mindennapi életben felhasználható gyakorlati ismeretekre korlátozódott, ezzel érdemben elkülönülve a gimnáziumi osztályok céljaitól. Ezt az elkülönítést hangsúlyozta a másik három tantervtől eltérően a tiszáninneri, amikor is népiskola tananyagából egyértelműen kizárta a nem keresztyén alapon és értékrenden álló görög és római klasszikus szerzőket. A valós eltérés döntően az osztályok számában és részben a módszertanban keresendő. Kizárólag a tiszáninneri tanterv tartalmazta a hat osztályra vonatkozó tananyagot, illetve az is, hogy egyedül Gönczy Pál vetette fel a nem eredeti, de újszerűként átértelmezett cselekvés-, munka- gyermek- és természetközpontú népiskola képét. A 19. század első éveitől a reformpedagógiában újra jelentkező elképzelések azonban általunk nem ismert körülmények miatt nem kerültek be a központi református tantervbe. Az eltérés másik tengelyét a hat osztályos népiskola adta, amely végül csak célként, de nem kötelezően elrendeltként került át a központi református tantervbe. A gyermekek szociokulturális háttérét figyelembe vevő hosszú képzését vállaló hat osztályos népiskolák kötelezővé tételével a diákokat mélyebb és gazdagabb tananyagra alapozott tudással rendelkeztek volna. A központi választmány a modernizáció mellett a realitásokat, elsősorban a mezőgazdaság lakosság iskoláztatási stratégiáit, a továbbtanulás megszervezésének módját, és az egy tanítós népiskolák egyeduralmát vette figyelembe. Utóbbival kapcsolatban úgy vélte, hogy az egy tanítós népiskolák érdemben nem tudják érvényesíteni a hat osztályos helyi tantervben foglaltakat. Ebből adódóan a népiskolára nagyobb veszélyt jelent a hat osztályos népiskolákkal járó modernizációs kényszer, mint amennyi előny származna azokból.

A hat és a négy osztállyal kapcsolatos vitát az egyházpolitika tekintetében, az egységes református egyház érdekében hozott diplomáciai döntés oldotta fel, és zárta le. A modernizáció döntően azért zárult le nagyobb vitákkal mert 1857-től az egyházkerületek önállóan kezdték meg a korszerűsítést. Az uralkodó részéről is elfogadott egyházalkotmány hiányában tulajdonképpen a négy református kerület önállóan, tehát kerületenként kezdte meg a tantervek elkészítését, eleinte nem volt cél az egységes tanterv kialakítása, ez csak 1858 elején merül fel. A kerületek belső fejlesztésének előkészítésekor a tanügyben járatos szakemberek, különösen a gimnáziumi tanárok, igazgatók felismerték, hogy legalább kerületenként egységes tanterv, módszertan és tankönyvek hiányában nem lehet fejleszteni a népiskolák működési színvonalát. Az egységesítés és elrendelés a tanintézetek és az alsóbb egyház-igazgatási testületek önkormányzati jogait is veszélyeztette, a kerületek önállóságát pedig ezeknél is nehezebb volt módosítani. Konfliktusokra adott alapot, hogy a tanterveknek egyszerre kellett deklarálni a tananyag, a tanításmódszertan, a tankönyvek, az órarendek minimumát, és biztosítani az egyházkerületek szabadságát. A valós vitalapot az osztályok számának meghatározását leszámítva nem formai és a keretrendszerrel kapcsolatos alaki kérdések adták, hanem a tartalmi tényezők. Ezt a vitát a kerületek képviselői csak egy demokratikus alapokon álló központi tankönyvprogrammal tudták feloldani. A nehézséget ezzel kapcsolatban az adta, hogy a sárospataki műhely már az 1860-as évek elejére elkészítette a valamennyi népiskolai tantárgyat lefedő tankönyveit, amelyet más kerületnek is ajánlott megvételre. Ezzel szemben a központi, kerületeken felül álló tankönyvprogram 1858-ban kezdődött el, lecserélve a sárospataki könyveket is. Ezt bizonyítja a központi református kerettanterv, amely a keretek, a tantárgyak tananyagának és tanításmódszertanának alapjai mellett – az órarendek leközlésén kívül – a tankönyvek elkészítésére helyezte a hangsúlyt, tartalmi kérdésekbe csak alapszinten bocsátkozott. Összefoglalva megállapítható, hogy az 1858. évi központi református tanterv az alapok meghatározásával olyan kerettantervnek tekinthető – amely az osztályok száma körüli jelentős vitát leszámítva – a legkisebb közös nevezőt, platformot alakította ki az egyházkerületek között. Tekintettel a kerettantervekben foglalt tananyag vázlatosságára a tantervek érvényesítéséhez vezérfeliratok és olvasókönyvekre volt szükség. Ennek érdekében a tiszáninneri kerület tankönyvprogramba kezdett az 1850-es évek elejétől, a központi református népiskolai választmány pedig 1858-tól indította el pályázati rendszerben tankönyvprog-

ramját. A tanítók munkáját a folyóiratok is támogatni kívánták a részben a két tankönyvprogramban, részben az azokon kívül elkészült és megjelent vezér- és olvasókönyvek recenzióinak, kritikáinak, ismertetésének közlésével. Emellett az egyes tantárgyakra vonatkozó tanításmódszertannal kapcsolatos értekezéseket is közöltek. A népiskolai tantervek tantárgyainak, tananyagvázlatainak önmagán túlmutató jelentősége, hogy Eötvös a népiskolai törvény megalkotása során igazolhatóan ezeket a tanterveket vette figyelembe, mint a törvényindoklás írta: „Azon elvetésre, hogy e pontban a felekezeti iskolákban (mint minimum is) annyi tantárgy tanítása kívántatik, mennyit azok legnagyobb részben tanítani nem bírnak nagy részének bezáratására: ez ellenvetésre megjegyzem: 1-ször, hogy csupán azon tárgyak tanítására szorítkoztam, melyeknek ismeretét minden honpolgárra nézve leg-szükségesebbnek tartom. 2-szor: hogy e tárgyaknak száma nem fölöslegesen sok, arról meggyőzhet az ágostai és helv. hitvallású protestáns egyházaknak jelenleg érvényben álló tantervéből ide jegyzett tantárgyak sorozata [...] E tanterveket bizonyosan nem azért fogadták el az egyházkerületek, hogy azok ne érvényesíttessenek.”¹⁶⁸¹

13.6. Tanügy-igazgatási rendszer

A tantervek mellett a Sárospataki Füzetek leköszölte a Tiszáninneri Református Egyházkerület Népiskolai Választmányának megbízásából Antalfi János részéről elkészített tiszáninneri népiskolai kormányzatot, és az egyetemes népiskolai választmány által 1859 őszén összeállított és elfogadott népiskolai rendtartást. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap nem jelentetett meg hasonló szabályzatot. A Füzetekből megismerhetőek a kerületi népiskolai kormányzat létrejöttét befolyásoló kerületi választmány által 1858 novemberében rögzített alapelvek, ugyanakkor az egyetemes rendtartással összefüggésben az egyetemes népiskolai választmány munkaértekezleteiről nem találtunk információt. Megjegyezzük, hogy a tantervek közül Gönczy Pál eredeti tervezete, valamint Baló Benjámin javaslata tartalmazott az igazgatási és felügyeletrendszerre vonatkozó vázlatot.

A dokumentumok annyiban azonosak voltak, hogy mindkettő tartalmazta a helyi népiskolai választmányra, az egyházmegye járási körlátogatóira, valamint az egyházmegyei népiskolai választmányokra vonatkozó szabályokat. Annyiban tértek el egymástól, hogy a tiszáninneri népiskolai kormányzat magában foglalta az egyházkerületi népiskolai választmányt, valamint a tanítói egyesületet is. Az egyetemes népiskolai rendtartás azonban nem tartalmazta ezeket a szegmenseket. Ugyanakkor definiálta a népiskola feladatát, elrendelte az általános tankötelezettséget, megállapította az egyházközség és a tanítók viszonyát, az adminisztrációt, és az iskolai pénztárat (megjegyezzük a tiszáninneri kormányzat ezt az elemet a helyi népiskolai választmánynál tárgyalta). Megjegyezzük, hogy a tankötelezettség alapelveinek határozott megállapítása mellett a tiszáninneri változathoz képest az újszerűséget az iskoláztatáshoz szükséges iskolalétesítés és egyéb követelmények teljesítésének kötelező érvényű elrendelése adta. Az egyetemes rendtartás kiemelt részletességgel tért ki a tankötelezettséggel kapcsolatban a mulasztásokra, deklarálva a népiskolák szereplőinek konkrét feladatait ezzel kapcsolatban. A tiszáninneri kormányzattól eltérően olyan fontos ügyeket is tartalmazott, mint a fegyelmezés, a jutalmak, és a büntetések, utóbbival kapcsolatban igen hosszasan értekezett a fokozatokról. Szintén jelentős eltérés, hogy az egyetemes rendtartás kimerítően taglalta a tanítók munkakörét általánosságban, és konkrét feladatokra lebontva is. Megállapításaink szerint amíg a tanterveknél Árvay József munkája egyértelműen professzionálisabb volt, mint az elfogadott egyetemes „Népiskolai szervezet”, addig az egyetemes népiskolai rendtartás folyamatjellegű, és rendszerszerű megközelítésével, és tartalomszegmenseivel nagyobb gyakorlati értéket képviselt a tiszáninneri kormányzatnál. A rendtartás egyetlen hiányát az adta, hogy kimaradt az egyházkerületi és az egyetemes népiskolai választmány jog- és hatáskörének definiálása.

A hivatalos dokumentumok legfőbb szándékát a tankötelezettség betartatása, a népiskolák megszervezése, a tágabb értelemben vett infrastruktúra kiépítése és karbantartása, a tanítók helyzeté-

1681 Eötvös József: Népiskolai törvény motivációi. In: Az 1865/8-diki országgyűlés népoktatási bizottságának munkálatai. Légrády Testvérek, Pest, 1869., 269–270. oldal.

nek konszolidálása (fizetések, társadalmi megbecsültségük), a tanítás tartalmának (tantervek, órarendek, tananyag, tanításmódszertan, tankönyvek) szabályozása, a tanítói egyesületek felállítása adta. A kormányzatok ezen a területen egységes, egyforma és azonos irányításával, igazgatásával, ellenőrzésével tartották elképzelhetőnek az alapfokú oktatás fejlesztését. Hangsúlyozzuk, hogy az alapszándékot valóban az adta, hogy a tanítók, a helyi népiskolai választmányok, a körlátogatók, az egyházmegyei és kerületi népiskolai választmányok azonos protokollt alkalmazva teljesítsék feladataikat. Következtetéseink szerint a szabályzatok a tantervekhez hasonlóan a nagyobb célok eléréseért részben felszámolták az egyes szintek működési önállóságát, autonómiáját. A két dokumentum közül a valamennyi egyházkerületre érvényes népiskolai rendtartás teljes egészében és egyértelműen korlátozta a tanítók autonómiáját, egyúttal a tanítót egyházi hivatalnokként értelmezte. Ennek tényét egyértelműen bizonyítják az általánosságban megfogalmazott elvárások, valamint a tizennégy pontban rögzített követelmények. Az előbbi a tanítók alapos és kimerítő felkészültségét, és a lelkészek megegyező feddhetetlen keresztyén valláserkölcsei magatartását, a felügyelettel, irányítással, igazgatással megbízott személyek iránti feltétlen tiszteletet, a velük szembeni engedelmességet, és együttműködést, és a lelkész munkájának segítségét, tehát az egyházi szolgálatokban való részvételt írta elő. A konkrét követelményekkel kapcsolatban az alárendeltségét mutatta, a 10., 11., 13. pont. Ezek értelmében (10.) a lelkész tudta, és engedélye nélkül az egyházközséget fél napnál tovább még szünidő esetében sem hagyhatta el, (11.) feltétlenül kell engedelmeskednie az egyházi hatóságok részéről kiadott rendeleteknek, (13.) csak a törvényes egyházi hatóság részéről kijelölt tankönyveket használhatja.

Megállapításaink szerint mindkét dokumentumban az irányítási-igazgatási-felügyeletrendszer legalsó fokán a helyi népiskolai választmány szerepelt, amely összetétele és hatásköre alapján iskolaszékként értelmezhető. Bár mindkét dokumentumban jellegük és irányuk alapján hasonló célokat és feladatokat azonosítottunk, mégis az egyetemes népiskolai rendtartásban azok jóval részletesebben kerültek megfogalmazásra. Megállapításaink szerint a négy református egyházkerület népiskoláira kiterjedő szabályzat a félreértéseket és a hiányosságokat elkerülve szinte valamennyi reális eszközt felsorolt. A részletesen kidolgozott protokoll modern eszközelemeket tartalmazott, és igen szigorúan vette a felsőbb szabályzatok érvényesítését, a tankötelezettség betartatását, az adminisztrációt, a célszerű tanítást, nevelést, fegyelmezést, a vagyongazdálkodást, tankönyvek, taneszközök beszerzését, a tanítás tartalmi szegmenseinek (tantervek, tanításmódszertan, tananyag, órarend, tanfegyelem) megfigyelését, korrigálását, az infrastruktúra karbantartása (épületek, tantermek tisztasága, rendezettsége, felszereltsége). A feladatkörökkel kapcsolatban a helyi népiskolai választmány tagságát mindkét szabályzat a közös feladatok ellátásán kívül, a kompetenciák alapján ketté osztotta. Az egyik csoportba azok a tagok tartoztak, akik tudásuk és kompetenciáik alapján a tanügy tartalmi szegmenseit figyelték meg, ellenőrizték és korrigálták, a másik csoportban pedig azok szerepeltek, akik a tanintézetek külső szegmenseit vizsgálták. Az egyházmegyei népiskolai választmány irányítása alatt álló járási körlátogatók a második szinten helyezkedtek el. Feladataikkal kapcsolatban mindkét dokumentum azonos tartalmakat állított össze. Az egyetemes rendtartás tekinthető a legrészletesebbnek és legprecízebbnek. A protokoll gyakorlatilag a helyi népiskolai választmány feladatait ismételte meg, a járási körlátogatók hatásköre is elsősorban a tanügyi szabályzatok, rendeletek érvényesítésének megfigyelésére, és betartatására, a tanítás tartalmi elemeinek ellenőrzésére, valamint az egyházmegyei népiskolai választmány részéről összeállított formanyomtatványok (úrlapok) kitöltésére vonatkozott. Ezzel kapcsolatban a feladatok olyan jelentős elemekre vonatkoztak, mint az infrastruktúra, a tanulók adminisztrációja, a tanítás tartalma, a tanfegyelem, a tanító, a helyi népiskolai választmány, és a javítások. A területek ellenőrzése mellett a körlátogatót pozitív jogok is megillették. Hatásköre szerint a tanítót nemcsak ellenőrizte, hanem a felsőbb rendeletekkel összhangban irányíthatta, igazgathatta, és utasíthatta. Az irányítás olyan fontos ügyekben juthatott kifejezésre, mint a tanításmódszertan, a tananyag, az órarend, a tanterv érvényesítése, és az önképzés. A hatáskör ugyanakkor feladatként is értelmezhető.

A központi református kerettanterv érvényesülését, tartalomfeltöltését a járási körlátogató-

nak is segítenie kellett a fenti területeken. Gyakorlatilag hivatali feladatának központi részét adta a tanító támogatása az órarendek elkészítésében, a tananyag összeállításában, és a tanításmódszertan meghatározásában, valamint a tanterv végrehajtásában nyújtott segítsége. A járási körlátogató egy másik lényeges feladatot is teljesített, ez pedig a népiskolaügy szereplőinek ellenőrzése. A körlátogató a tanítók mellett ellenőrizte a lelkészeket, a helyi népiskolai választmányokat, a szülőket, a gyermekeket, és a tanügyben bármilyen érdekeltséggel bíró személyeket. Az ellenőrzés során leginkább azt vizsgálta, hogy az egyes szereplők eleget tesznek-e a rendeletekben és szabályzatokban rögzített feladataiknak. Az egyházmegyei népiskolai választmány hatáskörét legrészletesebben a tiszáninneri népiskolai kormányzat rögzítette, megjegyezzük a szint esetében eltérések figyelhetők meg a két hivatalos rendelet között. A tiszáninneri kerületnek megfelelően az egyházmegyei választmány fontos tájékoztató, irányítási, igazgatási és utasítási feladatokat teljesített. Több esetben közvetítő szervként járt el az egyházkerületi és a helyi választmány között. Elsődleges feladata szerint a tanügyi rendeleteket, szabályzatokat közölte a helyi iskolaszékekkel, vezette és irányította a járási körlátogatókat, meghatározta azok munkaprotokollját, valamint részben közvetett, részben közvetlen eszközökkel ellenőrizte a népiskolaügyi rendeletek végrehajtását. Szintén központi feladata volt a formanyomtatványok (úrlapok) összeállítása, és a beérkezők feldolgozása, értékelése, az eredményekből pedig az egyetemes népiskolai választmány részére megküldendő kimutatások, jelentések, javaslatok és fejlesztési tervek összeállítása. Ezzel kapcsolatban kiemelt szerepet játszottak a munkaértekezletek. Az egyetemes népiskolai rendtartás bár nagyobb súlyt helyezett a tankötelezettség betartására, valamint a tanfegyelemre, jellegükben mégis hasonló feladatokat rögzített. Az eltérés elsősorban abban mutatkozott, hogy az egyetemes népiskolai rendtartás részletesen meghatározta a tanfegyelem gyakorlására vonatkozó irányelveket, különösen a büntetés és jutalmazás szabályait. Egy másik jelentős eltérés volt, hogy a tiszáninneri kormányzat részletesen definiálta a választmányok tagságának megválasztására vonatkozó szabályokat, a választmányok személyi összetételét. Ez éppen azért válik fontossá, mert a szabályok értelmében valamennyi választmányban, és a körfelügyelőségben a tanítók, tanárok részt vehettek. Ezzel szemben az egyetemes rendtartás a személyi összetétellel kapcsolatban nem tett említést, szabadon hagyva a választás eljárásrendjét. A szintekkel összefüggésben amíg az egyetemes népiskolai rendtartásból hiányzott az egyházkerületi népiskolai választmány definiálása, addig a tiszáninneri kormányzat éppen sajátos autonómiaértelmezése miatt véletlenül nem mulasztotta el annak tárgyalását. Az egyházkerületi kormányzat a választmány korábbi állásfoglalásával összhangban markáns autonómiai jogköröket állapított meg. Hatáskörébe – fő teendői közé – utalta a népiskolai tanrendszer elkészíttetését, a beérkezett tanrendszer elbírálását, és az egyházkerületi közgyűlés elé terjesztését jóváhagyására. Ezzel kapcsolatos másik fontos feladata a tanrendszerben (tantervekben) megállapított elvek, tanrend, és tanfolyamok szerint – pályáztatási rendszerben – elkészítendő népiskolai tankönyvek (vezér- és olvasókönyvek) értékelése, a pályadíjas népiskolai könyvek forgalomba hozatala, és a kerületi népiskolákban való használatuknak elrendelése. Harmadik kulcsfeladata az iskolai törvények összeállítása, amelyet hasonlóan a tantervekhez megbírállás után elküldi az egyházkerületi közgyűlésnek jóváhagyásra. További lényeges feladata volt közreműködni a járásonként és egyházmegyénként létesítendő tanítói értekezletek megszervezésében. A jogosultságukból megállapítjuk, hogy a tanügyi önállóságot kizárólag az egyházkerületi népiskolai választmánynak, illetve a döntéseit ellenjegyző egyházkerületi közgyűlésnek tartotta fent.

Az autonómia tekintetében az egyházmegyei választmányok a végrehajtási feladatok teljesítése (az érvényesülés ellenőrzése, elősegítése) mellett önállóságukat csak a felsőbb rendeletekkel és szabályzatokkal összhangban gyakorolhatták a járási körlátogatóhoz hasonlóan, a helyi – egyházközségi – választmányok pedig egyértelműen a szabályzatok, rendeletek végrehajtóinak számítottak. A tanító ebben a rendszerben elvesztette függetlenségét, önállóságát, tanszabadságát. A tanítók szellemi autonómiáját egyedül a tiszáninneri kormányzat tartotta tiszteletben azzal, hogy a választmányokban kivétel nélkül szerepeltek a tanítók, tanárok vagy azok képviselői. Az alárendeltség ezért kiváltképp az egyetemes népiskolai rendtartásban mutatkozott meg. Hangsúlyozzuk, hogy a

tanítókkal foglalkozó tanulmányok egy részével azonosan a helyi, az egyházmegyei, az egyházkerületi választmány, valamint a körlátogatók érdemi célját a tankötelezettség betartatása, az infrastruktúra javítása mellett egyértelműen a központilag előírt tanítástartalom (tantárgyak, tananyag, tanításmódszertan, tankönyvek, tanrend) érvényesítésében, tehát a tanító maximális kontrollálásában, koordinálásában, irányításában és igazgatásában összegezhető. A tanítót a helyi lelkész, tanfelügyelő és iskolaszék mellett a körlátogató egyértelműen befolyásolta („A körlátogató a tanító felett nemcsak felügyeletet gyakorol a tanítás tartalmát, menetét, módját, továbbá a fegyelmi eljárást illetően, hanem egyszersmind utasítással látja őt el mindezekben, a lecketerv készítésében, általában a tanterv keresztlüvelében, az önképzésben.”¹⁶⁸²) A tanító a rendszerben egyértelműen végrehajtói státuszban szerepelt. Az állapotokon az alulról induló fejlesztéseknek, és az önálló, vagy csoportos kezdeményezéseknek kedvező tanítói egyesületek sem segítettek érdemben. Ennek oka nemcsak abban rejlett, hogy a járási tanítói értekezlet elnöke a körlátogató volt, a tanácskozás tárgyait pedig az egyházkerület népiskolai választmánya határozta meg, hanem sokkalta inkább az, hogy az értekezleten elfogadott javaslatok, határozatok érvényre juttatására minden esetben az egyházmegyei, egyházkerületi, vagy egyetemes népiskolai választmány, illetve megyei és kerületi közgyűlések jóváhagyására volt szükség. A tanítók függetlenségét azonban nemcsak a járási és egyházmegyei tanítói egyesületek alárendeltsége, egyházi szervezetbe való beágyazottsága lehetetlenítette el, hanem az is, hogy a helyi felügyelők szinte kivétel nélkül lelkészekből kerültek megválasztásra, a körfelügyelőségben pedig a tanítók alulreprezentáltak voltak. A tanítók, mint azonosítottuk más tanulmányokból minden törekvésük ellenére nem, vagy csak elvétve szerezhették meg a felügyelői státuszokat és egyéb jogköröket. A helyzetet ugyanakkor némileg mérsékelte, hogy a választmányokban a tanítók is részt vehettek. Az egyházkerületi választmány bár továbbra is jelentős szerepet játszott a felsorolt ügyekben, mégis a tantervek és az iskolatörvények elkészítése, valamint a tantervekhez illeszkedő tankönyvpályázat szervezése (kiírása, bírálata, nyomtatása, forgalomba hozatala, használatuk elrendelése) az egyetemes népiskolai választmányt illette meg. Az egyetemes népiskolai választmány az egyes területekre vonatkozóan csak javaslatokat tehetett, amelyeket a bevezetés előtt az egyházkerületeknek külön-külön kellett jóváhagynia.

A református egyházkerületek 1859 őszére elkészítették az irányítási, igazgatási, felügyeleti elemekből álló négy szintes népiskolai választmányi rendszert. A szisztéma megszervezésével jelentős mértékben megkönnyítették a központilag elfogadott iskolai rendeletek és szabályzatok érvényesülését, a tankötelezettség betartatását, az adminisztrációs környezet kialakítását, az infrastruktúra karbantartását, és fejlesztését, az új típusú tananyag, tanításmódszertan alkalmazását, az azokhoz szükséges minőségi tankönyvek elkészítését, a tanítók fizetésének, egzisztenciális helyzetének, és közmegebecsültiségének emelését. Kutatási eredményeink szerint ezért a későbbi fejlesztési tervek nem egy egészen új struktúrát kívántak létrehozni, hanem a meglévő szervezetet hangolták össze a gyakorlattal. Nézetünk szerint a tiszáninneri kormányzat, és az egyetemes népiskolai rendtartás az 1868. évi törvényjavaslatban foglaltak előfutáraként értelmezhető.

13.7. Fejlesztési tervek

A több elemből álló, komplex fejlesztési terveket a Lap közölte le 1858-1867 között. A keresztyén valláserkölcsei értékrenden álló, felekezeti oktatásrendszerben gondolkodó fejlesztési tervek egyszerre tekintettek a népiskolákra a belső misszió és a polgári modernizáció eszközeként. A két halmaz közös részhalmozát a népiskola olyan nevelési értékei jellemezték, mint a valláserkölcsei értékrend, a szabadságérzet és a felelősség összekapcsolása, a törvények tisztelete, az állampolgári lojalitás, a vallásos kegyelet, az emberi szeretet, az önmegtartóztatás, a testnek és szellemnek az anyag fölötti elsőbbsége, az állampolgári ismeretek, az értelem és a kritikai gondolkodás, valamint a társadalmi osztályok közötti béke elősegítése. A fejlesztési tervek döntően ebbe az irányba törekedtek el-

1682 Szerző / leközlő megnevezése nélkül: Népiskolai rendtartás, különös tekintettel a népiskolai törvényekre. SF. IV. évf. márciusi szám. Sárospatak, 1860. március 28., 274. oldal.

mozdítani a népiskolákat. A cikkek egy része kitért a protestáns népiskoláknak a polgárosodás tekintetében megváltozott céljaira és feladataira. A definíciókkal összhangban a protestáns öntudat, az egyháztörténet ismerete, és a konfirmációra való felkészítés mellett az értelemfejlesztés, a világi ismeretanyagok (reál- és természettudományi tantárgyak), és az állampolgári ismeretek is megjelentek. Ebből adódóan a korábbi alapkészségeket oktató népiskola multifunkcióssá vált. A több funkció együttes teljesítéséhez azonban megfelelő tantervekre, tananyagra, az ezeket hordozó tankönyvekre, módszerekre, illetve a tanítók iskolarendszerű és azon kívüli képzésére volt szükség a minőségbiztosítás részének tekinthető hatékony tanfelügyelet mellett. A világi ismeretmodulok hatására viszont a tanítók szerepe is megváltozott, s ebből adódóan az emancipációs törekvések is erősödtek. A tervek a nyilvánosság tájékoztatása, a viták felvállalása mellett további céljuknak tartották az egyházmegyei és kerületi közgyűlési értekezletek döntéseinek befolyásolását, az egyes ügyek mellett kifejtett lobbitevékenységgel. A népiskolák fejlesztését önmagában és a magasabb oktatási szintek input oldalaként is meghatározónak vélték. Ezeket jól példázza Hunfalvi János és Mokry Samu koncepciója.¹⁶⁸³ A fejlesztési tervek a református tanterv elfogadását megelőzően, azt követően, illetve a központi evangélikus tantervet megelőzően és elfogadása után is jellemezték a folyóiratokat.

A tervek részben a helyi szintek autonómiájának korlátozására, elsősorban a legalább egyházközségi szinten egységes keretrendszer és oktatási tartalom szerepére hívták fel a figyelmet. Ezek a tervek összhangban álltak a tanügyi szabadságot kerületi szinten értelmező tantervekkel, a tanítóktól a szabványosított tantervek, órarendek, tananyag, tankönyvek, módszertan szerinti tanítást várták el. Ebből adódóan magyarázó szerepet játszottak a fokozatos centralizáció érvényesülésének megkönnyítéséért. A helyi tanszabadság és tanítói autonómia korlátozását különösen az evangélikus felekezet szakértői vélték lényegesnek, mivel az egyetemes kongresszus csak 1861-ben, illetve 1863-ban hagyta jóvá az egyházközségek megerősítésével a központi tantervet. A tantervek egységesítésének hátterében az állt, hogy a tanítóképzők megszervezése és a tanítók képzése a tervek szerint csak akkor lehet eredményes, ha a népiskolai tantervek és tanmenetek egységesek. A fejlesztési tervek a tanítókkal foglalkozó cikkektől eltérően csak elvétve és igen marginálisan tárgyalták a tanítók emancipációját, illetve a tanító és lelkész közötti együttműködést, munkaviszonyt. A tervek többsége a lelkész és tanító között lévő függőviszonyt nem kívánta lebontani, ugyanakkor törekedett a munkaviszony, együttműködés tartalmának normalizálására, elsősorban a tanítókkal szembeni túlkapások, a hatalommal való visszaélés korlátozására. A fejlesztési terveknek is számolniuk kellett a tanítók iskolarendszerű képzéséből és a tanítói egyesületek megszervezéséből származó erősödő tanítói-szakmai öntudat létrejöttével, amely a későbbi emancipációs törekvések alapjává vált. A fejlesztési tervek döntő többsége a keretrendszer tényezőire helyezte a hangsúlyt, különösen a tankötelezettség hatékony érvényesítését, a tanfelügyelet eredményesebbé tételét, és ezekhez kapcsolódóan az adminisztráció szerepét emelte ki. A tanfelügyelet kulcstényezőként értékelhető a központi tantervek, szabályzatok és utasítások helyi végrehajtásának tekintetében. Az ezekkel kapcsolatos fejlesztési tervek egy része nem a tanító, hanem a felügyeletet ellátó hivatalnokok munkaköri feladatának tekintette a tankötelezettség betartatását, más tekintetben a hiányzások magas számáért nem a tanítót hibáztatta, hanem az erőtlenséget, vagy tekintélytelen felügyeletet. Amellett, hogy szinte valamennyi fejlesztési terv a polgári modernizáció egyik eszközeként tekintett a népiskolákra, egy részük implicit vagy explicit a tudást beruházásként, befektetésként értelmezte, ezért a tankötelezettség teljesülését a hatékony tanfelügyelet mellett a népiskola szolgáltatásától, azaz az utilitarista

1683 Hunfalvi János: „hiába rendeztük a felsőbb és főiskolákat, ha a nevelés alapját – az elemi vagy népiskolát elhanyagoljuk, mert ha az alap el van hibázva, veszélyben van az egész épület.” In. Sinahegyi: Egy szó a népiskolai reform érdekében. PEIL. III. évf. 49. sz. Pest, 1860. december 10., 1601. oldal. Mokry Samu: „dicsérete s buzgalom fejtett ki a magosabb tanintézetek felvirágoztatása körül, de az elemi népiskolákkal kevesen és keveset törődtek. Csaknem magukra hagyatva vánszorogtak ezek nagy nehezen az előre iramodó idősb testvér után, de a távolság köztük mindig nagyobb lett, míg most csaknem megmérhetlen. A tudomány szédítő magosan leng, de széles talapját vastag tudatlanság, állati durvaság, százados előítéletek és középkori babona képezik.” In. K. J.: Mokry Samu: Tervezet a b.-csabai ev. egyház nevelésügyének emelésére című munkájáról. PEIL. VII. évf. 14. sz. Pest, 1864. április 3., 430. oldal.

jellegű megtérülési szempontoktól tette függővé. Szerintük a szülők csak abban az esetben iskoláztatják egész évben – tehát rendszeresen – gyermekeiket, ha cserében a népiskolák piacképes, gazdaságilag releváns, és felhasználható ismeretekre és készségekre tanítják a gyermekeiket.¹⁶⁸⁴ A megtérülési koncepciók a hangsúlyt az értelem és a gondolkodás fejlesztésére, a lexikális tudásanyag méréséklésére, a gazdaságilag értékes, gyakorlatilag hasznosítható, praktikus tudásra helyezték. A cél eléréséhez megerősítették a reáltudományokhoz és természettudományokhoz sorolható tantárgyakat, tisztázták a korszerű tanításmódszertan alapelveit¹⁶⁸⁵, valamint felhívták a figyelmet a tantervek modernizálására, a tanítók fizetésének emelésére, a tanítóktól érkező innovációk társadalmi támogatására, a tanítók társadalmi közmegebecsülttségére, az infrastruktúra kiépítésére, a tanítói egyesületek megszervezésére, a tankönyvtárak és olvasóegyesületek felállítására. A fejlesztési tervek részletes tananyagot nem közöltek, de tanítás-módszertani szempontokat igen. Ezeket vagy elvi megközelítéssel, vagy az egyes tantárgyakra értelmezve vázlatosan írták le. A tanítói egyesületek és értekezletek szakmailag értékes tevékenységében egyúttal emancipációs lehetőségeket is azonosítottak, ezért minden esetben az autonómiájukat korlátozó egyházi felügyelet alá helyezték azok működését. A népiskolák működéstartalmának magasabb szintre emelését egyfelől tehát a tanítók iskolarendszerű képzésétől és iskolarendszeren kívüli önképzésétől, másfelől a tankönyvektől és a könyvtárak megszervezésétől, valamint a neveléstudomány főiskolai felkarolásától és ezzel összhangban a tanítóképzők megszervezésétől feltételezték.

A módszertan tekintetében a fejlesztési tervek többsége a comeniusi hagyományokra építve elsősorban az értelemfejlesztést, a valláserkölcsi nevelést támogatták, és a lexikális ismeretanyag, különösen az értelmetlen, feldolgozatlan ismeretanyag memorizálásának elvetését, valamint a tanító minta- és példaértékű életvitelét emelték ki. Az értelemfejlesztés igényét mutatja Dömény József református lelkész, tanfelügyelő felvetése: „Nem fejlődik a népiskolai növendék értelme, mert hiszen minden értelem nélkül tanítanak a népiskoláinkban. Az a legjobb, és legelső gyermek, ki legjobban tudja leckéjét, ki minden fennakadás nélkül mondja el a tanító által feltett kérdésre a feleletet. Szóval a gyermeknek csak emlékező tehetsége nyer erősödést a mostani tanítás által. Pedig népiskoláinknak nem feladata csak az emlékezőtehetség fejlesztése, erősítése. [...] Népiskoláinkban azonban, honnét csak értelmes polgárokat vár a haza, és buzgó tagokat óhajt az egyház, semmi értelme sincs az emlékezőtehetség túlnyomó fejlesztésének, nevelésének.”¹⁶⁸⁶ és Kenessey Albert református lelkész felvetése: „Kimutat ugyanis a tanító a szenthistoriai vagy országtörténelmi könyvből néhány sort, pontot vagy fejezetet a szerint, a mint tanítványainak gyengébb vagy erősb emlékező tehetségére számít s meghagyja, hogy azt délutánra, vagy más napra könyv nélkül tanulja meg. Ki a lecke fölmondásakor a föladottat hiba nélkül szóról szóra elmondja, az a jó tanuló, a többi rossz, – minek többnyire az a következtetése, hogy a nem annyira emlékező, mint ítélő tehetséggel áldottabb gyermek – holott minden esetre ez utóbbiak a tanítói figyelmet érdemlőbbek, – naponként kevésbé felelnek meg a tanító várakozásának s tanító és tanítvány elidegenednek egymás iránt, s az iskolázás eredménye sok tiszta értelemre nézve a semmire száll alá. Hagyjunk föl lehetőleg a memorizáltatással, mely úgyis az ismeretek conservatiojánál egyéb jó szolgálatot nem tesz: – mert mit használ tőkékkel bírunk, melyek nem kamatoznak s melyeket nehezen értékelhetünk s nem forgat-

1684 „elvonták az apa s anyának házi körében már valamire használható gyermekét 6-ik évétől a 12-dikig a nélkül, hogy azt – s ez a rettenetes, mielőbb elsegítendő hiba – a szülői házból általa elvont materialis szolgálatok, s kenyérkeresetbeli haszon veszteségek kárpótlását egyensúlyozó ismeretekkel s szellemi értékkel bocsátották volna vissza.” Kenessey Albert: Felelet a Debreceni Közlöny ez évi következő kérdésére... I. rész. PEIL. IV. évf. 43. sz. Pest, 1861. október 27., 1399. oldal.

1685 Lásd pl. Kenessey Albert koncepcióját: „a teremőt teremtett munkáiban igyekezzünk megismertetni, miután csak is ezekben ismerhetjük meg. Tanítsuk minél nagyobb gondal a természettudományokat, a melyekkel való foglalkozás gondolkodóvá lenni készíti az elmét, mely fölbresztve, okok után fog kutatni s az ész természetes törvényeit józanon és szabadon követni, és alkalmazzuk az ismereteket mindenütt és mindenben az életre. A történelem adatait is ne csak bebetűztessük, hanem az életre alkalmazással mint mintát tartjuk, melyet azért írtak meg s hagytak fon számunkra' hogy azokból saját viszonyainkra következtetéseket vonva, tanúságokat szerezhessünk.” Kenessey i. m. 1397. oldal.

1686 Dömény József: Népiskolai ügyben tett jelentés. PEIL. III. évf. 37. sz. Pest, 1860. szeptember 16., 1192. oldal.

hatunk? Mit érnek emlékezetünk tábláján a különböző ismeretek tarka jegyzékei, ha azokat ítélőhetségünk hiányában javunkra nem használhatjuk? [...] midőn növendékeink az egész könyveket szóról szóra tudják: azok tartalmáról egy tiszta eszmével se bírjanak”¹⁶⁸⁷

A népiskoláknak a polgári modernizációban betöltött szerepét mutatja, hogy több tervezet megerősítette az alaptantárgyak (írás, olvasás, számolás, hittan) kiegészítést a természet- és reáldományokhoz kapcsolódó tárgyakkal, illetve több tervezet kiemelte az osztályok számának bővítését és a polgári iskola kiépítését. Azzal, hogy a tervek kiemelték a népiskolák polgári modernizációban betöltött szerepét, egyúttal rámutattak arra, hogy a népoktatás egy olyan államtól átvállalt közfeladat, vagy közszolgáltatás, amely elvégzéséért, ellátásáért normatív állami finanszírozás, támogatás igényelhető. A népnevelést, mint közszolgáltatást elsősorban a társadalmi osztályok közötti béke elősegítéséért, a társadalmi stabilitás tekintetében közelítették meg, mint Mokry Samu írta ezzel kapcsolatban: „A mivelt osztály és a köznép között roppant űr tátong, úgy, hogy a kettő már csaknem egészen külön eszmevilágban él: az utóbbi nem képes felfogni az előbbiét és így gyanakszik reá, az előbbi nem képes leereszkedni az utóbbihoz s ezért lenézi azt. Az elmaradott köznép ellen-szenvet, irigységet, gyűlöletet táplál a felette álló értelmesekek iránt; a mivelt osztály pedig vajmi gyakran igazolja ezt, felhasználván önérdekből szellemi fölényét az értelmetlen tömeg félrevezetésére, elnyomására, kizsákmányolására. Mind ennek a természet törvénye és a Teremtőnek szándéka szerint nem így kellene lennie. Ha nem lehet, a mint soha sem lehet, az értelmi különbséget egészen megszüntetni; ha nem szabad a mint semmiképen nem szabad, az előresiető tudományt haladásában tartóztatni : akkor a tátongó űr okozta bajokat orvosolni, a távolságokat egymáshoz közelebb hozni másként nem lehet, mint az alsó néposztály nevelésének emelése, a népiskolák szaporítása és cél-szerűbb szervezése által.”¹⁶⁸⁸ Az állami finanszírozást tehát a közszolgáltatás céljaival indokolták a polgári modernizációt célul tartó tervek. Ebből adódóan amíg az egyházak általános költségvetését az 1791-es függetlenségi platformmal azonosan önfinanszírozással kívánták biztosítani, addig a tanügyi költségvetést az állami költségvetés részének tekintették. A felvetés későbbi realitását mutatja, hogy 1868-at követően a szegényebb református egyházközségek sorra átadták tanintézetüket az államnak. A koncepciók szerint a korszerű tanterveket kizárólag megfelelő anyagi helyzetben lévő tanítókkal és népiskolákkal lehet megvalósítani, egyúttal kiemelték a belső misszióból, az önkéntes adakozásból, és az egyházi közalaphoz származó összegek mértéknek elégtelenségét.

A fejlesztési tervek korszerűek voltak abban tekintetben, hogy összeegyeztették a vallás-erkölcsi nevelést, és tanítást, az egyház belső misszióját a polgári élet elvárásaihoz szükséges tudásanyaggal, illetve a szükséges készségekkel, kompetenciákkal. Többségük az 1858-as évek tanterveivel megegyezően az értelem, és a gondolkodásfejlesztését lényegesebbnek vélte az emlékezőtehetség öncélú, vagy kizárólagos fejlesztésénél, és főként a feldolgozatlan, értelmezetlen ismeretanyagok memorizálásánál. A fejlesztési tervekben kirajzolódott az is, hogy a német államokhoz hasonlóan a felügyeletrendszer megszervezésétől, illetve hatékonyabbá tételétől várták a népiskola oktatási színvonalának emelését. Ezzel kapcsolatban az irányításra, igazgatásra, és ellenőrzésre építő központi elképzelések éppen helyi szinten, elsősorban a személyi akadályok miatt hiúsulnak meg. Az akadályok között szerepelt több esetben a konfliktusok elkerülése, a jó viszony megőrzése. A felügyelettel összefüggésben a fejlesztési tervek döntő szerepet tulajdonítottak a tankötelezettség betartatásának, azonban a legtöbb esetben ezt nem a tanítótól, hanem a helyi népiskolai választmánytól, és a presbitériumtól várták el. Ezzel kapcsolatban rámutattak az adminisztráció szerepére, tehát az iskolalátogatás dokumentálására. A keretrendszer, a tankötelezettség, a tanfelügyelet és a tanítóképző tényezőinek jelentőségét az adta, hogy a protestáns felekezetek önerőből képesek-e működtetni azokat, vagy azok betartatásához az állami közigazgatási szervek, vagy állami felügyeleti hatóságok közreműködésére van szükség. Az 1867. évi egyházmegyei- és kerületi közgyűléseken, csakúgy mint a fejlesztési tervek egy részében is jelentős kérdésnek számított, hogy az egyházak auto-

1687 Kenessey i. m., 1398–1399. oldal.

1688 K. J.: Mokry Samu: Tervezet a b.-csabai ev. egyház nevelésügyének emelésére című munkájáról. PEIL. VII. évf. 14. sz. Pest, 1864. április 3., 430. oldal.

nómiájuk és tekintélyük megőrzése mellett igénybe vehetik -e a tankötelezettség betartatásához az állami közigazgatási szervek közreműködését. Amint az 1868. évi népiskolai törvényben olvasható, az állam magára vállalta az autonóm jelleggel meghatározott tanügyi tartalmak érvényesülését támogató keretrendszer kialakítását és a keretrendszer betartatását. A formai szabványosítás, illetve annak ellenőrzése egyúttal a népiskola működésének minőségbiztosítását is jelentette.

13.8. Tanítókkal kapcsolatos cikkek

A tanítói hivatallal foglalkozó cikkek többsége a tanítók függetlenségi törekvését, a tanító és a lelkész közötti viszonyt, a tanfelügyeletet (mint a szakmai ellenőrzést és az emancipáció megakadályozását), a tanító és a lelkész tanügyi felkészültségét, a tanítók képviseleti jogát tárgyalta, de érezhetően megjelent a tanításnak, szakmaként való értelmezése is. A tanítókkal foglalkozó munkák a fejlesztési tervekhez és a tanítói értekezletekhez hasonlóan tárgyalták az olyan kulcskérdéseknek számító témákat, mint az általános tanítás-, nevelésmódszertan fejlesztése, a tanítók iskolarendszerű képzése, a tanítók önképzése, ugyanakkor ezek mellett jelentős hangsúlyt helyeztek a belső misszióra, ezzel összefüggésben a tanítók mintaértékű keresztyéni valláserkölcsei életvitelére, és még nagyobb súlyt fektettek a már említett emancipációs kérdésekre. Megállapítjuk, hogy a tanítók iskolarendszerű képzése, az önképzés úgy segítette elő a tanítói munkakör professzionalizációját, hogy eközben a tanítói hivatalt továbbra is a lelkész, mint tanfelügyelő irányítása és ellenőrzése alatt tartotta. A szakmásodásból származó emancipációs igényekkel összefüggésben több csoport alakult ki. Az egyik csoport tagjai kizárólag az egyház érdekeit vették figyelembe, míg a másik csoport az egyház és a tanítók érdekeit együttesen támogatta. Az 1848. évi eseményekhez hasonló szélsőséges, egyházellenes törekvés a forrásokban csak néhány gondolat erejéig jelent meg. Nagy Sándor például hangsúlyozta, hogy a tanítóknak kizárólag az alkotmánytól, és az állami jogszabályoktól és hatóságoktól kell függniük, később azonban koncepcióját mérsékeltebb álláspontja váltotta fel, amelyben elismerte az egyházi felügyelet jogszerűségét. Az emancipációt támogatók az esetek döntő többségében az egyházon belüli autonómiát kívánták megadni a tanítóknak. Szándékuk szerint elsősorban a helyi tanfelügyeletben, az iskolalátogatásokban való részvételt, az egyházközségi, -megyei és -kerületi közgyűléseken való megjelenést, képviseletet, illetve a tanügyi kérdésekben való felszólalási, és szavazat jogot sürgették. Az egyházi érdekeket védők egy része ezt ellenezte, mivel ebben az egyház és iskola egységének szétválasztását vélte, mások azonban az autonómiával nem rendelkező tanítók elégedetlenségében látták a veszélyt. Utóbbiak tartottak az 1848-as események megismétlődésétől és különösen attól, hogy az egységesülő tanítói testület lehetőség szerint köztisztviselői állását fogja kérni az államtól. Az egyházi érdeket képviselők ezt a veszélyt figyelmen kívül helyezve elsősorban a tanító és a lelkész, mint tanfelügyelő, és a munkáltatói jogok gyakorlója közötti együttműködés kultúrájának javítását szorgalmazta, mintsem a beosztotti, alárendeltségi viszony megszüntetését. A polarizáció a tanítók szakmásodását befolyásoló ügyekben is jelentkezett. A lelkészek a népiskola általános fejlesztéséhez kulcstényezőként értékelték az önképzésnek teret adó tanítói egyesületeket, mégis figyelmeztettek az abban rejlő emancipációs kockázatokra. A veszélyek mérséklésére hangsúlyosan javasolták, hogy az egyesület elnökének minden esetben lelkésznek, vagy még inkább az esperesnek kell lennie, az értekezletek határozatait be kell mutatni az egyház-megyei közgyűlésnek, a határozatok érvényesítéséhez pedig az egyház-megyei közgyűlés jóváhagyása szükséges. Az intézkedések megakadályozzák az állam az államban jelenség kialakulását, a független tanítói testület létrejöttét. A tanítókkal kapcsolatos cikkekben, illetve között meghatározó diskurzusok mentek végbe. A cikkek egy része lobbitevékenységet végezve célul tűzte ki az egyház-megyei és egyházkerületi közgyűlések befolyásolását, elsősorban a tanítók jogkörbővítésének és pozícionyerés tekintetében. Céljuk a tanítókat illető nagyobb mértékű tanszabadság és autonómia, a népiskolák önkormányzati jogainak megadásában összpontosult. A vita háttérében az egyházkerületek autonómiai jogaival összefüggésben lévő kerületi tanszabadság és a tanítók helyi autonómiájának ellentéte szerepelt. A tanítók egy része fokozatosan élni kívánt a tantervvel, a tananyaggal, a ta-

nításmódszertannal és a tankönyvekkel kapcsolatos tanszabadsággal, a kerületek, részben az egyházmegyék ez irányú törekvéseit viszont drasztikusan korlátozni kívánták. Az 1850-es évek második felére mindkét felekezet a népiskolaügy központosításában vélte a tanügyi színvonal fejlesztésének lehetőségét, különösen az egység megvalósulását.

A jelentősebb konfliktusokra és vitákra az emancipáció szegmensében került sor elsősorban az egyház érdekeit, az egyház és az iskola egységét messzemenően védő lelkészek és az intézményrendszerű képzés, illetve önképzés eredményeként szakmasodó, öntudatra ébredő tanítók, illetve az őket támogató csoportok, érdekkörök között. Az első csoport alapállását jól fejezi ki az a tételmondat, amely szerint „a templom és az iskola az egyházban elválaszthatatlanul állnak, s az iskola ügye csak ezen szempontból tárgyalható. [...] Az iskola mindenkor az egyháznak alapköve volt, az iskola az egyháznövendék háza.” Az ügy bár első megvilágításra részkérdésnek tűnhet, gyakorlatilag mégis a felekezeti tanintézetek egyházi jogállása forgott kockán hosszú távon. Ez különösen a hatvanas évek közepétől jelentett potenciális veszélyforrást. Ekkor már feltételezhető volt a közoktatásügy hazai intézményrendszerének megszervezése, az egyházak pedig – az 1848-as események elkerülése érdekében – gátat kívántak szabni egy olyan egységes, öntudatos tanítói testület kialakulásának, amely súlyánál fogva az egyházak kikerülésével is tárgyalóképesse válhat a minisztériumokkal szemben. A tanítók számára a legnagyobb problémát és az egyházak részére a legnagyobb veszélyt egyértelműen az 1846-1848-as események, különösen Tavasi Lajos és reformcsoportjának tevékenysége, az első egyetemes tanítói kongresszus munkálatai, illetve a protestáns tanárok 1848. szeptember 1-jei nyilatkozata adta. Ezeket törekvéseket a lelkészek egy része árulásként, az iskola egyházi fenntartásból való kijátszásaként értékelte. Ettől kezdődően a tanítók lojalitását az egyháztestületek többé folyamatos gyanakvással ellenőrizték. Az egyház érdekeit támogató csoportok a tanítóknál továbbra is az egyház és az iskola szétválasztásának előmozdítóit látták. Ezért elfogadhatatlannak tartották a tanítók legkisebb önállóságát, és még inkább a függetlenségre, autonómiára való törekvését. Különös gondot jelentett, hogy egyes esetekben – ha nem is általánosan – a tanítók megmozdulásaikkal megpróbálták függetlenedni az egyházi iskolarendszertől. A lelkészek többsége különböző, de döntően a Szentírásra építő magyarázataikkal, fejtegetéseikkel egyértelműen ellenezték a törekvéseket. Jelentős nehézséget okozott az is, hogy amíg a lelkészek a tanítók munkakörét az egyházi feladatok részének tekintették, addig a tanítók tudásuk bővülésével és fokozódó szervezettségükkel munkájukra egyre inkább hivatásként, önálló professzióként tekintettek. A tanítók felismerték, hogy az iskolarendszerű képzés mellett a tanítói egyesületekkel önmaguk saját erejükből is előre léphetnek, fejlődhetnek az egyházak érdemi bevonása nélkül. További vitára adott okot, hogy a tanítók kötelességük előírt teljesítése mellett többnyire nem élveztek jogokat. A helyi népiskolákat önállóan nem képviselhették sem a presbitérium, sem az egyházmegye közgyűlésén, azok igazgatása, irányítása pedig egyenesen elérhetetlen volt számukra. Az egyházügyben és a tanügyben betöltött kulcsszerepük, és a velük, illetve munkájukkal szemben támasztott összetett elvárások ellenére az egyháztestületek fórumain aktív szerepben nem vehettek részt, amint a tanügy igazgatásában és a tanfelügyeletben sem. Számos tanulmány a tanítók és lelkészek evangéliumi egységét úgy várta el, hogy a tanító felügyelője, igazgatója, összességben a munkáltatói jogok gyakorlója a lelkész maradt. Néhány munka a felügyelet módján sokat finomított, a lelkészek „irgalmatlan önkényét”¹⁶⁸⁹ elítélte, helyette a kíméletességet, nyájasságot, és az illemt, a partnerséget, az „egymás iránti dicséretes rokonszenvet”¹⁶⁹⁰, a „kölcsonös bizalom szülte jó egyetértést”¹⁶⁹¹ tekintette alapértéknek, ugyanakkor az alárendeltségen nem változtatott. A szubordinációból a tanítók és a lelkészek között kialakult gyakori viták csökkentették a közösség bizalmát az egyházzal és a népiskolával szemben. Ennek megoldásáért a felekezetek nem rendszerszintű változtatásokat eszközöltek, hanem a meglévő rendszert próbálták a tanítók számára kedvezőbbé tenni. Általános megállapításnak szá-

1689 Varga János: Tájékozás az iskolatanítók emancipációja felett. PEIL. II. évf. 50. sz. Pest, 1859. december 13., 1311. oldal.

1690 Horecky Gedeon: „Azon jó viszonyról, melyben a lelkésznek a tanítóhoz, és ennek viszont amahoz kell állnia.” PEIL. VII. évfolyam. 19. szám. 1864. május 8., 589. oldal.

1691 Horecky i. m. 589. oldal.

mítt, hogy a lakosságnak a tanító és a lelkész együttműködésében az egyház és iskola egységét kell látnia, a vitákat nem érzékelheti, különben a társadalom által gyakran lenézett népiskolai oktatás elveszti maradék reputációját, véglegesen zátonyra fut, a lelkész és a tanító pedig hitelét veszti. A felügyeletrendszerrel és az emancipációval kapcsolatos vitát a külföldi hírek is fokozták. Egyes beszámolók szerint¹⁶⁹² a poroszországi tanítók kifogásolták, hogy a tanítóképzőket nem végzett lelkészek látják el a tanfelügyeletet, fellépésük hatására az 1860-as évektől megszorításokkal a tanítók is betölthették a felügyeletet, a lelkészeketől az állam pedig megkövetelte a tanítóképzőkben folytatandó tanulást. A tanítók autonómiájának hangsúlyozásával kapcsolatos viták tartalmilag és néhány esetben stilisztikailag is igen szélsőséges megnyilvánulásokat eredményeztek. Egyes dolgozatok elvétve a függetlenedést „beteg agyvelő ábrándjaként”¹⁶⁹³ értékelték, messzemenően kifogásolva a tanítók önállósodási törekvéseit. A függőviszony fenntartását számos esetben a lelkész képzettségével, és a tanítók képzetlenségével „csekély tudományosságával”¹⁶⁹⁴ indokolták. Ezen a helyzeten az egyházkerületi tanítóképzők, a tankönyvek, a tanügyi sajtó, és a tanítói egyesületek kívántak változtatni.

13.9. Tanítói értekezletek

A tanítói egyesületek jelentős szerepet játszottak az iskolarendszerű képzést kiegészítő élethosszig tartó tanulás egyik eszközeként az önképzésben. Tevékenységükkel hozzájárultak a központi tantervek és iskolaszabályzatok érvényesítéséhez. A tanítók felismerték, hogy a népiskolaügyi rendeletek, szabályzatok és utasítások csak abban az esetben járulhatnak a népiskolai oktatás színvonalának emeléséhez, eredményességéhez, ha a tanítók hangsúlyt helyeznek az egyesületi képzésre. A tanítók egy része felismerte szerepét, felelősségét, szakmailag öntudatosná vált, és úgy gondolta, hogy a népnevelés és a népiskola legnagyobb mértékben nem mástól, és másoktól hanem döntően a tanítói kartól függ, az oktatás eredményessége a néptanítók személyiségében, képességeiben, munkájában, tehát a teljesítményében rejlik. A teljesítményt output tényezőként értékelték, az input tényezőket a keretrendszeren, a fizetésekén túlmenően, és leginkább az iskolarendszeren kívüli szervezetlen és szervezett önképzésben, illetve az élethosszig tartó tanulásban látták. Más tekintetben a tanügy irányításában, igazgatásában és felügyeletében érdekelt lelkészek, és egyháztestületek egyszerre tartották lényegesnek a tanítói egyesületek megalakulását szakmai tekintetben, másrészt azonban lényeges veszélyeket láttak a szerveződésekben. Az egyesületek megszervezését elsősorban a tanítóképzők hiánya, más tekintetben kihasználatlansága, a tantervek elmélete és a realitás közötti eltérés, valamint az önképzés igényének felkeltése miatt tartották fontosnak. Más tekintetben azonban a reformkor és a polgári átalakulás eseményeiből tanulva tartottak attól is, hogy az önképzés a tanítókat túlzott öntudatra ébreszti, a lelkésszel való alárendeltséget feleslegesnek tartják, szerepük, értékük és felelősségük tudatában pedig könnyen a lelkésszel megegyező egyenjogúságot követelhetnek, végső soron pedig függetlenedhetnek az egyháztól, tehát az egyház és iskola szétválasztásáról is szó volt. Megoldásként az erőteljes egyházmegyei felügyelettel ellátott egyesületek felállítását javasolták, vagy rendelték el.

A tanítói egyesületek vállalt általános célját a népiskolai oktatás színvonalának emelése, az ifjúság korszerű nevelése és oktatása adta. Ennek eszközének többek között a nevelésügy felkarolását, a nevelés és tanítás előremozdítását, hatékony fejlesztését, a tanítók iskolarendszeren kívüli szellemi képzését, egymás támogatását, segítségét, a tanácsadást, a kölcsönös eszmecserét, a tapasztalatok megosztását, az információáramlást – információátadást, az egyetemes, az egyházkerületi és az egyházmegyei szabályzatok érvényesítésének, alkalmazásának, életbeléptetésének elősegítését, ha szükséges a tantárgyak tananyagának és tanításmódszertanának kidolgozását, vagy a helyi igényekhez történő finomhangolását, a tankönyvek bírálatát, megvitatását, az iskolák célszerű vezeté-

1692 B.: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében II. rész. PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1862. március 2., 272. oldal.

1693 Varga i. m. 1311. oldal.

1694 Varga i. m. 1312. oldal.

sének megtárgyalását, a tanfegyelem és tanrend megállapítását, az iskola és a szülők kapcsolatának szabályozását, az olvasmányélmények és gyakorlati tapasztalatok megosztását, a próbatanításokat, mintaelőadásokat, értekezések felolvasását és köröztetését, a tanügy javítását, könnyítését, az egymástól tanulást, az egyes területekre vonatkozó fejlesztések kidolgozását, fejlesztési elképzelések felolvasását, megvitatását, tartalmi kimunkálását, pályázatok összeállítását, a szakkönyvtárak kiépítését, segélyegyletek megszervezését tekintették. A tanítói egyesületek elsősorban a protestáns népiskolák működését, vagy modernizálását akadályozó, más oldalról a függetlenségüket veszélyeztető tényezők elhárításában, illetve megelőzésében látták szerepüket. A református oldalon az általános problémát az adta, hogy az 1858 szeptemberében elfogadott szervezetben bár órarendek és tantárgyleírások szerepeltek, az egyes tantárgyak tartalmának (tananyagának) leírása mégis vázlatos volt, gyakorlatilag olyan kerettantervként jellemezhető, amelyet helyi szinten, részben tankönyvek segítségével összeállított tananyagok és tanításmódszertanok töltenek fel. A gyakran szakképzetlen tanítóknak ezért a kerettanterv figyelembevételével az egyházmegyei népiskola választmány hivatalos elképzelései, és a helyi népiskolai választmány és a lelkész bevonásával – a felsőbb ellenőrzések, utasítások és tanácsadások mellett – önállóan kellett összeállítaniuk a tananyagot és a tanításmódszertant. Ebben egyedül a tanmódszeres vezérkönyv nyújtott segítséget.

Ebből adódóan az egyesület feladata volt a református és evangélikus iskolaszabályzatok, tantervek, valamint az egyházkerületi tananyag és tanításmódszertan (amennyiben rendelkezésre állt) érvényre juttatásának megkönnyítése, az elmélet és a gyakorlat összeegyeztetése, a kivitelezés során felhalmozott tapasztalatok megosztása, valamint a fejlesztési elképzelések határozatilag való kezdeményezése, az önálló tananyag és tanításmódszertan meghatározása (amennyiben nem állt rendelkezésre felsőbb (egyházkerületi és egyházmegyei) szabályzatokban), tankönyvek (olvasó- és vezérkönyvek) megvitatása, beszerzésük és alkalmazásuk elrendelése, a tantervek érvényesülését segítő keretrendszer optimalizálása, az egyház és iskola egységével összeegyeztethető tanítói emancipáció elősegítése, a szakkönyvtár, olvasói egyesület felállítása, a tanügyi szaksajtó megszervezése, a segélyegyletek felállítása. A vállalt feladatok egyértelműen az autonómia legtisztább gyakorlatának tekinthetőek. A tanítói egyesületek, körök és értekezletek szinte minden esetben az egyházmegyei esperes, vagy lelkész felügyeletével működtek, az értekezleten elfogadott határozatok életbe léptetésére az esperes, vagy egyházmegyei közgyűlés jóváhagyására volt szükség. A lelkészek és az egyháztestületek a tanítók függetlenedési, emancipációs törekvéseiben továbbra is jelentős veszélypotenciált láttak. Ezért a folyamatos ellenőrzést, kontrollt, és felügyeletet alapvetőnek tartották. A statisztikai eredmények szerint programokban, alapító okiratokban rögzített célokkal és vállalásokkal nagyrészt összhangban álltak az értekezleteti munkák. Bár a tanítói egyesületek számos lényeges kérdést tárgyaltak a problémát az adta, hogy a pedagógiai fejlesztések elsősorban az alapkompenciák kialakításával kapcsolatban jelentkeztek. Ettől az egyesületek 1867 végéig nem tudtak érdemben elmozdulni. A pedagógia vonatkozásában a modernizáció tekintetében nagy horderővel bíró témakörök csak elvétve merültek fel az értekezleteken. Ezek a témakörök elsősorban a pedagógia alosztályaival, másrészt a keretrendszeren belüli oktatásszervezés altémakörével függtek össze. A tantárgyak tanításmódszertanával kapcsolatban az alapok (olvasástan, írástan, számtan) felülreprezentáltak voltak (és azokon belül is főként az olvasástan), azonban a központi tantervek újításai, a valóban értékes tantárgyak, mint a földrajz, a természettan, a természetrajz, a történelem, az állattan, a gazdaságtan, az egészségtan, azonban háttérbe kerültek. A tanítási folyamatok esetében szintén alul voltak reprezentálva az olyan korszerű eszközök, mint a szemléltetés, a beszéd- és értelemgyakorlat, a beszélgetésre építő tanmód, a lexikális tudás háttérbe sorolása, miközben a fejlesztési tervek jelentős része és a tantervek ezeket a szempontokat hangsúlyozták. Az oktatásszervezésnél pedig a tanév kiterjesztésének tekinthető nyári iskola, az ismétlőiskola funkciójával is bíró vasárnapi iskola, és a mintaiskolák kerültek jelentősen háttérbe a tanfegyelem és a tankötelezettség alaptényezőjével szemben. Annak okát, hogy a pedagógia területén a kiegészítő tantárgyak hátramaradtak elsősorban nem, vagy nemcsak az egyesületek (illetve a tanítók) felkészületlenségéből származtatjuk, hanem abból, hogy az alapkészséghez sorolható tantárgyak egységes és hatékony oktatásával kapcsolatban

nehézségek merültek fel. Az olvasás tanításának esetében nem volt a tanítók között egységes álláspont a betűzés, a szótagolás, az írva-olvasás módszertanával kapcsolatban. A jelenség háttérében az is állhat, hogy a tanítók egy része a központi tantervekkel szemben nem tartotta meghatározónak az új típusú tantárgyakat, vagy nem volt hozzá a szükséges szakképzettsége, illetve az olvasás és írás megfelelő megtanítása hiányában a nagyrészt olvasókönyvekre épített tantárgyak oktatása meg-
hiúsult. A helyzet egyik lényeges faktora volt, hogy a tantervek sem törekedtek kidolgozni a természetrajz, a természettan, a történelem, és a földrajz tantárgy tananyagát. A hiányt elsősorban a tan-
módszeres vezérkönyvekkel és szöveggyűjteményekkel pótolták a tantervkészítők. A valós problé-
ma az volt, hogy a felsorolt tantárgyakat a diákok meghatározó részben olvasókönyvekből tanulták, azonban az értő olvasás, illetve a szövegértés képessége az esetek többségében hiányzott. A tanítói egyesületek ezért a helyzet megoldásáért elsősorban az értő olvasás képességét kívánták kialakítani a gyermekekben. Ugyanakkor a szemléltetés és az értelemfejlesztés eszközeinek alulreprezentáltsá-
ga részben a tanítók módszertani képzetlenségéből, részben a taneszközök és berendezések hiányá-
ból adódott.

A tanítói egyesületek bár számos területen jelentős haladást tudtak elérni, a haladó témakö-
rök esetében az iskolarendszerű szakképzést, vagy az Árvay József részéről indítványozott és kivi-
telezett továbbképzést nem voltak képesek kiváltani, annak nem lehetett alternatívái. A részbeni hiá-
nyosságok ellenére a tanítói egyesületek összességében eredményesen működtek. A kutatási idő-
szakban megtárgyalták a népiskolai oktatás sarokköveit, alappilléreit részben elősegítették a már ér-
vényben lévő fejlesztések, határozatok érvényesítését, részben pedig új kezdeményezéseket fogal-
maztak meg és vittek végbe (tanítás és nevelésmódszertan fejlesztése, tanítói segélyegyletek, tan-
könyvkritika, tanügyi szaksajtó, népiskolai könyvtár). A különböző fokon lévő szerveződések egy
másik nagy előnyét a tanítók öntudatra ébredésének ténye adta. Lényegesnek, hogy az egyesületek
elterjedésével párhuzamosan kezd visszatérni – igaz sokkal konszolidáltabb formában – a reformko-
ri törekvések. A tanítók felismerik, hogy a népiskola színvonala, az oktatás sorsa nemcsak a köz-
pontilag összeállított tantervektől, a megállapított tananyagtól, az iskolarendszerű képzéstől, és az
irányításra, igazgatásra, ellenőrzésre épített szakfelügyelet rendszerétől, hanem döntően a felké-
szültségüktől, a hozzáállásuktól, és a folyamatos önképzésüktől függ. Az egyesületek megalakulásá-
val a tanítók kezükbe vették sorsukat, az iskola sorsát és a programadó nyilatkozatokban, alapító
okiratokban foglaltak sarokköveit megvalósították. Törekvésük súlyát mutatja a tanítók és lelkészek
által szerkesztett, egyházmegyei felügyelet alatt működő tanügyi szaksajtó megszervezésének szán-
déka is. A tanítói egyesületek más tekintetben és közvetetten az emancipáció, a tanítók jogkörbőví-
téseinek eszközeivé is válnak. Amíg az egyes tanítók az egyházmegyék és -kerületek többségében
nem vehettek részt a közgyűléseken, sok helyen még a presbitériumban sem, addig az egyházmegye
által elfogadott alapszabályzattal működő hivatalos tanítói egyesületek az értekezleteken felsőbb
testületek elé terjesztendő határozatokat fogadtak el. A tanítók ezekkel a határozatokkal tudták rész-
ben pótolni a hiányzó részvételi és képviseleti jogaikat. A jelentős egyházi kezdeményezések mel-
lett a protestáns népiskolai fejlesztések sarokkövének tekinthetőek a tanítói egyesületek tanácskozá-
sai.

13.10. Finanszírozási tervek

Az egyházak költségvetésének finanszírozásával kapcsolatban jelentős kérdések jelentek meg az
1848-1860 közötti időszakban. A kérdések arra vonatkoztak, hogy (1.) a költségeket a protestáns fe-
lekezetek az egyháztagokra támaszkodva önállóan fedezzék, (2.) az állam a vallásszabadságból kö-
vetkező egyenjogúságnak megfelelően normatív jelleggel, költségvetési tételként pénzügyileg segé-
lyezze az egyházakat, (3.) az állam közvetlenül ne segélyezze az egyházakat, de közigazgatási szer-
veivel hajtsa be az egyházi testületek részéről autonóm jelleggel meghatározott, elfogadott és kive-
tett egyházi adót, (4.) az állam közvetlenül segélyezze az egyházakat és emellett hajtsa be az auto-
nóm jelleggel megállapított és kiszabott egyházi adót, (5.) az normatív államsegélyek fedezéséhez

az állam állapítsa meg az egyházi adók kulcsát és jellegét, (6.) a második, harmadik, negyedik és ötödik esetben az egyházaknak kell-e számolniuk az autonómia korlátozásával, elfogadhatóak-e a külső egyházalkotmányok? (7.) Az egyházak, ha és amennyiben nem veszik igénybe az államsegélyeket milyen függőviszonyokat építenek ki az egyháztaggokkal, a függések eloszlása mennyire lesz kiegyensúlyozott, a kettős elnöklet rendszerében is érdekelt protestáns nagybirtokos nemesség által megfizetett nagy volumenű birtokarányos adók nem biztosítanak-e számokra túlzott befolyást az egyházügyekben? Ebből adódóan az egyházaknak nemcsak az állammal szemben kell megvédeniük önkormányzati jogait, önállóságát, de költségvetésük finanszírozóitól is.

A kérdések megválaszolása mögött két mérlegelési szempont, két faktor, három kauzalitás és két modell szerepelt. Az egyik szempontot az autonómia fenntartása, a másik szempontot a hitélet erősítése jelentette. A modellek tekintetében az egyiket a francia államegyházi berendezkedés adta, a másikat az észak-amerikai szabad egyházak rendszere és a francia liberális katolikusok felvetése jelentette. A két faktor az időtávot jelentette. Az egyik faktor a rövid távot foglalta magában, javasolva az állami intervenciók prompt jellegét, a másik faktort az anyagi nehézségek hosszú távú megoldása jelentette, feltételezve a hitélet élénkülésével, a protestáns öntudat erősödésével járó önfinanszírozás eredményességét. Utóbbival összefüggésben az első oksági viszony az egyik változata a hitélet megerősítésétől, megerősödésétől várta az egyháztagok önkéntes adakozását, önmegadóztatását, az önfenntartást biztosító önfinanszírozást, a másik változat ezzel szemben az államsegélyektől feltételezte a hitélet megerősödését, s az ebből származó adakozásokat csak a karitatív költségek fedezésére tartotta alkalmasnak. A második kauzalitás vonatkozásában az egyik kérdést az adta, hogy az aktív, belső missziót folytató egyházak tevékenységétől várható az önfinanszírozás biztosítása és a beérkező bevételek, illetve az államsegélyek folyósítása elkényelmesíti-e, passzivitásba sodorja-e az egyházakat? A másik nézet szerint viszont az államsegélyek teszik lehetővé az egyházak működését és aktivitását. A harmadik logikai összefüggés tekintetében kérdésként merült fel, hogy a kedvező anyagi helyzetben lévő lelkészek és tanítók eredményezik-e az egyház felvirágzását, vagy az anyagi helyzetnél fontosabb a képzettség, az úgyszeretet, a vértanúi buzgóság, és lelkesedés, és majd ezen faktorok megléte fogja később eredményezni a megnövekedett bevételeket? Végül döntő kérdésnek bizonyult az a felvetés, hogy a protestáns felekezetek képesek-e az egyházalkotmány önálló zsinati rendezése mellett létrehozni egy államsegélyektől mentes, önfenntartására alkalmas belső finanszírozási rendszert. Az egyik részkérdést ebben a vonatkozásban az jelentette, hogy az önfinanszírozás eszközei képesek-e ellátni az egyházak rendszerszerű finanszírozását, vagy csak kiegészítő funkcióval bírnak? A finanszírozási tervek elkészítését, a fenti kérdések megválaszolását a következők szempontok indokolták. Az egyházkerületenként, részben egyházmegegyénekként szervezett protestáns egyházak eljárásrendjének értelmében és autonómiafelosztása alapján számos meghatározó ügyről, így a finanszírozás ügyéről is az egyházmegegyék, és az egyházkerületek dönthettek. Ebből adódóan a finanszírozás biztosítása kerületenként, gyakran megyéenként is eltérő volt. Az egységes református és az egység evangélikus egyház megszervezését célnak tartó szerzők lényegesnek tartották, hogy a finanszírozás egy közös rendező alapelven nyugodjon. Az alapelv a fenti kérdésekkel állt összefüggésben, a részletek kidolgozását (pl. az egyházi adó mértékének, felosztásának módját) továbbra is a helyi körülményektől tették függővé.

Valamennyi kérdés háttérében az egyházak szerepével összefüggésben lévő lényeges koncepció két változata szerepelt. A koncepció egyik változata szerint az egyház az állam részét alkotja, működése során olyan, az állam számára hasznos közfeladatokat és közszolgáltatásokat lát el, amelyet más szereplő jellegéből adódóan nem képes elvégezni, ugyanakkor az állam és a társadalom létének alapfeltételei. A közfeladatok és közszolgáltatások egy része a protestáns lakosság nevelésével, iskoláztatásával és pasztorációjával hozzájárul a társadalmi békéhez, stabilitáshoz, konszolidálja a polgári átalakulással járó osztályok közötti feszültségeket, kialakítja az állam, a törvények és az uralkodó felé lojális állampolgári magatartásformákat, valamint az állampolgárokat felkészíti a polgári modernizáció gazdasági elvárásaira. Megállapítható, hogy ezek a közfeladatok – ha hangsúlyeltolódással is, de – valamennyi általunk ismert református tanterv alappilléreit alkották. A nézet sze-

rint tekintettel arra, hogy a közfeladatok ellátása az államot támogatja, az egyház az önkormányzatiságának fenntartása mellett jogosult a közvetlen és közvetett államsegélyekre, illetve azok igénybevételére. A másik nézet bár a közszolgáltatásokat és közfeladatokat a fenti dimenziókban elismeri, mégis az államegyházi modellt elutasítja, vagy legalábbis csak kényszerűségi okok miatt tartja elfogadhatónak. A közfeladatok ellátásának anyagi és eljárásrendi támogatását kizárólag a tanügy finanszírozásának tekintetében javasolja, az egyház és az egyházi iskolák szerepét pedig elsődlegesen a hitéletre korlátozza. Végül még egyetlen összefüggést kell kiemelnünk. Az autonómiaharc éveiben a közvélemény szerint nehéz anyagi helyzetben lévő egyházak számára mérlegelési szempontot jelentett az 1856. évi egyházalkotmány és az 1859. évi pátens. A probléma kettősségét az adta, hogy mindkét egyházalkotmány, illetve az azokhoz kapcsolódó rendeletek tartalmazták az állami költségvetésből folyósítandó normatív államsegélyeket, a rendkívüli pót-segélyeket, valamint az egyházi adó állami behajtását is; más tekintetben azonban ezeket a szakaszokat csak abban az esetben lehetett – volna – érvényesíteni, ha az egyháztestületek elfogadják az állam által kidolgozott államegyházi tartalmú egyházalkotmányok egészét. A kérdésre adandó válaszként több intervenció szerző javasolta különösen az 1856. évi alkotmánytervezet elfogadását, amely nemcsak a protestáns egyházak rendezetlenségét szünteti meg, de kiszámítható és biztos pénzügyi alapot is kialakít. A finanszírozási kérdéssel kapcsolatos viták célját rövid távon az egyházmegyei és -kerületi közgyűlések, hosszú távon az alkotmányozó közzsínat befolyásolása és döntésének előkészítése jelentette.

Az 1857-1860 közötti időszakban lezajlott viták a fenti szempontok mentén alakultak ki. A viták alapját részben az 1791. évi evangélikus és református közzsínatok kánonjai, részben a francia államegyházi modellt és az észak-amerikai szabad egyházak rendszerét ötvöző 1848. évi XX. törvény jelentette. Amíg a törvény 2. §-a szerint a „törvényesen bevett minden vallásfelekezetre nézve különbség nélkül tökéletes egyenlőség és viszonyosság állapított meg”¹⁶⁹⁵, addig a 3. § elrendelte, hogy minden bevett „vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek.”¹⁶⁹⁶ A két paragrafus ellentmondásban állt egymással. A törvény elismerte a vallásfelekezetek szabadságjogait, ugyanakkor a kiadásait az állami költségvetés egyik tételének tekintette. Bár nem részletezte a kiadásokat, mégis magában foglalta az egyházi alkalmazottak fizetését és a tanintézetek működési, fejlesztési költségeit is. A problémát egyik részét elsősorban az jelentette, hogy más jogi személyiség gyakorolta a munkáltatói jogokat, köztük az utasítást, ellenőrzést, és más jogi személyiség teremtette elő és folyósította az alkalmazottak fizetését. Ugyanez figyelhető meg a tanintézetekkel kapcsolatban. Más jogi személy vezette, irányította, igazgatta és ellenőrizte a tanintézeteket, és más jogi személy gondoskodott annak költségeiről. Elméletileg mindkét esetben az autonómiajogokat garantálta a 2. §, mégis a finanszírozáson keresztül jelentkezett az állami befolyás. Ennek egyik változata megfigyelhető volt az 1848. évi népiskolai törvényjavaslat összeállításának folyamatában, amikor is az egyházakat kizárták az eljárásból. Ez a kettősség már 1848 nyarán is megosztotta a protestáns egyháztagokat, de a Bach-korszakban még jelentősebb kérdéssé vált. A kérdések súlyát különösen az a nem elhanyagolható tény adta, hogy az 1848. évi XX. törvény alapját a tiszántúli református kerület dolgozta ki 1848 elején. Az eredeti tervezet az észak-amerikai modellt kívánta a kontinentális, elsősorban francia, részben porosz modell kereteibe illeszteni. Amíg az első pont az észak-amerikai modellhez hasonló rögzítette az általános lelkiismereti szabadságot, a hitfelekezetek közötti teljes és tökéletes egyenlőséget és viszonyosságot, addig államegyházi jelleggel a negyedik pont kérte az egyházi hivatalnokok polgári állását (azaz közalkalmazotti státuszát), a tizedik pont pedig a tanítók szintén polgári állását indítványozta. Szintén államegyházi jelleggel a második pont előírta, hogy minden vallásfelekezet egyházi szükségleteit az állam fedezze, hivatalnokait az állam fizesse, és az állam nyugdíjazza őket a felekezeti népesség arányában, a nyolcadik pont a hitfelekezeti tanintézetek költségeit, a tanítók és a tanárok fizetését és nyugdíjazását az állami költségvetésbe sorolta. Révész Imre következtetése szerint „a hivatalos magyar protestantizmus a forradalmi hullám segítségével végképpen be akart evezni az államegyháziság csendes, nyugal-

1695 Elérhető: <https://goo.gl/eg9fTu> (2018. április 4.)

1696 Elérhető ugyanott.

mas révébe, közpénzekből minél zsírosabban javadalmazott „főpapokkal” a kormányán.”¹⁶⁹⁷ A szabad egyházak és az államegyházak rendszerét ötvöző javaslatot bár a tiszántúli református kerület készítette el, később azt a többi protestáns egyházkerület közgyűlése is elfogadta, és felkérésükre Kossuth Lajos terjesztette be az országgyűlésnek. Eredményként az ellentmondásos indítvány egyes pontjai önállóan, mások összevontan, és megint más pontok egyáltalán nem kerültek be a törvénybe. 1848 nyarán azonban a törvénnyel kapcsolatban felmerültek olyan kérdések, amelyek a finanszírozás, a közalkalmazotti jogviszony és az egyház autonómiájának összeegyeztethetőségét kérdőjelezték meg. A szabad egyházak autonómiájának megőrzése és az állami finanszírozás összeegyeztetése egyértelműen megjelent azokban az evangélikus és református memorandumokban, amelyek a törvény végrehajtási rendeletét kívánták befolyásolni. Lényegük szerint kiálltak az egyházak tökéletes szabadsága és önkormányzata, valamint egyházak egyházi és iskolai dologi és személyi kiadásainak állami finanszírozása mellett. Utóbbi jogszerűségével kapcsolatban az egyházak által elvégzett közfeladatokat és közszolgáltatásokat emelték ki. Az evangélikusok és a reformátusok egyszerre ragaszkodtak az 1608., 1647. és 1791. évi törvény biztosította önkormányzati jogaikhoz, és egyszerre fogalmazták meg az állami finanszírozás szükségességét. Az állampénzeket – zavartalan működésük érdekében¹⁶⁹⁸ – elvárták, ugyanakkor a status legkisebb befolyását éppen az állami törvényekre hivatkozva elvetették.

A Bach-korszak utolsó éveiben a kérdés újra felmerült az 1856. évi egyházalkotmány (Entwurf) és az 1859. évi császári pátens és a miniszteri rendeletek formájában. A dokumentumok tartalmazták a normatív jellegű állami finanszírozást, valamint az egyházi adók állami behajtását. A kérdés az volt, hogy a protestáns felekezetek testületei a két, anyagilag kedvező szakaszért elfogadják-e a kívülről oktrojált és nem a zsinat által szentesített egyházalkotmányt. A helyzet annyiban volt más, hogy amíg 1848-ban az államegyházi modellt az országgyűlés, és az országgyűlésnek felelős magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezérelte, addig az 1850-es években a bécsi Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium irányította, s ennek keretében a birodalmi államegyházi modell kiépítésében volt érdekelt. Az 1848-as polgári modernizáció korszakában megjelenő első hevesebb megközelítésű felvetések¹⁶⁹⁹ az autonómiaharc időszakában még hevesebbé váltak.¹⁷⁰⁰ A kérdésre adandó válaszok téje mindkét időszakban jelentős volt. Eötvös József a VKM 1848. évi költségvetésében valamivel több mint kétmillió-hatszáz ezer forintot helyezett kilátásba a bevett vallásfelekezetek egyházi és iskolai szükségleteinek fedezésére és a népiskolaügy fejlesztésére. Az 1859. szeptember 1-jei császári pátenshez kapcsolódó 1860. évi márciusi határozat pedig a szegény néptanítók és lelkészek segélyezésére kilencvennégyezer, a szuperintendenseknek pedig összesen harminchétezer forint átalányösszeget biztosított a pátens elfogadásáért cserében.

A fenti kérdések tehát az 1857-1860 között ismételt és fokozott mértékben tértek vissza. Ennek okát elsősorban a megváltozott állampolitikai helyzet adta. A protestáns felekezetek a Bach-korszakban már nem az érdekeiket részben képviselő, nemzeti országgyűléssel találták szembe ma-

1697 Révész Imre: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. 2. javított és bővített kiadás. Csáthy Károly kiadása. Debrecen-Nyíregyháza, 1870., 55. oldal.

1698 „a' status kötelességének érzi ezen czélok elősegítéséhez vagyona egy részével aránylag járulni, 's így az egyházat képesebbé tenni czéljainak minél sikeresebb kifejtésére.” ács: Protestáns Értekezletek. (Pest, sept. 1 napján reggel.), PEIL. VII. évf. 45. sz. Pest, 1848. szeptember 3. 1152. oldal.

1699 „Ha ellenben a' status azt akarná, hogy mivel ő segít, tehát mi mondjunk le jogainkról 's az egyház rúdját az ő kezébe adjuk, úgy természetesen az egyház azt fogja felelni: így nem alkuszunk. A' status viszont erre azt mondhatja, jó tehát én sem adok semmit. A' status itt teljesen a' maga jogában leend, de az Istenért csak azt ne higgye a' protestáns egyház, hogy a' statusnak illy magaviseletében, valami nagy szerencsétlenség rejlenék az egyházra nézve.” ács i. m. 1152. oldal.

1700 „nekem semminemű segély vagy ajándok az evangéliumi egyház részére nem kell, a mely nem az evangéliumi egyház kebeléből jő. – Nem kell, mert a folytonosan nyújtott segély beleavatkozásra jogosít, az ajándok hálára kötelez; én pedig egyházunkat, ha szegénynek is, de függetlennek akarom tudni és ismerni. [...] a szent ige értelmében, a gyülekezet maga forrásából fedezze szükségeit. Hitem az, hogy oly szervezet, mely saját erejéből fennállani nem képes, életre nem méltó.” Szerző nélkül: „Egy világi nézetei az önkéntes adakozás, persely és államsegélyről.” PEIL. I. évfolyam. 7. szám. Pest, 1858. február 18. 153–154. oldal.

gukat, hanem az államegyházi megoldásokban gondolkodó katolikus színezetű bécsi kormánnyal. A megváltozott politikai helyzetben az első kérdés az volt, hogy a protestáns felekezetek képesek-e bizonyítani életképességüket az állam számára, a második kérdés pedig az, hogy milyen eszközökkel finanszírozhatóak az egyház és iskola anyagi szükségletei, az egyházak költségvetései. Az autonómia harc időszakában egységes alkotmánnyal nem rendelkező szervezetlen protestáns egyházkerületek számára kérdésként jelent meg, hogy képesek-e önállóan rendezni egyházszervezetüket, illetve képesek-e önállóan finanszírozni költségvetésüket. Az államegyházi jellegű beolvasztásért folytatott harcban az önfinanszírozásra való képesség egyúttal az egyház életképességét is jelentette. Ezzel összhangban a megismert tanulmányokban rendszeresen észleltük az indirekt a külvilág tájékoztatásáért is lényeges bizonyítás kényszerét. Ebben az esetben nem kevesebbről volt szó, mint arról, hogy a protestáns egyháztagok lényegesnek tartják-e a kötelező egyházi tized eltörlését követően az egyházak önfinanszírozását, hajlandóak-e fennmaradásáért és fejlődéséért áldozni abban az esetben is, ha az állam nem jár el végrehajtói minőségben közigazgatási szerveivel az adóhátralékosokkal szemben. Amennyiben a protestáns felekezetek nem tudják kiadásait önállóan fedezni, úgy a katolikus színezetű állam számára nyilvánvalóvá válik, hogy a protestáns felekezetek kizárólag állam-egyházi modellben a gondoskodó állam irányításával képesek fenntartani magukat. Ezekkel a szempontokkal összefüggésben a finanszírozás tehát az állammal szembeni önállóság, függetlenség, végeredményben az önkormányzatiság lehető legnagyobb mértékének megőrzését is magában foglalta. A finanszírozási rendszer hatékonyabbá tételét a dologi kiadások mellett az egyházi alkalmazottak fizetésének fedezése is indokolta. A Füzetekben és a Lapban többen kiemelték a tanítók és a lelkészek szélsőségesen kedvezőtlen egzisztenciális helyzetét. A területileg eltérően jelentkező, de általánosan észlelhető anyagi nehézségek korlátozták az egyházi és tanügyi modernizációra vonatkozó reformok érvényesülését. A tanítók egzisztenciális problémái nem tették lehetővé az önfejlesztés egyes formáit, mint például a könyvek beszerzését, a folyóiratok járatását, utazásokat. A személyügyek tekintetében egyértelmű volt, hogy az anyagi nehézségekkel küzdő tanítók és lelkészek érdemben nem vesznek részt az egyház hitéletét, a protestáns öntudatot erősítő belső misszióban. A népiskolák finanszírozásának elégtelensége pedig a szükséges infrastrukturális fejlesztéseket akadályozta, nem téve lehetővé a létesítést, bővítést, átalakítást, a tanfelszerelés, taneszközök, tankönyvek megvásárlását, és a személyi állomány bővítését, továbbképzését. Nyilvánvalóvá vált, hogy a protestáns felekezetek hosszú távon csak abban az esetben tarthatják meg a népiskolákkal kapcsolatos önkormányzati jogaikat, ha a népiskolaügyet a kor elvárásainak és az állami rendeleteknek és saját tanterveiknek megfelelően képesek vezetni, fejleszteni. A modernizációhoz ugyanakkor jelentős pénztökre volt szükség. Az egyházkerületek részére nyilvánvalóvá vált, hogy az egyházak és iskolák megmaradása, illetve a polgári modernizációban való részvétel kizárólag megfelelő finanszírozási rendszer működtetésével valósítható meg.

A helyzetet az első bekezdésben rögzített kérdések, szempontok, faktorok, kauzalitások és modellek mentén, illetve azok figyelembevételével kívánták megoldani az egyes szerzők. A szakmai platformnak tekinthető Füzetekben és a Lapban létrejött a függetlenségi és az intervenció csoport. A két alapszereplőt tovább bontható mérsékelt és radikális frakciókra. Az egyes frakciókban irányadó vezéregyenységek emelkedtek ki, akik egyúttal vállalták az egymással folytatott diskurzusokat is. Mindkét csoportban találhatóak elméleti, gyakorlati, és vegyes típusú tanulmányok. A tanulmányok egyik része kizárólag az alapelveket rögzítette és indokolta meg, ennek során a finanszírozás és az autonómia összeegyeztetését elméleti vonatkozásban végezte el, a tanulmányok másik része elméleti és gyakorlati szempontokat egyaránt tartalmazott, a tanulmányok harmadik része pedig tisztán gyakorlati jellegű volt. A gyakorlati megközelítés alatt elsősorban a költségvetések készítését, számítások közlését, jövedelem, vagyon, birtok és osztály (foglalkozási) alapú adórendszer kidolgozását értjük. A formai szempontoknál lényegesebbek voltak a tartalmak. A függetlenségi csoportba sorolható szerzők az észak-amerikai szabad egyházak modellje és a francia liberális katolikusok értékrendje szerint ragaszkodtak az önfenntartáshoz és ennek részét jelentő önfinanszírozáshoz, egyúttal elutasították a normatív államsegélyeket, a csoport radikális frakciója pedig az egyházi adó

állami behajtásának lehetőségét is helytelenítette. A szabad egyház a szabad államban koncepció mögött jelentős autonómiavédelmi tevékenységek álltak, amelynek lényegét az adta, hogy az egyházak anyagi felzárkóztatásáért sem fogadták el az államsegélyeket. Ezzel kapcsolatban Ballagi Mór, a Lap főszerkesztője egzaktan foglalta össze álláspontját: „hogyan vannak egyházaink, melyekben a papok és tanítók fizetése a hivatal fontossága és felelősségével semmi arányba nem tehető, – minimumon áll, – ez tudvalévő tény és oly tovább nem palástolható baja egyházunknak, mely kell, hogy mind azok komoly gondolkodását igénybe vegye, kiket az egyház és iskola java igazán érdekel. Más részről van a magyar protestáns egyház- és iskolának egy kincse, melyet semminemű, még oly nagy baj elhárítása kedvéért, semmi földi előnyért áruba bocsátani nem szabad; meg lévén győződve, hogy amaz őseiről ráháromlott drága örökség nélkül, ha jelenben való létezése nem is, de jövőbeli fennmaradása mindenestre kérdésbe van téve. Értem az egyház és iskola belrendezésének önállóságát, az egyház önkormányzati jogát.”¹⁷⁰¹ A finanszírozás eszközei között az önkéntes adakozást, az adakozásokat gyűjtő alapítványokat, az egyházkerületek felett álló házi pénztárat (egyházi domesztikát), az önkéntesen vagy állami végrehajtás szerint fizetendő jövedelem, birtok, vagyon, osztály, és foglalkozás arányos lineáris, progresszív, és plafonlimit jellegű egyházi adót találjuk meg. A mérsékelt függetlenségek hangsúlyozták, hogy végső esetben az egyháztestületeknek meg kell bízniuk jogaik és kötelességeik szerint az állami közigazgatási szerveket az egyházi adó(hátralék) behajtásával. Ezen a ponton észlelhető, hogy a csoport radikális része az önfinanszírozás megoldását közép- és hosszú távon tartotta megvalósíthatónak, az eszközökhöz az egyháztagok felvilágosítását, meggyőzését, tájékoztatását, végső esetben a megbélyegzéssel, vagy kiközösítéssel járó morális kényszert, pl. istentisztelet alatt az adóhátralékosok nevének felolvasását sorolta, a mérsékelt csoport ezzel szemben a rövid távot emelte ki, ezért a meggyőzés és erkölcsi szankcionálás helyett vagy mellett minden esetben, vagy végső esetben az állami adóbehajtások rendszerét javasolta. Más függetlenségi pedig különválasztotta az egyházi és az iskolai kiadásokat. Előbbi esetében az önkéntes jelleget hangsúlyozta, az iskolaadó esetében ugyanakkor az állami behajtások jogszerűségére hívta fel a figyelmet, különösen a tanintézetek, főként a népiskolák közszolgálati tevékenysége miatt.

A függetlenségek egy része, különösen Eöri Sándor és Tolcsvai Nagy Gedeon az egyház pasztorációs és tanügyi tevékenységét az állam számára több tekintetben is hasznos közfeladatként és közszolgáltatásként értelmezte. A feladatok természetére hivatkozva jogszerűnek tekintette az adóbehajtásban való közreműködést. Tekintettel arra, hogy a függetlenségek többsége az egyház finanszírozását az egyháztagokra alapozták és a hitélet megerősödésével kapcsolták össze, számukra a közép- és hosszú időtáv jelentett realitást. A kauzalitással összefüggésben a bevételek mértékét a hitélettől, az egyháziasságtól és a vallásosságtól tették függővé. Álláspontjuk szerint az egyház autonómiája és a hitélet csak abban az esetben erősíthető meg, ha a finanszírozást közügynek tekintik az egyháztagok. Az önfinanszírozás tekintetében számos összetett módszertani probléma merült fel. Az egyiket az a kérdés adta, hogy a házi pénztár, mint egyházi közalapítvány az egyházak folyókiadásait, vagy csak a szegényebb egyházközsegek és iskolák kiadásait fedezze, illetve átmenetileg kizárólag a patrónus által megjelölt ügyekhez, döntően a tervezett protestáns főiskola költségeihez járuljon-e hozzá? Egy másik felvetés úgy szólt, hogy az egyházi adóknak az általános működési költségeket kell fedeznie, az önkéntes adakozásoknak pedig a segély célzatú kiadásokat. Egy harmadik kérdést úgy tettek fel, hogy az egyházi adó mellett létre kell-e hozni az állami adó százalékában kötelezően fizetendő iskolaadót, amely elsősorban a népiskola költségeit fedezné. A függetlenségi platformon elhelyezkedő szerzők számára a finanszírozási ügy rendezése explicite összekapcsolódott az egyház és az egyházi vezetésű és fenntartású iskolák autonómiájával, az egyházi hitélettel és a belső misszióval. Ezen tényezőkkel összhangban bizalmatlanok voltak a bécsi kormányzattal szemben, az államsegélyek elfogadásában az egyház megszűnésének veszélyét látták. A függetlenségi csoport önkormányzati jogait a finanszírozás tekintetében elsősorban úgy kívánta gyako-

1701 Ballagi Mór: Országos egyházi domestica. In. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. I. évf. 5. sz. Pest, 1858. február 4., 105. oldal.

rolni, hogy az egyházkerületek jogai közé sorolta az egyházi adó mértékének, jellegének megállapítását és a behajtás eszközének megválasztását. Amennyiben a kerület az állam közigazgatási szerveit kéri fel az adók, vagy adóhátralékok beszedésével, úgy az önkormányzatiság tartalmi része (adó jellege, mértéke) nem fog csökkenni, ellenben biztosítani lehet a bevételeket. Álláspontjukat tekintve bizalmatlanok voltak a bécsi kormánnyal szemben. Az államsegélyek, vagy állami intézkedések igénylése és elfogadása számukra egyet jelentett az 1856. évi Entwurf, később az 1859. szeptember 1-jei császári pátens jóváhagyásával, elfogadásával. Az egyházi reformok szempontjából nehézséget jelentett, hogy a működési költségek fedezéséhez, a modernizációhoz az állami befolyás veszélye miatt fogadták el a közpénzeket. Számukra elsődleges szempontot a belső erőforrásokkal történő belső megújulás jelentette.

A függetlenségi csoporttól eltérően a jövedelem- és birtokarányos egyházi adó állami behajtását, valamint a normatív államsegélyeket javasoló intervenciós csoport prompt jelleggel, a szegény, de független egyház terminológiájának elvetésével rövid időtávon, gyakorlatilag azonnal kívánta a pénzkérdésként és nem hitkérdésként értelmezett finanszírozást rendezni. Az intervenciósok ki egyeztek a megváltozott korrallal és idővel, s ezek fényében javasolták az adórendszer modernizációját. Kompromisszumukat jól kifejezi Literáti János álláspontja: „elnyavalyoghatunk még, mint eddig háromszáz éven keresztül, s az egyház, ha szegény is, független is lehet ... de a távolból ... a kor igény válságos órája első ütéseit már hallottuk is.”¹⁷⁰² Az azonnali időtáv magával vonta, hogy a kiszámítható és rendszerszintű finanszírozásért cserében elfogadhatónak vélték a bécsi kormány által javasolt, majd megparancsolt államegyházi modell megvalósítására hivatott egyházalkotmányt. Szerintük a legelső feladat az egyházi alkalmazottak egzisztenciális helyzetének konszolidálása. Az egyházi alkalmazottak anyagi felzárkóztatását elsősorban a munkaköri feladatok ellátása mellett elsősorban azért tartották fontosnak, mert a jobb anyagi helyzettől várták a nagyobb köztekintélyt. Álláspontjuk szerint a képzettség, a műveltség, és hitéleti buzgóság bár lényeges faktornak tekinthető, mégis koncepciójuk szerint a gyalázatos szegénység kiváltja a felsőbb osztályok, majd azok példájára az alsóbb néposztályok megvetését, lenézését. Az intervenciósok az önfinanszírozást bár lényegesnek tartották a hitélet élénkítésével kapcsolatban, mégis a bevételeket kizárólag a karitatív, vagy segélyező jellegű kiadásokra kívánták fordítani. Álláspontjuk szerint az egyházak költségvetéseinek fedezésére, a rendszerszintű finanszírozásra az önkéntes adakozások, vagy önadóztatások elégtelenek, éppen azok kiszámíthatatlansága, bizonytalansága és esetlegessége miatt. Ebből adódóan a függőviszonyt nem az egyháztagokkal kívánták kiépíteni a finanszírozás tekintetében, hanem a stabil tényezőnek vélt kormánnyal. Ezzel kapcsolatban Literáti János koncepciója reprezentálja az intervenciós csoport álláspontját: „vallásunk, hitelveink, önkormányzatunk, nemzetiségünk biztosított fedezete mellett inkább függök egy mivel magas kormány kegyétől, mint egy községi tanácstól, mint a nép ingatag és változó kedélyétől.”¹⁷⁰³ A függetlenségek ugyanakkor kételkedtek abban, hogy az autonómia korlátozása nélkül kiépíthető a függelmi viszony. Az intervenciós csoport a függetlenségi csoporttól különösen azzal tért el, hogy az egyházakat az állam szerves részeként értelmezte. Szerintük az egyház számos olyan közfeladatot és közszolgáltatást lát el, amely az állampolgárok nevelésén, oktatásán, pasztorációján keresztül nagymértékben hozzájárul az állam működéséhez. Éppen a feladatok önmagukon túlmutató jelentősége miatt indokolható szerintük az állami garanciával működő finanszírozás. Az intervenciósok az eszközök tekintetében felleptek az adórendszer korszerűsítéséért. A nehezen ellenőrizhető minőségű terményben szedett egyházi adó helyett javasolták az egyenes pénzbeli adót. Az adóbehajtással kapcsolatban elsősorban a Füzetek közölt olyan tanulmányokat, amelyek megmagyarázták az uralkodó kezdeményezési, segélyezési jogát és kötelességét: „a fejedelemnek nem annyira joga, mint inkább, kötelessége anyagilag is gyámolítani azon egyházat, melynek célja az államnak hű alattvalókat s hasznos tagokat nevelni, s annak erkölcsi célját előmozdítani.”¹⁷⁰⁴ A részben államegyházi modellben gondolkodó, a külső egyházalkot-

1702 Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évfolyam. 35. szám. Pest, 1858. szeptember 4. 881. oldal.

1703 Literáti János: Önkénytes adakozás, persely, államsegély. PEIL. I. évf. 5. sz. Pest, 1858. február 4., 112. oldal.

1704 Simon József: Autonómia és centralizáció. SF. III. évf. júliusi szám. Sáropatak, 1859. július 16., 21. oldal.

mány elfogadását is lehetőségnek tartó intervenciók csoport tagjai a függetlenségek számára igazolhatatlanul összeegyeztették az állami támogatások és az egyház autonómiáját az 1848. évi XX. törvénynek és vegyes tartalmú koncepcióknak megfelelően. A népiskolaügy tekintetében a finanszírozási vitának azáltal lesz jelentősége, hogy Eötvös az 1868. évi népiskolai törvényben az autonóm felekezeti oktatáspolitikát feltételének az önfinanszírozást tekinti, mint a törvény 11. § írja: „A hitfelekezetek, mindazon községekben, hol híveik laknak, saját erejükből tarthatnak fenn és állíthatnak föl nyilvános népoktatási tanintézeteket, az ily tanintézetek felállítására és fentartására híveik anyagi hozzájárulását a saját képviselők által meghatározandó módon és arányban, amint eddig szokásban volt, ezentúl is igénybe vehetik, azon intézetekben a tanítókat és tanárokat maguk választhatják, azoknak fizetését maguk határozhatják meg, a tankönyveket maguk szabhatják meg, s a tanítási rendszer és módszer iránt is...”¹⁷⁰⁵ Ezt Eötvös a következőkkel indokolta: „Először, mert az egyházaknak az iskolák számára adott államsegélyért a kormányok mindig és méltán bizonyos befolyást is akarnának gyakorolni a tanügyre: s ebből a kormány és az autonóm egyházak között [...] örökös összeütközések származnának mindegyik fél kárára.”¹⁷⁰⁶

14. Konklúzió

A nyomtatott forrásanyagok komplex vizsgálatának eredményeiből megállapítható, hogy az evangélikus, és különösen a református felekezet a tanügyi autonómia teoretikus jellegű értelmezése helyett elsősorban az 1791. évi XXVI. törvényekben foglalt jogkörök gyakorlására helyezte a hangsúlyt. A protestáns felekezetek számára a történelmi tapasztalatok tényszerűen bebizonyították és igazolták, hogy önállóságuk, függetlenségük, önkormányzatiságuk mértéke összhangban, és arányban áll aktivitásukkal. Az 1770-1820 közötti – Béccsel szembeni – ellenállás sikere a testvéregházakat ráébresztette arra, hogy egységes fellépéssel, preventív és pro-aktív kezdeményezésekkel az abszolutista állammal szemben megőrizhető törvényben foglalt önkormányzatiságuk. Ugyanakkor a polgári átalakulás időszakában egyértelművé vált az is, hogy az országgyűlés, valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium legalább akkora mértékben veszélyezteti tanügyi függetlenségüket, mint a korábbi és később bécsi kezdeményezések. A tanítók iskolarendszerű és iskolarendszeren kívüli – tanítói egyesületek és értekezletek formájában jelentkező önfejlesztése pedig a tanügyi eredményeken túlmenően az egyház és az iskola szétválasztását is magával vonható emancipációs és függetlenségi törekvéseknek kedvezhet. Az autonómia értelmezése ezért 1848-tól kezdődően változott. A protestáns felekezeteket reális veszély fenyegette Bécsből, a magyar országgyűléstől, a szakminisztériumtól és a tanítóktól is. Az 1857-1867 közötti időszakban ezért mindhárom fél támadásával szemben szükségszerűen védekezniük kellett. Ez tovább erősítette a külső szereplőkkel kapcsolatos bizalmatlanságot, és a belső kezdeményezések, programok és kivitelezések felértékelését. Amíg az 1857-1867 közötti időszak első felében a reformátusok és evangélikusok elsősorban a bécsi intervenciók kivédése, és a modernizáció programszerű elindításáért kezdték meg a tanügy átfogó fejlesztését, addig az idő előrehaladtával oktatásrendszerüket a felelős Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium várható felállításával összhangban modernizálták. Az egyházkerületek irányító testületének számító közgyűlések egyértelműen felismerték, hogy az 1791. évi XXVI. törvényekben lévő – tanügyi önállóságukra nézve kedvezőtlen – záradékot („a közoktatási rendszer azonban, mely a karok és rendek alázatos előterjesztéséhez képest Ő felsége által lesz meghatározandó, ezen iskolákra is egyaránt ki fog terjesztetni”¹⁷⁰⁷) csak preventív módszerek, eszközök hatékony és eredményes alkalmazásával előzhetik meg. Ballagi Mór szerkesztő így fogalmazott ezzel kapcsolatban 1858-ban: „Pedig meg vagyok győződve, hogy a magas kormány, ezer meg ezer teendő mellett, szívesen

1705 Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800038.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1868> (2018. június 4.)

1706 Eötvös József: Népiskolai törvény motívói. In: Az 1865/8-diki országgyűlés népoktatási bizottságának munkálatai. Légrády Testvérek, Pest, 1869., 254. oldal.

1707 Elérhető: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D25> (2018. 05. 23.)

nekünk engedi a dicsőséget ez ügyben, hahogy tapasztalja, hogy mi magunk komolyan hozzálátunk, s gondoskodását feleslegessé tesszük.”¹⁷⁰⁸

A protestáns felekezetek eleinte Bécs, majd az országgyűlés kezdeményezéseivel szembeni védelemért és a belső megújulásért megkezdték a modernizációt. A korszerűsítés a 18. század végétől bár folyamatosan jellemezte mindkét protestáns egyházat, mégis az 1850-es évek második felében markánsabb megoldásokat találtunk a református felekezet esetében a folyóiratokban. Nyugati minta alapján az evangélikus és református egyházkerületek hozzálátnak a szervezéshez, és olyan, külföldön már jól működő eszközökre helyezik a hangsúlyt mint az egységes tantervek, tananyagok, tanításmódszertan összeállítása, vezérkönyvek, tankönyvek, és olvasókönyvek elkészítése, hatékony felügyeletrendszer megszervezése, irányítás- igazgatás és felügyeletrendszer kidolgozás és működtetése, a tanítók iskolarendszerű, és iskolarendszeren kívüli képzése, példaértékű valláserkölcsi életvitelük megkövetelése, ellenőrzése, az esperességek részéről kontrollált tanítói egyesületek megalakítása, tankönyvtárak kialakítása, szakfolyóiratok kiadása, az iskolalétesítés előtérbe helyezése, a finanszírozás részleteinek kidolgozása, az általános tankötelezettség elrendelése, keretrendszer definiálása, tanulmányutak szervezése. A decentralizációt szükségszerűen felváltó centralizáció során jelentős konfliktusok merültek fel a tanítók és egyházkerületek önállóságának tekintetében. A protestáns egyházak a külföldi vívmányokat átvették, de azokat az egyházkerületek szűrőjén keresztül alkalmazták. Hazánkban legnagyobb nehézséget az okozta, hogy különösen a református egyházkerületek maximálisan feltékenyek voltak tanügyük tartalmi elemeinek (tananyag, tanításmódszertan, tankönyvek) meghatározására, ezért az egyházkerületek kizárólag a keretrendszerben állapodhattak meg. A fejlesztések, különösen a tananyag, a tanításmódszertan-pedagógia meghatározása, és a tankönyvek készítése, részben az oktatásszervezési ügyek (órarendek, tantárgyak heti óraszám, stb.) mögött szinte minden esetben az egyházkerületek szellemi műhelyei, úgymint a pápai, a sárospataki, és a debreceni, később a pesti kollégium és tanítóképző áll.¹⁷⁰⁹ Az evangélikus folyamatokat a nyomtatott forrásokból kevésbé ismertük meg. Ugyanakkor a helvét felekezettel kapcsolatban megállapítható, hogy részben az egyházkerületek önállóságára és autonómiára építő speciális álláspontnak köszönhetően, részben a tananyagfejlesztés alapelveinek eredményeként az 1858. évi egyetemes református „Népiskolai szervezet” kizárólag kerettantervet, a tantárgyak terjedelmének határát és a tanításmódszertan alapelveit írja elő. A sajátos modell alapján a református tananyagot és tanításmódszertant a minimális tanterv helyett, annak alapelveivel összhangban a tanítókat segítő vezérkönyvek, és a tanulókat támogató olvasókönyvek határozzák meg. Ezt bizonyítja a nyomtatott forrásokban szereplő tizenegy (ezen belül több témakörre kiírt református tankönyvpályázat), valamint a nagyszámú, összesen harminckilenc tankönyvismertetés, tankönyvkritika. Következtetéseink szerint ezért az egyetemes tantervek elsősorban a tantárgyak lényegének kijelölése, a tananyag és tanításmódszertan alapelveinek megállapítása miatt tekinthetőek fontosnak. Az 1858-1867 között meghirdetett tankönyvpályázatokban a tantervek tananyagában foglalt alapok térnek vissza.

A modernizáció során egyfajta szemléletváltás is megfigyelhető. A népiskola legközpontibb területével összefüggésben a felekezetek 1858-tól meghirdették a memorizáltatás, és a lexikális tudás visszaszorításának, drasztikus csökkentésének, valamint az értelem- a gondolkodásfejlesztésnek programját. A felvilágosodottabb tanfelügyelők már nem értékelik a tananyag visszamondását, ehelyett szigorúan megkövetelik az értelmes gondolkodást. Jelentős haladás emellett, és ezzel összhangban az is, hogy a tanításmódszertan középpontjában a szemléltetés, a magyarázat, a kísérletezés, az ábrázolás, a taneszközök használata, az értelmi képességek (önálló gondolkodás) fejlesztése áll. A tanterveknek megfelelően valamennyi református népiskola a valláserkölcsi nevelés, és az

1708 Ballagi Mór: Az egyházalkotmányozás alapföltétele. II. rész. PEIL. I. évf. 2. sz. Pest, 1858. január 14., 37. oldal.

1709 „Akarunk egyesülni a többi egyházkerületekkel, de nem részletekben, mi centralizációra, a szabad, önálló szellemi működés megőlésére vezetne, hanem általánosságban. Egyforma lehetne a kormányzat, tanfolyam, tantárgy, tanrend ; egyesült erővel volnának kiállítandók a közös taneszközök, minők a szépírási példányok, természetrajzi ábrák, földgömb, földabroszok, de a tanmódszer legyen sajátunk, mert egyházkerületünknek önálló képezdéje levén, ennek is, mint minden más képezdének, megvan saját színezete, és kell is, hogy meglegyen.” Szerző nélkül: Népművelési egyesülés. SF. Második évfolyam. I. szám. Sárospatak, 1858, május 15., 98. oldal.

alapkészségek kialakítása mellett súlyt helyez (a szabályzatoknak megfelelően elviekben) az értelem formálására, valamint a természetrajz, a természettan, a földrajz, és a történelem tanítására. A modernizáció ezért mind a tantárgyak, mind a tananyag, mind a tanításmódszertan tekintetében megfigyelhető. A korszerűsítés mellett a népiskolák bár továbbra is a belső misszió, a gyermekpasztoráció első számú színterei maradnak, és ebben a státuszban meg is erősödnek, a tanintézetek mégis felzárkóznak a polgári átalakulás szükségleteinek kielégítéséhez. A szuperintendenciák a közös platformok elfogadása mellett kiemelten védik a kollégiumoknak a tantervek fölött és tartalmi ügyekben gyakorolt szellemi autonómiáját. A magas színvonalú célkitűzéseket megfogalmazó tantervek a valóságban azonban területileg eltérően érvényesülnek, a gondok a kivitelezésnél és végrehajtásnál merülnek fel. A komplex és elviekben hatékony irányítás-, igazgatás- és felügyeletrendszer sem tudott minden esetben segíteni. Ennek oka, hogy a megvalósítást a rendszert alaptényezői korlátozzák. A problémák hátterében az új típusú tankönyvek, és a szakképzett tanítók általános hiánya szerepel, valamint az alacsony tanítói fizetésekből adódó, a tanítók felkészülését nagyban korlátozó mellékmunkák állnak. Más oldalról a kedvezőtlen népiskolai állapotokat, illetve az elsődleges tantárgyak túlsúlyát mutatja az is, hogy a kerületi folyóiratokban szereplő tankönyvkritikák döntően az alapokra, tehát az írásra, olvasásra, hittanra, énektanra, valláserkölcsekre, és erkölcsi olvasókönyvekre helyezik a hangsúlyt. A nyomtatott forrásokban a természetrajzzal, a természettannal, a történelemmel, és a földrajzzal kapcsolatos tankönyvek csak igen kis mértékben, gyakorlatilag elvétve jelennek meg, csakúgy mint az értelemfejlesztéssel, és a szemléltetéssel foglalkozó vezérkönyvek. Hasonló tendencia jellemzi a tankönyvpályázatokat is, a súlypontok csak évek alatt helyeződnek a valóban újdonságértékű és látókörbővítő hasznos tárgyakra. A hiányosságot részben az ellensúlyozza, hogy a protestáns tanügyi irodalom, elsősorban a sárospataki szellemi műhelynek köszönhetően az 1850-es évekre több természettudományos és történelmi tankönyvet, olvasókönyvet is elkészült. De a nehézség továbbra is az, hogy a természettudományok, a történelem, részben a földrajz oktatása az olvasásóra keretében, olvasókönyvekre épül, ezzel szemben az olvasás tanítása több esetben eredménytelen. Összességben a legnagyobb probléma az volt kutatásaink szerint, hogy a tantervekben foglalt tartalmi modernizáció meghirdetését nem minden esetben, vagy másképpen fogalmazva általánosan nem követte le a konkrét tananyag, és a fejlesztett tanításmódszertan általános elterjesztése. Az újabb szemlélettel készített tankönyvek hiányoztak, számos vidéki népiskola pedig nem rendelkezett szakkönyvtárral. A helyzetet súlyosbította, hogy az Egyetemes Református Népiskolai Választmány részéről meghirdetett tankönyvpályázatok a szigorú bírálatoknak köszönhetően csak korlátozott eredményekkel rendelkeztek. A református fejlesztések közül ugyanakkor gyakorlati értéke alapján egyértelműen kiemelkedik az egyetemes „Népiskolai rendtartás”. A négy egyházkerületre kötelezően érvényes szabályzat rögzíti a népiskolai választmányokból felépülő intézményrendszert, definiálva az egyes szintek jog-, feladat- és hatáskörét. A német mintára megszervezett rendszer a helyi, az egyházmegyei, az egyházkerületi, és az egyetemes népiskolai választmányon keresztül – a megyei és kerületi közgyűlések mindenkori engedélyével – irányította, igazgatta, felügyelte a református népiskolákat. A „Rendtartás” másik jelentőségét az adta, hogy munkaköri leírás keretében egyértelműen definiálta a tanítók általános és konkrét munkaköri feladatait, tevékenységeit. A református felekezet a tartalmi szegmensekből felépülő egyetemes tanterv mellett tehát gondoskodott a keretrendszeréről is. Hasonló intézményesülésről, és keretrendszeréről az evangélikus felekezet tekintetében nem értesültünk a nyomtatott forrásokban.

A modern kezdeményezéseken és a végrehajtási nehézségeken a protestáns felekezetek a tankönyvfejlesztés mellett három, külföldön már bevált eszközzel: a tanügyi szaksajtóval, a tanítók iskolarendszerű képzésével, valamint az iskolarendszeren kívüli eleinte ajánlott, majd kötelezően elrendelt tanítói értekezletekkel kívántak segíteni. Mindhárom példának voltak hazai előzményei, azonban forrásuk a német államoktól eredt. A három terület középpontjában a protestánsokat jól jellemző eszmecsere, irodalmi előkészítés és vitarendszer állt. Kiemelkedő értéknek találjuk, hogy a protestánsok az ad-hoc döntések helyett előtérbe helyezték a döntések megalapozottságát, a szakmai közvéleménnyel való egyeztetést. A tanügyi szaksajtó megszervezése a Bach-korszakban már vi-

szonylag korán elkezdődött. A tanítók iskolarendszerű képzéséhez felbecsülhetetlen mértékben járult hozzá a már létező 1839-ben alapított református nagykőrösi és debreceni tanítóképző, és az 1853-ban alapított evangélikus Soproni Tanítóképző mellett az 1858-ban nagyrészt Árvay József és a tiszáninneri kerület szervezőtevékenységének köszönhetően létrejött református Sárospataki Tanítóképző, valamint a Nószág János vezetésével 1859-ben újrászerveződött evangélikus nyíregyházi tanítóképző. A kezdeményezések ellenére minden evangélikus és református egyházkerület nem rendelkezett képzővel, részben ezért a tantervek és rendtartások reális okokból az iskolarendszerű képzést tanúsító okleveleket nem tekintették a tanítás, illetve a tanítói hivatal elnyerés feltételének. További kutatást igénylő nézetünk szerint az 1865-re valamivel több mint háromezer-hatszáz főből álló tanítói állomány területileg eltérően meghaladta a tanítóképzők kapacitását. Az iskolarendszeren kívüli képzés tekintetében – a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap tanúsága szerint – 1843-1867 között huszónhét eltérő szervezettségű tanítói egyesület alakult meg, de feltételezhető, hogy azokon túlmenően is alakultak értekezletek. Amint a folyóiratok, az iskolarendszerű képzés, úgy a tanítói körök eszméje is német területről, különösen Poroszországból származik. A kölcsönös eszmecserére építő és részben irányítottan, részben az önszerveződés alapján felállított egyesületek legalább a tantervekkel megegyező értéket adtak a protestáns népiskolai rendszerhez. Amellett, hogy elsődleges céljuk az iskolarendszerű képzés kiegészítésére, vagy hiányának ellensúlyozására, különösen az oktatás pedagógiai ügyeinek, a tantervek keresztülvitelének megvitatására, a tapasztalatok megosztására vonatkozott (és a célokat releváns mértékben teljesítették,), energiát fordítottak az olyan kulcstényezőkre is, amelyekre a tantervek, rendtartások, és kormányzatok nem. Ilyen szignifikáns mértékben tárgyalt eszközelemnek számított az egzisztenciális szempontból kulcsfontosságú tanítói nyugdíj-, gyám-, özvegyintézetek és egyéb segélyintézetek, a pedagógia tekintetében döntő értékű kölcsönzésre épülő szakkönyvtár, a tanügyi szakajtó, a tankönyvbírálat, -ismertetés, a tankönyvek megvételre javaslása, az alap- és szakinfrastruktúra, a szakmások vonatkozásában pedig a tanítók képviselői joga. Az eszközök tartalomfeltöltése a modernizáció tekintetében felbecsülhetetlen értékkel rendelkezett. Az anyagiak mellett jól érezhető, hogy a megyei, kerületi és egyetemes népiskolai választmányok mellett a tanítókat is nagymértékben jellemzi a tananyag- és tanításmódszertan fejlesztése, amelynek egyetlen útját a tantárgyakra és módszertanokra vonatkozó megbeszélések mellett a tankönyvek megválasztásában, a szakfolyóiratok szerkesztésében és járatásban, valamint kölcsönzőkönyvtárak megszervezésében látják. A tanítói értekezletekkel a tanítók fokozatosan a polgárosodás útjára lépnek, a tanítói hivatal mindjobban szakmásokra alakul. A tanítói értekezletek kisebb hiányosságát az adja nézetünk szerint, hogy a tartalmi ügyek megvitatása döntően az olvasás, írás, számolás, ének, nyelvtan tantárgyra korlátozódik. A módszertani kérdések pedig a tanulók és tanítók fegyelmezéseinek eszközeire irányulnak. A gyermekek látókörét valóban gazdagító természetrajz, természettan, földrajz, vagy a történelem tantárgy, esetleg az egészségügy körébe eső szakmódszertani kérdések nem, vagy csak elvétve jelennek meg. A szemléltetés, a beszéd- és értelemgyakorlatok, az elbeszélő tanmód, az értelem- és gondolkodásfejlesztés módszertana szintén marginalizálódik. A korszerű tantervek elvárásait a tanítói egyesületek teljes egészében nem követik le, a fejlesztések a legtöbb esetben az amúgy igen fontos alapokra korlátozódnak.

A tanterv-, tananyag-, tanításmódszertan-, és tankönyvfejlesztés eredményei mellett a folyóiratok leközölték a több eszközelemet tartalmazó komplex fejlesztési terveket, és a tanítókra irányuló munkákat. A fejlesztési tervek a hangsúlyt részben a keretrendszerre (tankötelezettség, szakfelügyelet), részben a tartalmi ügyekre (tantervek, tananyag, tanításmódszertan), részben a tanítók iskolarendszerű képzésére, és önképzésére, a tanítói egyesületek megszervezésére helyezték. A tanítókkal foglalkozó dolgozatok egyfelől rámutattak az iskolarendszerű képzés, és a tanítói egyesületek kulcsszerepére, felhívták a figyelmet a tanításmódszertan korszerűsítésére, a belső misszióra, másrészt pedig kiemelt mértékben és részleteiben tárgyalták a tanítók emancipációs törekvéseit, a tanítók és lelkészek tanügyi felkészültségét, a tanítás szakmásokra alakulását, a tanító és lelkész közötti viszonyt, és az emancipációval összefüggésben a tanfelügyeletet. Konklúzióként megállapítjuk, hogy a protestáns felekezetek a megismert eszközökkel összességében tárgyilagosan igazolhatóan jelen-

tős hangsúlyt helyeztek a népiskolaügy modernizálására.

15. Tézisek

1. Az 1857-1867 közötti protestáns tanügyi (részben az ezzel szerves összefüggésben lévő egyházügyi) organizációk előzményének és alapjának tekinthetők az 1770-1856 közötti időszak magyarországi oktatástörténeti események. Az állam intézkedései és a protestáns felekezetek autonómiaigénye közötti konfliktusok jelentősen befolyásolták az 1856-1867 közötti időszakban felmerülő koncepciókat, részben mintát adtak azoknak. A korábbi időszak súlypontjainak és összefüggéseinek ismerete nélkül értelmezhetősége ellenére nem értékelhetők az autonómiaharc utolsó éveit és a kiegyezés között lejátszódó tanügyi (és egyházügyi) események.
2. A protestáns felekezetek az egyházügyi és ennek részét képező tanügyi autonómiát annak teoretikus meghatározása mellett, éppen működtetésével, tartalommal való feltöltésével védelmezték eredményesen az állami intervencióktól. Az állami jogszabályok megelőzése érdekében kifelé bizonyítani kívánták önszervezésük eredményeivel életképességüket. Az autonómia jogok (1791. évi XXVI. törvénycikk) aktiválását éppen az államegyházi törekvések el-lensúlyozására használták fel.
3. Az 1770-1867 közötti időszakban az állam az egyházi szereplők önirányítását, önállóságát, végső soron önkormányzatiságát markáns fellépéssel és tanügyi, egyházügyi jogszabályaival törekedett korlátozni, ezért a protestáns felekezeteket (is) részben követő, részben preventív alternatívák kidolgozására sarkalta. A belső igények mellett az állami intézkedések és jogszabályok hatására vállalkozik az evangélikus és református egyház tanügyi fejlesztéseik kidolgozására és megvalósítására, az előttük lévő akadályok elhárítására. Az állami intervenciók irányadó kulcsmotivátornak tekinthetők a fejlesztésekben. Az önkormányzatiságot alapjaiban felszámolni kívánó bécsi rendeletek a teljes összezárás, vagy a teljes megszűnés közötti választút elé állították a protestáns felekezeteket.
4. A Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, valamint a Sárospataki Füzetek szervezési fórumot és platformot biztosítottak a népiskolaügy összetett fejlesztésének. Az egyházkerületi sajtóból bár a teljes organizáció nem, de az 1791. évi XXVI. törvénycikkben foglalt tanügyi autonómia jogok gyakorlása a jelentősebb irányvonalak, témakörök és az azokhoz kapcsolódó eszközök tekintetében megismerhetők. Különösen jó forrásanyagoknak bizonyul a tanítókkal kapcsolatos koncepciók, valamint a tanítók emancipációs törekvéseinek, illetve a tanítók és lelkészek közötti együttműködés részleteinek megismerésére. A folyóiratokból feltérképezhető a népiskolaügyi fejlesztés, és annak egyházpolitikai és hitéleti kontextusa is. A vizsgált folyóiratok tudományos kutatásra alkalmas források. A folyóiratok rendelkeztek a sajtó mint történeti forrással szemben megfogalmazott validációs kritériumokkal. A szerkesztőségek tagjai, a munkatársak, a rendszeres és alkalmi írók európai műveltségű, világlátott, magas beosztást betöltő tanárok és egyházi vezetők voltak. Többben közülük a későbbiekben is jelentős szerepet játszottak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériummal kapcsolatban. Általánosságban megállapítható, hogy a szabadságharc leverését követően a mérvadó protestáns egyház- és tanügyi szakemberek elsősorban a folyóiratok hasábjain bontakoztak ki. A folyóiratok a referálás mellett alkalmazták a reflektáló, magyarázó, értelmező, orientáló, irányító, befolyásoló funkciókat. A folyóiratok az egyházmegyei, -kerületi közgyűlések döntéseinek irodalmi egyeztetésére, és az elfogadott döntések magyarázatára vállalkoztak, nagyobb céljaikat pedig a közzsínat előkészítése adta.
5. A népiskolaügyi fejlesztések jellegének és módjának hátterében az evangélikus és református egyházalkotmány hiánya, az autonómiaértelmezés, illetve az 1791. évi XXVI. törvény-

ben foglalt autonómiajogok felosztásának módja helyezkedett el. Az egyházkerületek, egyházmegyék nemcsak az állammal szemben védték jogköreiket, de egymással szemben is. Megfigyelhető jelenség volt, hogy az azonos felekezet részét jelentő, szervezetenként egymáshoz kapcsolódó egyházmegyék és egyházkerületek, valamint az azonos felekezethez tartozó, de szervezetenként különálló egyházkerületek egyházjogilag nem voltak egységesek, nem minden esetben és nem minden ügyben alakult ki jogharmonia közöttük. A jelenség háttérében a szentesített egyházalkotmány hiánya szerepelt. Az egyházkerületek, részben megyék is annyit és úgy léptettek az 1791-es kánonkönyvekből életbe, amennyit és ahogyan az érdekeiket szolgálta. A folyóiratok, különösen a Lap éppen a jogharmonizációt tartotta egyik céljának. A népiskolaügy tekintetében elsősorban a református felekezet vonatkozásában a döntő kérdésnek az számított, hogy a vezetési (stratégiai), irányítási, tanácsadási, igazgatási, felügyeleti és végrehajtási jogokat, illetve kötelezettségeket mely egyházi testületek, szervezetek, illetve hivatalnokok teljesíthetik, illetve melyiket illet, és ki előtt zárt. A kérdésre az 1859. évi, az egyházkerületek részéről elfogadott központi református népiskolai rendtartás ellenére nem érkezett egységes válasz. Az ügyek rendezésére lobbiszervezetek alakultak, amelyek a folyóiratok keretében (is) törekedtek az egyházközségi, -megyei-, és kerületi döntéseket befolyásolni. A lobbiszervezetek egyrészt a tanterv, a tananyag, a tanításmódszertan és a tankönyvek szabványosításával, másrészt a tanítók jogkörbővítésének megítélésével foglalkoztak. A jelentős vitákra ezeken a területeken került sor. Az autonómia felosztásával, illetve az önkormányzati jogok gyakorlásával összefüggésben elsősorban a tartalmi tényezők (tankönyv, tananyag, tanításmódszertan, osztályok száma, tantárgyak) és az irányítási, igazgatási, felügyeleti jogkörök jelentették a viták központi tényezőit. A tartalmi ügyekkel kapcsolatos jogokat az egyházkerületek tartották fent maguknak, de a tartalmak kidolgozását, meghatározását az egyházkerületi népiskolai választmányok, mint szakmai tanácsadó és döntés előkészítő szakmai szervezetek kezébe helyezték. A választmányok a kerület szellemi központjának számító kollégiumokkal, gimnáziumokkal, tanítóképzővel, a kerület szellemi elitjével voltak kapcsolatban. A rendszerben szintén jelentős szerepet játszottak az 1858-tól alakuló református egyházmegyei választmányok, amelyek az információáramoltatás mellett, elsősorban felügyeleti, végrehajtó és problémamegoldó szerepet játszottak. A református kerületek autonómiáját a kerületi választmányokat – képviseleti alapon – tömörítő Egyetemes Református Népiskolai Választmány sem tudta korlátozni, mivel a határozatai végrehajtásához a kerületek közgyűléseinek jóváhagyására volt szükség. Éppen ez a típusú autonómiaértelmezéssel indokolható a minimál szűkebb érdeket előíró szabványosításra törekvő központi református kerettanterv, illetve az ahhoz kapcsolódó, pályázati rendszerben meghirdetett, demokratikus és pályázati jellegű központi tankönyvprogram. Az evangélikus felekezet esetében az évente ülésező konvent határozta meg a központi tantervet, de annak elfogadásához, illetve végrehajtásához a kerületeknek is hozzá kellett járulniuk. Az autonómiával kapcsolatos nehézségek másik vetületét a helyi szintek, elsősorban egyházközségi és megyei szintek önkormányzattal kapcsolatos igényei, és annak korlátozására törekvő felsőbb szintek szándékai közötti viták okozták. A helyi szintek, különösen a népiskolák, illetve a tanítók egy része ragaszkodott a tanításmódszertan, a tankönyvek és a tananyag önálló meghatározásához, illetve azok meghatározásának befolyásolásához a felsőbb szintek szándékai ellenére is. Az autonómiajogok tekintetében igen zárt rendszerben jelentős vitákat eredményezett a tanítók jogkörbővítésének szándéka, a gyakran emancipációs törekvésnek, szélsőséges esetben az egyház és iskola szétválasztásának minősített jelenség, folyamat. A tanítók valójában a végrehajtási státuszból törekedtek kilépni, és személyesen, vagy képviselet útján részt venni és szavazni a presbitériumi, megyei és kerületi közgyűléseken, másrészt pedig betölteni a helyi és járási tanfelügyeleti hivatalt. A tanítók ez irányú törekvéseit egyes egyházmegyék és kerületek engedélyezték, mások viszont ettől elzárkóztak. Az autonómia korlátozásának háttérében a Tavasi Lajos és reformköréhez kapcsolódó 1848-as szélsőséges

emancipációs igények, az egyház és iskola szétválasztásának szándéka szerepelt. Az egyházkerületek döntően ezért váltak bizalmatlanná a tanítók legkisebb jogkörbővítési szándékai-val szemben. A jogkörbővítési szándékokban megjelent a döntési jogok biztosításának kérdése is. Az autonómia tekintetében zárt rendszerbe a tanítók elsősorban nem az egyes szintekkel és testületekkel kapcsolatban szerzett közvetlen vagy közvetett képviseleti jogukon keresztül, hanem az egyházmegyék és népiskolai választmányok előtt határozatképes tanítói egyesületek révén kapcsolódtak be. Amíg egy-egy tanító nem volt képes befolyásolni a közgyűléseket, addig a tanítói egyesületek egységes határozatai napirendi pontként igen.

6. A közzsinatra való készüléssel összefüggésben lényeges területnek számított a népiskolák fejlesztése. A református népiskolaügy volt az első olyan terület, amelyben a négy református egyházkerület érdemben egyeztetett, tehát a megegyezés a későbbi egyházalkotmány tekintetében sem volt lényegtelen. A nagyobb egyházpolitikai célok ismeretével válik érthetővé, hogy a tanügyben élenjáró tiszáninneri kerület is elfogadta a négy osztályos Gönczy-féle tantervet, és lemondott tiszáninneri kerület részéről európai színvonalúnak értékelt Árvay-féle hat osztályos helyi tantervről. Ezzel kapcsolatban a folyóiratok a referáló funkciót működtetve öt református tantervről (háromról részletesen) és egy evangélikus tantervről számoltak be, valamint leközltek két református tanügy-igazgatási dokumentumot. A dokumentumokkal kapcsolatban nem jelent meg reflektálás, vagy mert nem érkezett a szerkesztőséghez, vagy mert a szerkesztőség nem kívánta az ügyet hátráltatni. Bár a Füzetek szerkesztője a reflektálást fontosnak tartotta: „őhajtjuk, hogy a kész munkálathoz, mely minielelőbb egészen meg fog jelenni, szabadon, előítélet nélkül szóljon minden, a ki a dologhoz ért, mert úgy illik, hogy a négy ref. egyházkerület ne másban, hanemha efféle nemes versenyben találja dicsőségét **). Kész szívvel fogadunk el minden, a dolog érdemébe vágó, vitát, felvilágosítást, sőt egész tervezetet is.”¹⁷¹⁰ A tantervek bár több pedagógiai és módszertani kérdésben eltértek egymástól, közös vonásuk volt, hogy elsősorban a protestáns hagyományok és a nyugat-európai modellek alapján a népiskolák funkcióját úgy bővítették a felvilágosodás és a racionalizmus eszmerendszeréhez kapcsolódó, és a természettudományhoz tartozó, de elemi szinten előadandó tantárgyakkal (természetrész, természettörténet, földrajz, egészségügy, emberismeret), hogy mindeközben megkivánták őrizni a népiskolák keresztyén felekezeti jellegét, és evangelizációs, belső missziós funkcióját. A modernizálás során tehát a klasszikus tantárgyak egészültek ki újakkal, amelyeket új tankönyvek szerint kellett tanítani, másrészt a természettudományos tantárgyak racionalitásuk ellenére is sorra összeegyeztetésre kerültek a hittannal. A tantervek hangsúlyozták, hogy más tantárgyak mellett a természettudományok a legalkalmasabb a gyermekeket Isten megismerésére vezetni (a természet megismerésén keresztül). A tantervek egyértelműen definiálták a népiskolák identitását, s több szempontból elkülönítették azokat a gimnáziumi osztályoktól. A lexikális tudás mellett a megértését, az értelemfejlesztést, a gondolkodás képességének elősegítését helyezték előtérbe, mint a központi református tanterv fogalmazott: „A ref. négy egyházkerület népiskoláiban életbeléptetendő nevelés és tanítás főelvül van kitűzve, hogy a gyermeket gondolkodása felébresztése és az értelem fejtése által kell az ismeret-szerzésre vezérelni s egyszersmind lelkitehetségei összhangzatos kiképzése által annyira vinni, hogy az magát az iskolán kívül is, önállólag továbbképezhesse.”¹⁷¹¹ A tantervek tehát holisztikus megközelítésűek voltak, egyszerre tartották célnak a gyermekek lexikális műveltségének kialakítását, az alapkészségek kifejlesztését, az értelemfejlesztést, és a keresztyén valláserkölcsei alapon álló jellemfejlesztést, valamint részben a testi nevelést. A tantárgyak tudományos tárgyalása, rendszertani előadása helyett a tudományterületek közérthető, népszerű előadását tartották fontosnak. A protestáns hagyományokra építve lényegesnek vélték a szemléltetést. A tantervek jelentősé-

1710 Szerző nélkül: Népművelési egyesülés SF. II. évf. 1. sz. Sárospatak, 1858. 05. 15., 99. oldal.

1711 Gönczy Pál: Népművelési szervezet, a református négy egyházkerületi iskolák választmánya megbízásából. Pápa, 1859., 28. oldal.

ge elsősorban abban állt, hogy a tananyagminimumokat, a tanításmódszertan eljárásait, és a tankönyveket egységesen és kötelezően írták elő valamennyi református, illetve evangélikus népiskolának. A tantervek olyan szabványosított sztenderdekként értelmezhetőek, amelyek a népiskolák, illetve tanítók autonómiáját kívánták felszámolni a központosított szabvánnyal. Ebben a konstellációban a tanító elméletileg végrehajtó státuszba került, szabadságát nagymértékben korlátozta a központi tanterv, és a kötelezően előírt vezérkönyvek és olvasókönyvek. A szabványosítás érvényesülését az 1859. évi központi református rendtartás, mint a tanügy-igazgatási rendszer alapdokumentum határozta meg az irányítói, igazgató és felügyeleti szintek meghatározásával. A tantervek másik sajátosságát az autonómia értelmezése is adta a református egyház esetében. Főként a református tiszáninneri kerület hangsúlyozta az egyházkerületi jogkörbe tartozó tanügyi autonómiát. A tanügyi autonómia befolyásolását és működtetését az egyházkerület jóváhagyásával elsősorban a tanítóképzőnek, illetve annak háttérében álló kollégiumnak tartotta fent. A központi ügyeknek az osztályok számának meghatározása mellett a tantárgyakat, a tananyagot, a tanításmódszertant és a tankönyveket tekintette. Az autonómia ilyen jellegű értelmezéséből adódott a központi református tanterv keretjellege. A keretjellegnek megfelelően a tanterv tartalmazta a tananyagminimumot, a tananyagvázlatot és a tanításmódszertant, ugyanakkor az Árvay-féle helyi tantervtől eltérően nem tartalmazott konkrét tananyagot és részletes módszertant sem. A kerettanterv életbeléptetéséhez tankönyvprogramot rendelt el a Református Egyetemes Népiskolai Választmány. A pályázati felhívások gyakorlatilag a kerettantervben lévő szempontokat ismételték meg. Az egyházkerületek közötti jelentős konfliktust elsősorban az okozta, hogy a tiszáninneri kerület 1850-től készítette el a sárospataki Népiskolai Könyvtár egyes köteteit. Az autonómiavíták elsősorban a tartalmi kérdésekben, a tankönyvekben, a tananyagban és a tanításmódszertan területén jelentkeztek az Egyetemes Református Népiskolai Választmány és az egyes kerületek, illetve a kerületek és kerületek között. Megállapítható tehát, hogy a tantervek érvényesítése vezérkönyv, részben olvasókönyv igényes volt, főként tanítóképzők hiányában.

7. A korszakban került megszervezésre alsó szintekről való kezdeményezéssel a református tanügy-igazgatási rendszer. A folyamat egyes eredményeiről a folyóiratok is beszámoltak, azonban a teljes folyamat nem ismerhető meg a folyóiratokból, ennek megismeréséhez levéltári forrásokra lesz később szükség. 1857-ben megalakultak az egyházkerületi népiskolai választmányok, majd 1858. szeptember végére hivatalosan is létrejött az Egyetemes Református Népiskolai Választmány, amely határozatait az egyházkerületek jóváhagyásával érvényesíthette. A szervezet jelentős feladatot vállalt a népiskolák tartalmi működésének meghatározásában, elsősorban a tantervek, rendtartások összeállításával, és különösen a központi református tanterv alapján kiírt tankönyvpályázatok lefolytatásával. Szintén ebben az időszakban készült el elsőként a tiszáninneri református kerület tanügy-igazgatási rendtartása (1858), egy évvel később pedig részben ez alapján a központi református népiskolai rendtartás (1859). A rendtartás későbbi módosítások szerint kötelezően írta elő a tanítói értekezletek, egyesületek és egyházmegyei népiskolai választmányok megszervezését. A Lap ennek folyamatát a referáló funkción keresztül, elsősorban a tanítói értekezletekről szóló beszámolóval, mint az információszolgáltatással támogatta.
8. Az alapdokumentumok, a tankönyvekkel és a módszertanokkal kapcsolatos cikkek közreadása mellett jelentős szerepet játszottak azok a cikkcsoportok, amelyeket a valóságra való közvetlen reflektálás, a diskurzusok, a jelentősebb viták, a magyarázatok és befolyásolás jellemezett. Ezek elsősorban a több elemből álló, komplex fejlesztési tervekben, valamint a tanítókkal foglalkozó munkákban jelentkeztek. A fejlesztési tervek egységesek voltak a tanítók iskolarendszerű képzésének, a tanítói egyesületek szervezésének, a tanítói értekezletek tartásának, és a tanítói fizetésének rendezésének kérdésében. Más cikkcsoportokhoz hasonlóan a tanítói értekezletek tartását és egyesületek szervezését kizárólag az egyház felügyelete

mellett javasolták, tartva az emancipációs törekvések térnyerésétől. A fejlesztési tervek alapproblémáját is az adta, hogy a tanítók különböző típusú képzésének szorgalmazásakor nem vették figyelembe a tanítók szakmásodásából származó öntudat, identitás formálódását. Ezek a faktorok később a függetlenedési törekvések alapjaivá válnak. A tervek többsége amellet, hogy a népiskolákat implicite, vagy explicite a belső misszió, a hitbeli megújulás részének, vagy elősegítőjének, támogatójának tekintette, egyúttal az eötvösi értelemben vett szabadelvű, de keresztyén valláserkölcsei értékeken álló polgári modernizáció egyik eszközének is tartotta. A más cikkszoportban is jelentkező koncepció súlyát és jelentőségét az adja, hogy az egyes szerzők ennek mentén könnyen eljutottak a népiskola, mint átvállalt – eredetileg – állami feladat, szolgáltatás koncepciójához, tehát a népoktatásnak-népnevelésnek közfeladatként, közszolgáltatásként történő értelmezéséhez. Éppen erre a definícióra hivatkozva többen az államtól várták el a népiskolák normatív finanszírozását, a keretrendszer biztosítását, különösen a tankötelezettség betartatását és a tanügyi adó közigazgatási behajását. Az állami finanszírozást ebben az esetben összeegyeztették a tanügyi autonómia maradéktalan megtartásával. A fejlesztési tervek egy része a tanítás tartalmának és módjának tekintetében a központi tantervekkel összefüggésben az értelemfejlesztést és a keresztyén valláserkölcsei nevelést emelte ki szemben az egyoldalú lexikális műveltség kialakításával. A fejlesztési tervek jelentős része kizárólag az értelmezett, tehát feldolgozott és megértett ismeretek megtanulását helyeselte, az értelmezetlen információk memorizálását elvetette. Az értékelést a kritikai és szabadgondolkodás és nem a lexikális műveltség ellenőrzésére alapozták. Több terv szerint az értékelés alapját nem képezheti az ismeretanyag mechanikus visszamondásának képessége. Az értelemfejlesztés alatt több esetben a szövegértést is értették. Ezzel összhangban a tanításmódszertan szempontjából az értelemfejlesztést és a megértést segítő szemléltetést, kísérleteket és összehasonlítását javasolták a tanítóknak. Az alaptantárgyakat gyakran kibővítették a természettudományhoz tartozó népiskolai szinten előadandó tantárgyakkal, néhány fejlesztési terv pedig az alkotmánytan tanítását is javasolta. A fejlesztési tervekben egyértelműen szerepet kapott a racionális, világi műveltséganyag, amelyet elsősorban olvasás órán, olvasókönyvekből értő olvasás segítségével, a szövegértés képességének kialakításával sajátítanak el a gyermekek. Egyes fejlesztési tervek rámutattak arra, hogy a tankötelezettség teljesülése a népiskolai oktatás tartalmával függ össze, ezek a koncepciók a tanulást olyan befektetésként, beruházásként értelmezték, amely a munkából való időkiesést később piacilag értékesíthető tudással, és az abból származó anyagi hozammal kárpótolhatja. Ezek szerint a szülő csak abban az esetben iskoláztatja gyermekét, ha abban anyagi hasznot lát, ellenkező esetben a pillanatnyilag jövedelmezőbb mezőgazdasági, vagy háztartási munkák végzésére kötelezi. A rendszer fejlesztésével kapcsolatban az evangélikus és református fejlesztési tervek egyaránt hangsúlyozták a helyi szintek autonómiájának korlátozását a tantárgyak, az órarend, a tanterv, a tananyag, a tanításmódszertan, és a tankönyvválasztás tekintetében. A korlátozással, egyúttal a központi szabványok érvényesítésével a tanítók felügyelőit a helyi és a járási lelkészeket bízták meg. A fejlesztési tervek részben a keretrendszerre irányultak. A keretrendszerrel kapcsolatban a hatékony felügyeletrendszer megszervezésétől várták a központi tantervek keresztülvitelét, érvényesítését, a tankötelezettség betartatását és a tanítók munkaköri leírásukban foglalt feladataik szabályszerű elvégzését, ellátását. A tanfelügyelettel kapcsolták össze a szabványosítás eredményességét is. A felügyeletrendszer tekintetében gyakorlati szempontokra hívták fel a figyelmet. Az egyik alapproblémát a lelkészek és a tanítók közötti, illetve a lelkész és az egyházközségi közötti együttműködés tartalmában azonosították. Amíg egyes koncepciók a lelkészek tanítókkal szembeni túlzásait emelték ki, addig más cikkek elsősorban a lelkész és tanító, illetve a helyi közösség közötti konfrontációkerülést, az “áldott jó békesség” problematikáját, illetve a járási (kör)lelkészek

alacsony társadalmi tekintélyét kifogásolták. Másik problémát a lelkészek képzetlenségében, a felügyeleti tevékenységhez szükséges szaktudás és kompetenciák hiányában látták. A tanfelügyelet tekintetében a lelkésztől, mint a munkáltatói jogok gyakorlójától elvárták a tanítók ellenőrzését, figyelmeztetését, utasítását, és szankcionálását. Ezzel kapcsolatban kiemelték az alárendeltség szükségességét és az együttműködés természetességét. A felügyeletrendszerrel kapcsolatos problémák súlyát elsősorban az adja, hogy a protestáns felekezetek korszerű tanterveiket gyakran önerejükől nem voltak képesek érvényesíteni, s részben ez fog elvezetni az 1868-as népiskolai törvényhez, amelyben nem az egyházak, hanem az állam kötelezi a tanítókat és gyermekeket a szabványok betartására. tehát, hogy a felügyeletrendszerrel szembeni kritikák a tanfelügyelők munkaköri leírását is törekedtek befolyásolni.

9. Amíg a fejlesztési tervek elsősorban a keretrendszerre helyezték a hangsúlyt, addig a tanítókkal kapcsolatos cikkek a tanítók iskolarendszerű és iskolarendszeren kívüli képzése mellett a belső misszió részeként a protestáns keresztyén mintaértékű valláserkölcsei életvitel részleteivel foglalkoztak, valamint különösen az emancipációs kérdéseket tárgyalták. A bármely mértékű emancipációs, függetlenedési kísérlet az 1848-as eseményekre (Tavasi Lajos, egyetemes tanítói kongresszus) való tekintettel jelentős vitákat eredményezett. A tanítókkal kapcsolatos cikkek az emancipációs ügyek megvitatásával (függetlenedés, a lelkész és a tanító együttműködésének tartalma, a tanítói hivatás, a tanítók képviselési joga, a lelkészekkel kapcsolatos tanügyi elvárások) arra keresték a választ, hogy a tanítók autonómiája, döntési és képviselési jogköre bővíthető-e, a rendszerben betöltött szerepe módosítható-e, a fizetésük összege emelhető-e, egyenrangúak lehetnek-e a lelkésszel? A koncepciók egy része ezektől a lehetőségektől elzárkózott, más, elsősorban a tanítók helyzetét javítani igyekvő lobbikörök ugyanakkor jelentős elvi eltérésekkel elképzelhetőnek tartották ezeket. Az elzárkózók, a mérsékeltek és a nyitottak célját az egyházközségi, de különösen az egyházmegyei- és kerületi közgyűlések döntéseinek befolyásolása adta. A koncepciójuk realitását igazolja, hogy a kérdést az egyes egyházmegyék és -kerületek eltérően ítélték meg, és eltérő határozatokat hoztak (egyes megyékben, és kerületekben a tanítók részt vehettek az egyházközségi-, -megyei, és -kerületi értekezleteken, a népiskolai választmányokban, lehettek tanfelügyelők, máshol mindezekből ki voltak zárva. A tanítók rendszeren belüli függetlenedését, és nem a rendszertől való függetlenedését gyakran alkukkal, feltételekkel, ha és amennyiben jellegű megközelítéssel hosszú időtávon tartották lehetségesnek a mérsékelt és a nyitott hangvételű cikkek. A feltételek között különböző kombinációk szerepeltek: tanítók iskolarendszerű képzése és gyakorlata (gimnázium, tanítóképző, három év tansegédlet), kiváló eredmények elérése, bizonyítás. A másik problémát az adta, hogy az egyház és az iskola egységét a lelkész és a tanító egysége szimbolizálta, ezért azok keresztyén valláserkölcsei együttműködése, munkakultúrája kulcsfontosságú volt, a gyakorlat azonban sokszor nem ezt mutatta. Több olyan elképzelés is megjelent, amely amellett, hogy a tanítók függetlenedését nem, vagy kizárólag hosszú távon több feltétel egyidejű fennállása esetén engedélyezte, érdemileg javítani kívánt a lelkész és tanító közötti munka és együttműködés kultúráján, tehát normalizálni kívánta annak tartalmát és módját. Több esetben éppen az irányítói, igazgatói – alárendelt, beosztotti, végrehajtói viszony eredményezte a tanítók függetlenségi törekvéseit. Az emancipáció, elsősorban porosz mintára szignifikánsan összefüggött a kollégiumoktól, akadémiáktól és líceumoktól függetlenedő, önálló tanítóképzők megjelenésével, a tanítói oklevelek felértékelődésével, valamint a kollektív tudatot, az egységet erősítő, érdek-képviselési szövet jelentő tanítói egyesületek megszervezésével, később általánossá válásával, a szervezett tanítóság kialakulásával. Ezekkel összhangban több cikk a lelkészeket csak megfelelő képzés (tanítóképző), illetve végzettség, valamint népiskolai tanítási gyakorlat megléte esetén tartotta a tanítók vezetésére és felügyeletére, a népiskolák igazgatására alkalmasnak.

10. A tanítók szakmai érdek-képviselői szervei és egyeztető platformja a kezdetben az állam és az egyházkerületek által ajánlott, majd később a református tanügy-igazgatási rendszert szabályozó dokumentumban kötelezően elrendelt tanítói egyesületek és értekezletek voltak. A folyóiratokban közölt beszámolók szerint az informálisan, és az egyháztestületek előtt hivatalosan elismert, határozatképesen működő egyesületek érdemi és meghatározó részt vállaltak a népiskolaügy fejlesztésében. A tanítás tartalmának tekintetében a tagok elsősorban az általános és a tantárgyakkal kapcsolatos részletes tanításmódszertan, a tankönyvek és a tananyag feletti tapasztalatok átadásával, eszmecserével és különböző tárgyú előadásokkal, beszámolókkal, és mintatanítással segítették egymást. Az eredmények disszeminációjaként, megosztásáért az írásos anyagokat gyakran körbeküldték, ehhez pedig külön egyesületi folyóiratokat kívántak alapítani. Különösen lényeges tényezőt jelentett az új típusú tantárgyak oktatásának alapfeltételét jelentő alapkészségeket fejlesztő alaptantárgyak, úgymint az olvasás, írás, számolás, a nyelvtan, az éneklés módszertanával kapcsolatos előadások, mintatanítások. A népiskola modernizációjával kapcsolatos nehézséget ugyanakkor jelzi, hogy az alapkészségek módszertanának megbeszélésén kívül csak marginális mértékben vitatták meg a központi tantervekben – szintén felületesen definiált – történelem, egyháztörténet, természettan, természettörténet, egészségtan tantárgyakat. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy a fenti tantárgyakat döntő mértékben vezér- és olvasókönyvek segítségével, olvasókönyvekből kellett oktatni, viszont egyfelől valamennyi tantárggyal kapcsolatban még nem készültek el megfelelő tankönyvek, másrészt pedig megfelelő olvasási alapkészség nélkül a tananyag értő olvasása nem valósulhatott meg. Részben ezért jelentkeztek érdemi viták a betűzgető, a szótagoló, és az írva-olvasó tanmóddal kapcsolatban. Szintén kevés figyelem esett a központi tantervekben csak érintőlegesen kifejtett korszerű módszerek, köztük a beszéd- és értelemfejlesztés, a szemléltetés, a magyarázat módszertanának megbeszélésére. A keretrendszer tekintetében elsősorban a tankötelezettség, az infrastruktúra, a tanfelszerelés, és a tanfegyelem képeztek jelentős faktorokat. A tartalom szempontjából az egyesületek a kerettanterveket értelmezték, elősegítették azok helyi tantervvé adaptálását, valamint azokkal összefüggésben nagy figyelmet tanúsítottak a tananyagot és módszertan egyaránt befolyásoló vezér- és olvasókönyveknek. Ez különösen azért volt fontos, mert a központi tankönyvpályázatok keretében elkészített könyvek csak az 1860-as évek közepére fedtek le valamennyi tantárgyat, addig pedig a központi református tanterv csak ajánlásokat fogalmazott meg. Az egyesületek a tartalmi ügyeket a közös anyagi hozzájárulással megszervezett népiskolai könyvtárakkal és olvasóegyesületekkel, valamint helyi érdekeltségű, egyesületi folyóiratokkal is segítették. Az egyesületek a rendszerszinten nem jelenlévő segélyintézetek- és alapok szervezésében is jelentős szerepet játszottak. Szervezetként elsőként a tanítói egyesületek szervezték meg a különböző biztosítóintézeteket, amelyek elsősorban a tanítók halálakor a hátramaradt családtagokat (özvegyeket, árvákat), illetve a tanítókat biztosította betegség esetén, illetve szolgálati idejüket követően nyugdíjat folyósított számukra. Az alapító okirattal működő, egyháztestületek által hivatalosan elfogadott tanítói egyesületek előnye volt, hogy határozataikat azok érvényesítéséért, életbeléptetéséért beküldhették a megyei és kerületi közgyűléseknek. Ugyanakkor azon kívül, hogy több emancipációs témakört is tárgyaltak, mégsem válhattak a közvetlen emancipáció színterévé, mivel tevékenységüket az egyesületek társelnökei, általában az egyházmegyei esperesek felügyelték. Ezért a függetlenedés, a jogkörbővítés mértéke az egyházi elnöktől függött.
11. A tantervek mellett a tanítók munkáját az elkészült tankönyvek recenziójának, kritikájának és bírálatának, valamint a tanításmódszertanok ismertetésének leközlésével segítették a folyóiratok. Szintén meghatározó volt az egyetemes református választmány tankönyvpályázatainak ismertetése, és a beérkezett pályázatok elbírálásának közlése, amely új szempontokat adott a pályázóknak.

12. A protestáns felekezetek, különösen a református felekezet igazolhatóan működtette az 1791. évi XXVI. törvényben foglalt tanügyi autonómiára vonatkozó jogokat. Az 1850-es évek második fele tekinthető a protestáns népiskolák újjászervezésének és a korábban hiányzó, önállóan működő tanítóképzők megszervezésének. Az időszak súlyát mutatja a korszakban létrejött, döntés előkészítő és végrehajtó funkcióval rendelkező református egyházmegyei népiskolai választmány, s az ezeket tömörítő Egyetemes Református Népiskolaügyi, később Tanügyi Választmány. A korszakban a folyóiratok szerint öt református tanterv, és három evangélikus tanterv, és tanügy-igazgatási rendtartás készült el. Emellett a központi református választmány tevékenységével és a sárospataki kerület keretében egy-egy református tankönyvprogram zajlott le. A tankönyvek közül több szerepelt az 1869. évi népiskolai tanterv ajánlott és kötelezően elrendelt tankönyvei között. Megállapítható, hogy a korszakban játszódtott le a népiskolaügy újjászervezése és identitásának meghatározása, önálló oktatási szintként való értelmezése.

16. Felhasznált irodalmak

Szakirodalmak

- A
- Antal László: A tartalomelemzés alapjai. Magvető. Budapest, 1976.
- D
- Dárdai Ágnes: A tankönyvkutatás alapjai. Dialóg-Campus Kiadó. Budapest-Pécs, 2002.
 - Dienes Dénes: A Sárospataki Füzetek története (1857-1905). Zempléni Múzsza. VII. évf. 26. sz. 2007., 42–47. oldal.
Elérhető: http://epa.oszk.hu/02900/02940/00026/pdf/EPA02940_zmimuzsa_2007_2_042-047.pdf (2018. május 8.)
 - Maurice Duverger: A dokumentumok elemzése. In. Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa (szerk.): A szociológiai felvétel módszerei. (III. kiadás) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1975.
- F
- Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Második Kötet 1773-1780. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1902.
 - Fehér Erzsébet: Erdélyi János és a sárospataki Népiskolai Könyvtár. In. Pedagógiai Szemle, 34. évf. 4. sz. 1984., 316–326. oldal.
 - Fehér Katalin: II. József népoktatáspolitikája a korabeli sajtó tükrében. In. Magyar könyvszemle. 114. évf. 3. sz. Budapest, 1998. 284–293. oldal.
 - Fehér Katalin munkájával kapcsolatos OTKA–37613 kutatási zárójelentés. Elérhető: http://real.mtak.hu/277/1/37613_ZJ1.pdf (2018. 03. 12.)
 - Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Akadémia Kiadó. Budapest, 1979.
- G
- Géczai János: A pedagógiai sajtó szerepvállalásai a hazai neveléstudományban. In. Iskolakultúra 13. évf. 8. sz. 2003. 53–60. oldal.
Elérhető: http://epa.oszk.hu/00000/00011/00073/pdf/iskolakultura_EPA00011_2003_08_053-060.pdf (2018. 03. 12.)
- H
- Hajdu János: Eötvös József báró első minisztersége. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1933.
 - Horváth Márton (főszerk.): A magyar nevelés története. Tankönyvkiadó, Budapest, 1988.
 - Huszár Zsuzsanna: Az idő mint fogalmazási tartalom. Az iskolai élet és a felnőtté válás ritmikai szerkezete tanulói fogalmazások tükrében. In. Iskolakultúra 2008. 3-4. szám., 88–95. oldal.
Elérhető: http://real.mtak.hu/58941/1/10_EPA00011_iskolakultura_2008-3-4.pdf (2018. 05. 15.)
- J
- József Farkas (szerk.): A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája (1705-1945). Magyar Újságírók Országos Szövetsége. Budapest, 1972.
- K
- Katus László: Liberális katolikusok és katolikus liberálisok Nyugat-Európában a 19. század derekán. In. Sarnyai Csaba Máté (szerk.) Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848-1918. Budapest, 2001., 10–20. oldal. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/04600/04672/04672.rtf> (2018. május 9.)
 - Kármán Mór: Közoktatásügyi tanulmányok. II. kötet. Franklin Kiadó. Budapest, 1911.

- Kelemen Elemér: A magyar nevelésügyi kongresszusok története. In. VII. Nevelésügyi Kongresszus, 76. oldal. Elérhető: regi.ofi.hu/200802-76-85 (2018. március 28.)
- Kelemen Elemér: Pedagógusszervezetek és -mozgalmak Magyarországon a 19. században. In. Iskolakultúra 14. évf. 6-7. sz. 2004., 146–155. oldal (különösen: 146–148. oldal). Elérhető: http://real.mtak.hu/60382/1/EPA00011_iskolakultura_2004_06_07_146-155.pdf (2018. 05. 19.)
- Kelemen Elemér: Tantervpolitika, tantervkészítés a 19-20. században. Educatio III. évf. 3. sz. 1994., 389–404. oldal. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/01500/01551/00009/pdf/785.pdf> (2018. május 9.)
- Kereszty Orsolya: Első gyermeklapunk történetéhez. In. Magyar Könyvszemle 115. évf. 3. sz. 1999. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00022/0002-18b.html> (2018. 03. 12.)
- Kéri Katalin: Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 2001.
- Kiss Áron: A magyar népiskolai tanítás története. Franklin-Társulat., Budapest. 1881.
- Kiss Endre József: Könyvsorsok a sárospataki nagykönyvtárban. Sárospatak, 1999. Elérhető: http://www.patakarchiv.hu/wa_files/konyvsors.pdf (2018. május 7.)
- Kis-Molnár Csaba és Erdei Helga: Gyermekkép a magyar sajtóban 1950 után. In. Pukánszky Béla (szerk.): Két évszázad gyermekei. A tizenkilencedik-huszedik század gyermekkorának története. Eötvös József Könyvkiadó. Budapest, 2003.
- Kmetty Zoltán – Sztárayné Kézdy Éva: Tartalomelemzés – szövegelemzési módszerek. In. Kutatásmódszertan és prezentációkészítés. Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kar., 2013. Elérhető: http://igyk.pte.hu/files/tiny_mce/File/kari_projektek/informaciotudaservenyesules/tananyagok/1_alprojekt/KM/07_kutatasmodszertan7_tartalomelemzes.pdf (2018. 02. 12)
- Komlósi Sándor: Neveléstörténet. Kézirat. Tankönyvkiadó. Budapest, 1961.
- Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. I. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1927.
- Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848. II. Kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. Budapest, 1927.
- Kovács Kálmán Árpád: Az állam-egyház viszony és a református felekezeti öntudat problémái a 19. században. Problémafelvetés és kultúrtörténeti háttér. In. VERITAS Évkönyv 2014. (szerk. Ujváry Gábor) Budapest, VERITAS Történetkutató Intézet–Magyar Napló, 2015.
- Kovács Kálmán Árpád: A politikai protestantizmus mint interakció a századfordulón. Egyháztörténeti Szemle 4/XVII. (2016)
- Kovács Kálmán Árpád: A református hit fenntarthatósága a 19. század második felében. In. A fenntarthatóság perspektívái a Kárpát-medencében: Multidiszciplináris vizsgálatok. (Magyarságtudományi kutatások 5.) Veszprém, Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2016.
- Kókay György (szerk.): A magyar sajtó története I. 1705-1848. Akadémia Kiadó. Budapest, 1979.
- Kókay György: Fehér Katalin: Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon. Bp. 2001. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 270 l., 31 t. Magyar Könyvszemle 117. évf. 3. sz. 2001. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00030/0002-25d.html> (2018. 03. 03.)
- Kókay György: Fehér Katalin: Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1849. Bp. 2005. Eötvös József Kiadó, 400 l. Magyar Könyvszemle 122. évf. 1. sz. 2006. Elérhető: <http://epa.oszk.hu/00000/00021/00048/Ksz2006-1-07.htm> (2018. 03. 03.)
- Klaus Krippendorf: A tartalomelemzés módszertanának alapjai. Balassi Kiadó. Budapest,

1995.

L

- Lakatos Éva: A magyar sajtótörténet válogatott bibliográfiája 1705-1944. 1. kötet A-J. Országos Széchenyi Könyvtár. Budapest, 2010.
- Lehota József: A tartalomelemzés. In: Lehota József (szerk.): Marketingkutató az agrárgazdaságban. Mezőgazda. Budapest, 2001., 76–94. oldal.
Elérhető: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/marketingkutatas/ch02s09.html> (2018. 02. 12.)

M

- Magyar életrajzi lexikon. A-Z. Elérhető: <https://goo.gl/zgaZfR> (2018. 05. 29.)
- Mayer Péter: Dokumentumelemzés. In: Kórodi Márta (szerk.): Turizmus kutatások módszertana. (Elektronikus könyv). Pécsi Tudományegyetem, 2011. Elérhető: <http://www.eturizmus.pte.hu/szakmai-anyagok/Turizmus%20kutat%C3%A1sok%20m%C3%B3dszertana/book.html#d6e497> (2018. 02. 12.)
- Új Magyar Életrajzi Lexikon. I. Kötet. A-Cs. (főszerk. Markó László). Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.
- Új Magyar Életrajzi Lexikon. II. Kötet. D-Gy. (főszerk. Markó László). Magyar Könyvklub, Budapest, 2001.
- Új Magyar Életrajzi Lexikon. III. Kötet. H-K. (főszerk. Markó László). Magyar Könyvklub, Budapest, 2002.
- Új Magyar Életrajzi Lexikon. IV. Kötet. L-Ö. (főszerk. Markó László). Magyar Könyvklub, Budapest, 2004.
- Új Magyar Életrajzi Lexikon. V. Kötet. P-S. (főszerk. Markó László). Magyar Könyvklub, Budapest, 2004.
- Új Magyar Életrajzi Lexikon. VI. Kötet. Sz-Zs. (főszerk. Markó László). Magyar Könyvklub-Helikon Kiadó Kft., 2007.
- Mészáros István: Népoktatásunk szervezeti-tartalmai alakulása 1777-1830 között. Tankönyvkiadó. Budapest, 1984.
- Molnár Sándor Károly: Házi Istentisztelet, avagy egy kegyességi lap tiszavirágú története. In: Natio est semper reformanda. Tanulmányok a 70 éves Gergely András tiszteletére. (szerk. ANKA László et al.) Budapest, Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2016.
- Móré Mariann: A tartalomelemzés, mint a szakdolgozatírásban alkalmazható kutatási módszer. In: Kovácsné Bakosi Éva (szerk.): Társadalomtudományi tanulmányok III. Debreceni Egyetem Gyermeknevelési és Gyógypedagógiai Kar. Debrecen, 2010., 47–63. oldal. Elérhető: <http://files.moremariann.webnode.hu/200000041-a0b8ba1b32/A%20tartalomlemz%C3%A9s,%20mint%20a%20szakdolgozat%C3%ADr%C3%A1sban%20alkalmazhat%C3%B3%20kutat%C3%A1si%20m%C3%B3dszer.pdf> (2018. 05. 11.)

N

- Nagy Mária: Önbecsérzet, tudásvágy. Viták a Néptanítók Lapja 1901-es évfolyamában. In: Iskolakultúra 11. évf. 11. sz. 2011., 20–32. oldal. Elérhető: http://real.mtak.hu/60976/1/EPA00011_iskolakultura_2001_11_020-032.pdf (2018. 03. 12.)
- Nóbik Attila: A dualizmus-kori pedagógiai közélet jellemzői a Család és Iskola példáján. In: Fizel Natasa, Nóbik Attila (szerk.): Ünnepi tanulmányok a 60 éves Pukánszky Béla tiszteletére. Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó., Szeged 2014., 189–206. oldal. Elérhető: https://www.researchgate.net/publication/297653504_A_dualizmus-kori_pedagogiai_kozelet_jellemzoi_a_Csalad_es_Iskola_peldajan (2018. 03. 12.)
- Nóbik Attila: Nem szakmai tartalmak megjelenése a Néptanítók Lapjában (1868-1892). In:

Zsolnai Anikó, Kasik László (szerk.): Új kutatások a neveléstudományokban 2016. A tanulás és nevelés interdiszciplináris megközelítése. Szegedi Tudományegyetem BTK Neveléstudományi Intézet, Magyar Tudományos Akadémia Pedagógiai Tudományos Bizottsága. Szeged, 2016., 325–343. oldal.

Elérhető:

https://www.researchgate.net/publication/321016933_Nem_szakmai_tartalmak_megjelenese_a_Neptanitok_Lapjaban_1868-1892 (2018. 03. 12.)

Ny

- Nyéki Lajos: A pedagógiai kutatás metodológiai alapjai. (Power Point előadás). <http://docplayer.hu/5771405-A-pedagogiai-kutatas-metodologiai-alapjai-dr-nyeki-lajos-2015.html> (2018. 02. 12.)

O

- Orosz Gábor: A nyíregyházi evangélikus tanítóképző szervezésének és indulásának története. In. Gyarmathy Zsigmond (szerk.): Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. Nyíregyháza 2006., 1–88. oldal. Elérhető: <http://mek.oszk.hu/04100/04162/04162.pdf> (2018. május 9.)

P

- Pethes János: Népoktatásunk állapota a forradalom után. I. rész. Magyar Pedagógia. I. évf. 1892., 229–240. oldal. Elérhető: https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_MagyarPedagogia_1892/?pg=236&layout=s (2018. 05. 08.)
- Peres Sándor: A magyarországi tanító-egyesületek története. Kiadta a magyarországi tanítók országos bizottsága. Budapest, 1896.
- Péntes Dávid: A hazai pedagógiai szaksajtó-kutatás történetéhez: a Pedagógiai Szemle genezise. In. Neveléstudomány. Oktatás-Kutatás-Innováció. Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar. 2016. 3. sz., 36–48. oldal. Elérhető: http://nevelestudomany.elte.hu/downloads/2016/nevelestudomany_2016_3.pdf (2018. 03. 12.)
- Péterfy Sándor: A magyar elemi iskolai népoktatás. Budapest, 1896. 72. oldal., Dr. Fináczy Ernő: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. Második Kötet 1773-1780. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1902.
- Pukánszky Béla: Neveléstörténet II. JGYTF Kiadó, Szeged, 1993.
- Pukánszky Béla és Németh András: Neveléstörténet. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1998.

R

- Ravasz János, Felkai László, és mások: A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában. (szerk. Felkai László, Jáki László). 2. kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest, 1961.
- Révész Imre: Adalékok a magyar protestáns iskolák autonómiájának történetéhez. 2. javított és bővített kiadás. Csáthy Károly kiadása. Debrecen-Nyíregyháza, 1870.
- Révész Imre: Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1957.

S

- Jane Stokes: A média- és kultúrakutatás gyakorlata. PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. Gondolat Kiadó. Budapest, 2008.

Sz

- Szabolcs Éva: Fejezetek a gyermekkép történeti alakulásából. ELTE BTK Neveléstudományi Tanszék. Pro Educatione Gentis Hungariae Alapítvány. Budapest, 1995.
- Szabolcs Éva: Tartalomelemzés. In. Falus Iván (szerk.): Bevezetés a pedagógiai kutatás

módszereibe. In. Műszaki Könyvkiadó. Budapest, 2000., 330–339. oldal.

Elérhető:

https://www.tankonyvtar.hu/en/tartalom/tamop425/2011_0001_531_pedagogia/2011_0001_531_pedagogia.pdf (2018. 05. 28.)

- Szabolcs Éva: Tartalomelemzés a gyermekkortörténet kutatásában. Gyermekkép Magyarországon 1868-1890. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest, 1999.
- Szak Andrea: Helyi konfliktusok az írott médiában. In. Hadtudományi Szemle. 2. évf. 4. sz. 2009., 119–123. oldal.
- Szelényi Ödön: A magyarországi ev. középiskolák tantervének történetéhez. Theologiai Szaklap 13. évfolyam. Pozsony, 1915.
- Szkárosi Niké: A liberális katolicizmus kiemelkedő gondolkodói Franciaországban és Itáliában. In. Studia Caroliensia. 2007. 3. sz. 117–141. oldal.

Elérhető: http://www.kre.hu/portal/doc/studia/Cikkek/2007.3.szam/Szkarosi_Nike.pdf (2018. 05. 15.)

T

- Timon Ákos: A párbér Magyarországon. I-III. Kötet. Pallas Rt. Budapest, 1885-1886.

U

- Ugrai János: A pallérozatlanság ellenében: iskolázás a falvakban a polgárosodás hajnalán. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2010.

V

- Veikko Pietilä: Tartalomelemzés. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1979.
- Vörös Katalin: Az iparoktatás külföldön. Kísérlet a dualizmus kori pedagógiai sajtó és iparoktatás-politika árnyalására. In. Századvég. 2017. 83. sz., 81–99. oldal. Elérhető: <http://szazadveg.hu/uploads/media/58e24ddc91538/szazadveg-83-szazadfordulo-201701.pdf#page=83> (2018. 03. 12.)

Z

- Zoványi Jenő: A magyar protestanizmus története 1895-ig. II. kötet. Attraktor. Máriabesnyő – Gödöllő, 2004.
- Zoványi Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. (szerk. Ladányi Sándor). Magyarországi Református Egyházi Zsinat Irodája. Budapest, 1977.
Elérhető: <http://digit.drk.hu/?m=lib&c=7&book=3> (2018. 03. 12.)

Zs

- Zsilinszky Mihály (szerk.): A magyarhoni protestáns egyház története a művelt közönség számára. Athenaeum Irodalmi és Ny. Rt., 1907.

Elsődleges források (fejezetek szerinti bontásban), szöveggyűjtemények

(Internetes hivatkozásokkal a sajtóforrások elérhetőek

http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/primer_forrasok_szoveg.html (2018. 05. 28.))

Alapvetések

Jogszályi forrás

- 1791. évi XXVI. törvény, elérhető: <https://goo.gl/r4x7PG> (2018. 06. 08.)

Sajtóforrások:

B

- Ballagi Mór: A „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” ügye. PEIL. V. évf. 6. sz. Pest, 1862.

február 9., 166. oldal.

- Ballagi Mór: Az egyházalkotmányozás alapföltétele. II. rész. PEIL. I. évf. 2. sz., Pest, 1858. január 14., 36. oldal.
- Ballagi Mór: Még egyszer Eötvös indítványa. II. rész. PEIL. X. évf. 37. sz. 1867. szeptember 15., 1160. oldal.
- Barsi József: A közoktatás statistikája. Pest, 1869.

M

- Molnár Sámuel: Építsünk a régi alapon. PEIL. III. évf. 34. sz. Pest, 1860. augusztus 26., 1082. oldal.

Sz

- Szent István Társulati Biblia. Elérhető: <http://szentiras.hu/SZIT/Mt3,10> (2018. 05. 22.)
- Szerző nélkül: Ref. egyetemes egyházi értekezlet. PEIL. X. évf. 52. sz. 1867. december 29., 1674. oldal.
- Szóts Farkas: A „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” története. PEIL. IXL. Évf. 16. sz. Budapest, 1896. április 19., 241–242. oldal.

Hazai oktatástörténeti előzmények

Jogszábaílyi források:

- 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről: <https://goo.gl/Pd4fdx> (2017. 03. 06.)
- 1868. évi XXXVIII. törvény. Forrás: <https://goo.gl/VYVz2B> (2017. 03. 06.)
- 1781. évi vallásügyi türelmi rendelet.
Elérhető:
<http://tudasbazis.sulinet.hu/HU/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/az-ujkor-1492-1914/ii-jozsef-politikaja-gyujtemeny/turelmi-rendelet-1781> (2018. 05. 08.)

Sajtóforrások:

A

- A magyarhoni ágostai hitvallású Evangélikusok négy egyházkerülete 1860-dik évi october 10-kén s következő napjain Pesten tartott egyetemes egyházi közgyűlésének jegyzőkönyve. Landerer és Heckenast. Pest, 1860.

Á

- ács.: Protestáns Értekezletek. Pest, sept. 1 napján reggel. PEIL. VII. évf. 45. sz. Pest, 1848. szeptember 3., 1151–1153. oldal.
- Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben. Sárospataki Füzetek. Második folyam. I. sz. Sárospatak, 1858. május 15., 212–266. oldal.

F

- Ferenc József: Császári nyíltparancs. PEIL. II. évf. 38. sz. Pest, 1859. szeptember 20., 985–993. oldal.

I

- Irinyi József: Az 1790–91-iki 26-ik vallásügyi törvény keletkezésének történelme. Közjogi észrevételekkel a bécsi és linzi békekötések alapján. 1857.

R

- Révész Kálmán: Az 1791. évi budai zsinat naplója., 1896.

Sz

- Szeberényi Andor: Az 1791-ik pesti ev. ág. hitv. zsinat történelme. Hornyánszky Victor. Pest, 1869.
- Szerző nélkül: Magyarország elemi tanodáinak szabályai (Systema scholarum elementarium in Hungaria.) I. rész. Religio és nevelés. Kath. Egyházi Folyóirat. Új folyam. III. évf. 39. sz. Budapest, 1845. november 13., 307–311. oldal. II. rész. Religio és nevelés. Kath. Egyházi Folyóirat. Új folyam. III. évf. 40. sz. Budapest, 1845. november 16., 316–319. oldal.

T

- Leo Thun: A vallás-és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete... I. rész. PEIL. II. évf. 39. sz. Pest, 1859. szeptember 27., 1009–1020. oldal.

X

- XZY: Protestáns értekezletek. PEIL. VII. évf. 46. sz. Pest, 1848. szeptember 7., 1162–1163. oldal.

Szöveggyűjtemények, fordítások

E

- Eötvös József válogatott pedagógiai művei. (Összeállította: Felkai László). Tankönyvkiadó. Budapest, 1957.

R

- Ravasz János: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1100-1849. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966.

T

- Tavasi Lajos: Tavasi Lajos válogatott pedagógiai művei. (Összeállította, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta Oroszné Murvai Margit). Tankönyvkiadó. Budapest, 1955.

S

- Az ausztriai gimnáziumok és reáliskolák terve. (Organisationsentwurf.) Fordította: Schaffhauser Ferenc. Bevezető tanulmány: Zibolen Endre. Sajtó alá rendezte: Horánszky Nándor. Bp. 1990.

A népiskolaügyi fejlesztések kontextusa a protestáns egyházkerületi folyóiratokban

Sajtóforrások:

B

- Ballagi Mór: Az egyházalkotmányozás alapföltételei. I. rész. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1., 3–7. oldal.
- Ballagi Mór: Boldog Új Évet! S ráadásul valami. PEIL. X. évf. 1. sz. Pest, 1867. január 6., 1-8. oldal.
- Ballagi Mór: Cím nélkül. PEIL. III. évf. 44. sz. Pest, 1860. november 4. 1425-1428. oldal.
- Ballagi Mór: Előfizetési felhívás! A „Prot. Egyh. és Iskol. Lapra.” PEIL. VII. évf. 50. sz. Pest, 1864. december 11., 1597–1598. oldal.
- Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” 1861. negyedik évi folyamára. PEIL. III. évf. 51. sz. Pest, 1860. december 23., 1657–1658. oldal.
- Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Prot. Egyh. és Iskol. Lap.” 1866. II-ik félévi folyamára. PEIL. IX. évf. 24. sz. Pest, 1866. június 17. 741–742. oldal.
- Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Prot. Egyházi és Iskolai Lap” 1862. ötödik évfolyamára és a „Házi Kincstár” 1862. harmadik évfolyamára. PEIL. IV. évf. 50. sz. Pest, 1861.

december 15., 1605–1606. oldal.

- Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap.” 1862. 2-ik félévi folyamára. PEIL. V. évf. 23. sz. Pest, 1862. június 8., 725–726. oldal.
- Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Prot. Egyh. és Iskol. Lap.” 1866. IX-ik évi évfolyamára.” PEIL. VIII. évf. 52. sz. Pest, 1865. december 24. 1665–1666. oldal.
- Ballagi Mór: Előfizetési felhívás a „Prot. Egyh. és Iskol. Lap” 1866. II-ik félévi folyamára. IX. évf. 24. sz. Pest, 1866. június 17., 741–742. oldal.
- Ballagi Mór: Szerkesztői beköszöntés. PEIL. III. évf. 2. sz. Pest, 1860. január 12., 33-35. oldal.
- Ballagi Mór, Dr. Székács József, Török Pál: Előfizetési felhívás a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1860. Harmadik évfolyamára. PEIL. II. évf. 52. sz. Pest, 1859. december 27., 1377–1378. oldal.
- Benedek Lajos: Magyarország népeihez. PEIL. III. évf. 43. sz. Pest, 1860. október 28., 1393–1395. oldal.

Sz

- Szerkesztőség: Előfizetési felhívás a Protestáns Egyházi s Iskolai lap második félévi folyamára. PEIL. I. évf. 22. sz. Pest, 1858. június 3., 545. oldal.
- Szerkesztőség: Előfizetési felhívás a Protestáns Egyházi s Iskolai Lap 1859. 2-dik félévi folyamára. PEIL. I. évf. 23. sz., Pest, 1859. június 7., 605–606. oldal.
- Szerkesztőség: Előfizetési felhívás a „Protestáns Egyházi és Iskolai Lap” 1860. 2-ik félévi folyamára. PEIL. III. évf. 23. sz. Pest, 1860. június 8., 705–706. oldal.
- Szerkesztőség: Felhívás. PEIL. II. évf. 36. sz. Pest, 1859. szeptember 6. 937–938. oldal.
- Szerkesztőség. Szerkesztő előszava. Sárospataki Füzetek, I. évf. április-júniusi szám. Sárospatak, 1857., 4. oldal.
- Szerkesztőség. Szerkesztőségi előszó. Sárospataki Füzetek. IV. évf. 1. sz. Sárospatak, 1860. január 18. (oldalszám nélkül).
- Szerkesztőség: T. c. olvasóinkhoz! PEIL. I. évf. 47. sz. Pest, 1858. november 27., 1175–1176. oldal.
- Szerkesztőség: Vezérszó. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. január 1. 1–2. oldal.

Az autonómiát korlátozó jogszabályok mint az egységes ellenállás alapjai

Sajtóforrások:

A

- A dunántúli helv. hitvallású egyházkerület közönsége: A dunántúli helv. hitv. egyházkerületnek a rendezet ügyében kelt felirata. PEIL. II. évf. 43. sz. Pest, 1859. 10. 25., 1141–1143. oldal.

B

- Balogh Péter: Felséges császár és Apostoli király, Legkegyelmesebb Urunk! PEIL. II. évf. 42. sz. Pest, 1859. 10. 18., 1113–1118. oldal.
- Bartha János: Kivonat a szentesi h. hitv. egyháznak 1859. évi okt. 31-én tartott gyűlése jegyzőkönyvéből. PEIL. II. évf. 46. sz. Pest, 1859. 11. 15., 1215–1216. oldal.

F

- Ferenc József: Császári nyiltparancs. PEIL. II. évf. 38. sz. Pest, 1859. 09. 20., 985–993. oldal.
- Ferenc József: Ő cs. k. Apostoli Felsége a következő legfelsőbb kéziratot méltóztatott kibocsátani... PEIL. III. évf. 20. sz. Pest, 1860. 05. 18., 617–620. oldal.

L

- Legalázatosabb hű alattvalói és jobbágysai az ágostai hitvallást követő tiszai superintendia: A tiszai ág. hitfelekezeti egyházkerületi gyűlésnek, Ő cs. kir. Apostoli Felsőséghez benyújtani határozott felirata... PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. 10. 11., 1086–1091. oldal.

M

- M. L.: A kecskeméti egyházm. gyűlése. PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. 11. 22., 1242–1243. oldal.

P

- P. N.: A budai evangélikus egyházközség... PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. 12. 20., 1345–1345. oldal.
- P. N.: A pesti evangélikus egyházközség... PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. 12. 20., 1345–1345. oldal.
- P. N.: A pesti református egyházmegye... PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. 12. 20., 1345–1345. oldal.
- P. N.: Az ág. hitv. barsi esperesség f. dec. 6-kán Nemcsényben. PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. 12. 20., 1345–1345. oldal.
- P. N.: Az ág. hitv. nógrádi esperesség. PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. 12. 20., 1345–1345. oldal.

Sz

- Szerző nélkül. A cultus- és oktatásügyi cs. k. ministerium 1860. febr. 5-kén kelt kibocsátványa... PEIL. III. évf. 6. sz. Pest, 1860. 02. 10., 161–161. oldal.
- Szerző nélkül. A debreceni egyház gyűlése. PEIL. II. évf. 52. sz. Pest, 1859. 12. 27., 1373–1374. oldal.
- Szerző nélkül. A felső-baranyai helv. hitv. egyházmegye... PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. 11. 22., 1245–1245. oldal.
- Szerző nélkül. A helv. hitv. bihari egyházm. közgyűlése. PEIL. II. évf. 52. sz. Pest, 1859. 12. 27., 1374–1374. oldal.
- Szerző nélkül. A h.h. tiszántúli egyh.kerület közgyűlése. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. 10. 11., 1098–1098. oldal.
- Szerző nélkül. A heves-nagykunsági egyházmegye. PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. 11. 22., 1245–1246. oldal.
- Szerző nélkül. A közgyűlések tartását illető, oct. 8-án kelt legfelsőbb rendelet. PEIL. II. évf. 43. sz. Pest, 1859. 10. 25., 1129–1129. oldal.
- Szerző nélkül. A n.-szalontai helv. hitv. egyházvidék... PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. 11. 22., 1243–1244. oldal.
- Szerző nélkül. A pesti helv. hitv. egyházmegye... PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. 11. 22., 1241–1242. oldal.
- Szerző nélkül. Az alsó-baranyai egyházmegye közgyűlése. PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. 11. 22., 1245–1245. oldal.
- Szerző nélkül. Késmárk, szept 28. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. 10. 10., 1083–1086. oldal.
- Szerző nélkül. Nincs cím. (Segélyezési átalányok) PEIL. III. évf. 10. sz. Pest, 1860. 03. 09., 289–289. oldal.
- Szerző nélkül. Soprony, oct. 6. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. 10. 11., 1091–1091. oldal.
- Szerző nélkül. Szarvas, nov. 21-én. PEIL. II. évf. 48. sz. Pest, 1859. 11. 29., 1264–1264. oldal.

- Szerző nélkül. Tisza Kálmán n-szalontai segédgondnok úrnak beszéde... PEIL. II. évf. 42. sz. Pest, 1859. 10. 18., 1110–1113. oldal.
- Szerző nélkül. Tizáninnen, szept. 15. PEIL. II. évf. 40. sz. Pest, 1859. 10. 04., 1059–1061. oldal.
- Szerző nélkül. Tizáninnyi egyházkerületi gyűlés. PEIL. II. évf. 47. sz. Pest, 1859. 11. 22., 1239–1240. oldal.
- Szerző nélkül. Veszprém, october 20-kán. PEIL. II. évf. 43. sz. Pest, 1859. 10. 25., 1140–1141. oldal.

T

- Thun Leo: A cs. kir. vallás- és oktatásügyi miniszteriumnak 1860. január 10-kén kelt rendelete... PEIL. III. évf. 4. sz. Pest, 1860. 01. 27., 97–101. oldal.
- Thun Leo: A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete... I. rész. PEIL. II. évf. 39. sz. Pest, 1859. 09. 27., 1009–1021. oldal.
- Thun Leo: A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete... II. rész. PEIL. II. évf. 40. sz. Pest, 1859. 10. 04., 1041–1048. oldal.
- Thun Leo: A vallás- és oktatásügyi miniszternek 1859. szeptember 2-kán kelt rendelete... III. rész. PEIL. II. évf. 41. sz. Pest, 1859. 10. 11., 1069–1077. oldal.

T

- Tisza Kálmán: Viszonzás. PEIL. II. évf. 40. sz. Pest, 1859. 10. 04., 1065–1066. oldal.
- Y.: A vértessaljai egyházvidék gyűlése. PEIL. II. évf. 46. sz. Pest, 1859. 11. 15., 1216–1217. oldal.

A tanügyi autonómia teoretikus megközelítése

Sajtóforrások:

A

- Antalfi János: A Tizáninnyi Helv. Hitv. Egyházkerület népiskoláinak kormányzata. SF. II. folyam. VI. szám. Sárospatak, 1858. 11. 30., 601–606. oldal.

Á

- Árvay József: Népiskola és képezde. SF. I. évf. áprilisi-júniusi sz. Sárospatak, 1857. 04. 01., 80–96. oldal.

B

- Ballagi Mór: Vallásügyi országos teendők. II. rész PEIL. II. évf. 39. sz. Pest, 1859. 09. 27., 1023–1027. oldal.
- Balogh Endre: Egyház és iskola. PEIL. V. évf. 43. sz. Pest, 1862. 10. 26., 1367–1370. oldal.

I

- Irinyi József: A dunamelléki helv. hitv. egyházkerület felirata az iskolai ügyben 1858. SF. V. évf. júliusi sz. Sárospatak, 1861. 07. 31., 537–542. oldal.

R

- Révész Imre: Közoktatás ügye németalföldön. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. 09. 04., 317–345. oldal.

Sz

- Szerkesztő: Vezérszó. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. 01. 01., 43103. oldal.
- Szerző nélkül. Népiskolai rendtartás, különös tekintettel a népiskolai törvényekre. SF. IV. évf. márciusi szám. Sárospatak, 1860. 03. 28., 271–278. oldal.

Népiskolai tantervek

Egyházi tanügyi rendelet:

- Gönczy Pál: Népiskolai szervezet, a református négy egyházkerületi iskolák választmánya megbízásából. Pápa, 1859.

Sajtóforrások:

A

- Antalfi János: A Tiszáninneri Helv. Hitv. Egyházkerület népiskoláinak kormányzata. SF. II. évf. 6. sz. Sárospatak, 1858. 11. 30., 601–609. oldal.

Á

- Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben. I. rész. SF. II. évf. 1. sz. Sárospatak, 1858. 05. 15., 2–32. oldal.
- Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben. II. rész. SF. II. évf. 2. sz. Sárospatak, 1858. 06. 22., 114–138. oldal.
- Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben. III. rész. SF. II. évf. 3. sz. Sárospatak, 1858. 07. 31., 212–266. oldal.

B

- Baló Bénéjamin: Népiskolai tantervjavaslat. I. rész. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. 09. 04., 345–376. oldal.
- Baló Bénéjamin: Népiskolai tantervjavaslat. II. rész. SF. II. évf. 10. sz. Sárospatak, 1859. 05. 20., 956–975. oldal.

E

- Edvi Illés Ádám, Torkos Károly (jegyzők): A magyarhoni ágostai hitvallású Evangélikusok négy egyházkerülete 1862-dik évi September 2-dik 3-dik s 4-dik napjain Pesten méltóságos báró Prónay Gábor egyetemes egyházi és iskolai főfelügyelő és főtisztelendő Dr. Székács József bányai egyházkerületi superintendens urak iker elnökleite alatt tartatott egyetemes egyházi közgyűlésnek Jegyzőkönyve. Trattner-Károly István. Pest, 1862.
- Erdélyi János: A népiskolaügyi egyetemes értekezlet SF. II. évf. V. sz. Sárospatak, 1858. 10. 09., 510–511. oldal.

G

- Gönczy Pál: Népiskoláink. I. rész. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. 01. 01., 17–20. oldal.
- Gönczy Pál: Népiskoláink. II. rész. PEIL. I. évf. 2. sz. Pest, 1858. 01. 14., 42–47. oldal.
- Gönczy Pál: Népiskoláink. III. rész. PEIL. I. évf. 3. sz. Pest, 1858. 01. 21., 66–69. oldal.
- Gönczy Pál: Népiskoláink. IV. rész. PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. 01. 28., 90–93. oldal.
- Gönczy Pál: Népiskoláink. V. rész. PEIL. I. évf. 6. sz. Pest, 1858. 02. 11., 137–141. oldal.
- Gönczy Pál: Népiskoláink. VI. rész. PEIL. I. évf. 7. sz. Pest, 1858. 02. 18., 158–165. oldal.
- Gönczy Pál: Népiskoláink. VII. rész. PEIL. I. évf. 9. sz. Pest, 1858. 03. 04., 207–213. oldal.
- Gönczy Pál: Népiskoláink. VIII. rész. PEIL. I. évf. 12. sz. Pest, 1858. 03. 25., 279–283. oldal.
- Gönczy Pál: Pályázat. PEIL. I. évf. 40. sz. Pest, 1858. 10. 09., 1010–1010. oldal.

H

- H...i.: A tiszántúli helv. hitv. egyházkerület közgyűlése okt. 1-ső s több napjain. I. rész. PEIL. I. évf. 43. sz. Pest, 1858. 10. 30., 1095–1096. oldal.
- H...i.: A tiszántúli helv. hitv. egyházkerület közgyűlése okt. 1-ső s több napjaiban. II. rész. PEIL. I. évf. 43. sz. Pest, 1858. 10. 30., 1095–1096. oldal.

N

- Nószág János: Melléklet a „Protestáns és iskolai lap” 34-ik számához. Tervezet a Magyarhoni ágostai hitv. Evangélikus népiskolák szervezetére PEIL. IV. évf. 34. sz. Pest, 1861. 08. 25., 1100–1110. oldal.

P

- P. N.: A budai evangélikus egyházközség... PEIL. II. évf. 51. sz. Pest, 1859. 12. 20., 1345–1345. oldal.

S

- Simon Sámuel: Szép és nem szép adalékok az elemi tanítók ünnepi és hétköznapi életökből. PEIL. I. évf. 25. sz. Pest, 1858. 06. 24., 627–632. oldal.
- SP: Népiskolai szervezet. SF. II. folyam. X. sz. Sárospatak, 1859. 05. 20., 997–998. oldal.

ß

- –ß–: A dunamelléki helv. hitv. egyházkerület gyűlése. II. rész. PEIL. I. évf. 37. sz. Pest, 1858. 09. 18., 939–942. oldal.

Sz

- Szerző nélkül: A magyarhoni ágostai hitvallású Evangélikusok négy egyházkerülete 1863-dik évi sept. 23. 24. 25. s 26-dik napjain sz. k. Pest városában méltóságos tót prónai s blatniczai báró Prónay Gábor úr egyetemes egyházi és iskolai főfelügyelő és főtisztelendő Haubner Máté úr, dunántúli egyh. ker. superintendens ikerelnöklete alatt tartatott egyetemes egyházi közgyűlésének Jegyzőkönyve. Hornyánszky és Hummel könyvnyomdája. Pest, 1863.
- Szerző nélkül. A tiszamelléki helv. hitv. egyházkerület. SF. II. évnegyed júliusi-szeptemberi sz. Sárospatak, 1857, 474–480. oldal.
- Szerző nélkül. A tiszamelléki helv. hitv. egyházkerület. SF. II. évnegyed júl-szept. Sárospatak, 1857. 07. 01., 474–480. oldal.
- Szerző nélkül. A tiszántúli ref. egyházkerület gyűlése. PEIL. I. évf. 34. sz. Pest, 1858. 08. 28., 864–865. oldal.
- Szerző nélkül. Egy miniszteri indítvány. Az alakulandó „népnevelési egyletek” előleges tervrajza. PEIL. X. évf. 32. sz. Pest, 1868. 08. 11., 997–1008. oldal.
- Szerző nélkül. Egyházkerületi közgyűlés. SF. II. folyam. I. sz. Sárospatak, 1858. 05. 15., 92–95. oldal.
- Szerző nélkül. Főt. Török Pál sup. és bizottmányi volt elnök úr előadása a tanügyi bizottmány keletkezése és eddigi működéséről. PEIL. VI. évf. 49. sz. Pest, 1863. 12. 06., 1569–1576. oldal.
- Szerző nélkül. Népiskolaügy. SF. II. félév. II. sz. Sárospatak, 1857. 12. 12., 677–684. oldal.
- Szerző nélkül. Népnevelési egyesülés SF. II. évf. 1. sz. Sárospatak, 1858. 05. 15., 98–99. oldal.
- Széki Béla egyházkerületi értekezleti főjegyző: A Dunántúli Református Egyházkerület 1859. évi nyári közgyűlése. Pápa. 1860.

V

- Valaki Pál: Egyházkerületi közgyűlés Tállyán. SF. II. évf. V. sz. Sárospatak, 1858. 10. 09., 515–520. oldal.

Tanügy-igazgatási rendszer

Sajtóforrások:

A

- Antalfi János: A Tiszáninneni Helv. Hitv. Egyházkerület népiskoláinak kormányzata. SF. II.

folyam. VI. szám. Sárospatak, 1858. 11. 30., 601–606. oldal.

Sz

- Szerző nélkül: Népiskolaügy. SF. I. évfolyam. Második félév. I. szám. Sárospatak, 1857. november 4., 677. oldal.
- Szerző nélkül: Népiskolai rendtartás, különös tekintettel a népiskolai törvényekre. SF. IV. évf. márciusi szám. Sárospatak, 1858. március 28., 271–278. oldal.

A fejlesztési tervek tartalomelemzésének eredményei

Sajtóforrások:

Á

- Árvay József: A népiskolai ügy állása a tiszáninneni ref. egyházkerületben. PEIL. VI. évf. 27. sz. Pest, 1863. 07. 05., 836–844. oldal.

B

- B.: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében. I. rész. PEIL. V. évf. 8. sz. Pest, 1861. 02. 23., 234–240. oldal.
- B.: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében. II. rész. PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1861. 03. 02., 270–274. oldal.

D

- Dömény József: Népiskolaügyben tett jelentés. PEIL. III. évf. 37. sz. Pest, 1860. 09. 16., 1192–1195. oldal.

G

- Géresi Ferenc: A népnevelés útjában álló legnagyobb gátkövek felmutatása, felfeszegetése, és az azok elhárításában hasznavehető némely jó tanácsok. II. rész. PEIL. VII. évf. 31. sz. Pest, 1864. 07. 31., 1019–1021. oldal.

K

- K. J.: Mokry Samu: Tervezet a b.-csabai ev. egyház nevelésügyének emelésére. című munkájáról. I. rész. PEIL. VII. évf. 14. sz. Pest, 1864. 04. 03., 429–431. oldal.
- Kelemen Gábor: Baráti szíves kérés a népiskolák tanítóihoz a vallásos erkölcsös képzés ügyében. PEIL. II. évf. 3. sz. Pest, 1859. 01. 15., 79–82. oldal.
- Kenessey Albert: Felelet a debreceni közlöny ez évi következő kérdéseire. I. rész. PEIL. IV. évf. 43. sz. Pest, 1861. 10. 27., 1395–1401. oldal.
- Kenessey Albert: Felelet a debreceni közlöny ez évi következő kérdéseire. II. rész. PEIL. IV. évf. 44. sz. Pest, 1861. 11. 03., 1424–1430. oldal.

M

- Mesterházy L.: Szerény véleményeim a tanítás érdekében. PEIL. IX. évf. 52. sz. Pest, 1866. 12. 30., 1650–1651. oldal.
- Molnár Sámuel: Építsünk a régi alapon. PEIL. III. évf. 34. sz. Pest, 1860. 08. 26., 1080–1084. oldal.

P

- Péterfy Sándor: Eszmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. I. rész. PEIL. IX. évf. 39. sz. Pest, 1866. 09. 30., 1231–1237. oldal.
- Péterfy Sándor: Eszmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. II. rész. PEIL. IX. évf. 40. sz. Pest, 1866. 10. 07., 1261–1266. oldal.
- Péterfy Sándor: Eszmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. III. rész. PEIL. IX. évf. 41. sz. Pest, 1866. 10. 14., 1297–1302. oldal.
- Péterfy Sándor: Eszmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. IV. rész. PEIL. IX. évf. 43. sz. Pest, 1866. 10. 28., 1356–1360. oldal.

- Péterfy Sándor: Eszmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. V. rész. PEIL. IX. évf. 44. sz. Pest, 1866. 11. 04., 1397–1399. oldal.
- Podmaniczky Armin: Aszódi levél a népnevelés érdekében. PEIL. VI. évf. 22. sz. Pest, 1863. 05. 31., 689–692. oldal.

R

- Révész Imre: Közoktatás ügye németalföldön. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. 09. 04., 317–345. oldal.

S

- Sinahegyi: Egy szó a népiskolai reform érdekében. PEIL. III. évf. 49. sz. Pest, 1860. 12. 10., 1601–1603. oldal.
- Smidt István: Halljunk ismét valamit a népnevelésről is. PEIL. IV. évf. 44. sz. Pest, 1861. 11. 03., 1430–1433. oldal.

Sz

- Szekeres Mihály: Szózat a prot. néptanítókhöz! PEIL. I. évf. 41. sz. Pest, 1858. 10. 16., 1039–1042. oldal.
- Szentmártoni Dániel: Szerény észrevételek a népiskolák ügyében. PEIL. III. évf. 41. sz. Pest, 1860. 11. 14., 1331–1333. oldal.
- Szerző nélkül. A Dunamelléki Ref. Egyházkerület Tanügyi Bizottmányának az egyes egyházmegyékben tapasztalt népiskolai viszonyokról a legközelebb Pesten tartott közgyűlés elé benyújtott jelentése. PEIL. VI. évf. 24. sz. Pest, 1863. 06. 14., 743–747. oldal.

T

- Tresztyenszky Gyula: Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői I. rész. PEIL. IX. évf. 38. sz. Pest, 1866. 09. 23., 1194–1196. oldal.
- Tresztyenszky Gyula: Népiskoláink szellemi felvirágzásának tényezői. II. rész. PEIL. IX. évf. 39. sz. Pest, 1866. 09. 30., 1229–1231. oldal.

A tanítókkal kapcsolatos cikkek tartalomlemzésének eredményei

Sajtóforrások:

Á

- Árvay József: Népiskolai tervezet a tiszáninneri ref. egyházkerületben. SF. II. évf. 1. sz. Sárospatak, 1858. 05. 15., 2–32. oldal.

B

- B.: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében. II. rész. PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1862. 03. 02., 270–274. oldal.
- Balogh Endre: Egyház és iskola. PEIL. V. évf. 43. sz. Pest, 1862. 10. 26, 1367–1370. oldal.
- Batta József: Gyűlési tudósítás Abaújból. PEIL. X. évf. 16. sz. Pest, 1867. 04. 21., 500–504. oldal.

F

- Farkas Dezső: Észrevételek az „Egy ló, két nyereg” című cikkekre PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1862. 03. 02., 275–278. oldal.
- Fejes István: Tanító és nép közötti viszony. PEIL. II. évf. 22. sz. Pest, 1859. 05. 31., 591–593. oldal.

H

- Herceg: Néhány szó a prot. iskolatanítók ügyében, s még egyebek is Erdélyből. PEIL. I. évf. 16. sz. Pest, 1858. 04. 22., 404–406. oldal.
- Hoffer Endre: A tanügy képvisellete a Magyar Ref. Egyházban. I. rész. PEIL. IX. évf. 28. sz.

Pest, 1866. 06. 15., 873–877. oldal.

- Horecky Gedeon: Azon jó viszonyról, melyben a lelkésznek a tanítóhoz, és ennek viszont amahhoz kell állnia. PEIL. VII. évf. 19. sz. Pest, 1864. 05. 08., 589–591. oldal.
- Horváth Sámuel: Hogyan kelljen egyházunkat a hanyatlástól s végelpusztulástól megóvnunk? IV. rész. PEIL. II. évf. 2. sz. Pest, 1859. 06. 19., 761–764. oldal.

I

- Irinyi József: Az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. 01. 01., 43291. oldal.

K

- Kelemen Gábor: Baráti szíves kérés a népiskolák tanítóihoz a vallásos erkölcsi képzés ügyében. PEIL. II. évf. 3. sz. Pest, 1859. 01. 15., 79–82. oldal.

N

- Nagy Sándor: Elmélkedés tanítói értekezlet alkalmával. I. rész. PEIL. IX. évf. 46. sz. Pest, 1866. 11. 11., 1455–1461. oldal.
- Nagy Sándor: Elmélkedés tanítói értekezlet alkalmával. II. rész. PEIL. IX. évf. 47. sz. Pest, 1866. 11. 18., 1488–1492. oldal.
- Nagy Sándor: Észrevételek Király Pál „Néhány szó a ref. segédlelkészek érdekében” című cikkére. PEIL. IX. évf. 16. sz. Pest, 1866. 04. 22., 497–501. oldal.
- Nagy Sándor: Válasz O..y. „Lehet-e az iskolatanítóknak egyenlő fizetésük a papokkal” című cikkére. II. rész. PEIL. IX. évf. 34. sz. Pest, 1866. 08. 26., 1080–1083. oldal.
- Nagy Sándor: Válasz O..y. „Lehet-e tanítóknak...” cikkére. I. rész. PEIL. IX. évf. 33. sz. Pest, 1866. 08. 19., 1046–1049. oldal.
- Nagy Sándor: Válasz O..y. „Lehet-e tanítóknak...” cikkére. II. rész. PEIL. IX. évf. 34. sz. Pest, 1866. 08. 26., 1046–1049. oldal.

O

- O..y.: Lehet-e tanítóknak egyenlő fizetésük a papokkal. PEIL. IX. évf. 30. sz. Pest, 1866. 07. 29., 943–947. oldal.

P

- Pálffy József: Lehetnek-e tanárok vagy tanítók iskolafelügyelők? I. rész. PEIL. VIII. évf. 1. sz. Pest, 1865. 01. 01., 43228. oldal.
- Pálffy József: Lehetnek-e tanárok vagy tanítók iskolafelügyelők? II. rész. PEIL. VIII. évf. 2. sz. Pest, 1865. 01. 08., 51–55. oldal.
- Péterfy Sándor: Esmék nép- és elemi iskolák célszerű vezetésében. V. rész. PEIL. IX. évf. 44. sz. Pest, 1866. 11. 04., 1397–1399. oldal.

S

- Simon József: Egyháziasság. SF. II. évf. júniusi sz. Sárospatak, 1858. 06. 22., 105–137. oldal.
- Simon Sámuel: Népiskolák és tanítók. PEIL. III. évf. 4. sz. Pest, 1860. 01. 27., 114–119. oldal.
- Simon Sámuel: Szép és nem szép adalékok az elemi tanítók ünnepi és hétköznapi életökből.” PEIL. I. évf. 25. sz. Pest, 1858. 06. 24., 627–632. oldal.
- Simon Sámuel: Tanítói tanácskozmány (Rimaszombati szakaszbeli tanítótság értekezlete Jánoson) PEIL. III. évf. 33. sz. Pest, 1860. 08. 19., 1045–1048. oldal.

Sz

- Szekeres Mihály: Szózat a protestáns néptanítókhöz! PEIL. I. évf. 41. sz. Pest, 1858. 10. 16., 1039–1042. oldal.

T

- Többen: Egy ló két nyereg. PEIL. V. évf. 6. sz. Pest, 1862. 02. 09., 171–175. oldal.

- Többen: Hallgassuk meg egymást. PEIL. III. évf. 39. sz. Pest, 1860. 09. 30., 1264–1266. oldal.

V

- Varga János: Tájékoztás az iskolatanítók emancipációjáról. PEIL. II. évf. 50. sz. Pest, 1859. 12. 13., 1310–1313. oldal.

Tanítói értekezletekkel kapcsolatos cikkek tartalomlemzésének eredményei

Sajtóforrások:

A

- Antalfi János: A Tiszáninneni Helv. Hitv. Egyházkerület népiskoláinak kormányzata SF. II. évf. VI. sz. Sárospatak, 1858. 11. 30., 601–609. oldal.

B

- B.: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében. II. rész. PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1862. 03. 02., 270–274. oldal.
- Belényesi: A nagyszalontai református egyházvidék tanítóinak 1859. szeptember 21-ei értekezlete). PEIL. III. évf. 17. sz. Pest, 1860. 04. 27., 542–545. oldal.

Cs

- Cserháti: Sziráki decanatusból. PEIL. V. évf. 50. sz. Pest, 1862. 12. 14., 1595–1597. oldal.

D

- Dömény József: Népiskolaügyben tett jelentés. PEIL. III. évf. 37. sz. Pest, 1860. 09. 16., 1192–1195. oldal.
- D-y K.: Tanítói tanácskozmány Maglódon. PEIL. I. évf. 40. sz. Pest, 1858. 10. 09., 1009–1010. oldal.

H

- Horváth Sámuel: Hogyan kelljen egyházunkat a hanyatlástól és végelpusztulástól megóvnunk? IV. rész. PEIL. II. évf. 29. sz. Pest, 1859. 07. 19., 761–764. oldal.

K

- Kenessey Albert: Felelet a Debreceni Közlöny ez évi következő kérdésére: Mik a népnevelés hiányai, különösen Debrecenben és vidékén. II. rész. PEIL. IV. évf. 44. sz. Pest, 1861. 11. 03., 1424–1430. oldal.
- Kolozsvári néptanítók: A népnevelés érdekében. (A kolozsvári ev. reform. néptanítók a következő figyelemre méltó felhívást intéztek pályatársaikhoz.) PEIL. V. évf. 29. sz. Pest, 1862. 06. 20., 929–931. oldal.

M

- Mühl János: A Veszprém Ev. Egyházmegyei Bakony Alsó Vidéki Körlelkészetnek Tanító Egylete. PEIL. VIII. évf. 25. sz. Pest, 1865. 06. 18., 797–798. oldal.

P

- P. U.: Tanítói tanácskozmány a felső vidéken. PEIL. I. évf. 27. sz. Pest, 1858. 06. 10., 685–686. oldal.
- Pethes Endre: Csallóközi Tanítói-Egylet Értekezlete Csicsón Octob. 18-án. PEIL. VII. évf. 45. sz. Pest, 1864. 11. 06., 1448–1450. oldal.

R

- Rimaparti: Tanítói tanácskozmány. (Gömöri Református Egyházmegye tanítóinak értekezlete). PEIL. I. évf. 39. sz. Pest, 1858. 10. 02., 979–980. oldal.

S

- S. és T.: A Gömöri Református Egyházmegye tanítói egyesületének írása) PEIL. II. évf. 19. sz. Pest, 1859. 05. 10., 519–523. oldal.
- Sárkány Imre: Tanítói értekezlet Béeesen. PEIL. VIII. évf. 8. sz. Pest, 1864. 02. 19., 232–236. oldal.
- Simon Sámuel: Tanítói tanácskozmány (rimaszombati szakaszbeli tanítóság értekezlete). PEIL. III. évf. 33. sz. Pest, 1860. 08. 19., 1045–1048. oldal.

Sz

- Szerző nélkül. A czeglédi, kecskeméti és nagykőrösi néptanítók 1862. évi aug. 28. tartott értekezlete. PEIL. V. évf. 46. sz. Pest, 1862. 11. 16., 1472–1475. oldal.
- Szerző nélkül. A Magyar Ref. Egyetemes Tanügyi Bizottmány Miskolczon tartott gyűlése. PEIL. V. évf. 51. sz. Pest, 1862. 12. 21., 1628–1637. oldal.
- Szerző nélkül. A Vasi Közép Ágost. Evang. Egyházmegye magyarajkú tanítóinak egylete. PEIL. VIII. évf. 38. sz. Pest, 1865. 09. 17., 1226–1227. oldal.
- Szerző nélkül. Veszprém, január 11. (Veszprémi Református Egyházmegye tanítói értekezlete). PEIL. VIII. évf. 5. sz. Pest, 1865. 01. 29., 139–146. oldal.
- Szilvágyi Károly: A Somlyó Vidéki Ágostai Hitvallású Evang. Néptanítói Tanácskozmány alapszabályai. PEIL. V. évf. 40. sz. Pest, 1862. 10. 05, 1281–1284. oldal.

T

- Tresztyenszky Gyula: Népiskoláink felvirágzásának szellemi tényezői. II. rész. PEIL. IX. évf. 39. sz. Pest, 1866. 09. 30., 1229–1231. oldal.

Finanszírozás

Sajtóforrások:

Á

- ács: Protestáns Értekezletek. Pest, sept. 1 napján reggel. PEIL. VII. évf. 45. sz. Pest, 1848. 09. 03., 1152–1153. oldal.

B

- B. M.: Országos egyházi domestica. PEIL. I. évf. 5. sz. Pest, 1858. 02. 04., 105–110. oldal.
- Baksai Dániel: Szózat a magyar protestáns egyház díjazási ügyében. SF. I. évf. áprilisi-júniusi sz. Sárospatak, 1857. 04. 01., 200–205. oldal.
- Ballagi Mór: Az egyházalkotmányozás alapföltételei. I. rész. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. 01. 01., 43166. oldal.
- Ballagi Mór: Tájékozás az egyházi domestika ügyében. PEIL. I. évf. 47. sz. Pest, 1858. 11. 27., 1177–1182. oldal.

C

- Cékus István: Benső missio áldása. PEIL. I. évf. 22. sz. Pest, 1858. 06. 03., 553–557. oldal.
- Cékus István: Győzzön ami jobb! PEIL. I. évf. 10. sz. Pest, 1858. 03. 11., 229–232. oldal.

D

- Dráskóczy Sámuel: Még pár szó a protestáns egyházi közpénztárról. PEIL. II. évf. 16. sz. Pest, 1859. 04. 16., 433–435. oldal.

E

- Egy világi: Egy világi nézetei az önkéntes adakozás, persely és államsegélyről. PEIL. I. évf. 7. sz. Pest, 1858. 02. 18., 153–154. oldal.
- Eőri Sándor: Egy kis elmélkedés „Helyzetünk” fölött. III. rész. PEIL. II. évf. 4. sz. Pest,

1859. 01. 22., 94–98. oldal.
- Eőri Sándor: Hogyan fizessünk? PEIL. I. évf. 24. sz. Pest, 1858. 06. 17., 600–605. oldal.
- F
- Filó Lajos: Tekintsük egyházunkat ne csak ideális, hanem reális oldalánál fogva is. III. rész. PEIL. I. évf. 18. sz. Pest, 1858. 05. 06., 448–451. oldal.
- H
- Hajnal Ábel: Egyházi domestica s prot. pesti egyetem. I. rész. PEIL. II. évf. 16. sz. Pest, 1859. 04. 16., 435–438. oldal.
 - Hajnal Ábel: Egyházi domestica s prot. pesti egyetem. II. rész. PEIL. II. évf. 17. sz. Pest, 1859. 04. 26., 466–468. oldal.
- I
- Irinyi József: Az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évf. 1. sz. Pest, 1858. 01. 01., 43291. oldal.
 - Irinyi József: Még néhány szó az egyház anyagi szükségeinek fedezéséről. PEIL. I. évf. 6. sz. Pest, 1858. 02. 11., 129–133. oldal.
 - Ivánka Imre: Egyházi önmegadóztatás. I. rész. PEIL. III. évf. 40. sz. Pest, 1860. 10. 07., 1293–1295. oldal.
 - Ivánka Imre: Egyházi önmegadóztatás. III. rész. PEIL. III. évf. 44. sz. Pest, 1860. 11. 04., 1428–1432. oldal.
- J
- Jakabfalvy András: Voluntarizmus, alamizsnarendszer és még valami. SF. I. évf. februári sz. Sárospatak, 1858. 02. 25., 845–858. oldal.
 - Jancsovics István: Miben van jövőnk? PEIL. I. évf. 4. sz. Pest, 1858. 01. 28., 85–88. oldal.
- K
- Könyves Tóth Mihály: Evangyéliomi szabadság. PEIL. VI. évf. 28. sz. Pest, 1847. július 11., 657–661. oldal.
- L
- Literáti János: Adózzunk, ne adakozzunk. PEIL. II. évf. 1. sz. Pest, 1859. 01. 01., 14–15. oldal.
 - Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évf. 35. sz. Pest, 1858. 09. 04., 877–881. oldal.
 - Literáti János: Önkénytes adakozás, persely, államsegély. PEIL. I. évf. 5. sz. Pest, 1858. 02. 02., 111–113. oldal.
- M
- Mislei Károly: Belső missiora tartozók. PEIL. I. évf. 9. sz. Pest, 1858. 03. 04., 201–203. oldal.
 - Mocskonyi József: Még néhány szó anyagi jólétünk előmozdítását illetően. PEIL. I. évf. 17. sz. Pest, 1858. 04. 29., 421–422. oldal.
- N
- Nagy János: A belső-missio és a persely PEIL. I. évf. 30. sz. Pest, 1858. 07. 31., 745–751. oldal.
 - Nincs szerző. A Vasi Közép Ágost. Evang. Egyházmegye magyarajkú tanítóinak egylete. PEIL. VIII. évf. 38. sz. Pest, 1865. 09. 17., 1226–1227. oldal.
- S
- Simon József: Autonómia és centralizáció. SF. III. évf. júliusi sz. Sárospatak, 1859. 07. 16., 15–28. oldal.
 - Simon József: Még egyszer: „Nincs más választás.” I. rész. PEIL. I. évf. 45. sz. Pest, 1858. 11. 13., 1133–1136. oldal.
 - Simon József: Még egyszer: „Nincs más választás” II. rész. PEIL. I. évf. 46. sz. Pest, 1858. 11. 20., 1160–1162. oldal.

T

- Teleki Sándor: Igénytelen nézeteim. PEIL. I. évf. 48. sz. Pest, 1858. 12. 04., 1209–1211. oldal.
- Teleki Sándor: Viszhang ifj. Vay Miklóshoz. PEIL. I. évf. 31. sz. Pest, 1858. 08. 07., 777–782. oldal.
- Tisza Kálmán: Az elnökség és a fizetés a magyar prot. egyházban. PEIL. I. évf. 13. sz. Pest, 1858. 04. 01., 296–303. oldal.
- Tisza Kálmán: Igénytelen nézetek. I. rész. PEIL. I. évf. 39. sz. Pest, 1858. 10. 02., 969–975. oldal.
- Tolcsvai Nagy Gedeon: Az egyház anyagi szükségei fedezéséről. PEIL. I. évf. 16. sz. Pest, 1858. 04. 22., 385–388. oldal.

Megállapítások, következtetések

Jogszabályi forrás:

- 1848. évi XX. törvény
Elérhető:
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fextraparams%3D%7B%2522ID%2522%3A%2522FullTextSearch%2522%2C%2522Year%2522%3A%25221848%2522%2C%2522Kibocsato%2522%3A%2522TV0%2522%7D> (2018. 05. 29.)

Sajtóforrások:

Á

- ács: Protestáns Értekezletek. (Pest, sept. 1 napján reggel.), PEIL. VII. évf. 45. sz. Pest, 1848. szeptember 3.

B

- „B.”: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében. II. rész. In. PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1862. március 2.
- B.: Mondanivalók ref. népiskoláink ügyében II. rész. PEIL. V. évf. 9. sz. Pest, 1862. március 2.
- Baló Bénéjamin: Népiskolai tantervjavaslat. I. rész. SF. II. évf. 4. sz. Sárospatak, 1858. szeptember 4.
- Ballagi Mór: Országos egyházi domestica. In. Protestáns Egyházi és Iskolai Lap. I. évf. 5. sz. Pest, 1858. február 4.

H

- Horecky Gedeon: „Azon jó viszonyról, melyben a lelkésznek a tanítóhoz, és ennek viszont amahhoz kell állnia.” PEIL. VII. évfolyam. 19. szám. 1864. május 8.

L

- Literáti János: Helyzetünk. PEIL. I. évfolyam. 35. szám. Pest, 1858. szeptember 4.

M

- Mockovcsák J. T.: A bánáti ágost. hitv. evang. esperesség gyűlése. PEIL. XV. évf. 27. sz. Pest, 1872. július 6., 853. oldal.

S

- Simon József: Autonómia és centralizáció. SF. III. évf. júliusi szám. Sárospatak, 1859. július

16.

Sz

- Szerző nélkül: „Egy világi nézetei az önkéntes adakozás, persely és államsegélyről.” PEIL. I. évfolyam. 7. szám. Pest, 1858. február 18.
- Szerző nélkül: Főt. Török Pál szup. és bizottmányi volt elnök úr előadása a tanügyi bizottmány keletkezése és eddigi működéséről tartott beszéde. In. A Helv. Hitv. Egyetemes Tanügyi Bizottmány. PEIL. VI. évf. 49. sz. Pest, 1863. december 6. 1569–1576. oldal.
- Szerző / leközlő megnevezése nélkül: Népiskolai rendtartás, különös tekintettel a népiskolai törvényekre. SF. IV. évf. márciusi szám. Sárospatak, 1860. március 28.

V

- Valaki Pál: Egyházkerületi gyűlés Tályán. SF. II. évf. 5. sz. Sárospatak, 1858. október 9., 516. oldal.
- Varga János: Tájékozás az iskolatanítók emancipatiója felett. PEIL. II. évf. 50. sz. Pest, 1859. december 13.

Konklúzió

Jogszabályi forrás:

- 1791. évi XXVI. törvény.
Elérhető:
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D25> (2018. 05. 23.)

Sajtóforrások:

B

- Ballagi Mór: Az egyházalkotmányozás alapföltétele. II. rész. PEIL. I. évf. 2. sz. Pest, 1858. január 14.

Sz

- Szerző nélkül: Népnevelési egyesülés. SF. Második évfolyam. I. szám. Sárospatak, 1858, május 15., 98. oldal.

Tézisek

Sajtóforrások:

G

- Gönczy Pál: Népiskolai szervezet, a református négy egyházkerületi iskolák választmánya megbízásából. Pápa, 1859.

Sz

- Szerző nélkül: Népnevelési egyesülés SF. II. évf. 1. sz. Sárospatak, 1858. 05. 15., 98–99. oldal.

A statisztikai, kvantitatív jellegű tartalomelemzéshez felhasznált elsődleges sajtóforrások

Elérhetőek: http://lendvaitamas.hu/phd_melleklet/primer_forrasok_statisztika.html (2018. 05. 15.)